

**ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**«Η ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΑ
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΕΝΤΥΠΑ: 1830 – 1914»**

Υποψήφια διδάκτωρ: Δημητρίου Παναγιώτα

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:
Νικ. Καραπιδάκης, ως επιβλέπων
Θεοδ. Πυλαρινός, ως μέλος
Ελ. Αγγελομάτη - Τσουγγαράκη, ως μέλος

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3 – 5
A. Η Δυτική Ευρωπαϊκή Μεσαιωνική Ιστορία και η Πνευματική Ανάπτυξη της Ελλάδας: 1830 - 1914	
Κεφάλαιο α. α Πανεπιστήμια.....	9 - 14
Κεφάλαιο β. Η Φιλολογία.....	15 - 27
Κεφάλαιο γ. Η Ιστορία.....	29 - 68
Κεφάλαιο δ. Η Λαογραφία.....	69 - 90
Κεφάλαιο ε. Η Λογοτεχνία	
1. Η Ποίηση.....	91 - 114
2. Περί Ιστορικού Μυθιστορήματος.....	115 - 143
B. Η Δυτική Ευρωπαϊκή Μεσαιωνική Ιστορία και η Οικονομική, Πολιτική και Κοινωνική Ανάπτυξη της Ελλάδας: 1830 - 1914	
Κεφάλαιο α. Περί Οικονομίας.....	147 - 165
Κεφάλαιο β. Περί Δικαίου.....	167 - 190
Κεφάλαιο γ. Περί Πολιτικής.....	191 - 229
Κεφάλαιο δ. Από την Ιστορία των Γυναικών.....	231 - 252
Γ. Η Δυτική Ευρωπαϊκή Μεσαιωνική Ιστορία και τα Ελληνόγλωσσα Έντυπα: 1830 – 1914.	
Η Δύση και τα Ελληνόγλωσσα Έντυπα, οι Εκδότες, οι Συγγραφείς.....	257 – 288
Επίλογος.....	289 – 290
Πηγές Πρωτογενούς Υλικού.....	291 – 325
Βιβλιογραφία.....	327 – 331
Άρθρα.....	333 - 337

Εισαγωγή

Στη μετεπαναστατική Ελλάδα χαρακτηριστική είναι η στροφή των λογίων προς τα μακρινά και παραγνωρισμένα μέχρι εκείνη τη στιγμή χρόνια του Μεσαίωνα. Εκτός από τις αναζητήσεις που αφορούσαν στο Βυζάντιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενασχόληση με τη Δύση. Στη μελέτη αυτή γίνεται λόγος για τη στροφή μερίδας της ελληνικής διανοήσης του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αιώνα προς τη δυτικοευρωπαϊκή μεσαιωνική κοινωνία. Το πρωτογενές υλικό προέρχεται από έρευνα που έγινε κύρια σε περιοδικά και σε ημερολόγια της περιόδου και σε συγκεκριμένες εφημερίδες από το 1830 έως τους Βαλκανικούς πολέμους, στιγμή δημιουργίας του ελεύθερου ελληνικού κράτους και στιγμή ουσιαστικής επέκτασής του με την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Νότιας Ηπείρου. Κύριο μέλημα αποτέλεσε η έρευνα στα έντυπα αυτά, γιατί αποτελούν ειδική κατηγορία λόγω της μεγάλης αναγνωσιμότητάς τους και λόγω της ποικίλης ύλης που δημοσιεύουν, η οποία μετέχει κατά ένα μέρος στον επιστημονικό λόγο και από κατά ένα άλλο μέρος στον παραεπιστημονικό λόγο. Στο πρωτογενές υλικό συμπεριλαμβάνεται ενδεικτικά ένα βιβλίο, *Η Πάπισσα Ιωάννα* του Ροϊδή, στην οποία αποκορυφώνεται η μορφή του λόγου αυτού.

Η Αθήνα διεκδικεί τα πρωτεία των πνευματικών αναζητήσεων, γίνεται το κέντρο των ιδεολογικών τάσεων, ο τόπος συνάντησης των διανοουμένων και ανάπτυξης της εκδοτικής δραστηριότητας. Αντίστοιχη ενασχόληση παρουσιάζεται και σε άλλες πόλεις, όπως είναι ο Πειραιάς, η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος, ο Βόλος, η Λευκωσία, η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια, το Παρίσι, το Άμστερνταμ, η Οξφόρδη, η Βράιλα, που είτε ανήκουν στο ελληνικό κράτος είτε στην οθωμανική αυτοκρατορία είτε πρόκειται για ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις την εκπαιδευτική δραστηριότητα και την εκδοτική πρωτοβουλία αναλαμβάνουν οι πολιτιστικοί σύλλογοι συσπειρώνοντας όλα τα δυναμικά στοιχεία του ελληνισμού έξω από το στενό κρατικό μηχανισμό. Παράδειγμα αποτελεί ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως».

Στα έντυπα παρουσιάζεται η μεσαιωνική κοινωνία της Δυτικής Ευρώπης με όλες τις εκδηλώσεις της, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, θρησκευτικές, πνευματικές, ηθικές. Η οικονομία, τα είδη διατροφής και ένδυσης, τα επαγγέλματα, το εμπόριο, οι συντεχνίες, οι πόλεμοι, οι σταυροφορίες, η φραγκοκρατία, ο πάπας και οι καρδινάλιοι, οι βασιλείς, οι δούκες, οι κόμηδες και οι κόμισσες, τα εμβλήματα των ευγενών, οι πολιτικές ίντριγκες, οι δολοπλοκίες, οι μηχανορραφίες, οι ιπότες, οι έρωτες, η ιστορία των γυναικών, η απονομή του δικαίου, τα γράμματα και οι τέχνες, οι παραδόσεις, οι μύθοι, τα παραμύθια, οι γιορτές, οι συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα, ο τρόπος ψυχαγωγίας, η ιστορία των μεσαιωνικών πόλεων αποτελούν θέματα που δημοσιεύονται συχνά. Οι λόγοι τονίζουν επίσης τη συμβολή του ελληνικού στοιχείου στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι με μορφή κύρια πνευματική ή στρατιωτική. Το μεγαλύτερο μέρος των θεμάτων αναφέρονται στη γείτονα Ιταλία δηλώνοντας τις ιδιαίτερες σχέσεις των Ελλήνων με τη χώρα αυτή σε ολόκληρη την περίοδο του Μεσαίωνα και ιδιαίτερα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Οι Έλληνες κατέφυγαν στην Ιταλία, η οποία αποτέλεσε τη δεύτερη πατρίδα τους μετά την καταστροφή, μετέφεραν τον ελληνικό πολιτισμό και συνέβαλαν στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση. Μετά την Ιταλία ακολουθούν, ποσοτικά πάντοτε, τα θέματα που αφορούν σε Γαλλία, Αγγλία, Ιρλανδία, Σκοτία, Ισπανία, Γερμανία,

Πορτογαλία, Ελβετία, Ολλανδία, Βέλγιο, Σκανδιναβικές χώρες και όσα αναφέρονται γενικά στην Ευρώπη.

Τα παραπάνω θέματα εμφανίζονται με τη μορφή των λογοτεχνικών ειδών, δηλ. ποιητικών έργων και ιστορικών μυθιστορημάτων ή διηγημάτων, αλλά και άλλων ειδών της νεοελληνικής γραμματείας, όπως ιστορικών κειμένων, βιογραφιών των προσωπικοτήτων του Μεσαίωνα, μελετών. Άλλα από αυτά είναι επώνυμα, όπως του Κ. Παπαρρηγόπουλου, του Σπ. Ζαμπέλιου, του Εμ. Ροΐδη, του Ι. Α. Ρωμανού, σε άλλα εμφανίζονται μόνο τα αρχικά των συγγραφέων και άλλα είναι ανώνυμα. Κάποια από τα αρχικά, με τα οποία υπογράφουν ορισμένοι συγγραφείς ταυτίστηκαν με συγκεκριμένα πρόσωπα, ενώ κάποια άλλα όχι. Κάποια έργα αποτελούν πρωτότυπες δημιουργίες των ελλήνων συγγραφέων και άλλα αποτελούν μεταφράσεις ή διασκευές από ξένα έργα. Ο Βίκτωρ Ουγκώ, ο Α. Δουμάς, ο Λαμαρτίνος, αποσπάσματα από το Δάντη, τον Πετράρχη, το Φάουστ βρίσκουν το κατάλληλο κλίμα να αναδειχθούν. Στην πνευματική αυτή δραστηριότητα συμμετέχουν και γυναίκες, όπως η Δώρα Ιστριάς, η Αύρα Θεοδωροπούλου. Πολλές μεταφράσεις έχουν την ένδειξη «εκ του Ιταλικού» ή «εκ του Γαλλικού» ή «εκ του Αγγλικού» ή «εκ του Γερμανικού». Από τους λογίους που δημοσιεύουν τα ονόματά τους κάποιοι αποτελούν φυσιογνωμίες της εποχής τους, είναι επώνυμοι, καταγεγραμμένοι στα βιογραφικά λεξικά και στις εγκυκλοπαίδειες και εμφανίζονται με ευρύτερη δημόσια δράση. Είναι λογοτέχνες, πανεπιστημιακοί, καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης, ιστορικοί, δημοσιογράφοι, βιβλιοθηκονόμοι, πολιτευτές, πολιτικοί, διπλωματικοί υπάλληλοι, ενώ για κάποιους δεν υπάρχουν βιογραφικά σημειώματα και ίσως πρόκειται για συνδρομητές, που απλώς ενισχύουν με τα άρθρα τους την έκδοση των εντύπων. Τα θέματα που επιλέγουν οι γνωστοί συγγραφείς είναι τις πιο πολλές φορές αντίστοιχα των ενδιαφερόντων τους και των ιδιαίτερων εργασιών τους, χωρίς να αποκλείεται η ενασχόληση με κάτι διαφορετικό. Καταθέτουν μέσω των θεμάτων αυτών την εμπειρία και την προσωπική επαφή που είχαν με τη Δύση ή τις σπουδές που έκαναν στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως προκύπτει από τη μελέτη των βιογραφικών σημειωμάτων τους.

Ο μεσαιωνικός κόσμος καλύπτει χρονικά μια χιλιετία, ορίζεται από τον 5^ο αιώνα έως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα ως τέρμα της έρευνας για τη μακροχρόνια αυτή εποχή ορίστηκε η ημερομηνία 1527, χρόνος άλωσης της Ρώμης. Οι τομές δεν είναι απόλυτες, επειδή όλες οι ευρωπαϊκές χώρες δεν προσχώρησαν στην Αναγέννηση την ίδια ακριβώς εποχή. Επίσης δεν μπορούσαν να αποκλεισθούν θέματα μεσαιωνικά, έστω και αν ξεπερνούν το χρονικό αυτό πλαίσιο, όπως π. χ. το θέμα του Φάουστ και ο ορνιθοπόλεμος στην ενετοκρατούμενη Κρήτη ή αποκλείστηκαν θέματα που ανήκουν στην Αναγέννηση και στους νεότερους χρόνους, όπως η τυπογραφία, που βρίσκεται όμως μέσα στο χρονικό πλαίσιο. Αυτός ο κόσμος θα παρουσιασθεί στη συνέχεια μέσα από το πρωτογενές υλικό που προήλθε από την έρευνα.

Η μέθοδος που ακολουθείται είναι αυτή της παρουσίασης και της τεκμηρίωσης του πρωτογενούς υλικού. Από τα μεσαιωνικά κείμενα που βρέθηκαν επιλέχθηκαν για παρουσίαση και τεκμηρίωση αυτά τα οποία θεωρήθηκαν ότι μπορούσαν να αναδείξουν πιστότερα τις αναζητήσεις των λογίων της μετεπαναστατικής Ελλάδας, κύρια λόγω ύπαρξης σχετικής βιβλιογραφίας. Συγκεκριμένα επιλέχθηκαν θέματα σχετικά με τα πανεπιστήμια, τη φιλολογία, την ιστορία, τη λαογραφία, τη λογοτεχνία, την οικονομία, το δίκαιο, την πολιτική και τις διεκδικήσεις των γυναικών. Άλλα θέματα, όπως αυτά σχετικά με τη φυσική, τα μαθηματικά, τη χημεία, την ιστορική γεωγραφία, τις τέχνες, τη

θηρσκεία παρουσιάζονται στις πηγές του πρωτογενούς υλικού. Ενσωματώθηκαν επίσης στα κεφάλαια δημοσιεύσεις σχετικές με τη συμβολή, κύρια πνευματική ή στρατιωτική, των Ελλήνων στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ιστορίας. Το υλικό εξετάζεται σε συνάρτηση με τις πνευματικές αναζητήσεις της εποχής. Επιχειρείται η ερμηνεία του μέσα από το ιδεολογικό ρεύμα του ρομαντισμού και των στόχων του, τη διασταύρωση του ρεύματος αυτού με το διαφωτισμό, αλλά και μέσα από τις νέες τάσεις μετά το 1880, δηλ. μέσα από τα ρεύματα του ρεαλισμού, του νατουραλισμού, του παρνασσιισμού, του συμβολισμού, την εμφάνιση της λαογραφίας και του δημοτικισμού. Επίσης το υλικό εξετάζεται σε συνάρτηση με τις οικονομικές, πολιτικές και τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες, με την προσπάθεια αστικοποίησης και ανάδειξης των λαϊκών και μικροαστικών στρωμάτων της νεοελληνικής κοινωνίας μετά το 1880. Τέλος επιχειρείται η τεκμηρίωσή του μέσα από την καταγραφή των αντιλήψεων για το ελληνικό έθνος και τον «προορισμό» του στην Ανατολή, όπως διαμορφώθηκε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση και έως τους Βαλκανικούς πολέμους.

Ουσιαστικά βασική κατεύθυνση και επιδίωξη ολόκληρης της μελέτης αποτελεί η κατανόηση και η ερμηνεία των προθέσεων και των επιδιώξεων της μερίδας εκείνης των ελλήνων λογίων που στρέφονται στη Δύση με τις δημοσιεύσεις τους, καθώς και των εκδοτών των εντύπων που αναδεικνύουν τα θέματα αυτά. Η απάντηση που δίνεται σχετικά με το «γιατί δημοσιεύθηκε» το μεσαιωνικό υλικό που προέκυψε από την έρευνα, εστιάζεται στη μεταφορά των δυτικών ευρωπαϊκών προτύπων στο σύνολο της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας και στο όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού. Μέσα στο γενικότερο κλίμα της δημιουργίας και της σταθεροποίησης των εθνικών κρατών που επικρατούσε αυτή την περίοδο στο χώρο της Ευρώπης, τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων της ελληνικής διάνοησης κατευθύνει η συμμετοχή της χώρας μας στη διαμόρφωση της ανατολικής ιστορίας μέσω της απόκτησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας του Έλληνα και της αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, δηλ. η επέκταση των ελληνικών συνόρων στο χώρο της Ανατολής.

**A. Η Δυτική Ευρωπαϊκή Μεσαιωνική Ιστορία και η Πνευματική Ανάπτυξη της
Ελλάδας: 1830 - 1914**

Κεφάλαιο α

Τα Πανεπιστήμια

Από τις πρώτες φροντίδες των πολιτικών ηγεσιών του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ήταν η οικοδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος.¹ Η επιδίωξη της μόρφωσης συντέλεσε από νωρίς στην ταχύτατη ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας και έφερε στα δημοτικά σχολεία και στα γυμνάσια χιλιάδες μαθητές.² Τα δίκτυα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ιδρύθηκαν ταυτόχρονα με τη δημιουργία του ελληνικού βασιλείου σύμφωνα με το βουαρικικό μοντέλο.³ Το κράτος όμως χρειαζόταν και υπαλλήλους που θα επάνδρωναν τις δημόσιες υπηρεσίες που δημιουργούνταν και νομομαθείς που θα ασκούσαν τη δικαστική εξουσία στο πρότυπο των δυτικών κρατών, γιατρούς και δασκάλους που θα εντάσσονταν στο νέο κρατικό σχήμα και μορφωμένους κληρικούς, κατά τα δυτικά, πάντοτε, πρότυπα. Οι αναζητήσεις αυτές ικανοποιήθηκαν με τη διδασκαλία των αντίστοιχων αντικειμένων μέσα στο πλαίσιο της πολιτείας και την εποπτεία του κράτους με τη σύσταση του πανεπιστημίου το 1837.⁴ Οι σχολές του ήταν τέσσερις, η Θεολογική, η Νομική, η Φιλοσοφική και η Ιατρική. Οι φυσικές επιστήμες υπάγονταν στη Φιλοσοφική Σχολή έως το 1902. Τότε ιδρύθηκε η Φυσικομαθηματική Σχολή, όπου διδάχθηκαν συστηματικότερα, ως αυτόνομα επιστημονικά πεδία, τα Μαθηματικά, η Φυσική, η Χημεία, η Γεωλογία.⁵

Οι λόγιοι με δημοσιεύσεις στα περιοδικά του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} τονίζουν το ρόλο του πανεπιστημίου μέσα από την εποχή του δυτικού Μεσαίωνα. Ο Ι. Α. Βάρδας στο περιοδικό σύγγραμμα *Όμηρος*, που αποτέλεσε μηνιαία επιστημονική έκδοση του Φιλεκπαιδευτικού συλλόγου «Όμηρος» στη Σμύρνη (1873 – 1878),⁶ δημοσιεύει το 1878 τη μελέτη «Ιστορία και δόγματα της σχολής του Σαλέρνου» (Εκ της υπό Daremberg συγγραφείσης ιστορίας της Ιατρικής).⁷ Ο συγγραφέας αναφέρεται στην ιατρική σχολή της πόλης του Σαλέρνου, η οποία κατείχε εξέχουσα θέση στην Ευρώπη από τον 9^ο αι. Πλήθος ασθενών, μεταξύ των οποίων πάπες και βασιλείς, προσέρχονταν για θεραπεία στο μοναδικό αυτό επιστημονικό ιατρικό κέντρο της Δύσης. Η φήμη της σχολής κυρίως οφειλόταν στην προσήλωσή της στην αρχαία ελληνική ιατρική, στο Γαληνό και στον Ιπποκράτη.

Στην *Εστία*, το εβδομαδιαίο φιλολογικό και επιστημονικό περιοδικό που είχε ιδρυτή τον Παύλο Διομήδη, γιο του επιστήμονα Διομήδη Κυριακού, και εκδόθηκε στην Αθήνα (4 Ιανουαρίου 1876 – 1889),⁸ δημοσιεύεται το 1887 πραγματεία του καθηγητή της

¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, Αθήνα 1992, σ. 392.

² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, τόμ. Β', Αθήνα 2005, σ. 616.

³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα». Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Αθήνα 1988, σσ. 392 – 403.

⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 349.

⁵ Αλέξης Δημαράς «Εκπαίδευση: Μόνιμα θεμέλια», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τόμ. ΙΓ, σ. 485. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, ό. π., τόμ. Α', σ. 247, τόμ. Β', σ. 616.

⁶ Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, «Όμηρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σ. 876.

⁷ *Όμηρος*, τόμ. 6 (1878), φυλ. Γ' - Δ', σσ. 112 – 116, 154 – 158.

⁸ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, Αθήνα 1954, σσ. 132 – 133. –Ω, «Εστία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 654.

ποινικής νομοθεσίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο Κ. Ν. Κωστή με τίτλο «Αναμνήσεις των εορτών της πεντακοσιετηρίδας του εν Εϊδελβέργη πανεπιστημίου».⁹ Ο Κ. Κωστής, προερχόμενος από το βουαρικό σύστημα, ας επισημανθεί πως ήταν γιος του προσωπικού γιατρού του Όθωνα Ν. Κωστή και έκανε νομικές σπουδές στο πανεπιστήμιο της Αϊδελβέργης,¹⁰ τονίζει ότι το πανεπιστήμιο αυτό, ο πρόδρομος και το πρότυπο της σύστασης των άλλων πανεπιστημίων της Γερμανίας, συντέλεσε στην πρόοδο των επιστημών και στην πνευματική ανάπτυξη της Γερμανίας. Η αποτελεσματικότητα της οργάνωσής του από το ένα μέρος και οι αρχές της ελευθερίας της διδασκαλίας και της ελευθερίας της ακρόασης που το χαρακτήριζαν από το άλλο μέρος αποτέλεσαν τους κυριότερους παράγοντες προόδου, ακμής, εθνικής διάπλασης και πολιτικής ενότητας του γερμανικού έθνους. Στο πανεπιστήμιο της Αϊδελβέργης, που ιδρύθηκε το 1385, υπήρχαν τέσσερις σχολές, η Θεολογική, η Φιλοσοφική, η Νομική και η Ιατρική (1390), όπως αντίστοιχα με τις ίδιες σχολές λειτούργησε και το ελληνικό πανεπιστήμιο, το οποίο είχε γερμανικές καταβολές. Ιδιαίτερα συντέλεσε στην ανάπτυξη των σπουδών στο πανεπιστήμιο η αναγέννηση των γραμμάτων στην Ιταλία και η σχολή των ανθρωπιστών (Humanisten) που συγκροτήθηκε στη Γερμανία. Οι οπαδοί της νέας αυτής σχολής συντέλεσαν στο να ιδρυθεί στο πανεπιστήμιο της Αϊδελβέργης ιδιαίτερη έδρα της ελληνικής γλώσσας. Ο Κωστής έχοντας ως πρότυπο το γερμανικό πανεπιστήμιο προσδοκούσε τη δημιουργία ελεύθερου ελληνικού πανεπιστημίου, το οποίο θα αγωνιζόταν για την ενότητα και την εθνική ολοκλήρωση του ελληνισμού και όχι μόνο για τη δημιουργία εκπαιδευμένων για αντίστοιχους επαγγελματικούς κύκλους, χωρίς όμως να παραγνωρίζεται και αυτός ο σκοπός.

Επίσης ο Πέτρος Ζ., πιθανόν πρόκειται για το λόγιο και δημοσιογράφο Πέτρο Ζητουνιάτη από τη Λεβαδειά της Βοιωτίας, θερμό θιασώτη της δημοκρατικής ιδεολογίας,¹¹ στα *Παναθήναια*, τη δεκαπενθήμερη εικονογραφημένη επιθεώρηση, που εκδόθηκε από τον Κίμωνα Μιχαηλίδη (15 Οκτωβρίου 1900 – 1915),¹² δημοσιεύει το 1906 τη μελέτη «Το κολλέγιον της Οξφόρδης».¹³ Τονίζει ότι το κολέγιο αυτό, που είναι αρχαιότερο από τα άλλα της Αγγλίας και που η λειτουργία του αρχίζει το 1252, συνέβαλε στην πραγματοποίηση της ενότητας των Άγγλων. Επίσης ότι ο σπουδαστής του πανεπιστημίου της Οξφόρδης διαμορφωνόταν μέσα από συγκεκριμένο σύστημα που ευνοούσε την ελευθερία του πνεύματος και απέρριπτε το σχολαστικισμό.

Στις παραπάνω δημοσιεύσεις τονίζεται η προσφορά των πανεπιστημίων στις μεσαιωνικές ευρωπαϊκές κοινωνίες σε πρακτικό και ιδεολογικό επίπεδο, καθώς και η ιδιαίτερη επίδραση του αρχαίου ελληνικού στοιχείου στην ίδρυση των ευρωπαϊκών αυτών σχολών και γενικότερα στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Τονίζεται η συμβολή των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων στην ελευθερία του πνεύματος και στην ενότητα του έθνους, όπου ανήκουν. Οι δημοσιεύσεις αυτές παραπέμπουν στη χώρα μας και στο ρόλο του ελληνικού πανεπιστημίου ως εργαστήριο επιστημονικής και ιδεολογικής παραγωγής. Η λογική της πρώτης οργάνωσής του αποδεικνύει τις προτεραιότητες του κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Η Νομική διαμόρφωσε τη

⁹ *Εστία*, τόμ. 23, 29 Μαρτ. – 3 Μαΐ. 1887, σσ. 204 – 206, 213 – 217, 243 – 247, 256 – 259, 273 – 277, 291 – 297.

¹⁰ Χ. Ν. Τζωρτζόπουλος, «Κωνσταντίνος Κωστής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σσ. 661 – 662.

¹¹ Τέλλος Άγρας, «Πέτρος Ζητουνιάτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σσ. 46 – 47.

¹² Γερ. Δ. Καψάλης, «Παναθήναια», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 503.

¹³ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΒ', έτος ΣΤ', 15 Μαΐ. 1906, σσ. 68 – 71.

νομοθεσία και στελέχωσε τον τομέα της δικαιοσύνης και της διοίκησης, η Φιλοσοφική στελέχωσε τα σχολεία, η Ιατρική τον τομέα της υγείας και η Θεολογική την εκκλησία, που για το κράτος ήταν πηγή νομιμότητας και για την κοινωνία στοιχείο συνοχής και θεσμός, στον οποίο η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού ήταν σταθερά προσηλωμένη.¹⁴ Υπήρχε όμως και άλλος στόχος διαμορφωμένος από την αρχή. Η πρόθεση του Μάουρερ ήταν ξεκάθαρη. Το 1835 είχε εκθέσει την υψηλή σκοπιμότητα της δημιουργίας ανώτατης σχολής επιστημών στον ελλαδικό χώρο, η οποία να μεταβιβάζει στην Ανατολή τα φώτα που θα παραλάμβανε από τη Δύση. Στενά συνυφασμένος με τη σκοπιμότητα αυτή ήταν και ο «προορισμός» της Ελλάδας, η παρουσία του οποίου θα είναι αδιάκοπη μέσα στην ελληνική συνείδηση σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε.¹⁵ Ανέφερε σχετικά: «Προορισμός της Ελλάδος είναι να μεταλαμπαδεύσει μιά μέρα το φως του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ασία και ακόμα πιο πέρα, και σε τούτο τον βοηθά η προνομιούχος γεωγραφική της θέση και η πνευματική οξυδέρκεια των κατοίκων της. Και όπως στάθηκε κάποτε η κοιτίδα του πολιτισμού για την Ευρώπη, η οποία της ανταποδίδει τώρα αυτή τη μόρφωση, πρέπει και εκείνη - σύμφωνα με τους αιώνιους νόμους της ανταλλαγής - να επιστρέψει στην Ασία, στην Αίγυπτο και στις άλλες χώρες της Ανατολής, εκείνο που έλαβε και αυτή από εκείνες πριν από χιλιάδες χρόνια». Από την πρώτη στιγμή, που ο πρώτος πρύτανης του πανεπιστημίου, ο Κ. Δ. Σχινάς εγκαινιάζει το διδακτήριο, υιοθετείται αυτή η θέση. Η ελληνική πολιτεία στέλνει το μήνυμα, το οποίο παραλαμβάνεται από πολιτικούς και διανοουμένους και αποκτά εξέχουσα θέση.¹⁶

Το 1844 στην Εθνοσυνέλευση ο Κωλέττης πραγματοποιεί παρόμοιες εξαγγελίες. Παραλαμβάνει τα λόγια του Σχινά για τη μεταλαμπάδευση: «η Ελλάδα προώριστα να φωτίσει διά της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν»,¹⁷ τονίζει την αναγκαιότητα της ενότητας των Ελλήνων και διατυπώνει την έννοια της Μεγάλης Ιδέας. Αποδεικνύει ότι η επανάσταση έγινε από όλους τους Έλληνες, με σκοπό να δημιουργήσουν μεγάλο και ενιαίο κράτος, και ότι αυτός ο σκοπός δεν μπορεί να επιτευχθεί με τη διάκριση αυτοχθόνων και ετεροχθόνων. Κάθε απόκλιση από τη βασική αρχή της ενότητας θεωρούσε ότι είναι ξένη από τον παλμό, ο οποίος ενέπνευσε τον ελληνικό αγώνα. Μέσα στο λόγο του παρενέβαλε και την έλλειψη ενότητας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και τη μεταλαμπάδευση των φώτων.¹⁸ Την έλλειψη ενότητας ως αδυναμία των αρχαίων πολιτειών την παρέλαβε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος την παρουσίασε ως βασικό επιχείρημα για την υπεράσπιση της νεότερης μορφής του κράτους, θεμελιώνοντας έτσι πιο στέρεα τη βασική εθνική διεκδίκηση για την ενότητα. Η μεταλαμπάδευση έγινε επίσης κοινός τόπος της ελληνικής ιδεολογίας.¹⁹ Το 1867 ο Σ. Κόμνος αναφέρεται στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη μεταλαμπάδευση της επιστήμης και στο βασικό εθνικό αίτημα, την ενότητα: «Το Πανεπιστήμιον, μεταδίδον εις την Ανατολήν σύμπασαν την γλώσσαν ημών, τας ιδέας και τους θεσμούς, ενσπείρει, ως έπος ειπείν, την Ελλάδα εις την Ανατολήν [...] και προετοιμάζει ούτω την πολιτικήν ένωσιν των διεσπαρμένων μελών της μεγάλης ελληνικής οικογενείας».²⁰

¹⁴ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, ό. π., τόμ. Α', σ. 247, τόμ. Β', σ. 616.

¹⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 349.

¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 349 - 350.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 351.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 360.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 360.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 350.

Το πανεπιστήμιο με βάση τις παραπάνω δημοσιεύσεις είχε από τη γένεσή του και εξακολουθεί και στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} να έχει διπλό ρόλο: να υπηρετεί το νεοσύστατο κράτος και να αμφισβητεί τα στενά όριά του, σε εποχή μάλιστα που το σλαβικό βρισκόταν σε έξαρση. Είναι πόλος έλξης για τους ανατολικούς λαούς - η συμμετοχή καθηγητών και φοιτητών στο ελληνικό πανεπιστήμιο προβλέπεται με τα διατάγματα της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836 και της 14^{ης} Απριλίου 1837 - και ταυτόχρονα μέσο συσπείρωσης του ελληνισμού, λυτρωμένου και αλύτρωτου, είναι πανεπιστήμιο όλου του ελληνικού κόσμου, εξωτερικός αγώνας για την απελευθέρωση του υπόδουλου ελληνισμού και εσωτερική πάλη για την κατοχύρωση των δημοκρατικών ελευθεριών. Ο χώρος του μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους ενσωματώνει την πλειονότητα του ελληνορθόδοξου κόσμου που βρισκόταν κάτω από τον οθωμανικό ζυγό συγκροτώντας την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Από τη σύστασή του εκπληρώνει δηλαδή τόσο την ιδεολογική και εθνική αποστολή, όσο και τις διοικητικές ανάγκες της νεοσύστατης ελληνικής επικράτειας, παρέχοντας πτυχιούχους, επιστήμονες, επαγγελματίες, ιδεολόγους, επαναστάτες, ποιητές.²¹ Τονίζεται λοιπόν μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις η πολιτισμική ακτινοβολία του και ο διπλός στόχος που είχε, «την μόρφωση και την ένωση της Ελλάδας»,²² που αποτελούσε αίτημα και άλλων ευρωπαϊκών λαών μέσα στο 19^ο αιώνα.²³

Επίσης ο Σπυρίδων Α. Παπαφράγκος, φοιτητής της Νομικής, ασχολείται με το θέμα της διοργάνωσης των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Στο *Ημερολόγιον των Φοιτητών του 1892 έτους*, που εκδόθηκε στην Αθήνα, ο Παπαφράγκος δημοσιεύει τη μελέτη «Περί οργανισμού διαφόρων πανεπιστημίων του κόσμου».²⁴ Ο Παπαφράγκος πίστευε ότι η προσφορότερη μέθοδος για την εύρεση των ατελειών και των ελλείψεων του ελληνικού πανεπιστημίου ήταν η σύγκρισή του με άλλα ομοειδή. Αναφερόμενος στα πανεπιστήμια Γαλλίας, Ιταλίας, Αγγλίας, Σκωτίας, Ιρλανδίας, Γερμανίας, Ισπανίας, Αυστροουγγαρίας, Βάδης, Βαυαρίας, Βυρτεμβέργης, Δανιμαρκίας (Δανίας), Βελγίου, Σουηδίας, Πορτογαλίας, που είχαν μεσαιωνική ιστορία, και παραβάλλοντας τα ιστορικά στοιχεία των ανώτατων πνευματικών ιδρυμάτων της Ευρώπης με αυτά του ελληνικού πανεπιστημίου συμπεραίνει ότι οι ατέλειες του ελληνικού πανεπιστημίου δεν προέρχονταν από ελλιπή διοργάνωση. Αυτή μπορούσε να θεωρηθεί εφάμιλλος με τη διοργάνωση των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και τονίζει ότι θα έπρεπε να αναζητήσει κάποιος τα αίτια της μη ομαλής κατάστασης των πανεπιστημιακών πραγμάτων σε άλλους παράγοντες.

Η δημοσίευση αυτή παραπέμπει στα προβλήματα που αντιμετώπιζε το μοναδικό πνευματικό ίδρυμα στη χώρα μας την περίοδο αυτή. Ήδη προβλήματα όμως υπήρχαν και πριν το 1892, για τα οποία γράφει ο περιηγητής Εντμόντ Αμπού στην Ελλάδα στα χρόνια του Όθωνα: «Βλέπουμε ότι οι Έλληνες αποκαλούν φιλοσοφία, όπως τον καιρό του Θαλή, το σύνολο των ανθρωπίνων γνώσεων. Η φιλοσοφική σχολή αντικαθιστά μόνη της

²¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 348 – 353. Παναγιώτης Μουλλάς, «Πανεπιστήμιο Αθηνών: ποιητικοί διαγωνισμοί και ιδεολογία (1851 – 1877)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τεύχ. 12 και 13 (Ιούν. και Δεκ. 1990), σσ. 206 – 212. Θανάσης Χρήστου, «Ο Κ. Δ. Σχινάς και η πρώτη πρυτανεία στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο (1837 – 1838)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 9, τεύχ. 17 (Δεκ. 1992), σσ. 371 – 384. Κ. Θ. Δημαράς, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σσ. 3 - 14.

²² Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 352.

²³ Στο ίδιο, σ. 363.

²⁴ *Ημερολόγιον των Φοιτητών* (1892), σσ. 85 – 104.

μια σχολή Γραμμάτων και μια Επιστημών. Νομίζω ότι είναι ανώφελο να επισημάνω την ελάχιστη θέση που δίνουν στις επιστήμες. Ένα μάθημα αστρονομίας και μαθηματικών, ένα μάθημα γενικής χημείας δεν μπορούν να δώσουν στους σπουδαστές παρά επιπόλαιες γνώσεις. Αλλά είπα οι Έλληνες δεν έχουν καμιά όρεξη για τις επιστήμες του καθαρού στοχασμού, ότι δεν αποκτούν άπληστα παρά τις χρήσιμες γνώσεις και δεν μελετούν με ευχαρίστηση παρά μονάχα όταν μαθαίνουν ταυτόχρονα μια επιστήμη και ένα επάγγελμα. Σημειώστε επίσης την παράλειψη των γλωσσών και των λογοτεχνιών της Δύσης. Οι Έλληνες φαντάζονται ότι οι πρόγονοί τους τα ήξαιραν όλα, και πέφτουν έξω...».²⁵

Επίσης για τα προβλήματα του πανεπιστημίου η Έλλη Σκοπετέα τονίζει: «Ήδη από το 1862, με τη διαπίστωση ότι οι ετήσιοι πρωτανικοί λόγοι, που άλλοτε απολάμβαναν πανηγυρική δημοσιότητα, τώρα απηχούσι μόνον εις τας ευρείας αιθούσας του πανεπιστημίου, το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα των Ελλήνων παρουσιάζεται σε μια θλιβερή απομόνωση. Μέχρι τα τέλη της οθωνικής περιόδου είχε αποδείξει τις αδυναμίες του σε όλα τα μέτωπα: κυρίως, την ανικανότητά του να επανδρώσει ικανοποιητικά την εκπαιδευτική μηχανή: Η πληθώρα των δικηγόρων και η έλλειψη δασκάλων ήταν φανερά συμπτώματα της ολοκληρωτικής προσαρμογής της πανεπιστημιακής παιδείας στην ελλαδική πραγματικότητα. Είχε όμως αποτύχει και σαν κέντρο επιστημονικής έρευνας, που θα δικαίωνε τους αρχικούς πόθους ισοτιμίας πνευματικής με την Ευρώπη. Τα όρια των διδασκόντων διαγράφονταν ολοένα στενότερα μέσα σε ένα ασυνάρτητο πρόγραμμα σπουδών, και πάντως ποτέ δεν αμφισβητήθηκε η αρχή της μετεκπαίδευσης στην Ευρώπη ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την ευόδωση οιασδήποτε επιστημονικής σταδιοδρομίας...».²⁶ Η ίδια επίσης επισημαίνει: «Γίνεται η σύνδεση ανάμεσα στη δυσανάλογη διόγκωση του αριθμού των φοιτητών και τη συνεχή υποβάθμιση των σπουδών ή τη διαιώνιση του φαύλου κύκλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Κοντά στην πτώση του επιπέδου των φοιτητών, η πτώση του επιπέδου των καθηγητών, που όμως δεν αποδίδεται, όπως στην περίπτωση των δασκάλων, σε ατέλειες του συστήματος, αφού οι ίδιοι οι καθηγητές μπορούν να θεωρηθούν παράγοντες και όχι προϊόντα του. Το καθηγητικό σώμα κάποτε παρουσιάζεται σαν ένα σύνολο ατόμων αμφίβολου ήθους και νεφελώδους επιστημονικής κατάρτισης, μέσα σ' ένα πανεπιστήμιο που, με τη σειρά του, είναι πεδίο πλήθους επεμβάσεων από κυβερνήσεις ή από κόμματα: μιά εικόνα που τροφοδοτεί τη σάτιρα του *Ασμοδαίου*...».²⁷

Έως τα τέλη του αιώνα μάλιστα κάποια χαρακτηριστικά του πανεπιστημίου Αθηνών παραμένουν σταθερά, όπως η απόλυτη εξάρτηση από το Υπουργείο Παιδείας και η έλλειψη αυτονομίας του πανεπιστημίου, οι «εκκαθαρίσεις» του καθηγητικού προσωπικού με κυβερνητική πρωτοβουλία. Κοινή φαινόταν στο Υπουργείο και στο πανεπιστήμιο η επιθυμία να καθιερωθούν φραγμοί στην κίνηση των αποφοίτων γυμνασίου προς την ανώτατη βαθμίδα. Επίσης γίνονταν προσπάθειες για τη νομοθετική επιβολή διδάκτρων και για την καθιέρωση εισιτηρίων εξετάσεων. Και τα δύο μέτρα υπογράμμιζαν την εξάρτηση των κατώτερων βαθμίδων από τις ανώτερες και την προστασία συγκεκριμένων συμφερόντων.²⁸ Επειδή όμως το πανεπιστημιακό πτυχίο αποτελούσε το μοναδικό σχεδόν μέσο για οικονομική και κοινωνική άνοδο, η

²⁵ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*, 1854. Μτφρ. Α. Σπήλιου, πρόλογος επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, χ. χρ., σσ. 171 – 172.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 150.

²⁷ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 149.

²⁸ Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση 1882 – 1913», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 413.

δημοσίευση του Παπαφράγκου προφανώς προβάλλει αιτήματα του λαού και ιδίως της ανερχόμενης αστικής τάξης, που ζητούσε καθολική και εθνική παιδεία, σύμφωνα με τα πρότυπα της Δυτικής Ευρώπης.²⁹

Οι παραπάνω λοιπόν δημοσιεύσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό πανεπιστήμιο κατά το 19^ο αι. συνδέεται με οικονομικές και κοινωνικές δομές και διεκδικήσεις, αλλά και με εθνικά και ιδεολογικά θέματα. Στις πρώτες δεκαετίες του οι γερμανικές καταβολές του αθηναϊκού πανεπιστημίου μεταφέρουν στους έλληνες φοιτητές τα «φώτα της Εσπερίας»,³⁰ ενώ παράλληλα το όραμα του σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους μετά την εθνική απελευθέρωση, που συμπεριλαμβάνει και την ανώτατη παιδεία, είναι η εξομοίωση με την Ευρώπη.³¹ Στο πλαίσιο αυτής της εξομοίωσης το πανεπιστήμιο δεν περιορίζεται μόνο στο ρόλο της παραγωγής πτυχιούχων και επαγγελματιών, αλλά όπως και σε πολλές άλλες χώρες αποκτά βασική σημασία στη δόμηση της εθνικής ιδεολογίας.³² Το πανεπιστήμιο, το κατεξοχήν «μετοχεταιτήριο» του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ανατολή,³³ προορίζεται για την πολιτισμική διείσδυση στο χώρο της Ανατολής.³⁴

²⁹ Στο ίδιο, σ. 411.

³⁰ Ρίκα Μπενβενίστε, «Προσεγγίσεις: Πανεπιστήμιο, Ιδεολογία και Παιδεία: ένα Συμπόσιο», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σ. 228.

³¹ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*. «Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)», ό. π., σ. 137.

³² Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, ό. π., σ. 431.

³³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 153.

³⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 350.

Κεφάλαιο β

Η Φιλολογία

Οι ιδιαίτερες τάσεις και τα ιδεολογικά ρεύματα που επικράτησαν στην πνευματική ζωή του νεοσύστατου κράτους απασχόλησαν τους λογίους της μετεπαναστατικής Ελλάδας. Στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την ελληνική επανάσταση στην πνευματική ζωή του τόπου μας επικράτησε «ο ρομαντικός τόνος, άκρως αντίθετος προς το πνεύμα του διαφωτισμού, νοσταλγός του παρελθόντος, υμνητής των συναισθηματικών αξιών, μυστικιστής και απαισιόδοξος».³⁵ Κατά την περίοδο αυτή η νεοελληνική φιλολογία διαμορφώθηκε κάτω από την ξένη επίδραση, κυρίως του γαλλικού ρομαντισμού, που βρήκε γόνιμο έδαφος για να καρποφορήσει με τους Φαναριώτες, οι οποίοι μετά την απελευθέρωση και τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους εγκατέλειψαν την Πόλη και εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα μεταφέροντας το γαλλικό πνεύμα στην Ελλάδα. Εκτός από τη ρομαντική μελαγχολική και απαισιόδοξη διάθεση ή την κυριαρχία του εθνικού συναισθήματος, η επιστροφή στο παρελθόν αποτέλεσε κύριο συστατικό του ρομαντικού τόνου.³⁶ Οι λόγιοι έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση στο Μεσαίωνα, τον περιφρονημένο από το διαφωτισμό.³⁷ Το Βυζάντιο αποτέλεσε τη μια πλευρά της μεσαιωνικής ανάδειξης.³⁸ Την άλλη πλευρά αποτέλεσε ο δυτικός Μεσαίωνας, που τροφοδότησε με τα πλούσια θέματά του τους λογίους του 19^{ου} αιώνα.

Ο ιστορικός Σπ. Ζαμπέλιος από τη Λευκάδα, από τους πρώτους έλληνες βυζαντινολόγους, γνωστός για τις μεσαιωνικές και γλωσσολογικές έρευνές του, καθώς και για τη θεμελίωση της διαχρονικής ενότητας του ελληνισμού με την καθιέρωση του Βυζαντίου ως ενδιάμεσης εποχής μεταξύ αρχαιότητας και νεότερων χρόνων από το 1852,³⁹ το 1856 στην *Πανδώρα*, το δεκαπενθήμερο αρχικά και στη συνέχεια μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα που ίδρυσαν τον Απρίλιο του 1850 ο Δραγούμης, ο Ραγκαβής και ο Παπαρρηγόπουλος στην Αθήνα για την εξυπηρέτηση της νεοελληνικής φιλολογίας,⁴⁰ δημοσιεύει τη μελέτη «Λόγιοι και γλώσσα της ΙΔ' εκατονταετηρίδος».⁴¹ Πρόκειται για μελέτημα στο οποίο εξετάζεται συγκριτικά η φιλολογική παραγωγή Βυζαντίου και Δύσης κατά το 14^ο αι. και συγχρόνως επιχειρείται η ερμηνεία των διαφορών μεταξύ της ανατολικής και δυτικής κοινωνίας. Τονίζεται ότι η ανάπτυξη της δυτικής ευρωπαϊκής φιλολογίας, της εθνικής ιστοριογραφίας και της ποίησης κατά το 14^ο αι. πραγματοποιήθηκαν με την κοινή γλώσσα, δηλ. με το ιδίωμα που χρησιμοποιούσε το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών.

³⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, σ. 22.

³⁶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1978, σ. 107.

³⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, Αθήνα 1986, σ. 46.

³⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 376 – 379.

³⁹ Λ. Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σσ. 905 – 906. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', Αθήνα 1983, σ. 330. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 364, 463 – 464. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1948, σ. 291.

⁴⁰ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγιάς)*, ό. π., σ. 13. Γερ. Δ. Καψάλης, «Παναθήναια», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 503.

⁴¹ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 150 - 151, 15 Ιουν. - 1 Ιουλ. 1856, σσ. 126 – 135, 145 – 156.

Ο Γ. Α. στη *Θελξινόη* του 1856 – 57, που συντάχθηκε και εκδόθηκε από τον Επαμ. Ι. Φραγκούδη στην Κωνσταντινούπολη, δημοσιεύει τη μελέτη «Περί ιταλικής φιλολογίας» (Κατά την Κ. Stael).⁴² Ο συγγραφέας εξετάζει την ιταλική φιλολογία μέσα από τις ελλείψεις της, αλλά και τα θέλητρά της. Τονίζει ότι η ανάπτυξη της ιταλικής ποίησης και της φιλολογίας (Πετράρχης, Βοκκάκιος, Δάντης), καθώς και της μυθιστορίας (Βοϋάρδος, Αριόστο, Τάσσο) στην Ιταλία, που πραγματοποιήθηκε με την προστασία των ηγεμόνων, οφείλεται στη χρήση της λαϊκής γλώσσας. Αλλά ο θρησκευτικός φανατισμός, τα πολιτικά πάθη, η υποδιαίρεση σε διάφορα κράτη, οι δυσαρέσκειες μεταξύ των ηγεμόνων, οι εμφύλιοι πόλεμοι, τα κόμματα και οι επαναστάσεις αποτελούσαν τους παράγοντες των ελλείψεων της φιλολογίας. Για τους λόγους αυτούς η συνένωση όλου του έθνους κάτω από ένα κράτος αποτελούσε το ζητούμενο για την Ιταλία. Ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλλι αποτελούσε το θεωρητικό εκπρόσωπο αυτής της θέσης.

Μέσα από τις δημοσιεύσεις αυτές θίγεται το γλωσσικό πρόβλημα, που παρουσιάστηκε στον ελληνικό χώρο με τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της διαμόρφωσης της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας ήταν η τροπή του ενδιαφέροντος προς την κλασική αρχαιότητα και η προσπάθεια επανασύνδεσης με τους αρχαίους προγόνους.⁴³ Η καθαρεύουσα επιβλήθηκε ως ενέργεια προοδευτική, ως επιστροφή στη γλώσσα των προγόνων, ως πρότυπο γλώσσας και ως μέσο προαγωγής στον κόσμο του πνεύματος.⁴⁴ Έγινε η γλώσσα του επίσημου κρατικού μηχανισμού, η γλώσσα των εφημερίδων και της διανοητικής παραγωγής, αλλά και το προνομιακό όργανο των κοινωνικών στρωμάτων που στελέχωσαν τον παραπάνω μηχανισμό.⁴⁵ Η αντιμετώπιση της κατηγορίας του γερμανού ιστορικού Φαλλμεράνερ πως δεν υπάρχει ούτε γλωσσική ενότητα ούτε φυλετική συγγένεια με τους αρχαίους Έλληνες απαιτούσε στροφή προς την αρχαία αττική γλώσσα, γιατί μόνο με αυτή η Ελλάδα θα αποκτούσε γλωσσική ενότητα, θα εκπολιτιζόταν και θα μπορούσε να διεκδικήσει τα κληρονομικά δικαιώματά της.⁴⁶ Η λόγια παράδοση υποστηριγμένη από το ελληνικό πανεπιστήμιο θεωρήθηκε επίσης ως το μόνο όπλο για τον ελληνισμό της Μακεδονίας και της Θράκης. Οι δάσκαλοι πίστευαν πως η καθαρεύουσα θα αποδείκνυε σε ολόκληρο τον κόσμο ότι οι κάτοικοι της Μακεδονίας και της Θράκης είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και μόνο με αυτή σε εσωτερικό και εξωτερικό θα επιτυγχανόταν η ενότητα του ελληνισμού.⁴⁷ Επιπλέον για την ηγεσία της χώρας το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, της ενοποίησης δηλ. του διάσπαρτου ελληνισμού σε ενιαίο κράτος επέβαλε τη διαμόρφωση ενιαίου γλωσσικού οργάνου που θα αντανάκλούσε τη λάμψη των κλασικών χρόνων, θα θύμιζε στους ξένους την καταγωγή των Νεοελλήνων, ενώ παρακάμπτοντας

⁴² *Θελξινόη* (1856 – 57), φυλ. Κ', σσ. 346 – 353.

⁴³ Λουκία Δρούλια, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τεύχ. 23 (Δεκ. 1995), σ. 335. Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας διά μέσου της “κατασκευής” του ελληνικού κράτους (1821 – 1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α'. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 460 – 472.

⁴⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 171 – 173.

⁴⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, ό. π., σσ. 536 – 540.

⁴⁶ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 369 - 370. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα 1978, σσ. 185 - 186. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973, σ. 109.

⁴⁷ Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, Αθήνα 1974, σσ. 82 – 84.

τις διαλεκτικές τοπικές διαφορές, θα γινόταν η επίσημη γλώσσα του ευρύτερου μελλοντικού κράτους.⁴⁸

Έτσι στα πρώτα τριάντα περίπου χρόνια του ελληνικού βασιλείου ο πολιτισμός και η πνευματική ανάπτυξη συμβιβάστηκαν με το ρομαντισμό και με εκφραστικό όργανο την καθαρεύουσα. Η Φιλοσοφική Σχολή αγωνιζόταν να «νεκραναστήσει» τα απαρέμφατα και τους υπερσυντελικούς και οι λόγιοι φρόντιζαν να αλλάξουν τη γλώσσα του λαού. Γράφει ο Κορδάτος για το θέμα αυτό: «Να μιλάει ο χωριάτης σαν αρχαίος Αθηναίος. Το χωριάτόπουλο να μη λέει μάνα, γιαγιά, πατέρα, νερό, αλλά μήτηρ, μάμη, πάτερ, ύδωρ, άρτος».⁴⁹ Η υπερβολή όμως γεννά γόνιμες αντιδράσεις. Μέσα στη δεκαετία 1850 – 1860 αρχίζουν να προβάλλονται στον τύπο της εποχής αιτήματα αλλαγής στην πνευματική ζωή από ορισμένα πρόσωπα που διακρίνονται για τις αναζητήσεις τους. Ο Ζαμπέλιος, με βάση τη δημοσίευση της *Πανδώρας*, αντιτιθέμενος στην καθιερωμένη ήδη γλωσσική τάξη προβάλλει το αίτημα της καθιέρωσης της λαϊκής γλώσσας.

Στη δημοσίευση της *Θελξινόης* προβάλλονται σε συνάρτηση δύο αιτήματα: το αίτημα της καθιέρωσης της λαϊκής γλώσσας και το αίτημα της εθνικής ενότητας. Η ανάπτυξη της ιταλικής φιλολογίας, την οποία προανήγγειλαν ο Δάντης, ο Πετράρχης, ο Βοκκάκιος και ο Μακιαβέλλι, γνωστοί για την υποστήριξη της γλώσσας του λαού, απαιτούσε εθνική ενότητα, η οποία πραγματοποιήθηκε βέβαια πολύ αργότερα, μέσα στο 19^ο αιώνα.⁵⁰ Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και στον ισχυρό πόθο για ενότητα που διακατείχε τον ελληνισμό. Τονίζονται όσα συνέβησαν στην Ιταλία, γιατί υπήρχαν ομοιότητες στους δύο λαούς. Είχαν την αίσθηση της ανθρώπινης παρουσίας μέσα στον ίδιο πολιτισμικό χώρο, είχαν παρόμοια ένδοξη ιστορία, παρόμοιο πόθο να απαλλαγούν από τον ξένο δυνάστη και να πραγματοποιήσουν πολιτικά την ένωσή τους.⁵¹ Η επέκταση και η ενότητα του ελληνισμού, όπως εκφράστηκε από τον Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844,⁵² σήμαινε εκτός των άλλων ότι οι Έλληνες χρειάζονταν μία γλώσσα, για να μπορούν να συνεννοούνται, να εκφράζουν γραπτά και προφορικά τα διανοήματά τους, τα συναισθήματά τους, τις γνώσεις τους, να γίνονται αντιληπτοί, να προβαίνουν σε κοινές διεκδικήσεις.⁵³ Αυτή η γλώσσα που προτείνεται μέσα και από τις δύο δημοσιεύσεις είναι η γλώσσα του λαού προαναγγέλλοντας τον Ψυχάρη, ο οποίος ήθελε τη δημοτική για τον ίδιο λόγο, γιατί με αυτή «θα προκόψη το έθνος» και «θα μεγαλώσουν τα σύνορα».⁵⁴ Η μεγάλη δυσκολία που συναντούσε η καθαρεύουσα στο πλαίσιο της προσπάθειας διείδυσης της ελληνικής γλώσσας στους πληθυσμούς περιοχών που ήταν ακόμη κάτω από τον οθωμανικό ζυγό (κυρίως στη Μακεδονία) και που αποτελούσαν αντικείμενο ιδεολογικών και πολιτικών αγώνων προώθησε αργότερα το δημοτικιστικό κίνημα.⁵⁵ Οι συγγραφείς των δημοσιεύσεων λοιπόν ζητούν την ενότητα, τη γλωσσική, την εθνική, την πολιτική, τη θρησκευτική, την ενότητα στο χώρο

⁴⁸ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 187.

⁴⁹ Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, ό. π., σ. 75. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό. π., σ. 112. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Μτφρ.: Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1986, σ. 92.

⁵⁰ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 - 1862*, Αθήνα 1985.

⁵¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 364.

⁵² Στο ίδιο, σσ. 359 – 363, 363 – 366.

⁵³ Στο ίδιο, σσ. 369 – 374.

⁵⁴ Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, ό. π., σ. 92. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό. π., σ. 132.

⁵⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, ό. π., σ. 548.

και το χρόνο, τη συγχρονική και τη διαχρονική ταυτόχρονα, την αναίρεση του αυτοχθονισμού που χώριζε τον ελληνισμό μέσα στο χώρο και των θεωριών του Φαλλμεράνερ που χώριζαν τον ελληνισμό στο χρόνο,⁵⁶ ως προϋπόθεση της πολιτισμικής διεξόδου στο χώρο της Ανατολής.⁵⁷

Σημαντική φυσιογνωμία στον πνευματικό χώρο υπήρξε ο Ειρηναίος Ασώπιος, ο οποίος έκανε ιατρικές σπουδές στην Ιταλία και απέκτησε δημοσιογραφική και λογοτεχνική εμπειρία στο Παρίσι κατά την περίοδο 1852 – 1856. Με την επιστροφή του στην Αθήνα αφιερώθηκε στη φιλολογία και στη δημοσιογραφία. Μετά την έκδοση της *Χρυσολίδος* (1863 – 1866), περιοδικό που στο σύντομο διάστημα της ζωής του συγκέντρωσε μερικά χαρακτηριστικά της αντιρομαντικής ροπής,⁵⁸ άρχισε να συντάσσει το *Αττικόν Ημερολόγιον* (1866 - 1896), που μέσα από τις σελίδες του μετέφερε στη χώρα μας την εικόνα των ηθών της Ευρώπης.⁵⁹ Στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1881 δημοσιεύει «Σύμμικτα. Το πνεύμα. Μελέτη».⁶⁰ Εξετάζει συγκριτικά και με σατιρικό τρόπο την ιστορία του πνεύματος σε Ανατολή και Δύση. Τονίζει ότι στην Ανατολή το πνεύμα δεν αναπτύχθηκε, όμως το αντίθετο συνέβη στη Δύση. Συγκεκριμένα η Ιταλία είχε να επιδείξει το Βοκκάκιο, το Βοϊάρδο, το Λουδοβίκο Πούλτσι, τον Αριόστο, το σατιρικό Πέτρο Αρετίνο, το Μαρίνη, τον Μπατάκη, τον Κάστη, τον Μπέρνη (Berni), το Γολδόνη, τον Κάρολο Γκόζη, τους σατιρικούς Μαρύριο και Πασκουίνο στη Ρώμη, τους ευφυείς Νεαπολίτες.

Το εύθυμο και σατιρικό ύφος, καθώς και την κριτική αντιμετώπιση του μεσαιωνικού ευρωπαϊκού και ανατολικού πνεύματος που συναντά κανείς στη μελέτη αυτή, συναντά επίσης στη μελέτη που δημοσιεύει στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1885 με τίτλο «Ο Μέσος Αιών. Μελέτη εις μέρη δύο».⁶¹ Ο Ασώπιος θέτει το δυτικό Μεσαίωνα ως συνδετικό κρίκο μεταξύ της αρχαιότητας και των νεότερων χρόνων, εποχές κατά τις οποίες κυριαρχεί ο ελληνισμός. Η Αναγέννηση των νεότερων χρόνων εδράζεται στον ελληνισμό, ο οποίος επηρέασε τη Φλωρεντία των Μεδίκων και εγκαθίδρυσε τη λατρεία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ο Ασώπιος προβάλλει το Μεσαίωνα ως μητέρα του νεότερου πολιτισμού, ως εποχή που ανέδειξε τους τρεις μεγάλους άνδρες, Δάντη, Πετράρχη και Βοκκάκιο, οπαδούς της κλασικής αρχαιότητας και προδρόμους της Αναγέννησης, οι οποίοι καλλιέργησαν τις εθνικές γλώσσες και ανέδειξαν τους εθνικούς πολιτισμούς. Παρουσιάζει όμως το Μεσαίωνα και ως εποχή της βαρβαρότητας, της δεισιδαιμονίας και της αμάθειας, ως εποχή του ηρωισμού των ιπποτών, των τροβαδούρων και της θεοκρατίας των παπών, ως εποχή του Διαβόλου, των μαγισσών, των μυστηρίων, των αλλόκοτων γιορτών, των παράδοξων ιδιορρυθμιών. Τονίζει ότι ο Μεσαίωνας είναι η εποχή των αντιθέσεων, που δεν παρουσιάζει συνέχεια και ενότητα στην πορεία του και που διαφεύγει κάθε ορισμό ως προς το πνεύμα του. Από τη μακροχρόνια αυτή μεταβατική περίοδο δεν μπορεί να αναδειχθεί ένα γενικό γνώρισμα, που να χαρακτηρίζει την όλη πορεία του μεσαιωνικού βίου, υπάρχουν όμως σχετικά και ποικίλα γνωρίσματα κατά τη διαδοχή των αιώνων. Έτσι ο ένατος αιώνας είναι πιο αναπτυγμένος από το δέκατο, ο δωδέκατος είναι εποχή ακμής στη Γαλλία, ο δέκατος

⁵⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 364 – 366.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 350.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 292.

⁵⁹ Θ. Βελλανίτης, «Ειρηναίος Ασώπιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 45 – 46.

⁶⁰ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 359 – 394 («Βυζάντιον και Δύσις», σσ. 365 – 369).

⁶¹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 121 – 137.

τέταρτος είναι αιώνας οπισθοδρόμησης, εκτός από την Ιταλία, είναι ο αιώνας των φυσικών και των ηθικών επιδημιών.

Οι δημοσιεύσεις αυτές του Ειρηναίου Ασώπιου συνδέονται με τις αλλαγές και με την εισαγωγή νέων στοιχείων που επέρχονται στον πνευματικό χώρο στη χώρα μας. Μετά τη λήξη της περιόδου 1830 – 1880 ο νεοελληνικός ρομαντισμός εξασθενεί και αρχίζει καινούρια εποχή για τα νεοελληνικά γράμματα. Το 1880 αποτελεί το ξεκίνημα άλλης πνευματικής πορείας της μετεπαναστατικής περιόδου.⁶² «Ο ρομαντισμός», γράφει ο Δημαράς, «μέσα σε μια δεκαετία, από τα 1870 ως τα 1880, θα μαραθεί, θα σβήσει, γιατί πρώτιστα η κοινωνία δεν παρουσιάζει την δεκτικότητα την οποία παρουσίαζε πριν».⁶³ Ο Ειρηναίος Ασώπιος, εκπροσωπώντας το καινούργιο πνεύμα στην ελληνική φιλολογία και διανόηση, κριτικάρει μέσα από τη μεσαιωνική εποχή το ρομαντισμό. Συντελεί με τις δημοσιεύσεις αυτές στις σελίδες του *Αττικού Ημερολογίου*, κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, «σε μεταβολή στον πνευματικό χώρο εισάγοντας τη διεισδυτική κριτική των ελαττωμάτων της ελληνικής κοινωνίας μέσα από τη σύγκριση, η οποία έφθανε έως το σαρκασμό. Τις σκληρές αλήθειες που ξεστόμιζε, τις περιέκλειε σε διανθισμένο λόγο. Η σκέψη του ήταν γενναία και ριζοσπαστική και από αυτόν ξεκινάει ουσιαστικά η ελληνική ευθυμογραφία».⁶⁴

Η μετεπαναστατική ελληνική διανόηση προβάλλει επίσης τη δυναμική παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη μεσαιωνική Ευρώπη και τη συμβολή του ελληνικού πνεύματος κατά την περίοδο αυτή στη διαμόρφωση του δυτικού ευρωπαϊκού πνεύματος και της Αναγέννησης. Ο κερκυραίος ιστοριοδίφης και φιλόλογος Ανδρέας Μουστοξύδης στο περιοδικό σύγγραμμα *Ελληνομνήμων*, το οποίο συντάχθηκε και εκδόθηκε από τον ίδιο στην Αθήνα (1843 – 1853) και περιείχε τοπογραφικές, τοπωνυμικές, επιγραφικές, βιβλιογραφικές μελέτες, ιστορικές ειδήσεις, καθώς και ανέκδοτες μονογραφίες αντλημένες από κώδικες, καρπό των μακροχρόνιων ιστορικών και φιλολογικών μελετών του σε Ελλάδα και Ευρώπη,⁶⁵ δημοσιεύει το 1843 τις βιογραφίες «Θωμάς Διπλοβατάτζης»⁶⁶ και «Ζαχαρίας Καλλιέργης»,⁶⁷ ενώ το 1845 «Ιωάννης, Γεώργιος και Δημήτριος Μόσχου».⁶⁸ Οι λόγοι αυτοί το 15^ο αι. μετέφεραν και δίδαξαν τα ελληνικά γράμματα στην Ιταλία.

Στη μεταφορά των ελληνικών γραμμάτων στην Ιταλία συνέβαλαν και ορισμένοι φιλέλληνες ηγεμόνες της παραπάνω χώρας. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Χ. Α. Παρμενίδης το 1856 στην *Πανδώρα*, ο οποίος δημοσιεύει τη μελέτη «Βίος Λαυρεντίου του από Μεδίκων».⁶⁹ Ο Παρμενίδης αναφέρεται σε αγγελία μετάφρασης του έργου του Ουίλλιαμ Ροσκόη (William Roscoe) σχετικά με το βίο του φιλέλληνα πολίτη της Φλωρεντίας Λαυρεντίου των Μεδίκων. Η μετάφραση έγινε το 1856 από Έλληνα που ζούσε στην Αγγλία. Στη δημοσίευση τονίζεται η συμβολή της οικογένειας των Μεδίκων

⁶² Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 115.

⁶³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 207.

⁶⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 350.

⁶⁵ Ι. Φ. Δημάρατος, «Ανδρέας Μουστοξύδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 447. Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος, «Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 12. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 295.

⁶⁶ *Ελληνομνήμων*, αρ. 2, Φεβ. 1843, σσ. 96 – 114.

⁶⁷ *Ελληνομνήμων*, αρ. 6, Ιούν. 1843, σσ. 328 – 336.

⁶⁸ *Ελληνομνήμων*, αρ. 7, σσ. 385 – 405.

⁶⁹ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 149, 1 Ιουν. 1856, σσ. 117 – 118.

της Φλωρεντίας στη μεταφορά του πολιτισμού του Βυζαντίου στην Ευρώπη και στη διάσωση πολλών ελληνικών συγγραμμάτων έως τα νεότερα χρόνια.

Το 1862 στην *Πανδώρα* επίσης δημοσιεύεται ανώνυμα η μελέτη «Ανέκδοτα διπλώματα».⁷⁰ Αναφέρεται ότι στη Νεάπολη της Ιταλίας εκδόθηκαν τρία βυζαντινά διπλώματα, που βρίσκονταν στα αρχεία της πόλης. Αφορούσαν στο Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα, ο οποίος το 15^ο αι. ευεργέτησε την Ιταλία με τα συγγράμματα και τη διδασκαλία του. Ο Κ. Π. το 1865 παρουσιάζει στο ίδιο περιοδικό «Βιβλιογραφία. Ιταλοελληνική, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότην ελληνικών περγαμηνών, υπό Σ. Ζαμπέλιου. Εν Αθήναις, 1865. Μετά της εξής αφιερώσεως: Προς τον σεπτόν φίλον κ. Αλέξανδρον Ρ. Ραγκαβήν, τήν δε τήν μελέτην ευλαβώς ο συγγραφεύς ανατίθησι».⁷¹ Αναφέρεται στο έργο του Ζαμπέλιου για την κάτω Ιταλία και Σικελία, χώρες που χαρακτηρίζονταν από το ελληνικό στοιχείο από τον 8^ο έως το 15^ο αι. μ. Χ. Ο Σ. Ζαμπέλιος παραθέτοντας 146 ελληνικές περγαμηνές που είχαν διασωθεί στη διπλωματική αίθουσα της Νεάπολης, χρονολογούμενες από το 983 έως το 1304, διαφωτίζει την ιστορία της γλώσσας, της κυβέρνησης, των πολιτικών σχέσεων και της νομοθεσίας του ελληνικού Μεσαίωνα.

Ο φιλόλογος από την Καπαδοκία Δ. Ι. Μαυροφρύδης, ο οποίος ασχολήθηκε με το ζήτημα της ενότητας της ελληνικής γλώσσας και ο οποίος σε συνεργασία με τον Κ. Ξανθόπουλο και το Στέφανο Κουμανούδη υπήρξε ο εκδότης του φιλολογικού δεκαπενθήμερου αρχικά και στη συνέχεια μηνιαίου περιοδικού *Φιλίστωρ* στην Αθήνα (1861 – 1863),⁷² δημοσιεύει το 1861 στο περιοδικό αυτό τη μελέτη «Βιογραφία των λογίων Ελλήνων των εν Ιταλία την ελληνικήν παιδείαν αναζωπυρησάντων».⁷³ Αντικείμενο της μελέτης αποτελούν ο Μανουήλ Χρυσολωράς και ο Θεόδωρος Γαζής, οι οποίοι δίδαξαν συστηματικά την ελληνική παιδεία στην αναγεννώμενη Ιταλία.

Στο ίδιο περιοδικό το 1862 δημοσιεύεται: «Π. Χιώτου περί τινων επιστολών και άλλων πονηματίων των εις Ιταλίαν προσφύγων λογίων Ελλήνων πρώην και μετά την άλωσιν Κωνσταντινουπόλεως, ανεκδότην διασωζομένων εν ταις βιβλιοθήκαις της Ιταλίας, επιστολή προς τον Καθηγητήν Κωνσταντίνον Ασώπιον, πρύτανιν του Ελληνικού Πανεπιστημίου. – Εκ Ζακύνθου, 10 Ιουνίου 1862».⁷⁴ Ο ζακυνθινός ιστορικός Π. Χιώτης, γνωστός για τις ιστορικές έρευνες όχι μόνο στο χώρο των Επτανήσων, αλλά και από τις περιόδους του στις βιβλιοθήκες και στα αρχεία της Ιταλίας,⁷⁵ με επιστολή του στον καθηγητή του ελληνικού πανεπιστημίου Κ. Ασώπιο⁷⁶ αναφέρεται σε συλλογή ανέκδοτων επιστολών και συγγραμμάτων των λογίων Ελλήνων που κατέφυγαν στην Ιταλία μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς, που ήταν έργο του Δημητρίου Σιγούρου, γιατρού και λάτρη της ελληνικής φιλολογίας,⁷⁷ κατά τη διαμονή του στην Ιταλία. Ο Σιγούρος ερευνώντας τις βιβλιοθήκες Φλωρεντίας, Βονωνίας (Μπολόνια), Ιοδένης, Φεράρας, Κεσένης, Αριμινίου (Ρίμινι), ιδιαίτερα τη Μαρκιανή της Βενετίας,

⁷⁰ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΓ', φυλ. 304, 15 Νοε. 1862, σσ. 393 – 397.

⁷¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΣΤ', φυλ. 364, 15 Μαΐ. 1865, σσ. 98 – 100.

⁷² Χ. Ε. Δασκαλάκης, «Δημήτριος Μαυροφρύδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σσ. 795 – 796. Γ. Σκλάβος, «Φιλίστωρ», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 2.

⁷³ *Φιλίστωρ*, τόμ. Β', τεύχ. 14, 31 Ιουλ. 1861, σσ. 49 – 65, τεύχ. 17 – 19 / 20, 15 Σεπτ. - 15 / 31 Οκτ. 1861, σσ. 208 – 217, 241 – 249, 289 – 296.

⁷⁴ *Φιλίστωρ*, τόμ. Δ', τεύχ. 1, Ιούλ. 1862, σσ. 44 – 58.

⁷⁵ Δ. Π. Πασχάλης, «Παναγιώτης Χιώτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σσ. 628.

⁷⁶ Ι. Φ. Δημαράτος, «Κωνσταντίνος Ασώπιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 44 - 45.

⁷⁷ Τ. Αγρας, «Μαρίνος Σιγούρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 760.

συγκέντρωσε και μετέφερε στην Ελλάδα γύρω στις εκατό επιστολές που έγραψαν προς λογίους της εποχής τους οι: Χρυσολωράς, Βησσαρίωνας, Γαζής, Κωνσταντίνος Λάσκαρης, Σεκουνδινός, Ανδρόνικος Κάλλιτος, Γεώργιος Τραπεζούντιος, Ιωάννης Αργυρόπουλος, Μιχαήλ Αποστόλιος και Ιανός Λάσκαρης.

Στο δεκαπενθήμερο περιοδικό σύγγραμμα *Χρυσαλλίς*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Θεμιστοκλή Φιλαδελφέα με συνεταίρο το Δ. Ντέκα Πασχαλίδη και πρώτο συνεργάτη τον Ειρηναίο Ασώπιο (Ιανουάριο 1863 – 1866)⁷⁸ δημοσιεύεται ανώνυμα το 1864 «Βιογραφία. Θεόδωρος ο Γαζής».⁷⁹ Αναφέρεται ότι ο καταγόμενος από τη Θεσσαλονίκη Γαζής υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους πιο μορφωμένους Έλληνες, που συντέλεσαν στη διάδοση των γραμμάτων στη Δύση.

Στο περιοδικό *Μύρια Όσα*, που εκδόθηκε και συντάχθηκε στο Παρίσι (1868 – 1869) από το σμυρναίο δημοσιογράφο Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση,⁸⁰ το 1868 δημοσιεύεται ανώνυμα η μελέτη «Η εν Ιταλία παλιγγενεσία των γραμμάτων».⁸¹ Τονίζεται επίσης στη μελέτη αυτή ότι η αναγέννηση των γραμμάτων (renaissance) στην Ευρώπη κατά το 15^ο αι. προήλθε από τους Έλληνες, οι οποίοι μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατέφυγαν στην Ιταλία παραλαμβάνοντας δύο κειμήλια, τη χριστιανική πίστη και την ελληνική παιδεία.

Ο κερκυραίος Δ. Θερειανός, ο οποίος εγκαταστάθηκε το 1850 στην Τεργέστη και στη συνέχεια έκανε σπουδές φιλολογίας και φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή της Λειψίας,⁸² δημοσιεύει το 1869 μετάφραση της μελέτης του γερμανού Oncken «Η αναγέννησις των ελληνικών γραμμάτων εν Ιταλία» στην *Επτάλοφο*.⁸³ Το περιοδικό *Επτάλοφος*, το «μηνιαίον απάνθισμα των εκλεκτοτέρων της φιλολογίας, της ιστορίας και των επιστημών», εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη από το Δημήτριο Νικολαΐδη με τη σύμπραξη πολλών λογίων (Ιανουάριος - Αύγουστος 1869) και αποτέλεσε τη συνέχεια του περιοδικού *Νέα Επτάλοφος*. Η μελέτη αυτή αναφέρεται στους λογίους: Μανουήλ Χρυσολωρά, Γεώργιο Τραπεζούντιο, Θεόδωρο Γαζή, Γεώργιο Γεμιστό ή Πλήθωνα και στο μαθητή του Βησσαρίωνα, Γεννάδιο, Γεώργιο Τραπεζούντιο, Κωνσταντίνο Λάσκαρη, Δημήτριο Χαλκοκονδύλη και Ιωάννη Λάσκαρη, οι οποίοι μετέφεραν τα ελληνικά γράμματα στην Ιταλία. Αναφέρεται επίσης και στους λογίους της Ιταλίας, στους οποίους επέδρασε το ελληνικό πνεύμα. Στον Πετράρχη, που απέκτησε χειρόγραφο του Ομήρου, αλλά πέθανε χωρίς να μάθει ελληνικά. Στο Βοκκάκιο, που έμαθε την ελληνική γλώσσα. Στον Κόσσιμο των Μεδίκων, που διέπρεψε στην εύρεση και στην απόκτηση ελληνικών κωδίκων. Επίσης στον πάπα Νικόλαο Ε΄, στον Άγγελο Πολιτιανό και στον Άλδο Μανούτιο.

Ο φιλόλογος, συγγραφέας και δημοσιογράφος Σ. Ι. Βουτυράς από την Κωνσταντινούπολη, απόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, εκδότης από το 1866 μαζί με το Βαφειαδάκη και το Βρεττό του *Νεολόγου*, όπου πραγματευόταν και ανέλυε όλα τα ζωτικά ζητήματα που αφορούσαν στον ελληνισμό,⁸⁴ το 1872 στο *Χρόνο*,

⁷⁸ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσαλλίς, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυνθιά, Ραμπαγιάς)*, ό. π., σ. 80. Σ. Γαλανός, «Χρυσαλλίς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 737.

⁷⁹ *Χρυσαλλίς*, τόμ. Β΄, φυλ. 48, 30 Δεκ. 1864, σσ. 744 – 745.

⁸⁰ Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, «Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίτσης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22, σ. 10.

⁸¹ *Μύρια Όσα*, τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 4, Απρ. 1868, σσ. 97 – 99.

⁸² - Ω., «Διονύσιος Θερειανός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σ. 555.

⁸³ *Επτάλοφος*, τόμ. Α΄ (1869), σσ. 288 – 301.

⁸⁴ Ε. Φωτιάδης, «Σταύρος Βουτυράς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 729.

Επετηρίδα του Νεολόγου του έτους 1871 - 1872 δημοσιεύει τη μελέτη «Αι ηθικαί κατακτήσεις της παρηκμακυίας Ελλάδος».⁸⁵ Μεταξύ των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 τονίζει την επαφή της Δύσης με την ελληνική παιδεία. Από τη μεγάλη πτώση του ελληνισμού του 1453 τονίζει τη συρροή των ελλήνων λογίων στη Δυτική Ευρώπη, καθώς και τη συμβολή τους στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών γραμμάτων και στη δημιουργία της Αναγέννησης. Αναφέρεται και στο γάμο της Σοφίας Παλαιολόγου με τον ηγεμόνα της Μόσχας Ιβάν, ο οποίος συνέβαλε στη μετάδοση των ελληνικών γραμμάτων στη Ρωσία.

Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, που καθιέρωσε τη μελέτη του μεσαιωνικού ελληνισμού ως το κατεξοχήν αντικείμενο ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για την ελληνική παιδεία και ανέδειξε την έννοια της συνέχειας του ελληνικού έθνους ως βασικό αξίωμα της ελληνικής ιστορίας με την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, στην οποία ενσωμάτωσε προγενέστερες αναζητήσεις, όπως του Γ. Κοζάκη Τυπάλδου, του Μάρκου Ρενιέρη και ιδιαίτερα του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου,⁸⁶ το 1876 στο φιλολογικό και επιστημονικό περιοδικό *Εστία*⁸⁷ δημοσιεύει «Βιογραφία: Ο Νικαίας Βησσαρίων».⁸⁸ Ο αρχιεπίσκοπος Νικαίας Βησσαρίωνας συγκαταλέγεται μεταξύ των λογίων Ελλήνων του 15^{ου} αι., οι οποίοι μετέφεραν στην Ιταλία τη θεωρητική και πρακτική σοφία των αρχαίων Ελλήνων και συντέλεσαν στην πνευματική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης. Κηρύχθηκε οπαδός της ένωσης των εκκλησιών στη σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας το 1438 και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Ιταλία, όπου ασπάσθηκε το καθολικό δόγμα, έγινε καρδινάλιος και υπήρξε υποψήφιος πάπας. Οργάνωσε πλούσια βιβλιοθήκη στη Βενετία και κατέβαλλε σημαντικές προσπάθειες, για να οργανωθεί ευρωπαϊκή σταυροφορία εναντίον των Τούρκων. Κατά τον Παπαρρηγόπουλο όμως απέβαλε την εθνότητα και το πατροπαράδοτο δόγμα, ενώ μπορούσε ως αρχιερέας, ως οικουμενικός πατριάρχης, ως λόγιος και πολιτικός άνδρας να βοηθήσει τους ομογενείς του αξιώνοντας την αγάπη και την υπόληψη του έθνους του.

Στις προσπάθειες του Βησσαρίωνα να βοηθήσει τους ομοεθνείς του από την Ιταλία, όπου βρισκόταν, αναφέρεται ο φιλόλογος και ποιητής από το Μεσολόγγι Σταμάτιος Δ. Βάλβης⁸⁹ στην *Αρμονία*, το εικονογραφημένο δεκαπενθήμερο κοινωνικό περιοδικό, που εκδόθηκε στην Αθήνα με διευθυντή τον Ιωάννη Μάμο (1903 – 1912). Ο Βάλβης δημοσιεύει το 1906 «Βησσαρίωνος καρδινάλιου επιστολή εις Κωνσταντίνον δεσπότην τον Παλαιολόγον».⁹⁰ Τα έτη 1907 και 1908 ο Σταμάτιος Δ. Βάλβης προβαίνει σε

⁸⁵ *Χρόνος, Επετηρίς του Νεολόγου του έτους 1871 – 1872*, έτος Β' (1872), σσ. 1 – 59.

⁸⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 221 – 293. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 459 – 462. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', Αθήνα 2004, σσ. 37 – 39. Σ. Β. Κουγέας, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σσ. 573 – 574. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 264 – 265. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 291- 292.

⁸⁷ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 132 – 133.

⁸⁸ *Εστία*, τόμ. 1, 18 Ιαν. 1876, σσ. 35 – 37.

⁸⁹ Θ. Βελλιαντίτης, «Δημήτριος Βάλβης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σ. 518.

⁹⁰ Η επιστολή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα δημοσιεύθηκε αρχικά στο τριμηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα *Νέο Ελληνομνημόνα* (τόμ. Γ', σελ. 15 – 27), που συντασσόταν και εκδιδόταν από το Σπυρ. Λάμπρο, καθηγητή της ιστορίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών. *Αρμονία*, έτος Δ', αρ. 18 – 19, 4 Νοε. - 27 Νοε. 1906, σσ. 257 – 262, 276 – 280, αρ. 21, 25 Δεκ. 1906, σσ. 293 – 296.

«Παρατηρήσεις εις την προς Κωνσταντίνον δεσπότην τον Παλαιολόγον επιστολήν του έλληνο καρδινάλιου Βησσαρίωνος» στο ίδιο περιοδικό.⁹¹ Αναφέρει ότι σκοπός της επιστολής, που συντάχθηκε μεταξύ 1443 και 1446, ήταν η προαγωγή του δεσποτάτου της Πελοποννήσου και γενικά η πολιτειακή, κοινωνική, πολιτική, πνευματική, ηθική και υλική πρόοδος του ελληνικού έθνους. Ο Βησσαρίων για την υλοποίηση του στόχου αυτού υποδεικνύει στο δεσπότη Κωνσταντίνο μέσα, δηλ. συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων.

Ο Σ. Δ. Βάβλης το 1877 στο μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα *Σωτήρ*, που συντάχθηκε από πολλούς λογίους στην Αθήνα (1877 – 1897), δημοσιεύει τη βιογραφία «Βίος Δημητρίου Χαλκοκονδύλου (Απόσπασμα μελέτης περί των κορυφαίων ανακαινιστών της Ελληνικής παιδείας εν Ιταλία)».⁹² Αναφέρει ότι ο Χαλκοκονδύλης, που γεννήθηκε στην Αθήνα το 1424, πρόβλεψε την πτώση του Βυζαντίου και κατέφυγε στην Ιταλία το 1447, όπου δίδαξε την ελληνική γλώσσα. Πέθανε στο Μεδιόλανο (Μιλάνο) το 1511 σε ηλικία 87 ετών.

Ο χιώτικης καταγωγής λογογράφος Δ. Βικέλας που βρίσκεται να διαμένει το 1878 στο Παρίσι, να σχετίζεται με τους εκεί ελληνιστές, να είναι ενεργό μέλος του συλλόγου προς διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και άλλων εταιρειών και να ενθαρρύνει και να υποστηρίζει καθετί το ελληνικό⁹³ στον *Παρνασσό*, το μηνιαίο όργανο του ομώνυμου συλλόγου στην Αθήνα που εκδόθηκε με τη συνεργασία πολλών λογίων και κάτω από τη διεύθυνση του Σ. Π. Οικονόμου (30 Ιανουαρίου 1877 - Αύγουστο 1895),⁹⁴ δημοσιεύει τη μελέτη «Περί της ελληνικής εν Ευρώπη μαθήσεως από του Δ' μ. Χ. αιώνας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων».⁹⁵ Αναφέρεται στην πραγματεία του Gidel που εκδόθηκε στο Παρίσι με τίτλο «Nouvelles Etudes sur la litterature Grecque moderne» και η οποία ήταν πολύτιμος οδηγός και πρόχειρο ευρετήριο για όποιον ασχολούνταν με τις σχέσεις ελληνισμού και Δύσης από τον 5^ο αι. έως τους πολυπληθείς πρόσφυγες, οι οποίοι μετέφεραν τον ελληνικό πολιτισμό στην Ευρώπη.

Ο καταγόμενος από τους Ατζαγιώλες της Φλωρεντίας αρχαιολόγος Τάσος Δ. Νερούτσος, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ελληνική και χριστιανική επιγραφική,⁹⁶ το 1886 στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύει τη μελέτη «Ο εν Σικελία ελληνισμός κατά τον Μέσον Αιώνα».⁹⁷ Αναφέρεται στη δυναμική παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Σικελία ιδιαίτερα στις αρχές του Μεσαίωνα. Οι κάτοικοι της Σικελίας ονομάσθηκαν

⁹¹ *Αρμονία*, τόμ. 5, έτος Ε', αρ. 1 – 5, 14 Ιαν. – 30 Μαρτ. 1907, σσ. 1- 6, 25 – 30, 36 – 38, 59 – 62, 68 – 71, αρ. 7 - 18, 7 Μαΐ. - 12 Δεκ. 1907, σσ. 103 – 106, 119 – 122, 129 – 133, 148 – 152, 162 – 165, 181 – 184, 196 – 200, 214 – 216, 229 – 234, 247 – 252, 263 – 268, 279 - 283. Τόμ. 6, έτος ΣΤ', αρ. 1 - 10, 1 Ιαν. - 24 Ιουν. 1908, σσ. 3 – 6, 17 – 24, 38 – 43, 54 – 58, 70 – 74, 86 – 93, 104 – 108, 117 – 120, 131 – 134, 149 – 151.

⁹² *Σωτήρ*, έτος Α' - Β', φυλ. 3, Δεκ. 1877, σσ. 46 – 48.

⁹³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 204. Σ. Γ. Σπεράντσας, «Δημήτριος Βικέλας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σσ. 270 – 271. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1993, σ. 200. Ελένη Δ. Μπελιά, «Σύλλογοι και εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 526 – 527. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 335.

⁹⁴ Π. Ν. Πανάς, «Παρνασσός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ.19, σ. 736. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 347. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 312.

⁹⁵ *Παρνασσός*, τόμ. Β', τεύχ. Ε', Μάι. 1878, σσ. 362 – 367.

⁹⁶ Γ. Λ. Αρβανιτάκης, «Τάσος Νερούτσος βέης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σ. 207.

⁹⁷ *Παρνασσός*, τόμ. Γ', τεύχ. Δ', Δεκ. 1886, σσ. 157 – 174.

Σικελιώτες ήδη από τους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους μετά την ανάμειξή τους με τους έλληνες αποίκους και την υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας. Οι Σικελιώτες στην ύπαιθρο εξακολουθούσαν έως τα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ. την πατροπαράδοτη λατρεία των εθνικών θεών, ενώ στις πόλεις είχαν προ πολλού δεχθεί το χριστιανικό δόγμα. Το ελληνικό εθνικό στοιχείο στη Σικελία ήταν ακμαίο και καλλιεργούνταν τα ελληνικά γράμματα έως και την κυριαρχία των Σαρακηνών (827 - 1090). Το ελληνικό στοιχείο άρχισε να φθίνει επί των Νορμαννών (Νορμανδών) κατακτητών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη Σικελία στα τέλη του 11^{ου} αι. και εξαφανίστηκε το 13^ο αι. επί των Ανδεγαυών. Αλλά και στο 14^ο και στο 15^ο αι., παρά την ήδη επικρατούσα ιταλική γλώσσα και τη λατινική εκκλησία στη Σικελία, σε πολλά μέρη ακόμη διατηρούνταν ελληνικά ήθη και έθιμα, προ πάντων στη Μεσσήνη και στην Πάνορμο. Η τέλεση της θείας λειτουργίας γινόταν στα ελληνικά, έως τη στιγμή που ο πάπας Σίξτος Δ' (1475 - 1484) κατάργησε την ελληνική γλώσσα και το τυπικό της ανατολικής εκκλησίας στους ναούς με εξαίρεση κάποιες προνομιούχους εκκλησίες και μοναστήρια.

Η Αικατερίνη Ι. Ζάρκου από την Καλαμάτα, θυγατέρα του άλλοτε προέδρου της Βουλής Ζάρκου, με άρτια εκπαίδευση και γνώση της γαλλικής και γερμανικής φιλολογίας,⁹⁸ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1881 δημοσιεύει τη μελέτη «Φιλολογικά. Συνοπτική αφήγησις της εν Γαλλία επιδόσεως των γραμμάτων από της Αναγεννήσεως μέχρι της αυτοκρατορίας».⁹⁹ Αναφέρεται στην επίδραση των ελληνικών γραμμάτων στη Γαλλία από το 1458, όταν στο πανεπιστήμιο του Παρισιού διδάχθηκε για πρώτη φορά η ελληνική γλώσσα από το νεαπολίτη Γρηγόριο. Αρχικά τα ελληνικά γράμματα συνάντησαν δυσκολίες από τη σχολαστική φιλοσοφία, με το χρόνο όμως υπερίσχυσαν και οδήγησαν σε διανοητική ελευθερία και σε πρόοδο των επιστημών κατά το 17^ο αι.

Ο Ν. Πετρής επίσης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1896 δημοσιεύει τη μελέτη «Φιλολογικά. Η ακαδημία του Πλάτωνος και αι νυν ακαδημειαι των επιστημών».¹⁰⁰ Αναφέρεται στη φιλοσοφία του Πλάτωνα, η οποία μεταφέρθηκε στην Ιταλία από το Γεώργιο Γεμιστό και από το Βησσαρίωνα κατά τη διάρκεια της συνόδου της Φερράρας - Φλωρεντίας (1438 - 1439) για τη συγχώνευση της ελληνικής και της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Ο Γεμιστός μετέφερε στους Μεδίκους τον ενθουσιασμό για τον Πλάτωνα και συνέβαλε στην ίδρυση της πλατωνικής ακαδημίας στη Φλωρεντία, μέσω της οποίας διαδόθηκε η επιστημονική σκέψη στη Δύση. Κατά το πρότυπό της δημιουργήθηκαν πολυάριθμες ακαδημίες στην Ιταλία και σε διάφορες πρωτεύουσες της Ευρώπης.

Στο φιλολογικό περιοδικό *Εβδομάς*, που κυκλοφορούσε στην Αθήνα κάτω από τη διεύθυνση του Δ. Γ. Καμπούρογλου (1884 - 1886) και του Ι. Δαμβέργη (1887 - 1891)¹⁰¹ το 1885 δημοσιεύεται σε μετάφραση Α. Π. Κ. η ιστορική βιογραφία του Villemain «Ο Λάσκαρις».¹⁰² Ο Λάσκαρις το 1453, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, κατέφυγε στην Ιταλία, όπου επιδόθηκε στο έργο της διάδοσης των επιστημών και της ελληνικής φιλοσοφίας. Στη Σικελία ίδρυσε σχολή, η οποία προσείλκυσε μαθητές από την Ιταλία και

⁹⁸ Θ. Βελλιανίτης, «Αικατερίνη Ζάρκου», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 916.

⁹⁹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 197 - 241.

¹⁰⁰ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος πέμπτον και εικοστόν (1896), σσ. 185 - 187.

¹⁰¹ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό.π., σσ. 111 - 131. Σ. Γ. Σπεράντσας, «Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλους», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 663. Ε. Π. Φ., «Εβδομάς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 629..

¹⁰² *Εβδομάς*, τόμ. Β', έτος Β', αρ. 82 - 90, 22 Σεπτ. - 17 Νοε. 1885, σσ. 450 - 451, 462 - 463, 474 - 476, 486 - 488, 500 - 501, 506 - 507, 520 - 521, 532 - 533, 543 - 545.

από τις άλλες χώρες της Ευρώπης, ακόμη και από τα νησιά της Βρετανίας. Αγωνίσθηκε μαζί με το μητροπολίτη Εφέσου και το Γεμιστό για την οργάνωση σταυροφορίας κατά των απίστων και για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης.

Στο μηνιαίο περιοδικό *Πλάτων*, όργανο του ελληνικού διδασκαλικού συλλόγου στην Αθήνα (1 Οκτωβρίου 1877 - Δεκέμβριο 1891),¹⁰³ ο Π. Ιασεμίδης στα 1885 και 1886 δημοσιεύει σε μετάφραση από τα γαλλικά διατριβή του Ch. Gidel «Φιλολογικά. Οι Έλληνες εν τη δυτική Ευρώπη κατά τους αιώνες ιε' και ις'».¹⁰⁴ Η μετάφραση έγινε από τον όγδοο τόμο της *Revue du Monde Latin*. Ο γάλλος συγγραφέας αναφέρεται στην πνευματική επίδραση των Ελλήνων γενικά στη Δυτική Ευρώπη και ειδικά στη χώρα του πριν και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους. Οι βασιλείς Κάρολος Ζ', Λουδοβίκος ΙΑ' και Φραγκίσκος Α' φιλοξένησαν έλληνες σοφούς και καλλιγράφους, απέκτησαν ελληνικά χειρόγραφα σχηματίζοντας και πλουτίζοντας τις βιβλιοθήκες τους.

Ο Ε. Μ. στα 1885 και 1886 στο παραπάνω περιοδικό δημοσιεύει τη μελέτη «Περί του πώς δει σπουδάζειν φιλολογίαν».¹⁰⁵ Αναφέρεται στην αναγέννηση της φιλολογίας στην Ιταλία με το Φραγκίσκο Πετράρχη και τον Ιωάννη Βοκκάκιο, που κήρυξαν τον ενθουσιασμό για την κλασική αρχαιότητα. Τονίζει ότι στην εξάπλωση της ελληνικής φιλολογίας στην Ιταλία συνέβαλαν κατά το 14^ο και το 15^ο αι., ιδιαίτερα μετά την κατάλυση του Βυζαντίου, οι έλληνες λόγιοι: Θεόδωρος Γαζής, οι δύο Λασκάρεις, Δημήτριος Χαλκοκονδύλης και Μάρκος Μουσούρος. Επηρεασμένοι από το ελληνικό πνεύμα στην Ιταλία αναδείχθηκαν εκπρόσωποι της φιλολογίας: ο Φραγκίσκος Πόγγιος (Fr. Poggio, 1380-1459), ο Λεονάρδος Βρούνης (Leon. Bruni, 1369 - 1444), ο Λορέγγιος Δελλαβάλλε (Lon. Della Valle, 1407 - 1457) και ο Αγγ. Πολιτσιάνος (Ang. Poliziano, 1454 - 1494).

Στο μηνιαίο περιοδικό *Προμηθεύς*, που εκδόθηκε στο Βόλο από το Ζωσιμά Εσφιγμένο (1889 - 1901), το 1891 δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Οι εν Βενετία Έλληνες».¹⁰⁶ Αναφέρεται στη δραστηριοποίηση των Ελλήνων που ζούσαν στη Βενετική Δημοκρατία από το 1514 έως το 1573 για να αγοράσουν γη, στην οποία ανήγειραν το ναό του Αγίου Γεωργίου με τη σύμπραξη των ελλήνων στρατιωτών που υπηρετούσαν στη χώρα αυτή.

Το 1901 δημοσιεύεται στα *Παναθήναια* η μελέτη «Επιστολή εκ Νεαπόλεως. Η ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά γράμματα εν Ιταλία»¹⁰⁷ του Gulielmo Felice Damiani. Αναφέρεται στη σπουδή των ελληνικών γραμμάτων στην Ιταλία κατά το 19^ο αιώνα και τονίζει τους δεσμούς συγγένειας που ενώνουν τους Ιταλούς με τους Έλληνες από την εποχή του 15ου αι., όταν η Ιταλία φιλοξενούσε τους επιφανείς πρόσφυγες του Βυζαντίου μετά την πτώση του.

Επίσης το 1913 ο Περρίνος Γ. Δανδής στο περιοδικό *Ελλάς*, που κυκλοφορούσε κάθε Πέμπτη και Κυριακή στην Αθήνα από το Σπυρ. Ποταμιάνο (1907 - 1924),¹⁰⁸ δημοσιεύει

¹⁰³ Σ. Μ. Πλακίδης, «Πλάτων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σ. 315.

¹⁰⁴ *Πλάτων*, τόμ. 6 - 8, έτος Η', τεύχ. Ε' / ΣΤ', Ιαν. / Φεβ. 1886, σσ. 183 - 187, 213 - 218, 284 - 289, 334 - 345.

¹⁰⁵ *Πλάτων*, τόμ. 6 - 8, έτος Η', τεύχ. Α' / Β' - Ε' / ΣΤ', Σεπτ. / Οκτ. 1885 - Ιαν. / Φεβ. 1886, σσ. 30 - 37, 122 - 125, 179 - 183.

¹⁰⁶ *Προμηθεύς*, έτος Γ', αρ. Α Γ', Δεκ. 1891, σσ. 289 - 292.

¹⁰⁷ *Παναθήναια*, τόμ. Α' (Οκτ. 1900 - Μάρτ. 1901), σσ. 465 - 466.

¹⁰⁸ Ε. Θ. Μοάτσος, «Σπυριδών Ποταμιάνος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σσ. 599 - 600.

στα «Φιλολογικά και ιστορικά περίεργα»¹⁰⁹ για τη γαλλική φράση «γράφεις ως άγγελος». Η φράση αυτή εκφράζει την έννοια της καλλιγραφικής τελειότητας, όπως εκφράζει στη ζωγραφική το «ζωγραφίζεις ως Ραφαήλος ή ως Μιχαήλ Άγγελος». Η φράση προέκυψε, επί της βασιλείας του Φραγκίσκου Α΄ (1515 – 1547), όταν εγκαταστάθηκε στη Γαλλία ο έλληνας πρόσφυγας Άγγελος Βεργίκιος, που ήταν θαυμάσιος καλλιγράφος και αναγνωριζόταν ως ο άριστος μεταξύ των συγχρόνων του στο είδος αυτό από τους γάλλους λογίους. Ο άγγλος καλλιγράφος Ερρίκος Στέφενς συγκαταλεγόταν μεταξύ των μαθητών του έλληνα καλλιγράφου.

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις, που αναφέρονται και τονίζουν το ρόλο των Ελλήνων και των ελληνικών γραμμάτων κατά την περίοδο του Μεσαίωνα στη Δυτική Ευρώπη, καθώς και την ελληνική συμβολή στη δημιουργία της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, προφανώς υπενθυμίζουν στους Ευρωπαίους την προσφορά των Ελλήνων απέναντί τους, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης στις σχέσεις Ελλάδας - Ευρώπης, όπως συνέβη το 1853 κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο ή το 1897 με την επιβολή του οικονομικού ελέγχου. Επίσης υπερτονίζουν τη διαχρονική αξία του ελληνισμού, ο οποίος πρέπει να λάμψει στο παρόν μέσα από την επιστροφή της πατρικής κληρονομιάς, να αναγεννηθεί και να υλοποιήσει τα λόγια του Κωλέττη, ο οποίος υιοθετεί όσα εξέφρασε ο Σχινάς για τη μεταλαμπαδέυση: «η Ελλάδα προώριστα να φωτίση διά της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν».¹¹⁰ Οι Έλληνες πίστευαν ότι προσλαμβάνοντας την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας μέσω της Ευρώπης, μεθερμηνευμένη και αναδημιουργημένη από την ευρωπαϊκή εμπειρία, θα ταυτιζόνταν με την Ευρώπη, αφού η πρόδός της και η δόξα της, θεμελιωμένες στην κληρονομιά των αρχαίων προγόνων της, όφειλαν πια να περιέλθουν και στους ίδιους.¹¹¹ Μία μερίδα λογίων ήταν βέβαιη ότι η Δυτική Ευρώπη δέχθηκε και αφομοίωσε την ελληνική κληρονομιά και ότι οι Έλληνες πηγαίνοντας προς τη Δύση και λαμβάνοντας από εκείνη οδηγίες, συνθήματα, ιδεολογίες, ανακτούν απλώς την προγονική περιουσία τους.¹¹² Με τη θέση αυτή καθιστούσαν την ελληνικότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού¹¹³ και την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων¹¹⁴ βασικό ιδεολόγημα στη μετεπαναστατική Ελλάδα και δικαίωναν την τοποθέτηση του Κωλέττη ότι η Ελλάδα βρίσκεται στο κέντρο της Ευρώπης, ότι έχει δεξιά της την Ανατολή και αριστερά της τη Δύση, ότι μετά την κατάρρευσή της το 15^ο αιώνα λόγω της τουρκικής εισβολής φώτισε τη Δύση με τη λάμψη του πολιτισμού της χάρη στους Έλληνες λογίους που κατέφυγαν στην Ιταλία και ότι αποστολή του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους στο 19^ο αιώνα ήταν να στρέψει προς την Ανατολή αυτό τον ελληνικό πολιτισμό με την ίδρυση του ελληνικού κράτους.¹¹⁵

Συμπερασματικά μέσα από τις δημοσιεύσεις του κεφαλαίου προκύπτει ότι οι έλληνες λόγιοι δεν περιορίζονται μόνο στον επιστημονικό ρόλο τους, αλλά προχωρούν περισσότερο. Η μέριμνα των εκπροσώπων της τότε ελληνικής φιλολογίας μέσα από το

¹⁰⁹ *Ελλάς*, έτος ΣΤ΄, αρ. 404, Κυρ. 6 Ιαν. 1913, σ. 11.

¹¹⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 351.

¹¹¹ Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της “κατασκευής” του ελληνικού κράτους (1821 – 1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 462.

¹¹² Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σ. 64.

¹¹³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 55.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 15.

¹¹⁵ Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*. Μτφρ. από τα γαλλικά, Αθήνα 1978, σ. 121.

ρομαντισμό και την καθαρεύουσα αρχικά και τις νεότερες τάσεις και το δημοτικισμό στη συνέχεια στοχεύει στην ενότητα και στη δημιουργία εθνικής ιδεολογίας. Η Ελλάδα μετά την απελευθέρωσή της και σε όλη την περίοδο που μας ενδιαφέρει, αυτοπροσδιορίζεται μέσα από την πολιτισμική σύμμιξη με τη Δυτική Ευρώπη. Προερχόμενη από την ανατολική ιστορία, τη βυζαντινή και κατόπιν την οθωμανική, διαμορφώνει την εθνική συνείδησή της ως γέννημα και δημιούργημα της αναγεννημένης από το ελληνικό πνεύμα Ευρώπης¹¹⁶ και θέτει ως προορισμό την ενότητα του ελληνισμού, τη διεύρυνση των συνόρων και την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, «το γλυκύ όνειρον του Γραικού».¹¹⁷

¹¹⁶ Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας διά μέσου της “κατασκευής” του ελληνικού κράτους (1821 – 1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 463.

¹¹⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 363.

Κεφάλαιο γ

Η Ιστορία

Στα χρόνια πριν την ελληνική επανάσταση, αλλά και κατά τη διάρκειά της, ένας από τους πιο ισχυρούς παράγοντες για την παλιγγενεσία του ελληνισμού υπήρξε η ιδιαίτερη τάση προς την ιστορία.¹¹⁸ Ο αίσιος τερματισμός του αγώνα¹¹⁹ και η ίδρυση του πανεπιστημίου το 1837 με δύο έδρες ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή αύξησαν το ενδιαφέρον γύρω από τα ιστορικά θέματα.¹²⁰ Η στροφή των Ελλήνων προς την ιστορία γίνεται ιδιαίτερα αισθητή γύρω στο 1840. Οι ιστοριογραφικές μελέτες αγγίζουν συγκεκριμένα προβλήματα, όπως είναι η περιγραφή της προόδου του νέου ελληνισμού σε διάφορους τομείς παιδείας, η συσχέτιση του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο, η αντίκρουση της θεωρίας του Φαλλμεράνερ.¹²¹ Η δοκιμασία από την εμφάνιση «των ξένων κατηγορών του γένους» αναγκάζει τους Έλληνες να καταφύγουν στην ιστορία, για να αντλήσουν επιχειρήματα προκειμένου να τους αντιμετωπίσουν.¹²² Τα χρόνια εκείνα πληθαίνουν τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στον αγώνα, προσωπικές αναμνήσεις ή ιστοριογραφικές απόπειρες και όσα ασχολούνται με την τοπική ιστοριογραφία.¹²³ Παράλληλα ιστορούνται τα σύγχρονα γεγονότα και παρουσιάζονται οι βιογραφίες της εποχής, που ανταποκρίνονται στο αίτημα των ανθρώπων να παρακολουθήσουν τα γεγονότα που επηρεάζουν τη ζωή τους και τα πρόσωπα που εκφράζουν τις φιλοδοξίες τους.¹²⁴ Εκτός αυτών το ιδεολογικό ρεύμα του ρομαντισμού κατά το 19^ο αιώνα ενισχύει την τάση για την ιστορία. Στη δομή του ανιχνεύεται η νοσταλγία για τα περασμένα και αναδεικνύεται ο Μεσαίωνας.¹²⁵ Η τροπή προς την εποχή αυτή που ξεκίνησε από τη Δύση είχε το ομόλογό της και στον ελληνικό πνευματικό χώρο¹²⁶ λαμβάνοντας μετά την απελευθέρωση διπλή κατεύθυνση, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Από το ένα μέρος αναδεικνύεται το Βυζάντιο ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην αρχαιότητα και στους νεότερους χρόνους, έργο του Σπ. Ζαμπέλιου και του Κ. Παπαρρηγόπουλου,¹²⁷ και από το άλλο η Δύση. Όμως και μετά το 1880, όταν ο ρομαντισμός εξασθενεί,¹²⁸ ο δυτικός Μεσαίωνας αναδεικνύεται σε εποχή που τροφοδοτεί τους λογίους του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού.

Στο πλαίσιο του ιστορικού αυτού ενδιαφέροντος σειρά στρατιωτικών συμβάντων και άλλων στρατιωτικών θεμάτων από τη μεσαιωνική Δύση δημοσιεύονται στα έντυπα της

¹¹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 40 – 41.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 48 – 49.

¹²⁰ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η ιστορία και το κοινό της στον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 217. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σ. 56.

¹²¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 382 – 383.

¹²² Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828 – 1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 171.

¹²³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 383.

¹²⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σ. 58.

¹²⁵ Στο ίδιο, σσ. 46 – 47.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 47.

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 100.

¹²⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 473.

εποχής. Στο μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα *Η Φιλολογία*, που εκδόθηκε από το Ζαχαρία Δ. Λαμπίση στη Σμύρνη (1841 – 1844), δημοσιεύεται το 1844 ανώνυμα «Η γενναιότης του Σαμπιέρρου».¹²⁹ Στη *(Νέα) Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, το μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα που εκδόθηκε από τον Ιάκωβο Πιτζιπιό στην Ερμούπολη Σύρου (1847 – 1849) και συνέχισε στη Σμύρνη ως δεκαπενθήμερο με συντάκτες το Γ. Α. Κασιμάτη, το Γ. Βοντζίδη και τον Ευάγγελο Παππαναστασίου (15 Σεπτεμβρίου 1860 – 15 Οκτωβρίου 1860), το 1848 δημοσιεύεται ανώνυμα «Φιλοπατρία του Ευσταθίου Σαινπιέρου».¹³⁰ Στην *Πανδώρα* δημοσιεύεται ανώνυμα το 1857 το ίδιο θέμα με τίτλο «Σπάνιον παράδειγμα φιλογενείας».¹³¹ Οι παραπάνω δημοσιεύσεις αναφέρονται στο σπάνιο παράδειγμα αγάπης που επέδειξε ο Ευστάθιος Σαινπιέρος προς τους ομογενείς του το 1347 προσφέροντας τον εαυτό του στην πατρίδα του, όταν ο Εδουάρδος Δ΄ της Αγγλίας πολιορκούσε την πόλη της Γαλλίας Κάλητο (Καλαί) διεκδικώντας το θρόνο της Γαλλίας από το Φίλιππο ΣΤ΄ του Βαλουά κατά τη διάρκεια του Εκατονταετή πολέμου. Ο Σαινπιέρος σώθηκε από το θάνατο με παρέμβαση της συζύγου του Εδουάρδου και βασίλισσας της Αγγλίας, αλλά ο Εδουάρδος κατέλαβε την πόλη Καλαί, όπου και εγκατέστησε Άγγλους. Η πόλη έμεινε πάνω από δύο αιώνες στην κατοχή της Αγγλίας.

Το γυναικείο πολεμικό πνεύμα είναι γνωστό από την ηρωίδα των Γάλλων, την Ιωάννα ντ' Αρκ. Στην αρχή οι συμπατριώτες της πολέμαρχοι αρνήθηκαν να συμμετάσχει στις μάχες για την άμυνα της πατρίδας τους. Όμως η Ιωάννα ντ' Αρκ έγινε ξακουστή για τον πατριωτισμό και τη στρατιωτική δράση της, που την οδήγησαν στην περιφρόνηση του θανάτου και στη θυσία αφήνοντας μοναδικό παράδειγμα στην ιστορία.¹³² Για την ηρωίδα δημοσιεύονται τα παρακάτω: Στην εικονογραφημένη δεκαπενθήμερη ελληνική επιθεώρηση *Κλειώ*, που εκδόθηκε στη Λειψία από τον Π. Δ. Ζυγούρη (Ιανουάριος 1885 – Φεβρουάριος 1891),¹³³ ο Β. Μ. το 1891 μεταφράζει τη βιογραφία «Το τέλος της αυρηλιανής παρθένου» (Εκ του Γερμανικού) (Σχίλλερς).¹³⁴ Στο δεκαπενθήμερο περιοδικό σύγγραμμα *Θελξινόη*, που εκδόθηκε το 1891 στη Βραΐλα, δημοσιεύεται «Ιωάννα Δ' Αρκ. Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ι.Β.».¹³⁵ Στο μηνιαίο αρχικά και μετέπειτα δεκαπενθήμερο και εβδομαδιαίο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Νικ. Π. Παπαδόπουλο (1879 – 1945) «δια παιδιά, εφήβους και νεάνιδας»,¹³⁶ το 1893 η Σοφία Δήμου δημοσιεύει τη βιογραφία «Ιωάννα Δ' Αρκ».¹³⁷ Στα *Παναθήναια* το 1908 δημοσιεύεται «Ο βίος της Ιωάννας Δ' Αρκ υπό Ανατόλ Φρανς» (Μετάφρ. Χ. Θ. Δ.).¹³⁸ Και στην *Αρμονία*, στο περιοδικό του Ιωάννη Μάμου (1903 – 1912), δημοσιεύεται ανώνυμα κατά την περίοδο 1909 - 1911 «Ιωάννα Δ' Αρκ υπό Αλφ.

¹²⁹ *Η Φιλολογία*, τόμ. Γ΄, αρ. 32, Απρ. 1844, σσ. 253 – 256.

¹³⁰ *(Νέα) Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, τόμ. Α΄, έτος Β΄, αρ. 14, Αύγ. 1848, σσ. 180 – 183.

¹³¹ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ΄, φυλ. 168, 15 Μαρτ. 1857, σσ. 561 – 563.

¹³² Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτησις και η ιστορία της* (επιτομή Αδ. Δ. Παπαδήμα), Αθήνα 1961, σσ. 58 – 59.

¹³³ Στ. Εμμ. Λυκούδης, «Κλειώ», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 14, σ. 521.

¹³⁴ *Κλειώ*, τόμ. Ζ΄, αρ. 14 (158), 15/27 Οκτ. 1891, σσ. 211 – 218.

¹³⁵ *Θελξινόη*, αρ. 9, 1 Αυγ. 1891, σσ. 4 – 6, αρ. 10, 15 Αυγ. 1891, σσ. 4 – 6, αρ. 11, 1 Σεπτ. 1891, σσ. 7 – 8, αρ. 14, 1 Δεκ. 1891, σσ. 2 – 4.

¹³⁶ -Β., «Διάπλασις των Παίδων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 259.

¹³⁷ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τόμ. 24 (1893), δευτέρα εξαμηνία, σσ. 5 – 7.

¹³⁸ *Παναθήναια*, τόμ. 16, έτος Η΄, 15 Μαΐ. 1908, σσ. 79 – 82.

Δε Λαμαρτίνου». ¹³⁹ Στις βιογραφίες αυτές αναφέρεται ότι η εθνική ηρωίδα των Γάλλων Ιωάννα ντ' Αρκ (1412 - 31) από το χωριό Ντονρεμύ της Αυρηλίας (Ορλεάνης), που λεγόταν και «Αυρηλιανή παρθένος», επί βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Ζ', - του οποίου η κυριαρχία περιοριζόταν στο κέντρο της Νότιας Γαλλίας, ενώ στα άλλα μέρη της χώρας κυριαρχούσαν οι Άγγλοι, - μετά από θεία οπτασία, οδήγησε τα γαλλικά στρατεύματα εναντίον των Άγγλων, για να σώσει τη Γαλλία και το βασιλιά. Ελευθέρωσε την Αυρηλία (29 Απριλίου 1429), αλλά πληγώθηκε ορισμένους μήνες μετά στα τείχη του Παρισιού. Όταν θεραπεύθηκε, προσπάθησε να ελευθερώσει την Κομπιένη, αλλά αιχμαλωτίστηκε και καταδικάστηκε από αγγλικό εκκλησιαστικό δικαστήριο ως μάγισσα αιρετική σε θάνατο στην πυρά (30 Μαΐου 1431). Το 1920 κηρύχθηκε αγία.

Στο δεκαπενθήμερο εικονογραφημένο φιλολογικό και κοινωνικό περιοδικό *Τρις των Αθηνών*, που εκδόθηκε από τον Κωνστ. Θ. Κλάδο (1897 – 1904), ο Μ. Κρίσπης το 1900 δημοσιεύει «Ιστορία. Γουσταύος Βάσας. Ελευθερωτής της Σουηδίας» (Μετάφρασις εκ του Γερμανικού). ¹⁴⁰ Αναφέρεται στον ευγενή σουηδό Γουσταύο Βάσα, ο οποίος διακρίθηκε για τον αγώνα εναντίον του βασιλιά της Δανίας και Νορβηγίας Χριστιανού Β', που είχε καταλάβει τη Σουηδία. Ο Γουσταύος κατάφερε να εκθρονίσει το Χριστιανό και να αποκτήσει ο ίδιος το σουηδικό στέμμα. Επίσης εξασφάλισε τη διαδοχή του θρόνου στους γιους του και έτσι η Σουηδία, που ήταν μέχρι τότε εκλεκτορία, έγινε στο μέλλον κληρονομική μοναρχία. Ο Γουσταύος θέσπισε δικαιότερους νόμους, προσπάθησε να εξημερώσει τα ήθη του λαού, ενίσχυσε τη βιομηχανία, τις τέχνες, τις επιστήμες, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Μετά από ένδοξη βασιλεία τριάντα επτά ετών πέθανε το 1560 σε ηλικία εβδομήντα ετών.

Στην *Πανδώρα* το 1870 δημοσιεύεται ανώνυμα η μελέτη «Περί πολιορκιών». ¹⁴¹ Το Παρίσι κατά την περίοδο του Μεσαίωνα πολιορκήθηκε: Το 885 το Παρίσι από τους Νορμανδούς επί Καρόλου Παχύ. Το 1411 από το κόμμα των Αρμανιάκ ή τη φατρία του δούκα της Αυρηλίας και απελευθερώθηκε από το δούκα της Βουργουνδίας με τη βοήθεια αγγλικών δυνάμεων. Το 1429 από τον Κάρολο Ζ', ο οποίος είχε ανακηρυχθεί βασιλιάς στις Ρήμες (Rheims), ενώ το Παρίσι από την εισβολή των Άγγλων υπέφερε μεγάλη τυραννία. Και το 1465 από το δούκα του Βερρύ, αδελφό του Λουδοβίκου ΙΑ', η πολιορκία όμως έληξε με την υπογραφή συνθήκης ειρήνης στην Conflans και την επικράτηση του βασιλιά Λουδοβίκου.

Στην *Πανδώρα* επίσης και ανώνυμα το 1870 δημοσιεύεται «Ναυτική εκστρατεία» (Εκ του Αγγλικού). ¹⁴² Στη δημοσίευση αυτή περιγράφονται οι ναυτικές περιπέτειες των Ισπανών και η νικηφόρα εκστρατεία τους, όταν ο ισχυρός βασιλιάς της Καστίλλης Ερρίκος Γ' έστειλε ναυτική βοήθεια το 1405 προς τη Γαλλία, η οποία σπαρασσόταν από εμφύλιες διαμάχες, για να αντιμετωπίσει τον πόλεμο που κήρυξε ο βασιλιάς της Αγγλίας Ερρίκος Δ' εναντίον της.

¹³⁹ *Αρμονία*, τόμ. 7 – 8, έτος Ζ' - Η', αρ. 13 - 16, 10 Οκτ. – 24 Δεκ. 1909, σσ. 199 – 202, 215 – 219, 237 – 239, 248 – 251. Έτος Η', αρ. 1 – 4, 12 Ιαν. – 17 Μαρτ. 1910, σσ. 11 – 13, 29 – 31, 45 – 46, 59 – 62, αρ. 6, 4 Μαΐ. 1910, σσ. 95 – 96, αρ. 9 - 10, 18 Ιουλ. - 20 Αυγ. 1910, σσ. 143 – 144, 158 – 160, αρ. 14 - 15, 15 Νοε. - 25 Δεκ. 1910, σσ. 220 – 222, 230 – 231. Τόμ. 9, έτος Θ', αρ. 3 – 7, 5 Μαρτ. – 14 Ιουν. 1911, σσ. 44 – 46, 61 – 62, 71 – 76, 91 – 93, 106 – 109, αρ. 9 - 12, 14 Αυγ. - 13 Νοε. 1911, σσ. 136 – 140, 154 – 157, 172 – 175, 183 – 189.

¹⁴⁰ *Τρις των Αθηνών*, έτος Γ', αρ. 13 - 14, 1 Νοε. – 1 Δεκ. 1900, σσ. 105 – 107.

¹⁴¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ', φυλ. 496, 15 Νοε. 1870, σσ. 360 - 363, φυλ. 499, 1 Ιαν. 1871, σσ. 450 – 451, φυλ. 503, 1 Μαρτ. 1871, σσ. 546 – 548. Τόμ. ΚΒ', φυλ. 506, 15 Απρ. 1871, σσ. 39 – 42.

¹⁴² *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ', φυλ. 442, 15 Νοε. 1870, σσ. 369 – 376.

Στο έντυπο της Κωνσταντινούπολης *Χρόνος, Επετηρίς του Νεολόγου του έτους 1871 – 72*, του οποίου την επιμέλεια και την έκδοση είχαν αναλάβει ο Σ. Ι. Βουτυράς, ο Ι. Α. Βρετός και ο Γ. Βαφειαδάκης, ο Ι. Γ. Λ. το 1872 δημοσιεύει το έργο «Ελληνικά ιστορήματα».¹⁴³ Ο συγγραφέας αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και στη λεηλασία της Ρώμης του 1527. Οι Γερμανοί του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄ κυρίευσαν και λεηλάτησαν τη Ρώμη στέλνοντας δεμένους τον πάπα και τους καρδινάλιους στη Νεάπολη.

Το θέμα της στρατιωτικής εξάσκησης και αγωγής, καθώς και της επιδεξιότητας του χειρισμού των όπλων, αντλημένο από τον ιδιαίτερα πολεμικό λαό των Γότθων δημοσιεύεται το 1868 στην *Πανδώρα* υπογραφόμενο με τα αρχικά Φ. Α. Μ. στη μελέτη «Διάφορα. Ανατροφή παιδιών παρά Γότθους».¹⁴⁴ Η ιστορία του λαού αυτού, ο οποίος κατέστρεψε το ρωμαϊκό πολιτισμό, δημοσιεύεται από τον Κ. Γ. Ξένο με τίτλο «Οι Γότθοι εν Ισπανία»¹⁴⁵ στο *Βυζαντινόν Ημερολόγιον* του 1888, που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Θ. Κ. Μαγκάκη. Αναφέρεται ότι οι Γότθοι με αρχηγό τον Αλάριχο, αφού εκπόρθησαν τη Ρώμη το 410 και κατέλαβαν την Ιταλία, προχώρησαν στη Γαλατία και στην Ιβηρική χερσόνησο. Πρωτεύουσα του βασιλείου τους έγινε αρχικά η Σεβίλλη και μετά το Τολέδο. Από τον πρώτο βασιλιά τους στην Ισπανία Εύριχο έως τον τελευταίο, τον Ροδρίγο (Ροδρίγο), επί του οποίου καταλύθηκε η γοθική κυριαρχία, είκοσι έξι ήταν οι ηγεμόνες του θρόνου του Τολέδου. Το 587 οι Γότθοι, οι οποίοι ήταν αρειανοί, έγιναν ορθόδοξοι. Ο τελευταίος βησιγόθος βασιλιάς της Ισπανίας Ροδρίγος σκοτώθηκε το 711 κατά την εισβολή των μουσουλμάνων Αράβων στην Ισπανία. Στο τέλος της κυριαρχίας των Γότθων αναφέρεται ο Κ. Γ. Ξένος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1888, όπου δημοσιεύει «Σύμμικτα. Οι ηττημένοι ή ο τελευταίος στεναγμός του Μαυριτανού».¹⁴⁶ Μνημονεύει ότι στις 11 Νοεμβρίου 712 στις όχθες του Γαδαλέτου ή ποταμού της Λήθης στις Χέρες δε λα Φροντέρα έγινε η φονική μάχη, όπου ο βασιλιάς Ροδρίγος των Γότθων της Ιβηρικής χερσονήσου νικήθηκε από τους Άραβες. Οι νικητές, κύριοι της χερσονήσου, ίδρυσαν ανεξάρτητο χαλιφάτο στην Ισπανία. Η Σεβίλλη στην αρχή και έπειτα η Κορδοθή έγινε πρωτεύουσα του νέου μουσουλμανικού κράτους. Όσοι σώθηκαν από τους ηττημένους αποχώρησαν στα όρη των Αστουριών, όπου ίδρυσαν το πρώτο ισπανικό βασίλειο.

Ο στρατιωτικός εξοπλισμός των Ευρωπαίων απασχόλησε το δυτικοθρεμμένο λόγιο και γιατρό από τη Θήρα Ι. Δε – Κιγάλα, ο οποίος είναι γνωστός για τη συγγραφή μελετών, κύρια ιατρικών, θεολογικών και φιλοσοφικών.¹⁴⁷ Στο *Ελληνικόν Ημερολόγιον* του 1871, που εκδόθηκε από τον Ι. Κ. Κούμη στην Ερμούπολη της Σύρου, δημοσιεύει τη μελέτη «Χρήσις τηλεβόλων».¹⁴⁸ Αναφέρει ότι μετά τους Κινέζους (1222) οι Σαρακηνοί χρησιμοποίησαν τα τηλεβόλα στην Ισπανία. Πριν το 1316 τα χρησιμοποίησαν οι Γενουάτες. Οι Γάλλοι έκαναν χρήση αυτών στο Pays - Guillaume το 1338, οι Ισπανοί το 1343, οι Άγγλοι το 1346 στη μάχη του Crecy, οι Ενετοί το 1384 και οι Σουηδοί το 1495. Το καθένα από τα τηλεβόλα που βρίσκονταν σε χρήση κατά το 15^ο αι. έφερε ιδιαίτερη ονομασία, η οποία ήταν γραμμένη πάνω του, μερικές φορές έφερε και κάποιο λόγιο ή στίχους.

¹⁴³ *Χρόνος, Επετηρίς του Νεολόγου του έτους 1871 – 72*, έτος Β΄ (1872), σσ. 60 – 73.

¹⁴⁴ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΗ΄, φυλ. 429, 1 Φεβ. 1868, σσ. 424.

¹⁴⁵ *Βυζαντινόν Ημερολόγιον* (1888), σσ. 160 – 166.

¹⁴⁶ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΚΒ΄ (1888), σσ. 265 – 272.

¹⁴⁷ Μ. Ι. Γεδεών, «Ιωσήφ Δε – Κιγάλλας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 2.

¹⁴⁸ *Ελληνικόν Ημερολόγιον* (1871), σσ. 246 – 247.

Επίσης το 1887 δημοσιεύεται ανώνυμα στην *Εστία* η μελέτη «Κύνες εν τοις στρατοίς»,¹⁴⁹ στην οποία τονίζεται ότι και κατά το Μεσαίωνα, όπως και σε άλλες εποχές, οι πολεμικοί σκύλοι παρείχαν αξιόλογες υπηρεσίες στο στρατό. Κυρίως τους χρησιμοποιούσαν οι Άγγλοι. Όταν ο Ερρίκος Η΄ έστειλε βοήθεια στον Κάρολο Ε΄, που πολεμούσε κατά του Φραγκίσκου Α΄, τετρακόσιοι άριστα γυμνασμένοι σκύλοι παρακολουθούσαν τους άγγλους στρατιώτες. Η χρήση των σκύλων γενικεύθηκε τόσο, ώστε συνέβησαν και μάχες σκύλων αντίθετων στρατών. Για το ίδιο θέμα γράφει ο Ν. Κ. Γουλμής (λοχαγός του πυροβολικού), ο οποίος διατέλεσε και καθηγητής της σχολής των Ευελπίδων.¹⁵⁰ Το 1888 δημοσιεύει στην *Εστία* τη μελέτη «Οι στρατιωτικοί κύνες» (Εκ του Γαλλικού).¹⁵¹ Αναφέρει ότι κατά την περίοδο του Μεσαίωνα χρησιμοποιούνταν θωρακισμένοι μολοσσοί ως στρατιωτικοί σκύλοι, εξασκημένοι στις επιθέσεις κατά του ιππικού. Οι αγέλες σκύλων των ιπποτών της Ρόδου ήταν ιδιαίτερα ζακουστές. Οι Ισπανοί και οι Ελβετοί του 15^{ου} αι. είχαν επίσης πολεμικές αγέλες σκύλων. Η μάχη της Γρανσώνας άρχισε με τη συμπλοκή βαλδινών και βουργούνδιων σκύλων. Στη Μοράτη ο Κάρολος Τολμηρός έχασε λεγεώνα σκύλων, η οποία καταστράφηκε από λεγεώνα μολοσσών των Άλπεων, που μεταφέρθηκαν στο πεδίο της μάχης από τους ομόσπονδους.

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις για τα στρατιωτικά θέματα της μεσαιωνικής Δύσης, τους εξοπλισμούς, τους πολέμους, τις πολιορκίες, τους βασιλείς που μάχονται μεταξύ τους, τους λαούς που προσπαθούν να επιβληθούν ή να επεκτείνουν την επιρροή τους, τους ηρωισμούς μεμονωμένων προσώπων που αναδεικνύουν επαναστάτες, ελευθερωτές, πατριώτες, ήρωες παραπέμπουν στα ελληνικά στρατιωτικά πράγματα στο 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Από ελευθερωτές, πατριώτες και ήρωες είχε ανάγκη και η χώρα μας σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, αφού με την απελευθέρωση δε δόθηκε τέλος στις πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά η γνωστή Μεγάλη Ιδέα με το ασαφές περιεχόμενό της, η οποία διατυπώθηκε από τον Κωλέττη στις 14. 1. 1844 κατά τη συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση για το ζήτημα των ετεροχθόνων, οδηγούσε σε πολλές ερμηνείες και σε σειρά διεκδικήσεων των Ελλήνων στο χώρο της Ανατολής.¹⁵² Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853 – 1857) με τις ολέθριες συνέπειες της αγγλογαλλικής κατοχής του Πειραιά για την Ελλάδα,¹⁵³ η εξέγερση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας το 1854,¹⁵⁴ οι κρητικοί ξεσηκωμοί (1841, 1858, 1866 – 1869,¹⁵⁵ 1875 – 1878 και 1897,¹⁵⁶ 1889, 1895), η βαλκανική κρίση και οι επαναστάσεις του 1878, που οδήγησαν μέσα από βίαιες συγκρούσεις και διπλωματικές ενέργειες στην παραχώρηση της Κύπρου στους Άγγλους (1878) και στην προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα (1881), ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897,¹⁵⁷ ο Μακεδονικός αγώνας κατά την περίοδο 1875 – 78 και 1904 - 1908,¹⁵⁸ η επανάσταση στο Θέρισο (1905) και το απραγματοποίητο της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, η δημιουργία του κινήματος των Νεοτούρκων (1908)

¹⁴⁹ *Εστία*, τόμ. 24, 19 Ιουλ. 1887, σσ. 471 – 472.

¹⁵⁰ Ξ. Γ. Μ. – Γ. Δ. Κ., «Νικόλαος Γουλμής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, σ. 651.

¹⁵¹ *Εστία*, τόμ. 25, 5 Ιουν. 1888, σσ. 363 – 365.

¹⁵² Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 257 – 271.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 287.

¹⁵⁴ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 – 1862*, ό. π., σ. 136.

¹⁵⁵ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Οι Γαριβαλδινοί στην Κρητική επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 3, τεύχ. 5 (Ιούν. 1986), σσ. 121 – 138.

¹⁵⁶ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 – 1862*, ό. π., σ. 136.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 136.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 136.

και η πολεμική στάση του απέναντι στους Έλληνες της Μ. Ασίας και τέλος οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912 - 13)¹⁵⁹ με την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ν. Ηπείρου σκιαγραφούν μια εποχή, όπου ουσιαστικά κυριαρχεί η Μεγάλη Ιδέα και η συμπλοκή με την οθωμανική αυτοκρατορία και τους βαλκανικούς λαούς.¹⁶⁰

Η στρατιωτική ζωή επίσης στη χώρα μας χρειαζόταν περισσότερη οργάνωση. Για την ανεπάρκειά της έχουμε τη δυνατότητα να αντλήσουμε πληροφορίες από *Τη Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* του 1870. Γράφει ο ανώνυμος συγγραφέας: «...πολλά ήκουσα περί της αθλιότητας της ζωής του στρατιώτου εν Ελλάδι».¹⁶¹ Οι άθλιες συνθήκες του στρατιώτη, ο εθελοντισμός, η έλλειψη οργάνωσης και πειθαρχίας, η χρήση του στρατού για την καταπολέμηση της ληστείας στο εσωτερικό της χώρας μας, σκοπός που αντιστρατεύεται άλλες σημαντικότερες επιδιώξεις που απορρέουν από το μεγαλοϊδεατισμό, κυριαρχούν μέσα σε ολόκληρο το βιβλίο¹⁶² υποδεικνύοντας την αναγκαιότητα μέτρων και αλλαγών στον τομέα αυτό.

Η Αντιβασιλεία αρχικά απέλυσε όλα τα ελληνικά στρατεύματα και τα αντικατέστησε με εθελοντικό σώμα στρατολογημένο στη Βαυαρία με πολύ καλό μισθό. Στο νέο στράτευμα και στη χωροφυλακή μπορούσε να τοποθετηθεί μόνο μικρή δύναμη χιλίων έως χιλίων διακοσίων ελλήνων στρατιωτών. Τα μέτρα αυτά άφησαν χωρίς πόρους ζωής δέκα περίπου χιλιάδες αγωνιστές του πολέμου της ανεξαρτησίας, ενώ πολλοί από αυτούς προέρχονταν από περιοχές που είχαν μείνει έξω από το ελληνικό κράτος.¹⁶³ Στην Ελλάδα μάλιστα εθελοντές που συμμετείχαν στους εθνικούς αγώνες, έως το 1870, βρίσκονται στην εξέγερση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας το 1854 και στις εξεγέρσεις της Κρήτης κατά την περίοδο 1866 – 1869. Το φαινόμενο αυτό απέκτησε ιδιάζοντα χαρακτήρα από τη συμμετοχή στους αγώνες ληστανταρτικών ομάδων.¹⁶⁴ Η ληστεία συμπλήρωνε τις στρατιωτικές ανάγκες της χώρας, από την ώρα που η Μεγάλη Ιδέα έλαβε αλτρωτικό σχήμα, από τη στιγμή που καθιερώθηκε ως ιδεολογία επέκτασης στην οθωμανική αυτοκρατορία. Αρκετοί αμνηστεύθηκαν και στρατολογήθηκαν, για να ενισχύσουν με εμπειροπόλεμα στοιχεία τις ισχνές και απαίδευτες ένοπλες δυνάμεις. Οι μοναρχικές κυβερνήσεις ανέστειλαν προσωρινά την αντίθεσή τους με τη ληστεία κάθε φορά που αναζωπυρωνόταν το ανατολικό ζήτημα. Η κεντρική εξουσία άλλοτε καταδίωκε τη ληστεία χρησιμοποιώντας το στρατό εναντίον της, - την καταδίωξη αυτή περιγράφει ο ανώνυμος συγγραφέας *Στη Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, στην οποία πήρε μέρος και ο ίδιος, - ο οποίος διατήρησε αστυνομικό ρόλο σχεδόν έως τα τέλη του αιώνα, και άλλοτε την αμνήστευε και την υπέθαλπε, όταν χρειαζόταν να νομιμοποιηθεί και να στερεωθεί μέσα από τη Μεγάλη Ιδέα.¹⁶⁵ Οι ληστρικές ομάδες, τα φυτώρια αυτά πιθανώς αμφισβήτησης της εξουσίας, αλλά και χρήσιμα στοιχεία για την αλτρωτική πολιτική, η περίπλοκη σχέση ληστείας και κοινωνικής αμφισβήτησης, η τακτική αντιφάσεων και παλινωδιών των ελληνικών κυβερνήσεων¹⁶⁶ συμβάδιζαν με το χάος στη στρατιωτική ζωή. Εκτός από τα παραπάνω, ο κομματισμός, η έλλειψη επαγγελματικής στρατιωτικής

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 136.

¹⁶⁰ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα» 1859 – 1862*, ό. π., σσ. 325 – 336.

¹⁶¹ Mario Vitti (επιμ.), *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνας υπαξιωματικού*, Αθήνα 2003, σ. 25.

¹⁶² Στο ίδιο.

¹⁶³ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 78.

¹⁶⁴ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 – 1862*, ό. π., σ. 136.

¹⁶⁵ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830 – 1920)*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 220 – 221.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 224.

πείρας, με εξαίρεση την εμπειρία που απέρρευε από τη σποραδική καταδίωξη των ληστών, καθώς επίσης και η έλλειψη μορφωμένων στελεχών που θα μπορούσαν να αναλάβουν την αναδιοργάνωση του στρατεύματος¹⁶⁷ συμπλήρωναν την όλη εικόνα.

Οι ναυτικές μεσαιωνικές επιχειρήσεις επίσης απασχόλησαν λιγότερο τους λογίους της εποχής. Άλλωστε λιγότερες είναι και οι αντίστοιχες πηγές, γιατί οι χρονογράφοι του Μεσαίωνα, όπως σημειώνει ο συγγραφέας του ανώνυμου έργου «Ναυτική εκστρατεία» της *Πανδώρας*, ανέγραφαν λίγα για τα πράγματα που συνέβαιναν στη θάλασσα, αφού δεν είχαν συμπάθεια στις ναυτικές επιχειρήσεις και οι γενναίοι ναύτες ήταν πειρατές. Όμως και μέσα από τις ελάχιστες δημοσιεύσεις μπορούμε να αναχθούμε στα δικά μας ναυτικά πράγματα. Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα οι έλληνες ναυτικοί μετά τις καταστροφές που είχαν υποστεί κατά την επανάσταση ασχολούνταν περισσότερο με το εμπόριο και το κέρδος¹⁶⁸ παρά με τον πόλεμο. Και γενικότερα η κατάσταση στο πολεμικό ναυτικό ήταν ακόμα χειρότερη από το πεζικό. Αποτελούσε φέουδο των όσων κατάγονταν από τα τρία ναυτικά νησιά, και κυρίως των Υδραίων, περιλάμβανε ελάχιστα μορφωμένα στελέχη¹⁶⁹ και απαιτούσε ενίσχυση και αναδιοργάνωση.

Οι συγγραφείς λοιπόν μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις εκφράζουν την ανάγκη για αποτελεσματική αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού και για καθιέρωση στρατιωτικής θητείας προκειμένου το έθνος να υλοποιήσει τα οράματά του, πράγμα που αρχίζει να πραγματοποιείται κάπως στη δεκαετία του 1880.¹⁷⁰ Η ανανέωση επίσης του απαρχαιωμένου στρατιωτικού υλικού στη χώρα μας αποτελούσε άλλο θέμα.¹⁷¹ Οι εξοπλισμοί που ουσιαστικά συνδέονταν με την αδήριτη ανάγκη να οικοδομηθεί εθνικό κράτος, διαφορετικά δε θα μπορούσε να επιβιώσει στο 19^ο αιώνα, εποχή των εθνικών διεκδικήσεων,¹⁷² και οι στρατιωτικές δαπάνες χρειαζόταν να είναι σε υψηλό επίπεδο, ακόμη και σε καιρό ειρήνης,¹⁷³ άσχετα αν αυτό αύξανε σημαντικά το δημόσιο χρέος.¹⁷⁴

Χαρακτηριστικό στοιχείο του ιστορισμού της εποχής αποτελεί η προσφορά των Ελλήνων στη Δύση. Οι ικανότητες και οι στρατιωτικές υπηρεσίες των Ελλήνων στο κράτος της Βενετίας τονίζονται με τη βιογραφία «Σόρβολος Κρης», που δημοσιεύεται το 1843 στο περιοδικό *Ελληνομνήμων*¹⁷⁵ από τον Ανδρ. Μουστοξύδη και το 1864 ανώνυμα στο περιοδικό σύγγραμμα *Χρυσάλλης*,¹⁷⁶ που εκδόθηκε στην Αθήνα από τον Ειρηναίο Ασώπιο, τον Ντέσκα Πασχαλίδη και το Θ. Νικολαΐδη Φιλαδελφέα (Ιανουάριος 1863 – 1866).¹⁷⁷ Οι τρεις δημοσιεύσεις αναφέρονται στον εμπειροτέχνη και ναυτικό Σόρβολο από την Κρήτη, ο οποίος το 1439 τόλμησε ευφυή και κοπιαστική επιπόνηση, για να

¹⁶⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895: Η αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 48.

¹⁶⁸ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 196 – 202. Οδυσσεύς Δημητρακόπουλος, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας: Ναυτιλία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 182 – 184.

¹⁶⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895: Η αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σσ. 49 – 50.

¹⁷⁰ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830 – 1920)*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 221 – 222.

¹⁷¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895: Η αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 48.

¹⁷² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830 – 1920)*, τόμ. Α', ό. π., σ. 113.

¹⁷³ Στο ίδιο, τόμ. Α', ό. π., σ. 343.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, τόμ. Β', ό. π., σ. 831.

¹⁷⁵ *Ελληνομνήμων*, αρ. 2, Φεβ. 1843, σσ. 89 – 93.

¹⁷⁶ *Χρυσάλλης*, τόμ. Β', φυλ. 26, 15 Φεβ. 1864, σσ. 83 – 84.

¹⁷⁷ Σ. Γαλανός, «Χρυσάλλης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 737.

μετακομίσει το στόλο από τη Βενετία στη λίμνη Γάρδα, όταν η Δημοκρατία πολεμούσε με τους Λομβαρδούς (Μιλάνο) και βρισκόταν σε μειονεκτική θέση.

Επίσης ο ερευνητής της μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και εκδότης μεσαιωνικών και νεοελληνικών μνημείων Κ. Σάθας, ο οποίος μπόρεσε με την αναδίφηση για μισό περίπου αιώνα στα αρχεία και στις βιβλιοθήκες της Δύσης να αποκαλύψει άγνωστες εθνικές πτυχές, να αποκαταστήσει την αίγλη του Βυζαντίου στην ιστορική συνείδηση και να συνδέσει τη διακεκομμένη ιστορία της Ελλάδας με την αρχαιότερη και τη νεότερη, δίνοντας μεγάλη ώθηση στις έρευνες που αφορούσαν στη μεσοχρόνια και στη νεότερη ιστορία του ελληνισμού,¹⁷⁸ το 1885 στην *Εστία* αναφέρεται στις στρατιωτικές υπηρεσίες που πρόσφεραν οι Έλληνες στη Δύση με τη μελέτη «Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής».¹⁷⁹ Τονίζει ότι από τη Βαλτική έως τον Ατλαντικό, τα Πυρηναία και τις Άλπεις είναι ευδιάκριτα τα ίχνη της διάβασης των ελλήνων στρατιωτών, οι οποίοι αναφέρονται κύρια στην υπηρεσία των Βενετών. Αλλά και στη Γαλλία υπηρέτησαν οι έλληνες στρατιώτες και στην Αγγλία και στη Γερμανία. Βρισκόμενοι στην υπηρεσία των Δυτικών παρουσιάζονται να εκστρατεύουν πρόθυμα στην Ασία κατά των Τούρκων. Στους στρατιώτες όφειλε η Ιταλία και γενικά η Ευρώπη τη διοργάνωση του ελαφρού ιππικού της και του τιμαριωτικού στρατού. Εκτός αυτών οι στρατιώτες πρόσφεραν και στην πατρίδα τους. Η ίδρυση των ελληνικών κοινοτήτων αποτελούσε έργο τους στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Ιταλία. Παράδειγμα αποτελεί η δραστηριοποίηση των στρατιωτών στη Βενετία με τη σύμπραξη και των υπόλοιπων Ελλήνων της πόλης για την ανέγερση ορθόδοξης εκκλησίας στα μέσα του 15^{ου} αι. Οι παλαιόστρατοι επιστρέφοντας στη χώρα τους μετέφεραν γνώσεις, πείρα και τα ολοένα τελειοποιούμενα πυροβόλα όπλα, με τα οποία στράφηκαν εναντίον του τυράννου.

Για το ίδιο θέμα το 1888 στην *Εστία* δημοσιεύεται υπογραφόμενη με το αρχικό Λ και στη συνέχεια της δημοσίευσης με το αρχικό Μ η μελέτη «Μοναχοί και στρατιώται».¹⁸⁰ Στη μελέτη τονίζεται ότι ο έβδομος τόμος των *Μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας* του Κ. Σάθα αναφέρεται στην ιστορία των στρατιωτών, οι οποίοι αποδεικνύουν την παρουσία του ελληνικού πολιτισμού στη Δύση. Μνημονεύονται σε ποιήματα του καρολικού κύκλου στρατιώτες που επισκέφθηκαν τη Γαλλία με σκοπό τον πόλεμο. Ιδανικό τους ήταν η δόξα και η απόδειξη στον κόσμο ότι η Ελλάδα επιζεί. Από πολλά ποιήματα δηλώνεται ότι ήταν έξοχοι ποιητές.

Οι δημοσιεύσεις αυτές επίσης τονίζουν την αξία του ελληνισμού μέσα στο χρόνο. Ο έλληνας λόγιος προσπαθούν να συνδέσουν την ελληνική ιστορία με αυτή της Ευρώπης μέσω της ελληνικής προσφοράς στον ευρωπαϊκό πολιτισμό στο παρελθόν,¹⁸¹ διαμορφώνοντας τη σχέση «ευρωπαϊκού» στοιχείου και «εθνικού ελληνικού».¹⁸² Δεν τονίζουν όμως μόνο ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι κατά βάθος ελληνικός,¹⁸³ αλλά και οραματίζονται την Ελλάδα ως σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος στο παρόν,

¹⁷⁸ Δ. Π. Πασχάλης, «Κωνσταντ. Ν. Σάθας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 426 – 427. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 291.

¹⁷⁹ *Εστία*, τόμ. 19, 2 – 30 Ιουν. 1885, σσ. 371 – 376, 387 – 392, 403 – 408, 419 – 422, 435 – 438. Τόμ. 20, 14 Ιουλ. – 8 Σεπτ. 1885, σσ. 451 – 456, 467 – 470, 483 – 487, 499 – 503, 531 – 537, 553 – 556, 569 – 572, 579 – 583, 600 – 603, 618 – 621.

¹⁸⁰ *Εστία*, τόμ. 25, αρ. 644 - 645, 1 - 8 Μαΐ. 1888, σσ. 273 – 278, 289 – 293.

¹⁸¹ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 219.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 220.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 55.

οραματίζονται την αναδρομική εξομοίωση με την Ευρώπη,¹⁸⁴ στοχεύοντας στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας και στην απελευθέρωση των αλύτρωτων πληθυσμών της Ανατολής,¹⁸⁵ στη νομιμοποίηση του μεγαλόσχημου εκπολιτιστικού προορισμού του βασιλείου¹⁸⁶ και στον προβιβασμό της χώρας μας σε «πυλωρό» της Ευρώπης στην Ανατολή.¹⁸⁷

Δημοσιεύονται επίσης έργα με θέμα τις σταυροφορίες, τις οκτώ μεγάλες εκστρατείες του Μεσαίωνα, που ξεκίνησαν από τη Δύση το 1096 και είχαν διάρκεια έως το 1291. Είναι γνωστό ότι σκοπός των σταυροφόρων ήταν να λυτρώσουν τους χριστιανούς και τους προσκυνητές των Αγίων Τόπων από τα δεινά που υπέφεραν από την εξουσία των μωαμεθανών και να ελευθερώσουν την ιερή γη. Οι σταυροφορίες όμως δεν ήταν μεμονωμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά συνεχές επεκτατικό ρεύμα που διαδέχθηκε προηγούμενη φάση στρατιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες είχαν αρχίσει τον 8^ο αιώνα και είχαν ως στόχο την ανάκτηση των περιοχών της Νότιας Ευρώπης που είχαν κατακτηθεί από τους Άραβες.¹⁸⁸ Στο δεκαπενθήμερο περιοδικό *Η Μνημοσύνη*, που εκδόθηκε από τον Ι. Ν. Λεβαδέα στην Αθήνα (1852 – 53), ο φιλόλογος Δ. Ι. Μαυροφρύδης¹⁸⁹ το 1852 δημοσιεύει τη μελέτη «Περί Επιδάμνου ή Δυρραχίου»,¹⁹⁰ στην οποία αναφέρεται στο νορμανδό δούκα της Απουλίας Ροβέρτο Γυισκάρδο, που το 1081 νίκησε τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αλέξιο Α΄ και κατέλαβε την αρχαία Επίδαμνο (νεότερο Δυρράχιο). Όμως η πόλη ήλθε και πάλι κάτω από την εξουσία των Βυζαντινών. Το 1392 το Δυρράχιο και η γύρω από αυτό χώρα πέρασε στην εξουσία των Ενετών και στη συνέχεια στην εξουσία του Βαγιαζήτ Β΄. Την εκστρατεία του Ροβέρτου Γυισκάρδου κατά την περίοδο 1081 - 1085 στην Ελλάδα περιγράφει επίσης ο Κ. Π. το 1853 και το 1854 στην *Πανδώρα* με τη δημοσίευση «Αι σταυροφορίες».¹⁹¹ Αναφέρει ότι η εκστρατεία αυτή δεν ανήκει στις σταυροφορίες, αποτελεί όμως τον πρόδρομο αυτών, γιατί ο πάπας Γρηγόριος Ζ΄ επιδοκίμασε την επιχείρηση και γιατί είχε τον ίδιο σκοπό με το ευρωπαϊκό κίνημα που ακολούθησε. Ο συγγραφέας τονίζει ότι με το πρόσχημα της απαλλαγής του Αγίου Τάφου από τους μωαμεθανούς οι μεγάλες εκείνες εκστρατείες είχαν ως κύριο σκοπό την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του πάπα στην Ανατολή.

Επίσης το 1900 ο Σ. Ε. Κεφαλάς στο μηνιαίο επιστημονικό περιοδικό σύγγραμμα *Αρμονία*, που εκδόθηκε στην Αθήνα (1900 – 1902), με τη δημοσίευση «Οι Νορμαννοί εν Κερκύρα (1081 - 1267)»¹⁹² αναφέρεται στην κατάληψη της Κέρκυρας το 1081 από το Ροβέρτο Γουισκάρδο (Γυισκάρδο). Οι Νορμαννοί στη συνέχεια στράφηκαν στην κατάκτηση των πόλεων της ηπειρωτικής Ελλάδας έως το Δυρράχιο, αλλά αναγκάστηκαν από τους Βυζαντινούς να υποχωρήσουν. Το 1147 ο διάδοχος του Ροβέρτου Ρογήρος κατέλαβε την Κέρκυρα, αλλά οι Βυζαντινοί την ελευθέρωσαν. Από το 1166 και έως τις

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 16, 218.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 251.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 230.

¹⁸⁸ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*. Ελληνική μτφρ. Κώστα Αντύπα, εισαγωγή: Γιώργου Σαραφιανού, Αθήνα 1985, σ. 9.

¹⁸⁹ Χ. Ε. Δασκαλάκης, «Δημήτριος Μαυροφρύδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σσ. 795 – 796.

¹⁹⁰ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Α΄, τεύχ. ΙΑ΄, Σεπτ. 1852, σσ. 241 – 249

¹⁹¹ *Πανδώρα*, τόμ. Δ΄, φυλ. 89 – 90, 1 – 15 Δεκ. 1853, σσ. 424 – 433, 488 – 500. Τόμ Ε΄, φυλ. 99, 1 Μαΐ. 1854, σσ. 55 – 63, φυλ. 103, 1 Ιουλ. 1854, σσ. 152 – 159.

¹⁹² *Αρμονία*, τόμ. Α΄ (1900), σσ. 613 – 622.

27 Μαΐου 1267, όταν το νησί με τη συνθήκη του Βιτέρβο πέρασε στην εξουσία του βασιλιά της Νεάπολης Καρόλου του Ανδηγαυικού (Ανδεγαυός) (Charles d' Anjou), ακολούθησαν πολλοί αγώνες μεταξύ Βυζαντινών, Νορμανδών και Βενετών για την κατάληψη της Κέρκυρας. Τέλος μετά από σύντομη διαμονή των Ανδηγαυών κατέλαβαν το νησί οι Βενετοί για τέσσερις αιώνες.

Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα η ανάκτηση των περιοχών της Νότιας Ευρώπης που είχαν κατακτηθεί από τους Άραβες είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, εκτός από την περιοχή της Ισπανίας, όπου οι ισλαμικοί θεσμοί και ο ισλαμικός πολιτισμός είχαν εδραιωθεί.¹⁹³ Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Κ. Γ. Ξένος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1888 με τη δημοσίευση «Σύμμικτα. Οι ηττημένοι ή ο τελευταίος στεναγμός του Μαυριτανού».¹⁹⁴ Τονίζει ότι οι Άραβες ίδρυσαν ανεξάρτητο χαλιφάτο στην Ισπανία το 712. Το 1031 η Ισπανία πέρασε στην κυριαρχία των Αλμοραβιδών της Αφρικής. Οι Μαυριτανοί, βοηθοί των Αράβων, έγιναν οι αληθινοί κύριοι της χώρας. Η Ισπανία απαλλάσσεται από αυτούς στα τέλη του 15^{ου} αιώνα με τη νίκη του Φερδινάρδου και της Ισαβέλλας εναντίον τους, κατόπιν της οποίας υπογράφεται συνθήκη παράδοσης της Γρενάδας. Ο ηγεμόνας Ζακίρ, ο τελευταίος μαυριτανός ηγεμόνας της Γρενάδας, ηττημένος θρηνούσε την πτώση του από κάποια κορυφή βουνού αποχαιρετώντας την τέως πρωτεύουσα του βασιλείου του, της οποίας τα κλειδιά παρέδωσε στο βασιλιά της Καστίλλης Φερδινάρδο τον Καθολικό. Οι Ισπανοί ονόμασαν την κορυφή του βουνού στην οποία θρηνούσε ο Ζακίρ «ο Τελευταίος Στεναγμός του Μαυριτανού» (El ultimo suspiro del Moro).

Οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με τις σταυροφορίες έγραψαν πολλά και διαφορετικά για τις επιδιώξεις, τις αφορμές, τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους.¹⁹⁵ Στη συνείδηση του απλού λαού, αλλά και των επώνυμων σταυροφόρων σημαντικό ρόλο είχε το κίνητρο της θρησκευτικής πίστης, που ήταν χαρακτηριστικό της εποχής του Μεσαίωνα.¹⁹⁶ Αυτό το κίνητρο, το θρησκευτικό, που οδήγησε τους σταυροφόρους στην υπεράσπιση των κατεχόμενων Αγίων Τόπων από τους μουσουλμάνους τονίζεται στην ιστορική μελέτη «Αι σταυροφορικοί εκστρατειαί», που δημοσιεύεται ανώνυμα το 1843 στο περιοδικό *Η Φιλολογία*.¹⁹⁷

Το 1855 στην *Πανδώρα* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Φυλακτήριον Καρόλου του Μεγάλου».¹⁹⁸ Τονίζεται ότι στο φυλακτήριο βρίσκεται η αιτία των σταυροφοριών. Στην κατοχή του και στα κλειδιά του Αγίου Τάφου στήριζαν οι βασιλείς της Γαλλίας τις αξιώσεις τους στους Αγίους Τόπους και τα δικαιώματά τους να υπερασπίζονται τους ομοθρήσκους τους στην Ανατολή. Το φυλακτήριο έστειλε το 797 ο χαλίφης Αρουν-αλ-Ρασίδ στον προστάτη του χριστιανισμού Κάρολο και εκείνος το φορούσε αδιάκοπα στο στήθος του. Βρέθηκε το 1166, όταν άνοιξαν τον τάφο του, και παραδόθηκε από τον κλήρο του Ακουίσγρανου (Ακυίσγρανου) στον αυτοκράτορα Ναπολέοντα Α΄.

Πολλοί ιστορικοί πρόβαλαν οικονομικούς λόγους, και συγκεκριμένα την προσπάθεια για ανάπτυξη του εμπορίου, που οδήγησαν τους δυτικούς στις αγορές της Ανατολής μέσω των εκστρατειών αυτών.¹⁹⁹ Οι μεγάλες εμπορικές πόλεις της Ιταλίας, η Βενετία, η Γένοβα, η Πίζα, αντιλήφθηκαν γρήγορα πόσο σημαντική ήταν η πλούσια αγορά που

¹⁹³ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 9.

¹⁹⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος KB' (1888), σσ. 265 – 272.

¹⁹⁵ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 7.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 9.

¹⁹⁷ *Η Φιλολογία*, τόμ. Γ', αρ. 28, Δεκ. 1843, σσ. 143 – 150.

¹⁹⁸ *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 138, 15 Δεκ. 1855, σσ. 473 – 474.

¹⁹⁹ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 8.

ανοιγόταν για τις επιχειρήσεις τους και από την Α΄ σταυροφορία τα εμπορικά πρακτορεία τους γέμισαν τις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου. Μεγάλο αποικιακό και εμπορικό κύμα σύντομα αντικατέστησε με πιο υλικές ασχολίες το θρησκευτικό ενθουσιασμό των πρώτων σταυροφόρων.²⁰⁰ Οι ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, οι μεγάλες πόλεις του βυζαντινού κόσμου πλημμύρισαν με ενετικά και γενοβέζικα εμπορικά πρακτορεία. Η Βενετία μονοπωλούσε το εμπόριο στο Αιγαίο, η Γένοβα το εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας και οι δύο μαζί διεκδικούσαν την Κωνσταντινούπολη, όπου καθεμιά από τις δύο αντίπαλες δημοκρατίες είχε τη συνοικία της, τα προνόμιά της, την ειδική οργάνωσή της, όλα αυτά αναγνωρισμένα και νομιμοποιημένα με τα χρυσόβουλλα των βυζαντινών αυτοκρατόρων.²⁰¹ Στα λείψανα των Γενουατών, που ασχολούνταν με το εμπόριο στο Βυζάντιο, αναφέρεται το 1880 ο βυζαντινολόγος ιστορικός Α. Γ. Πασπάτης²⁰² με τη μελέτη «Επιτύμβιον γενουησιού ιατρού»,²⁰³ που δημοσιεύεται στο περιοδικό του ομώνυμου συλλόγου της Κωνσταντινούπολης *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, που εκδόθηκε από τον πρόεδρο Ηροκλή Βασιάδη (1863 – 1914), «προτιθέμενου να καταστήση γνωστά εις το κοινόν τα αξιολογώτερα έργα του Φιλολογικού Συλλόγου».²⁰⁴

Για άλλους μελετητές των σταυροφοριών, οι φεουδάρχες της Δύσης αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη των στρατιωτικών επιχειρήσεων, που θα τους απέφεραν καινούργια εδάφη²⁰⁵ θρυμματίζοντας παράλληλα την ιδέα της οικουμενικής, πολυεθνικής αυτοκρατορίας της ανατολικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης.²⁰⁶ Αυτά τα στοιχεία τονίζονται στις ανώνυμες δημοσιεύσεις: «Αι προς απελευθέρωσιν της Αγίας Γης γενόμεναι σταυροφορία» στα 1863 και 1864 στο περιοδικό *Χρυσάλλις*²⁰⁷ και «Η υπό των σταυροφόρων άλωσις της Ιερουσαλήμ (Απόσπασμα ανεκδότων σημειώσεων)» το 1871 στο έντυπο *Ο Χρόνος, Επετηρίς του Νεολόγου του έτους 1871 - 72*.²⁰⁸ Αναφέρονται στην Α΄ σταυροφορία και στην άλωση της Ιερουσαλήμ στις 14 Ιουνίου 1099 τονίζοντας τη μεγάλη καταστροφή που επέφεραν οι σταυροφόροι στην Ανατολή. Το παράδειγμα των ανεξάρτητων ηγεμονίσκων, πριγκίπων, δεσποτών, κόμηδων και βαρόνων της Δύσης, οι οποίοι πίεζαν τους λαούς και επέβαλλαν τη θέλησή τους στους ηγεμόνες, χαλάρωσε τους δεσμούς που είχαν οι μεγιστάνες με τους αυτοκράτορες στην Ασία και στην Ελλάδα. Πολλοί από αυτούς ζήτησαν αυτονομία από το θρόνο της Κωνσταντινούπολης και διχοτόμησαν σε πολλά μικρά βασίλεια τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Αυτό υπήρξε ένα από τα κύρια αίτια της γρήγορης πτώσης της αυτοκρατορίας.

Επίσης κάποιοι τονίζουν ότι το μεγάλο ρεύμα των σταυροφοριών προς την ανατολή με τη θεωρία του «δίκαιου πολέμου» εναντίον των απίστων για τη μεγάλη προσβολή και αδικία που προκάλεσαν στο φέουδο του μεγαλύτερου από όλους τους άρχοντες, του

²⁰⁰ Κάρολος Ντλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*. Μτφρ.: Αλέξης Εμμανουήλ, Αθήνα 2003, σσ. 26 – 27.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 27.

²⁰² Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 291,

²⁰³ *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τόμ. 1878 – 79, σ. 83.

²⁰⁴ Ι. Φ. Δημάρατος, «Ο εν Κωνσταντινουπόλει ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σσ. 18 – 19.

²⁰⁵ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 9.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

²⁰⁷ *Χρυσάλλις*, τόμ. Α΄, φυλ. 23 – 24, 30 Νοε. - 15 Δεκ. 1863, σσ. 717 – 723, 737 – 743. Τόμ. Β΄, φυλ. 25 – 26, 15 Ιαν. – 30 Ιαν. 1864, σσ. 10 – 15, 41 – 48, φυλ. 28, 29 Φεβ. 1864, σσ. 104 – 112.

²⁰⁸ *Ο Χρόνος, Επετηρίς του Νεολόγου του έτους 1871 – 72*, έτος Α΄ (1871), σσ. 97 – 106.

μεγάλου φεουδάρχη – Θεού,²⁰⁹ στόχευε στην ένωση με τη Ρώμη²¹⁰ και στην υποταγή της ορθόδοξης εκκλησίας στη θέληση του πάπα.²¹¹ Στην αιτία αυτή των σταυροφοριών αναφέρεται ο καταγόμενος από τη Σμύρνη φιλόλογος καθηγητής της Ριζαρείου Σχολής και καθηγητής της ιστορίας της στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων Θεοδόσιος Β. Βενιζέλος²¹² στα 1878 και 1879 με τη μελέτη «Περί της αιτίας της υπό των Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως», που δημοσιεύει στο διμηνιαίο περιοδικό επιστημονικό σύγγραμμα *Αθήναιον*,²¹³ το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα από το Στέφανο Α. Κουμανούδη και τον Ε. Καστόρχη (1872 – 1882).²¹⁴

Οι σταυροφορίες βέβαια είχαν ασκήσει αρνητική επίδραση στην ελληνική αυτοκρατορία, πριν την έναρξη της Δ΄ σταυροφορίας.²¹⁵ Στο θέμα αυτό αναφέρεται η ανώνυμη μελέτη «Φιλολογικά. Σιμωνίδου χειρόγραφα (Συμαίς (377 - 1148: χειρόγραφα)»²¹⁶ το 1851 στην *Πανδώρα*, όπου η ιστορία της Σύμης συνδέεται με τις σταυροφορίες Β΄ (1148) και Γ΄ (1189). Η Συμαίς παραδίδεται ως έργο του χιώτη στην καταγωγή και μοναχού από το Άγιο Όρος Καλάμου Μελέτιου, ο οποίος ζούσε το 1236. Περιέχει κυρίως την ιστορία της Απολλωνιάδας Σχολής της Σύμης από το 377 έως την καταστροφή της, το 1148, από τους σταυροφόρους. Οι σταυροφόροι επίσης επιτέθηκαν και στο Καστελόριζο.

Για την Ευρώπη τα αποτελέσματα των σταυροφοριών ήταν διαφορετικά από αυτά της Ανατολής. Εκτός από το οικονομικό όφελος, η διεύρυνση του διανοητικού ορίζοντα υπήρξε σημαντική για τους Ευρωπαίους.²¹⁷ Η νοοτροπία του δυτικού ανθρώπου και το οπτικό πεδίο του έρχονται σε σύγκρουση με τα παλιά και τα καθιερωμένα και διευρύνονται, ενώ ταυτόχρονα το γλωσσικό όργανο έκφρασης, ο καθρέπτης του τρόπου σκέψης του αλλάζει, διαφοροποιείται και οδηγεί στην ανάπτυξη της εθνικής γλώσσας και λογοτεχνίας.²¹⁸ Αυτά τα στοιχεία τονίζει το 1853 ο Ι. Ν. Λ., δηλ. ο φιλόλογος και γιατρός Ι. Ν. Λεβαδεύς, που καταγόταν από τη Λεβαδεία, στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη*, το οποίο εκδόθηκε από τον ίδιο στα 1852 – 53 στην Αθήνα,²¹⁹ με τη μελέτη «Τύχαι της Παλαιστίνης» (*Travell's Magazine*).²²⁰ Αναφέρει πως αν και η Παλαιστίνη δεινοπάθησε από τους σταυροφόρους, οι Ευρωπαίοι από τις σταυροφορίες και μετά γνώρισαν τον ξένο κόσμο, προσδιόρισαν το σχήμα των ακτών και τη θέση των ακρωτηρίων, μετέφεραν ξένα προϊόντα στην Ευρώπη και κύρια ανέπτυξαν τα γράμματα. Τότε επανεμφανίσθηκαν ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης και πολλαπλασιάσθηκαν τα ελληνικά και λατινικά συγγράμματα. Η φιλομάθεια αποτελούσε χαρακτηριστικό της εποχής και τα πανεπιστήμια της Δύσης απέκτησαν διάφορα προνόμια και δικαιώματα.

Η καταστροφική πορεία των σταυροφόρων στην Ανατολή, και ιδίως η αποδυνάμωση που επέφεραν στην αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, αλλά και οι ωφέλειες που

²⁰⁹ Ροβέρτου του Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*. Μτφρ.: Μπάμπη Λυκούδη, επιμ.: Κώστα Αντύπα – Γιώργου Σαραφιανού, εισαγωγή – σχόλια: Γιώργου Σαραφιανού, Αθήνα 1990, σσ. 8 – 9.

²¹⁰ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 23.

²¹¹ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 13.

²¹² - Ω, «Θεοδόσιος Βενιζέλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 51.

²¹³ *Αθήναιον*, τόμ. 7 (1878), σσ. 425 – 448. Τόμ. 8 (1879), σσ. 67 – 96.

²¹⁴ Θ. Βελλιανίτης, «Αθήναιον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, σ. 290.

²¹⁵ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 9.

²¹⁶ *Πανδώρα*, τόμ. Β΄, φυλ. 25, 1 Απρ. 1851, σσ. 595 – 602.

²¹⁷ Ροβέρτου του Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 8.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 8.

²¹⁹ Δ. Π. Πασχάλης, «Ιωάννης Νικολαΐδης Λεβαδεύς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 872.

²²⁰ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Α΄, τεύχ. ΚΓ΄, Απρ. 1853, σσ. 537 – 545.

είχε η Δύση στο εμπόριο, στις επιστήμες, στην ανύψωση της δύναμης της ρωμαϊκής εκκλησίας και του παπισμού από τις σταυροφορίες τονίζονται επίσης στις τρεις παρακάτω δημοσιεύσεις: «Συντομωτάτη πραγματεία περί της επιρροής των Σταυροφοριών εν τη Ανατολή υπό Χρυσάνθου Αντωνιάδου Διδάκτορος της Φιλοσοφίας», που δημοσιεύεται στο περιοδικό σύγγραμμα *Σωτήρ* το 1884.²²¹ «Βιβλιοκρισία. Ιστορία των Σταυροφοριών υπό Βερνάρδου Κουγλέρου Καθηγητού εν τω Πανεπιστημίω της Τυβίγγης μετά εικόνων και χαρτών»,²²² που δημοσιεύει στο ίδιο περιοδικό το 1887 ο λόγιος Ν. Γ. Φιλιππίδης από τη Μακεδονία, για τον οποίο είναι γνωστό ότι μαζί με το Θωμά Α. Πασχίδη χρησιμοποιήθηκε σε εθνικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη έως το 1886 που τους συνέλαβε η τουρκική κυβέρνηση για διενέργεια ελληνικής προπαγάνδας και τους φυλάκισε για δύο έτη.²²³ «Ιστορικά σημειώσεις περί των δυτικών εν Πελοποννήσω επί ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας (1685 - 1800)»,²²⁴ που δημοσιεύει ο επανήσιος Σπυρίδων δε Βιάζης το 1895 στο περιοδικό *Παρνασσός*, ο οποίος ανατράφηκε και μορφώθηκε στην Κέρκυρα κάτω από τη δυτική επίδραση.²²⁵

Στα αποτελέσματα της Δ΄ σταυροφορίας για τον ελληνισμό αναφέρεται ο καταγόμενος από την Κωνσταντινούπολη καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής και από το 1926 καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στην έδρα της μεσαιωνικής ελληνικής φιλολογίας Ιωάννης Α. Παπαδόπουλος,²²⁶ ο οποίος στο περιοδικό *Κόσμος*, που εκδόθηκε στη Σύμρνη με ιδιοκτήτες και διευθυντές τους Μ. και Ν. Νικολαΐδη και Ε. Παντελίδη (1908 – 1913),²²⁷ δημοσιεύει το 1910 τη μελέτη «Ιστορικά σελίδες. Η μετά την υπό των Λατίνων άλωση της Κωνσταντινουπόλεως επελθούσα αναγέννησις του ελληνισμού».²²⁸ Τονίζει ότι οι τάσεις για αποξένωση του ελληνισμού από το ρωμαϊσμό εμφανίστηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους στις 13 Απριλίου 1204. Όσοι έφυγαν από την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση είχαν ως στόχο την αναγέννηση του ελληνισμού, με την έννοια του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, στερημένου από κάθε ρωμαϊκή επιρροή. Η Νίκαια της Βιθυνίας έγινε η έδρα της νέας ελληνικής αυτοκρατορίας. Η λέξη «Ελλην» άρχισε να αντικαθιστά τη λέξη «Ρωμαίος» ακόμη και στους κληρικούς, στους οποίους η λέξη πριν την άλωση χαρακτήριζε τον ειδωλολάτρη και ο λαός στράφηκε προς την ιδέα του έθνους. Από πολιτική άποψη η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους εξασθένησε το κράτος και το οδήγησε στη δουλεία των Οθωμανών.

Από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα με τις σταυροφορίες τέθηκε το ζήτημα του *modus vivendi* ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, το θέμα της αλληλοεπίδρασης μεταξύ βυζαντινής αυτοκρατορίας και χριστιανικής Ευρώπης, που κυριάρχησε έως το 15^ο αιώνα στις

²²¹ *Σωτήρ*, έτος έβδομον, τεύχ. Β΄, Δεκ. 1884, σσ. 366 – 378.

²²² *Σωτήρ*, έτος δέκατον, τεύχ. Α΄, Ιαν. 1887, σσ. 20 – 32.

²²³ Τρ Ε. Ευαγγελίδης, «Νικόλαος Γ. Φιλιππίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, σ. 940.

²²⁴ *Παρνασσός*, τόμ. ΙΖ΄, φυλ. 7, Μάρτ. 1895, σσ. 540 – 548.

²²⁵ Δ. Π. Καλογερόπουλος, «Ιωσήφ-Σπυρίδων Δε – Βιάζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σσ. 194 - 195.

²²⁶ Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, «Ιωάννης Παπαδόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 567.

²²⁷ -Π., «Κόσμος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 2.

²²⁸ Ο Παπαδόπουλος, διδάκτορας φιλολογίας του πανεπιστημίου του Παρισιού και εντρίβης στις βυζαντινές μελέτες ανέγνωσε το παρόν κείμενο στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο». *Κόσμος*, έτος Β΄, αρ. 25, 1 Ιαν. 1910, σσ. 2 – 5.

ευρωπαϊκές υποθέσεις και υπήρξε το ανατολικό ζήτημα του Μεσαίωνα.²²⁹ Αυτό τονίζει ο δημοσιογράφος Α. Σ. Βυζάντιος²³⁰ το 1869 με τη μετάφραση της μελέτης του Saint - Marc Girardin «Αι πηγαί του ανατολικού ζητήματος» στο περιοδικό *Επτάλοφος*.²³¹ Με τη βοήθεια μερικών ιστορικών ή μυθιστορικών διηγημάτων, όπως το μυθιστόρημα «Βαλδουίνου κόμητος της Φλάνδρας» (Φλάνδρας) ή το μυθιστόρημα «Γιλίωνα του Τρασιγνιών» ή την «ιστορία του Ιωάννη Τριστάνου», ο συγγραφέας ασχολείται με τις νέες σχέσεις που καθιέρωσαν οι σταυροφορίες μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η αλληλοεπίδραση των περιοχών επέφερε μεταβολή στις ιδέες, στα ήθη, στις συμπεριφορές και στις τύχες των ανθρώπων της Δύσης. Αναδείχθηκε η ιδέα του «απωτέρω», την οποία ο Βυζάντιος συνδέει με το ανατολικό ζήτημα, δηλ. τις αρχές της νέας Ευρώπης, η οποία σχηματίζεται μετά την εποχή των σταυροφοριών στην Ευρώπη.

Ο ιστορικός από το Ανδρονίκειο της Καπαδοκίας και υφηγητής της ιστορίας του πανεπιστημίου Αθηνών Π. Καρολίδης, ο οποίος έγραψε την *Εισαγωγήν εις την Ιστορίαν του 19^{ου} αιώνα*²³² το 1891 με τη δημοσίευση της μελέτης «Το ανατολικόν ζήτημα» στο περιοδικό σύγγραμμα *Εβδομάς*,²³³ τονίζει ότι όταν το ανατολικό ζήτημα συσχετίζεται με τις σταυροφορίες αφορά στις σχέσεις της Δυτικής Ευρώπης με την Ανατολή και στην καθυπόταξη της τελευταίας στη Δυτική Ευρώπη, είτε μωαμεθανοί ήταν οι υποτασσόμενοι λαοί είτε χριστιανοί. Το ανατολικό ζήτημα όμως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης σήμαινε την ηθική ένωση και τη σύμπραξη όλου του χριστιανικού κόσμου στην Ανατολή και στη Δύση εναντίον του νέου εχθρού του χριστιανισμού και της Ευρώπης, του γνωστού στην ιστορία με το όνομα του οθωμανικού κράτους.

Με το ανατολικό ζήτημα συνδέεται και η δημοσίευση του 1913 «Ιστορικά σελίδες. Το τέλος μιας σταυροφορίας»²³⁴ του λογογράφου, ποιητή, ιστορικού, δημοσιογράφου και πολιτικού από τον Πειραιά Θεόδωρου Βελλιανίτη,²³⁵ στο μηνιαίο φιλολογικό περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησις*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από την Ευγενία Ζωγράφου (1907 – 1914).²³⁶ Αναφέρεται στη μάχη που έγινε εναντίον του σουλτάνου Βαγιαζήτ στις 10 Σεπτεμβρίου 1396 από τους συνασπισμένους Ιταλούς, Γάλλους, Γερμανούς, Ούγγρους και Κωνσταντινουπολίτες και στη νίκη του Βαγιαζήτ, η οποία αποτέλεσε πρόληψη της άλωσης της Κωνσταντινούπολης.

Στο ίδιο θέμα αναφέρεται ο Ν. Π. Ευστρατίου το 1912 στο περιοδικό *Ελλάς*, του Σπυρ. Ποταμιάνου με τη δημοσίευση «Προς απελευθέρωσιν των Αγίων Τόπων. Ο Σταυρός κατά της ημισελήνου. Αι πρώται σταυροφορίαί». ²³⁷ Τονίζει ότι το 1912 ο πόλεμος των ενωμένων βαλκανικών κρατών κατά της Τουρκίας χαρακτηρίστηκε ως σταυροφορία, αφού χρησιμοποιήθηκε το σύμβολο του σταυρού, για να αντιμετωπίσει την ημισέληνο. Αναφέρεται στα γεγονότα των οκτώ σταυροφοριών του Μεσαίωνα, με

²²⁹ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σσ. 23 - 24, 30.

²³⁰ Θ. Βελλιανίτης, «Α. Βυζάντιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 922.

²³¹ *Επτάλοφος*, τόμ. Α' (1869), σσ. 321 – 340, 507 – 530.

²³² Αδ. Αδαμαντίου, «Παύλος Καρολίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σσ. 873 – 874.

Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 292.

²³³ *Εβδομάς*, τόμ. Η', έτος Η', αρ. 20, 18 Μαΐ. 1891, σσ. 1 – 2.

²³⁴ *Ελληνική Επιθεώρησις*, έτος ΣΤ', τεύχ. 70 – 71, Αύγ. – Σεπτ. 1913, σσ. 163 – 164.

²³⁵ Ν. Ι. Λάσκαρης, «Θεόδωρος Βελλιανίτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σ. 939. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 294.

²³⁶ Γ. Δ. Καμάλης, «Ελληνική επιθεώρησις», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 9.

²³⁷ *Ελλάς*, έτος Ε', αρ. 382 (85), Κυρ. 21 Οκτ. 1912, σσ. 13 – 14.

τις οποίες παραβάλλει το Βαλκανικό πόλεμο, και στην ανάπτυξη και στην πρόοδο του πνεύματος των ιπποτών που συντελέστηκε στην Ευρώπη μετά τις σταυροφορίες.

Επιπλέον οι ήρωες των σταυροφοριών χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες λογίους και για παραλληλισμούς με ήρωες της ελληνικής αρχαιότητας. Την αρχαιότητα επέβαλε η συνάντηση του διαφωτισμού με το ρομαντισμό, του κλασικισμού με τον ιστορισμό, η Ευρώπη και ολόκληρος ο δυτικός πολιτισμός της εποχής, η δυτική κουλτούρα, το αξιακό πολιτισμικό σύστημα, στο οποίο πίστευαν βαθύτατα οι πνευματικές και οι πολιτικές ηγεσίες του δυτικού κόσμου. Η αρχαία Ελλάδα, το ίνδαλμα της Δύσης, συμπεριλήφθηκε στον «ιδρυτικό μύθο» του ελληνικού κράτους και η ταύτιση με την αρχαιότητα επικρατούσε όλο και περισσότερο. Οι φυλετικές συγκρίσεις των Ευρωπαίων με τα «έμφυτα ελαττώματα» των αρχαίων προγόνων από τους ίδιους τους Έλληνες αποτελούσαν προσπάθειες να ξορκίσουν και να απορρίψουν την ταπεινότητα του ελληνικού παρόντος.²³⁸ Σε τέτοιο παραλληλισμό αναφέρεται ο λόγιος και δημοσιογράφος Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίτζης από τη Σμύρνη²³⁹ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1883 με τη μελέτη «Αρχαιολογικά και Ιστορικά. Παραλληλισμός δύο ιστορικών αναισχυντιών».²⁴⁰ Παραλληλίζει την αναισχυντία των Ταραντινών προς τους Ρωμαίους (281 π.Χ.) με αυτή των σταυροφόρων προς τους Έλληνες (1096) ή πιο συγκεκριμένα την αναισχυντία κάποιου Φιλωνίδη από τον Τάραντα που πρόσβαλε το ρωμαίο πρεσβευτή Λευκία Ποστόμιο με την προκλητική και προσβλητική συμπεριφορά του κόμη Ροβέρτου από το Παρίσι απέναντι στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αλέξιο Κομνηνό.

Θρησκευτικά αίτια λοιπόν αλλά και βαθύτερα επεκτατική πολιτική των Ευρωπαίων προκάλεσαν τεράστια αναστάτωση στο χώρο της Ανατολής. Φανερός σκοπός της εκστρατείας ήταν η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους μωαμεθανούς, μυστικός η κυριαρχία στις πλούσιες ανατολικές χώρες με πρώτη τη βυζαντινή Ελλάδα. Στο βάθος της ψυχής του Ιννοκέντιου ΙΙΙ βρισκόταν η εκδίκηση εναντίον των αιρετικών ορθοδόξων που δεν υποτάσσονταν στην ευλογία του, στο βάθος των διαλογισμών του Ερρίκου Ντάντολο η ωφέλεια που θα είχε η Γαλινοτάτη, όταν θα αποκτούσε τα πλούτη της Ανατολής,²⁴¹ στο βάθος των ψυχής των φεουδαρχών το γέμισμα των ταμείων από την Ανατολή.²⁴² Η πλεονεξία, το άγνωστο, το θαυμαστό, το ριψοκίνδυνο ήταν τα στοιχεία που οδήγησαν στη φραγκοκρατία.²⁴³ Με την τέταρτη σταυροφορία, την εκστρατεία που επηρέασε για ολόκληρους αιώνες τις τύχες της Ανατολικής Ευρώπης και αποτέλεσε την ιστορική βάση του ανατολικού ζητήματος, αρχίζει η ιστορία της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας. Οι σταυροφόροι που ως αρχικό σκοπό είχαν την απελευθέρωση του Παναγίου Τόπου κατέληξαν στο πλέον εύκολο και επικερδές έργο, δηλ. στην κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας εγκαθιστώντας στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης τον κόμη της Φλάνδρας Βαλδουίνο. Οι Έλληνες κατέφυγαν στη Μικρά Ασία και εκεί ίδρυσαν δύο αυτοκρατορίες, στη Νίκαια και στην Τραπεζούντα. Από αυτές η πρώτη χρησίμευσε ως βάση για την επανάκτηση του Βυζαντίου και η δεύτερη διατηρήθηκε μερικά χρόνια μετά

²³⁸ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830 – 1920)*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 114 – 115.

²³⁹ Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, «Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίτζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22, σ.

10. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 – 1922)*, Αθήνα 1959, σσ. 147 – 161.

²⁴⁰ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον έβδομον (1883), σσ. 234 – 245.

²⁴¹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*. Μτφρ. – εισαγ. – σημ.: Άγγελου Φουριώτη, Αθήνα 1960, σ. 22.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 23.

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 25.

την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους.²⁴⁴ Οι κατακτητές Φράγκοι διαμοίρασαν μεταξύ τους τα βυζαντινά εδάφη, σύμφωνα με τα φεουδαρχικά πρότυπα, δημιουργώντας πολλά βραχύβια, αλλά και μακρόβια φεουδαρχικά κράτη. Η «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» (ή Αυτοκρατορία της Ρωμανίας) που κατασκεύασαν το 1204 στην Κωνσταντινούπολη καταλύθηκε το 1261.²⁴⁵ Στην κατάλυσή της και στην επανάκτηση του Βυζαντίου από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο στις 25 Ιουλίου 1261 αναφέρεται η δημοσίευση «Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος ή έξωσις των Λατίνων από της Κωνσταντινουπόλεως»,²⁴⁶ που δημοσιεύεται ανώνυμα το 1865 στο δεκαπενθήμερο περιοδικό σύγγραμμα *Νέα Επτάλοφος*, το οποίο εκδόθηκε από το Σταύρο Ι. Βουτυρά και το Δημ. Νικολαΐδη στην Κωνσταντινούπολη (1865 – 1868).

Όταν όμως συνέβη η κατάληψη του Βυζαντίου, το ίδιο βρισκόταν σε δύσκολη θέση.²⁴⁷ Η φραγκοκρατία στην Ελλάδα και η ίδρυση της λατινικής αυτοκρατορίας στην Ανατολή οφειλόταν όχι μόνο σε εξωτερικούς, αλλά και σε εσωτερικούς παράγοντες.²⁴⁸ Δίπλα από τον απώτερο σκοπό των Βουργουνδίων, Φλαμανδών, Λομβαρδών, Καταλανών και Ναβαρραίων, των Φλωρεντινών τραπεζιτών, των αυλικών της Νεάπολης, των εμπόρων Βενετών και Γενουατών και τις φιλοδοξίες των Γάλλων υπήρχε η δόλια και φιλόδοξη τακτική των ελλήνων αρχόντων.²⁴⁹ Στη βραχύβια αυτοκρατορία των Λατίνων, αλλά και στην παρακμή του Βυζαντίου²⁵⁰ αναφέρεται ο λόγιος και δημοσιογράφος από τη Σάμο, που γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, Επαμ. Σταματιάδης,²⁵¹ ο οποίος το 1863 στο περιοδικό σύγγραμμα *Χρυσάλλις* δημοσιεύει την «Ιστορική μελέτη περί της υπό των Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως».²⁵² Το 1866 στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται ανώνυμα «Βιβλιογραφία. Ιστορία της αλώσεως του Βυζαντίου υπό των Φράγκων και της αυτόθι εξουσίας αυτών, 1294 - 1261 υπό Επαμ. Ι. Σταματιάδου, εκδιδόντος Κ. Τεφαρική. Αθήνησι, τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, 1866».²⁵³ Αναγγέλλεται το βιβλίο του Επαμ. Σταματιάδου με την ιστορία της άλωσης του Βυζαντίου από τους Φράγκους και την εξουσία αυτών κατά την περίοδο 1204 – 1261, στο οποίο τονίζεται ότι τα σπέρματα της υποδούλωσης δε βρίσκονταν μόνο στη διάθεση των Δυτικών για απόκτηση εξουσίας στην Ανατολή, αλλά και στην ίδια την κατάσταση των Βυζαντινών. Το Βυζάντιο δεν είχε στρατό και στόλο, είχε εξαντλημένο ταμείο από τις θρησκευτικές διαμάχες, οι οποίες επέφεραν και διαίρεση των πολιτών, όταν απαίτηση ήταν η αντίκρουση των εχθρικών επιδρομών. Την κατάσταση αυτή επέτειναν οι πράξεις των αυτοκρατόρων, που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να καταλάβουν το θρόνο.

Η Δ' σταυροφορία κατάφερε όχι μόνο να εγκαταστήσει στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης λατίνο αυτοκράτορα, αλλά παράλληλα να εγκαθιδρύσει φεουδαρχικά πριγκιπάτα στην κυρίως Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου.²⁵⁴ Η

²⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 35 – 36.

²⁴⁵ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 17.

²⁴⁶ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Α', αρ. 1, 15 Ιαν. 1865, σσ. 12 – 14.

²⁴⁷ Ροβέρτου του Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 12.

²⁴⁸ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 17.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 19.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

²⁵¹ Ι. Δ. Βακιρτζής, «Επαμεινώνδας Σταματιάδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22, σ. 284.

²⁵² *Χρυσάλλις*, τόμ. Α', φυλ. 19 - 20, 1 - 15 Οκτ. 1863, σσ. 586 – 591, 609 – 615.

²⁵³ *Χρυσάλλις*, τόμ. Δ, φυλ. 89, 15 Σεπτ. 1866, σσ. 424 – 425.

²⁵⁴ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκιπίσσεις της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 25.

μεγαλύτερη και σπουδαιότερη ηγεμονία στην περίοδο της φραγκικής ιστορίας ήταν αυτή της Αχαΐας.²⁵⁵ Στην ιστορία της Πάτρας αναφέρεται η μελέτη «Π. Χιώτου. Διαμονή τετραήμερος εν Πάτραις», που δημοσιεύεται το 1884 στο μηνιαίο περιοδικό *Κυψέλη*,²⁵⁶ που εκδόθηκε στη Ζάκυνθο από τον Όθωνα Ρέντζο (1884 – 1885). Ο ζακυνθινός ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης²⁵⁷ αναφέρει ότι η Πάτρα κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας έγινε έδρα βαρονίας. Οι Φράγκοι με αρχηγό το Γουλιέλμο Καμπανό κυριεύσαν το 1205 την πόλη, την οποία πούλησαν στους Βενετούς το 1408. Από αυτούς την κατέλαβε ο δεσπότης του Μοριά Κωνσταντίνος Παλαιολόγος το 1429. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης την κατέλαβαν οι Τούρκοι.

Η πολιτική διοργάνωση της Αχαΐας στηρίχθηκε στο φεουδαλισμό, τον οποίο οι φράγκοι ευγενείς μεταφύτευσαν στην περιοχή.²⁵⁸ Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο κερκυραίος Σπυρίδων δε Βιάζης, ο οποίος μετά το 1880 βρισκόμενος στη Ζάκυνθο διέπρεπε στην ελληνική φιλολογία.²⁵⁹ Ο Βιάζης το 1895 στο περιοδικό *Παρνασσός* δημοσιεύει τη μελέτη «Ιστορικά σημειώσεις περί των δυτικών εν Πελοποννήσω επί ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας (1685 - 1800)».²⁶⁰ Επισημαίνει ότι ο Γουλιέλμος Champ –Litte, ο επονομαζόμενος Καμπανέσος (Champenois) στο «Χρονικό του Μορέως», με τη βοήθεια του Βιλλεαρδουίνου εκπόρθησε το μισό της Πελοποννήσου και το διένειμε σε δώδεκα βαρονίες.

Στο φεουδαλισμό και στη διοργάνωση της κατάκτησης της Αχαΐας από τους Φράγκους,²⁶¹ αλλά και στο «Χρονικό του Μορέως», το μνημείο των πολιτισμικών ανταλλαγών που προέκυψαν από τις σταυροφορίες ανάμεσα σε Έλληνες και Δυτικούς,²⁶² αναφέρεται επίσης ο καθηγητής της ιστορίας του βυζαντινού πολιτισμού στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών Αδαμάντιος Ι. Αδαμαντίου,²⁶³ ο οποίος το 1905 στα *Παναθήναια* δημοσιεύει τη μελέτη «Από τα “Χρονικά του Μορέως”». Α. Η Πελοπόννησος εν τη ιστορία. Β. Το πριγκιπάτον της Αχαΐας. Γ. Το βιβλίο της Κουγκέστας. Δ. Το ελληνικόν Χρονικόν του Μορέως και ο Φάουστ του Γκαίτε».²⁶⁴ Ο Αδαμαντίου αναφέρεται στη διανομή της χώρας από τους φράγκους βαρόνους σε δώδεκα μεγάλες βαρονίες σύμφωνα με τις φυσικές διαιρέσεις του εδάφους κατά το 13^ο αιώνα. Επίσης στο «πριγκιπάτο της Αχαΐας ή του Μορέως», το οποίο ίδρυσαν οι ιππότες της γαλλικής Καμπανίας και Βουργουνδίας και το οποίο λάμπρυνε ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος. Στο επίσημο βιβλίο, που ονομαζόταν «Βιβλίο της «Κουγκέστας», δηλ. «Βιβλίο της Κατάκτησης», καταγράφονταν οι αγώνες των φράγκων ιπποτών για την κατάκτηση της χώρας, αφού τα νότια και ανατολικά της Πελοποννήσου έμειναν στους βυζαντινούς στρατηγούς και στους έλληνες τοπάρχες, οι οποίοι αντιπροσώπευαν την επίσημη εξέγερση κατά των Φράγκων, καθώς καταγράφονταν και τα «κάστρα και δυναμάρια» που ιδρύθηκαν από τους τελευταίους για τη διατήρηση των περιοχών που

²⁵⁵ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 93.

²⁵⁶ *Κυψέλη*, τόμ. Α', έτος Α', φυλ. Α' - Β', Ιαν. – Φεβ. 1884, σσ. 12 – 16, 35 – 37, φυλ. Δ' - ΣΤ', Απρ. - Ιούν. 1884, σσ. 63 – 65, 84 – 87, 111 – 113.

²⁵⁷ Δ. Π. Πασχάλης, «Παναγιώτης Χιώτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 628.

²⁵⁸ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 93.

²⁵⁹ Δ. Π. Καλογερόπουλος, «Ιωσήφ-Σπυρίδων Δε Βιάζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 194 – 195. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 295.

²⁶⁰ *Παρνασσός*, τόμ. ΙΖ', φυλ. 7, Μάρτ. 1895, σσ. 540 – 548.

²⁶¹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 93.

²⁶² Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 25.

²⁶³ Σ. Γεδεών, «Αδαμάντιος Ιω. Αδαμαντίου», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, σ. 541.

²⁶⁴ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΑ', έτος ΣΤ', 15 Νοε. - 15 Δεκ. 1905, σσ. 72 – 74, 148 – 152.

κατέλαβαν. Από το βιβλίο αυτό φαίνεται ότι απέρρευσε το ελληνικό «Χρονικό του Μορέως», από το οποίο πιθανόν εμπνεύστηκε ο Γκαίτε στο β' μέρος του Φάουστ.

Στον ηγεμόνα της Αχαΐας Βιλλεαρδουίνο, που αναγνωρίστηκε μετά το Σαμπλίτ και μάλιστα από τον Ιννοκέντιο ΙΙΙ,²⁶⁵ στη διακυβέρνησή του και στους διαδόχους του αναφέρεται ο Ιω. Επ. Κρεστενίτης το 1905 στο περιοδικό *Κόσμος*, που εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια (1900 – 1908), με τη δημοσίευση «Μεσαιωνικά μελέται. 1. Άλωσις του Βυζαντίου υπό των Φράγκων. 2. Ο αυθέντης του Μωρέως. 3. Γοδοφρίδος ο Β'. 4. Γουλιέλμος ο Καλαμάτας».²⁶⁶ Μετά την άλωση του Βυζαντίου από τους Φράγκους (1204) ο ιπότης Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος από την Καμπανία αναγνωρίστηκε «δομέστικος της Ρωμανίας» (Grand seneschal de Romanie) ονομαζόμενος από τους Φράγκους ως «ηγεμόνας της Αχαΐας» (Princeps Achaie) και από τους ντόπιους ως «ο αυθέντης του Μορέως». Επί της φραγκοκρατίας η Πελοπόννησος μετονομάστηκε «Μοριάς», διανεμήθηκε σε κληρονομικές βαρονίες και τιμάρια κάτω από την ηγεμονία του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, ο οποίος ανέδειξε την Ανδραβίδα σε πρωτεύουσα του φραγκικού κράτους στο Μοριά, τη «Νουονα Francia», που χαρακτηριζόταν από ευημερία. Ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος πέθανε το 1218 αφήνοντας κληρονόμους και διαδόχους το Γοδεφρείδο Β', το Γουλιέλμο Καλαμάτα και μία θυγατέρα, τη σύζυγο του κυρίου Καρύταινας Ούγωνος δε Βρυγέρ.

Επειδή οι Φράγκοι ήταν στρατιωτική αποικία στο κέντρο ξένου και πιθανόν εχθρικού πληθυσμού, διασκορπισμένοι σε χώρα με αξιόλογες στρατηγικές θέσεις, μετά τη διανομή των βαρονιών ανεγέρθηκαν ισχυρά κάστρα σε κάθε φυσική και επίκαιρη θέση, από όπου ο βαρόνος μπορούσε να απειλεί τη χώρα που βρισκόταν κάτω από αυτά.²⁶⁷ Στο κάστρο της παλιάς Μαΐνας που κτίστηκε από το Βιλλαρδουίνο αναφέρεται ο Αθαν. Πετρίδης, ο οποίος υπογράφει ως Ηπειρώτης, Διευθυντής του εν Πειραιεί εκπαιδευτηρίου «Τσιούμα», με τη δημοσίευση της μελέτης «Περί Ταινάρου (Gavo - Matara) Λακωνικής και του μεσαιωνικού φρουρίου “Μαΐνης”» το 1887 στο περιοδικό *Παρνασσός*.²⁶⁸ Επίσης στο κάστρο που ανεγέρθηκε το 1223 από το Γοδεφρείδο Β' Βιλλεαρδουίνο αναφέρεται ο Δ. Δ. Χατζηγιάννης στην *Εστία* το 1883 με τη μελέτη «Το φρούριον Κραιμόντ και το μοναστήριον των Βλαχερνών εν Ήλιδ».²⁶⁹

Η Γλαρέντζα (Κλαρέντσα) μαζί με την Ανδρούσα αποτελούσαν τις δύο κυριότερες πόλεις της φραγκικής ηγεμονίας της Αχαΐας.²⁷⁰ Για την Ανδρούσα ο Αθαν. Πετρίδης το 1886 στον *Παρνασσό* δημοσιεύει τη μελέτη «Περί των εν Μεσσηνία μεσαιωνικών πόλεων Ανδρούσης και Νησίου».²⁷¹ Αναφέρει ότι η Ανδρούσα αποτελούσε επισκοπή, που ανήκε στη μητρόπολη Μονεμβασιάς. Όταν ο Βιλλεαρδουίνος ήταν κύριος της Μεσσηνίας και ολόκληρης της Πελοποννήσου, η Ανδρούσα αποτελούσε μέρος της Καπετανίας της Καλαμάτας. Εκεί κατέφυγε ο Βιλλεαρδουίνος μετά την κατοχή του φρουρίου της Καλαμάτας από τους Σλάβους της Γιαννίτσης. Φαίνεται ότι η Ανδρούσα ήταν τότε στρατιωτικός σταθμός. Οι κάτοικοί της ποτέ δε δέχθηκαν την κυριαρχία των ξένων, αλλά κατά καιρούς επαναστατούσαν, για να τους διώξουν από τη χερσόνησο.

²⁶⁵ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 62.

²⁶⁶ *Κόσμος*, περίοδος Δ', τόμ. 10 – 11, έτος Ι', αρ. 14 – 17, 6/24 Ιουλ. – 21/3 Αυγ. 1905, σσ. 7/757 – 758, 776 – 780, 806 – 808, 811 – 814.

²⁶⁷ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 94.

²⁶⁸ *Παρνασσός*, τόμ. Ι', τεύχ. ΙΑ' – ΙΒ', Ιούλ. – Αύγ. 1887, σσ. 504 – 512.

²⁶⁹ *Εστία*, τόμ. 16, 30 Οκτ. 1883, σσ. 697 – 698.

²⁷⁰ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 96.

²⁷¹ *Παρνασσός*, τόμ. Ι', τεύχ. Α', Σεπτ. 1866, σσ. 7 – 18.

Νησί επίσης ονομάστηκε η τοποθεσία που περικυκλώνονταν από τον ποταμό Πάμισο στην οποία έμενε ο πρίγκιπας Florant. Αναφέρεται η πόλη αυτή στο livre de la conquête, έχοντας μάλιστα και φρούριο, το οποίο δε διασώθηκε. Η τύχη του φρουρίου του Νησιού και γενικά η ιστορία του ταυτίζεται με αυτή της Ανδρούσας.

Για τη Γλαρέντζα (Κλαρέντσα) ο Θ. το 1908 στα *Παναθήναια* ανακοινώνει άρθρο του Ουίλλιαμ Μίλλερ από τον *Πρωινό Ταχυδρόμο* του Λονδίνου.²⁷² Ο ερευνητής της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας και αρχαιολογίας Μίλλερ αναφέρεται στην εμπορική ανάπτυξη της φραγκοκρατούμενης Γλαρέντζας. Επίσης στο ναό των Μινωριτών του Αγίου Φραγκίσκου, όπου διεκπεραιώνονταν οι συνεδριάσεις του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας σε λατινική γλώσσα ή σε γαλλική των βασιλικών διαγγελημάτων, κάθε φορά που ο βασιλιάς της Νεάπολης διόριζε νέο πρίγκιπα, για να διοικήσει τους υποτελείς βαρόνους του Μοριά. Στη Γλαρέντζα συναντήθηκαν Βενετοί και Γενοβέζοι, Καταλανοί και Φράγκοι, φραγκισκανοί μοναχοί, πρίγκιπες της Σαβοΐας και άρχοντες του Βυζαντίου. Το ενδιαφέρον αυτό άρθρο περιλαμβάνει και πληροφορίες για τη μονή των Βλαχερνών (πριν τον 11^ο – 16^ο αι.), η οποία απέχει ελάχιστα από τη Γλαρέντζα.

Στο πλευρό των λαϊκών η δυτική εκκλησία δεν παρέλειψε να μεριμνήσει για την εξάπλωση της δράσης του κλήρου της στο βυζαντινό κόσμο. Στη νέα λατινική αυτοκρατορία που γεννήθηκε μετά την Δ' σταυροφορία ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' επέβαλε δυτικό πατριάρχη και λατίνους επισκόπους, ίδρυσε καθολικά μοναστήρια και καυχιόταν ότι, παρά την εχθρότητα των Ελλήνων, είχε υποτάξει την Ανατολή στη ρωμαϊκή πρωτοκαθεδρία.²⁷³ Στην εύφορη πεδιάδα της Ηλείας καλύτερη τοποθεσία στα χρόνια της κατάκτησης ήταν η ατείχιστη πόλη της Ανδραβίδας.²⁷⁴ Η Ανδραβίδα, εκτός από πρωτεύουσα υπήρξε και έδρα επισκοπής των Λατίνων, αφού εκτός από τους δώδεκα κοσμικούς βαρόνους στην Πελοπόννησο υπήρχαν και επτά εκκλησιαστικοί, των οποίων οι έδρες καθορίστηκαν με βάση την προϋπάρχουσα ελληνική εκκλησιαστική τάξη. Από αυτούς ο λατίνος αρχιεπίσκοπος της Πάτρας και έξαρχος Αχαΐας ήταν ο αρχηγός.²⁷⁵ Το 13^ο αι., όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την Πάτρα με αρχηγό το Σαμπενουά Γουλιέλμο Δε Σαμπλίτ, κατέλαβαν και την Ανδραβίδα. Για την Ανδραβίδα και τη λατινική επισκοπή της, καθώς και για την πρόοδο όλης της Ηλείας κάτω από τη φραγκική κυριαρχία των δύο αιώνων, ο Β. Κ. το 1890 δημοσιεύει στο περιοδικό *Εβδομάς* τη μελέτη «Η Ανδραβίδα (Ιστορική σημείωσις)».²⁷⁶

Οι ατέλειωτοι πόλεμοι των φράγκων ηγεμόνων Γουλιέλμου και ο διαχωρισμός τους από τους Έλληνες επέφεραν το τέλος της φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο.²⁷⁷ Για την πορεία του λαού αυτού στην Πελοπόννησο ο **Λ το 1886 δημοσιεύει στην *Εστία* «Οι Φράγκοι εν Πελοποννήσω υπό Η. Ε. Τοζερ» (Εκ του αγγλικού).²⁷⁸ Αναφέρεται στα 227 έτη της φραγκοκρατίας. Το 1388 η Βενετία κατέλαβε το Άργος και το Ναύπλιο, ενώ στις αρχές του 15^{ου} αι. έλειψε κάθε ενότητα στους φράγκους κατακτητές της Πελοποννήσου. Έτσι το 1404 η Κόρινθος πέρασε στο βυζαντινό κράτος, το 1418 πουλήθηκε το λιμάνι της Γλαρέντζας στην Κεφαλλονιά, το 1427 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατέκτησε το

²⁷² *Παναθήναια*, τόμ. 16 (1908), σ. 316.

²⁷³ Κάρολος Ντίλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 29.

²⁷⁴ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 61.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 95.

²⁷⁶ *Εβδομάς*, τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 29, 39 Σεπτ. 1890, σσ. 10 – 11.

²⁷⁷ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 199.

²⁷⁸ *Εστία*, τόμ. 21, 5 – 19 Ιαν. 1886, σσ. 6 – 9, 22 – 26, 39 – 43.

υπόλοιπο της Ήλιδας και το 1429 πολιόρκησε την Πάτρα. Οι Έλληνες ανέκτησαν την Πελοπόννησο 24 χρόνια πριν το 1453, εκτός από τα μέρη που κατέλαβε η Βενετία.

Η διαρκής ανταλλαγή ιδεών μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά την περίοδο των σταυροφοριών και της φραγκοκρατίας επηρέασε όχι μόνο τη Δύση, αλλά και το Βυζάντιο.²⁷⁹ Η επιρροή των Λατίνων στον ελληνικό κόσμο εκδηλώθηκε και σε κοινωνικό επίπεδο. Οι βασιλείς του Βυζαντίου αναζητούσαν συχνά συζύγους στις αυλές της Δύσης, στη Γερμανία, στην Ιταλία, στη Γαλλία. Οι γυναίκες αυτές ως σύζυγοι ασκούσαν επιρροή σε ποικίλα θέματα στους συζύγους τους.²⁸⁰ Το 1909 στα *Παναθήναια* δημοσιεύεται ομιλία του καθηγητή του αθηναϊκού πανεπιστημίου Αδ. Αδαμαντίου, που έγινε σε συνεδρίαση του φιλολογικού συλλόγου *Παρνασσού* (16 Μαρτίου 1909), με θέμα τη φραγκική αρχιτεκτονική στο Μυστρά²⁸¹ και αναφέρεται σε τέτοιου είδους επιρροή. Τονίζει ότι οι επιδράσεις της φραγκικής αρχιτεκτονικής στο Μυστρά προέρχονταν από τις γυναίκες ηγεμόνων των Φράγκων, οι οποίοι ανέλαβαν καθήκοντα στο θρόνο του Δεσποτάτου. Στα παλάτια του Μυστρά έζησαν οι ιταλίδες Βαρθολομαία Ατσαγιώλη, Κλεώπη Μαλατέστα και Θεοδώρα Τόκου, καθώς επίσης η γαλλίδα Ισαβέλλα Δε Λουζινιάν. Αλλά, κατά τον Αδαμαντίου, οι φραγκικές επιδράσεις ήταν εντελώς εξωτερικές. Στην αρχιτεκτονική, όπως και στη λογοτεχνία, η επίδραση των ξένων κατακτητών υπήρξε παροδική. Όταν οι Παλαιολόγοι άρχισαν το έργο της παλινόρθωσης, ελάχιστα ίχνη απέμειναν από την απόπειρα να επιβληθεί ο αγροτικός φεουδαλικός δυτικός πολιτισμός και η λατινική εκκλησία στο Μυστρά.

Πολλά υπήρξαν τα συγγράμματα σχετικά με τη φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο. Το 1877 ο λόγιος και δημοσιογράφος από τη Σμύρνη Γ. Κ. Υπερίδης²⁸² στο περιοδικό *Όμηρος* δημοσιεύει τη μελέτη «Περί τινών της Δύσεως συγγραφών επί της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τους μέσους αιώνες και επί της τουρκικής κυριαρχίας υπό Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου» (Εκ μεταφράσεως).²⁸³ Ο συγγραφέας αναφέρεται στις μελέτες από το 16^ο αι. έως το 19^ο αι. σχετικά με τις τύχες του ελληνικού έθνους μνημονεύοντας τα πιο πετυχημένα συγγράμματα. Ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνει το έργο του Χόφφ σχετικά με την ιστορία της Ελλάδας κατά το Μεσαίωνα και το «Χρονικό του Μορέως» που εκδόθηκε από το Βυζών.

Η Πελοπόννησος πέρασε στην εξουσία των Φράγκων.²⁸⁴ Όχι όμως και η Κορώνη. Οι δίδυμες πόλεις της Μεθώνης και Κορώνης ήταν αξιόλογοι σταθμοί για τη μετάβαση των Ενετών στην Κρήτη και στην Αίγυπτο. Αυτή ήταν η πρώτη εδαφική κατάκτηση της Δημοκρατίας στην ελληνική χερσόνησο, που έγινε «αποθήκη και ειδικός σταθμός εφοδιασμού για τις γαλέρες, τα πλοία και τα σκάφη στο δρόμο τους για την Ανατολή», όπως λέει, χαρακτηριστικά, βενετσιάνικο έγγραφο.²⁸⁵ Για την τύχη της Κορώνης δημοσιεύει το 1843 ο Ανδρέας Μουστοξύδης στο περιοδικό *Ελληνομνημίων* «Άλωσις, υπεράσπισις και εγκατάλειψις της Κορώνης υπό των δυνάμεων του Αυτοκράτορος Καρόλου Ε΄- Συνέργεια εις την άλωσιν και υπεράσπισιν αυτής Θεοδώρου του

²⁷⁹ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 29.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 31.

²⁸¹ *Παναθήναια*, τόμ. 17 - 18, 31 Μαρτ. 1909, σσ. 361 - 362.

²⁸² Γ. Μ. Βαλέτας, «Γεώργιος Υπερίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, σ. 666. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 - 1922)*, ό. π., σσ. 75 - 146.

²⁸³ Η μελέτη αναγνώστηκε σε συνεδρίαση του προηγούμενου έτους του γαλλικού Πανακαδήμειου (Institut) στην Αθήνα της ελληνικής ανταπόκρισης. *Όμηρος*, τόμ. 5 (1877), έτος Ε΄, φυλ. ΙΑ΄, σ. 473 - 480.

²⁸⁴ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 - 1566*, ό. π., σσ. 77 - 79.

²⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 79 - 80.

Αγιοποστολίτου».²⁸⁶ Αναφέρει ότι την Κορώνη μετά τη δυναστεία των Φράγκων κατέλαβαν οι Ενετοί (1210 – 1212), στους οποίους ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος παραχώρησε και τη Μεθώνη. Οι Ενετοί οχύρωσαν την Κορώνη το 1463 για την εξασφάλιση της άμυνας. Το 1498 οι Τούρκοι κατέλαβαν και τις δύο πόλεις, Μεθώνη και Κορώνη. Το 1532, όταν ο σουλτάνος Σουλεϊμάν με ισχυρό στρατό κατευθυνόταν προς την Ουγγαρία με σκοπό να πολιορκήσει τη Βιέννη, ο Κάρολος Ε΄ του αντέταξε σθεναρή δύναμη. Οι δύο στόλοι, τουρκικός και αυτοκρατορικός, έφθασαν στην Πρέβεζα, όπου έμειναν άπρακτοι όλο σχεδόν το καλοκαίρι. Τελευταία, οι δυνάμεις του αυτοκράτορα κατέλαβαν την Κορώνη. Στην επιχείρηση συντέλεσε ιδιαίτερα κάποιος Κορωναίος, του οποίου το πραγματικό όνομα ήταν Θεόδωρος Αγιοποστολίτης. Οι απόγονοί του στο 19^ο αι. ήταν από τους επίσημους πολίτες της Ζακύνθου και διέσωζαν ως αναντίρρητη μαρτυρία το δίπλωμα που του απονεμήθηκε από τον αυτοκράτορα Κάρολο Ε΄ για τη δράση του.

Η επόμενη σπουδαία ηγεμονία κατά την περίοδο της φραγκικής ιστορίας ήταν αυτή των Αθηνών. Η επαρχία της Αθήνας με το έδαφος των Μεγάρων παραχωρήθηκε στο Βονιφάτιο, μαρκήσιο του Μομφερράτου και αντίζηλο του Μπάλντουιν για το θρόνο της Ανατολής.²⁸⁷ Στην ηγεμονία των Αθηνών εγκαθιδρύθηκε το φεουδαλικό σύστημα.²⁸⁸ Η βουργουνδική Αθήνα περιλάμβανε την Αττική, τη Βοιωτία, τη Μεγαρίδα, τις οχυρές πόλεις του Άργους και του Ναυπλίου και την αρχαία Οπουντιακή Λοκρίδα.²⁸⁹ Για την τύχη της Αθήνας μετά την Δ΄ σταυροφορία το 1877 στην *Εστία* ο Σ. Μ. παρουσιάζει σε μετάφραση «Οι Γάλλοι δούκες των Αθηνών»,²⁹⁰ πραγματεία του λόγιου Έλληνα που ζούσε στη Γαλλία Κ. Ε. Vemeniz (Γεμενή). Αναφέρει ότι μετά την Δ΄ σταυροφορία επιβλήθηκε το τιμαριωτικό σύστημα στην Αθήνα. Η πόλη μεταβλήθηκε σε φραγκικό δουκάτο, στο οποίο κυβέρνησαν Γάλλοι από το 1205 έως το 1311, Ισπανοί από το 1311 έως το 1387, Ιταλοί από το 1387 έως το 1485, εποχή που την κατέλαβαν οι Τούρκοι. Στην εξουσία των δούκων της φλωρεντινής οικογένειας Ακκιαϊούολη στην Αθήνα, που είχε διάρκεια από το 1386 έως το 1455 αναφέρεται ο Επαμ. Ι. Σταματιάδης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 με τη δημοσίευση «Ιστορικά. Οι τελευταίοι δούκες των Αθηνών».²⁹¹

Με την ιστορία των Αθηνών σχετίζονται οι μετανάστες Αλβανοί, οι οποίοι αποτελούν το νέο και ακμαίο στοιχείο που έρχεται κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας στον ελληνικό χώρο.²⁹² Για το θέμα αυτό ο Καμπ. το 1906 στα *Παναθήναια* παρουσιάζει αποσπάσματα από τη μελέτη «Περί των Αλβανών εις την Ελλάδα» του λόγιου και ιστοριογράφου Μιχαήλ Λαμπρινίδη,²⁹³ ο οποίος συνεργάστηκε με επιστημονικά περιοδικά της εποχής του, συγκεκριμένα συνεργάστηκε με την *Αθηνά* και υπήρξε από τους πιο τακτικούς χρονογράφους των *Αθηνών*.²⁹⁴ Ο Λαμπρινίδης παρουσιάζει τους αλβανούς Σκιπετάρ κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας, οι οποίοι εισέβαλαν από το 1320 στη Θεσσαλία και αργότερα επεκτάθηκαν στα παράλια του Ευβοϊκού κόλπου, στη

²⁸⁶ *Ελληνομνήμων*, αρ. 3, Μάρτ. 1843, σσ. 142 – 159.

²⁸⁷ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 68.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 108.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 109.

²⁹⁰ *Εστία*, τόμ. 4, 20 - 27 Νοε. 1877, σσ. 741 – 747, 762 – 765.

²⁹¹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ΄ (1869), σσ. 223 – 235.

²⁹² William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 248.

²⁹³ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΒ΄ (1906), σσ. 337 – 338.

²⁹⁴ -Π., «Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 762.

Λοκρίδα, στη Βοιωτία, στην Αττική και στις απέναντι από τον πορθμό του Ευρίπου ακτές της Εύβοιας και της Άνδρου, να συμπράττουν και να προωθούν το έργο των Φράγκων. Οι νομάδες αυτοί βρέθηκαν ανάμεσα σε Έλληνες, Φράγκους, Καταλανούς και Τούρκους, που αλληλοσπαράσσονταν. Στα τέλη του 14^{ου} αι. ο αυθέντης της Καστελανίας Κορίνθου από τη Φλωρεντία και βαρόνος Βοστίτζης Ραινιέρος ή Νέριος Ακκιαγιόλης Α΄, επικαλούμενος τη βοήθεια των διασκορπισμένων αλβανικών φυλών έως την Αττική, οι οποίοι είχαν εχθρικές διαθέσεις προς τους Καταλανούς, πέτυχε, ιδιαίτερα με τη βοήθεια του Πέτρου Μπούα του Χωλού, να γίνει κύριος των Μεγάρων και έπειτα της πόλης των Αθηνών το 1385. Μετά από διετή πολιορκία, αφού κατέλαβε και την οχυρή ακρόπολη, αναγνωρίστηκε επίσημα από τους άρχοντες και τους επιτελείς του τόπου ως αυθέντης του δουκάτου των Αθηνών. Στους βοηθούς αυτούς Αλβανούς μετά την κατάκτηση των Αθηνών ο Νέριος Ακκιαγιόλης προχώρησε σε μεγάλες παραχωρήσεις γαιών και χωριών στις κτήσεις του σε Αττική και Κορινθία, εκτός από την οχυρή και πυκνοκατοικημένη πόλη των Μεγάρων.

Με τη φραγκοκρατία σχετίζονται και άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο Βονιφάκιος στους πρόποδες του Παρνασσού, στη θέση της αρχαίας Άμφισσας, ίδρυσε τη βαρονία των Σαλώνων. Ο αυθέντης των Σαλώνων εξάπλωσε το κράτος του έως το λιμάνι του Γαλαξειδίου.²⁹⁵ Ο λόγιος ηπειρώτης Παναγιώτης Αραβαντινός, που μελέτησε την ηπειρωτική ιστορία και έγραψε εθνολογικές, ιστορικές, γεωγραφικές και λαογραφικές μελέτες, καθώς και τη δίτομη «Χρονογραφία της Ηπείρου»,²⁹⁶ το 1865 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Βιβλιογραφία. Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδωρικού και των περιχώρων, μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων. Νυν πρώτον εκδόντος Κωνσταντίνου Ν. Σάθα φοιτητού της Ιατρικής κ.τ.λ., Αθήνησιν. 1865».²⁹⁷ Στο χρονικό αυτό ο Κ. Σάθας πρόταξε μονογραφίες της Ναυπάκτου, της Άμφισσας ή Σαλώνων, της Οιάνθης ή Γαλαξειδίου. Η έκδοση του χρονικού περιείχε υποσημειώσεις, νομισματολογική έκθεση του Παύλου Λάμπρου και πληροφορίες για τους φράγκους δυνάστες της Παρνασσίδας, τις οποίες διαβίβασε στο Σάθα ο πρώσος αρχαιολόγος Κάρολος Χόφφ.

Επίσης το έδαφος των Νέων Πατρών (Υπάτη) παραχωρήθηκε αρχικά στον Βονιφάτιο.²⁹⁸ Στις αρχές του 13^{ου} αι. οι Φράγκοι μαζί με τις άλλες πόλεις της Ελλάδας κατέλαβαν και την Υπάτη και ένωσαν αυτή με τη βαρονία του Ζητουνιού (Λαμίας). Στα εκκλησιαστικά πράγματα αντί του έλληνα μητροπολίτη τοποθετήθηκε λατίνος επίσκοπος Νέων Πατρών. Η περιοχή της Υπάτης αναδείχθηκε σε εστία αντίδρασης στο λατινικό πνεύμα και σταθερής προσήλωσης στο πνεύμα της ορθοδοξίας και του ελληνισμού.²⁹⁹ Αυτό τονίζει ο Κ. Σάθας στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 με τη μελέτη «Ιστορικά. Ανέκδοτος κώδιξ της μητροπόλεως Νέων Πατρών».³⁰⁰ Αναφέρει ότι το 1269, όταν πέθανε ο δεσπότης της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄, ο γιος του Ιωάννης κληρονόμησε τη

²⁹⁵ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 73.

²⁹⁶ Χ. Ι. Σουλής, «Παναγιώτης Σταμ. Αραβαντινός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σσ. 280 – 281.

²⁹⁷ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΕ΄, φυλ. 361, 1 Απρ. 1865, σσ. 11 – 13.

²⁹⁸ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 68.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 185.

³⁰⁰ Ο κώδικας βρισκόταν στην κατοχή του Δ. Αχτίδη στην Υπάτη, όταν τον ανακάλυψε ο Κ. Σάθας. Συγγραφέας του είναι κάποιος Ανθίμος από το χωριό των Αγράφων Αγία Τριάδα, που διατέλεσε αρχιδιάκονος του μητροπολίτη Πολύκαρπου και επίτροπος του μητροπολιτικού θρόνου (1802 - 1806). *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ΄ (1869), σσ. 197 – 200.

Θεσσαλία, η οποία τότε ονομαζόταν Μεγαλοβλαχία, και ανέδειξε την Υπάτη σε έδρα της αυθεντίας του περιτειχίζοντάς τη και με οχυρό φρούριο. Ο Ιωάννης, που ονομαζόταν από τους Φράγκους δούκας των Νέων Πατρών ή αυθέντης της Βλαχίας, επέκτεινε το κράτος του με συνεχείς πολέμους. Επίσης μένοντας πιστός στη θρησκεία των πατέρων του ανέλαβε τον αγώνα υπέρ της ανατολικής εκκλησίας και επανέφερε τον ορθόδοξο μητροπολίτη διασώζοντας ορθοδοξία και ελληνισμό. Το 1313 όμως την αυθεντία των Νέων Πατρών κατέλαβαν οι ισπανοί επιδρομείς και τη μετέτρεψαν σε δουκάτο. Τότε ανακατέλαβε την εκκλησία των Νέων Πατρών λατίνος επίσκοπος αντί του έλληνα μητροπολίτη έως το 1402. Τυπικά ο ορθόδοξος μητροπολίτης των Αθηνών είχε την εποπτεία και των Νέων Πατρών και έφερε στα Συνοδικά (1371) την υπογραφή μητροπολίτη Αθηνών, πρόεδρος Θηβών και Νέων Πατρών.

Για τους Καταλανούς και Ναβαρραίους που οι σταυροφορίες έφεραν στην Ελλάδα³⁰¹ και για την περιπέτεια του μεγάλου καταλανικού στρατιωτικού σώματος, το οποίο στις αρχές του 14^{ου} αιώνα διέσχισε την αυτοκρατορία, από τις όχθες του Ελλησπόντου έως τις ακτές της Αττικής,³⁰² έχουμε τις εξής δημοσιεύσεις: Ο Κ. Α. Χρηστομάνος, ο γνωστός ποιητής, μυθιστοριογράφος, αισθητικός, δραματικός συγγραφέας και σκηνοθέτης, ιδρυτής από το 1901 του θεάτρου «Νέα Σκηνή», δάσκαλος της αυτοκράτειρας Ελισάβετ της Αυστρίας από το 1891 στη νέα ελληνική γλώσσα και εκπρόσωπος του αισθητισμού και της ωραιολατρίας στη νεοελληνική αφηγηματική πεζογραφία, γλωσσομαθής και κάτοχος ευρωπαϊκής παιδείας,³⁰³ παρουσιάζει τα ιστορικά ενδιαφέροντά του το 1886 στο περιοδικό *Εβδομάς* με τη δημοσίευση «Βιβλιοκρισία. Οι Ναβαρραίοι εν Ελλάδι. Το καταλονικόν δουκάτον των Αθηνών κατά την εποχήν της επιδρομής αυτών. Αντωνίου Rubió Y Lluch».³⁰⁴ Το 1887 στην *Εστία* δημοσιεύεται ανώνυμα η μελέτη «Οι Καταλανοί εν Αθήναις και αι νεώταται υπό Ισπανών γενόμεναι έρευναι περί της ιστορίας αυτών» (Εκ του γερμανικού του Φ. Γρηγοροβίου).³⁰⁵ Το 1900 στην *Αρμονία*, το μηνιαίο επιστημονικό σύγγραμμα (1900 – 1902), δημοσιεύεται η μελέτη «Ο πολιτισμός και η γλώσσα των Καταλανών εν Ελλάδι κατά την ΙΔ' εκατονταετηρίδα υπό Αντωνίου Ρούβιο Λιούκ» (Μετάφρασις εκ της Καστιλιανής υπό Γεωργίου Ν. Μαυράκη).³⁰⁶ Ο Κωνσταντίνος Μακρής – πρόκειται πιθανόν για το γιατρό από την Αρτάκη της Κυζίκου, ο οποίος εκτός από την ιατρική ασχολήθηκε και με αρχαιολογικές μελέτες³⁰⁷ - το 1902 στα *Παναθήναια* δημοσιεύει τη μελέτη «Οι Αλμουγάβαροι».³⁰⁸ Αναγγέλλει το βιβλίο του γάλλου ιστορικού βυζαντινολόγου Γουσταύου Scumberger (1844 - 1929) για τις καταλανικές μισθοφορικές στρατιωτικές εταιρείες του Μεσαίωνα, για τη δράση τους στην Ανατολή και για την εκστρατεία του στρατιωτικού σώματος των Αλμογάβαρων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1302 - 1311. Επίσης ο καθηγητής της ιστορίας του

³⁰¹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 27.

³⁰² Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σσ. 27 – 29.

³⁰³ Τέλλος Άγρας, «Κωνσταντίνος Χρηστομάνος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σσ. 711 – 712. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 256. Απόστολου Σαχίνη, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Αθήνα 1981, σσ. 350 – 404. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 519 – 520. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 265, 306.

³⁰⁴ *Εβδομάς*, τόμ. Γ', έτος Γ', αρ. 129 - 134, 17 Αυγ. - 21 Σεπτ. 1886, σσ. 395 – 396, 407 – 408, 418 – 419, 431 – 432, 442 – 443, 453 – 455.

³⁰⁵ *Εστία*, τόμ. 23, 21 Ιουν. 1887, σσ. 405 – 407.

³⁰⁶ *Αρμονία*, τόμ. Α' (1900), σσ. 273 – 288, 337 – 346.

³⁰⁷ Μ. Δ. Βατάλας, «Κωνσταντίνος Μακρής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 548.

³⁰⁸ *Παναθήναια*, τόμ. Δ', έτος Β', 30 Ιουν. 1902, σσ. 177 – 181.

βυζαντινού πολιτισμού στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών Αδαμάντιος Αδαμαντίου δημοσιεύει το 1902 στο επιστημονικό σύγγραμμα *Αρμονία* (1900 – 1902) τη μελέτη «Gustave Schlumberger. Expedition des “Almugavares” Ou routiers Catalans en Orient (avec une partie), p.392. Librairie Plon. Paris 1902»³⁰⁹ και το 1906 στα *Παναθήναια* τη μελέτη «Γουσταύος Σλουμπερζέ».³¹⁰

Από τα κρατίδια της τέταρτης σταυροφορίας το πιο μακροχρόνιο ήταν το δουκάτο των νησιών του Αιγαίου (ή Αρχιπελάγους). Η ιταλική κυριαρχία στον παραπάνω χώρο έζησε περισσότερο από έναν αιώνα, μετά τη διάλυση των λατινικών κρατών της ηπειρωτικής Ελλάδας, μάλιστα εξακολούθησε να υπάρχει σε κάποια νησιά μεμονωμένα έως το 17^ο και ακόμη έως το 18^ο αιώνα.³¹¹ Τα ελληνικά νησιά, με τις Κυκλάδες μεταξύ τους, με τη συνθήκη διανομής, πέρασαν κατά μεγάλο μέρος στην κυριότητα της Βενετίας.³¹² Οι Βενετοί εξασφάλισαν με τη συνθήκη της διανομής όλα τα καλά λιμάνια, τα νησιά και τις αγορές της Ανατολής.³¹³ Οι βενετοί έμποροι και αστοί όμως μετατράπηκαν σε φεουδάρχες μετά την κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου.³¹⁴ Η βενετική κυβέρνηση, που διέθετε εμπορική εμπειρία, γρήγορα αντιλήφθηκε πως η κατάκτηση τόσο μεγάλου αριθμού νησιών θα επιβάρυνε τους πόρους της πολιτείας. Έτσι αποφάσισε να αναλάβουν ιδιώτες το έργο της κατάκτησης, οι οποίοι θα δημιουργούσαν αποικίες και θα καλλιεργούσαν φιλικές σχέσεις με τη Δημοκρατία. Άλλωστε δεν έλειπαν άνθρωποι κατάλληλοι για τέτοιες επιχειρήσεις. Ο δόγης είχε μαζί του στην τέταρτη σταυροφορία τον ανεψιό του Μάρκο Σανούδο (Sanudo), τολμηρό πολεμιστή και εξαιρετικό διπλωμάτη. Ο Σανούδο, όταν άκουσε την απόφαση της κυβέρνησης συγκέντρωσε γύρω του αξιόλογο αριθμό ατόμων, τους υποσχέθηκε τιμάρια στο Ελ Ντοράντο (γη της επαγγελίας) του Αιγαίου, εξόπλισε οκτώ γαλέρες με δικά του έξοδα και ξεκίνησε να οργανώσει δουκάτο στα νησιά του Αρχιπελάγους (Αιγαίου).³¹⁵ Το δουκάτο αυτό, που είχε έδρα τη Νάξο, διατηρήθηκε περίπου τέσσερις αιώνες.³¹⁶ Η βενετοκρατία είχε διάρκεια από το 1204 έως το 1556, έτος που κατέλαβαν το δουκάτο οι Τούρκοι. Στις δυναστείες των Σανούδων, Κάρκερι και Κρίσπι, που κυβέρνησαν τη Νάξο από το 1204 έως το 1536 αναφέρεται ο Γεώργιος Α. Πολίτης το 1891 στο περιοδικό του Φιλελληνικού Συλλόγου στο Αμστελόδαμο (Άμστερνταμ) *Ελλάς* (1889 – 1897), με τη δημοσίευση «Ιστορικά απομνημονεύματα Ελλάδος Β. Νάξος».³¹⁷

Η δυναστεία των Κρίσπι που απέκτησε την εξουσία στο Αιγαίο το 1383 διατηρήθηκε σχεδόν δύο αιώνες εξαφανίζοντας τους Σανούδους από τη Νάξο, ενώ οι νόθοι απόγονοι των Ντάλλε Κάρκερι εξακολουθούσαν να υπάρχουν έως το 17^ο αι. και τα οικόσημά τους να στολίζουν το δάπεδο της ελληνικής μητρόπολης.³¹⁸ Στις εναλλαγές των δυναστειών στην εξουσία αναφέρεται ο Αλ. Μ. Κάραλης στο περιοδικό *Όμηρος* το 1876 με τη δημοσίευση «Επεισόδιον της μεσαιωνικής ιστορίας των νήσων του Αιγαίου

³⁰⁹ *Αρμονία*, τόμ. Γ' (1902), σσ. 267 – 269.

³¹⁰ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΑ', έτος ΣΤ', 28 Φεβ. 1906, σσ. 301 – 305.

³¹¹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 641.

³¹² Στο ίδιο, σ. 84.

³¹³ Στο ίδιο, σ. 68.

³¹⁴ Ροβέρτου του Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 13.

³¹⁵ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 84.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 641.

³¹⁷ *Ελλάς*, τόμ. Β', 1891, σσ. 55 – 74.

³¹⁸ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 662.

πελάγους».³¹⁹ Διηγείται πως ο ένατος δούκας της Νάξου Νικόλαος Καρκέριος (Κάρκερι) δολοφονήθηκε το 1383 από τον άρχοντα της Μήλου Φραγκίσκο Κρίσπο (Κρίσπι), ο οποίος κατέλαβε στη συνέχεια τη δουκική αρχή και κυβέρνησε έως το εβδομηκοστό έτος της ηλικίας του. Τον διαδέχθηκε μετά το θάνατό του ο γιος του Ιάκωβος ως ενδέκατος δούκας.

Στη δυναστεία των Κρίσπι, της οποίας διασωζόταν απόγονος στο Αιγαίο πέλαγος κατά το 19^ο αιώνα, αναφέρεται ο Θεόδωρος Δαμαλάς το 1889 στο περιοδικό *Εβδομάς* με τη μετάφραση «Ο τελευταίος γόνος των δουκών του Αρχιπελάγους υπό Ερνέστου Κουρτίου».³²⁰

Ο Σανούδο, πιστός στις υποσχέσεις του, διαμοίρασε αρκετά από τα νησιά στους συντρόφους του. Ο Μαρίνος Δάνδολο, ανεπιός του μεγάλου δόγη, έγινε κύριος της Άνδρου.³²¹ Στην ιστορία του νησιού αυτού, που έγινε υπήκοος των Βενετών το 1207, αναφέρονται το 1855 ο Κ. στην *Πανδώρα* με τη μελέτη «Ιστορικά περί Άνδρου»³²² και ο Νερούτσος στην *Πανδώρα* το 1860 με τη μελέτη «Η νήσος Άνδρος Και οι εν αυτή Δυνασται (1207 - 1566). Κατά το Γερμανικόν του Κ. Horf».³²³ Στην πρώτη μελέτη δίνονται πληροφορίες για την ηγεμονία των Δάνδολων, Σανούδων, Ζήνων, Σομμαριτών, Βενιέρων και Σαργρέδων. Στη δεύτερη μελέτη δίνεται η γενεαλογία των Δάνδολων της Άνδρου, η γενεαλογία των Σανούδων της Νάξου και της Άνδρου, η γενεαλογία των Ζένων της Άνδρου και η γενεαλογία του οίκου Σομμαρίπα του Αιγαίου πελάγους έως το 1566.

Οι Ενετοί, και πιο συγκεκριμένα οι αδελφοί Ανδρέας και Ζερεμίας Γκύζης, κυριάρχησαν και στις Βόρειες Σποράδες κυριεύοντας τη Σκύρο, Σκόπελο και Σκιάθο.³²⁴ Στη Σκύρο αναφέρεται ο μοναχός από την Αδριανούπολη Αλέξ. Ε. Λαυριώτης, του οποίου το κοσμικό όνομα ήταν Ευμορφόπουλος. Λαυριώτης σήμαινε μοναχός, που ανήκε στη μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Ο Λαυριώτης συνεργαζόταν συχνά με το περιοδικό της Κωνσταντινούπολης *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*,³²⁵ του οποίου διευθυντής ήταν ο Σ. Ι. Βουτυράς (1891 – 1894). Το 1893 δημοσιεύει στο περιοδικό αυτό «Ιστορικά. Ποικίλη ιστορία. Αναφορά των κατοίκων της νήσου Σκύρου επί βενετοκρατίας τω MCCCLX=1360 έτει. Το έγγραφον τούτο εστί δίγλωσσον - Λατινιστί και Ελληνιστί».³²⁶ Αναφέρεται στους κατοίκους της Σκύρου, οι οποίοι πρόβαλαν στις βενετικές αρχές αίτημα διατήρησης των προνομίων που είχαν επί του βυζαντινού αυτοκράτορα, δηλ. απαλλαγή από το φόρο της δεκάτης στα αγροτικά προϊόντα, και έλαβαν θετική απάντηση από το διοικητή του νησιού Φραντζέσκο Πασχαλίγο.

Η Εύβοια ακολούθησε και αυτή την τύχη των ενετικών κτήσεων.³²⁷ Ο Α. Ρ. Ραγκαβής, καθηγητής της αρχαιολογίας στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο, γνωστός εκτός από

³¹⁹ *Ομηρος*, τόμ. 4 (1876), έτος Δ', φυλ. Γ', σσ. 114 – 117.

³²⁰ Πρόκειται για απόσπασμα από την ομιλία που έγινε το 1846 στον επιστημονικό σύλλογο στο Βερολίνο για τη Νάξο. *Εβδομάς*, τόμ. ΣΤ', αρ. 24, 17 Ιουν. 1889, σσ. 10 – 11.

³²¹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 85.

³²² *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 138, 15 Δεκ. 1855, σσ. 480 – 481.

³²³ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΑ', φυλ. 245 - 251, 1 Ιουν. - 1 Σεπ. 1860, σσ. 103 – 113, 130 – 136, 153 – 162, 185 – 190, 201 – 209, 225 – 233, 270 – 271.

³²⁴ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 86.

³²⁵ Μ. Ι. Γεδεών, «Αλέξανδρος Λαυριώτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 854.

³²⁶ *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τόμ. Γ', αρ. 2, 14 Νοε. 1893, σσ. 23 – 25.

³²⁷ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 68.

τα επιστημονικά και για τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντά του, στα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, στο περιοδικό *Πανδώρα*, του οποίου εκδότης ήταν ο ίδιος από το 1849 μαζί με το Ν. Δραγούμη και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο,³²⁸ δημοσιεύει το 1855 «Απόσπασμα της ιστορίας της Καρύστου κατά τα έτη 1205 – 1470» (Εκ του Γερμανικού του Καρόλου Όφφ. Υπό Α. Ρ. Ρ.).³²⁹ Αναφέρεται, αντλώντας από χειρόγραφα, σε κάποιον άγνωστο κλάδο του αραγοναίου σικελικού βασιλικού οίκου, που σχετιζόταν με κάποιο Βονιφάκιο από την Αραγόνα.

Ο βυζαντινολόγος Γ. Λαμπάκης, ο οποίος έκανε σπουδές στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο και στη Γερμανία, ιδρυτής της «Χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας» και υφηγητής της χριστιανικής αρχαιολογίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών,³³⁰ το 1884 στο περιοδικό *Εβδομάς* δημοσιεύει τη μελέτη «Χριστιανική αρχαιολογία. Η εν Χαλκίδι Βασιλική της αγίας Παρασκευής».³³¹ Αναφέρεται στην ξυλόστεγη βασιλική του 13^{ου} αι. της Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα, η οποία θύμιζε τη νορμανδική βασιλική στην Cefalu, που ανεγέρθηκε από το βασιλιά Ρογήρο το 1148, και γενικά θύμιζε τα χριστιανικά οικοδομήματα των Νορμανδών της Νότιας Ιταλίας, Απουλίας, Καλαβρίας και Σικελίας από το 1019 έως το 1194. Η λατινική αυτή βασιλική ήταν και η μητρόπολη των μετά το 1204 σταυροφόρων, οι οποίοι κατέκτησαν την Εύβοια.

Επίσης στο ίδιο περιοδικό το 1885 ο Χ. Τραπεζούντιος δημοσιεύει τη μελέτη «Το φρούριον της Χαλκίδος».³³² Αναφέρεται στην ενετική καταγωγή του φρουρίου, που τη δήλωναν ο φτερωτός λέοντας, το σύμβολο του Αγίου Μάρκου που υπήρχε πάνω στην πύλη και ο ναός της Αγίας Παρασκευής με το κωδωνοστάσιο. Το φρούριο της Χαλκίδας παραδόθηκε από τους Ενετούς στους Τούρκους στις 12 Ιουλίου 1470.

Η Κρήτη επίσης με την Δ' σταυροφορία έγινε αποικία της Βενετίας.³³³ Ο μαρκήσιος του Μομφερράτου με επίσημη «εξελεγκτική πράξη» στις 12 Αυγούστου 1204 πούλησε την Κρήτη, η οποία του είχε παραχωρηθεί από τον Αλέξιο IV, αντί 1000 αργυρών μάρκων στους Βενετούς.³³⁴ Στην κυριαρχία των Ενετών στην Κρήτη αναφέρεται ο κερκυραίος ιστοριοδίφης και φιλόλογος Ανδρέας Μουστοξύδης το 1843 στο περιοδικό *Ελληνομνήμων* με τη δημοσίευση της βιογραφίας «Αντώνιος Καλλιέργης».³³⁵ Παρουσιάζει τον Καλλιέργη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας να συμπράττει με τους Ενετούς και να διακρίνεται στην ιστορία της Κρήτης υπέρ της πατρίδας του.

Το 1876 ο ιστορικός Σ. Ζαμπέλιος στην *Εστία* δημοσιεύει τη μελέτη «Βασανιστήρια εν Κρήτη επί Ενετών».³³⁶ Η ίδια μελέτη δημοσιεύεται το 1907 στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας.³³⁷ Ο μεσαιωνολόγος Ζαμπέλιος, αντλώντας από τα δεινά της Κρήτης κατά την ενετοκρατία, έγραψε τα ιστορικά μυθιστορήματα *Ιστορικά σκηνογραφήματα* και τους *Κρητικούς γάμους*.³³⁸ Τα βασανιστήρια και τις θανατηφόρες δοκιμασίες που

³²⁸ «Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 5 – 6.

³²⁹ *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 131 - 133, 1 Σεπτ. - 1 Οκτ. 1855, σσ. 261 – 264, 284 – 288, 342 – 348.

³³⁰ Κυρ. Μ. Καραμάνος, «Γεώργιος Λαμπάκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 748.

³³¹ *Εβδομάς*, τόμ. Α', έτος Α', αρ. 34, 21 Οκτ. 1884, σσ. 267 – 268.

³³² *Εβδομάς*, τόμ. Β', έτος Β', αρ. 63 - 65, 12 - 26 Μαΐ. 1885, σσ. 227 – 228, 239 – 240, 250 – 252.

³³³ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 25.

³³⁴ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 68.

³³⁵ *Ελληνομνήμων*, αρ. 6, Ιούν. 1843, σσ. 322 – 327.

³³⁶ *Εστία*, τόμ. 2, 1 Αυγ. 1876, σσ. 491 – 494.

³³⁷ *Κόσμος*, περίοδος Ε', τόμ. 12, έτος ΙΒ', αρ. 13 - 14, 17/30 Ιουν. - 1/14 Ιουλ. 1907, σσ. 1680 – 1681, 1690 – 1694.

³³⁸ Λ. Κ. Ζώης, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σσ. 905 – 906.

περιγράφει στη δημοσίευση αυτή παρέλαβε από το ιστορικό μυθιστόρημα *Οι Κρητικοί γάμοι* αποκαλύπτοντας την απανθρωπιά των κριτών και τη μεσαιωνική ωμότητα.

Ο Σπυρίδων Παγανέλης το 1887 στην *Εστία* δημοσιεύει τη μελέτη «Κρήτη και Κρήτες»,³³⁹ στην οποία τονίζει την αντίσταση και την ένοπλη διαμαρτυρία των Κρητικών προς τους Βενετούς κατά την περίοδο της ενετοκρατίας.

Το 1891 ο ιστορικός και καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης Β. Ψιλάκης από την Κρήτη, ο οποίος έκανε σπουδές στη Γερμανία και στην Ελβετία,³⁴⁰ στο περιοδικό *Εβδομάς* δημοσιεύει «Ο ορνιθοπόλεμος επί ενετοκρατίας εν Κρήτη (Ιστορική σελίς)».³⁴¹ Αναφέρεται στην ορνιθολογία, που ήταν είδος φορολογίας. Αναγόταν στο σύστημα της φεουδαρχίας και στην ίδρυση των ιπποτικών τιμαρίων στο νησί. Ο αγρότης όφειλε να παραδίδει στον τιμαριούχο ενετό άρχοντα, εκτός άλλων, και μία καλοθρεμμένη όρνιθα κάθε πρώτη του μηνός. Με το πέρασμα του χρόνου οι γαιοκτήμονες ιππότες άρχισαν να απαιτούν περισσότερες από μία όρνιθες. Οι αγρότες προφασιζόμενοι άγνοια αριθμητικής έφεραν, αντί όρνιθες, αυγά ορνίθων. Από το σημείο αυτό και μετά ισχυρή ήταν η πάλη μεταξύ αγροτών και τιμαριούχων με επίκεντρο τα Χανιά (1553 - 1557). Η ενετική πολιτεία όμως, επειδή βρισκόταν σε απειλή από τον προστατευόμενο του σουλτάνου Χαϊρεδίνου τον Πυρρογένειο (Χαϊρεντίν Βαρβαρόσσα), αναγκάστηκε να καταργήσει το φόρο των ορνίθων.

Ο αρχαιολόγος και ιστορικός της μεσαιωνικής και νεότερης περιόδου της ιστορίας της Κρήτης Στέφανος Α. Ξανθουδίδης³⁴² στο περιοδικό *Παναθήναια* το 1907 δημοσιεύει τη μελέτη «Αρχαιολογούντες και παραρχαιολογούντες Ενετοί εν Κρήτη».³⁴³ Αναφέρει ότι με την αναγέννηση των κλασικών σπουδών στην Ευρώπη κατά το 15^ο αι. οι ανώτεροι υπάλληλοι της Ενετικής Δημοκρατίας στην Κρήτη, συχνά ικανοποιούσαν τα επιστημονικά ενδιαφέροντα που είχαν με τη στροφή προς τα αρχαία μνημεία συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη διαφώτιση του παρελθόντος του ελληνικού πολιτισμού. Το 1908 ο Ξανθουδίδης στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύει τη μελέτη «Εκ της ενετοκρατούμενης Κρήτης. Οι άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι».³⁴⁴ Στη μελέτη αυτή τονίζει ότι με την εγκατάσταση των ενετών τιμαριούχων μετά το 1204 στην Κρήτη ζημιώθηκαν οι ντόπιοι φεουδάρχες, διότι ή έχασαν τελείως τα φέουδα και τα προνόμια που είχαν ή βρέθηκαν σε μοίρα κατώτερη από τους Λατίνους. Επειδή ακολούθησαν επαναστάσεις των παλαιότερων αρχόντων κατά των νέων δεσποτών, η Ενετική Δημοκρατία αναγκάστηκε να παραχωρήσει φέουδα, τιμές και τίτλους ευγενείας στους πρώτους. Από τους παλαιότερους ευγενείς οίκους που είχαν ιδρύσει κάποιο είδος ελληνικού μεσαιωνικού φεουδαλισμού στο νησί και αντέδρασαν κατά των Ενετών ήταν αυτός των Βαρουχών. Η καταγωγή του προερχόταν από τον Κωνσταντίνο Βαρούχα, που ήλθε από το Βυζάντιο με την ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά (960).

Οι σταυροφορίες επίσης έφεραν τη Χίο σε ταραχές και δυστυχίες, ενώ με την Δ΄ σταυροφορία οι Γενούτες πέτυχαν να γίνουν κύριοι του νησιού.³⁴⁵ Η ιστορία του

³³⁹ *Εστία*, τόμ. 24, 30 Αυγ. - 20 Δεκ. 1887, σσ. 553 - 556, 569 - 571, 585 - 587, 606 - 609, 622 - 626, 640 - 642, 656 - 657, 671 - 673, 690 - 692, 701 - 704, 721 - 723, 729 - 733, 761 - 764, 776 - 780, 794 - 797, 804 - 807, 828 - 831.

³⁴⁰ Ν. Β. Τομαδάκης, «Βασίλειος Ψιλάκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 852.

³⁴¹ *Εβδομάς*, τόμ. Η΄, έτος Η΄, αρ. 2, 12 Ιαν. 1891, σσ. 1 - 2.

³⁴² Σ. Μαρινάτος, «Στέφανος Ξανθουδίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σ. 615.

³⁴³ *Παναθήναια*, τόμ. 1907, έτος Ζ΄, τεύχ. 151, 15 Ιαν. 1907, σσ. 197 - 202.

³⁴⁴ *Παναθήναια*, τόμ. 16, έτος Η΄, 15 Μαΐ. 1908, σσ. 73 - 79.

³⁴⁵ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 25.

νησιού, από το 1124 που οι Βενετοί εκστρατεύουν εναντίον του έως το 1566 που κυριεύεται από τον Πιάλ Πασσά, δημοσιεύεται ανώνυμα το 1841 στην *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, που εκδόθηκε στη Σμύρνη από αμερικανούς ιεραποστόλους (1837 – 1844),³⁴⁶ με τίτλο «Ιστορία της Χίου κατά τον Μεσαίωνα».³⁴⁷ Επίσης ο συγγραφέας και λογοτέχνης Ι. Περβάνογλους, ο οποίος έκανε σπουδές φιλολογίας στο Μόναχο, υπήρξε υφηγητής της νεότερης φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών έως το 1880 περίπου και εκδότης του περιοδικού *Έσπερος* στη Γερμανία,³⁴⁸ στην *Αρμονία*, το μηνιαίο επιστημονικό σύγγραμμα (1900 – 1902), δημοσιεύει το 1901 «Η Χίος υπό τους Ιουστινιάνους».³⁴⁹ Αναφέρει ότι οι Ιουστινιάνες κατέλαβαν τη Χίο το 1204 και η διακυβέρνησή τους ξεπέρασε τα διακόσια έτη. Μετά την άλωση του 1453 οι Ιουστινιάνες έδιναν φόρο στους Τούρκους, έως τη στιγμή που ο σουλτάνος Σουλεϊμάν υπέταξε το νησί.

Οι σταυροφορίες αναστάτωσαν και τη Μυτιλήνη. Μετά την Δ΄ σταυροφορία γενουάτες πρίγκιπες έγιναν κύριοι του νησιού.³⁵⁰ Την ιστορία της Μυτιλήνης από το 1151, όταν το νησί λεηλατήθηκε από τους σταυροφόρους Βενετούς, έως το 1462, όταν την κατέλαβαν οι Τούρκοι από τους Γενουάτες, παρουσιάζει ο Σ. Π. το 1862 στην *Πανδώρα* με τη δημοσίευση της πραγματείας του Γ. Αριστεΐδη «Περί της κατά τον Μεσαίωνα καταστάσεως της Λέσβου».³⁵¹

Η Ρόδος επίσης έγινε πρωτεύουσα των Ναϊτών ιπποτών.³⁵² Οι ιππότες του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ κατέλαβαν τη Ρόδο, αφού εκδιώχθηκαν από τους Αγίους Τόπους.³⁵³ Η ιστορία τους, από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα που κατέλαβαν τη Ρόδο έως το 1522, όταν οι Οθωμανοί παρέλαβαν το νησί με συνθήκη, δημοσιεύεται ανώνυμα το 1861 στην *Πανδώρα* με τίτλο «Οι ιππότες του Αγίου Ιωάννου εν Ρόδω».³⁵⁴ Το 1480 το νησί των Ιωαννιτών δέχθηκε την επίθεση του Μωάμεθ Β΄.³⁵⁵ Για την πολιορκία της Ρόδου επί Ιωαννιτών, που ταπεινώσε το Μωάμεθ Β΄ και απαθανάτισε το όνομα του Μεγάλου Μαγίστρου Δοβουσσώνα, ο Δ. Κ. Λ. στο περιοδικό σύγγραμμα *Ο Ερανιστής*, που εκδόθηκε το 1858 στην Κέρκυρα από τον Αντώνιο Τερζάκη, δημοσιεύει σε μετάφραση «Η εν έτει 1480 πολιορκία της Ρόδου κατά Γουλιέλμον τον Καουρσίνο. Χειρόγραφον της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων, Λατιν. κεφ. αρ. 6067.».³⁵⁶

Ο γνωστός για τις μεσαιωνολογικές και γλωσσολογικές έρευνες ιστοριοδίφης Σπ. Ζαμπέλιος³⁵⁷ το 1856 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Πρώτη τουρκοφραγκική συνθήκη».³⁵⁸

³⁴⁶ Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος, «Αποθήκη Ωφελίμων Γνώσεων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σ. 133.

³⁴⁷ *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 5, αρ. 51 - 52, 1 Μαρτ. - 1 Απρ. 1841, σσ. 37 – 39, 53 – 57.

³⁴⁸ Μ. Ι. Μάλαινος, «Ιωάννης Περβάνογλους», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 933.

³⁴⁹ *Αρμονία*, τόμ. Β΄ (1901), σσ. 64 – 76.

³⁵⁰ Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 25.

³⁵¹ Η πραγματεία αναγνώσθηκε στις 30 Ιανουαρίου 1862, ημέρα των τριών ιεραρχών, στη Μυτιλήνη από τον σχολάρχη Γ. Αριστεΐδη, κατά την εορτή της Ελληνικής Σχολής. *Πανδώρα*, τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 299, 1 Σεπτ. 1862, σσ. 257 – 266.

³⁵² Κάρολος Ντιλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 25.

³⁵³ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 654.

³⁵⁴ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 260, 15 Ιαν. 1861, σσ. 492 – 495.

³⁵⁵ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σσ. 679 – 682.

³⁵⁶ Το άρθρο σχετικά με το χειρόγραφο αυτό του Καουρσίνο βρισκόταν στο γαλλικό περιοδικό *Magazin Pittoresque*, τόμ. 24. Ο Γουλιέλμος Καουρσίνο ήταν υπογραμματέας των ιπποτών της Ρόδου. Το χειρόγραφο του Καουρσίνο για την πολιορκία μεταφράσθηκε δύο φορές στα γαλλικά, στο 16^ο αι. και στο 19^ο αι. *Ο Ερανιστής*, έτος Α΄, φυλ. Α΄, Ιαν. 1858, σσ. 15 – 23.

³⁵⁷ Λ. Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 5 – 6.

Αναφέρεται στον Τζήμη ή Ζίζυμο, αδελφό του σουλτάνου Βαϊαζήτ, ο οποίος διεκδικώντας την κληρονομιά του πατρικού θρόνου κατέφυγε στο συμβούλιο των ιπποτών της Ρόδου ζητώντας βοήθεια κατά του Βαϊαζήτ. Ο Μεγάλος Μάγιστρος Ρόδου Πέτρος Δωβουσσώνας όμως ήλθε σε μυστική συνεννόηση και σε συμμαχία με το σουλτάνο στις 7 Δεκεμβρίου 1482 εναντίον του Ζιζύμου. Το 1489 ακολούθησε και δεύτερη συνθήκη ανάμεσα στον αρχηγό του ισλαμισμού και στον αρχηγό της χριστιανοσύνης στη Ρώμη. Οι τουρκοφραγκικές συνθήκες της Ρόδου και της Ρώμης έχουν μεγάλη αξία, κατά το Ζαμπέλιο, όχι μόνο διότι αποδεικνύουν τη φιλοχρηματία των μοναχών και ταπεινώνουν το μοναχισμό της Δύσης κατά το 15^ο αι., αλλά και διότι ενισχύουν την άποψη ότι η ελληνική υπήρξε η μόνη διπλωματική γλώσσα των κατακτητών Οθωμανών στις σχέσεις αυτών με τους Έλληνες και τους Φράγκους.

Η Ρόδος του 15^{ου} αιώνα είχε καθαρά φραγκική όψη.³⁵⁹ Στο θέμα αυτό και στην κυριαρχία του Μεσαίωνα μέσα στο κάστρο της Ρόδου, που υπήρχε και κατά το 19^ο αι., αναφέρεται ο Γ. Σ. Φραγκούδης το 1891 στην *Εικονογραφημένη Εστία*, τη συνέχεια του περιοδικού *Εστία*, του οποίου διευθυντές ήταν ο Νικόλαος Πολίτης και ο Γεώργιος Δροσίνης (1890 – 1895),³⁶⁰ με τη δημοσίευση «Εικόνες. Η οδός των Ιπποτών εν Ρόδω».³⁶¹

Οι Φράγκοι δεν άφησαν ανενόχλητη και τη Νίσυρο. Για το θέμα αυτό ο λόγιος Επαμ. Σταματιάδης από τη Σάμο, ο οποίος μετά τις σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη έως το 1875,³⁶² το 1863 δημοσιεύει στο περιοδικό σύγγραμμα *Χρυσάλλις* τη μελέτη «Περί Νισύρου».³⁶³ Αναφέρει ότι το τάγμα του Αγίου Ιωάννη κατέλαβε τη Νίσυρο το 1315. Στις 25 Δεκεμβρίου 1522, όταν ο σουλτάνος Σουλεϊμάν κατέλαβε τη Ρόδο, κατέλαβε και τη Νίσυρο με τα πλησιέστερα μικρά νησιά.

Εκτός από το δουκάτο της Νάξου οι Βενετοί κατέλαβαν την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και τη Λευκάδα.³⁶⁴ Η Κέρκυρα δεν υποτάχθηκε ποτέ στο μουσουλμανικό ζυγό. Είχε ιστορία διαφορετική από την υπόλοιπη χώρα. Η Κέρκυρα επίσης και τα υπόλοιπα Επτάνησα είχαν ιστορία διαφορετική μεταξύ τους και μόνο μετά την κατάκτηση της ηπειρωτικής Ελλάδας από τους Οθωμανούς ενώθηκαν όλα τα νησιά κάτω από την κυριαρχία της Βενετίας έως το 1797.³⁶⁵ Στην τύχη των Επτανήσων μετά την κυριαρχία των σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη αναφέρεται ο ιστορικός Ανδρέας Μουστοξύδης το 1843 στο περιοδικό *Ελληνομνήμων* με τη δημοσίευση της μελέτης «Περί τινών πονημάτων και υπομνημάτων αναφερομένων εις την ιστορίαν της Ηπείρου, Αιτωλίας, Ακαρνανίας και των παρακειμένων νήσων».³⁶⁶ Για την Κέρκυρα αναφέρει ότι με την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1204 δόθηκε στους Ενετούς, αλλά στη συνέχεια αποτέλεσε κομμάτι του δεσποτάτου της Ηπείρου. Το 1259 δόθηκε ως προίκα στον Μαμφρέδο της Σικελίας. Στη συνέχεια κυριάρχησαν στο νησί οι Βενετοί έως το 1797. Η Κεφαλλονιά και η Ζάκυνθος υπέκυψαν στην κυριαρχία των

³⁵⁸ Πανδώρα, τόμ. ΣΤ', φυλ. 142, 15 Φεβ. 1856, σσ. 563 – 565.

³⁵⁹ Κάρολος Ντίλ, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*, ό. π., σ. 26.

³⁶⁰ - Ω., «Εστία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 654.

³⁶¹ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 32 (Ιούλ. – Δεκ. 1891), σ. 360.

³⁶² Ι. Δ. Βακιρτζής, «Επαμεινώνδας Σταματιάδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22, σ. 284.

³⁶³ *Χρυσάλλις*, τόμ. Α', φυλ. 16, 15 Αυγ. 1863, σσ. 481 – 484.

³⁶⁴ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 68.

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 587.

³⁶⁶ Αρ. 1, Ιαν. 1843, σσ. 41 – 59, αρ. 4, Απρ. 1843, σσ. 204 – 230, αρ. 6, Ιούν. 1843, σσ. 347 – 363.

δυτικών. Η Κεφαλλονιά έγινε τιμάριο του Ματθαίου Ορσίνι κάτω από την κυριαρχία της Βενετίας.

Ο επτανήσιος φιλόλογος Δ. Θερειανός Ζακύνθος, ο οποίος το 1850 μετά τις γυμνασιακές σπουδές εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη και έκανε σπουδές φιλολογίας και φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή της Λειψίας,³⁶⁷ το 1856 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Βιβλιογραφία. Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών υπό Ερμάνου Λούντζη».³⁶⁸ Ο Λούντζης αρχικά αναφέρεται στην κυριαρχία των Γενουατών, των σταυροφόρων, των κόμηδων παλατινών, των ταραντινών ηγεμόνων και των Νεαπολιτών στα Επτάνησα, πριν την εγκατάσταση των Ενετών. Στη συνέχεια αφηγείται την πολιτική κατάσταση των Επτανήσων κατά την περίοδο της ενετοκρατίας. Καταδικάζει την πολιτική συμπεριφορά και των δύο απέναντι στο ντόπιο πληθυσμό και στο ορθόδοξο θρήσκευμα. Ο Θερειανός πίστευε ότι με την πραγματεία του Κ. Λούντζη τα Επτάνησα καταλάμβαναν τη θέση που τους ανήκαν και προετοιμάζαν την ένωση με την Ελλάδα, με την οποία υπήρχε πνευματική σύνδεση.

Η Κεφαλλονιά και η Ζάκυνθος στα χρόνια της τέταρτης σταυροφορίας βρίσκονταν στην κατοχή των Νορμανδών της Σικελίας κάτω από την κυριαρχία του κόμη Μάιο ή Ματτέο, μέλους της οικογένειας των Ορσίνι.³⁶⁹ Για τους κόμηδες Ορσίνι ο Κ. Π. το 1870 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Βιβλιογραφία. Γρατιανός Ζώρζης, αυθέντης Λευκάδος. Ιστορική πραγματεία του καθηγητού Καρόλου Χοπφ, μετενεχθείσα μεν εκ της Γερμανικής υπό Ιωάννου Α. Ρωμανού, προτάξαντος Ιστορικήν Μελέτην περί της εν Ελλάδι Φραγκοκρατίας και των Παλατινών Κομήτων Ουρσίνων, αυθεντών Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, εκδοθείσα δε αναλώμασι του φιλογενούς κυρίου Παύλου Λάμπρου. Εν Κερκύρα, τυπογραφείον η Ιονία, αδελφών Κάων. 1870».³⁷⁰ Ο ιστορικός και φιλόλογος από την Κέρκυρα Ιωάννης Ρωμανός, που μορφώθηκε στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας κάτω από την πνευματική καθοδήγηση του Σακελλαρόπουλου, του Φιλητά και του Μουστοξύδη, ο οποίος κύρια χάραξε την οδό της επιστημονικής πορείας του,³⁷¹ με αφορμή το έργο του Χοπφ δια φωτίζει την κατάσταση των ελληνικών χωρών και ιδιαίτερα των νησιών του Ιονίου επί φραγκοκρατίας. Η ιστορική μελέτη διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο αναφέρεται γενικά στη φραγκοκρατία, ενώ το δεύτερο στους παλατινούς κόμηδες Ουρσίνι, αυθέντες Κεφαλλονιάς και Ζακύνθου.

Η Κεφαλλονιά έγινε βενετική κτήση το 1500.³⁷² Στο θέμα αυτό αναφέρεται το 1894 ο Γ. Ν. Μαυράκης στην *Εικονογραφημένη Εστία* με τη δημοσίευση «Άλωσις της Κεφαλληνίας υπό των Ισπανών και Ενετών» (Εκ της Καστιλιανής).³⁷³ Αναφέρει ότι στο σύγγραμμα *Βίοι των επιφανών Ισπανών* του ισπανού συγγραφέα Κιντάνα υπάρχει ιστορικό γεγονός που σχετίζεται με την ιστορία της Κεφαλλονιάς. Ο Γονθάλος, ισπανός ήρωας και ελευθερωτής της Γρανάδας, το 1500 βοήθησε τον ενετικό στόλο να καταλάβει την Κεφαλλονιά από τους Τούρκους.

³⁶⁷ -Ω, «Διονύσιος Θερειανός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σ. 555.

³⁶⁸ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 157, 1 Οκτ. 1856, σσ. 309 – 311.

³⁶⁹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σσ. 37, 69.

³⁷⁰ *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ', φυλ. 490, 15 Αυγ. 1870, σσ. 228 – 229.

³⁷¹ Δ. Π. Πασχάλης, «Ιωάννης Ρωμανός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 308. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 295.

³⁷² William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 625.

³⁷³ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 1894, σσ. 284 – 285.

Το φεουδαλικό σύστημα ήταν το στήριγμα της βενετοκρατίας και αποτελούσε τη βάση της κερκυραϊκής κοινωνίας.³⁷⁴ Στο σύστημα αυτό αναφέρεται η μελέτη «Η κατά τας Ιονίους νήσους φεουδοκρατία» που δημοσιεύεται το 1864 στο περιοδικό *Χρυσάλλης* από τον Ι. Α. Τυπάλδο.³⁷⁵ Ο Ι. Α. Τυπάλδος από την Κεφαλλονιά και από τον κλάδο των Καπελέτων υπήρξε νομικός και πολιτικός και αγωνίσθηκε ως βουλευτής Κεφαλλονιάς στην Ιόνιο Βουλή για την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Το 1864 μετά την ένωση εκλέχθηκε μέλος της συντακτικής Εθνοσυνέλευσης στην Αθήνα.³⁷⁶ Στη μελέτη αυτή προβάλλει τα επιχειρήματά του ενάντια στην πρόταση των πληρεξουσίων της Κέρκυρας και των αναμορφωτών στην Εθνοσυνέλευση για κατάργηση των τιμαριωτικών δικαιωμάτων στο νησί κατά το 19^ο αιώνα, στην οποία ο ίδιος ήταν αντίθετος.

Για τη φεουδοκρατία στην Κέρκυρα επίσης δημοσιεύεται το 1869 στο *Αττικόν Ημερολόγιον* «Ιστορικά. Σύστασις του αρχαιοτάτου των εν Κερκύρα τιμαρίων υπό Ιωάννου Ρωμανού».³⁷⁷ Αναφέρεται στην πρώτη παραχώρηση τιμαρίου στην Κέρκυρα από το Φίλιππο Κινάρδο, ναύαρχο του βασιλιά των δύο Σικελιών Μαμφρέδη, προς τον φράγκο ιππότη Γαρνέριο Αλλεμάνο. Ο λόγος της παραχώρησης ήταν η βοήθεια που παρείχε ο Γαρνέριος προς τον Κινάρδο μετά το θάνατο του Μαμφρέδη στο Βενεβένο (1268), για να κυβερνήσει ο δεύτερος ως απόλυτος δεσπότης στις χώρες που έλαβε ως προίκα η σύζυγος του Μαμφρέδη Ελένη από τον πατέρα της Μιχαήλ Β΄ το 1259. Η παραχώρηση του τιμαρίου επικυρώθηκε από το νέο βασιλιά της Νεάπολης Κάρολο τον Ανδηγαυό (Ανδεγαυό) και συντέλεσε στην εξάπλωση του φεουδαλικού συστήματος στην Κέρκυρα.

Στη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων της κυριαρχίας της η Βενετία δε μερίμνησε για την πνευματική ανάπτυξη των Κερκυραίων.³⁷⁸ Η θέση αυτή του William Miller βρίσκεται και στο νομομαθή και ιστορικό από την Κέρκυρα Α. Μ. Ιδρωμένο.³⁷⁹ Στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1874 δημοσιεύεται η μελέτη «Ιστορικά και βιογραφικά. Περί της εν ταις Ιονίσις νήσις εκπαιδεύσεως από της εις τους Ενετούς υποταγής μέχρι της εθνικής αυτών αποκαταστάσεως (1386 - 1864) υπό Α. Μ. Ιδρωμένου»,³⁸⁰ στην οποία ο συγγραφέας τονίζει ότι η ενετική κυβέρνηση δεν επέτρεψε τη σύσταση δημόσιων σχολών στα νησιά του Ιονίου κατά την περίοδο της ενετοκρατίας, ενώ η ιδιωτική ενέργεια αναπλήρωνε την έλλειψη μέριμνας εκ μέρους της ενετικής κυβέρνησης. Από το 15^ο αιώνα εμφανίζονται στα Επτάνησα λόγιοι, οι οποίοι έκαναν σπουδές στο εξωτερικό, κύρια στα ιταλικά πανεπιστήμια, και μετέδωσαν στους συγχρόνους τους την αγάπη για τη μελέτη των ελληνικών γραμμάτων, διέσωσαν την ελληνική γλώσσα και προετοίμασαν την πολιτική ένωση της πατρίδας τους με την ελεύθερη Ελλάδα.

Ο κερκυραίος λόγιος Σ. Δε Βιάζης όμως στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, που εκδόθηκε στην Αθήνα με διευθυντή το Γ. Δροσίνη (1898 – 1904), δημοσιεύει το 1904 τη μελέτη

³⁷⁴ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 610.

³⁷⁵ *Χρυσάλλης*, τόμ. Β΄, φυλ. 40 - 43, 30 Αυγ. - 15 Οκτ. 1864, σσ. 499 – 502, 513 – 518, 548 – 553, 588 – 593.

³⁷⁶ Μάνος Δ. Βατάλας, «Καπελέτοι: Ιωάννης ή Τζουάννε Τυπάλδος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, σ. 491.

³⁷⁷ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ΄ (1869), σσ. 213 – 223.

³⁷⁸ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 612.

³⁷⁹ Σπ. Α. Μυλωνόπουλος, «Ανδρέας Ιδρωμένος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σ. 850. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 295.

³⁸⁰ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Η΄ (1874), σσ. 198 – 237.

«Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω. 1386 – 1864»,³⁸¹ όπου τονίζει ότι στα Επτάνησα, και μάλιστα στην Κέρκυρα, αναπτύχθηκαν τα γράμματα, οι επιστήμες και οι τέχνες. Ίδρύνονταν ακαδημίες, φρόντιζαν για την αγωγή των νέων, διότι με την υπεράσπιση της Ενετίας και αργότερα της Αγγλίας, υπήρχε σχετική ελευθερία, η οποία συντέλεσε στην αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών της νεότερης Ελλάδας.

Η ενετοκρατία επίσης εγκατέστησε λατινικές οικογένειες στα Επτάνησα.³⁸² Στο θέμα αυτό αναφέρεται το 1905 ο λόγιος από τη Ζάκυνθο και συνεχιστής της επτανησιακής παράδοσης Μαρίνος Σιγούρος, που μορφώθηκε στην Ιταλία, υπηρέτησε για αρκετό χρονικό διάστημα σε ελληνικές πρεσβείες και έγραψε πολλές μελέτες, άρθρα και ποιήματα.³⁸³ Ο Σιγούρος στο περιοδικό *Αρμονία* (1903 – 1912), δημοσιεύει τη μελέτη «Ιστορικά σημειώσεις περί των δυτικών οικογενειών εν Επτανήσω».³⁸⁴ Στη μελέτη αυτή παραδίδει κατάλογο των δυτικών οικογενειών στα Επτάνησα και τονίζει ότι ελάχιστοι απόγονοι αυτών παρέμειναν στις αρχές του 20ού αιώνα πιστοί στο καθολικό δόγμα, ενώ οι περισσότεροι με την πάροδο του χρόνου ασπάσθηκαν το ορθόδοξο θρήσκευμα και αφομοιώθηκαν με τα έθιμα και τη γλώσσα των Επτανήσων.

Η εγκαθίδρυση της καθολικής εκκλησίας στα Επτάνησα ήταν φυσική κατάληξη της πολιτικής κατάκτησης των Ενετών.³⁸⁵ Για το θέμα αυτό ο ιστοριοδίφης από τη Ζάκυνθο Λεωνίδας Χ. Ζώης³⁸⁶ το 1905 στο παραπάνω περιοδικό δημοσιεύει τη μελέτη «Ιστορικών σημείωμα. Λατινοεπίσκοποι Κεφαλληνίας – Ζακύνθου».³⁸⁷ Ο Ζώης παραδίδει κατάλογο των λατίνων επισκόπων, οι οποίοι κατέλαβαν το 1207 τους ορθόδοξους επισκοπικούς θρόνους Κεφαλλονιάς – Ζακύνθου, έως το 19^ο αι. Αναφέρει όμως ότι ήταν αβέβαιο, αν στη Ζάκυνθο υπήρξε έδρα λατίνου επισκόπου πριν το 1458, έτος δηλ. κατά το οποίο ο Λεονάρδος Γ΄ Τόκκος, κόμης παλατινός Κεφαλλονιάς – Ζακύνθου, μετέφερε την έδρα της λατινικής επισκοπής από την Κεφαλλονιά στη Ζάκυνθο.

Ο λόγιος από την Κέρκυρα Σ. Δε Βιάζης κατά την περίοδο 1905 - 1909 δημοσιεύει επίσης στο ίδιο περιοδικό τη μελέτη «Σημειώματα περί των δυτικών εκκλησιών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων Επτανήσου».³⁸⁸ Παρουσιάζει τα εκκλησιαστικά πράγματα

³⁸¹ *Εθνική Αγωγή*, περίοδος Β΄, τόμ. 7 (1904), σσ. 6 – 23, 60 – 80.

³⁸² William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 608.

³⁸³ Τέλλος Άγρας, «Μαρίνος Σιγούρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 760. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 471 – 472. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 265, 295.

³⁸⁴ *Αρμονία*, τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 18 - 21, 15 Σεπτ. - 1 Νοε. 1905, σσ. 275 – 278, 298 – 300, 315 – 318, 335 – 336.

³⁸⁵ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σσ. 623 - 625.

³⁸⁶ Γ. Δ. Κορομηλάς, «Λεωνίδας Χαραλ. Ζώης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σ. 120. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 295.

³⁸⁷ *Αρμονία*, τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 5 - 9, 1 Μαρτ. - 1 Μαΐ. 1905, σσ. 68 – 71, 88 – 92, 103 – 107, 122 – 125, 139 – 144.

³⁸⁸ *Αρμονία*, τόμ. 3, αρ. 11, 1 Ιουν. 1905, σσ. 164 – 167, αρ. 13 – 18, 1 Ιουλ. - 15 Σεπτ. 1905, σσ. 203 – 207, 217 – 218, 235 – 236, 246 – 249, 269 – 270, 278 – 279, αρ. 22, 15 Νοε. 1905, σσ. 348 – 350. Τόμ. 4, έτος Δ΄, αρ. 1 / 2 - 3, 15 Ιαν. - 1 Φεβ. 1906, σσ. 12 – 15, 28 – 30, αρ. 9 - 18, 5 Μαΐ. - 4 Νοε. 1906, σσ. 120 – 125, 136 – 139, 151 – 153, 168 – 171, 182 – 185, 201 – 204, 218 – 221, 232 – 235, 246 – 250, 267 – 269. Τόμ. 5, έτος Ε΄, αρ. 1, 14 Ιαν. 1907, σσ. 11 – 14, αρ. 5 – 6, 30 Μαρτ. - 16 Απρ. 1907, σσ. 71 – 73, 88 – 90, αρ. 8, 29 Μαΐ. 1907, σσ. 124 – 126, αρ. 11, 29 Ιουλ. 1907, σσ. 172 – 175, αρ. 13 – 14, 5 - 26 Σεπτ. 1907, σσ. 201 – 204, 220 – 222. Τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 1 – 3, 1 Ιαν. - 10 Φεβ. 1908, σσ. 9 – 12, 25 – 28, 43 – 44, αρ. 8, 16 Μαΐ. 1908, σσ. 122 – 125, αρ. 10, 12 Ιουν. 1908, σσ. 139 – 144, αρ. 10 – 11, 24 Ιουν. - 15 Ιουλ. 1908, σσ. 158 – 160, 168 – 172, αρ. 14, 20 Σεπτ. 1908, σσ. 221 – 222, αρ. 16, 2 Νοε. 1908, σσ. 251 – 254. Τόμ. 7 – 8, έτος Ζ΄ και Η΄, αρ. 2 - 3, 31 Ιαν. - 18 Φεβ. 1909, σσ. 26 – 28, 42 – 45.

των Επτανήσων από τη διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους έως το 1864 αναφερόμενος και στους λατίνους αρχιεπισκόπους και επισκόπους κατά την περίοδο της ενετοκρατίας.

Κατά την περίοδο της ενετοκρατίας επίσης η διοίκηση της Πάργας παραχωρήθηκε στην Κέρκυρα.³⁸⁹ Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας του πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέας Μιχ. Ανδρεάδης από την Κέρκυρα, ο οποίος ασχολήθηκε με οικονομικές και ιστορικές έρευνες.³⁹⁰ Στη μηνιαία εθνική επιθεώρηση *Ελληνισμός* (της Εταιρείας «*Ο Ελληνισμός*»), που εκδόθηκε στην Αθήνα (Ιανουάριος 1898 - Αύγουστος 1914), ο Ανδρεάδης δημοσιεύει το 1911 τη μελέτη «Ο πληθυσμός της Πάργας επί βενετοκρατίας».³⁹¹ Αναφέρει ότι η Πάργα έγινε συνοικισμός στα μέσα του 14^{ου} αι. κάτω από την προστασία της Βενετίας με υπογραφή συνθήκης στην Κέρκυρα στις 22 Μαρτίου 1401. Με εξαίρεση σύντομα διαλείμματα (1453 - 1455, 1537 και 1571) η Πάργα αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος των ελληνικών κτήσεων της Βενετικής Δημοκρατίας και η τύχη της συνδέθηκε με την τύχη της Κέρκυρας έως τις 28 Απριλίου 1819.

Χαρακτηριστικά ευρήματα της λατινοκρατίας στην Ελλάδα και στον ευρύτερο ανατολικό χώρο αποτελούν τα οικόσημα, οι σφραγίδες, τα νομίσματα και κάποια έγγραφα αυτής της εποχής, που συντελούν στη διαφώτιση της μεσαιωνικής ιστορίας του ελληνικού έθνους. Ο λόγιος από τη Θήρα Δε - Κιγάλλας στην *Πανδώρα* στα έτη 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1862, 1863 και 1869 παρουσιάζει τη μελέτη «Περί οικοσήμων»³⁹² Αναφέρεται στα οικόσημα επιφανών οικογενειών των νησιών του Αιγαίου πελάγους, που κατάγονταν από τη Δύση. Προβάλλει επίσης το ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα της νεοελληνικής κοινωνίας, αν δηλ. έπρεπε να εισαχθούν τα οικόσημα και στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα ως διακριτικά των οικογενειών, ιδιαίτερα αυτών που είχαν κοινό επώνυμο με άλλες οικογένειες.

Επίσης ο Ν. Κουρής στον *Παρνασσό* το 1891 δημοσιεύει τη μελέτη «Περί οικοσήμων».³⁹³ Αναφέρει ότι στο Μεσαίωνα η απεικόνιση των οικοσήμων στα έπιπλα, στα σκεύη και στα μέγαρα των ευγενών οικογενειών, επίσης τα σύμβολα των στεμμάτων που ποίκιλλαν ανάλογα με το βαθμό των τίτλων, τα εμβλήματα στις ασπίδες των ευγενών και η έννοια των χρωμάτων και των συνδυασμών τους είχαν αποτελέσει τέχνη. Ο συγγραφέας τονίζει πως, αν και η γαλλική επανάσταση είχε καθιερώσει την ισότητα και την ελευθερία, αν και είχε καταργήσει την απονομή νέων τίτλων και τα ίχνη του φεουδαλισμού, όμως οι παραδόσεις, η ιστορία των οικογενειών και η υπερηφάνεια των απογόνων των μεγάλων αρχόντων, των κατακτητών και των ηρώων που τιμήθηκαν με τέτοια προνόμια, δεν είχαν εξαλείψει από τις νέες κοινωνίες της Ευρώπης τα ίχνη του παρελθόντος. Εκτός από τη σύνοψη της ιστορίας των οικοσήμων και των στεμμάτων στη μελέτη αυτή γίνεται και σύντομη υπενθύμιση των ελληνικών οικογενειών που τιμήθηκαν

³⁸⁹ William Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*, ό. π., σ. 606.

³⁹⁰ -Ω, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, σσ. 630 – 631. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 296.

³⁹¹ *Ελληνισμός*, τόμ. 14 (1911), σσ. 631 – 634.

³⁹² *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 140, 15 Ιαν. 1856, σσ. 517 – 519, φυλ. 142, 15 Φεβ. 1856, σσ. 572 – 574. Τόμ. Ζ', φυλ. 147, 1 Μαΐ. 1856, σ. 70, φυλ. 149, 1 Ιουν. 1856, σσ. 114 – 115, φυλ. 151, 1 Ιουλ. 1856, σσ. 166 – 167. Τόμ. Η', φυλ. 179, 1 Σεπτ. 1857, σ. 253, φυλ. 188, 15 Ιαν. 1858, σσ. 470 – 471. Τόμ. Θ', φυλ. 200, 15 Ιουλ. 1858, σ. 196, φυλ. 202, 15 Αυγ. 1858, σ. 242, φυλ. 210, 15 Δεκ. 1858, σ. 436. Τόμ. Ι', φυλ. 232, 15 Νοε. 1859, σ. 380. Τόμ. ΙΑ', φυλ. 258, 15 Δεκ. 1860, σσ. 429 – 431. Τόμ. ΙΒ', φυλ. 286, 15 Φεβ. 1862, σ. 540. Τόμ. ΙΔ', φυλ. 330, 15 Δεκ. 1863, σσ. 475 – 476. Τόμ. Κ', φυλ. 460, 15 Μαΐ. 1869, σ. 80.

³⁹³ Τόμ. ΙΔ', φυλ. 2, Οκτ. 1891, σσ. 99 – 106.

με τίτλους και οικόσημα κατά την περίοδο της γέννησης και ανάπτυξης του φεουδαλισμού και της μεσαιωνικής ευγένειας.

Από τον ελληνικό και από τον ευρύτερο ανατολικό φραγκοκρατούμενο χώρο προέρχονται επίσης σφραγίδες. Ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, που καταγόταν από τη Δρακεία της Θεσσαλίας, αλλά έζησε στο Αδραμύττιο, στις Κυδωνίες και στη Σμύρνη, από όπου αποφοίτησε από την Ευαγγελική σχολή, διακρίθηκε για τις έρευνες σε πολλά μνημεία της κλασικής και βυζαντινής εποχής της Μικράς Ασίας και των παρακείμενων νησιών.³⁹⁴ Το 1877 στο περιοδικό *Όμηρος* δημοσιεύει τη μελέτη «Περί τινός μολυβδοβούλου της εν Αντιόχεια φραγκικής ηγεμονίας».³⁹⁵ Το μολυβδόβουλο αυτό ανήκε σε κάποιον από τους φράγκους ηγεμόνες της Αντιόχειας στη Συρία. Η φραγκική ηγεμονία της Αντιόχειας δημιουργήθηκε το 1098 κατά την πρώτη σταυροφορία. Πρώτος ηγεμόνας της πόλης ήταν ο Μάρκος Βοεμούνδος, γιος του νορμανδού Ροβέρτου Γουισκάρδου. Ο Α. Παπαδόπουλος το απέδωσε με επιφύλαξη στο Βοεμούνδο Γ' (1163 – 1201).

Στην *Εστία* το 1880 δημοσιεύεται η ιστορική μελέτη «Σφραγίς του Ιωάννου Λατίνου επισκόπου της Άνδρου».³⁹⁶ Το πρωτότυπο της παραπάνω σφραγίδας βρισκόταν στη συλλογή του Παύλου Λάμπρου και η περιγραφή της προήλθε από την πραγματεία του «Ανέκδοτα νομίσματα και μολυβδόβουλλα των κατά τους μέσους αιώνας Δυναστών της Ελλάδος». Η σφραγίδα αυτή ανήκε στον πρώτο γνωστό λατίνο επίσκοπο της Άνδρου Ιωάννη από την Αγία Αικατερίνη της Βονωνίας (Μπολόνια), ο οποίος ανήκε στο τάγμα των Καρμηλιτών και χειροτονήθηκε επίσκοπος Άνδρου από το λατίνο μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο στις 14 Αυγούστου 1345 στη μεγάλη εκκλησία της Ευρίπου.

Τα νομίσματα επίσης από την περίοδο της φραγκοκρατίας δια φωτίζουν την κατάσταση της μεσαιωνικής ιστορίας του ευρύτερου ανατολικού χώρου. Με τα νομίσματα ασχολήθηκε ο νομισματολόγος Π. Λάμπρος από τις Καλαρρύτες της Ηπείρου. Κατά τη διαμονή του στην Κέρκυρα συνδέθηκε με το μεσαιωνοδίφη Ανδρέα Μουστοξύδη, από τον οποίο εμπνεύσθηκε την αγάπη για τη μεσαιωνική και νεότερη φιλολογία, καθώς και με τον άγγλο αρχαιόφιλο Γουδαίο, από τον οποίο εμπνεύσθηκε το θερμό ενδιαφέρον για τη μεσαιωνική νομισματολογία.³⁹⁷ Στην *Πανδώρα* δημοσιεύει σειρά μελετών από τις νομισματικές συλλογές του. Το 1855 δημοσιεύει «Τα επί ενετοκρατίας νομίσματα Κερκύρας, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου».³⁹⁸ Το 1859 και το 1865 δημοσιεύει τα «Ανέκδοτα νομίσματα των Μεγάλων Μαγίστρων του εν Ρόδω Τάγματος των Ιωαννιτών».³⁹⁹ Το 1860 δημοσιεύει τη μελέτη «Ανέκδοτον νόμισμα Γουλιέλμου του Βιλλαρδουίνου, ως Τριάρχου Ευβοίας. 1255 – 1262».⁴⁰⁰ Το 1861 δημοσιεύει «Ανέκδοτα νομίσματα των εκ της οικογενείας Γαβαλά Αυθεντών Ρόδου. Από του 1233 μέχρι του 1309 έτους».⁴⁰¹ Ο Π. Λάμπρος εκτός από τις μελέτες στην *Πανδώρα* στο διμηνιαίο περιοδικό επιστημονικό σύγγραμμα *Αθήναιον*, που εκδόθηκε στην Αθήνα

³⁹⁴ Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, «Αθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σσ. 566 – 567.

³⁹⁵ *Όμηρος*, τόμ. 5 (1877), έτος Ε', φυλ. ΙΒ', σσ. 498 – 501.

³⁹⁶ *Εστία*, τόμ. 9, 8 Ιουν. 1880, σ. 337.

³⁹⁷ Αδ. Αδαμαντίου, «Παύλος Λάμπρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 759.

³⁹⁸ *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 124, 15 Μαΐ. 1855, σσ. 80 – 82.

³⁹⁹ *Πανδώρα*, τόμ. Θ', φυλ. 214 - 215, 15 Φεβ. - 1 Μαρτ. 1859, σσ. 497 – 503, 513 – 517. Τόμ. ΙΣΤ', φυλ. 377, 1 Δεκ. 1865, σσ. 401 – 407.

⁴⁰⁰ *Πανδώρα*, τόμ. Ι', φυλ. 237, 1 Φεβ. 1860, σσ. 481 – 483.

⁴⁰¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΒ', φυλ. 269, 1 Ιουν. 1861, σσ. 97 – 102.

από τον Στέφανο Α. Κουμανούδη και τον Ε. Καστόρχη (1872 - 1882),⁴⁰² δημοσιεύει το 1872 «Ανέκδοτα νομίσματα κοπέντα εν Πέραν υπό της αυτοθι αποικίας των Γενουνησίων».⁴⁰³ Επίσης δημοσιεύει στον *Παρνασσό* το 1887 «Ανέκδοτα νομίσματα των δουκών της Νάξου».⁴⁰⁴

Με τα νομίσματα επίσης ασχολήθηκε ο γιος του Π. Λάμπρου Σπ. Π. Λάμπρος, ιστορικός, βυζαντινολόγος, ερευνητής της μεσαιωνικής ιστορίας του ελληνικού έθνους και εκδότης μεσαιωνικών κειμένων, συνεχιστής του Κ. Σάθα και καθηγητής του πανεπιστημίου Αθηνών ως διάδοχος του Κ. Παπαρρηγόπουλου,⁴⁰⁵ ο οποίος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1867 δημοσιεύει «Οζέλλαι. Νομισματικόν περιεργον».⁴⁰⁶

Η επιστημονική ενασχόληση του Π. Λάμπρου με τα νομίσματα υποστηρίχθηκε από τον ερευνητή της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας Κ. Σάθα, ο οποίος το 1865 στο περιοδικό *Χρυσάλλις*⁴⁰⁷ δημοσιεύει «Βιβλιογραφία. Monete inedite dei Gran Maestri dell' Ordine di S. Giovanni di Gerusalemme in Rodi, dichiarate da P. Lambros. Venezia, 1865» (Μετάφρασις εκ του Ελληνικού).⁴⁰⁸ Ο Σάθας επαινεί τον Παύλο Λάμπρο για τη διαφώτιση που παρείχε με το «ανέκδοτον νόμισμα Γουλιέλμου του Βίλλαρδουίνου, ως τριάρχου Ευβοίας» και με τα «Ανέκδοτα νομίσματα των μεγάλων Μαγίστρων του εν Ρόδω Τάγματος των Ιωαννιτών», που μεταφράσθηκαν στη γαλλική γλώσσα από το γάλλο νομισματοδίφη και αρχισυντάκτη της *Νομισματικής επιθεωρήσεως* Andrien Longperrier. Η τελευταία εκδόθηκε και σε ιταλική γλώσσα στη Βενετία από τον ιταλό νομισματοδίφη Κάρολο Κουντζ.

Σε όσους ασχολήθηκαν επιστημονικά με τα νομίσματα της Ανατολής αναφέρεται ο φιλόλογος καθηγητής και από το 1879 υφηγητής και στη συνέχεια τακτικός καθηγητής της λατινικής φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος⁴⁰⁹ το 1878 στον *Παρνασσό* με τη μελέτη «Περί των υπό των Φράγκων κοπέντων εν τη Ανατολή κατά τους Μέσους Αιώνας νομισμάτων».⁴¹⁰ Τονίζει τη συμβολή του de Saulcy, του Παύλου Λάμπρου, του Καρόλου Horpf και του Γουσταύου Schlumberger στις ιστορικές μελέτες και στη διαφώτιση της μεσαιωνικής ιστορίας.

Δύο δημοσιεύσεις αφορούν σε έγγραφα από την περίοδο της λατινοκρατίας. Το 1862 δημοσιεύεται ανώνυμα στην *Πανδώρα* η μελέτη «Έγγραφα της ΙΕ΄ εκατονταετηρίδος».⁴¹¹ Αναφέρεται στο ενδιαφέρον και στις έρευνες των Γάλλων για την εύρεση μαρτυριών σχετικά με τις σχέσεις που υπήρξαν μεταξύ Γαλλίας και Ανατολής κατά την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στη συνέχεια. Στη μελέτη

⁴⁰² Θ. Βελλιανίτης, «Αθήναιο», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, σ. 290.

⁴⁰³ *Αθήναιο*, τόμ. 1 (1872), σσ. 113 – 122.

⁴⁰⁴ *Παρνασσός*, τόμ. Ι΄, τεύχ. ΣΤ΄, Φεβ. 1887, σσ. 277 – 279.

⁴⁰⁵ Αδ. Αδαμαντίου, «Σπυρίδων Λάμπρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σσ. 759 – 760. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 341. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 292.

⁴⁰⁶ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Α΄ (1867), σσ. 146 – 148.

⁴⁰⁷ Ο Κ. Σάθας αναφέρεται ως συνεργάτης του περιοδικού μαζί με τους Αλ. Ραγκαβή, Αναστάσιο και Αλέξανδρο Βυζάντιο, Α. Βλάχο, Αχιλ. Παράσχο, Δ. Βικέλα, Επ. Σταματιάδη, Εμ. Ροΐδη, Στ. Κουμανούδη, Γ. Χρ. Χασιώτη, Παν. Φέρμπο, Μ. Βρατσάνο, Σ. Λάνδερερ, Σπ. Λάμπρο, Καρασούτσα, Γ. Τερτσέτη, Ευθ. Καστόρχη, Ι. Δεκιγάλλα και άλλους καθιερωμένους ή νέους επιστήμονες, ποιητές και λογογράφους. Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά.....*, ό. π., σ. 83.

⁴⁰⁸ *Χρυσάλλις*, τόμ. Γ΄, φυλ. 56, 30 Απρ. 1865, σσ. 237 – 240.

⁴⁰⁹ Ι. Φ. Δημάρατος, «Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 446.

⁴¹⁰ *Παρνασσός*, τόμ. Β΄, τεύχ. Δ΄, Απρ. 1878, σσ. 310 – 313.

⁴¹¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 305, 1 Δεκ. 1862, σσ. 417 – 421.

παρατίθεται απόσπασμα για την Κύπρο επί των Λουσινιανών και συμπεριλαμβάνονται έγγραφα του 15^{ου} αι. σχετικά με την ιστορία και τη γλώσσα του νησιού, η οποία ήταν επηρεασμένη από τους Γάλλους.

Επίσης ο βυζαντινολόγος από τη Νάξο Ι. Σακελίων, ο οποίος διακρίθηκε στις παλαιογραφικές μελέτες,⁴¹² το 1888 στο περιοδικό *Παρνασσός* δημοσιεύει «Κυπριακή διαθήκη της ΙΕ΄ εκατονταετηρίδος».⁴¹³ Αναφέρεται ότι το έγγραφο, που συντάχθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1476 στη Ρόδο ή στην Κύπρο, παρουσιάζει νομικό ενδιαφέρον αλλά και γλωσσικό, γιατί είναι γραμμένο σε δημοτική ελληνική και περιέχει λέξεις από το κυπριακό ιδίωμα.

Η περίοδος της λατινοκρατίας, εκτός των όσων αναφέρθηκαν κληροδότησε στους Έλληνες και ονόματα «ρετσινιές». Ο ιστορικός και ερευνητής της μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας Σπυρ. Π. Λάμπρος στην *Εικονογραφημένη Εστία* το 1895 δημοσιεύει τη μελέτη «Εθνικαί ύβρεις».⁴¹⁴ Ανάμεσα σε άλλες αναφέρεται και στις ύβρεις που οι Έλληνες απέκτησαν από την παρουσία των ανθρώπων της Δύσης στον ελληνικό χώρο. Η παροιμία «τον Φράγκο φίλον έχει, γείτονα μη έχης», που διασώθηκε και μετά την κατάλυση του φραγκικού κράτους, λεγόταν ύστερα από έντεκα αιώνες σε μερικά νησιά των Κυκλάδων. Σημειώτεον ότι οι «Φράγκοι» ήταν οι ενοχλητικοί κάτοικοι του Βυζαντίου επί Καρλομάγνου. Η υβριστική έννοια που απέκτησε το εθνικό όνομα «Καταλάνος» γίνεται κατανοητή μέσα από τις επιδρομές της καταλανικής εταιρείας κατά το 14^ο αι. ενάντια στο μεσαιωνικό ελληνισμό. Επίσης ο όρος «Λατίνος» είχε υβριστική σημασία για τους Έλληνες του Βυζαντίου μετά το σχίσμα και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Το 1453 χαρακτηριστικά ο Νοταράς ανέφερε: «Κρειττότερόν εστι ειδέναι εν μέση τη πόλει φακίολιον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν».

Οι δημοσιεύσεις για την περίοδο των σταυροφοριών και της λατινοκρατίας, οδηγούν στα παρακάτω συμπεράσματα. Μέσα στο κυρίαρχο τριμερές σχήμα της ενότητας και της συνέχειας στο χωροχρόνο, που από το 19^ο αιώνα στοιχειοθετούσε την ελληνική ιστορία σε αρχαία, βυζαντινή και νεοελληνική, εκτός από την άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453 που έχει παγιωθεί ως η διαχωριστική γραμμή μεταξύ του μεσαιωνικού και του νέου ελληνισμού,⁴¹⁵ οι δημοσιεύσεις τονίζουν την περίοδο των σταυροφοριών και της λατινοκρατίας ως καθοριστική περίοδο για τον ελληνισμό. Το ελληνικό στοιχείο ήλθε στην επιφάνεια και ενισχύθηκε από την πολιτική των αυτοκρατόρων της Νίκαιας και από τους ηγεμόνες της Ηπείρου και Τραπεζούντας. Ταυτόχρονα η δημιουργία κρατών με επικεφαλής αλλοεθνείς ηγεμόνες, φεουδάρχες και δυτικούς κληρικούς, που συνήθως καταπίεζαν τους ντόπιους, καθώς και οι πόλεμοι ανάμεσα στα κράτη αυτά και στα αντίστοιχα «ελληνικά» ενίσχυσαν το μίσος προς τους λαούς της Δύσης. Παρόλο που οι πόλεμοι αυτοί δεν είχαν χαρακτήρα εθνικό, αλλά αντίθετα χαρακτήρα εδαφικών διεκδικήσεων, η ιδέα της ανάκτησης της αυτοκρατορίας και ο ανταγωνισμός με τους αλλοεθνείς συντέλεσε στη δημιουργία της εθνικής συνείδησης και στη διεύρυνση του ονόματος «Ελλην» έναντι του «Ρωμαίου πολίτη» ως εθνικού ονόματος.⁴¹⁶

⁴¹² Δ. Π. Πασχάλης, «Ιωάννης Σακελίων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 447.

⁴¹³ *Παρνασσός*, τόμ. ΙΑ΄, τεύχ. Ε΄, Ιαν. 1888, σσ. 259 – 262.

⁴¹⁴ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 1895 (Ιαν. – Ιούν.), σσ. 154 – 156, 163 – 165, 172 – 173.

⁴¹⁵ Αναστασία Παπαδία – Λάλα, «Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β΄, ό. π., σ. 557.

⁴¹⁶ Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 20.

Στην ελληνική ιστοριογραφία ισχυρούς υποστηρικτές έχει η άποψη ότι οι αρχές του νέου ελληνισμού ανιχνεύονται στην περίοδο γύρω στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, που συμπίπτει με την έναρξη της λατινοκρατίας. Η θέση αυτή στηρίζεται σε επιχειρήματα πολιτικά και γεωγραφικά, καθώς το 1204 η βυζαντινή αυτοκρατορία καταλύεται για πρώτη φορά και στη συνέχεια δεν ανασυγκροτείται στα προγενέστερα όριά της. Και επιπλέον σε επιχειρήματα εσωτερικά και ιδεολογικά: κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες είχαν εκδηλωθεί οι ιδιαίτερες συνειδήσεις των λαών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατείχαν οι Έλληνες. Τα γεγονότα του 1204 έκαναν καθαρότερα τα ζητήματα του «συνανήκειν» στις νέες κοινωνίες των εντάξεων και των αποκλεισμών που είχαν προκύψει. Στο κλίμα αυτό ελληνικοί πληθυσμοί διαφόρων περιοχών, κάτω από διάφορες κυριαρχίες, χωρίς πλέον ενιαίο πολιτικό κέντρο εμπέδωναν τις μεταξύ τους κοινότητες, αλλά και τις ετερότητες απέναντι στους άλλους με βάση τα στοιχεία της γλώσσας, του δόγματος – θρησκευματος, των πολιτισμικών αξιών, της σχέσης με το παρελθόν, όπως προκύπτει από τις δημοσιεύσεις. Έτσι η περίοδος της λατινοκρατίας αναδεικνύεται ως το κύριο πλαίσιο ανάπτυξης της νεοελληνικής συνείδησης.⁴¹⁷ Οι κοινότητες του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου αναδεικνύουν ενιαίο νεοελληνικό κόσμο, που οδεύει μέσα από σύνθετες διαδρομές στη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης,⁴¹⁸ στοιχείο που κυριαρχεί έντονα κατά το 19^ο αι.

Κατά συνέπεια μέσα από τις δημοσιεύσεις αυτές τονίζεται ότι η κατάσταση που δημιουργήθηκε το 1204 με την Δ΄ σταυροφορία και η οποία δεν άλλαξε σημαντικά το 1261 με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς συντέλεσε στην εμφάνιση και στην ανάπτυξη παραγόντων καθοριστικών για τη δημιουργία και την εξέλιξη της νεότερης Ελλάδας: τη διαμόρφωση του νέου ελληνικού έθνους και της νεοελληνικής συνείδησης, καθώς και την εμφάνιση της «Μεγάλης Ιδέας»⁴¹⁹ με την ανασύσταση της «Ρωμαϊκής» αυτοκρατορίας, που επιχειρείται από τα τρία σημαντικότερα ελληνικά κράτη, της Νίκαιας, της Ηπείρου – Θεσσαλονίκης και της Τραπεζούντας. Η «Μεγάλη Ιδέα» δεν είχε ως μοναδικό στόχο την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, αλλά την ουσιαστική αναδημιουργία της αυτοκρατορίας. Η οριστική πάντως αποσύνδεση της «Μεγάλης Ιδέας» από τη «Ρωμαϊκή» ιδεολογία και η άρρηκτη σύνδεσή της με την ύπαρξη του ελληνικού έθνους πραγματοποιείται μετά το 1453, όταν οι Τούρκοι καταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη. Η «Μεγάλη Ιδέα» παραμένει η «έμμονη ιδέα» του ελληνισμού σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και στην πρώτη περίοδο του νεοελληνικού κράτους έως το 1922. Η περίοδος λοιπόν από το 1204 έως το 1922, μπορεί να πει κανείς ότι είναι περίοδος διαμόρφωσης και αναζήτησης ταυτότητας στη νεότερη Ελλάδα, ότι είναι ενιαία και με κοινά χαρακτηριστικά και ιδεολογικές επιδιώξεις.⁴²⁰ Οι ρίζες της «Μεγάλης Ιδέας» βρίσκονται ήδη στο 13^ο αιώνα, όταν, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204, ο έλληνας αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης που είχε καταφύγει στη Μικρά Ασία, στη Νίκαια, κατά τη διάρκεια του αγώνα εναντίον των Λατίνων για την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σ. 558.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 565.

⁴¹⁹ Γοδεφρείδου Βίλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 20. Ροβέρτου του Κλαρί, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σ. 10.

⁴²⁰ Γοδεφρείδου Βίλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, ό. π., σσ. 21 - 22.

απεικονίζεται σε ένα υπόβαθρο στολισμένο με το δικέφαλο αετό, έμβλημα έκτοτε του βυζαντινού κράτους και, έως τον 20^ο αιώνα, της Μεγάλης Ιδέας. Από το 13^ο αιώνα η ιδεολογία της «Μεγάλης Ιδέας» συνδέθηκε με το δυτικό ορθολογιστικό πνεύμα και οι οπαδοί της ήθελαν να βλέπουν την Ελλάδα μόνο ως κράτος και πολιτισμό της Δύσης.⁴²¹

Οι δημοσιεύσεις των λογίων για τις σταυροφορίες και το ανατολικό ζήτημα του Μεσαίωνα παραπέμπουν επομένως στο ανατολικό ζήτημα κατά το 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}, το οποίο συνδέεται με τη συμπλοκή των βαλκανικών εθνотήτων.⁴²² Το ανατολικό ζήτημα άρχισε με την εμφάνιση των Τούρκων στην Ευρώπη, απασχόλησε όμως τις ευρωπαϊκές δυνάμεις κυρίως από τη στιγμή που η οθωμανική αυτοκρατορία παρουσίασε τα πρώτα φανερά σημεία παρακμής. Και κατά τους παλαιότερους μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης χρόνους το ζήτημα εστιαζόταν στον αμυντικό αγώνα της χριστιανικής Ευρώπης εναντίον της προέλασης των Τούρκων, ενώ από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα τέθηκε το πρόβλημα της διανομής των εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της εκδίωξης των Τούρκων από την Ευρώπη.⁴²³ Η οθωμανική αυτοκρατορία κύρια από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα άρχισε να δέχεται επιθέσεις και διαμελισμούς, στο εσωτερικό λόγω των εθνικών διεκδικήσεων και στο εξωτερικό από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Το πρόβλημα ήταν αν έπρεπε να διατηρηθεί η ακεραιότητα της αυτοκρατορίας αυτής ή να τη μοιραστούν οι Μεγάλες Δυνάμεις και αν τα μικρά έθνη, εικονικά ανεξάρτητα, να τεθούν κάτω από την προστασία των Δυνάμεων. Κάτω από το πρίσμα αυτό, το ανατολικό ζήτημα ξεκίνησε από το 18^ο αιώνα για να λήξει το 1923, όταν έσβησε η οθωμανική αυτοκρατορία. Επειδή ένας τέτοιος ορισμός του ανατολικού ζητήματος εξυπηρετούσε ανοιχτά τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, μερικοί ιστορικοί επιχείρησαν να το παρουσιάσουν ως πολιτιστική σύγκρουση μεταξύ Δύσης και Ανατολής, που υπήρχε ήδη από την αρχαιότητα. Αυτή η άποψη τοποθετούσε στη Δύση τους Έλληνες και γενικά τους Βαλκάνιους και στην Ανατολή τους Τούρκους, τους οποίους καταπολεμούσαν αδιάκοπα από τον καιρό των σταυροφοριών. Πρόσθεταν ότι οι αρχαίοι Έλληνες, ως εκπρόσωποι της Δύσης, είχαν καταπολεμήσει με τον ίδιο τρόπο τους Πέρσες της Ανατολής. Έτσι ο Μαραθώνας αποτελούσε «μάχη της Δύσεως» κερδισμένη «επί της Ανατολής».⁴²⁴

Συμπερασματικά από όλες τις δημοσιεύσεις του κεφαλαίου προκύπτει ότι η ελληνική ιστορία κατά το 19^ο αι. και τις αρχές του 20^{ου} θεμελιώνεται εκτός από την αρχαιότητα και στο δυτικό Μεσαίωνα. Οι ισχυρές θέσεις των Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου για τη σχέση της Ελλάδας με το Βυζάντιο και την «τρισχιλιετή ενότητα της ελληνικής ιστορίας»⁴²⁵ ως κατεξοχήν αντικείμενο ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για την ελληνική παιδεία και η ανάδειξη της έννοιας της τρίσημης συνέχειας του ελληνικού έθνους ως το θεμελιώδες αξίωμα της ελληνικής ιστορίας προκαλούν διανοητική επανάσταση.⁴²⁶ Μία

⁴²¹ Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σσ. 119 – 120.

⁴²² Έλλη Σκοπετέα, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 10, τεύχ. 18 και 19 (Ιούν. και Δεκ. 1993), σσ. 143 – 150.

⁴²³ Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800 – 1923*, τόμ. Α' (1800 – 1878), Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 19 – 20.

⁴²⁴ Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 35.

⁴²⁵ Γιάννης Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 82. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 93.

⁴²⁶ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 38 – 39.

μερίδα λογίων στρέφεται στη δυτική μεσαιωνική ιστορία κατά την περίοδο του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20ού, την οποία αντιμετωπίζει και ως μορφωτικό αγαθό, απαραίτητο για την απελευθέρωση από τα δεσμά της αμάθειας, αλλά και τη μετατρέπει σε μέσο παρασκευής της εθνικής ιδεολογίας, σε απαραίτητο εφόδιο του ελληνικού έθνους και κράτους.⁴²⁷ Η δημοσίευση των ιστορικών θεμάτων στα έντυπα της εποχής, δηλώνει την «εκλαϊκευση» της ιστορικής επιστήμης. Η ιστορία έχει γενικά διδακτικό περιεχόμενο, η δημοσίευση όμως των ιστορικών αυτών θεμάτων δεσμεύει τον ιστορικό όχι τόσο απέναντι στο επιστημονικό κοινό, όσο απέναντι στο ευρύτερο κοινό.⁴²⁸ Η κατανόηση του παρελθόντος μέσα από την οπτική γωνία της δυτικής μεσαιωνικής κοινωνίας από το ευρύτερο κοινό προβάλλει την ιδέα του ελληνικού έθνους και της διαχρονικής παρουσίας του ως υποκειμένου της ιστορίας.⁴²⁹ Σε εποχή μάλιστα κορύφωσης των εθνικών διεκδικήσεων⁴³⁰ αποσκοπεί στη δημιουργία της ελληνικής φαντασιακής κοινότητας, στην αίσθηση του συνανήκειν με άτομα - μέλη που δεν θα συναντήσει κάποιος ποτέ ούτε καν θα ακούσει για αυτά.⁴³¹

Στη συνέχεια ο διανοητικός και ιδεολογικός εναρμονισμός της ελληνικής ιστορίας με την ευρωπαϊκή αποτελεί την κεντρική θέση της ιδέας του ελληνικού έθνους και το καθοριστικό μέρος στην αυτοσυνείδηση και στον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής κοινωνίας.⁴³² Μία ομάδα λογίων δημοσιεύοντας κείμενα για τα στρατιωτικά πράγματα της μεσαιωνικής Δύσης τονίζει την αναγκαιότητα οργάνωσης και ανασυγκρότησης των στρατιωτικών πραγμάτων στη χώρα μας με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Επίσης στηρίζει τη σχέση της χώρας μας με τη Δύση και την επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα με την προσφορά των Ελλήνων στον παραπάνω χώρο. Οι δημοσιεύσεις σχετικά με τις σταυροφορίες και τη λατινοκρατία στοχεύουν προς την Ανατολή και προς τη Δύση ταυτόχρονα.⁴³³ Είναι άλλωστε γνωστή η προσπάθεια των λογίων να ξεκαθαρίσουν αν η χώρα μας ανήκει στη Δύση ή στην Ανατολή. Ο Μάρκος Ρενιέρης σε δοκίμιο που δημοσιεύει ανώνυμα το 1842 θέτει το ερώτημα «Τί είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;».⁴³⁴ Επίσης μία από τις σαφέστερες έννοιες του πολύσημου όρου της Μεγάλης Ιδέας που διατυπώνεται στην Εθνοσυνέλευση του 1844 από τον Κωλέττη τονίζει ότι ο ελληνισμός στρέφεται συνάμα προς τις δύο κατευθύνσεις, προς την Ανατολή και προς τη Δύση. Με βάση αυτά μέσα στο χώρο των

⁴²⁷ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η ιστορία και το κοινό της στον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 219.

⁴²⁸ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 177.

⁴²⁹ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 37.

⁴³⁰ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Για το εθνικό: κριτήρια και αποκλίσεις», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, τεύχ. 26 (Ιούν. 1997), σσ. 3 – 10. Παντελής Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τεύχ. 11 (Δεκ. 1989), σσ. 313 – 337.

⁴³¹ Μπένεντικτ Αντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Μτφρ.: Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997, σσ. 24 – 28.

⁴³² Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 37.

⁴³³ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 62 – 64. Δημήτρης Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 22.

⁴³⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 64 – 65. Παρασκευάς Ματάλας, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: "Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981"*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 483 – 484.

ελληνικών προβληματισμών οι λόγιοι με τις παραπάνω δημοσιεύσεις θεμελιώνουν το τρίσημο σχήμα: Δύση – Ελλάδα – Ανατολή.⁴³⁵ Επιδίδονται στη διεκδίκηση της Ανατολής, στην υλοποίηση του εθνικού οράματος να είναι το ελληνικό έθνος ο φυσικός παραλήπτης των ορθόδοξων πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η πρόταση στις δυτικές δυνάμεις του «ελληνισμού» ως λύση του ανατολικού ζητήματος και ως το μοναδικό οχύρωμα απέναντι στον πανσλαβισμό⁴³⁶ και αναδεικνύονται μέσω της συνεισφοράς τους στον ευρωπαϊκό πολιτισμό στους φυσικούς συνεχιστές στο χώρο αυτό αναδεικνύοντας τον «προορισμό» της Ελλάδας «να μεταλαμπαδεύσει το φως του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ασία κι ακόμη πιο πέρα» σε καθοριστικό αξίωμα της εποχής.⁴³⁷

⁴³⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 66 – 67.

⁴³⁶ Νίκος Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 18, τεύχ. 34 (Ιούν. 2001), σσ. 3 - 70.

⁴³⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 349.

Κεφάλαιο δ

Η Λαογραφία

Στον ίδιο κοινωνικό σχηματισμό, σύμφωνα με το Μαρσέλ Μωζ, υπάρχουν δύο διακριτές παραδόσεις στην έννοια του πολιτισμού, η μία «λόγια» και η άλλη «λαϊκή».⁴³⁸ Στην Ευρώπη το ενδιαφέρον για το λαό και τις εκδηλώσεις του οδηγεί στην ανάπτυξη της λαογραφίας, η οποία εντάσσεται στο κίνημα του ρομαντισμού, που τοποθετείται ιστορικά στην περίοδο που αρχίζει μετά τη γαλλική επανάσταση και τελειώνει με τις επαναστάσεις του 1848.⁴³⁹ Η λαογραφία ασχολείται με τη γλώσσα του λαού, με την ποίησή του, το δίκαιό του, τις καθημερινές συνήθειές του, «μιλά πιο πολύ στις καρδιές από ό,τι οι θετικές επιστήμες, και έτσι μπορεί να έχει μια εθνική αποστολή», γράφει ο Jacob Grimm (1785 – 1863), ο γερμανός ιστορικός του δικαίου, γλωσσολόγος, φιλόλογος και λαογράφος.⁴⁴⁰ Η λαογραφία γεννήθηκε μαζί με τα εθνικά κινήματα, ακριβώς για να τα ενισχύσει. Τα κινήματα αυτά που κυριάρχησαν στο 19^ο αιώνα είχαν ως βασικό σκοπό το κάθε έθνος να αποτελέσει κράτος. Είναι η εποχή που αρχίζουν να διαλύονται οι πολυεθνικές αυτοκρατορίες και να δημιουργούνται τα εθνικά κράτη. Προϋπόθεση βέβαια κάθε εθνικού κινήματος που απέβλεπε στη δημιουργία εθνικού κράτους ήταν η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης. Και στο σημείο αυτό αναλάμβανε υπηρεσία η λαογραφία. Στόχος της ήταν να ξεκαθαρίσει τα εθνικά από τα δάνεια στοιχεία στον πολιτισμό κάθε λαού. Πάνω στα εθνικά στοιχεία, όταν θα είχαν ξεκαθαρισθεί, θα εδραιωνόταν η εθνική παράδοση και πάνω στην εθνική παράδοση η εθνική συνείδηση.⁴⁴¹ Η λαογραφία βέβαια ως απότοκο των αναζητήσεων της εθνικής ταυτότητας και του καθορισμού της ενότητας των λαών από τα πολιτισμικά στοιχεία, αντίθετα με την ιστορία, υπήρξε νεότερη επιστήμη σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο.⁴⁴²

Στην Ελλάδα το λαογραφικό ενδιαφέρον αρχικά εκδηλώθηκε μέσα στο πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού⁴⁴³ και με βάση κυρίως τη σχέση εμείς και οι αρχαίοι.⁴⁴⁴ Μετά την ελληνική επανάσταση οι λαογραφικές σπουδές άρχισαν με την προσπάθεια να βρεθούν μέσα στη σύγχρονη ζωή τεκμήρια για την πολιτισμική και τη φυλετική ενότητα του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο,⁴⁴⁵ προκειμένου να αντιμετωπισθεί η θεωρία του Fallmerayer.⁴⁴⁶ Η ελληνική λαογραφία βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την ανάγκη να συγκροτηθεί εθνική αφήγηση, η οποία να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, αποδεικνύοντας την αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνικού έθνους στο χρόνο. Χρησιμοποιώντας μεθόδους άλλων επιστημών, όπως της φιλολογίας ή της ιστορίας, επιχειρούσε να ανακατασκευάσει και αυτή το παρελθόν με

⁴³⁸ Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1995, σ. 27.

⁴³⁹ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, χ. χρ., σ. 15.

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 32.

⁴⁴¹ Γ. Γκότση – Δ. Προβατά, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές του 18^{ου} έως τον 20^ο αιώνα*, τόμ. Β', ομάδα εκτέλεσης έργου ΕΑΠ/ 1997 – 2000, σ. 47. Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, ό. π., σ. 142.

⁴⁴² Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830 – 1880*, Αθήνα 2003, σσ. 48 - 49.

⁴⁴³ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, ό. π., σσ. 15 – 16.

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 39.

⁴⁴⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 188.

⁴⁴⁶ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1978, σ. 57.

τρόπο που να υπερασπίζεται τα εθνικά δικαιώματα απέναντι στις προκλήσεις, στις απειλές και στις αμφισβητήσεις της εποχής.⁴⁴⁷ Μέσα στην προοπτική αυτή οι λαογραφικές έρευνες ανέλαβαν όχι μόνο να αποκαταστήσουν τη διαχρονική ενότητα του ελληνικού έθνους, αλλά ταυτόχρονα και να συμβάλουν στη δημιουργία της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Οι μελέτες των ελλήνων λαογράφων επιδίωκαν από το ένα μέρος να επιχειρηματολογήσουν, για να αντικρούσουν τις εξωτερικές απειλές και αντιπαλότητες και να αποκαταστήσουν την ιστορική συνέχεια, και από το άλλο μέρος στόχευαν να προσφέρουν ερείσματα στο εσωτερικό του κράτους, ώστε οι εσωτερικές αμφισβητήσεις και οι τοπικές ιδιαιτερότητες να παραμερισθούν και αντίστοιχα να τονισθούν όλες εκείνες οι μορφές, οι οποίες να μπορούν να αναχθούν σε εθνικά χαρακτηριστικά και άρα να χρησιμοποιηθούν για τη συγκρότηση της νέας εθνικής, κρατικής και απαραίτητα πολιτισμικής ταυτότητας. Αυτή η αποστολή της ελληνικής λαογραφίας της προσέδωσε έντονα εθνικό και πατριωτικό χαρακτήρα και την ανέδειξε σε κατεξοχήν εθνική επιστήμη.⁴⁴⁸

Κάτω από το πρίσμα αυτό οι λόγιοι αναζητούν τις ομοιότητες των νεοελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες, για να τις παρουσιάσουν στους ξένους, ή αναζητούν την παραδοσιακή εξέλιξη της γλώσσας και των εθίμων. Χαρακτηριστική είναι η ιστορική έρευνα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου το 1843 *Περί εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον*. Οι Έλληνες του εξωτερικού λαμβάνουν μέρος στη λαογραφική άμυνα για την απόδειξη της παραδοσιακής συνέχειας διαφωτίζοντας τους ξένους για τα κληρονομικά δικαιώματα των Νεοελλήνων. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν οι δημοσιεύσεις *Δημώδη άσματα προς περίσωσιν από της λήθης* στις σελίδες του περιοδικού *Πανδώρα* το 1850, καθώς και τα *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, όπου πρώτη φορά το 1852 στρέφεται η προσοχή της λαογραφικής έρευνας και στις βυζαντινές πηγές. Τον ίδιο σκοπό υπηρετούν άλλες δημοσιεύσεις στα περιοδικά *Χρυσάλλης* (1863), *Ιλισσός* (1868), *Παρθενών* (από το 1871), στο περιοδικό του *Φιλολογικού Συλλόγου* στην Κωνσταντινούπολη (από το 1866), στο περιοδικό *Παρνασσός* (1877), όπου οι εκδότες φιλοξενούν πρόθυμα λαογραφικά κείμενα και συγκεντρώνουν τα ζωντανά μνημεία της ελληνικής γλώσσας.⁴⁴⁹ Επίσης ο Ν. Γ. Πολίτης είναι ο πρώτος που κατανοεί τη σημασία που έχουν τα δημοτικά τραγούδια, τα παραμύθια και οι παραδόσεις για τη μελέτη της ιστορίας του λαού μας.⁴⁵⁰ Ο Γεώργιος Δροσίνης γράφει σχετικά: «Μας ωδήγησε στον ανεξερεύνητον ακόμα τότε θησαυρό των παραδόσεων, των παραμυθιών, των προλήψεων, των συνηθειών του ελληνικού λαού, και μας παρώτρυνε να τα μελετούμε τα εθνικά μας αυτά κειμήλια και να τα χρησιμοποιούμε καθέννας στη δική του τέχνη».⁴⁵¹ Ο Πολίτης ονομάζεται «πατέρας της ελληνικής λαογραφίας» στην Ελλάδα,⁴⁵² γιατί ουσιαστικά προσπαθεί να συγκροτήσει τα διάχυτα ρεύματα σε ενιαία επιστήμη, τη λαογραφία,⁴⁵³ ασκώντας καθοριστική επίδραση στους

⁴⁴⁷ Ειρήνη Τουντασάκη, «Ο “παραδοσιακός πολιτισμός” στη Λαογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 442 – 443.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, σσ. 443 – 444.

⁴⁴⁹ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σσ. 56 - 65.

⁴⁵⁰ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 360.

⁴⁵¹ Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, 1940, σ. 158.

⁴⁵² Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 360. Σ. Π. Κυριακίδης, «Νικόλαος Γ. Πολίτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σσ. 454 – 455.

⁴⁵³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 188, 356.

συγγραφείς έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όσον αφορά στα θέματά τους.⁴⁵⁴ Είναι αυτός που με τη διεθνή συγκριτική μελέτη που εφαρμόζει για την πιο «ανθρωπολογική» κατανόηση των εθίμων και των δοξασιών του λαού δίνει επιστημονικό περιεχόμενο στη λαογραφία και την κάνει πολύπλευρα ερευνητική αποκαλύπτοντας τους θησαυρούς του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού.⁴⁵⁵

Οι ρομαντικοί της εποχής επιπλέον ανατρέχουν στο Μεσαίωνα⁴⁵⁶ αναγνωρίζοντας ότι όλες οι ιστορικές περίοδοι έχουν σημασία για την κατοχύρωση της ενότητας του ελληνικού λαού⁴⁵⁷ και ότι τα προϊόντα του παραδοσιακού τρόπου ζωής σχηματίζουν αναγκαίο κρίκο στην αλυσίδα της πολιτισμικής συνέχειας που ανάγεται έως την αρχαιότητα.⁴⁵⁸ Στο πλαίσιο αυτό αρχίζει να αξιοποιείται ο Μεσαίωνας, όχι μόνο ο ελληνικός, αλλά και ο δυτικός, εποχή που τροφοδοτεί του λογίους και μετά την παρακμή του ρομαντισμού. Δημοσιεύονται έργα λαϊκού πολιτισμού, απρόσωπες, ανώνυμες, ομαδικές δημιουργίες, έργα δημιουργών που δεν εκφράζουν τις προσωπικές αναζητήσεις, αλλά τη γενική αντίληψη που έχει για τον κόσμο η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν,⁴⁵⁹ που αναφέρονται στη δυτική ευρωπαϊκή κοινωνία.

Αρχικά οι παραδόσεις ή οι θρύλοι, οι φανταστικές διηγήσεις που πλάθει ο λαός με βάση τις δοξασίες του για ορισμένους τόπους και όντα και τις οποίες πιστεύει ως αληθινές,⁴⁶⁰ οι απλές και σύντομες διηγήσεις, που προσπαθούν να αιτιολογήσουν ή να ερμηνεύσουν κάτι (π.χ. πώς φύτρωσε το κυπαρίσσι του Μυστρά, πού ενταφιάστηκε ο Παλαιολόγος), και που για πολλά χρόνια μεταδίδονταν ανώνυμα από στόμα σε στόμα, πριν τις καταγράψουν οι λαογράφοι,⁴⁶¹ έχουν ως θεματική πηγή εκτός από τον ελληνικό χώρο και τη μεσαιωνική Ευρώπη.

Στο μηνιαίο εικονογραφημένο περιοδικό σύγγραμμα *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* δημοσιεύεται ανώνυμα το 1840 η παράδοση «Τρίχες και όνυχες των νεκρών».⁴⁶² Στη δημοσίευση αναφέρεται ότι και τα δύο μεγαλώνουν μερικές φορές μετά τη διάλυση του σώματος των νεκρών. Στο διάστημα του Μεσαίωνα, επειδή θεωρούσαν τους νεκρούς αυτούς ως μάγους, ξέθαβαν τα σώματά τους, έκαιγαν και διασκόρπιζαν στον αέρα τη στάχτη.

Στο δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό *Ευτέρπη*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Γρ. Καμπούρογλου (1848 – 1855),⁴⁶³ δημοσιεύεται σειρά παραδόσεων. Το 1848 δημοσιεύεται ανώνυμα η παράδοση με τίτλο «Ποικίλα. Ο Καδής της Εμέσης. Καταγωγή της ιστορίας του Συλόκ»,⁴⁶⁴ ενώ το ίδιο περιεχόμενο βρίσκεται ανώνυμα δημοσιευμένο το 1855 στο περιοδικό *Πανδώρα* με τίτλο «Ο Καδής της Εμέσης»

⁴⁵⁴ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*. Μτφρ.: Ευαγγελία Ζούργου – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα 1996, σσ. 102 – 103.

⁴⁵⁵ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σσ. 65 - 71.

⁴⁵⁶ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, ό. π., σ. 29.

⁴⁵⁷ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 93.

⁴⁵⁸ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 106.

⁴⁵⁹ Α. Γαλλοπούλου, Μ. Δ. Δρακοπούλου, Λ. Καζολέα, Δ. Καμπάνη – Δετζώρτζη, Λ. Κάσδαγλη, Ε. Κεσίσογλου, Α. Σιδέρη, Μ. Χαλκιοπούλου, *Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σσ. 11 – 19.

⁴⁶⁰ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σ. 151.

⁴⁶¹ Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1978, σ. 21.

⁴⁶² *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 4, αρ. 46, Οκτ. 1840, σ. 148.

⁴⁶³ Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Ευτέρπη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 821.

⁴⁶⁴ *Ευτέρπη*, τόμ. Β', φυλ. 27, 1 Οκτ. 1848, σσ. 68 – 71.

(μεσαιωνική ιστορία)».⁴⁶⁵ Η ιστορία αυτή, η οποία παρείχε στο Σαίξπηρ την υπόθεση του «Εμπόρου της Βενετίας», αποτελεί κωμική σάτιρα των ανατολικών ηθών και της ανατολικής νομοθεσίας και η οποία κυκλοφορούσε ευρέως στη μεσαιωνική Ευρώπη, ο καδής της Εμέσσης δικάζει τη διαφορά που προκύπτει ανάμεσα σε πλούσιο Εβραίο και σε φτωχό μουσουλμάνο, ανάμεσα σε δανειστή και σε οφειλέτη, καταδικάζοντας το δεύτερο.

Το 1849 δημοσιεύεται ανώνυμα στην *Ευτέρπη* «Οι έμποροι των ψυχών. (Γερμανική παράδοση)» (Εκ του Γαλλικού).⁴⁶⁶ Η παράδοση αυτή αναφέρεται στην αρχαία Γερμανία που υπέφερε από σιτοδεία και στη μεγάλη δυστυχία των φτωχών εξ αιτίας της. Στη χώρα εμφανίσθηκαν δύο άγνωστοι ιπότες, οι οποίοι ελεύσαν τους φτωχούς με χρυσό αγοράζοντας όμως τις ψυχές τους υπέρ του Διαβόλου. Τη χώρα έσωσε κάποια κόμισσα Φριδερίκη, η οποία διέθεσε την περιουσία της και την ψυχή της, για να διαφυλάξει τους συμπολίτες της από τον αιώνιο θάνατο.

Το 1851 στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται «Η γλαυξ του Κερβεγκάρ» (Παράδοσις των ιπποτικών χρόνων) (Εκ του Γαλλικού) (Υπό Α. Τ.).⁴⁶⁷ Σύμφωνα με την παράδοση του 14^{ου} αι., ο πύργος του Κερβεγκάρ βρισκόταν ανάμεσα στο Μορλαίξ και στο Λάνερ, πόλεις της Βρετανίας (Βρετάνης) στη Γαλλία, και σε μικρή απόσταση από την εκκλησία και το κοιμητήριο του Αγίου Ουβέρτου. Έλεγαν ότι ο αιγωλιός (είδος κουκουβάγιας) ήταν ο προστάτης του πύργου και ότι η τύχη του γένους αυτού συνδεόταν μαζί του. Μάλιστα έλεγαν ότι η οικογένεια του Κερβεγκάρ θα χανόταν την ημέρα που ο αιγωλιός δε θα επανερχόταν στον πύργο. Προφητεία επίσης βεβαίωνε άμεσο θάνατο σε όποιον θα ερχόταν τα μεσάνυχτα στον περίβολο του κοιμητηρίου. Η θυγατέρα όμως του Κερβεγκάρ Μαρία στις 13 Οκτωβρίου 1307 τα μεσάνυχτα συνάντησε στο χώρο του κοιμητηρίου τον αγαπημένο της ιπότη των Ναϊτών Ροβέρτο, ο οποίος καταδιωκόταν ως Ναϊτής. Ο ιπότης Ούγκος, αδελφός της Μαρίας, ο οποίος θέλησε να προστατεύσει την τιμή του πατέρα του και του ονόματος της οικογένειάς του, μονομάχησε με το Ροβέρτο και σκοτώθηκε. Τότε ο αιγωλιός πέταξε πάνω από το κοιμητήριο εγκαταλείποντας για πάντα τον πύργο του Κερβεγκάρ και επιβεβαιώνοντας την παράδοση.

Στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη* το 1853 δημοσιεύονται «Παραδόσεις Φινλανδικαί» (Υπό Κ. Ν Γερωγλόκα) (Εκ του Γαλλικού).⁴⁶⁸ Αναφέρονται οι μυθολογικές παραδόσεις και οι θρησκευτικές δοξασίες που περιέχονται στη δημοτική ποίηση της βόρειας και αρχαίας αυτής ασιατικής αποικίας.

Στο περιοδικό *Χρυσάλλις* το 1864 ο γιος του Παύλου Λάμπρου Μ. Π. Λάμπρος, διδάκτορας του πανεπιστημίου Αθηνών και για πολλά χρόνια βουλευτής Αρτας,⁴⁶⁹ δημοσιεύει «Η γέφυρα του διαβόλου. Ελβετική παράδοσις. Υπό Α. Δυμά» (Εκ του Γαλλικού).⁴⁷⁰ Αναφέρεται στη γέφυρα που βρισκόταν μεταξύ των κοιλάδων Compa και Goschenen, την οποία έχτιζαν συνεχώς και εκείνη γκρεμιζόταν. Ο Σατανάς όμως με την τέχνη του τη στερέωσε για 500 χρόνια, εξ ου και το όνομά της, ως «Γέφυρα του Διαβόλου».

Στο περιοδικό σύγγραμμα *Νέα Επτάλοφος* το 1865 ο φιλόλογος και δημοσιογράφος Σ. Ι. Βουτυράς από την Κωνσταντινούπολη δημοσιεύει τη μελέτη «Εν τω πυθμένι του

⁴⁶⁵ *Πανδώρα*, τόμ. Ε', φυλ. 116, 15 Ιαν. 1855, σσ. 466 – 469.

⁴⁶⁶ *Ευτέρπη*, τόμ. Γ', φυλ. 56, 16 Δεκ. 1849, σσ. 760 – 761.

⁴⁶⁷ *Ευτέρπη*, τόμ. Δ', φυλ. 81 - 82, 1 - 15 Ιαν. 1851, σσ. 203 – 208, 228 – 233.

⁴⁶⁸ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Α', τεύχ. ΚΔ', Απρ. 1853, σσ. 576 – 584.

⁴⁶⁹ Αδ. Αδ., «Μιχαήλ Λάμπρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 759.

⁴⁷⁰ *Χρυσάλλις*, τόμ. Β', φυλ. 37, 15 Ιουλ. 1864, σσ. 401 – 404.

ωκεανού» (Κατά το Γαλλικόν).⁴⁷¹ Στη μελέτη αυτή ενσωματώνει μεσαιωνική παράδοση για τον ωκεανό και για το βασιλιά Φρειδερίκο Α΄ της Σικελίας, ο οποίος συνοδευόμενος στην κορυφή του βράχου πάνω από τις αρχαίες Χάρυβδεις από την πιο όμορφη κοπέλα της Ευρώπης, πρόσφερε πολλά πλούτη και αυλικές τιμές σε όποιον από το πλήθος βυθιζόταν στον ωκεανό και εξιχνίαζε τα μυστήριά του. Κάποιος αλιέας με κίνητρο τον έρωτα προς τη βασιλοπούλα τόλμησε να διεισδύσει στα μυστήρια του Θεού και χάθηκε κάτω από τα μανιασμένα κύματα.

Τον ίδιο χρόνο στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται ανώνυμα «Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος (Συναξάριον Ιουδαϊκόν)».⁴⁷² Στη δημοσίευση αυτή αναφέρονται δύο ιστορίες που είναι νεότερες και εντελώς ξένες με το συναξάρι, που αφορούσε στον υποδηματοποιό Αχασβήρο, τον οποίο καταράσθηκε ο Χριστός για τη διαγωγή του προς αυτόν. Η πρώτη μπορεί να θεωρηθεί ως παράδειγμα του σατιρικού χλευασμού, με τον οποίο οι Ιουδαίοι καταγγέλλουν οι ίδιοι την πλεονεξία των ομοεθνών τους, ενώ η δεύτερη αποτελεί παράδειγμα της τιμωρίας που γεννά η υπερηφάνεια, η ωμότητα και η έλλειψη θρησκευτικής πίστης. Στην πρώτη ιστορία κάποιος φτωχός Ιουδαίος Αβραάμ Καλίσχ από την Πολωνία πήγε στο Λονδίνο, όπου κάποιος χριστιανός τον πρόσβαλε στη γέφυρα του Λονδίνου για τη γενειάδα του. Οι εκπρόσωποι της δικαιοσύνης αποζημίωσαν τον Ιουδαίο με 30 λίρες και εκείνος επέστρεψε στην Πολωνία, όπου προκαλούσε το φθόνο για τον πλούτο του. Το παράδειγμά του ακολούθησε ο Λεϊβ Σχασίδ, ο οποίος πήγε στο Λονδίνο, αλλά περιδιαβαίνει τη γέφυρα, γνωστή με το όνομα London Bridge, για πολλά χρόνια, έως ότου βρεθεί άνθρωπος να τον προσβάλλει για τη γενειάδα του.

Η δεύτερη ιστορία αναφέρεται στη Νυρεμβέργη της Βαυαρίας, όπου ζούσαν δύο Ιουδαίοι, ο ένας επιδέξιος τεχνίτης, πρᾶος και ευσεβής, ο άλλος πλούσιος έμπορος, υπερήφανος, ωμός και άθρησκος. Κάποια ημέρα ο έμπορος εξ αιτίας της άρνησής του να ελεήσει κάποια φτωγή γυναίκα και της προσπάθειάς του να τη χτυπήσει, επειδή εκείνη τον καταράσθηκε, έχασε το πόδι του. Ο τεχνίτης του κατασκεύασε μηχανικό πόδι, όμως ο έμπορος κατέστρεψε τη φτωγή γυναίκα, την οποία θεωρούσε αιτία της συμφοράς του. Από τη στιγμή εκείνη το τεχνητό πόδι σταματάτησε να κινείται καλά. Ο τεχνίτης, προσπάθησε να το επιδιορθώσει, αλλά εκείνος από ανυπομονησία κτύπησε το πόδι σε λίθο με τόση δύναμη, ώστε τα ελατήριά του να κινηθούν με τρομακτική ταχύτητα, να τον απομακρύνουν από την πόλη και να τον αναγκάσουν να περιπλανιέται έως τα νεότερα χρόνια.

Για το θρύλο του Περιπλανώμενου Ιουδαίου, που χρονολογείται πριν το 13^ο αι δημοσιεύονται οι παρακάτω μελέτες: Το 1865 στο περιοδικό *Χρυσάλλης* δημοσιεύεται «Ο θρύλος. Ο περί του περιπλανωμένου Ιουδαίου» (Εκ του γαλλικού υπό Δ. Ι.).⁴⁷³ Το 1872 ο πατέρας της ελληνικής λαογραφικής επιστήμης Ν. Γ. Πολίτης στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* δημοσιεύει «Ο περιπλανώμενος Ιουδαίος».⁴⁷⁴ Ο διδάκτωρ της φιλοσοφίας και διευθυντής της βιβλιοθήκης της βουλής από την Αθήνα Π. Καλογερόπουλος⁴⁷⁵ στο περιοδικό *Εβδομάς* το 1884 δημοσιεύει τη μελέτη «Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος».⁴⁷⁶ Επίσης το 1913 στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπ. Ποταμιάνου ο Π. Κυθήριος δημοσιεύει «Ο

⁴⁷¹ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Α΄, αρ. 18 - 19, 30 Σεπτ. - 15 Οκτ. 1865, σσ. 307 - 315, 332 - 336.

⁴⁷² *Νέα Επτάλοφος*, έτος Α΄, αρ. 2, 31 Ιαν. 1865, σσ. 30 - 32.

⁴⁷³ *Χρυσάλλης*, τόμ. Γ΄, φυλ. 55 - 57, 15 Απρ. - 15 Μαΐ. 1865, σσ. 209 - 212, 244 - 248, 265 - 270.

⁴⁷⁴ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1872 - 73, έτος έβδομον, φυλ. Β, Απρ. 1872, σσ. 66 - 69.

⁴⁷⁵ Δ. Ι. Κ., «Παναγιώτης Δ. Καλογερόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 594.

⁴⁷⁶ *Εβδομάς*, έτος Α΄ (1884), τόμ. Α΄, αρ. 6 - 7, σσ. 44 - 46, 52 - 54.

περιπλανώμενος Ιουδαίος».⁴⁷⁷ Σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις αυτές ο Μάλχος, ή, όπως ονομαζόταν διαφορετικά, Καρτάφιλος, Ιωσήφ, Αχάσβηρος, Αχάσβερος, Ασχάσβηρος, Αμπασσούερος, Ιωσήφ, Ισαάκ Λακουέδεμ ή Λακεδέμ, ο οποίος περιέπαιξε τον Ιησού, αποτελεί το πρόσωπο του Περιπλανώμενου Ιουδαίου, που περιμένει την έλευση του Ιησού έως τα νεότερα χρόνια, για να λυτρωθεί από το αμάρτημά του. Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος εμφανίστηκε και έγινε ορατός και στη μεσαιωνική Ευρώπη. Η παράδοση στηρίζεται πάνω στην ιδέα ότι οι θεοί τιμωρούν αυτούς που τους περιφρονούν. Αποτελεί προσωποποίηση της μοίρας και της προσωπικότητας του ιουδαϊκού λαού που βρίσκεται σε συνεχή περιπλάνηση ή ίσως αποτελεί αλληγορία της θεοκτονίας που επιβαρύνει το λαό αυτό, καθώς και της απόφασης του Θεού για εξαγνισμό και επάνοδο στη χώρα των προγόνων του.

Στο περιοδικό *Νέα Επτάλοφος* το 1866 ο Ανθοκλής δημοσιεύει την παράδοση «Ποικίλα. Ο όνος της Βερώνης».⁴⁷⁸ Αναφέρεται στην τύχη των λειψάνων τον αγίου όνου, που μετέφερε τον Σωτήρα κατά την οδοιπορία του στην Ιερουσαλήμ και που δεν θέλησε μετά τη Σταύρωση να ζήσει στην πόλη των υπεύθυνων για το θάνατο του Κυρίου Εβραίων, αλλά με τα πόδια πέρασε στη Βερόνα. Το ίδιο θέμα με τίτλο «Διάφορα. Ο άγιος όνος της Βερώνης» δημοσιεύεται ανώνυμα το 1867 στην *Εθνική Βιβλιοθήκη*.⁴⁷⁹ Το 1870 στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται «Ο Θεός μαζί σου. (Δημώδης ιρλανδική διήγησις)» (Μετάφρ. Δ. Σ. Αραβαντινού).⁴⁸⁰ Σύμφωνα με τη διήγηση, η φράση «Ο Θεός μαζί σου» θεωρούνταν προστατευτική κατά της μαγείας.

Στην *Εστία*, το περιοδικό που υπήρξε θερμός θιασώτης των λαογραφικών σπουδών,⁴⁸¹ το 1888 δημοσιεύεται ανώνυμα «Ο σύζυγος δύο γυναικών (Γερμανική παράδοσις)».⁴⁸² Σύμφωνα με την παράδοση αυτή στην πόλη Ερφούρτη στη Θυριγγία υπήρχε στη νεότερη εποχή ως αξιοθέατο ναός της Παναγίας με εντειχισμένο ανάγλυφο της μεσαιωνικής εποχής, το οποίο παρίστανε ψηλόσωμο ιππότη ανάμεσα σε δύο γυναίκες. Ο ιππότης ήταν ο κόμης Γκλάιχεν, που κατά τις σταυροφορίες αιχμαλωτίστηκε στην Ιερουσαλήμ και υπηρετούσε το σουλτάνο. Η κόρη όμως του σουλτάνου, τον απελευθέρωσε και τον ακολούθησε στην Ευρώπη. Έγινε χριστιανή και με την ευλογία του πάπα σύζυγος του κόμη Γκλάιχεν, ο οποίος στη συνέχεια ζούσε με δύο γυναίκες έχοντας την ευλογία και τη συναίνεση όλων.

Το περιοδικό *Εβδομάς* επίσης φιλοξενεί στις στήλες του αρκετές παραδόσεις με μεσαιωνικό ευρωπαϊκό περιεχόμενο. Ο Μ. Μ., δηλ. ο Μ. Μητσάκης,⁴⁸³ το 1887 δημοσιεύει «Εσπεριναί διηγήσεις. Το μυστηριώδες όπλον» (Κατά το γαλλικόν του Cattulle Mende's).⁴⁸⁴ Ο Μητσάκης καταγόταν από τα Μέγαρα, έκανε νομικές σπουδές, αλλά αφιερώθηκε στη δημοσιογραφία και στην ελληνική λογοτεχνία συνδέοντας την τελευταία με τις παγκόσμιες ιδέες και με τα ζητήματα που απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία. Υπήρξε από τους πρώτους οπαδούς του νατουραλισμού στην Ελλάδα και ανάμεσα σε αυτούς που ζητούσαν να αναβιώσουν την καθαρεύουσα, από αυτούς που

⁴⁷⁷ *Ελλάς*, έτος ΣΤ', αρ. 430, Κυρ. 7 Απρ. 1913, σ. 7.

⁴⁷⁸ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Β', αρ. 45, 30 Νοε. 1866, σ. 869.

⁴⁷⁹ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, έτος 1 – 2, φυλ. 57, 1 Φεβ. 1867, σσ. 142 – 143

⁴⁸⁰ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. ΙΑ', Αύγ. 1870, σσ. 340 – 344.

⁴⁸¹ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 104.

⁴⁸² *Εστία*, τόμ. 25, 24 Ιαν. 1888, σσ. 62 – 63.

⁴⁸³ Κυριακός Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Αθήνα 2005, σ. 84.

⁴⁸⁴ *Εβδομάς*, περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 1, 31 Ιαν. 1887, σσ. 4 – 5.

κατά τη φράση του Παλαμά «κήρυξαν την ανάγκη ενός γλωσσικού εκλεκτισμού, σχεδόν αναρχικού», υπήρξε ζολαδικός πεζογράφος.⁴⁸⁵ Με τη διήγηση αυτή τονίζει τα δεινά του πολέμου. Αναφέρεται σε κάποιο μάγο που σκότωνε ιππότες με όπλο κατασκευασμένο να είναι αποτελεσματικό από απόσταση. Ο Ρολάνδος, ο ανειπίος του Καρλομάγνου, έχοντας ως πιστό σύντροφο το άλογό του σκότωσε το μάγο και έριξε στη θάλασσα το μυστηριώδες όπλο. Ο Ρολάνδος όμως παρουσιάζεται στη συνέχεια να κλαίει πικρά, γιατί βλέπει τη ζοφερή οπτασία του παράδοξου πολέμου, όπου αυτοί που αγωνίζονται μισούν ο ένας τον άλλο από απόσταση, αυτοί που εξοντώνονται δεν προλαβαίνουν να δουν τους ανθρώπους που τους εξόντωσαν, όπου ο πιο άνανδρος πλήττει τον πιο γενναίο, όπου η δόλια μοίρα δεσπόζει μόνη της στις τύχες των ανθρώπων.

Το 1887 δημοσιεύεται στο ίδιο περιοδικό η παράδοση «Εσπεριναί διηγήσεις. Που εύρηται η ευτυχία. (Σκανδιναυική παράδοσις)» (Κατά μετάφρασιν * * *).⁴⁸⁶ Οι τρεις αστερίσκοι αποτελούν συνηθισμένη υπογραφή του Ροΐδη,⁴⁸⁷ συγγραφέα από τη Σύρο, που έζησε σε μικρή ηλικία για οκτώ έτη στη Γένουα, έκανε σπουδές στη Γερμανία και επειδή ήταν εύπορος επισκεπτόταν κατά διαστήματα την Ευρώπη. Η πολυγλωσσία του, η μελετηρότητά του και τα ταξίδια του τού προσπόρισαν εξαιρετική μόρφωση και ποικίλες γνώσεις, ιδιαίτερα σχετικά με τις ξένες λογοτεχνίες.⁴⁸⁸ Στην παρούσα μετάφραση από τη σκανδιναβική παράδοση αναφέρεται στον ιπότη Ολάφ, ο οποίος καταγόταν από αξιόλογη οικογένεια της Σκανδιναβίας και κυβερνούσε τη Νορβηγία. Ο Ολάφ είχε όλες τις αρετές, αλλά δεν είχε την ευτυχία. Ό,τι πρόσφερε η επιστήμη, η βιομηχανία, η τέχνη, η ανθρώπινη παρουσία δεν τον ευχαριστούσε. Με τη βοήθεια κάποιας νύμφης των Δορφίνων ταξίδεψε και γνώρισε ολόκληρο τον κόσμο, αλλά δε βρήκε την ευτυχία. Η νύμφη τελικά οδήγησε τον Ολάφ στο θάνατο λέγοντας τη φράση: «Η αληθής ευτυχία μόνον εν τω θανάτω εύρηται», όταν είδε να διαλύεται το σώμα του και να αιωρούνται στο άπειρο τα έσχατα μόρια της σκόνης του.

Το 1888 ο επτανήσιος Π. Πανάς, κληρονόμος της παράδοσης του Σολωμού και γνωστός για τα λαϊκά δημοσιεύματά του,⁴⁸⁹ που σατίρισε το ρομαντισμό και προπαγάνδισε την πνευματική ανακαίνιση στην Ελλάδα⁴⁹⁰ δημοσιεύει «Εσπεριναί διηγήσεις. Η μαγική νήσος (Ιπποτική παράδοσις)» (Κατά το Ιταλικόν).⁴⁹¹ Αναφέρεται στην ερωτική απιστία. Σύμφωνα με τη διήγηση τέσσερα πρόσωπα, ο Άμαδης με την ωραία Οριάνα, το Γαλαώρ και το Φλωρεστάνο επισκέπτονται το ανάκτορο στην Ερημόνησο, το οποίο ξεπερνά σε λάμψη και πλούτο τα ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης και της Ρώμης, Από το ένα και το άλλο μέρος της εισόδου δύο αξιοθαύμαστα κολοσσιαία αγάλματα παρίσταναν τον πρωτότοκο γιο του βασιλιά της Ελλάδας, που λεγόταν Απολίδων και οικοδόμησε το παλάτι, και την αδελφή του αυτοκράτορα της Ιταλίας Γριμανησία. Ο Απολίδων και η Γριμανησία, αφού παρέμειναν

⁴⁸⁵ Θ. Β., «Μιχαήλ Μητσάκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 154. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 220. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 380 – 381. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 398 – 399. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 217.

⁴⁸⁶ *Εβδομάς*, περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 25, 18 Ιουλ. 1887, σσ. 6 – 7, αρ. 26, 25 Ιουλ. 1887, σσ. 5 – 7.

⁴⁸⁷ Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860 – 1865)*, Αθήνα 1993, σ. 135.

⁴⁸⁸ Γ. Μ. Βαλέττας, «Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 205 – 206.

⁴⁸⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 295 - 296.

⁴⁹⁰ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 305 – 306.

⁴⁹¹ *Εβδομάς*, περίοδος Β', τόμ. Ε', έτος Ε', αρ. 8, 20 Φεβ. 1888, σ. 6.

για πολλά χρόνια στην Ερημόνησο, προσκλήθηκαν στη Ρώμη, για να διαδεχθούν τον αυτοκράτορα που πέθανε. Αλλά η Γριμανησία δε θέλησε ο χώρος, τον οποίο αγάπησε με σταθερότητα, να είναι ανοικτός σε όλους όσους ήθελαν να τον επισκεφθούν. Ο Απολίδων, ο οποίος ασχολούνταν με τη μαγεία, για να την ευχαριστήσει, καθόρισε να μην μπορεί κανείς να επισκεφθεί το ανάκτορο, αν δεν είναι πιστός σε έναν έρωτα. Οι ήρωες της ιστορίας, Γαλαώρ και Φλωρεστάνος, που δεν ήταν πιστοί, δεν κατάφεραν να γνωρίσουν το παλάτι, σε αντίθεση με τον Άμαδι, που ήταν πιστός στην Οριάνα. Ο Γαλαώρ όμως έκλεψε την Οριάνα από τον Άμαδι, όταν εκείνος εκείνος βρισκόταν μέσα το παλάτι, προκαλώντάς του μεγάλη λύπη.

Επίσης ο * * *, δηλ. ο Ροΐδης,⁴⁹² το 1890 δημοσιεύει «Ο ωραιότερος στολισμός της γυναικός. (Σουηδική παράδοση)» (Εκ του Γαλλικού).⁴⁹³ Αναφέρεται στην πίστη των ανθρώπων στη μοίρα, η οποία σύμφωνα με την παράδοση μοίρασε δώρα στις γυναίκες. Στη μωαμεθανή χάρισε τη στρογγυλάδα, στην Ελληνίδα την ομορφιά της Αφροδίτης και την υπερηφάνεια, στην Ιταλίδα τα μαύρα μάτια, στην Ισπανίδα τα ολόμαυρα και μεταξένια μαλλιά, στη Γαλλίδα τη ζωηρότητα και το γόητρο του βαδίσματος, στην Αγγλίδα το χρώμα του ευωδιαστού κυνορρόδου και τα γαλάζια μάτια, στη Ρωσίδα το ευγενικό ήθος της αυτοκράτειρας και το στολισμό του στόματος με μαργαρίτες. Στην Ουγγαρέζα όμως, που δε ζήτησε τίποτα, χάρισε το καλύτερο δώρο, καρδιά γεμάτη από πιστό έρωτα.

Ο Επαμ. Αλεξιάκης το ίδιο έτος δημοσιεύει «Η Μπεφάνα των Θεοφανείων (Δημώδης εν τη Δυτική Ευρώπη διήγησις)».⁴⁹⁴ Η γιορτή των Θεοφανίων στη Δύση συνδέεται με τρία γεγονότα της Ιεράς Γραφής: την εμφάνιση του άστρου, που οδήγησε τους τρεις σοφούς Μάγους της Ανατολής προς το βρέφος που γεννήθηκε στη φάτνη του σπηλαίου της Βηθλεέμ, τη μεταποίηση του νερού σε κρασί κατά τον γάμο στην Κανά και τη βάπτισή του Χριστού στον Ιορδάνη. Η Μπεφάνα, που σύμφωνα με την παράδοση συνδέεται με τα Θεοφάνια, ήταν νεαρή πανέμορφη κοπέλα που κάποια ημέρα συνάντησε τη Μοίρα, η οποία θέλησε να της δώσει το γιο της για σύζυγο. Η Μπεφάνα όμως, που ήθελε να παντρευτεί βασιλόπουλο, αρνήθηκε και η Μοίρα τη μεταμόρφωσε από νέα και ωραία σε ηλικιωμένη και άσχημη. Η Μοίρα στη συνέχεια δέχτηκε τις ικεσίες της Μπεφάνα, για να της επιστρέψει τη νεότητα και την ομορφιά με τον όρο να της παρουσιάσει ένα παιδί ωραιότερο από το δικό της. Από τότε η Μπεφάνα κάθε νέο έτος τη νύχτα των Θεοφανίων επισκέπτεται τους χριστιανούς κατεβαίνοντας από τις καπνοδόχους των κατοικιών και μιμούμενη τον Άγιο Βασίλη μοιράζει στα παιδιά γλυκίσματα και παιχνίδια. Αναζητά να συναντήσει κάποιο παιδί ομορφότερο από το γιο της Μοίρας, η οποία όμως είναι μητέρα και ποτέ δε βρίσκει ένα παιδί ωραιότερο από το δικό της.

Στο περιοδικό σύγγραμμα *Κλειώ* το 1889 ο Ε. Ρ. δημοσιεύει «Το πικρόν φρέαρ. Ισπανική παράδοσις».⁴⁹⁵ Η παράδοση αυτή του 10^{ου} αι. συνδέεται με τον όλεθρο, στον οποίο μπορούν να οδηγήσουν τα έντονα αρνητικά συναισθήματα των ανθρώπων και οι ακραίες καταστάσεις. Ο έρωτας και ο θρησκευτικός φανατισμός οδηγούν στις αποτρόπαιες πράξεις της δολοφονίας και της αυτοκτονίας. Στο Τολέδο του Μεσαίωνα, όπου συμβίωναν ιουδαίοι, χριστιανοί και μαύροι, η μουσουλμάνα Γαλιάνα, κόρη του

⁴⁹² Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860 – 1865)*, ό. π., σ. 135.

⁴⁹³ *Εβδομάς*, τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 20, 19 Μαΐ. 1890, σ. 15.

⁴⁹⁴ *Εβδομάς*, τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 1, 6 Ιαν. 1890, σσ. 7 – 8.

⁴⁹⁵ *Κλειώ*, τόμ. Ε', αρ. 20 (116), 15/27 Οκτ. 1889, σσ. 310 – 314.

Ιουσούφ του μαύρου, ερωτεύθηκε χριστιανό. Ο Ιουσούφ δολοφόνησε το χριστιανό και η Γαλιάνα πνίγηκε στο πηγάδι, στο οποίο συναντούσε τον αγαπημένο της. Από τότε η τοποθεσία ονομάστηκε «Πικρόν φρέαρ».

Στα *Παναθήναια* δημοσιεύεται το 1903 «Το παιχνίδι των γιγάντων. Γερμανική παράδοση» του Α. De Chamisso (Μετάφρασις Χρ. Θεμ. Δαραλέξη).⁴⁹⁶ Σύμφωνα με τις παραδόσεις της Αλσατίας, στα βουνά Burg Niedech ήταν κτισμένη η πολιτεία των γιγάντων. Σύμφωνα με την παράδοση, η κόρη του κάστρου βγήκε να περπατήσει και να παίξει. Όταν έφθασε κοντά στη Χασλάχ, που ήταν κατοικημένη από ανθρώπους, είδε κάποιο χωρικό να καλλιεργεί το χωράφι του. Τοποθέτησε μέσα στο μαντήλι της το χωρικό, το αλέτρι και τα άλογα και θεωρώντάς τα ως παιχνίδι τα μετέφερε στον πύργο. Ο πατέρας της την επέπληξε και τη διέταξε να επιστρέψει όλα αυτά εκεί που τα βρήκε τονίζοντας ότι ο χωρικός δεν είναι παιχνίδι και ότι το γένος των γιγάντων γεννιέται και συντηρείται από την εργασία των χωρικών.

Στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας (1900 – 1908) ο Σ. Χ. Π. το 1907 δημοσιεύει σε μετάφραση από τον Emile Souvestre «Ο γέρον με τους δύο αυλούς».⁴⁹⁷ Αναφέρεται στην πόλη Hamelen της ηγεμονίας Kalenberg, που το 12^ο αι. βρισκόταν σε ευημερία. Ο Διάβολος όμως με τη μορφή εμπόρου και με δύο αυλούς στο λαιμό του εμφανίστηκε στην πόλη και άρχισε να την καταστρέφει.

Στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπ. Ποταμιάνου το 1911 ο Κωνστ. Νικολαΐδης δημοσιεύει τη μελέτη «Επίκαιροι Διηγήσεις. Παραδόσεις περί του ρόδου. Ισχυρότεροι του θανάτου: ο Τριστάν και η Υζέλη» (Εκ του Γαλλικού).⁴⁹⁸ Αναφέρει ότι, επειδή το ρόδο είναι για τους ανθρώπους ο εκπρόσωπος της χάρης και της ομορφιάς, του αποδόθηκε θεία καταγωγή. Μερικές διηγήσεις για το ρόδο συνδέθηκαν με τη μεσαιωνική Δύση, όπως αυτή που εξηγεί την ύπαρξη αγκαθιών στο ρόδο ή αυτή που εξηγεί τον τρόπο επικοινωνίας ουρανού και γης μέσω του ρόδου. Την εποχή αυτή χρησίμευε και για να απαλλαγεί κάποιος από κατηγορία ή συκοφαντία, να αποδείξει την αθωότητά του, να δικαιωθεί, όπως συνέβη με τον ιππότη Ταγχόυζερ, που μετανόησε για τις σχέσεις του με την Αφροδίτη. Ήταν το μέσο με το οποίο ο Θεός συγκοινωνούσε με τους βασιλείς, όπως με το Λουδοβίκο Δεμποννέρ. Χρησίμευε ως σύμβολο της πίστης, όπως του Μαργκών και της Λιζάν της Μεγάλης Βρετανίας. Αποτελούσε μετά το θάνατο σύντροφο των ερωτευμένων, οι οποίοι θυσιάστηκαν για τον έρωτά τους, όπως συνέβη με στον Τριστάνο και την Υζέλη.

Στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, το όργανο των οπαδών της δημοτικής γλώσσας, με το οποίο κατόρθωσαν οι εκπρόσωποί της να καθιερώσουν τη λαϊκή γλώσσα στη λογοτεχνία, στην κριτική, στο θέατρο, στην εκπαίδευση και εν μέρει στην επιστήμη και στον τύπο,⁴⁹⁹ ο γνωστός λογοτέχνης, γλωσσολόγος, φιλόλογος και αναμορφωτής στο γλωσσικό θέμα Ψυχάρης με την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στον ελληνικό πνευματικό χώρο με *Το Ταξίδι μου* (1888),⁵⁰⁰ το 1912 δημοσιεύει την παράδοση «Η φοράδα του

⁴⁹⁶ *Παναθήναια*, τόμ. ΣΤ', έτος Γ', 15 Ιουν. 1903, σ. 535.

⁴⁹⁷ *Κόσμος*, τόμ. 12, έτος ΙΒ', αρ. 26, 16/29 Δεκ. 1907, σσ. 1937 – 1939.

⁴⁹⁸ *Ελλάς*, έτος Δ', αρ. 235, Πέμπτη 26 Μαΐ. 1911, σσ. 3 – 4.

⁴⁹⁹ Γ. Μ. Β., «Ιωάννης Ψυχάρης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 862.

⁵⁰⁰ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 209 – 210. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 358 – 359. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 371. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1971, σ. 203. Εμμανουήλ Κριαράς, *Ψυχάρης. Ιδέες. Αγώνες. Ο Άνθρωπος*, Αθήνα 1981, σσ. 317 – 322. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 316 – 322. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ.

Ρολάντου».⁵⁰¹ Ο Ψυχάρης ως βαθύς γνώστης της ιστορίας της μεσαιωνικής και της νεοελληνικής γραμματείας, αλλά και λάτρης της παράδοσης,⁵⁰² έχοντας κεντρική θέση στην πνευματική ζωή της Γαλλίας⁵⁰³ και πολλές επιδράσεις από το γαλλικό περιβάλλον, όπως από το Ρενάν, τον Ταιν, τον Ουγκώ, τον Gaston Paris, αλλά και το Δάντη,⁵⁰⁴ προσάρμοσε με «τη φοράδα του Ρολάντου» τις γαλλικές παραδόσεις στα ελληνικά δεδομένα μένοντας παράλληλα απόλυτα αφοσιωμένος στις λαϊκές γλωσσικές θέσεις του. Με τη λαϊκή παράδοση της μεσαιωνικής Γαλλίας, τη φοράδα του Ρολάντου του 8^{ου} αι., που είχε ιδιαίτερα προτερήματα, όπως ομορφιά, ταχύτητα, οξεία ακοή, ομιλία, αντίληψη του εχθρού ή του κινδύνου από μακριά, σύγκρινε το περιοδικό *Νουμά*. Τη φοράδα του Ρολάντου όμως ξεπερνούσε ο *Νουμάς*. Ενώ εκείνη «ψόφησε», ο *Νουμάς* παρέμενε ολοζώντανος και αγωνιζόταν για το γλωσσικό ζήτημα.

Επίσης κάποιες παραδόσεις αναφέρονται στην περίοδο της λατινοκρατίας. Στην *Πανδώρα* το 1853 ο Κ. Σ. Κ. δημοσιεύει «Περί του εν Ρόδω όφεως».⁵⁰⁵ Αναφέρεται στον τεράστιο δράκο, που προκαλούσε πολλές βλάβες στη Ρόδο και μάλιστα έτρωγε ανθρώπους. Αυτόν εξολόθρευσε ο ιππότης Γοζόν την εποχή του Μεγάλου Μαγίστρου των Ιωαννιτών Melion de Villaneuve (Grand Maitre de l' Ordre).

Ο μελετητής των παραδόσεων του ελληνικού λαού Ν. Γ. Πολίτης⁵⁰⁶ στο περιοδικό σύγγραμμα *Εθνική Βιβλιοθήκη*, που εκδόθηκε από τον Α. Βαμπά, τον Α. Γ. Σκαλίδη και το Ν. Μатарάγκα (1865/66 - 1872/73), δημοσιεύει το 1871 τη μελέτη «Το κάστρο της Ωραίας (Δημώδης παράδοσις)».⁵⁰⁷ Αναφέρει ότι το κάστρο της Ωραίας (Ωριάς) συνδέεται με μεσαιωνικά κάστρα της Ελλάδας. Κατά μία άποψη συνδέεται και με την Πελοπόννησο κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας (13^ο - 14^ο αι.). Τρία φρούρια, το ένα κοντά στο Άστρος της Αργολίδας, το άλλο κοντά στην Καρύταινα και το τρίτο στη Μάνη είχαν την ονομασία «Κάστρο της Ωριάς».

Ο διακεκριμένος γυμνασιάρχης και ποιητής από τον Πειραιά Αντ. Αντωνιάδης, ο οποίος καταγόταν από την Κρήτη και διακρίθηκε στο Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό για το έπος του «Κρητηΐς», στο οποίο απεικόνιζε τους αγώνες για την ανάκτηση της ελευθερίας των κατοίκων της βενετοκρατούμενης Κρήτης,⁵⁰⁸ το 1883 στην *Εστία* δημοσιεύει «Η χρυσομαλλούσα των Σφακιών».⁵⁰⁹ Η παράδοση είναι απόσπασμα της βιογραφίας του γενικού αρχηγού της Κρήτης Ρούσου Βουρδουμπά ή Βουρδουμπάκη, ο οποίος διακρίθηκε στην επανάσταση του 1821. Αναφέρει ότι κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, επί δούκα Γραδενίγου, η οικογένεια της πανέμορφης Χρυσής δολοφόνησε ιππότη από τη Βενετία, επειδή έδειξε ενδιαφέρον για εκείνη. Η Χρυσή στη συνέχεια εξ αιτίας του συμβάντος και των περιπετειών που ακολούθησαν οδηγήθηκε στο θάνατο. Έμειναν όμως το «Μνήμα της Χρυσής» και «η Σφένδαμος του Πώλου», όπου θρηνούσαν η μητέρα της και ο μνηστήρας της Χρυσής Πώλος.

210 – 214. Γ. Μ. Β., «Ιωάννης Ψυχάρης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σσ. 861 – 862. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 257 – 258.

⁵⁰¹ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1912, αρ. 461, 1 Ιαν. (Γενάρη) 1912, σσ. 1 – 2.

⁵⁰² Εμμανουήλ Κριαράς, *Ψυχάρης. Ιδέες. Αγώνες. Ο Άνθρωπος*, ό. π., σσ. 193 – 207.

⁵⁰³ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 209.

⁵⁰⁴ Εμμανουήλ Κριαράς, *Ψυχάρης. Ιδέες. Αγώνες. Ο Άνθρωπος*, ό. π., σσ. 88 – 89.

⁵⁰⁵ *Πανδώρα*, τόμ. Δ', φυλ. 83, 1 Σεπ. 1853, σσ. 281 – 282.

⁵⁰⁶ Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 21.

⁵⁰⁷ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1870 – 1873, φυλ. Γ', Ιαν. 1871, σσ. 85 – 90

⁵⁰⁸ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 341. Θ. Βελλιανίτης (Αντώνιος Αντωνιάδης), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σσ. 10 – 11.

⁵⁰⁹ *Εστία*, τόμ. 15, 8 Μαΐ. 1883, σσ. 297 – 298.

Ο δημοσιογράφος Π. Πανάς από τα Επτάνησα⁵¹⁰ δημοσιεύει το 1885 στο περιοδικό *Εβδομάς* στη μελέτη «Ο δράκων του Αίνου».⁵¹¹ Αναφέρεται ότι το 1509 επί του ενετού άρχοντα και προβλεπτή Φαντίνου Μαλιπιέρη στην Κεφαλλονιά, είτε οι αδελφοί Βρεσκάνοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία εγγράφου, είτε ο Λουκίσσας, σύμφωνα με την παράδοση, εξόντωσαν το δράκοντα του Αίνου.

Ο Μιχ. Ι. Μαρκόπουλος το 1890 στην *Εικονογραφημένη Εστία* δημοσιεύει «Ο παλιόπυργος της Πλάκας. Δημώδης Ναξιακή παράδοσις».⁵¹² Σύμφωνα με τη διήγηση αυτή στον Παλιόπυργο ζούσε βασιλοπούλα, η οποία έκανε την προφήτισσα μετά το θάνατο δύο παλικαριών, που προήλθε από έρωτα προς εκείνη. Ο πύργος όμως βούλιαξε, η βασίλισσα στοίχειωσε και το βράδυ προκαλούσε κακό στους περαστικούς.

Στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπυρ. Ποταμιάνου στην Αθήνα ο Νίκος Ανδρουλιδάκης το 1912 δημοσιεύει «Από τας κρητικές παραδόσεις. Η ενετή κόρη και ο κρής εραστής της. Δύο ερωτευμένοι που θάπτονται ζώντες. Τη Δίδι Αγγελική Τσιώμου».⁵¹³ Η παράδοση προέρχεται από το Ρέθυμνο Κρήτης και αναφέρεται στο τραγικό αποτέλεσμα του έρωτα της κόρης του ενετού μεγιστάνα Μάναδο, της Ειρήνης, και του ωραίου και φτωχού κρητικού Αντώνιου. Ο Μάναδο τους αντιλαμβάνεται και φυλακίζει σε υπόγεια φυλακή τον Αντώνιο, όπου καταφθάνει η Ειρήνη, για να τον δει. Ο Μάναδο πυροβολεί, για να σκοτώσει τον Αντώνιο, σκοτώνει όμως την κόρη του. Από τότε η τοποθεσία ονομάστηκε «φυλακές» από την υπόγεια φυλακή, στην οποία ενταφιάστηκε ο αγνός αυτός έρωτας.

Εκτός από τις παραδόσεις οι έλληνες λόγιοι δημοσιεύουν και άλλες μορφές λαϊκού πολιτισμού από τη μεσαιωνική Δύση, όπως μύθους, που ως γνωστόν, είναι σύντομες και αλληγορικές συνήθως διηγήσεις, που διδάσκουν αλήθειες με απλό τρόπο παρουσιάζοντας διαλόγους ανάμεσα σε ζώα, πουλιά, φυτά, ανθρώπους.⁵¹⁴ Έχουν ως θέμα τους κάποια εντυπωσιακή ιστορία είτε από τους αρχαίους θεούς και τους ήρωες είτε από την κοινωνία των ζώων και των ανθρώπων. Η εντυπωσιακή αυτή ιστορία είναι φανταστική, γίνεται όμως πιστευτή από το λαό, όπως η παράδοση, και έχει διδακτικό χαρακτήρα.⁵¹⁵

Στις διηγήσεις αυτές ανήκει η δημοσίευση του Νικολάου Πολίτη «Αρχαιολογικά. Νεοελληνική μυθολογία. Περσεύς και Άγιος Γεώργιος» στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1872.⁵¹⁶ Ο Ν. Πολίτης είχε ασχοληθεί από νωρίτερα με τους μύθους. Το 1869 σε διαγωνισμό, φοιτητής ακόμη, βραβεύθηκε για το έργο του *Νεοελληνική Μυθολογία*. Το θέμα ήταν η παραβολή των σύγχρονων ηθών και εθίμων του λαού με τα αντίστοιχα των αρχαίων και σκοπός η καταπολέμηση της θεωρίας του Fallmerayer για τη σλαβική καταγωγή των νεότερων Ελλήνων, η αντίκρουση της θεωρίας με έρευνες στις ρίζες της εθνότητας.⁵¹⁷ Το 1871 βραβεύθηκε σε πανεπιστημιακό διαγωνισμό, το Ροδοκανάκειο, το πρώτο του λαογραφικό έργο, *Μελέτη περί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων. Νεοελληνική Μυθολογία*.⁵¹⁸ Στο έργο αυτό επιχειρώντας να ανασκευάσει τη θεωρία του γερμανού

⁵¹⁰ Α. Γαβριηλίδης, «Παναγιώτης Πανάς του Χαραλάμπους (Ιωαννίκιος)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 511.

⁵¹¹ *Εβδομάς*, τόμ. Β', έτος Β', αρ. 71, 7 Ιουλ. 1885, σσ. 314 – 315.

⁵¹² *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 30 (Ιουλ. – Δεκ. 1890), σσ. 397 – 398.

⁵¹³ *Ελλάς*, έτος Ε', αρ. 338 (41), Κυρ. 20 Μαΐ. 1912, σ. 7.

⁵¹⁴ Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 21.

⁵¹⁵ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σ. 130.

⁵¹⁶ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΣΤ' (1872), σσ. 174 – 193.

⁵¹⁷ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 189 – 190.

⁵¹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 356.

ιστορικού Φαλλμεράνερ, διατύπωσε την άποψη σχετικά με τη συγγραφή της ιστορίας ενός έθνους. Δεν αρκέστηκε μόνο στην αφήγηση των πιο σημαντικών γεγονότων, αλλά τόνιζε ότι χρειάζεται ακριβής και λεπτομερειακή γνώση του χαρακτήρα και του πνεύματος του έθνους, που συντελεί στην κατανόηση των αιτίων και των αποτελεσμάτων των γεγονότων που περιγράφονται και στη διαλεύκανση των πιθανών αμφισβητούμενων ζητημάτων. Το χαρακτήρα και το πνεύμα του έθνους τα αναζητούσε στην προφορική παράδοση, στα ήθη και στα έθιμα, στις παραδόσεις, στις προλήψεις και στις δεισιδαιμονίες.⁵¹⁹ Ο Πολίτης όμως εκτός αυτών επιδίωξε να συγκρίνει τα ελληνικά φαινόμενα με τα ανάλογά τους από ολόκληρο τον κόσμο, να τα συνδέσει δηλαδή με το παγκόσμιο δίκτυο των φαινομένων του πολιτισμού. Για το λόγο αυτό παράλληλα με την ιστορική – κάθετη μέθοδο χρησιμοποίησε και την οριζόντια-συγκριτική μέθοδο, που η περιφέρειά της είναι ευρύτατη, αφού περιλαμβάνει ολόκληρη την υδρόγειο ή τουλάχιστον όλους τους λαούς του κόσμου, για τους οποίους υπήρχαν εκείνη την εποχή πληροφορίες.⁵²⁰ Στην παρούσα δημοσίευση ο Ν. Πολίτης συγκρίνει την ειδωλολατρική αρχαία Ελλάδα με τη χριστιανική μεσαιωνική Ευρώπη και σε χριστιανικό επίπεδο συγκρίνει την ανατολική με τη δυτική εκκλησία.

Είναι γνωστό ότι στο διάστημα της ζωής του ελληνισμού η αλλαξοπιστία από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό υπήρξε μοναδική και ανατρεπτική αλλαγή. Όμως με την αλλαγή αυτή διατηρήθηκαν τα παλαιά στοιχεία, τα παλαιά μέσα ανθρώπινης λατρείας, τα οποία οι πατέρες του χριστιανισμού και της εκκλησίας αναγκάστηκαν να δεχθούν.⁵²¹ Ο Ν. Πολίτης στη δημοσίευση «Περσεύς και Άγιος Γεώργιος» αναφέρεται στο θέμα αυτό. Τονίζει ότι η εγκαθίδρυση της χριστιανικής θρησκείας στους λαούς της Ελλάδας και της Ιταλίας αντικατέστησε με αφηρημένους τύπους και σοβαρά σύμβολα την εύθυμη και ποικίλη λατρεία των εθνικών. Επειδή οι λαοί αυτοί δεν μπορούσαν να εξοικειωθούν εντελώς με τη χριστιανική θρησκεία, η οποία έχει τις βάσεις της όχι στη λατρεία της φύσης, αλλά στη φιλοσοφία, οι σύνοδοι και οι χριστιανοί ιεράρχες φρόντισαν να περιβάλλουν με χριστιανικό κάλυμμα τις αρχαίες ιδέες. Έτσι διατηρήθηκαν πολλοί μύθοι και έθιμα της αρχαίας θρησκείας μέσα στο χριστιανισμό. Ο Άγιος Γεώργιος αποτελεί το ιδανικό του αρχαίου ήρωα συνενώνοντας τα χαρακτηριστικά πολλών αρχαίων ημίθεων και στην ανατολική και στη δυτική εκκλησία. Στα συναξάρια της Δύσης βρίσκονται μυθικές διηγήσεις για φόνους δρακόντων από αγίους, όπως αυτές του Αγίου Γεωργίου.

Ο Ν. Γ. Πολίτης το 1877 στην *Εστία* δημοσιεύει «Ο Γουλιέλμος Τελλ πρόσωπον μυθικόν».⁵²² Σύμφωνα με τη διήγηση ο αυστριακός βάβλος Γκέσλερ υποχρέωσε το μυθικό ήρωα Γουλιέλμο Τέλλο της Ελβετίας, επειδή δε συμμορφώθηκε με κάποια εξευτελιστική διαταγή του, να τοξεύσει μήλο που τοποθετήθηκε στο κεφάλι του παιδιού του. Σε περίπτωση αποτυχίας ο βάβλος θα σκότωνε τον Τέλλο μαζί με το γιο του. Επειδή εκείνος νίκησε, αλλά ο βάβλος δεν τήρησε την υπόσχεσή του και θέλησε να τον φυλακίσει, ο Τέλλος σκότωσε το βάβλο. Από το γεγονός αυτό δόθηκε η αφορμή στον ελβετικό λαό να ξεσηκωθεί και να αποτινάξει τον αυστριακό ζυγό (1307). Η υπόθεση αυτή δραματοποιήθηκε από το γερμανό Σχίλλερο, ενώ το 1877 εκδόθηκε στο Αϊλβρονν

⁵¹⁹ Λουκία Δρούλια, «Συλλογικές συνειδήσεις και νοοτροπίες. Από την παρατήρηση στην ονοματοθεσία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 411.

⁵²⁰ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, ό. π., σ. 100.

⁵²¹ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σ. 27.

⁵²² *Εστία*, τόμ. 4, 25 Σεπτ. 1877, σσ. 623 – 624.

σύγγραμμα του ελβετού Ε. Λ. Ρόχολτς με τίτλο «Ο Τελλ και ο Γέσσερ εν τω μύθω και τη ιστορία».

Το 1877 και στην *Εστία* επίσης δημοσιεύεται ανώνυμα «Εις μύθος του Πετράρχου. Το πυρ, το ύδωρ, ο άνεμος και η υποψία».⁵²³ Αναφέρεται ότι κάποια ημέρα ταξίδευαν μαζί η φωτιά, το νερό, ο άνεμος και η υποψία. Όταν έφθασαν σε τριστρατο, αποχωρίστηκαν, αφού έδωσαν μεταξύ τους τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους, για να ξεχωρίσουν ευκολότερα σε κάποια νέα συνάντησή τους. «Όπου καπνός, εκεί εγώ», είπε η φωτιά. «Όπου σείονται φύλλα και κλίνουσαι καλάμια, εκεί και εγώ», είπε ο άνεμος. «Όπου βλέπετε σχοίνους, εκείθεν δεν αφίσταμαι μακράν», είπε το νερό. Τελευταία η υποψία ανέφερε: «Εγώ ευρίσκομαι πάνυ ευκόλως, διότι εν ω υμείς αδιαλείπτως κινείσθε, εγώ ίσταμαι ακίνητος. όπου αν θω τον πόδα, εκεί καταβιβρώσκω και τον μυελόν των οστών».

Ο Β. στο περιοδικό *Όμηρος* το 1878 δημοσιεύει τη μελέτη «Ο Πολύφημος παρά διαφόροις λαοίς».⁵²⁴ Αναφέρεται ότι παραπλήσιοι μύθοι με αυτόν του Κύκλωπα που εξαπατήθηκε από τον ήρωα της Ιθάκης Οδυσσέα υπάρχουν σε διάφορους λαούς, όπως Γερμανούς, Ρουμάνους και Φίνες (Φιλανδούς), σύμφωνα με τις μελέτες των γερμανών αρχαιοδιφών με κύριο εκπρόσωπο τον G. Grimm.

Στο εικονογραφημένο περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, που εκδόθηκε στην Αθήνα (1884 – 1892), ο Ι. Δαμουλιανός το 1886 δημοσιεύει «Η χρυσή μνηστή. Αρχαίος καστιλιανός μύθος».⁵²⁵ Ο Φερρούτσιο στα *Χρονικά* του για τους βαρόνους διηγείται ότι ο πλούσιος Σολομών είχε μία κόρη, την Ακριβή, που διακρινόταν για τα χαρίσματά της, αλλά αγαπούσε την πολυτέλεια. Ο έρωτας όμως της Ακριβής για τον Ιουστίνο την έκανε να απαρνηθεί την αδυναμία της αυτή και από «Χρυσή Μνηστή», όπως ονομαζόταν, αξιώθηκε τον τίτλο της «Χρυσής Συζύγου» εξ αιτίας των κατοπινών αρετών της.

Στο περιοδικό του φιλελληνικού συλλόγου στο Αμστελόδαμο (Αμστερνταμ) *Ελλάς* το 1889 δημοσιεύεται «Μυθάριον υπό της κυρίας M. Zwaanswijk».⁵²⁶ Αναφέρεται σε κάποιο γέροντα ιππότη, ο οποίος ζήτησε από τους γιους του να φέρει ο καθένας από ένα σπάνιο κειμήλιο, προκειμένου να ορίσει κληρονόμο. Ο Φραγκίσκος έφερε ξίφος, ο Φρειδερίκος πτηνό με μεγαλόπτερο και ποικίλο φτέρωμα και ο Κάρολος βασιλικό καρύδι, το οποίο του είχε χαρίσει κάποια Νηρηίδα σε αντάλλαγμα που της είχε σώσει τη ζωή. Όταν ο Κάρολος άνοιξε το καρύδι, έπεσε στο έδαφος ένα μεγάλο διαμάντι πάνω στο οποίο ήταν γραμμένη η λέξη Αλσατία. Στον Κάρολο τελικά παραχώρησε ο γέροντας ιππότης το μέγαρο και την πατρική γη.

Στο δεκαπενθήμερο έντυπο *Το Περιοδικόν μας*, που εκδόθηκε στον Πειραιά από το Γεράσιμο Βώκο (Μάρτιος 1900 – 1902),⁵²⁷ εκφραστή των νεότερων ανακαινιστικών τάσεων στην ελληνική πνευματική ζωή,⁵²⁸ δημοσιεύεται το 1900 σε μετάφραση Γ. Κ. (Γιάννη Α. Καμπύση) «Ο μύθος του βασιληά Φρότε. (Από τη νέα Έδδα). Το τραγούδι κοντά στο μύλο».⁵²⁹ Ο δραματικός συγγραφέας και διηγηματογράφος Γιάννης Καμπύσης από την Κορώνη από την άποψη της γλώσσας και του ύφους ήταν

⁵²³ *Εστία*, τόμ. 4, 31 Ιουλ. 1877, σ. 492.

⁵²⁴ *Όμηρος*, τόμ. 6 (1878), φυλ. Ε', σσ. 165 – 174.

⁵²⁵ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 3, αρ. 112, 20 Νοε. 1886, σσ. 46 – 48.

⁵²⁶ *Ελλάς*, τόμ. Α' (1889 – 90), σσ. 54 – 56.

⁵²⁷ Σ. Μ. Πλακίδης, «Το Περιοδικόν μας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σ. 17.

⁵²⁸ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 416.

⁵²⁹ *Το Περιοδικόν μας*, τόμ. Β', τεύχ. 16, 15 Οκτ. 1900, σσ. 161 – 163.

επηρεασμένος από τον Ψυχάρη, ενώ το δημιουργικό έργο του από τη βόρεια διάνοηση, με την οποία ήρθε σε επαφή στη Γερμανία, όπου για αρκετό χρονικό διάστημα επιδόθηκε σε λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές σπουδές.⁵³⁰ Τον Καμπύση γενικώς κατέκτησαν οι Γερμανοί, το ρεύμα του συμβολισμού, οι απόψεις της φυσιοκρατικής σχολής και οι Σκανδιναβοί. Η φιλοσοφία του Νίτσε ήταν για αυτόν αποκάλυψη. Παράλληλα επηρεάστηκε από τον ποιητή και δραματογράφο Γεράρδο Χάουπτμαν και εκστασιάστηκε από την ποίηση και τις μελέτες του Στέφαν Γκεόργκε. Από γερμανικές μεταφράσεις μελέτησε το Στρίντμπεργκ, τον Ίψεν, το Γιάκοβεν.⁵³¹ Στην παρούσα δημοσίευση αναφέρεται στην Edda, το ιερό βιβλίο της σκανδιναβικής μυθολογίας, που περιέχει τραγούδια θεών και ηρώων. Δεν είναι εξακριβωμένο πότε συντάχθηκε, οι πρώτες όμως συλλογές των τραγουδιών της Edda κωδικοποιήθηκαν στα μέσα του 13^{ου} αι. «Το τραγούδι κοντά στο μύλο» αναφέρεται στο βασιλιά Φρότε και το μύλο του, που τον έλεγαν Grote και «άλεθε» τα πάντα, αρκεί να το επιθυμούσε ο Φρότε. «Άλεθε» ακόμη το χρυσάφι και την ειρήνη. Τα κορίτσια που «άλεθαν» λέγονταν Φένγια και Μένγια. Αλλά ο βασιλιάς της θάλασσας Μάουζικ εκλεψε το μύλο, με τον οποίο κατασκεύαζε αλάτι πάνω στο πλοίο του. Χάθηκε όμως στον κόλπο του Πέτλαντ και από τότε εμφανιζόταν εκεί ανεμοστρόβιλος και θαλασσοταραχή, ενώ τα νερά έπεφταν, σύμφωνα με το μύθο, από την οπή της μυλόπλακας.

Άλλη μορφή λαϊκού πολιτισμού από τη μεσαιωνική Δύση με την οποία ασχολούνται οι λόγιοι αποτελούν τα παραμύθια, οι γνωστές λαϊκές διηγήσεις που μοιάζουν με μεγάλους περιπετειώδεις μύθους ή έχουν συντεθεί από περισσότερους πυρήνες άνθρωπο – μεταφυσικών μύθων, οι οποίοι είναι γνωστοί σε περισσότερους λαούς.⁵³² Οι διηγήσεις αυτές με τη μεγάλη πλοκή για πράγματα που δεν υπάρχουν ή που είναι αδύνατο να συμβούν και αποβλέπουν στην τέρψη του ακροατή ή του αναγνώστη τις περισσότερες φορές κυκλοφορούν ανώνυμα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις βρίσκονται και ως επώνυμες δημιουργίες.⁵³³

Τέτοια περίπτωση επώνυμης δημιουργίας αποτελεί το παραμύθι «Ο λευκός μυς» (Κατά το γαλλικόν του Hegesippe Moreau) που δημοσιεύεται στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1874 σε μετάφραση Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου.⁵³⁴ Ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, στραμμένος στα αγαθά του ευρωπαϊκού πολιτισμού, εμφανίζεται στον ελληνικό πνευματικό χώρο τη δεκαετία του 1870 κάνοντας φανερή την ανάγκη του να ξεπεράσει το ρομαντικό στόμφο. Είναι επηρεασμένος από τον Baudelaire, εκφράζει τις νέες τάσεις που αναδύονται στην πνευματική ζωή, χωρίς να σταματήσει να θαυμάζει τις παλαιές,⁵³⁵ μεταφράζει Heine.⁵³⁶ Στη μετάφραση του παραμυθιού του Moreau αναφέρεται στην αιώνια πάλη του καλού και του κακού και στην επικράτηση του πρώτου. Το κακό εκπροσωπεί ο σκληρός βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΑ΄, ο οποίος καταδίκασε το δούκα του Νεμούρ Ιάκωβο Δ΄ Αρμανιάκ σε θάνατο για ανταρσία εναντίον του, ανάγκασε τα τρία νεαρά παιδιά του να παρευρεθούν στην εκτέλεση της ποινής του πατέρα τους και τον αθώο γιο του νεκρού δούκα να πεθαίνει σε σκοτεινή φυλακή του

⁵³⁰ Τέλλος Άγρας, «Γιάννης Α. Καμπύσης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 669.

⁵³¹ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 416 – 418.

⁵³² Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σ. 140.

⁵³³ Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 21.

⁵³⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Η΄ (1874), σσ. 63 – 82.

⁵³⁵ Τέλλος Άγρας, «Ζαν Μωρεάς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σσ. 958 – 960.

⁵³⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 299. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 349 - 350.

Plessis - les - Touys. Όμως ο ενάρετος διάδοχος του βασιλιά Κάρολος Η΄, με τη βοήθεια της Λευκής, δηλ. νύμφης μεταμορφωμένης σε μικρό, ευκίνητο και λευκό μυ, ελευθέρωσε το νεαρό, αφού πρώτα ανακηρύχθηκε βασιλιάς.

Ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ο οποίος μετά την ποιητική συλλογή του *Τρυγόνες και Έχιδναι* το 1878 γίνεται Jean Moreas και συνεχίζει τη δραστηριότητά του στο Παρίσι, όπου μακριά από τις διενέξεις της Αθήνας εντάσσεται στο γαλλικό συμβολισμό και στη γαλλική πνευματική ζωή,⁵³⁷ στον ελληνικό χώρο εμφανίζεται με μεταφράσεις παραμυθιών του, στα οποία υπάρχει διδακτική διάθεση, κοινή με αυτή των μύθων.⁵³⁸ Το 1901 στα *Παναθήναια* δημοσιεύεται «Παραμύθια της παλαιάς Γαλλίας. Φίλος και Φίλων» του Ζαν Μωρεά (Μετάφρασις Π. Νβ.).⁵³⁹ Ο Π. Νβ., δηλαδή ο Παύλος Νιρβάνας,⁵⁴⁰ του οποίου το πραγματικό όνομα ήταν Πέτρος Αποστολίδης, υπήρξε διηγηματογράφος, μυθιστοριογράφος, θεατρικός συγγραφέας, χρονογράφος, κριτικός και ποιητής της πρώτης μεταπαλαμικής γενιάς, καθώς και εκπρόσωπος του αισθητισμού και της ωραιολατρίας στη νεοελληνική αφηγηματική πεζογραφία στη χώρα μας. Ήταν επηρεασμένος από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, μελέτησε Νίτσε, Ντ' Ανουτζιο, Πιερ Λοτί, Ίβεν, Ανατόλ Φρανς, Ρεμύ ντε Γκουρμόν, Ράσκιν. Ανάμεσα σε κάθε λογής πεζογραφήματα υπήρχαν και κάποια παραμύθια του, προϊόντα λεπτής ευαισθησίας.⁵⁴¹ Στη μετάφραση του παραμυθιού του Jean Moreas αναδεικνύεται η αξία της φιλίας. Ο Φίλων έσφαξε τα παιδιά του, για να θεραπευθεί ο Φίλος από την ασθένεια «λώβα» με το αίμα τους. Αυτά όμως αναστήθηκαν στη συνέχεια από τον καλό Θεό.

Ο ποιητής Μ. Μαλακάσης επίσης μεταφράζει το Ζαν Μωρεά. Ο Μαλακάσης, αφού παρακολούθησε νομικά στο πανεπιστήμιο Αθηνών, στη συνέχεια έκανε ταξίδια στο εξωτερικό και παρέμεινε για αρκετό χρόνο στο Παρίσι, όπου το 1897 γνώρισε το Ζαν Μωρεά και συνδέθηκε με φιλία μαζί του. Όσο βρισκόταν στο Παρίσι, εντάχθηκε στον κύκλο του Μωρεά. Ασχολήθηκε με σποραδικές μεταφράσεις από την αγγλική και γαλλική ποίηση, από τις οποίες σπουδαιότερη είναι η μετάφραση των «Στροφών» του Ζαν Μωρεά (1920).⁵⁴² Το 1902 στα *Παναθήναια* δημοσιεύονται «Παραμύθια της παλαιάς Γαλλίας. Ο ιππότης Γραιλάν» (Μετάφρ. Μ. Μαλακάση).⁵⁴³ Στη μετάφραση αυτή τονίζεται η ευγένεια και το ιπποτικό ιδεώδες του Γραιλάν, τον οποίο ο βασιλιάς της Βρετάνης είχε στη σωματοφυλακή του. Το 1910 στα *Παναθήναια* επίσης δημοσιεύεται «Παραμύθια της παλαιάς Γαλλίας. Το πουλί και ο χωριάτης» του Ζαν Μωρεά (Μετάφρ. Μ.

⁵³⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 349 – 350. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 349. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 251. Τέλλος Άγρας, «Ζαν Μωρεάς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σσ. 958 – 960.

⁵³⁸ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σ. 145.

⁵³⁹ *Παναθήναια*, τόμ. Β΄, 31 Ιουλ. - 15 Αυγ. 1901, σσ. 296 – 298, 328 – 331.

⁵⁴⁰ Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, ό. π., σ. 88.

⁵⁴¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 429. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 313 - 315. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 516 - 518. Τέλλος Άγρας, «Παύλος Νιρβάνας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σ. 329 – 330. Απόστολου Σαχίνη, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, ό. π., σσ. 246 – 283.

⁵⁴² Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 457 - 459. Τέλλος Άγρας, «Μιλτιάδης Μαλακάσης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 626. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 225. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 258 – 259.

⁵⁴³ *Παναθήναια*, τόμ. Γ΄, έτος Β΄, 15 Ιαν. 1902, σσ. 211 – 215.

Λά).⁵⁴⁴ Στο παραμύθι αυτό το πουλί και ο χωριάτης λειτουργούν ως σύμβολα της ζωής και του θανάτου αντίστοιχα. Το πουλί με το γλυκολάλημά του χάριζε πλούτο και ομορφιά στον κήπο κάποιου πύργου. Εξ αιτίας όμως κάποιου πλούσιου και απολίτιστου χωριάτη που αγόρασε το κτήμα, το πουλί εγκατέλειψε τον κήπο και εκείνος μαράθηκε.

Επίσης έθιμα της δυτικής μεσαιωνικής Ευρώπης δημοσιεύονται στα ελληνικά περιοδικά. Στην *Πανδώρα* το 1851 ο Ν. Δ. δημοσιεύει τη μελέτη «Το χειροφίλημα».⁵⁴⁵ Αναφέρει ότι ο ασπασμός του χεριού του ηγεμόνα ήταν έθιμο σε Ιβηρική χερσόνησο, Ισπανία και Πορτογαλία, καθώς και στην αυλή της Γαλλίας και της Αγγλίας. Με το ίδιο θέμα ασχολείται η Ελενίτσα Κ. Κωνσταντοπούλου, η οποία υπογράφει «εκ Δίβρης». Στο περιοδικό *Ελλάς* το 1911 δημοσιεύει τη μελέτη «Το χειροφίλημα».⁵⁴⁶ Αναφέρει ότι το χειροφίλημα κατά την περίοδο του Μεσαίωνα θεωρούνταν ως πράξη σεβασμού, υποταγής και αγάπης από την πλευρά των υποτελών προς τους τιμαριώτες. Οι χριστιανοί ασπάζονταν το χέρι των ιερέων προς ένδειξη τιμής και τα παιδιά το χέρι των γονέων προς ένδειξη σεβασμού και στοργής συγχρόνως. Η συγγραφέας θεωρεί αυτά ως σύμβολα δουλείας και εύχεται να εξαλειφθούν με τον πολιτισμό. Μπορεί να είναι επιτρεπτά μόνο όσες φορές ερμηνεύουν σεβασμό προς τους γονείς ή αίσθημα ερωτευμένης καρδιάς.

Στο περιοδικό *Μύρια Όσα* το 1868 δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Προπόσεως έθιμον παλαιόν εν Αγγλία».⁵⁴⁷ Αναφέρεται ότι η αγγλική λέξη toast είχε τη σημασία της πρόποσης ή της φιλοτησίας (ποτήρι αφιερωμένο στη φιλία), αλλά η λέξη κύρια σήμαινε στην αγγλική γλώσσα φρυγανιά. Το toast ήταν φρυγανιά ψωμιού, την οποία οι Άγγλοι τοποθετούσαν μέσα σε μεγάλη κύλικα με κρασί, όταν άρχιζε κάθε επίσημο συμπόσιο. Η κύλικα περιφερόταν στο τραπέζι και έπιναν όλοι από λίγο. Εκείνος από τους παρευρισκόμενους στου οποίου τα χέρια βρισκόταν το ποτήρι, όταν τελείωνε το κρασί, έτρωγε το toast, δηλ. τη φρυγανιά.

Στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1872 ο συγγραφέας και υφηγητής της νεότερης φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Περβάνογλος δημοσιεύει τη μελέτη «Αρχαιολογικά. Σινικά έθιμα και παίγνια εν Ευρώπη».⁵⁴⁸ Αναφέρει ότι η Κίνα άσκησε επίδραση στις θρησκευτικές παραδόσεις και στα έθιμα της Ευρώπης από το 13^ο αι. έως το 16^ο αι. Η αποστροφή των Ευρωπαίων κατά του κρέατος του λαγού και του κουνελιού και η κατά προτίμηση χρήση του κρέατος της αλεπούς, καθώς και η γιορτή των πηκτών αυγών και των φωτιών σε ορισμένη ώρα του έτους είναι σινικής καταγωγής. Οι Κινέζοι υπήρξαν πρώτοι εφευρέτες της τυπογραφίας, της πυρίτιδας, της πυξίδας, των πιστωτικών και εμπορικών τραπεζών. Επίσης πρώτοι εφεύραν τα παιχνίδια και τις διασκεδάσεις που απασχολούσαν το νου παρά το σώμα. Το δόμινο, τα χαρτοπαίγνια, η δάμα, το ζατρίκιο, οι πολύμορφοι κύβοι, οι κούκλες, οι σινικές σκιές, τα καλοβάθρα (echasses), οι χάρτινοι αετοί και οι σφαίρες έχουν την καταγωγή τους στην Κίνα.

Επίσης στα ελληνικά έντυπα δημοσιεύονται κείμενα για τις εορταστικές εκδηλώσεις και τα δημόσια πανηγύρια της μεσαιωνικής Δύσης. Στο περιοδικό σύγγραμμα (*Νέα*) *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* δημοσιεύεται το 1847 η ανώνυμη μελέτη «Ο γάμος του δουκός της Βενετίας μετά της Αδριατικής θαλάσσης».⁵⁴⁹ Το ίδιο θέμα

⁵⁴⁴ *Παναθήναια*, τόμ. 19 και 20, 17 Μαρτ. 1910, σσ. 20 – 22.

⁵⁴⁵ *Πανδώρα*, τόμ. Β', φυλ. 41, 1 Δεκ. 1851, σσ. 991 – 992.

⁵⁴⁶ *Ελλάς*, έτος Δ', αρ. 260 (67), Κυρ. 21 Αυγ. 1911, σ. 4.

⁵⁴⁷ *Μύρια Όσα*, τόμ. Α', αρ. 2, Φεβ. 1868, σ. 46.

⁵⁴⁸ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΣΤ' (1872), σσ. 147 – 168.

⁵⁴⁹ (*Νέα*) *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, έτος Α', αρ. 4, Οκτ. 1847, σσ. 68 – 71.

δημοσιεύεται: ανώνυμα το 1849 στην *Ευτέρπη* με τίτλο «Πως ο δουξ των Ενετών ενυμφεύετο άλλοτε την θάλασσαν»,⁵⁵⁰ ανώνυμα το 1856 στην *Πανδώρα* με τίτλο «Γάμος του δουκός της Ενετίας μετά της Αδριατικής»,⁵⁵¹ ανώνυμα το 1898 στην *Αρμονία*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Θωμά Α. Σκάσση και τον Ιωάννη Α. Μάμο (1895 – 1902), με τίτλο «Ο γάμος του δουκός της Βενετίας μετά της Αδριατικής θαλάσσης».⁵⁵² Επίσης στο εικονογραφημένο περιοδικό *Ιλισσός*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από τον Ι. Χ. Κουρτέλη (1894 – 1896), δημοσιεύεται το 1895 από το Β. Β. «Ο Βουκένταυρος και η εορτή της Αναλήψεως εν Ενετία».⁵⁵³ Θέμα των μελετών αποτελεί ο γάμος του δόγη της Βενετίας με την Αδριατική θάλασσα. Ο πάπας Αλέξανδρος Γ΄ ευγνωμονώντας τους Βενετούς για τη βοήθεια που του παρείχαν το 1176, όταν τον καταδίωκε ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας στην Ιταλία, χάρισε στο δούκα της Βενετικής Δημοκρατίας διάφορα ηγεμονικά δικαιώματα και προνόμια και μεταξύ άλλων τοποθέτησε στο χέρι του και χρυσό δακτυλίδι λέγοντας προς αυτόν «λάβε τούτο παρ' εμού ως σύμβολον της επί της Αδριατικής θαλάσσης κυριαρχίας σου, μεθ' ης νυμφεύου κατ' έτος συ και οι διάδοχοί σου, διά να μάθωσιν αι επερχόμενοι γενεαί, ότι η θάλασσα αύτη ανήκει εις μόνους υμάς, οίτινες επ' αυτής ενικήσατε, και ότι αυτή οφείλει να υποτάσσεται εξ ολοκλήρου εις τας θελήσεις υμών, ως η γυνή εις τον ίδιον αυτής σύζυγον». Οι Βενετοί τις φιλόφρονες αυτές εκφράσεις εξήγησαν σύμφωνα με τα δικά τους πολιτικά συμφέροντα δημιουργώντας το δικαίωμα της αποκλειστικής κυριαρχίας της Αδριατικής, απαγορεύοντας τη ναυσιπλοΐα σε ξένα πολεμικά πλοία και επιβάλλοντας βαρύτατους δασμούς στα εμπορικά. Αν και οι λαοί που κατοικούσαν στην Αδριατική διαμαρτύρονταν κατά του παράνομου αυτού σφετερισμού, όμως οι δόγηδες της Βενετίας κάθε έτος έως την κατάλυση της Βενετικής Δημοκρατίας (1797) επιβιβάζονταν στο δημόσιο πλοίο Βουκένταυρο και γιόρταζαν το γάμο με την Αδριατική στο λιμάνι Λίδο κατά την ημέρα της Αναλήψεως. Ήταν η λαμπρότερη από όλες τις δημόσιες γιορτές, στην οποία γινόταν και μεγάλο εμπορικό πανηγύρι.

Στην *Πανδώρα* το 1850 δημοσιεύεται ανώνυμα «Η ρηγάττα»,⁵⁵⁴ που ήταν ετήσιος επιθαλάσσιος αγώνας στη Βενετία, συνήθως στα τέλη Μαΐου ή στις αρχές Ιουνίου. Οι διαγωνισμοί γεννήθηκαν κατά τις γιορτινές ημέρες, όταν ο λαός πήγαινε στο λιμάνι Λίδο. Η κυβέρνηση, για να διευκολύνει τις μεταβάσεις, φρόντιζε να βρίσκεται στην παραλία ικανοποιητικός αριθμός από μεγάλες λέμβους με τριάντα ή σαράντα κουπιά. Οι λέμβοι τοποθετούνταν στη σειρά και αναχωρούσαν συγχρόνως. Και επειδή η σειρά ονομαζόταν *riga*, ο διαγωνισμός ονομάστηκε *regatta*. Το 944, σε πανηγύρι για την απελευθέρωση των κοριτσιών που άρπαζαν οι πειρατές της Τεργέστης, η ρηγάττα αναγνωρίστηκε ως εθνική γιορτή. Από τότε η Βενετική Δημοκρατία διέταζε την τέλεσή της σε όλες τις επίσημες περιστάσεις, όπως στην εκλογή του δόγη, σε θαλασσινή νίκη ή σε επίσκεψη διάσημου ξένου.

Ο Ε. Δ. Ροΐδης με τις ποικίλες γνώσεις, που του πρόσφεραν η πολυγλωσσία, η μελετηρότητα και η επαφή του με την Ευρώπη,⁵⁵⁵ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Η εορτή του όνου κατά τον Μεσαιώνα».⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ *Ευτέρπη*, τόμ. Β΄, φυλ. 46, 15 Ιουλ. 1849, σσ. 521 – 523.

⁵⁵¹ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ΄, φυλ. 158, 15 Οκτ. 1856, σσ. 325 – 326.

⁵⁵² *Αρμονία*, τόμ. Δ΄, έτος Δ΄, αρ. 14, 22 Ιουλ. 1898, σσ. 111 – 112.

⁵⁵³ *Ιλισσός*, έτος Α΄, αρ. 23, 15 Φεβ. 1895, σσ. 1 – 4.

⁵⁵⁴ *Πανδώρα*, τόμ. Α΄ (Απρ. 1850 – Απρ. 1851), φυλ. 12, σσ. 274 – 279.

⁵⁵⁵ Γ. Μ. Βαλέττας, «Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 205 – 206.

⁵⁵⁶ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Β΄ (1869), σσ. 221 – 238.

Αναφέρεται στα ανεκδιήγητα όργια που γίνονταν στα χριστιανικά θυσιαστήρια της Δύσης κατά το Μεσαίωνα. Ήταν κράμα ευσέβειας και βεβήλωσης, ακαριαία μετάβαση από το σκώμμα στην προσκύνηση. Η μεγαλύτερη πομπή γινόταν στην πρωτεύουσα της πρώτης Βελγικής στην Καισαρομάγο (Beauvais). Ανάμεσα σε γέλια, άσματα, φιάλες και ποτήρια ερχόταν στο θυσιαστήριο σε ορισμένη ημέρα «όνος ογκώμενος και ασχημονών» και στους «ογκηθμούς» του απαντούσαν οι ιερείς και οι πιστοί εμπαίζοντας και παρωδώντας τα μυστήρια της πίστης. Και βέβαια αυτοί που χθες επιδίδονταν σε όργια, την επομένη ήταν έτοιμοι να οδηγήσουν στην πυρά τον καθένα που στρεφόταν ενάντια στη θρησκεία τους. Οι τελετές αυτές εξακολούθησαν να ακμάζουν στη Δύση σε ολόκληρο το 16^ο αι., όμως η αναγέννηση των γραμμάτων και η θρησκευτική μεταρρύθμιση συνέβαλαν στην κατάργησή τους.

Στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1880 και του 1882 ο Δημ. Π. Γεωργαντόπουλος δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Θρησκευτικάί εορταί και δημώδεις πανηγύρεις εν Ιταλία κατά τον Μέσον Αιώνα».⁵⁵⁷ Από τις πιο επίσημες θρησκευτικές εορταστικές εκδηλώσεις του Μεσαίωνα στην Ιταλία ο συγγραφέας αναφέρει: των Όνων, των Αγίων Πάντων και των Αθώων. Από τα λαϊκά πανηγύρια αναφέρει: τα tornei ή και torneamenti (τα ιππηλάσια των Βυζαντινών), τις Δημοθεινίες, corti bandite (διακηρυγμένα συμπόσια που πραγματοποιούνταν σε κάθε πόλη της Ιταλίας σε γάμους ή σε επίσημο γεγονός ή προς τιμή ένδοξου άνδρα), τις feste nuziali (γαμήλιες γιορτές), τα γαμοδαΐσια (τελετή και συμπόσιο σε γάμους των επιφανών ανδρών), τα Επιφάνεια στα Μεδιόλανα (Μιλάνο), την παράσταση των Μυστηρίων στο Πατάβιο (Πάδοβα) και σε άλλα μέρη της Ιταλίας, τις ιπποδρομίες και την ιππηλασία (ιπποδρομίες) στη Νεάπολη, την Ουηρόνα (Βερόνα) και την Ενετία, τις Απόκρεω και τους γάμους του δόγη στην Ενετία, την παρασκευή των Ποπάνων στην Ουηρόνα (venerdì gnoccolare) (είδος τροφής από αλεύρι, βούτυρο και τυρί). Επίσης αναφέρονται τα ερωτικά δικαστήρια που ήταν απαραίτητα στους ιπποτικούς χρόνους, για να δικάζουν τις ερωτικές διαφορές.

Στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Ο Κόσμος*, το οποίο εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Ιωάννη Δ. Τανταλίδη (1882 – 1883),⁵⁵⁸ δημοσιεύεται το 1883 η μελέτη «Ιστορία των Απόκρεων» (Μετάφρασις υπό Δ. Γ. Μ.).⁵⁵⁹ Είναι γνωστό ότι δύο δυνάμεις που αποτελούν τις βάσεις του δυτικού πολιτισμού άσκησαν ισχυρή επίδραση στα ήθη και στα έθιμα των ευρωπαϊκών λαών: η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και ο χριστιανισμός. Η Ελλάδα είναι όσον αφορά στο πνεύμα και στο αίσθημα γενέτειρα πολλών φαινομένων και έχει για την εξέλιξη των ευρωπαϊκών γιορτών ιδιαίτερη σημασία.⁵⁶⁰ Στη μελέτη αυτή τονίζεται ότι ο χριστιανισμός διατήρησε την τέλεση των αρχαίων εορταστικών εκδηλώσεων. Οι Απόκρεω ανάγουν την καταγωγή τους στα αιγυπτιακά Χερούβ (γιορτές βοδιού), στα ελληνικά Διονύσια (γιορτές Διονύσου) και στα ρωμαϊκά Κρόνεια (ο Κρόνος ήταν διάδοχος του Διονύσου). Στη γιορτή του Όνου και των Μωρών, που πανηγυριζόταν από Χριστούγεννα έως Θεοφάνια, διατηρήθηκαν όλα τα σύμβολα των αιγυπτιακών, ελληνικών και ρωμαϊκών Απόκρεω. Το βόδι και ο όνος εκ νέου καθαγιάστηκαν και τιμήθηκαν ως σύμβολα της δύναμης και της ταπεινότητας. Αλλά στις γιορτές αυτές, που αρχικά χαρακτηρίζονταν από σοβαρότητα, κυριάρχησε γρήγορα η αταξία και η ανηθικότητα Το 14^ο αι. ήταν ήδη βέβηλες. Το 15^ο αι. η Σορβόννη και η σύνοδος της

⁵⁵⁷ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΙΔ' (1880), σσ. 375 – 400, έτος δέκατον έκτον (1882), σσ. 382 – 408.

⁵⁵⁸ -Π., «Κόσμος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 2.

⁵⁵⁹ *Ο Κόσμος*, τόμ. Β', έτος Β', τεύχ. Ε', 31 Δεκ. 1883, σσ. 73 – 75.

⁵⁶⁰ Γ. Α. Μέγας, *Ελληνικάί εορταί*, 1956, σ. 4.

Σένσης τις χαρακτήρισαν ως ειδωλολατρικές. Το 16^ο αι. η τέλεση της γιορτής των Μωρών έληξε στη Γαλλία και μεταφέρθηκε στην Ενετία και στη Ρώμη, όπου ονομάστηκε Απόκρεω. Οι δύο λέξεις *carna vale* (χαίρε κρέας) δόθηκαν από τους Ιταλούς στις νέες ευθυμίες, οι οποίες διαδέχθηκαν αυτές της Γέννησης, του Όνου και των Μωρών. Επανεμφανίστηκαν οι δύο αρχαίοι τύποι των παλαιών Κρονείων, τα δύο σύμβολα της ευφούς βωμολοχίας και της προσωποποιημένης σάτιρας, ο *Maccus* και ο *Plani pedes* με τα ονόματα *Pulcinello* και *Arlequino* αντίστοιχα. Οι γιορτές αυτές γρήγορα διαδόθηκαν και στη Γαλλία.

Στο εβδομαδιαίο πολυσέλιδο περιοδικό *Φιλολογική Ακρόπολις*, που συντάχθηκε από τον Α. Παναγιωτίδη και Κ. Πρασά στην Αθήνα (1888 – 1889) και το οποίο αποτέλεσε έκδοση της καθημερινής εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη,⁵⁶¹ το 1888 ο Φρ., πιθανόν ο ιταλός φιλέλληνας Φραβασίλης που ζούσε στην Αθήνα,⁵⁶² δημοσιεύει τη μελέτη «Ιστορικά εν Ιβρέα της Ιταλίας Απόκρεω».⁵⁶³ Αναφέρεται σε παράδοση του λαού, που χρονολογείται από το 14^ο αι. Ο αυθέντης της Ιβρέας διεκδίκησε από το μιλωνά το δικαίωμα του *jus prima noctis* για την κόρη του. Εκείνη τον σκότωσε και η Ιβρέα τιμά κατά τις Απόκρεω την παλιά εκείνη νίκη της ελευθερίας κατά των τιμαριωτών.

Οι εορταστικές εκδηλώσεις των Απόκρεω μεταφέρθηκαν από την Ευρώπη στη χώρα μας κατά την περίοδο της λατινοκρατίας. Ο λόγιος, ποιητής και κριτικός Μαρίνος Σιγούρος από τη Ζάκυνθο, που φρόντιζε να διατηρηθεί ζωντανή η παράδοση της πατρίδας του,⁵⁶⁴ δημοσιεύει το 1905 στα *Παναθήναια* τη μελέτη «Αι Απόκρεω εν Επτανήσω».⁵⁶⁵ Τονίζει ότι οι Επτανήσιοι επί ενετοκρατίας μιμήθηκαν το *carnevale* (=χαίρε κρέας) των Βενετών, το οποίο διατηρήθηκε έως τη σύγχρονη εποχή.

Οι Απόκρεω κατά την περίοδο του Μεσαίωνα συνδέονται με τις μεταμφιέσεις και τις προσωπίδες. Στο θέμα αυτό αναφέρονται οι μελέτες «Η προσωπίς» του Detlev v. Gevern, που δημοσιεύεται το 1883 στο περιοδικό *Ο Κόσμος* της Κωνσταντινούπολης⁵⁶⁶ και η «Ιστορία της προσωπίδος» που δημοσιεύεται το 1895 στο περιοδικό *Ο Κόσμος*,⁵⁶⁷ που εκδόθηκε στην Αθήνα από τους Μιχαήλ και Γεώργιο Η. Καλέργη (1889 – 1895).⁵⁶⁸

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ενασχόληση των λογίων με το δημοτικό τραγούδι, που είχε ξεκινήσει από τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο κύκλος της Βιέννης με επίκεντρο το Λόγιο Ερμή δίνει ιδιαίτερη προσοχή στη διδασκαλία του Herder σχετικά με την ανώνυμη λαϊκή δημιουργία και τα δημοτικά τραγούδια. Η κίνηση αυτή ενισχύεται από τον πρόλογο του Fauviel (1824) στην έκδοσή του για τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια, όπου κάνει λόγο για την αρχαία καταγωγή του νέου ελληνισμού. Η κίνηση εντείνεται μετά τον αγώνα κατά των Τούρκων και κύρια μετά τη διατύπωση της θεωρίας του Fallmerayer. Ξενόγλωσσες εργασίες αλλά και ελληνικές μελέτες και συλλογές για το δημοτικό τραγούδι μετά το 1850 εμφανίζονται με γρήγορο ρυθμό.⁵⁶⁹ Τα δημοτικά τραγούδια

⁵⁶¹ Θεόδ. Βελιανίτης, «Ακρόπολις», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, σ. 235.

⁵⁶² Σ. Γ. Σπεράντσας, «Γεώργιος Βιζυηνός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σσ. 265 – 266.

⁵⁶³ *Φιλολογική Ακρόπολις*, αρ. 3, Κυρ. 14 Φεβ. 1888, σσ. 39 – 40.

⁵⁶⁴ Τέλλος Άγρας, «Μαρίνος Σιγούρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 760. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 471 – 472.

⁵⁶⁵ *Παναθήναια*, τόμ. Θ', έτος Ε', 29 Φεβ. 1905, σσ. 293 – 295.

⁵⁶⁶ *Ο Κόσμος*, τόμ. Α', έτος Α', τεύχ. ΚΖ', 12 Μαρτ. 1883, σσ. 427 – 429.

⁵⁶⁷ *Ο Κόσμος*, τόμ. Δ', αρ. 14, 1 Φεβ. 1895, σσ. 110 – 112.

⁵⁶⁸ -Π., «Κόσμος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 2.

⁵⁶⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 265 – 266.

παρέχουν άφθονο υλικό για την εθνική ταυτότητα, αποτελούν στοιχεία εθνικής διαφοροποίησης. Μέρος της ελληνικής διανόησης βλέπει στα τραγούδια αυτά εθνική ουσία και επεξεργάζεται το βασισμένο σε αυτά σύστημα εθνικής ολοκλήρωσης.⁵⁷⁰ Επίσης στο πλαίσιο της διεθνούς συγκριτικής μελέτης για την πιο «ανθρωπολογική» κατανόηση του ελληνικού πολιτισμού που καθιέρωσε ο Ν. Πολίτης,⁵⁷¹ στο περιοδικό *Ο Νουμάς* το 1905 δημοσιεύεται η μελέτη «Ξένη φιλολογία. Χαφμπούρ και Σίνη (Δανιμαρκέζικο δημοτικό τραγούδι)» (Μετάφρ. Ηλ. Β.).⁵⁷² Πρόκειται για τον έλληνα δημοσιογράφο, ποιητή, ιστορικό και δραματικό συγγραφέα Ηλία Βουτιεριδίδη, ο οποίος συνεργάστηκε από το 1898 με τα γνωστότερα φιλολογικά περιοδικά και ιδίως με το *Νουμά* και τα *Παναθήναια* και ο οποίος ως δραματικός ποιητής έγραψε τραγωδίες με υποθέσεις και από την εθνική παράδοση, όπως είναι το «Γεφύρι της Άρτας», η «Ηλιογέννητη» και «Οι ελευθερωτές».⁵⁷³ Ο Βουτιεριδίδης στη δημοσίευση σημειώνει τη μεγάλη ομοιότητα του δανιμαρκέζικου δημοτικού τραγουδιού με την «Ηλιογέννητη» της Ηπείρου.

Άμεσα συσχετισμένοι με τη δημοτική ποίηση είναι και οι χοροί. Στην *Εικονογραφημένη Εστία* το 1894 ο λόγιος, ποιητής και εισηγητής του ηθογραφικού διηγήματος Γ. Βιζυηνός⁵⁷⁴ δημοσιεύει τη μελέτη «Ανά τον Ελικώνα. Βαλλίσματα».⁵⁷⁵ Αναφέρει ότι τα βαλλίσματα αποτελούσαν είδος ποίησης που συνοδευόταν από ζωηρό χορό. Τα βαλλίσματα μέσω των αποίκων Ελλήνων που κατοικούσαν στη Νότια Ιταλία μεταδόθηκαν στους Ρωμαίους και αυτοί με τη σειρά τους τα κληροδότησαν στις λατινικές χώρες. Ο λατινικός όρος ballisteo σήμαινε άσμα που ψαλλόταν κατά τους χορούς, ιδιαίτερα τους επινίκιους. Όλα σχεδόν τα νεότερα έθνη, Ιταλία, Γαλλία, Αγγλία, Σκοτία, Σκανδιναβία, Γερμανία, ανέπτυξαν την ποίηση με τα βαλλίσματα, τα οποία αποτελούν την πρώτη δημοτική ποίηση και φέρουν τον ίδιο χαρακτήρα. Είχαν ως υποθέσεις τους στη θρησκεία τις πράξεις των θεών. Όταν έγιναν κοσμικά άσματα, έκαναν υποθέσεις τους τις ανθρώπινες πράξεις. Η δραματική εξέλιξη των υποθέσεων τήρησε παντού τον ορχηστικό χαρακτήρα της, ο χορός έμεινε σειστός και τιναχτός, όπως και στους αρχαίους, ενώ αυτοί που χόρευαν κάτω από τους ρυθμούς των βαλλισμάτων εξακολουθούσαν να μιμούνται το κείμενο, είτε με χειρονομίες, είτε με φυσιογνωμικές κινήσεις, είτε και μόνο με το χρωματισμό της φωνής τους.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι παραδόσεις και οι δοξασίες ενός τόπου, καθώς και όλα τα υπόλοιπα είδη λαϊκής δημιουργίας, στα οποία η ανακάλυψη και η προσήλωση στην Ευρώπη εκπορεύεται από το έργο του Χέρντερ και άλλων γερμανών στοχαστών του δέκατου ένατου αιώνα,⁵⁷⁶ πηγάζουν από την ιστορία του, τη γεωγραφία και τα πιστεύω του. Με βάση αυτό καθρεφτίζουν τις εθνικές ιδιοτυπίες του, την ψυχοσύνθεσή

⁵⁷⁰ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830 – 1880*, ό. π., σσ. 49 - 50.

⁵⁷¹ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, ό. π., σ. 100. Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σσ. 65 - 71.

⁵⁷² *Ο Νουμάς*, τόμ. 1905, αρ. 141, 27 Μαρτ. 1905, σσ. 3 – 6.

⁵⁷³ Ν. Ι. Λάσκαρης, «Ηλίας Περ. Βουτιεριδίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 726.

⁵⁷⁴ Σ. Γ. Σπεράντσας, «Γεώργιος Βιζυηνός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σσ. 265 – 266. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 201. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 260 – 262. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 336.

⁵⁷⁵ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 1894, σσ. 2 – 5, 26 – 28, 43 – 44, 54 – 55, 66 – 67, 89 – 92, 121 – 123, 155 – 158, 170 – 172, 188 – 191, 202 – 204.

⁵⁷⁶ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 106.

του και την πνευματικότητά του.⁵⁷⁷ Σύμφωνα με όσα τονίσθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια διαπιστώνουμε ότι όπως εκεί οι λόγιοι αναζητούν τις ρίζες της εθνότητας όχι μόνο στους αρχαίους, αλλά και στο μεσαιωνικό παρελθόν⁵⁷⁸ συμπεριλαμβάνοντας και τη δυτική μεσαιωνική Ευρώπη, έτσι και η λαογραφική έρευνα προσεγγίζει και ερμηνεύει το έθνος και από την πλευρά αυτή. Ουσιαστικά η στροφή των ελλήνων λογίων στη Δύση υποβοηθά και συνδράμει την πορεία της ελληνικής ιστοριογραφίας⁵⁷⁹ αναζητώντας τεκμήρια μέσα στο παρόν.⁵⁸⁰ Οι λόγιοι που ασχολούνται με τη δυτική μεσαιωνική λαογραφία στο 19^ο αι. προσπαθούν, όπως και οι ιστορικοί, να προσδιορίσουν και να ορίσουν την εθνική ταυτότητα των Νεοελλήνων μέσω της ευρωπαϊκής Δύσης.⁵⁸¹

Οι μεσαιωνικές δημοσιεύσεις επίσης οδηγούν και σε συγκρίσεις των ελληνικών λαογραφικών εκδηλώσεων με τις αντίστοιχες από την Ευρώπη. Η λαογραφία, όσο κι αν μελετάει πολιτισμούς λαών σε εθνικό επίπεδο, όσο κι αν είναι κατά βάση εθνική επιστήμη, δεν αποκλείει και στη διεθνή συγκριτική μελέτη.⁵⁸² Η άμεση σύνδεση των ελληνικών λαϊκών εκδηλώσεων με τις εκδηλώσεις της μεσαιωνικής Ευρώπης και η ενασχόληση των ελλήνων διανοουμένων προς την κατεύθυνση αυτή έχει και άλλη σκοπιμότητα. Παρόμοια στοιχεία με αυτά που βρίσκονται στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό βρίσκονται και στην παράδοση των ευρωπαϊκών εθνών. Στο πλαίσιο της σύγκρισης ο ευρωπαϊκός πολιτισμός παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τον ελληνικό.⁵⁸³ Κάποια δημοτικά τραγούδια και χοροί, κάποιες διηγήσεις ή έθιμα, που υπάρχουν και στις δύο πλευρές, έχουν ως στόχο την ανάδειξη της ελληνικής πολιτισμικής συνέχειας μέσα από τη θεωρία των επιβιώσεων, όσο και μέσα από την προσέγγιση των διαπολιτισμικών σχέσεων και μεταφορών. Και οι δύο κατευθύνσεις αποτελούν εργαλεία πιο ουσιαστικής κατανόησης της ελληνικής συνέχειας⁵⁸⁴ κατοχυρώνοντας την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων⁵⁸⁵ και την πολιτισμική σύμμιξη με τη Δυτική Ευρώπη.⁵⁸⁶

Έτσι η προσπάθεια απόδειξης της συγγένειας των Νεοελλήνων με τους αρχαίους, οι οποίοι θεωρούνταν πρωτοπόροι του δυτικού πολιτισμού, οδηγεί τους νεοέλληνες πρεσβευτές του δυτικού πολιτισμού στην επιδίωξη της πολιτισμικής «μεταλαμπάδευσης», η οποία είχε γίνει νωρίτερα με τη μεσολάβηση της αρχαιότητας και του Βυζαντίου από Ανατολή σε Δύση, να λειτουργεί και αντίστροφα μέσα στο παρόν,

⁵⁷⁷ Δημητρίου Σ. Λουκάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό. π., σ. 152.

⁵⁷⁸ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

⁵⁷⁹ Λουκία Δρούλια, «Συλλογικές συνειδήσεις και νοοτροπίες. Από την παρατήρηση στην ονοματοθεσία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 410 – 411.

⁵⁸⁰ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*. 'Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880), ό. π., σ. 191.

⁵⁸¹ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830 – 1880*, ό. π., σ. 60.

⁵⁸² Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα 1984.

⁵⁸³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 55.

⁵⁸⁴ Έφη Γαζή, «Ρομαντική ιστορική επιστήμη και Σπ. Π. Λάμπρος», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 207.

⁵⁸⁵ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 15.

⁵⁸⁶ Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της "κατασκευής" του ελληνικού κράτους (1821 – 1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: "Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981"*, τόμ. Α', ό. π., σ. 463.

δηλ. από Δύση σε Ανατολή,⁵⁸⁷ τονίζοντας την ιδιαιτερότητα του νεοελληνικού πολιτισμού μέσα στον κορμό του ενιαίου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μέσω της κατεύθυνσης αυτής της λαογραφίας οι έλληνες λόγιοι στο 19^ο αιώνα όχι μόνο αναζητούν στον ευρωπαϊκό πολιτισμό τις ρίζες τους, συνειδητοποιούν τα κοινά στοιχεία που έχουν μαζί του και προσδίδουν στη φυσιογνωμία τους ταυτότητα απαλλαγμένη από το πρόσφατο και πιεστικό παρελθόν που τους όρισε η Ανατολή, αλλά παράλληλα θέλουν να μεταφέρουν στον παραπάνω χώρο την πολιτισμική ακτινοβολία τους, να γίνουν σύμφωνα με τη Σκοπετέα: «η εστία για τη διάδοση των φώτων στους υπόδουλους – η γέφυρα η μετάγουσα τον πολιτισμόν από της Δύσεως εις την Ανατολήν – είτε το ορμητήριο για τη μελλοντική απελευθέρωση, μοχλός και έρεισμα της εξεγέρσεως».⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Michael Rohde, «Ο πολιτισμικός “προσανατολισμός” της νεοσύστατης Ελλάδας, η καταγωγή των Νεοελλήνων και ο Στέφανος Κουμανούδης», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998, “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 473.

⁵⁸⁸ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 251.

Κεφάλαιο ε

Η Λογοτεχνία

1. Η Ποίηση

Στην πρωτεύουσα του νεοσύστατου βασιλείου της Ελλάδας, που προέκυψε από τη δεκάχρονη ελληνική επανάσταση, παράλληλα με την πολιτική ζωή άρχισε να πυκνώνει έντονη πνευματική και λογοτεχνική δραστηριότητα. Η λογοτεχνική πραγματικότητα των πρώτων πενήντα χρόνων του ελληνικού κράτους κινήθηκε στα όρια του ρομαντισμού και της καθαρεύουσας, τα οποία διερευνά με σαφήνεια ο Κ. Θ. Δημαράς στο βιβλίο του *Ελληνικός Ρομαντισμός*.⁵⁸⁹ Πρόκειται για ιδιότυπο ρομαντισμό, που εμφανίστηκε στα χρόνια της βαναροκρατίας και ήταν ανάμικτος με αρχαϊστικές ροπές και νεοκλασικό γούστο.⁵⁹⁰ Ο διανοούμενος ελληνισμός, στραμμένος από τα παλαιότερα χρόνια προς τη γαλλική παιδεία και τον κλασικισμό της, ακολούθησε μετά την επανάσταση νέα τροπή προς το ρομαντισμό και φάνηκε να συγκινείται από την ορμή των νέων καιρών. Οι γαλλικές επιδράσεις βρήκαν αυτή την εποχή τη μεγαλύτερη ανάπτυξή τους. Η ρομαντική έξαψη στη λογοτεχνία εκφράστηκε μέσα από τη νοσταλγία προς τα περασμένα, τη μελαγχολική διάθεση, την έξαρση της ελευθερίας και γενικότερα των ηθικών αξιών, καθώς και την τόνωση του εθνικού συναισθήματος.⁵⁹¹

Ο ρομαντισμός γενικά ως πνευματικό κίνημα στράφηκε στη λογοτεχνία και στην τέχνη ενάντια στον κλασικισμό. Ο προσανατολισμός προς την κλασική αρχαιότητα και το κλασικό ύφος άρχισε με τη λήξη του Μεσαίωνα στη Δύση και κορυφώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια οι λογοτέχνες και οι καλλιτέχνες περιφρονώντας την ασχήμια και την ευτέλεια της ζωής αναζήτησαν την ομορφιά στο Μεσαίωνα ή σε φανταστικές χώρες. Το παρόν δεν ήταν ικανοποιητικό. Άρχισε να γίνεται έρευνα του παρελθόντος μέσα από τις πνευματικές επιστήμες, τη λογοτεχνία και την τέχνη, όχι για να καταδικασθούν και να παρασταθούν ως παραφροσύνη, αλλά για να κατανοηθούν και να εκλογικευθούν τα παραγνωρισμένα και μακρινά χρόνια του Μεσαίωνα.⁵⁹² Ουσιαστικά κύριο μέλημα των ρομαντικών ήταν να ερμηνεύσουν το παρόν ανατρέχοντας στο παρελθόν. Πηγή έμπνευσης όμως δεν αποτελούσε πια η ελληνορω-μαϊκή αρχαιότητα, αλλά η ιστορία του κάθε λαού, και ιδιαίτερα αυτή των βόρειων ευρωπαϊκών κρατών, ενώ συγχρόνως ανακαλύφθηκε ο μέχρι τότε αγνοημένος Μεσαίωνας.⁵⁹³ Οι εκπρόσωποι του ρομαντισμού στην ποίηση έδιναν την πρώτη θέση στη φαντασία, στην ονειροπόληση, στο μυστήριο, στο θαυμαστό, στα ηρωικά κατορθώματα, στην περιπέτεια εγκαταλείποντας τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και έκφρασης των κλασικών θεωριών. Οι ρομαντικοί χρησιμοποιούσαν νέα γλωσσικά ευρήματα, εκφράζονταν με μεγάλα λόγια

⁵⁸⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π.

⁵⁹⁰ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 509.

⁵⁹¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 271 – 272. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σσ. 106 – 107.

⁵⁹² Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 250 – 251.

⁵⁹³ Γ. Γκότση – Δ. Προβατά, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές του 18^{ου} έως τον 20^ό αιώνα*, τόμ. Β', ομάδα εκτέλεσης έργου ΕΑΠ/ 1997 – 2000, σ. 49.

και εκδήλωναν συναισθήματα μελαγχολίας και μάλιστα απαισιοδοξίας. Λάμβαναν ως θέματα τη φύση, τον έρωτα, το θάνατο και την πατρίδα.⁵⁹⁴

Στην Ελλάδα, αν και ο κλασικισμός είχε γερές ρίζες στον τομέα της ένδοξης αρχαιότητας, όμως οι ποιητές δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στο ρεύμα του ρομαντισμού που κυριάρχησε τότε στην Ευρώπη. Διατήρησαν όμως από τον κλασικισμό την προβολή της αρχαίας αττικής γλώσσας και έγιναν μιμητές του δυτικού ρομαντισμού.⁵⁹⁵ Το ρομαντικό κίνημα που ήρθε στη χώρα μας από το εξωτερικό, με την πένθιμη στάση του απέναντι στα πράγματα, βρήκε ανταπόκριση, κατάλληλο έδαφος για να εδραιωθεί, αφού αντιπροσώπευε πλήρως την απογοητευμένη και πικραμένη γενιά από τις αλλεπάλληλες αποτυχίες που ακολούθησαν τον αγώνα.⁵⁹⁶ Μάλιστα συνδέθηκε με την πιο απαισιόδοξη και καταθλιπτική πλευρά: η θρηνητική διάθεση, η ερωτική απελπισία και η απάρνηση της ζωής, οι εκρήξεις στα συναισθήματα, οι υπερβολές στην έκφραση αποτέλεσαν τα πλέον βασικά γνωρίσματά του.⁵⁹⁷ Το βυρωνικό θέμα της σύγκρισης και σύγκρουσης ανάμεσα στο λαμπρό παρελθόν και στο θλιβερό παρόν της νέας Ελλάδας υπήρξε πανίσχυρο θέμα του ρομαντισμού.⁵⁹⁸

Οι Φαναριώτες,⁵⁹⁹ οι οποίοι μετά την απελευθέρωση και τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους άφησαν την Πόλη για να εγκατασταθούν στην Αθήνα, έγιναν, ως γνωστόν, οι φορείς του γαλλικού πνεύματος στην Ελλάδα.⁶⁰⁰ Εκτός από αυτούς είχαν συγκεντρωθεί στην ελληνική πρωτεύουσα άνθρωποι των γραμμάτων από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Οι λόγιοι αυτοί αποτελούν ξεχωριστή σχολή, την Αθηναϊκή, και επηρεάζονται από τους αθηναίους Φαναριώτες.⁶⁰¹ Οι εκπρόσωποι της Αθηναϊκής Σχολής, οι οποίοι θαυμάζουν περισσότερο τη γαλλική παιδεία,⁶⁰² εμφανίζονται γοητευμένοι κύρια από τους ρομαντικούς Λαμαρτίνο, Βερανζέρο, Ουγκώ, αλλά και τον Μπάυρον και τους μιμούνται.⁶⁰³

Έτσι ο ρομαντισμός, που για πολλά χρόνια κυριάρχησε στη Γαλλία και σε άλλες χώρες, όπως Γερμανία, Αγγλία, Ιταλία,⁶⁰⁴ μαζί με την καθαρεύουσα θα μείνει κυρίαρχος στην ελληνική ποίηση για πενήντα ολόκληρα χρόνια⁶⁰⁵ και ό,τι θα προβάλλει ο ποιητής είναι το δυτικό παράδειγμα.⁶⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό δημοσιεύονται μελέτες, βιογραφίες και ποιητικά κείμενα, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, με θέμα το Δυτικό Μεσαίωνα. Το 1852

⁵⁹⁴ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 248 – 250. Γ. Γκότση – Δ. Προβατά, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές του 18^{ου} έως τον 20^ο αιώνα*, τόμ. Β', ομάδα εκτέλεσης έργου ΕΑΠ/ 1997 – 2000, σ. 48.

⁵⁹⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 251 – 252.

⁵⁹⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 299 - 300.

⁵⁹⁷ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1971, σ. 23.

⁵⁹⁸ Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών Βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Αθήνα 1992, σ. 17.

⁵⁹⁹ Οι Φαναριώτες ήταν οι απόγονοι της ελίτ της Κωνσταντινούπολης του δέκατου όγδοου αιώνα και των παραδουνάβιων ηγεμονιών, οι οποίοι συγκρότησαν την πνευματική ελίτ του ελληνικού βασιλείου. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σσ. 67 – 68.

⁶⁰⁰ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 107.

⁶⁰¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 299.

⁶⁰² Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 52.

⁶⁰³ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 265.

⁶⁰⁴ Άγγελος Φουριώτης, «Ιστορική Αναδρομή», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 77 – 88.

⁶⁰⁵ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 170.

⁶⁰⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 187.

στο περιοδικό *Ευτέρπη* δημοσιεύεται ανώνυμα η βιογραφία «Ο ποιητής Αρνάλδος Δανιήλ» (Εκ του Γαλλικού).⁶⁰⁷ Αναφέρεται ότι ο τροβαδούρος και ποιητής Δανιήλ από τη Νότιο Γαλλία και από την επαρχία της Προβηγκίας είχε ως μούσα του την Αδελαΐδα Δε Βουλ, τη σύζυγο ενός από τους άρχοντες της Γασκονίας, του άρχοντα Δε Βουλ. Επειδή στους στίχους του εμπνεόταν από τον έρωτά του για την Αδελαΐδα, τη μετονόμασε «Κυβέρνη», κυρία δηλ. της σκέψης του. Πέθανε το 1200 ψάλλοντας την ωραία Κυβέρνη, σύμφωνα με υπόσχσή του.

Το ιπποτικό πνεύμα και η μακρινή μεσαιωνική εποχή συνεπαίρνουν τον Αχιλλέα Παράσχο, ο οποίος το 1854, σε νεανική ηλικία, στην *Ευτέρπη* δημοσιεύει το ποίημά του «Ο ιπότης» (1853).⁶⁰⁸ Ο Παράσχος, που χαρακτηρίζεται ως ποιητής αχαλίνωτης φαντασίας, θερμού ενθουσιασμού, ερωτολόγος και πατριώτης,⁶⁰⁹ στο ποίημα αυτό εύχεται να ήταν ιπότης του Μεσαίωνα, να συμμετείχε στις σταυροφορίες, αντί να ζει στη «στείρα εποχή του», αντί «να πλανάται δειλός και μαραμένος», αντί «να ζει με φιλοφρονήσεις και λέξεων σωρείας». Στον «Ιπότη» διακρίνονται ξεκάθαρα τα χαρακτηριστικά και το πνεύμα της υπερβολής του ρομαντισμού της Αθηναϊκής Σχολής,⁶¹⁰ της οποίας ο Παράσχος υπήρξε τελευταίος, αλλά και τυπικός και κύριος αντιπρόσωπός της στη χώρα μας.⁶¹¹ Γράφει σχετικά ο Δημαράς: «Είναι ο κατεξοχήν, ο ανεπιφύλακτα ρομαντικός ποιητής μας: κανένας συγκρατημός, καμμιά αμφιβολία. Δίνεται ολόκληρος στα ρομαντικά θέματα, στους ρομαντικούς φραστικούς τρόπους, στην πιο κούφια ρομαντική μεγαληγορία». Εκφράζει μέσα από το ποίημά του το αίσθημα της θλιβερής αλλαγής μετά τη λήξη του αγώνα, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «πτώση του ιδανικού», χαρακτηριστικό όλου του αθηναϊκού ρομαντισμού.⁶¹² Ο Εμμανουήλ Ροΐδης επίσης στη μελέτη περί «Συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως» αναφέρει για τον ποιητή: «Εις πάντα τα ποιήματα του Παράσχου θαυμάζομεν κραυγὰς ανερχομένας εις τα χείλη εκ των μυχών αληθώς αλγούσης καρδιάς, ευγλώττους αποστροφάς, σφοδρότητα πάθους, μεταφοράς ποιητικωτάτας αλλά συγχρόνως επαναλήψεις και χάσματα».⁶¹³

Ο λογοτέχνης Χ. Α. Παρμενίδης, που έζησε μεταξύ Ερμούπολης της Σύρου, Κωνσταντινούπολης και Αγγλίας και επηρεάστηκε από την ευρωπαϊκή πνευματική δραστηριότητα,⁶¹⁴ δημοσιεύει το 1863 στην *Πανδώρα* «Ποίησις: ο πατροκτόνος» (Κατά τον Victor Hugo).⁶¹⁵ Στο ποίημα αυτό αναφέρεται ότι ο Κανούτος Β΄ της Δανιμαρκίας (σημερινής Δανίας) (11^{ος} αι.) σκότωσε το γέροντα πατέρα του Σβένο και στη συνέχεια έγινε βασιλιάς. Η μοίρα τον βοήθησε και κέρδισε θριάμβους και δάφνες. Προσάρτησε είκοσι γειτονικά νησιά, υπέταξε Σάξονες, Πίκτες, Κέλτες, Βανδάλους, Βορούσους και Σλάβους. Κυβέρνησε είκοσι έτη ως ήρωας και ως μεγάλος εθνάρχης λησιμονώντας ότι

⁶⁰⁷ *Ευτέρπη*, τόμ. 5, φυλ. 117, 1 Ιουλ. 1852, σσ. 495 – 497.

⁶⁰⁸ *Ευτέρπη*, τόμ. 7, φυλ. 38, 15 Απρ. 1854, σ. 335.

⁶⁰⁹ Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 185.

⁶¹⁰ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 113.

⁶¹¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 156. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 306 – 309. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 284 – 292, 353. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 195. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 179.

⁶¹² Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Ο αθηναϊκός ρομαντισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σ. 503.

⁶¹³ Θ. Β., «Αχιλλέας Παράσχος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σσ. 668 – 669.

⁶¹⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 205.

⁶¹⁵ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 311, 1 Μαρτ. 1863, σσ. 590 – 591.

υπήρξε πατροκτόνος. Όταν πέθανε, του αποδόθηκαν όλες τις τιμές που αρμόζουν σε άγιο και μεγάλο μονάρχη. Όμως στον άλλο κόσμο που βρισκόταν το αίμα του αδικοσκοτωμένου πατέρα τον καταδίωκε και δεν του επέτρεπε να ησυχάσει μέσα στο λίθινο μνημείο του.

Στο περιοδικό *Χρυσάλλης* το 1865 δημοσιεύεται ανώνυμα «Βιογραφία. Λουδοβίκος Αριόστος».⁶¹⁶ Αναφέρεται ότι ο διάσημος ιταλός ποιητής, ο οποίος γεννήθηκε στην ακρόπολη του Ριγίου το 1474 από γονείς ευγενείς και πέθανε το 1533, έκανε νομικές σπουδές, αλλά αφοσιώθηκε στη φιλολογία. Διδάχθηκε ελληνικά και λατινικά. Ο Αριόστος είχε πολλούς φίλους, μεταξύ των οποίων το Λέοντα Ι΄, τον καρδινάλιο Βιβιένα και το μαρκήσιο Βάζιο, οι οποίοι τον εκτιμούσαν και τον προστάτευαν. Ήταν όμορφος, κομψός, πολύ αφηρημένος και είχε πολλές ερωμένες. Αγαπούσε την ανεξαρτησία και την πατρίδα του. Πλούτη ποτέ δεν απέκτησε, διότι ήταν αφιλοκερδής και φρόντιζε για την τέχνη του. Έργα του: «Πύραμος και Θίσιβη», δράμα από την παιδική ηλικία του. Σύγγραμμα που πραγματευόταν την ελεύθερη αγωγή των παιδιών από τους γονείς. Δύο κωμωδίες «la Cassaria» και «i Suppositi». Λυρικά ποιήματα στα ιταλικά και στα λατινικά, με τα οποία έγινε γνωστός στον καρδινάλιο Ιππόλυτο Δ΄ Εστ, ο οποίος ως προστάτης των μουσών προσέλαβε τον Αριόστο στην αυλή του και τον διατήρησε δεκαεπτά έτη. «Ορλάνδος ο μανιώδης» (*Orlando furioso*) με θέμα τους έρωτες του Ορλάνδου (1516), που μεταφράστηκε επανειλημμένα σε πολλές ξένες γλώσσες.

Ο ηπειρώτης καθηγητής του πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Ασώπιος, θαυμαστής του Κοραή, γνωστός για την πολεμική του ενάντια στα γλωσσικά κηρύγματα του Π. Σούτσου και πρώτιστος αντιπρόσωπος της ομάδας των κριτών των ποιητικών διαγωνισμών,⁶¹⁷ δημοσιεύει στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1868 τη μελέτη «Περί των δαφνηφόρων ήτοι δαφνηστεφών ποιητών».⁶¹⁸ Αναφέρει ότι κατά το 12^ο και το 13^ο αι., όταν άρχισε να αναζωπυρώνεται ο ζήλος για την παιδεία μέσα από τα πανεπιστήμια και τις ακαδημίες στην Ιταλία, σύμφωνα με το παράδειγμα των αγώνων στο Καπιτώλιο και των αρχαίων Ρωμαίων που θριάμβευαν, ανανεώθηκαν οι «δαφνηφορίες» στους καθηγητές της νομικής, της θεολογίας και της ιατρικής. Αλλά και πριν τη σύσταση των πανεπιστημίων και ακαδημιών βρίσκεται η συνήθεια αυτή σε λόγιους ανθρώπους και σε καλά οργανωμένα σχολεία. Η απόδοση τιμών με δάφνες μεταδόθηκε από την Ιταλία σε Γερμανία, Αγγλία, Ισπανία και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Επίσης καθιερώθηκαν στη φιλοσοφία και στην ποίηση. Πρόσωπα που έλαβαν αυτή την τιμή ήταν ο Γέρβερτος, ο μετέπειτα πάπας Σύλβεστρος Β΄, ο ποιητής Πικηνός Πακίφικος, ο παταβινός Αλβερτίνος Μουσσάτος, ο Δάντης που στην κηδεία του ήταν ντυμένος ως ποιητής, ο Πετράρχης, ο Φραγκίσκος Φίλελφος, ο Π. Φαύστος Ανδρελίνης, ο Ιωάννης Γουιδικιώνης. Ο Κ. Ασώπιος αναφέρεται επίσης και στα γραμματολογικά διαγωνίσματα που με τη χορηγία ξένων καθιερώθηκαν στην Ελλάδα, ένα από τα οποία ποιητικό. Μας μεταβιβάζει έτσι από τα αρχαιότερα στα νεότερα, από τα ξένα στα ελληνικά πράγματα.

Στη χώρα μας οι αθηναϊκοί ποιητικοί διαγωνισμοί καθιερώθηκαν το 1850 και έληξαν το 1877.⁶¹⁹ Ο πλούσιος ομογενής από την Τεργέστη Αμβρόσιος Στεφάνου Ράλλης με επιστολή του προς τον υπουργό παιδείας στην Ελλάδα έγινε ιδρυτής και χορηγός των

⁶¹⁶ *Χρυσάλλης*, τόμ. Γ΄, φυλ. 66, 30 Σεπτ. 1865, σσ. 556 – 558.

⁶¹⁷ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 342.

⁶¹⁸ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Β΄ (1868), σσ. 260 – 309.

⁶¹⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 169.

ποιητικών διαγωνισμών στην Ελλάδα.⁶²⁰ Όρος του αγωνοθέτη ήταν να καθιερωθεί η καθαρεύουσα με σκοπό να δημιουργηθεί μία πανελλήνια εθνική γλώσσα.⁶²¹ Οι διαγωνισμοί με τα σύμβολά τους, όπως βραβείο των 1000 δρχ., στεφάνι δάφνης στο νικητή, θριαμβευτική πομπή, παρέπεμπαν στην αρχαιότητα, διοργανώθηκαν με πρωτοβουλία του πανεπιστημίου, όπως και στην Ευρώπη, και υιοθέτησαν την καθαρεύουσα. Η παραπομπή στην αρχαιότητα είχε ως στόχο την αντίκρουση της θεωρίας του Fallmerayer και την προβολή της συνέχειας του ελληνισμού μέσα από τον ποιητικό θεσμό και την ενότητά του.⁶²²

Ουσιαστικά με τις κρίσεις των ποιητικών διαγωνισμών ο ακαδημαϊσμός ή κλασικισμός απαντούσε από το πανεπιστημιακό βήμα στο ανατρεπτικό κίνημα του ρομαντισμού.⁶²³ Οι καθηγητές μέσα από τον κριτικό έλεγχο πολεμούσαν τη ρομαντική ακράτεια. Η ρομαντική ποίηση ήταν «ξένη, οθνεία, ουχί ελληνική».⁶²⁴ Κάνοντας αυτή την κρίση οι κριτές δεν αποδοκίμαζαν το ρομαντισμό ως αντιρρεαλιστική τάση, η οποία έκανε αναδρομή στο παρελθόν, το εξωραΐζε και το ερμήνευε με αυθαίρετα κριτήρια, αλλά ως ποίηση «ξένη». Οι κριτές των διαγωνισμών ήθελαν να εξυπηρετεί η ποίηση την εθνική ιδέα, τη γνωστή ως «Μεγάλη Ιδέα».⁶²⁵ Ο ποιητής συνεργαζόταν. Γράφει για αυτόν ο Δημαράς: «Δίπλα του, μέρα με την ημέρα μεστώνει το καινούριο ιδανικό, ... η Μεγάλη Ιδέα. Τα θεμέλια της Μεγάλης Ιδέας τα βάζουν άλλοι· αυτός θα κρεμάσει μόνο επάνω της τα φανταχτερά της στολίδια. Η Μεγάλη Ιδέα· το όνειρο του αρχαίου μεγαλείου, το όραμα της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η πίστη στην αποκατάσταση του γένους, η αναδρομή προς τον αρχαίο κόσμο, η ανασύνδεση με την αρχαιότητα, όλα αυτά που τα είχε αρχίσει ο λόγιος πριν από το Εικοσιένα, τα συνεχίζουν τώρα οι νέοι επιστήμονες με πάθος και με συνέπεια».⁶²⁶ Τα κατορθώματα του '21, οι αξίες και τα ιδανικά του αγώνα, καθώς και οι παραδόσεις γύρω από το Ρήγα συγκινούσαν την ψυχή των Ελλήνων. Άλλωστε η Θεσσαλία, η Κρήτη, η Ήπειρος και τα μεγάλα νησιά του Αιγαίου παρέμεναν κάτω από τον τουρκικό ζυγό και αντίστοιχα ποιήματα τόνωναν το πατριωτικό συναίσθημα των Ελλήνων.⁶²⁷ Στο πλαίσιο της παρουσίας της ξενικής κατοχής παρουσιάζονται στους διαγωνισμούς ποιήματα και από την περίοδο της φραγκοκρατίας. Στο διαγωνισμό της 23 Απριλίου 1858, με εισηγητή των αγωνοδικών τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και κριτική επιτροπή το Φίλιππο Ιωάννου, τον Αθαν. Σ. Ρουσόπουλο, τον Ευθύμιο Καστόρη, το Στέφ. Α. Κουμανούδη και τον Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο, παρουσιάζεται το ποιητικό έργο του καθαρευουσιάνου ποιητή της Αθηναϊκής Σχολής και πανεπιστημιακού καθηγητή Θ. Ορφανίδη⁶²⁸ «Χίος Δούλη».⁶²⁹

⁶²⁰ Κ. Θ. Δημαράς, «Η “πράξη” του 1850», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τεύχ. 12 και 13 (Ιούν. και Δεκ. 1990), σσ. 202 – 206.

⁶²¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 339.

⁶²² Παναγιώτης Μουλλάς, «Πανεπιστήμιο Αθηνών: ποιητικοί διαγωνισμοί και ιδεολογία (1851 – 1877)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τεύχ. 12 και 13 (Ιούν. και Δεκ. 1990), σσ. 206 – 212.

⁶²³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 199 – 200.

⁶²⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 340.

⁶²⁵ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 339 – 340.

⁶²⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 188.

⁶²⁷ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 337.

⁶²⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 180. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 300. Δ. Α. Δ., «Θεόδωρος Ορφανίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σσ. 122 – 123. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 268. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 184.

⁶²⁹ *Πανδώρα*, τόμ. Θ', φυλ. 196, 15 Μαΐ. 1858, σσ. 80 – 82.

Δημοσιεύεται στο περιοδικό *Πανδώρα* το 1858 και αναφέρεται στο ζυγό της Χίου από τους Γενούτες κατά το 14^ο αι.

Η χρήση επίσης της καθαρεύουσας οδήγησε σε νέους δρόμους. Μέσα από τους διαγωνισμούς και το έπαθλο του ποιητικού διαγωνίσματος, που το απένειμε κριτική επιτροπή από πανεπιστημιακούς καθηγητές, ωρίμασε η κριτική ως ξεχωριστό είδος λόγου.⁶³⁰ Μάλιστα η αναφορά «περί τον Κ. Ασώπιον» δήλωνε την ύπαρξη κριτικής σχολής με αρχηγό τον ίδιο.⁶³¹ Ο Κ. Ασώπιος θεωρήθηκε από τους θεμελιωτές της ανάπτυξης της κριτικής διάνοησης στη χώρα μας, αυτός που ράγισε το οικοδόμημα των Σούτσων και αυτός που στηρίχθηκε στα διδάγματα των δύο δασκάλων, του Κοραή και του Σολωμού. Από αυτόν ξεκίνησε ο δρόμος της νεοελληνικής κριτικής ενισχυμένος κάθε τόσο με τις προσφορές από τα Επτάνησα.⁶³² Η καθαρεύουσα, παρά την υποστήριξη από το πανεπιστήμιο και το κράτος δεν μπόρεσε να επιβληθεί στον ποιητικό λόγο. Στους τελευταίους διαγωνισμούς κατόρθωσαν οι δημοτικίζοντες ποιητές να αποκτήσουν μερικά βραβεία και έτσι το οικοδόμημα της καθαρεύουσας άρχισε να καταρρέει.⁶³³ Η ακαδημαϊκή κριτική, που όσο και αν τα πρώτα χρόνια προσπάθησε να αποκλείσει το δημοτικισμό, σταδιακά τον αναγνώρισε, του έδωσε ίσα δικαιώματα με την καθαρεύουσα και τον βράβευσε προωθώντας η ίδια το δημοτικισμό.⁶³⁴

Η «από καθέδρας» κριτική λοιπόν παραχώρησε τα πρωτεία σε καινούργιες τάσεις, καινούργιες προσπάθειες και καινούργιες απόψεις. Είναι γνωστό ότι με τους «Στίχους» του Νίκου Καμπα και τους «Ιστούς αράχνης» του Γεωργίου Δροσίνη εμφανίζονται επίσημα οι εκπρόσωποι της νέας ποιητικής γενιάς του 1880 με την αντιρομαντική στάση τους. Επιζητούν την απλότητα στην έκφραση, το οικείο και το καθημερινό στο θέμα, την επιμέλεια της μορφής του στίχου, που είχαν παραμελήσει οι ρομαντικοί, και τη δημοτική γλώσσα, εισάγοντας καινούργιο μέτρο απέναντι στο χωρίς έλεγχο συναίσθημα των ρομαντικών και έχοντας οδηγό τα νέα ποιητικά ρεύματα της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως τους γάλλους παρνασιακούς⁶³⁵ με αρχηγούς της σχολής τον Γκωτιέ, το Λεκόντ Ντελίλ, τον Μπανβίλ, αλλά και τους συμβολιστές με δασκάλους το Μωρεά, το Βερλαίν και το Μαλλαρμέ.⁶³⁶ Το δημοτικισμό καθώς και τις νέες πνευματικές τάσεις υποστηρίζουν νέα περιοδικά, όπως η *Τέχνη*, τα *Παναθήναια*, το *Περιοδικόν μας*, ο *Διώνυσος*, η *Ηγησώ*, ο *Νουμάς*.⁶³⁷

Όμως και μέσα από τις νέες τάσεις και τα νέα ρεύματα ο δυτικός Μεσαίωνας δεν εγκαταλείπεται ως θεματική πηγή. Ο Ευγ. Γ. Ζαλοκώστας, γιος του ποιητή Γεωργίου Χ. Ζαλοκώστα, διπλωμάτης και λόγιος,⁶³⁸ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1881 δημοσιεύει τη μελέτη «Φιλολογικά. Περί της συγχρόνου εν Ισπανία λυρικής ποιήσεως».⁶³⁹ Αναφέρεται στο Νουνιέζ δε Άρθε και τις λυρικές ποιήσεις του, που αποτελούν ιδιαίτερο είδος και καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του έργου του. Παρουσιάζεται η σκηνή του σοφού του

⁶³⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 338 – 339.

⁶³¹ Στο ίδιο, σ. 341.

⁶³² Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 307 - 308.

⁶³³ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 340.

⁶³⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 310.

⁶³⁵ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 186 – 187. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 251.

⁶³⁶ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 353 -354.

⁶³⁷ Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 413 – 418.

⁶³⁸ Κ. Γ. Μ., «Ευγένιος Ζαλοκώστας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 902.

⁶³⁹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 241 – 269.

13^{ου} αι. Raymond Lulle, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση έγραψε γύρω στους 4.000 επιστημονικούς και θεολογικούς τόμους και συνέλαβε την ιδέα να εκπολιτίσει το μουσουλμανικό λαό με την πειθώ. Στο ποίημα βρίσκεται ήδη σε προχωρημένη ηλικία και με βάση τις αναμνήσεις του διηγείται σε υψηλό και συγκινητικό λόγο τις παράδοξες περιπέτειες της νεότητάς του και τον έρωτά του για τη Λευκή δε Καστέλλο. Η ποίηση του Νουνιέζ δε Αρθε κρύβει αλληγορία. Κάτω από την εικόνα της Λευκής θέλησε να παραστήσει το σύμβολο της επιστήμης, την οποία με ζήλο επιδιώκει ο άνθρωπος και από την οποία δεν απολαμβάνει στο τέλος παρά αμφιβολία και απογοήτευση. Το ποίημα του Raymond Lulle συμπεριλαμβάνεται στην «Αρήιο Κραυγή».

Το 1889 ο Νικόλαος Σπάθης στο περιοδικό *Εβδομάς* παρουσιάζει ποίηση «Σχίλλερου. Ο κόμης του Αψβούργου». ⁶⁴⁰ Το ποίημα αναφέρεται στους γερμανούς εκλέκτορες που συγκεντρώνονται το 1273 και εκλέγουν ως αυτοκράτορα το Ροδόλφο Α΄ των Αψβούργων, του οποίου η στέψη έγινε το ίδιο έτος στο Άαχεν. Το πλήθος επευφημεί γεμάτο χαρά, επειδή μετά από πολυχρόνιες και επώδυνες επαναστάσεις πέρασαν οι ημέρες της φρικτής αναρχίας και δόθηκε στη γη δίκαιη βασιλεία. Κατά το δείπνο της στέψης ο αιετός έχοντας θεϊκή έμπνευση ψάλλει τη γενναιότητα, την ευσέβεια και τη δικαιοσύνη του Ροδόλφου.

Επίσης στο μηνιαίο περιοδικό *Σεράπιον*, που εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια (1909 – 1910) από την ομώνυμη «Εταιρεία προς προστασίαν και ανάδειξιν των ελληνικών γραμμάτων», ⁶⁴¹ δημοσιεύεται το 1910 στο κεφάλαιο «Πνευματική κίνηση» το ανώνυμο άρθρο «The Quarterly Review. I. MCMX». ⁶⁴² Αναφέρεται στο 13^ο αιώνα και στη μεσαιωνική πόλη Todi της Ιταλίας, καθώς και στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας που είχε εμφανισθεί με τον Jacopone (πιθανόν 1228 – 1306) εκφράζοντας τα ιταλικά ιδανικά πριν το Δάντη.

Ιδιαίτερα συχνή στα ελληνικά έντυπα είναι η δημοσίευση του θέματος του Δάντη. Το 1783 η γαλλική μετάφραση της *Κόλασης* του Δάντη από τον Antoine de Rivarol δημιούργησε τις προϋποθέσεις για πραγματική αναβίωση του πνεύματος του ποιητή κατά την περίοδο του ρομαντισμού, ⁶⁴³ που επηρέασε τη χώρα μας όχι μόνο κατά τη ρομαντική περίοδο, αλλά και αργότερα. Ο Σ. Ι. Β. το 1865 στη *Νέα Επτάλοφο* δημοσιεύει «Βιογραφία. Δάντης Αλιγιέρης» (Κατά το Γαλλικόν). ⁶⁴⁴ Αναφέρεται ότι ο Δάντης γεννήθηκε στη Φλωρεντία το 1265 και πέθανε στη Ραβέννα το 1321. Γνωστός ήταν ο έρωτάς του για τη Βεατρίκη Πορτινάρη, της οποίας απαθανάτισε το όνομα. Εκείνη πέθανε το 1291 σε νεανική ηλικία και ο ποιητής στα είκοσι έξι του, αν και έκανε γάμο με τη Γέμμα Δονάτη, έμεινε σε όλη τη ζωή του πιστός στην ανάμνηση και στον έρωτα της Βεατρίκης. Ο Δάντης ήταν αριστοκρατικής καταγωγής και συμμετείχε στους πολιτικούς αγώνες της εποχής του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να ζήσει πολλά χρόνια στην εξορία. Ο Δάντης ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία, την ιστορία και τη θεολογία. Γνώριζε τη λατινική, τη γαλλική, την προβηγκιακή και ελάχιστα την ελληνική γλώσσα. Προτιμούσε να μελετά τη λατινική γλώσσα και τη μουσική. Σώζονται λυρικές ποιήσεις του και πεζά συγγράμματα. Αυτά είναι: Η «Νέα ζωή» (Vita nuova), η οποία είναι σχεδόν βιογραφία της Βεατρίκης και του ποιητή. «Περί μοναρχίας» (De monarchia), πολιτική πραγματεία

⁶⁴⁰ *Εβδομάς*, τόμ. ΣΤ΄, αρ. 43, 28 Οκτ. 1889, σσ. 6 – 7.

⁶⁴¹ Στ. Εμμ. Λυκούδης, «Σεράπειον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 679.

⁶⁴² *Σεράπιον*, τόμ. Β΄ (1910), σσ. 79 – 80.

⁶⁴³ Βοκκάκιος (εισαγωγή: Χ. Βλαβιανός), *Η ζωή του Δάντη*. Μτφρ.: Σπύρος Τσουόγκος, Αθήνα 2004, σ. 14.

⁶⁴⁴ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Α΄, αρ. 22, 30 Νοε. 1865, σσ. 373 – 376.

προς υποστήριξη των δικαιωμάτων του αυτοκράτορα Ερρίκου Ζ΄, γραμμένη στα λατινικά. «Το συμπόσιο» (*Le convivio del Dante*), φιλοσοφικό έργο σε μίμηση του πλατωνικού «Συμποσίου», σχόλιο κάποιων ποιήσεών του. «*De vulgari eloquentia*», ατελής πραγματεία για τη φιλολογική ιστορία της Ιταλίας. Ένστιχες παραφράσεις των ψαλμών της μετάνοιας του Credo (Συμβόλου), του Pater (Κυριακής προσευχής) και του Ave Maria (Θεοτόκε Παρθένε). Η «Θεία Κωμωδία»: τριλογία, η οποία αποτελείται από την «Κόλαση», το «Καθαρτήριο» και τον «Παράδεισο».

Πολλές μελέτες επίσης είναι αφιερωμένες στον ποιητή. Στην πολιτική δράση του αλλά και στην ποίησή του αναφέρεται το 1866 ο Γ. Π. στο περιοδικό *Νέα Επτάλοφος* με τη μελέτη «Η Ιταλία κατά τον ΙΓ΄ αιώνα» (Εκ του Γαλλικού).⁶⁴⁵ Παρουσιάζονται τα πολιτικά συμβάντα της Ιταλίας κατά το 13^ο αι., τα οποία χαρακτηρίζονται από την πάλη Ουέλφων και Γιβελίνων, οπαδών του πάπα και του αυτοκράτορα αντίστοιχα. Ο Δάντης, γνωστός για την αντιπολίτευση εναντίον του πάπα, μετέδωσε στην Ιταλία δόγματα και εθνικά φρονήματα σε εποχή κατά την οποία η εκκλησία ήταν στενά συνδεδεμένη με την πολιτική ζωή γράφοντας παράλληλα το έργο του στην εθνική γλώσσα και όχι στη λατινική. Υπήρξε πρόδρομος των μεταρρυθμίσεων εκείνων που από το 13^ο αι. έτειναν να περιορίσουν τη θρησκεία στις συνειδήσεις των ανθρώπων και συνέβαλε στο διαχωρισμό των δύο εξουσιών, ποντίφικα και αυτοκράτορα.

Η φήμη του Δάντη κηλιδώθηκε με ανυπόστατες κατηγορίες στην εποχή του, καταδικάστηκε και εξοστρακίστηκε, όμως η πατρίδα του στο 19^ο αιώνα αναγνώρισε την προσφορά του, τον ύμνησε και στάθηκε ευγνώμων απέναντί του. Ο άνθρωπος που αγωνίστηκε για την ενότητα του διχασμένου σώματος της δημοκρατίας του αποτελούσε αρκετούς αιώνες μετά το θάνατό του το σύμβολο της ιταλικής ενοποίησης.⁶⁴⁶ Στον εορτασμό του Δάντη που πραγματοποιήθηκε το 1865 στην Ιταλία αναφέρεται ο Ν. Κατραμής από τη Ζάκυνθο, ο οποίος σπούδασε φιλοσοφία και θεολογία στην Ιόνιο Ακαδημία και μετά την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα έγινε ιερέας της εκκλησίας των ορθόδοξων Ελλήνων στη Νεάπολη.⁶⁴⁷ Ο Ν. Κατραμής, που υπογράφει ως αρχιμανδρίτης, το 1866 δημοσιεύει στην *Πανδώρα* τη μελέτη «Η εκατονταετηρίς και τα οστά του Δάντου».⁶⁴⁸

Ο Φριδ. Αλβανάς, νομομαθής από την Κέρκυρα και αδελφός της λόγιας ελληνίδας του 19^{ου} αιώνα Μαργαρίτας Αλβάνα – Μηνιάτη,⁶⁴⁹ το 1869 στην *Πανδώρα* επίσης δημοσιεύει τη μελέτη «Ο Δάντης».⁶⁵⁰ Πρόκειται για παρουσίαση διατριβής με τίτλο «An historical Scetch illustratine of the life and times of Dante Alighieri with an outlive of the legandary history of Hell, Purgatory and Paradise previous to the Divina Commedia by Margaret Albana Mignaty. Florence 1863». Δηλ. «ιστορικό σχεδιάσμα προς διασάφηση του βίου και της εποχής του Δάντη Αλιγέρι, στο οποίο προστέθηκε και σύντομη έκθεση των παραδεδομένων πριν τη Θεία Κωμωδία για την Κόλαση, το Καθαρτήριο Πυρ και τον Παράδεισο, απ' την κυρία Μ. Αλβάνα Μηνιάτη, Φλωρεντία 1865». Η Αλβάνα Μηνιάτη, που ζούσε στη Φλωρεντία και υπήρξε ιδιαίτερα σπουδαία ανάμεσα στις λόγιες γυναίκες

⁶⁴⁵ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Β΄, αρ. 30 - 43, 31 Μαρτ. - 15 Οκτ. 1866, σσ. 525 - 527, 542 - 545, 771 - 775, 791 - 795.

⁶⁴⁶ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 21 - 33.

⁶⁴⁷ Δ. Π. Π., «Νικόλαος Κατραμής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 14, σ. 129.

⁶⁴⁸ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΖ΄, φυλ. 397, 1 Οκτ. 1866, σσ. 331 - 332.

⁶⁴⁹ Ε. Σ., «Αλβάνας Φρειδερίκος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, σ. 405.

⁶⁵⁰ *Πανδώρα*, τόμ. Κ΄, φυλ. 473, 1 Δεκ. 1869, σσ. 332 - 339.

της εποχής της,⁶⁵¹ με αφορμή τον εορτασμό των εξακοσίων ετών του Δάντη στην ιταλική αυτή πόλη γράφει μελέτη για το μεγάλο ποιητή και αποτυπώνει τις πολιτικές περιπέτειες της εποχής του.

Το κεντρικό μοτίβο της ποίησης και της τέχνης του Δάντη υπήρξε η γυναικεία παρουσία.⁶⁵² Ο δικαστικός και θεατρικός συγγραφέας Τιμολέων Αμπελάς, ο οποίος άρχισε τη λογοτεχνική σταδιοδρομία του από τη Σύρο,⁶⁵³ το 1872 στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* δημοσιεύει τη μελέτη «Η Βεατρίκη του Δάντου».⁶⁵⁴ Τονίζει την τεράστια επίδραση της θυγατέρας του φλωρεντινού Πορτινάρη στη ζωή και στο έργο του ποιητή της Ιταλίας. Επίσης το 1890 στην *Εικονογραφημένη Εστία* δημοσιεύεται ανώνυμα «Σημειώσεις. Ανάλεκτα. Η Βεατρίκη του Δάντου».⁶⁵⁵ Αναφέρεται σε άρθρο του Ε. Ροδ στη *Revue de Famille*, όπου εξιστορούσε τις σχέσεις του Δάντη και της Βεατρίκης.

Η δαντική «Κόλαση» αποτέλεσε αντικείμενο εκτεταμένης φιλολογικής, λογοτεχνικής ή φιλοσοφικής ανάλυσης. Ο Βοκκάκιος, ο μεγάλος βιογράφος του ποιητή, γράφει: «Με την εξαίρεση της Βίβλου, κανένα κείμενο της δυτικής πολιτισμικής παράδοσης δεν είχε γεννήσει περισσότερη φιλολογία απ' ό,τι το "roema sacro" του Δάντη».⁶⁵⁶ Για το έργο αυτό ο Ι. Περβάνογλου, υφηγητής της νεότερης φιλολογίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών,⁶⁵⁷ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1877 δημοσιεύει τη μελέτη «Φιλολογικά. Η Θεία Κωμωδία του Δάντου».⁶⁵⁸ Αναφέρεται στα αίτια που ώθησαν το Δάντη στη συγγραφή του ποιήματός του και στο σκοπό που επιδίωξε μέσω αυτού. Τα αίτια εξάγονται από την πολιτική κατάσταση και τις ανταγωνιζόμενες μερίδες της πατρίδας του Φλωρεντίας και γενικότερα της Ιταλίας. Ο Δάντης πίστευε για τον εαυτό του ότι προρισμός του ήταν η απαλλαγή της ανθρωπότητας από την ελεεινή κατάσταση στην οποία βρισκόταν με τον εξαγνισμό. Επίσης, επειδή ήθελε να σώσει την Ιταλία από τους εσωτερικούς σπαραγμούς και τους εμφύλιες διαμάχες οδηγώντας τη στη σύμπνοια και στην ένωση, το 1300 κήρυξε την ένωση της Ιταλίας αλληγορικά αποτελώντας τον πρόδρομο του μεγάλου πολιτικού άνδρα της Ιταλίας Καβούρ, στον οποίο οφείλεται κατά μεγάλο μέρος η ένωση αυτή.

Ο φιλόλογος και ποιητής από το Μεσολόγγι Σταμάτιος Δ. Βάλβης⁶⁵⁹ στο *Αθήναιον* του 1880 παρουσιάζει τη μελέτη «Περί τριών στίχων του Δάντου».⁶⁶⁰ Η μελέτη αφορά σε τρεις στίχους του Δάντη από το Ε΄ άσμα του *Infèro*, με τους οποίους η Φραγκίσκα που βρισκόταν στον Άδη, εκεί όπου τιμωρούνταν οι αμαρτωλοί στο σώμα, αρχίζει να εξιστορεί στον ποιητή «την πρώτην ρίζαν του εαυτής έρωτος». Ο Δάντης έλεγε ότι η Φραγκίσκα «έκλαιεν αφηγουμένη» («faro come celui, che piange, e dice») και για τον εραστή της ότι έκλαιγε τόσο πολύ ακούγοντας τη διήγηση της φίλης του, ώστε ο ποιητής

⁶⁵¹ Δ. Κόκκινος, «Μαργαρίτα Ματθίλδη Αλβάνα Μηνιάτη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, σσ. 404 – 405.

⁶⁵² Βοκκάκιος, *Η ζωή του Δάντη*, ό. π., σ. 10.

⁶⁵³ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 340. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 205. Νικ. Ι. Λάσκαρης, «Τιμολέων Αμπελάς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, σ. 338.

⁶⁵⁴ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1872 – 1873, φυλ. Δ΄, Ιούν. 1872, σσ. 126 – 130.

⁶⁵⁵ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 29 (Ιαν. – Ιούν. 1890), σσ. 303 – 304.

⁶⁵⁶ Βοκκάκιος, *Η ζωή του Δάντη*, ό. π., σ. 12.

⁶⁵⁷ Μ. Ι. Μ., «Ιωάννης Περβάνογλους», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 933. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 386.

⁶⁵⁸ Η μελέτη αναγνώστηκε στο φιλολογικό σύλλογο του Παρνασσού στις 7 Μαΐου 1876. *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΙΑ΄ (1876), σσ. 139 – 158.

⁶⁵⁹ -Ω, «Σταμάτιος Βάλβης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 517 – 518.

⁶⁶⁰ *Αθήναιον*, τόμ. 9 (1880), σσ. 209 – 231.

εξαντλημένος από τον οίκτο, έπεσε στη γη σαν νεκρός. Ζήτημα προέκυψε, όταν ο Γάλλος Alfred de Musset στο ποίημά του *Souvenir*, στο οποίο υπάρχει αποστροφή προς το Δάντη, αμφισβήτησε την αλήθεια της αίσθησης του ποιητή, πράγμα που διαπραγματεύεται στη μελέτη αυτή ο Βάλβης.

Ο συγγραφέας Αλ. Καραθεοδωρής από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος έκανε νομικές σπουδές στο Παρίσι,⁶⁶¹ στο περιοδικό του Ι. Δ. Τανταλίδη *Ο Κόσμος* της Κωνσταντινούπολης δημοσιεύει το 1882 «Φιλολογικά μελέται. Δάντου ο Άδης. Μετάφρασις Κωνσταντίνου Μουσούρου εν Λονδίνω 1882 - Δάντου Αλιγιέρου Θεία Κωμωδία. Μετάφρασις έμμετρος υπό Γ. Αντωνιάδου, βραβευθείσα εν τω Οικονομικώ αγώνι. Εν Αθήναις 1881».⁶⁶² Αναφέρεται στη μετάφραση του πρεσβευτή Κ. Μουσούρου στο Λονδίνο σχετικά με τον Άδη και σε αυτή του Γ. Αντωνιάδη στην Αθήνα που περιλάμβανε ολόκληρη την τριλογία. Επίσης στη χρήση του δωδεκασύλλαβου παροξύτονου μέτρου και της αρχαίας γλώσσας από το μεταφραστή του Λονδίνου και στη χρήση του έμμετρου δεκαπεντασύλλαβου ανομοιοκατάληκτου στίχου και της πιο λαϊκής γλώσσας από το μεταφραστή της Αθήνας.

Στο περιοδικό *Ο Νουμάς* το 1905 δημοσιεύεται η μελέτη «Φραγκίσκου δε Σάνκτις. Ο Ουγολίνος του Δάντη» (Μετάφραση Γ. Καλοσγούρου).⁶⁶³ Ο κερκυραίος Καλοσγούρος, μεταφραστής των έργων της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας και της ιταλικής λογοτεχνίας,⁶⁶⁴ στη μελέτη αυτή αναφέρεται στη δαντική «Κόλαση», εκεί όπου βρίσκεται ο κόντε Ουγολίνος που κατατρώνει το κρανίο του αρχιεπισκόπου Ρουγγέρη. Ο Καλοσγούρος τονίζει στην ανάλυσή του ότι ο άνθρωπος στην ιδεώδη πορεία του βαδίζει από την κόλαση στον παράδεισο, από τη σάρκα στο πνεύμα. Όμως στον ποιητικό κόσμο της «Κόλασης» του Δάντη, τον κοκκαλιασμένο, παγωμένο και σκληρό, η ζωή μαζί με την ποίηση χάνονται εντελώς. Η κόλαση είναι ο κόσμος της σάρκας και ο θάνατος του πνεύματος. Στο χώρο αυτό υπάρχει μόνο αρνητική ποίηση, δηλ. η εντύπωση που προξενεί στην ψυχή του Δάντη το βασίλειο των νεκρών.

Οι λεπτομέρειες της προσωπικής ζωής του Δάντη, αλλά και η πνευματική ουσία του έργου του δημιούργησαν μύθο γύρω από το πρόσωπό του και οδήγησαν σε παραβολές και συγκρίσεις του ποιητή με άλλα σημαντικά πρόσωπα. Ο νιτσεισμός μάλιστα των ελλήνων διανοουμένων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που απέβλεπε στη δημιουργία ιδεολογικών συστημάτων για τον ελληνισμό και για τον κόσμο και επιδίωκε γερές και στέρεες βάσεις αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση.⁶⁶⁵ Ο κερκυραίος διηγηματογράφος Ιω. Α. Γκίκας⁶⁶⁶ στα *Παναθήναια* το 1908 παρουσιάζει τη μελέτη «Τολστόι και Δάντης».⁶⁶⁷ Αναφέρει ότι ο Τολστόι είχε ταχθεί κατά της «Θείας Κωμωδίας» του Δάντη, όμως το πατριαρχικό φιλοσοφικό σύστημα του ρώσου συγγραφέα προσεγγίζει τον πατριαρχικό ιμπεριαλισμό του ποιητή της Θείας Κωμωδίας. Ο Δάντης και ο Τολστόι, ο

⁶⁶¹ Μ. Ι. Γ., «Αλέξανδρος Καραθεοδωρής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 792.

⁶⁶² *Ο Κόσμος*, έτος Α', τόμ. Α', τεύχ. Α' - Ε', 11 Σεπτ. - 9 Οκτ. 1882, σσ. 3 - 4, 17 - 19, 33 - 39, 49 - 52, 65 - 70.

⁶⁶³ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1905, αρ. 152, 12 Ιουν. (Θεριστή) 1905, σσ. 2 - 3, αρ. 153, 19 Ιουν. (Θεριστή), σσ. 8 - 10, αρ. 154, 26 Ιουν. (Θεριστή) 1905, σσ. 8 - 11.

⁶⁶⁴ Ν. Α., «Γεώργιος Καλοσγούρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 601. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 308.

⁶⁶⁵ Τ. Σ. Έλιοτ, *Δάντης. Θεία Κωμωδία και Νέα Ζωή*. Μτφρ. - πρόλογος - σχόλια: Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα 2005, σ. 85.

⁶⁶⁶ -Β., «Ιωάννης Γκίκας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, σ. 450.

⁶⁶⁷ *Παναθήναια*, τόμ. 15, 15 Μαρτ. 1908, σσ. 321 - 325.

ποιητής της «Κόλασης» και ο συγγραφέας του «Κράτους του ζόφου», έχουν κοινά σημεία στις φολοσοφικές αρχές τους, στον οικογενειακό, στον κοινωνικό και στον πολιτικό βίο, καθώς και στα θρησκευτικά ζητήματα. Επίσης ότι τα συγγράμματα του Τολστόι είναι ένα είδος τριλογίας παρόμοιο με τη «Θεία Κωμωδία» του ποιητή.

Εκτός των μελετών δημοσιεύεται και βιβλιογραφία για τον ποιητή. Το 1865 ο Γ. δημοσιεύει στο περιοδικό *Χρυσάλλις* «Βιβλιογραφία. Η Κόλασις του Δάντου, εξελληνισθείσα εμμέτρως, και με σημειώσεις εξηγηματικές, ιστορικές και φιλολογικές αναπτυχθείσα κατά τα πέντε πρώτα άσματα, υπό Παναγιώτη Βεργωτή Κεφαλλήνος». ⁶⁶⁸ Ο ποιητής και λογογράφος από το Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς Βεργωτής, ο οποίος ακολούθησε τις ιδέες των επτανήσιων ποιητών για τη δημοτική γλώσσα, ⁶⁶⁹ και υπήρξε ένας από τους πνευματικούς συνδέσμους ανάμεσα στα Επτάνησα και στο ελληνικό κράτος, όπου από πολύ νωρίς παρουσιάστηκαν ποικίλοι δεσμοί που προκάλεσαν ποικίλες ανταλλαγές, ⁶⁷⁰ ως κατάλληλη γλώσσα για την απόδοση των εικόνων του ποιητή Δάντη προτίμησε τη δημοτική αντί για την καθαρεύουσα, σε περίοδο που ήταν έντονο το ζήτημα της γλώσσας.

Επίσης οι έλληνες διανοούμενοι δημοσιεύουν μεταφράσεις από το ποιητικό έργο του Δάντη. Στην *Πανδώρα* του 1867 δημοσιεύεται «Ποίησις. Επεισόδιον του θανάτου του κόμη Ουγολίνου». ⁶⁷¹ Το σχετικό με τον Ουγολίνο επεισόδιο μεταφράσθηκε στη Ζάκυνθο από τον Κ. Φ. Καρρέρ, από τη λγ' ωδή της «Θείας Κωμωδίας» του Δάντη. Στην *Πανδώρα* του 1869 ο στρατιωτικός, μουσικός και ποιητής Φίλιππος Λούζης από ευγενή οικογένεια της Κεφαλλονιάς, ⁶⁷² που υπογράφει ως ανθυπασπιστής του ιππικού, δημοσιεύει «Ποίησις: Ο θάνατος του κόμητος Ουγολίνου. Αριστούργημα Δάντη. Τεμάχιον άσματος XXXIII. Η Κόλασις» (Μετάφρασις εκ του ιταλικού). ⁶⁷³

Το 1874 ο Γ. Ε. Αντωνιάδης, γιος του πολιτικού και δημοσιογράφου Εμμανουήλ Αντωνιάδη από την Κρήτη, ⁶⁷⁴ στο *Αθήναιον* δημοσιεύει «Δάντου Αλιγιέρου της Θείας Κωμωδίας αποσπάσματα». ⁶⁷⁵ Η μετάφραση αυτή ήταν απόρροια διαγωνισμού που διοργανώθηκε από το πανεπιστήμιο το 1872 στο πλαίσιο του γλωσσικού θέματος με αντικείμενο τη μετάφραση του Δάντη και χρηματικό έπαθλο που προσφέρθηκε από το μόνιμα εγκατεστημένο στην Τεργέστη μεγαλέμπορο Δ. Οικονόμου. Το βραβείο κέρδισε την επόμενη χρονιά ο Γ. Αντωνιάδης, ο οποίος, κατά το Mario Vitti, είχε παρουσιάσει μετάφραση σε καθαρεύουσα στερημένη από κάθε ποιητική αξία. Για την απόφαση της κριτικής επιτροπής διαμαρτυρήθηκε ο Τ. Παρασκευαΐδης, ο οποίος συμμετείχε στο διαγωνισμό με μετάφραση σε καθαρεύουσα και σε πεζό λόγο, αλλά τιμήθηκε απλά με έπαινο. ⁶⁷⁶

Ο φαναριώτης Α. Ρ. Ραγκαβής, που πρόλαβε όχι μόνο να γίνει πρωτοπόρος του ρομαντισμού, αλλά να τον παρακολουθήσει έως ένα βαθμό στην εξέλιξή του και να τον αποκηρύξει, όταν είδε το άδοξο τέλος του στην Ευρώπη, ο λόγιος που πρόλαβε να

⁶⁶⁸ *Χρυσάλλις*, τόμ. Γ', φυλ. 66, 30 Σεπτ. 1865, σ. 567.

⁶⁶⁹ Θ. Β., «Παναγιώτης Βεργωτής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 601.

⁶⁷⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 326.

⁶⁷¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΗ', φυλ. 426, 15 Δεκ. 1867, σσ. 359 - 360.

⁶⁷² Λ. Χ. Ζ., «Φίλιππος Λούζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 277.

⁶⁷³ *Πανδώρα*, τόμ. Κ', φυλ. 465, 1 Αυγ. 1869, σσ. 183 - 184.

⁶⁷⁴ Θ. Β. - Τ. Χ. Κ., «Εμμανουήλ Αντωνιάδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σσ. 11 - 12.

⁶⁷⁵ *Αθήναιον*, τόμ. 3 (1874), σσ. 566 - 594.

⁶⁷⁶ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 250.

γνωρίσει και να τιμήσει τη γενιά του 1880,⁶⁷⁷ καταβάλλοντας συνειδητή προσπάθεια να κάνει προσιτά στους συμπατριώτες του τα αριστουργήματα του δυτικού πολιτισμού,⁶⁷⁸ στο περιοδικό του Ι. Δ. Τανταλίδη *Ο Κόσμος* της Κωνσταντινούπολης το 1882 δημοσιεύει «Τω βαρόνω de K. de Th. Παρ'ω συνερχόμενοι ανέγνωμεν τον Δάντην. Δάντου Κολάσεως το Α'» και το 1883 «Δάντου Κολάσεως το Β'», «Δάντου Κολάσεως το Γ'» και «Δάντου Κολάσεως το Δ'».⁶⁷⁹ Ο Ραγκαβής επίσης στο ετήσιο εγκυκλοπαιδικό ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από τον Ιωάννη Αρσένη και το Μιχαήλ Α. Ραφαήλοβιτς (1881 – 1914),⁶⁸⁰ δημοσιεύει το 1885 «Κόλασις Δάντου. Άσμα Ε'. Άσμα ΣΤ'. Άσμα ΙΑ'»,⁶⁸¹ σε τυποποιημένη καθαρεύουσα, η οποία, σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, παρουσιάζεται στο έργο του ως μεταγενέστερο στάδιο, αφού αρχίζει από τον παλμό της δημοτικής και τρέπεται με γοργό ρυθμό προς το γλωσσικό καθαρισμό.⁶⁸²

Ο Λ. Σ. Μάτεσις το 1884 στο περιοδικό *Κυψέλη* δημοσιεύει «Προς την Βεατρίκην. (Εκ του Ιταλικού του Δάντου Αλιγιέρη). Sonetto».⁶⁸³ Το 1892 στον *Παρνασσό* δημοσιεύεται «Εκ της Κολάσεως του Δάντου. Επεισόδιον Ουγολίνου. Μετάφρασις μετά σημειώσεων Παναγιώτου Ματαράγκα».⁶⁸⁴ Ο Ματαράγκας γεννήθηκε στο Ναύπλιο, διακρίθηκε ως νομικός, λογογράφος και ποιητής και υπήρξε το κυριότερο μέλος της οικογένειας Ματαράγκα, αλβανικής καταγωγής, που μετανάστευσε το 13^ο αι. στην Κεφαλλονιά και στη Ζάκυνθο.⁶⁸⁵

Ο ποιητής και λογογράφος από το Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς Π. Βεργωτής προλογίζοντας ήδη από το 1865 τα πέντε πρώτα άσματα της «Κόλασης» του Δάντη, τα οποία εκδίδει μεταφρασμένα με μεγάλο πρόλογο και σημειώσεις του Τομαζέου, εκθέτει με επιχειρήματα τις αρετές της δημοτικής που χρησιμοποιεί ακολουθώντας τις ιδέες των επανήσιων ποιητών για τη γλώσσα.⁶⁸⁶ Από το έργο του αυτό δημοσιεύεται το 1893 στην *Εικονογραφημένη Εστία* «Η Κόλαση του Ντάντε. Τραγούδι πέμπτο»⁶⁸⁷ και το 1899 στο μηνιαίο φιλολογικό περιοδικό *Η Τέχνη*, που εκδόθηκε στην Αθήνα από τον Κ. Χατζόπουλο (Νοέμβριος 1898 – Οκτώβριος 1899) εκφράζοντας τη στροφή από τον παρνασσισμό στο συμβολισμό,⁶⁸⁸ δημοσιεύεται «Η Κόλαση του Ντάντε. Τραγούδι τέταρτο».⁶⁸⁹

⁶⁷⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 278. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 256. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 183.

⁶⁷⁸ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 188.

⁶⁷⁹ *Ο Κόσμος*, τόμ. Α', έτος Α', τεύχ. ΙΒ', 27 Νοε. 1882, σσ. 185 – 187, τεύχ. ΚΔ' - ΚΣΤ', 19 Φεβ. - 5 Μαρτ. 1883, σσ. 377 – 378, 393 – 394, 409 – 410.

⁶⁸⁰ Π. Ν. Παπάς, «Ποικίλη Στοά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σ. 405.

⁶⁸¹ *Ποικίλη Στοά*, τόμ. 5 (1885), σσ. 23 – 32.

⁶⁸² Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σσ. 229 – 230.

⁶⁸³ *Κυψέλη*, τόμ. Α', έτος Α', φυλ. 10, Οκτ. 1884, σ. 199.

⁶⁸⁴ *Παρνασσός*, τόμ. ΙΕ', φυλ. 1, Σεπτ. 1892, σσ. 39 – 46.

⁶⁸⁵ Λ. Χ. Ζ., «Παναγιώτης Ματαράγκας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 767.

⁶⁸⁶ Θ. Β., «Παναγιώτης Βεργωτής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 77. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 326.

⁶⁸⁷ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 35 (Ιαν. – Ιούν. 1893), σσ. 349 – 350.

⁶⁸⁸ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 223. Π. Ν. Παπάς, «Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22, σ. 915. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 413.

⁶⁸⁹ *Η Τέχνη*, τόμ. Α', Απρ. 1899, σσ. 156 – 157.

Ο Φ. Φ. Οδδής το 1901 δημοσιεύει στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας «Κεφαλληνιακής διαλέκτου δοκίμια. (1862). Η Κόλασις κατά Δάντην. Άσμα Α΄». ⁶⁹⁰ Ο ποιητής Μ. Μαλακάσης το 1902 στα *Παναθήναια*, που ακολούθησαν τη «μέση οδό» στο γλωσσικό ζήτημα καθώς και στα άλλα ζητήματα του πνευματικού κόσμου, ⁶⁹¹ δημοσιεύει «Δάντε. Francesca da Rimini» ⁶⁹² αφιερώνοντας τη μετάφραση στον ποιητή Α. Προβελέγγιο. Στο ίδιο περιοδικό το 1903 δημοσιεύεται «Η Κόλαση του Δάντη. Άσμα πέμπτο» ⁶⁹³ σε μετάφραση Γ. Καλοσγούρου. Ο Γεώργιος Καλοσγούρος ανήκε στην επτανησιακή σχολή και διακρίθηκε γενικότερα για τη μεταφραστική ικανότητά του σε έργα της ελληνικής κλασικής και ιταλικής φιλολογίας, όπως στον «Προμηθέα» του Αισχύλου, σε έργα του Βιργίλιου, στην «Κόλαση» του Δάντη, στο «Φάουστ» του Γκαίτε, στα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού, στο «Σαούλ» του Αλφιέρη, στους «Τάφους» του Φώσκολου. ⁶⁹⁴ Επίσης ο Γεώργιος Σ. Ζουφρές το 1906 στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύει «Από την Κόλασιν του Δάντε. Τραγουδι πέμπτον». ⁶⁹⁵

Στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, όργανο των δημοτικιστών, που κυκλοφορούσε στην Αθήνα από το 1903 με διευθυντή το Δ. Π. Ταγκόπουλο, ⁶⁹⁶ ο Γ. Σ. Ζουφρές το 1906 δημοσιεύει «Δάντη Κόλαση. Τραγουδι εικοστό πρώτο. Του Α. Πάλλη». ⁶⁹⁷ Ο Πάλλης ως εκπρόσωπος της νέας Αθηναϊκής Σχολής αγωνίσθηκε μέσα από τις στήλες του *Νουμά* για την επικράτηση της δημοτικής. Αναδείχθηκε μετά τον Ψυχάρη ως ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του δημοτικιστικού κινήματος. Το λογοτεχνικό ταλέντο του το έστρεψε προπάντων στις μεταφράσεις κλασικών, όπως Ευριπίδη, Δάντη, Σαίξπηρ, Θουκυδίδη, Καντ. Ως πιστός μαθητής του Ψυχάρη μετέφρασε την Ιλιάδα στη δημοτική, που εκδόθηκε το 1901. Γνωστή επίσης είναι το 1901 η τμηματική δημοσίευση της Καινής Διαθήκης, μεταφρασμένη από τον ίδιο, που προκάλεσε οξυτάτη πολεμική των συντηρητικών και γενικότερες μαχητικές εκδηλώσεις. ⁶⁹⁸

Η μεγάλη αυτή ενασχόληση των λογίων με το Δάντη δηλώνει ότι τα μεγάλα έργα τέχνης δε χαρακτηρίζουν μόνο την εποχή τους, αλλά με την παρουσία τους στις μεταγενέστερες εποχές έμμεσα τις κρίνουν, όσο διαφορετικό και αν είναι το πνεύμα τους. Η εικόνα που κάθε μεταγενέστερη εποχή σχηματίζει για τα μεγάλα έργα τέχνης του παρελθόντος φανερώνει το ίδιο το πνεύμα της. ⁶⁹⁹ Ο Δάντης στη «Θεία Κωμωδία» έθεσε

⁶⁹⁰ *Κόσμος*, περίοδος Β΄, τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 41, 12/25 Αυγ. 1901, σσ. 645 – 646.

⁶⁹¹ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 413.

⁶⁹² *Παναθήναια*, τόμ. Δ΄, έτος Β΄, 15 Απρ. 1902, σ. 14.

⁶⁹³ *Παναθήναια*, τόμ. Ε΄, έτος Γ΄, 15 Φεβ. 1903, σσ. 262 – 266.

⁶⁹⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 298. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σσ. 105 – 106. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 173. Ν. Π. Ανδριώτης, «Γεώργιος Καλοσγούρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 601.

⁶⁹⁵ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΑ΄, έτος ΣΤ΄, 31 Ιαν. 1906, σσ. 230 – 234.

⁶⁹⁶ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 253.

⁶⁹⁷ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1906, χρόνος Δ΄, αρ. 210, Κυριακή 27 Σεπτ. (του Τρυγητή) 1906, σσ. 3 – 4.

⁶⁹⁸ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 223, 263 – 264. Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σσ. 190 – 191. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 368, 399. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 211. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 373 – 378. Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, ό. π., σσ. 99 – 100. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό. π., σ. 140. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σσ. 43 – 44, 118. Κ. Μ. Μιχαηλίδης, «Αλέξανδρος Πάλλης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 480.

⁶⁹⁹ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Ο Φάουστ του Γκαίτε. Μετάφραση με αισθητική και φιλοσοφική ερμηνεία*, Αθήνα 2003, σσ. 9 – 10.

το πρόβλημα της εθνικής γλώσσας. Συνέλαβε πρώτος την ιδέα να δημιουργηθεί μία κοινή γλώσσα, που θα διατηρούσε ό,τι καλύτερο υπήρχε από τις 14 διαλέκτους τις οποίες είχε εντοπίσει στην εποχή του, και κυρίως από την τοσκανική.⁷⁰⁰ Όμως η γλώσσα του Δάντη, που όπως έχει γράψει ο Eliot, «είναι κατά κάποιον τρόπο η δική μας γλώσσα»,⁷⁰¹ αντανακλά το ελληνικό ζήτημα. Η υφή της λογοτεχνικής παραγωγής της ελληνικής πρωτεύουσας προσδιορίζεται από το γλωσσικό ζήτημα και τις γλωσσικές διαμάχες. Μέσα στη συγκεχυμένη ατμόσφαιρα επιστρατεύεται και η μετάφραση των νεότερων κλασικών για να ενισχυθούν οι θέσεις των λογίων πάνω στο θέμα αυτό. Η σκέψη ήταν ότι αν η δημοτική μπορούσε να αποδώσει ικανοποιητικά συγγραφέα όπως το Δάντη, που έγραψε στη δημοτική, στη φλωρεντινή διάλεκτο, τότε θα υπήρχε ένα ακαταμάχητο επιχείρημα για την επάρκειά της και δικαιοματικά θα αναγνωριζόταν ως λογοτεχνική γλώσσα.⁷⁰²

Εκτός από το θέμα της γλώσσας, η πολιτική και εθνική ενότητα που κήρυξε ο ποιητής για τη χώρα του πριν από κάποιους αιώνες είναι βαθύτατα συνυφασμένη με το αίτημα του νέου ελληνισμού για ένωση, κοινό αίτημα και άλλων λαών, όπως της Ιταλίας, Γερμανίας, Ρουμανίας, των σλαβικών εθνοτήτων, για έναν ολόκληρο αιώνα, το δέκατο ένατο.⁷⁰³ Οι λαοί αυτοί επιθυμούσαν την αναδιοργάνωση των κρατών με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των εθνικών συνόλων.⁷⁰⁴ Η πολιτική ενότητα που κήρυξε ο ποιητής με τους αγώνες του πραγματοποιήθηκε αρκετούς αιώνες αργότερα, το 19^ο αι., η πράξη όμως αυτή βρίσκει μεγάλη απήχηση και στη χώρα μας.⁷⁰⁵ Οι εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων διευρύνονται. Ήδη, όπως έχει τονισθεί, η αγόρευση του Κωλέττη το 1844 και η διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας δηλώνει τον ισχυρό πόθο για ενότητα του ελληνισμού κατά τον αιώνα αυτό. Από κει και πέρα γίνεται σύνθημα εθνικό και οι λόγιοι εκφράζουν την αναγκαιότητα της διαχρονικής και της συγχρονικής ενότητας, την ενότητα στο χώρο και την ενότητα στο χρόνο.⁷⁰⁶ Προτάσσοντας το πολιτικό παράδειγμα του Δάντη, τονίζουν την ένωση των διάσπαρτων μερών του ελληνισμού σε ενιαίο κράτος και την ολοκλήρωση της εθνικής απελευθέρωσης.⁷⁰⁷

Παράλληλα η πτώση του ανθρώπου, η κάθαρση και η λύτρωση, ο έντονος θεοκεντρισμός και ο μυστικισμός του Δάντη, η αλληγορία της παρακμής ολόκληρου του κόσμου εξαιτίας της αμαρτίας και της διαφθοράς⁷⁰⁸ προεκτείνει το σχέδιο της ενοποίησης. Γράφει η Σκοπετέα: «Στην απαρίθμηση των στοιχείων της εθνικής ενότητας, θρησκεία και γλώσσα, *αι δύο πτέρυγες των εθνικών προσόντων*, παρουσιάζονται συνήθως αναπόσπαστα συνδεδεμένα. Τα δύο μαζί διαγράφουν πράγματι τα απώτατα πλαίσια εθνικής ενότητας, συγχρονικής και διαχρονικής. Πρόκειται για μια συμβατική σύζευξη, κοινή σε πλήθος εθνικά ιδιώματα».⁷⁰⁹ Η «Θεία Κωμωδία» γραμμένη σε λαϊκό ιδίωμα και

⁷⁰⁰ Vincenzo Rotolo, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα και στην Ιταλία: Ομοιότητες και διαφορές», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Β΄, ό. π., σ. 584.

⁷⁰¹ Βοκκάκιος, *Η ζωή του Δάντη*, ό. π., σ. 19.

⁷⁰² Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 249.

⁷⁰³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 363.

⁷⁰⁴ Γ. Γκότση – Δ. Προβατά, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές του 18^{ου} έως τον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 47.

⁷⁰⁵ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα. 1859 - 1862*, ό. π., σσ. 103 - 129.

⁷⁰⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 365 – 366.

⁷⁰⁷ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 16.

⁷⁰⁸ Βοκκάκιος, *Η ζωή του Δάντη*, ό. π., σ. 9.

⁷⁰⁹ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 119.

υποβασταζόμενη από τη χιλιόχρονη μεσαιωνική, δυτική θρησκευτική και πολιτική πραγματικότητα, όπου οι λαοί εκπαιδεύονται με την ιδέα του χριστιανισμού και με τα μεγάλα κατάλοιπα του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού απαθανατίζει όλο το μεταφυσικό νόημα της χιλιόχρονης μεσαιωνικής δυτικής ιστορίας.⁷¹⁰ Το εσωτερικό μαρτύριο της ψυχής, η τάση προς το υπερβατικό, ο δρόμος μέσα από την κόλαση, το καθαρτήριο πυρ, αυτά είναι γνωρίσματα της χριστιανικής ψυχής, η οποία ζητά λύτρωση.⁷¹¹ Το χριστιανικό στοιχείο στο έργο του Δάντη που ζητά λύτρωση παραπέμπει τη σκέψη στους χριστιανούς της Ανατολής, οι οποίοι μετά την απελευθέρωση και σε όλη την περίοδο που εξετάζεται στη μελέτη αυτή βρίσκονται υπόδουλοι στον αλλόθρησκο και πρέπει να λυτρωθούν, οδηγεί στο σχέδιο πολιτικής αφομοίωσης των χριστιανών ορθοδόξων της οθωμανικής αυτοκρατορίας από την πλευρά του ελληνικού κράτους.⁷¹²

Στην εποχή αυτή, όπου ο ελληνισμός «αγκαλιάζει» τον ανατολικό χριστιανισμό, δηλ. το σύνολο των χριστιανών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι λόγιοι μέσα από τις δημοσιεύσεις για το Δάντη προτείνουν την αντικατάσταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας από αντίστοιχη χριστιανική.⁷¹³ Η σύζευξη εκκλησιαστικής με την εθνική ιστορία⁷¹⁴ φαίνεται άλλωστε από πολύ νωρίς, όταν ο Φαρμακίδης και ο Μάουρερ εξίσωσαν ελληνική πολιτεία με εκκλησία και εκκλησία με έθνος.⁷¹⁵ Δεν θα αναλυθούν εδώ οι περιπέτειες της ελληνικής εκκλησίας ή οι σχέσεις της με το ελληνικό κράτος, γεγονός όμως είναι ότι στο επίπεδο των λογίων ο «χριστιανικός ελληνισμός» που εγκαινιάζεται από τους ιστορικούς Ζαμπέλιο και Παπαρηγόπουλο⁷¹⁶ γίνεται το όχημα της πολιτικής στην Ανατολή. Οι συγγραφείς συνδέουν τον ελληνισμό με το χριστιανικό στοιχείο της περιοχής⁷¹⁷ και συμβάλλουν στη μεταβολή της ορθόδοξης εκκλησίας σε νοερή φαντασιακή κοινότητα του ελληνικού έθνους.⁷¹⁸ Προτείνουν τη μεταλαμπάδευση του προηγμένου ευρωπαϊκού πνεύματος στην Ανατολή μέσω της Ελλάδας, την προέκταση της χριστιανικής και πολιτισμένης Δύσης μέσω της χώρας μας στην Ανατολή⁷¹⁹ και τη χριστιανική εκκλησία σε ιδεολογικό πυρήνα για την εξασφάλιση της συνοχής και της ενότητας στο χώρο αυτό.⁷²⁰

Οι έλληνες διανοούμενοι επίσης δημοσιεύουν κείμενα για τον Πετράρχη. Το 1837 στο περιοδικό *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* δημοσιεύεται ανώνυμα η βιογραφία

⁷¹⁰ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Ο Φάουστ του Γκαίτε. Μετάφραση με αισθητική και φιλοσοφική ερμηνεία*, ό. π., σ. 11.

⁷¹¹ Στο ίδιο, σ. 13.

⁷¹² Νίκος Σιγάλας, «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γνώσης: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 142.

⁷¹³ Νίκος Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 45 – 46.

⁷¹⁴ Νίκος Σιγάλας, «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γνώσης: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', ό. π., σ. 107.

⁷¹⁵ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 130.

⁷¹⁶ Νίκος Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 22 – 34.

⁷¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 59 – 70.

⁷¹⁸ Μπένεντικτ Αντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, ό. π., σσ. 24 – 28.

⁷¹⁹ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα. 1859 - 1862*, ό. π., σ. 105.

⁷²⁰ Στο ίδιο, σ. 94.

«Φραγκίσκος Πετράρχης».⁷²¹ Η βιογραφία του δημοσιεύεται και το 1900 ανώνυμα στο μηνιαίο παιδαγωγικό περιοδικό *Εκπαίδευσις*, που εκδόθηκε από το Χ. Μαραθευτή στη Λευκωσία (1898 – 1903), με τίτλο «Ποικίλα. Ο Φραγκίσκος Πετράρχης» (Εκ του Γαλλικού).⁷²² Στις δημοσιεύσεις αναφέρεται ότι ο Πετράρχης γεννήθηκε το 1304 στο Αρρήτιο της Ετρουρίας και πέθανε το 1358 στην κόμη Αρκουά. Οι γονείς του κατάγονταν από τη Φλωρεντία. Έκανε νομικές σπουδές, όμως ασχολήθηκε με το εκκλησιαστικό επάγγελμα και τη φιλολογία των αρχαίων. Η συνάντησή του με τον Πετράρχη στην Αβινιόν της Προβηγκίας με τη Λάουρα (Laura), της οποίας απαθανάτισε το όνομα με τους στίχους του, υπήρξε σημαντική για τη ζωή του. Ο ποιητής έγραψε τα κυριότερα έργα του στο Βοκλύσιο (Vaucluse) κοντά στην Αβινιόν. Η στέψη του ποιητή με δάφνες το 1340 στο Καπιτώλιο της Ρώμης αποτέλεσε το αξιομνημόνευτο συμβάν στη ζωή του.

Λεπτομέρειες για τη ζωή του ποιητή παρουσιάζονται σε διάφορα περιοδικά. Το 1867 στη *Νέα Επτάλοφο* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Αδυναμίες μεγάλων ανδρών» («Fremdenblatt» κατά μετάφρασιν της «Κλειούς»),⁷²³ όπου αναφέρεται ότι ο Πετράρχης φορούσε δερμάτινο επίβλημα, πάνω στο οποίο έγραφε τα ποιήματά του στους περιπάτους, όσες φορές είχε έλλειψη χαρτιού ή περγαμηνής. Ο λογοτέχνης και συγγραφέας Ιω. Περβάνογλος⁷²⁴ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύει τη βιογραφία «Η Λαύρα του Πετράρχου»⁷²⁵ Αναφέρεται στη μούσα του ποιητή, η οποία γεννήθηκε το 1307 και πέθανε το 1348 από την επιδημία της πανούκλας που έπληξε την Αβινιόν. Στο Παράρτημα του μηνιαίου παιδαγωγικού περιοδικού *Εκπαίδευσις* που εκδόθηκε στη Λευκωσία, και στη στήλη «Ποικίλα» το 1901 ο Κ. Λοβαρίδης δημοσιεύει «Η φιλαλήθεια».⁷²⁶ Αναφέρει ότι ο Πετράρχης κέρδισε την εμπιστοσύνη του καρδινάλιου Κολόννα, επειδή αγαπούσε την αλήθεια. Στην *Πανδώρα* τον Αύγουστο του 1858 δημοσιεύεται επιστολή του Δ. Μ. με τίτλο «Περί Πετράρχου και Βοκλούζης»,⁷²⁷ γραμμένη στη Βοκλούζη στις 13 Ιουνίου 1858. Ο Δ. Μ. αναφέρεται στο μοναχικό καταφύγιο κοντά στην Αβινιόν, όπου ο ποιητής έγραψε πολλά συγγράμματα στα λατινικά, τα οποία ξεχώριζαν για τη γλαφυρότητα του ύφους και για την πολυμάθεια του.

Η Ιταλία, η πατρίδα του Πετράρχη, στάθηκε ευγνώμων απέναντί του. Στις αρχές του εικοστού αιώνα στις μεγαλύτερες ιταλικές πόλεις πανηγύριζαν με μεγαλοπρέπεια τον έκτο αιώνα από τη γέννησή του. Στην εκδήλωση αυτή συμμετείχε και ο γαλλικός λαός, διότι ο ποιητής αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη αγάπη τη Γαλλία θεωρώντάς τη κοιτίδα των φώτων και του πολιτισμού. Με την ευκαιρία των εορταστικών εκδηλώσεων ο Σ. Θ. Κ. στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας το 1904 δημοσιεύει τη μελέτη «Από τους ξένους ποιητάς. Πετράρχης» (Εκ του Γαλλικού).⁷²⁸ Στη μελέτη παρουσιάζει τις δύο φύσεις του Πετράρχη, τη μία που αναφέρεται στο σοβαρό και βαθυστόχαστο πολίτη, την άλλη στον ποιητή. Ο Πετράρχης εμπνεύστηκε από τα έργα των μεγάλων ανδρών της αρχαίας Ρώμης και έκανε γνωστούς τους λόγους του Κικέρωνα στη νεότερη εποχή. Από τον έρωτά του όμως προς τη Δάφνη εμπνεύστηκε τα ποιήματά του, τα οποία υπήρξαν η κύρια πηγή της δόξας του. Στις ωδές του έγραψε τους στίχους στη δημοτική γλώσσα και

⁷²¹ *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 1, αρ. 7, 1 Ιουλ. 1837, σσ. 108 – 109.

⁷²² *Εκπαίδευσις*, τόμ. 3 – 4, έτος Γ', αρ. 8, Αύγ. 1900, σσ. 125 – 127.

⁷²³ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Γ', αρ. 20, 31 Οκτ. 1867, σσ. 391 – 395.

⁷²⁴ Μ. Ι. Μάλαινος, «Ιωάννης Περβάνογλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 933.

⁷²⁵ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1869), σσ. 236 – 242.

⁷²⁶ Παράρτημα *Εκπαιδευσεως*, τόμ. 3 – 4 (1900 – 1901), έτος Δ', αρ. 10, σσ. 79 – 80.

⁷²⁷ *Πανδώρα*, τόμ. Θ', φυλ. 201, 1 Αυγ. 1858, σσ. 220 – 221.

⁷²⁸ *Κόσμος*, περίοδος Δ', τόμ. 9, έτος Θ', αρ. 16, 18/31 Ιουλ. 1904, σ. 360.

όχι στην επιστημονική των Λατίνων συμβάλλοντας στο σχηματισμό της νεότερης ιταλικής γλώσσας.

Αποσπάσματα μεταφρασμένα από το ποιητικό έργο του Πετράρχη δημοσιεύονται σε διάφορα περιοδικά. Το 1869 στην *Πανδώρα* δημοσιεύεται «Ποίησις: Ο θάλαμος του Πετράρχα» (Μετάφρ. εκ του Ιταλικού Φ. Γ. Λούζης).⁷²⁹ Ο Λούζης ήταν ποιητής από το Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς, γνωστός για τις μεταφράσεις λυρικών ωδών από την ιταλική γλώσσα.⁷³⁰ Ο ποιητής από τη Ζάκυνθο Αριστείδης Καψοκέφαλος, ο οποίος δημοσίευσε ποιήματα πρωτότυπα, αλλά και μεταφράσεις,⁷³¹ το 1884 στο περιοδικό *Κυψέλη* δημοσιεύει «Canzone VIII. Ωδή ογδόη Φραγκίσκου Πετράρχου. Περίλυπος ικετεύει την Θεοτόκον».⁷³² Ο Σπύρος Βαρότσης στο περιοδικό *Ο Νουμάς* το 1910 δημοσιεύει «Sonetto, CXXXIV (Πετράρχας)».⁷³³ Ο γιατρός Δημ. Μεταλλινός στο ίδιο περιοδικό το 1910 δημοσιεύει «Petrarca: Sonetto CIII»⁷³⁴ και το 1912 «Πετράρχη Soneto 102. (le caldi sospirigi)»⁷³⁵ και «Σονέτο Πετράρχη XC. (Pace non trono)».⁷³⁶

Βλέπουμε ότι η ενασχόληση των ελλήνων λογίων με τον Πετράρχη και η μεταφραστική δόξα του ποιητή στην Ελλάδα είναι μικρότερη από αυτή του Δάντη,⁷³⁷ όμως η μετάφραση των ποιημάτων του βρίσκεται μέσα στο πλαίσιο των γλωσσικών διενέξεων της πρωτεύουσας.⁷³⁸ Οι δημιουργίες του Πετράρχη ήταν γραμμένες στην τοσκανική.⁷³⁹ Ο ποιητής προσλαμβάνεται, όπως ο Δάντης, από τους έλληνες λογίους ως πρότυπο της χρήσης της γλώσσας του λαού στην προσπάθεια καθιέρωσης της δημοτικής μέσα από τη γνωστή γλωσσική διαμάχη.⁷⁴⁰

Επίσης ο Φάουστ, ο θρυλικός σοφός που έζησε στη Γερμανία, ο διάσημος αστρολόγος, αλχημιστής και μάγος, ο συνεργάτης του Διαβόλου, για τον οποίο αναφέρονταν πολλοί περίεργοι μύθοι, αποτελεί θεματική έμπνευση των ελλήνων συγγραφέων του 19^{ου} αιώνα. Ο καθηγητής του Δικαίου στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο Νεοκλής Καζάζης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1871 δημοσιεύει «Φιλολογικά. Η περί του Φαύστου γερμανική παράδοσις».⁷⁴¹ Αναφέρει ότι από όλες τις παραδόσεις των μάγων, αυτών που θεωρήθηκαν οπαδοί του Σατανά και εναντίον των οποίων εξαπολύονταν φοβεροί αφορισμοί από την εκκλησία, αυτών που υπήρξαν πρόδρομοι όλων των φυσικών επιστημών, αυτή του Φάουστ είναι η πιο παράδοξη σάτιρα και κατάρα κατά της μαγείας. Η παράδοση αυτή μεταβλήθηκε και μεταμορφώθηκε, έγινε αντικείμενο της φαντασίας πολλών ποιητών, από τον Marlowe έως τον Goethe.

⁷²⁹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΘ', φυλ. 455, 1 Μαρτ. 1869, σσ. 463 – 464.

⁷³⁰ Εμμ. Γενεράλις, «Φίλιππος Λούζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 277.

⁷³¹ Γ. Δ. Κ., «Αριστείδης Καψοκέφαλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 14, σ. 165.

⁷³² *Κυψέλη*, τόμ. Α', έτος Α', φυλ. Ε', Μάι. 1884, σσ. 83 – 84.

⁷³³ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1910, αρ. 402, 22 Σεπτ. (Τρυγητή) 1910, σ. 53.

⁷³⁴ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1910, αρ. 411, 7 Νοε. 1910, σ. 193.

⁷³⁵ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1912, αρ. 488, 1 Σεπτ. 1912, σ. 439.

⁷³⁶ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1912, αρ. 491, 6 Οκτ. 1912, σ. 495.

⁷³⁷ Διονύσιος Σολωμός, «Σονέτο εγκωμιαστικό στον Πετράρχη». Μτφρ.: Γιώργος Κεντρωτής και Ν. Παπαδόπουλος, *Θέματα Λογοτεχνίας*, τεύχ. 32 (Μάι. – Αύγ. 2006), σ. 13.

⁷³⁸ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 249.

⁷³⁹ Vincenzo Rotolo, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα και στην Ιταλία: Ομοιότητες και διαφορές, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: "Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981"*, τόμ. Β', ό. π., σ. 584.

⁷⁴⁰ Ελλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 99 – 118.

⁷⁴¹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Δ' και Ε' (1871), σσ. 153 – 167.

Ο Ι. Περβάνογλου, ο οποίος έκανε φιλολογικές σπουδές στο Μόναχο και ήλθε σε επαφή με το γερμανικό πολιτισμό,⁷⁴² το 1872 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει τη μελέτη «Η περί Φάουστ παράδοσις υπό φιλοσοφικήν και ιστορικήν έποψιν».⁷⁴³ Αναφέρει ότι στην εποχή του Μεσαίωνα φιλοσοφία και θεολογία ήταν στενά συνδεδεμένες και ότι η θεολογία είχε καταπνίξει κάθε τάση για τις φιλοσοφικές μελέτες. Τονίζει ότι όλοι οι μύθοι και όλες οι παραδόσεις που σχετίζονταν με αλχημιστές, νεκρομάντις, τυμβωρύχους συγχωνεύονται στην παράδοση του δόκτορα Φάουστ, που γεννήθηκε στη Γερμανία στα τέλη του Μεσαίωνα, επειδή στη χώρα αυτή η σχέση ανάμεσα στην παράδοση του Φάουστ και στην αρχαία γερμανική μυθολογία ήταν άμεση. Η παράδοση του Φάουστ από ιστορική άποψη φανερώνει από το ένα μέρος την τάση για την επιστημονική έρευνα και τη μάθηση που εμφανίστηκε στα τέλη του Μεσαίωνα, καθώς και τον αγώνα της να επικρατήσει, και από το άλλο μέρος την πολεμική εναντίον αυτών των προσπαθειών κατά την πρώτη εμφάνισή τους, τις οποίες ο λαός, ο πλάστης όλων των μύθων και των παραδόσεων, τις παριστάνει να τιμωρούνται. Κατά τον Περβάνογλου, υπήρχε και ηθικός σκοπός στη διάδοση αυτού του μύθου. Η τύχη του Φάουστ (Φάουστ) ήταν μάθημα διδακτικό. Πίστευε ότι με την ανάγνωση των παθημάτων του Φάουστ θα γινόταν ξεκάθαρη η επικινδυνότητα αυτών των ασχολιών και θα ελευθερωνόταν ο λαός από την ιδέα για τη μαγεία και τη σχέση με τα εναέρια πνεύματα.

Ο Π. Ι. Φ. το 1879 στον *Παρνασσό* δημοσιεύει τη μελέτη «Ο μύθος του Φάουστ». (Εκ της *Revue des deux Mondes* 15 Οκτ. 1879 υπό Arvede Barine).⁷⁴⁴ Πρόθεσή του ήταν να εκθέσει τον τρόπο γέννησης του «μαγικού μύθου» της γερμανικής φυλής, να εξηγήσει τις περιστάσεις στις οποίες αναπτύχθηκε και να δείξει, εάν ήταν δυνατό, τα αίτια της παράδοξης ζωτικής δύναμής του. Τόνιζε ότι ο μύθος του Φάουστ, αν και μετασηματίστηκε σε αριστοτέχνημα από τον Γκαίτε, όχι μόνο δε λησμονήθηκε μετά την έκδοση του ποιήματος, αλλά εξακολουθούσε να συνυπάρχει και να επιδρά ιδιαίτερα στη φαντασία των ανθρώπων και ως μυθικό διήγημα και ως λαϊκό δράμα. Οι τραγικές τύχες του δόκτορα Φάουστ παρέμειναν στη μνήμη της Γερμανίας στενά ενωμένες με την περίοδο της μετάβασης, μετά τη μεγάλη ώθηση της Μεταρρύθμισης και της Αναγέννησης και πριν την έκρηξη του Τριακονταετή πολέμου, δηλ. όταν η παράδοσή της προσδιοριζόταν και συμπληρωνόταν. Έτσι ο Γκαίτε μπόρεσε να βρει την υπόθεση εθνικού ποιήματος, το οποίο δεν επισκίασε και δεν παρέδωσε στη λήθη το λαϊκό διήγημα για το Φάουστ.

Επίσης δημοσιεύονται μεταφράσεις από το έργο του Γκαίτε για το Φάουστ. Το 1864 ο Δ. Β. στο περιοδικό *Χρυσάλλις* μεταφράζει «Ο Φάωτος του Γαίτου. Η σκηνή του κήπου» (Εκ του Γερμανικού).⁷⁴⁵ Το 1868 στην *Πανδώρα* δημοσιεύεται «Ποίησις: Δοκίμιον εμμέτρου μεταφράσεως του Φάουστ, δραματικού αριστουργήματος του ποιητού Γοιθίου (Goethe)» (Εκ της Γερμανικής εις την καθ' ημάς καθαρεύουσαν υπό Φημίου).⁷⁴⁶ Ο Αριστομένης Προβελέγγιος που εντάσσεται στη γενιά του 1880 και στη νέα Αθηναϊκή Σχολή, αυτός που στο γλωσσικό θέμα ταλαντεύεται ανάμεσα στη δημοτική και στην καθαρεύουσα, ανάμεσα στο παλαιό και στο καινούργιο έως το τέλος της ζωής του,

⁷⁴² Μ. Ι. Μάλοιος, «Ιωάννης Περβάνογλου», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 933.

⁷⁴³ Η μελέτη αναγνώσθηκε στο σύλλογο του «Παρνασσού». *Πανδώρα*, τόμ. ΚΒ', φυλ. 523, 1 Ιαν. 1872, σσ. 437 – 443.

⁷⁴⁴ *Παρνασσός*, τόμ. Γ', τεύχ. Ι', Οκτ. 1879, σσ. 863 – 878.

⁷⁴⁵ *Χρυσάλλις*, τόμ. 2, φυλ. 43, 15 Οκτ. 1864, σσ. 593 – 596.

⁷⁴⁶ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΘ', φυλ. 436, 15 Μαΐ. 1868, σσ. 78 – 80.

επηρεασμένος στην ποίησή του από τις σπουδές του στη Γερμανία μεταφράζει το Φάουστ του Γκαίτε.⁷⁴⁷ Από το έργο του αυτό το 1884 στο περιοδικό *Εβδομάς* δημοσιεύεται «Φάουστ (απόσπασμα). Η μητρόπολις» (Κατά μετάφρασιν Αριστομένου Προβελεγγίου)⁷⁴⁸ και στην *Εστία* «Εκ του “Φάουστ” του Γκαίτε. Απόσπασμα. Ο κήπος της Μάρθας» (Αριστομένης Προβελεγγίος).⁷⁴⁹

Ο Ιωάννης Ν. Γρυπάρης από τη Σίφνο, ο οποίος ήταν άριστος γνώστης της λαϊκής γλώσσας και γνώριζε να αξιοποιεί το γλωσσικό υλικό της λαϊκής μεσαιωνικής λογοτεχνίας, ανέδειξε με ιδιαίτερη τέχνη θρύλους από μεσαιωνικά βιβλία και λαϊκές παραδόσεις κάνοντας στροφή από τον παρνασσισμό στη συμβολιστική τεχνοτροπία, χωρίς όμως να χειραφετηθεί ολότελα από τον παρνασσισμό. Μετέφρασε κλασικά αριστουργήματα, όπως Καλλίμαχο, Γκαίτε, Ερεντιά, Πλάτωνα, και ιδιαίτερα αρχαίους τραγικούς, όπως Αισχύλο, Σοφοκλή και Ευριπίδη.⁷⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτής της μεταφραστικής δραστηριότητας στο περιοδικό *Ο Διόνυσος*, που ιδρύθηκε και εκδόθηκε στην Αθήνα από τους Μποέμ (Μ. Χατζόπουλο) και Γιάννη Καμπύση (1901 – 1902),⁷⁵¹ δημοσιεύει το 1902 «Γκαίτε. Ο θάνατος του Ευφορίωνος (Απόσπασμα από τον δεύτερον Φάουστ). Στη μνήμη του Καμπύση».⁷⁵²

Στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, του οποίου η έκδοση συμπίπτει με την εισαγωγή του συμβολισμού στην Ελλάδα, δημοσιεύονται τρεις μεταφράσεις του Κ. Χατζόπουλου, του εκδότη του περιοδικού *Τέχνη* (Νοέμβριος 1898 – Οκτώβριος 1899). Ο Χατζόπουλος από το 1900 έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο είχε εγκατασταθεί στη Γερμανία και η επίδραση της γερμανικής και γενικά της βόρειας λογοτεχνίας είναι φανερή στο έργο του. Υπήρξε από τους πιο σημαντικούς υποστηρικτές της συμβολιστικής ποίησης στη χώρα μας, ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του συμβολισμού. Ιδιαίτερη ποιότητα από το έργο του έχουν οι λογοτεχνικές μεταφράσεις του Φάουστ από τα γερμανικά.⁷⁵³ Από αυτές δημοσιεύεται το 1904 «Από τον “Φάουστ”. Γρέτχεν (μόνη στην ανέμη της). Η προσευχή

⁷⁴⁷ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 177, 252. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 363. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 188. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 44, 117. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 341, 362. Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 191. Τέλλος Άγρας, «Αριστομένης Προβελεγγίος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σσ. 694 – 695.

⁷⁴⁸ *Εβδομάς*, έτος Α΄, τόμ. Α΄, αρ. 42, 16 Δεκ. 1884, σσ. 333 – 334.

⁷⁴⁹ *Εστία*, τόμ. 18, 16 Δεκ. 1884, σσ. 807 – 808.

⁷⁵⁰ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 222 - 223. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 476 - 478. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 280. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 253 - 256. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 118. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 418 - 419. Κ. Βάρναλης, «Ιωάννης Γρυπάρης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, σ. 743.

⁷⁵¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 416.

⁷⁵² *Ο Διόνυσος*, τόμ. 2 (1902), σσ. 73 – 80.

⁷⁵³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 416. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 118. Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 194. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 143. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223. Γ. Μ. Βαλέτας, «Κωνσταντίνος Χατζόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σσ. 534 – 535. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 279 – 280. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 451 – 456.

της Γρέτχεν. Μητρόπολη» (Μετάφραση Κ. Χατζοπούλου).⁷⁵⁴ Το 1909 δημοσιεύεται σε μετάφραση Πέτρου Βασιλικού, ψευδώνυμο του Χατζόπουλου,⁷⁵⁵ «“Φάουστ”, Δάσος και σπήλαιο» (Γκαίτε). (Μεταφραστική δοκιμή Πέτρου Βασιλικού).⁷⁵⁶ Το 1910 δημοσιεύεται «“Φάουστ”. Σπουδαστήριο του Φάουστ» (Γκαίτε). (Μεταφραστική δοκιμή Κωνσταντίνου Χατζόπουλου).⁷⁵⁷

Επίσης ο πολυγράφος Άγγελος Βλάχος το 1887 στην *Εστία* δημοσιεύει τη μελέτη «Γκαίτε, Φαύστος. (Μεταφρασθείς εκ της Γερμανικής υπό Γεωργ. Στρατήγη)». ⁷⁵⁸ Ο Βλάχος έγραψε λυρικά ποιήματα, διηγήματα, σκηνικά έργα, αναμνήσεις και επιστημονικές διατριβές, μετέφρασε ποιήματα γάλλων, άγγλων, γερμανών και ιταλών ποιητών, όπως Λαμαρτίνου, Heine, Σαίξπηρ, επίσης μετέφρασε τους αρχαίους έλληνες τραγικούς, απέκτησε όμως και φήμη σπουδαίου κριτικού. Ήταν ο αντίπαλος του Ροΐδη στις αισθητικές και τεχνοκριτικές αντιλήψεις. Δεχόταν πως οι ποιητές γεννιούνται, έχουν δηλ. το χάρισμα της ιδιοφυΐας, του ταλέντου από τη γέννησή τους, σε αντίθεση με το Ροΐδη που παραδεχόταν πως επηρεάζονται από το περιβάλλον τους.⁷⁵⁹ Στη μελέτη αυτή ο Άγγελος Βλάχος κριτικάρει αρνητικά τη μετάφραση του «Φαύστου» του Γκαίτε από τον Κ. Στρατήγη, ο οποίος, σύμφωνα με τους κατοπινούς μελετητές του έργου του, σημειώνει τη μετάβαση από την καθαρεύουσα στη δημοτική, παρουσιάζει αδυναμία να αφομοιώσει εντελώς τη νέα γλωσσική διδασκαλία που εγκαινίασε ο Ψυχάρης, ενώ πρόκειται για ξεχασμένο ποιητή, επειδή υπήρξε στιχουργός και όχι ποιητής με πνοή και φαντασία. Η ποίησή του είναι ρητορική, ρομαντική και κάποτε θυμίζει στιχουργημένη δημοσιογραφία.⁷⁶⁰

Οι παραπάνω σχετικές με το μύθο του Φάουστ δημοσιεύσεις, με το μεταφυσικό στοιχείο και την την αιώνια πάλη των δυνάμεων του καλού και του κακού, εκπροσωπών το καινούργιο πνεύμα, τον καινούργιο άνθρωπο που γεννήθηκε μέσα από την πάλη αυτή με την Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση και που τον χώρισε από τη μεσαιωνική εποχή.⁷⁶¹ Ο μύθος του Φάουστ χρησιμοποιείται ως σύμβολο όλων των προοδευτικών και αναγεννητικών δυνάμεων στη χώρα μας, στις οποίες μπορούμε να πούμε ότι ανήκουν και τα δημοτικιστικά έντυπα της εποχής, τα οποία προβαίνουν σε μεταφράσεις και σε προβολή του έργου του στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν τη χρήση της δημοτικής γλώσσας.

⁷⁵⁴ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1904, αρ. 124, 28 Νοε. 1904, σσ. 6 – 7.

⁷⁵⁵ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 256. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σ. 452. Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, ό. π., σ. 114.

⁷⁵⁶ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1909, αρ. 355, 30 Σεπτ. (Τρυγητή) 1909, σσ. 1 – 2.

⁷⁵⁷ *Ο Νουμάς*, τόμ. 1910, αρ. 401, 8 Σεπτ. (Τρυγητή) 1910, σσ. 33 – 35.

⁷⁵⁸ *Εστία*, τόμ. 23 (Ιαν. – Ιούν. 1887), 8 Φεβ. 1887, σσ. 87 – 94.

⁷⁵⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 212, 295, 312 - 314. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 292 – 294. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 248. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 42. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 177. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 347 – 349. Θ. Βελλιανίτης, «Άγγελος Βλάχος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σ. 419.

⁷⁶⁰ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 177, 252. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 44. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 362.

⁷⁶¹ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Ο Φάουστ του Γκαίτε. Μετάφραση με αισθητική και φιλοσοφική ερμηνεία*, ό. π., σ. 32.

Παράλληλα εκπροσωπούν τον πόθο το βορείου προς την αθάνατη ελληνική ομορφιά, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα, που αντιπροσωπεύεται στην ποίηση από την Ελένη, τον Ευφορίωνα και το δεύτερο Φάουστ.⁷⁶² Το ελληνικό πνεύμα όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπήρξε ο δημιουργός της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Μέσα από τις δημοσιεύσεις τονίζεται έμμεσα ότι το ευρωπαϊκό πνεύμα που αναγεννήθηκε και ενισχύθηκε από το ελληνικό πνεύμα έχει «χρέος» να περιέλθει και στη νεότερη Ελλάδα, στην «αρχαία μητέρα», στην «πηγή αστείρευτη του πολιτισμού του»,⁷⁶³ η οποία δικαιούται να ανακτήσει μετά την απελευθέρωση την προγονική περιουσία της.⁷⁶⁴

Επίσης στον τύπο δημοσιεύονται μελέτες για ποιητικά κείμενα από την περίοδο της φραγκοκρατίας. Ο ιστορικός Αδαμάντιος Ι. Αδαμαντίου, ο οποίος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού,⁷⁶⁵ δημοσιεύει το 1905 στα *Παναθήναια* τη μελέτη, που έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο γ', «Από τα “Χρονικά του Μορέως”. Α. Η Πελοπόννησος εν τη ιστορία. Β. Το πριγκιπάτον της Αχαΐας. Γ. Το βιβλίον της Κουγκέστας Δ. Το ελληνικόν Χρονικόν του Μορέως και ο Φάουστ του Γκαίτε».⁷⁶⁶ Αναφέρει ότι από το «Βιβλίο της Κουγκέστας», δηλ. «Βιβλίο της Κατάκτησης» των φράγκων ιπποτών της Πελοποννήσου προέκυψαν τρία χρονικά, τα γνωστά με το όνομα «Χρονικά του Μορέως», ένα σε ελληνική γλώσσα και σε πολιτικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους που εκδόθηκε πολλές φορές από τον Buchon, ένα σε γαλλική και ένα σε αραγωνική παραλλαγή. Οι τρεις αυτές παραλλαγές, η ελληνική, γαλλική και αραγωνική, όταν εξετάζονται συγκριτικά, είναι πηγές άγνωστων ειδήσεων για τον πολιτικό και τον κοινωνικό βίο του φεουδαλικού Μοριά. Τα «Χρονικά του Μορέως» αναφέρουν τη μεγάλη δύναμη και ζωτικότητα του ελληνισμού και αποδεικνύουν πώς σταδιακά εξοικειώνονται οι ξένοι κατακτητές με τον ελληνικό βίο. Συνήθως λέγοντας «Χρονικό του Μορέως» εννοούμε το ελληνικό κείμενο. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής διέγινωσε την αξία του ελληνικού «Χρονικού του Μορέως» ως λογοτεχνικής πηγής και παρέλαβε επεισόδιο, που αναφερόταν από το χρονογράφο, ως υπόθεση του διηγήματός του «Αυθέντης του Μορέως». Είναι πιθανό ο ποιητής Γκαίτε να εμπνεύσθηκε από το «Χρονικό του Μορέως», όταν έγραφε την «Ελένη», η οποία είναι το β' μέρος του Φάουστ. Από την ανάγνωση του δικού μας χρονογράφου να συνέλαβε την ιδέα της αντιπαράστασης και της συνένωσης δύο διαφορετικών κόσμων, των κατακτητών του βορρά που έρχονταν από την «κιμμερική νύκτα» στη χώρα του φωτός, την Ελλάδα.

Από το «Χρονικό του Μορέως» προκύπτει η επαφή δύο μεγάλων πολιτισμών, βυζαντινού και δυτικού, και η γόνιμη επικοινωνία τους από το 1204 έως το 1453.⁷⁶⁷ Έχει μεγάλη σημασία από γλωσσική άποψη, επειδή ο στιχουργός του, ανεπηρέαστος από τη λόγια βυζαντινή συγγραφική παράδοση, απεικονίζει πιστά τη γλώσσα της εποχής του, αλλά και από ιστορική άποψη, επειδή συσχετίζει γόνιμα τον ελληνικό με το δυτικό πολιτισμό πάνω στα ελληνικά εδάφη αποτελώντας μνημείο των πολιτισμικών ανταλλαγών ανάμεσα σε Έλληνες και σε Δυτικούς, οι οποίες προέκυψαν από τις

⁷⁶² Στο ίδιο, σ. 31.

⁷⁶³ Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της “κατασκευής” του ελληνικού κράτους (1821 – 1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 462 - 463.

⁷⁶⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σ. 64.

⁷⁶⁵ Σ. Γεδεών, «Αδαμάντιος Ιω. Αδαμαντίου», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ.1, σ. 541.

⁷⁶⁶ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΑ', έτος ΣΤ', 15 Νοε. - 15 Δεκ. 1905, σσ. 72 – 74, 148 – 152.

⁷⁶⁷ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σσ. 52 – 53.

σταυροφορίες συνεχίζοντας πιο παλιές παρόμοιες σχέσεις.⁷⁶⁸ Η σημασία των ανταλλαγών αυτών για την ελληνική παιδεία και η επίδραση του δυτικού πνεύματος που ξεκίνησε με το «Χρονικό του Μορέως» φανερώνεται σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας που ακολουθεί.⁷⁶⁹ Το ιστορικό διήγημα του Α. Ρ. Ραγκαβή «Αυθέντης του Μορέως» που είναι αντλημένο από το «Χρονικό του Μορέως» και ο συσχετισμός που κάνουν πολλοί του επεισοδίου της «Ελένης» του δεύτερου Φάουστ του Γκαίτε με το «Χρονικό», αν και σύμφωνα με τον Καμπάνη δεν είναι εξακριβωμένο αν ο ποιητής του Φάουστ γνώριζε το «Χρονικό του Μορέως»,⁷⁷⁰ αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Η σημασία των ανταλλαγών αυτών για την ελληνική παιδεία και η επίδραση του δυτικού πνεύματος φαίνεται και από άλλα κείμενα. Τέτοιο είναι το κείμενο «Χειρόγραφο ελληνικά. Περί του ποιητού Κορωναίου», που δημοσιεύει ο ζακυνθινός ιστορικός συγγραφέας Παναγιώτης Χιώτης το 1861 στην *Πανδώρα*.⁷⁷¹ Ο Παναγιώτης Χιώτης έκανε ιστορικές έρευνες σε βιβλιοθήκες και αρχεία των Επτανήσων και της Ιταλίας.⁷⁷² Πληροφορεί για το ποίημα του Νικολάου Κορωναίου που υμνεί τον ανδρείο έλληνα Βούα, ο οποίος δρούσε σε ξένη χώρα. Ο ποιητής Νικόλαος Κορωναίος ζούσε κατά το 1520 και έκανε σπουδές στην Ιταλία. Όταν επανήλθε στην πατρίδα του Ζάκυνθο, έγραψε το ποίημα του Βούα σε κοινό ελληνικό ιδίωμα και σε στίχους αλεξανδρινούς. Ο ποιητής υμνεί τα κατορθώματα του Βούα, τη μεγαλοψυχία του, τις αμοιβές και τις τιμές που του απένεμαν. Το ποίημα του Κορωναίου είναι η πρώτη ηρωική δράση γραμμένη στην καθομιλούμενη ελληνική των νεότερων χρόνων και κατατάσσεται ανάμεσα στα πολύτιμα ελληνικά κειμήλια που διατηρούνταν στη βασιλική βιβλιοθήκη της ιταλικής μοναρχίας της εποχής του 1860.

Την κατάσταση της πορείας της ελληνικής γλώσσας, αλλά και τις πολιτιστικές ανταλλαγές Ελλήνων και Δυτικών τονίζει ο ιστορικός και καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης από την Τρίγλεια Τρύφων Ευαγγελίδης⁷⁷³ το 1889 στο περιοδικό *Εβδομάς* με τη μελέτη «Η Θησιής του Βοκκακίου. Το θεωρούμενον ως πρώτον τυπωθέν ελληνικόν βιβλίον».⁷⁷⁴ Η ανώνυμη μετάφραση της *Θησιίδας*, που τυπώθηκε το 1529 στη Βενετία σε απλή ελληνική γλώσσα και την οποία ο μεταφραστής ονόμασε στα ελληνικά *Θησέος και γάμου της Εμήλιας*, ήταν το πρώτο ποιητικό προϊόν του Ιωάννη Βοκκάκιου. Ο συγγραφέας τονίζει ότι η μετάφραση της *Θησιίδας* δεν έχει ιδιαίτερη ιστορική αξία, γλωσσολογικά όμως θεωρείται σπουδαίο κειμήλιο, επειδή αποδεικνύει την τότε κατάσταση της ελληνικής γλώσσας, που είχε βάσεις στη λατινοκρατία (1204 - 1261). Ο Ευαγγελίδης, ερευνώντας τα αίτια της καταστροφής του Βυζαντίου και της κατάστασης της γλώσσας στην εποχή αυτή, καταλήγει πως αυτοί που συντέλεσαν στην ταπείνωση της ελληνικής γλώσσας ήταν οι Λατίνοι, οι οποίοι ως άρχοντες του Βυζαντίου (1204 - 1261) επέβαλαν τη γλώσσα τους.

Η ισχυρή επίδραση του δυτικού πνεύματος πάνω στο ελληνικό υπάρχει και στην κρητική λογοτεχνία. Η βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά την περίοδο 1211 - 1669

⁷⁶⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 25.

⁷⁶⁹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 33 - 34. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 25. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 32 - 36.

⁷⁷⁰ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 36.

⁷⁷¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΑ', φυλ. 264, 15 Μαρτ. 1861, σσ. 607 - 608.

⁷⁷² Δ. Π. Πασχάλης, «Παναγιώτης Χιώτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 628.

⁷⁷³ Π. Ν. Παπάς, «Τρύφων Ευαγγελίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 690.

⁷⁷⁴ *Εβδομάς*, τόμ. ΣΤ', έτος ΣΤ', αρ. 29, 22 Ιουλ. 1889, σσ. 3 - 4, αρ. 30, 29 Ιουλ. 1889, σσ. 3 - 5.

επηρεάζεται από το δυτικό πολιτισμό. Η λογοτεχνική παραγωγή του νησιού παρουσιάζεται ως καρπός των πολιτισμικών ανταλλαγών με τη Δύση. Παράλληλα διαμορφώνεται ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα, ανάμικτο από λόγια, λαϊκά και βενετικά στοιχεία, που γίνεται το όργανο της κρητικής λογοτεχνίας.⁷⁷⁵ Ο Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, που ασχολήθηκε με την αρχαιολογία καθώς και με τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία της Κρήτης⁷⁷⁶ στο περιοδικό *Παναθήναια*, το 1909 δημοσιεύει το έργο «Εκ της εν Κρήτη ενετοκρατίας. Ο ποιητής Σαχλίκης και οι δικηγόροι Κρήτης προ πέντε αιώνων».⁷⁷⁷ Αναφέρει ότι ο κρητικός ποιητής Στέφανος Σαχλίκης, που έζησε στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αι., ανήκε στους άρχοντες του νησιού και ήταν φίλος του δούκα. Το ενδιαφέρον της νεότητάς του αποτελούσαν οι γυναίκες, με τις οποίες κατασπατάλησε την περιουσία του. Έπειτα αποσύρθηκε στην εξοχή, δεν μπόρεσε όμως να ζήσει ανάμεσα στους αγρότες και επανήλθε στο Χάνδακα (Ηράκλειο). Άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, πλούτισε ξανά και άρχισε την παλιά άσωτη ζωή του. Διώχθηκε και φυλακίστηκε. Από τη φυλακή του ιστορεί σε στίχους κρητικούς τις περιπέτειές του και συμβουλεύει τους νέους να αποφύγουν τα δικά του παθήματα. Μέσα από τα στιχουργήματά του, όπως είναι η αυτοβιογραφία του, αυτό σχετικά με τα δεινά της φυλακής, «περί φίλων», οι «ερμηνείες», δηλ. παραινήσεις προς κάποιο νέο, γιο στενού φίλου του που λεγόταν Φρατζισκής και ο οποίος είχε τραπεί στην οδό της ασωτίας, «περί Αβουγαδύρων ή Αβουκάτων», τονίζει τον ηθικό ξεπεσμό της εποχής του.

Η μερίδα λογίων λοιπόν που στρέφεται στη Δύση με τις δημοσιεύσεις για τα παλαιότερα ελληνικά έργα με έντονες τις δυτικές επιδράσεις αναδεικνύει από το ένα μέρος το γλωσσικό ζήτημα στη χώρα μας και από το άλλο αποδεικνύει ότι τα έργα αυτά μαρτυρούν τις πολιτιστικές ανταλλαγές Ελλάδας και Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες έχουν ιδιαίτερη αξία, γιατί είναι σχέσεις «δούναι και λαβείν». Μέσα από τα σημαντικά αυτά λογοτεχνικά έργα, προϊόντα γόνιμης σύζευξης ελληνικών και δυτικών στοιχείων, αναδύεται ένας κόσμος συμβίωσης με πολλαπλές ταυτότητες.⁷⁷⁸ Αποδεικνύεται ότι οι Έλληνες δεν ήταν ανύπαρκτοι, «βαρβάρων παντοδαπών πανσπερμηδόν εξαμβλώματα», σύμφωνα με τα λόγια του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου εναντίον του γερμανού ιστορικού Φαλλμεράνερ,⁷⁷⁹ αλλά τονίζουν την ιστορική πορεία του ελληνισμού, την παρουσία και τη δυναμική του να δημιουργεί, να απορροφά και να αφομοιώνει, έστω και αν αυτή ήταν εποχή κατάκτησης.⁷⁸⁰

Συμπερασματικά λοιπόν, όπως προκύπτει από το κεφάλαιο αυτό, η ενασχόληση με τα θέματα της ποίησης της δυτικής μεσαιωνικής εποχής αναδεικνύει τα θέματα που απασχολούν την ελληνική διάνοηση και την ελληνική κοινωνία στο 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Αρχικά η οργάνωση του κράτους και η στελέχωσή του σε μεγάλο βαθμό από τους Φαναριώτες δημιουργεί την αναγκαιότητα ενιαίας γλώσσας, τη στιγμή μάλιστα

⁷⁷⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 63 - 64. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 45. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 71. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 45 - 46. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 57 - 59.

⁷⁷⁶ Σ. Μαρινάτος, «Στέφανος Ξανθουδίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σ. 112.

⁷⁷⁷ *Παναθήναια*, τόμ. 18, έτος Θ', 15 - 31 Ιουλ. 1909, σσ. 177 - 180.

⁷⁷⁸ Αναστασία Παπαδιά - Λάλα, «Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 - 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 562 - 563.

⁷⁷⁹ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 165.

⁷⁸⁰ Νίκος Σιγάλας, ««Ελληνισμός» και «εξελληνισμός»: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 17 - 22.

που η μετεπαναστατική ιδεολογία, ρομαντική στην ουσία της, βασίζεται στην «ενότητα» και στην ύπαρξη στενών δεσμών ανάμεσα στο νέο και στον αρχαίο ελληνισμό. Η ιδιοτυπία αυτού του ρομαντισμού που συγγέεται με τον κλασικισμό και εκστασιάζεται μπροστά σε κάθε αρχαίο μορφικό στοιχείο εξηγούν τη στροφή της ποίησης προς τον αρχαϊσμό και τους πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς που τον αναδεικνύουν.⁷⁸¹ Μετά το 1880 οι ποιητικοί διαγωνισμοί, που αναδεικνύουν την καθαρεύουσα, παύουν να έχουν σπουδαίο ρόλο και ο ισχυρός δημοτικισμός ελευθερώνει την ποίηση από τα δεσμά του λογιωτατισμού,⁷⁸² ενώ καινούργια λογοτεχνικά κινήματα, όπως ο παρνασσισμός και ο συμβολισμός, επικρατούν,⁷⁸³ εξαρτημένα όμως και αυτά από τη Δύση.⁷⁸⁴ Όπως όμως στη ρομαντική ποίηση, έτσι και στην ποίηση της εποχής που ακολουθεί το ρομαντισμό, ο δυτικός Μεσαίωνας εξακολουθεί να τροφοδοτεί την ελληνική πνευματική ζωή, κυρίως μέσα από τα μεγάλα κλασικά έργα, τα ευρωπαϊκά και τα ελληνικά με έντονη τη δυτική επίδραση. Τα έργα αυτά υπηρετώντας και υποβοηθώντας το έργο της φιλολογίας και της ιστορίας αναδεικνύουν και αντικαθρεπτίζουν τα μεγάλα αιτήματα της χώρας μας, την πολιτική, την εθνική και τη γλωσσική ενότητα, προωθούν τη σύζευξη του λαϊκού στοιχείου με τη Μεγάλη Ιδέα,⁷⁸⁵ η οποία διατηρεί τη δυναμική της και στη μεταρομαντική εποχή,⁷⁸⁶ καθώς και την ελληνική υπεροχή στην Ανατολή.⁷⁸⁷

⁷⁸¹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Ο αθηναϊκός ρομαντισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 505.

⁷⁸² Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σ. 347.

⁷⁸³ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο: Οι όροι της αλλαγής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 413.

⁷⁸⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 207.

⁷⁸⁵ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο: Η νατουραλιστική πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 421.

⁷⁸⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο: Οι όροι της αλλαγής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 415.

⁷⁸⁷ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 72, 325.

2. Περί Ιστορικού Μυθιστορήματος

Η ρομαντική σχολή, που, όπως είδαμε και στην ποίηση, διαδέχθηκε το νεοκλασικισμό και τον ακαδημαϊσμό των προηγούμενων καιρών, ανήγαγε σε θεμελιώδη στοιχεία της την αναδρομή στα περασμένα, και μάλιστα στους μεσαιωνικούς χρόνους. Οι ρομαντικοί αγάπησαν την περιπέτεια, το μυστήριο, τον ηρωισμό. Τα μίση, οι δολοπλοκίες και τα ισχυρά συναισθήματα ταίριαζαν στο ρομαντικό κλίμα και το ιστορικό μυθιστόρημα που τα εξέφρασε ήταν το είδος στον τομέα της πεζογραφίας που γνώρισε ακμή στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. Οι θρύλοι της μεσαιωνικής εποχής, οι παραδόσεις, τα σκυθρωπά μοναστήρια, τα κάστρα, οι γραφικές πολιτείες, οι τροβαδούροι, οι πολέμαρχοι, οι άγιοι, οι ερωτοχτυπημένοι, οι σταυροφόροι ικανοποιούσαν την ατέλειωτη και πολύμορφη περιπέτεια, το αλλόκοτο, το ηρωικό, το μεγάλο.⁷⁸⁸

Το ιστορικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα αναπτύσσεται μέσα στο χώρο των Φαναριωτών, οι οποίοι έρχονται από την Ευρώπη και μεταφέρουν το ρεύμα του ρομαντισμού, φορούν φράγκικα, μιλούν ξένες γλώσσες και κυρίως γαλλικά, ξέρουν να χορεύουν στα κοσμικά σαλόνια, να φιλούν τα χέρια των κυριών και να ερεθίζουν με την αγωγή τους τους πολέμαρχους του '21. Αποτελούν την πρώτη κοινωνία, την πρώτη διοικητική αριστοκρατία, την πρώτη ομάδα διανοουμένων στο νεοσύστατο κράτος.⁷⁸⁹ Είναι αυτοί που υιοθετούν τον αρχαϊσμό,⁷⁹⁰ αυτοί που δίνουν εκκίνηση στην ανάπτυξη της ρομαντικής πεζογραφίας και συγκεκριμένα του ιστορικού μυθιστορήματος και διηγήματος, όπως οι Σούτσοι ή ο Ραγκαβής.⁷⁹¹ Αυτούς ακολουθούν και άλλοι συγγραφείς. Ο Περάνθης γράφει: «... απ' όσους διακόνησαν το είδος, κανένας δεν προέρχεται από την παλιά φρουρά της λογισμύνης. Είναι όλοι τους καινούργια πρόσωπα, χρονικά απομακρυσμένα από την Επανάσταση: Είναι όλοι τους πλούσιοι, ώστε να κατέχουν αφθονία ιστορικών πηγών. Είναι όλοι τους πολύγλωσσοι και πολυδιαβασμένοι, ώστε νάχουν υπόψι τους τα ξένα πρότυπα. Είναι όλοι τους ταξιδεμένοι, σπουδασμένοι στην Ευρώπη κι' έχουν ζήσει καιρό στις ξένες οργανωμένες και πολιτισμένες κοινωνίες. Ωστε, γυρίζοντας στην Ελλάδα, βρίσκονται αντιμέτωποι σε χτυπητές αντιθέσεις. Ξέρουν επομένως ποιά στοιχεία να διαλέξουν για ν' απεικονίσουν την αρτισύστατη κοινωνία. Κι' αποτελεί μιά διέξοδο, υπό τις συνθήκες πού αντιμετώπιζουν, να στραφούν προς το παρελθόν. Αλλ' αποτελεί ταυτόχρονα και χρέος τους, να βοηθήσουν το κοινό...».⁷⁹²

Το φαινόμενο της ρομαντικής σχολής πρώτα στην Ευρώπη (Γερμανία, Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Σκανδιναβικές χώρες⁷⁹³) και στη συνέχεια στη χώρα μας⁷⁹⁴ ευνοεί την ανάπτυξη του ιδιαίτερου αυτού λογοτεχνικού είδους μέσα στο 19^ο αιώνα. Το

⁷⁸⁸ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Εισαγωγή στην Ανθολογία: «Το Ιστορικό Μυθιστόρημα. Και, ειδικότερα το ιστορικό μυθιστόρημα», *Βασική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 17, Αθήνα 1955, σσ. ιβ' - ιγ'.

⁷⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. ιδ' - ιε'.

⁷⁹⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 370- 374.

⁷⁹¹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 508 - 512.

⁷⁹² Μιχάλης Περάνθης, «Εισαγωγή: Ιστορικό Μυθιστόρημα, μια Θαυμάσια Αρχή που Έσπασε...», *Ελληνική Πεζογραφία*, 5 τόμοι, Αθήνα, χ. χρ., σ. 103.

⁷⁹³ Άγγελος Φουριώτης, «Ιστορική Αναδρομή», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 77 - 88. Στέφανος Ροζανής, «Θεώρηση περί της κοινής ουσίας των Ρομαντισμών», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 193 - 210.

⁷⁹⁴ Μ. Γ. Μερακλής, «Οι Ρομαντικοί του 19^{ου} αιώνα», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 2 - 20.

ιστορικό μυθιστόρημα, καλλιεργημένο εντατικά και διαμορφωμένο από τον Walter Scott, εμπνέει και επηρεάζει τους περισσότερους μυθιστοριογράφους.⁷⁹⁵ Οι νεοέλληνες συγγραφείς επηρεάζονται από τις μεταφράσεις ξένων ρομαντικών μυθιστορημάτων, που στο 19^ο αι. αρχίζουν να εμφανίζονται στα νεοελληνικά γράμματα, όπως είναι η *Κορίννα ή τα Ιταλικά* της κυρίας Σταέλ (1835), *Αι τελευταίαι επιστολαί του Ιακώβου Όρτις* του Foscolo (1838), ο *Βέρθερος* του Goethe (1843), η *Λαιλία* της Γεωργίας Σάνδη (1845), ο *Ιβανός* του Walter Scott (1847).⁷⁹⁶ Ο βυρωνισμός μεταφερόμενος από το εξωτερικό είναι αδιάκοπα αισθητός μέσα στη λογοτεχνία μας στα πενήντα ρομαντικά χρόνια, 1830 – 1880. Επίσης οι συγγραφείς επηρεάζονται από το Βερανζέρο, το Λαμαρτίνο, τον Hugo.⁷⁹⁷ Παράλληλα η ευρωπαϊκή παιδεία τους, τα ταξίδια τους και η συνεχής επαφή τους με τη Δύση, όπως για παράδειγμα του Α. Ρ. Ραγκαβή, του Εμ. Ροΐδη, του Σπ. Ζαμπέλιου, τροφοδοτούν και σηματοδοτούν την ανάπτυξη του ιστορικού μυθιστορήματος.⁷⁹⁸ Οι συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα αντλούν τα θέματά τους από την τουρκοκρατία, από την παρελθοντική εξωτική Ανατολή και από την ιστορία των σουλτάνων, από την επανάσταση του 1821, από την εποχή των ύστερων βυζαντινών αιώνων, εποχή στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η περίοδος της φραγκοκρατίας και της ενετοκρατίας,⁷⁹⁹ αλλά και από το ευρωπαϊκό μεσαιωνικό παρελθόν. Στη μελέτη αυτή δε θα μας απασχολήσουν τα έργα που έχουν κέντρο την Ανατολή ή την ελληνική επανάσταση, αλλά οι τελευταίες περιπτώσεις.

Η φραγκοκρατία και η ενετοκρατία με τους δούκες, τους μαρκήσιους και τους βαρόνους, καθώς και τις ξενόγλωσσες αρχόντισσες, που «κόνεψαν» στους κάμπους και στα βουνά και στις ακροθαλασσιές της Ελλάδας,⁸⁰⁰ απομάκρυνε την προσοχή από τη δυσάρεστη πραγματικότητα και από τα προβλήματα που συσσωρεύονταν στο νεοσύστατο βασίλειο παραπλανώντας με γεγονότα του παρελθόντος λίγο πολύ παρήγορα και εξυμνητικά των εθνικών αρετών.⁸⁰¹ Στην περίπτωση αυτή ανήκει «Ο Αυθέντης του Μωρέως. Διήγημα»,⁸⁰² που δημοσιεύει ο Α. Ρ. Ρ. δηλ. ο Α. Ρ. Ραγκαβής,⁸⁰³ το 1850 στην *Πανδώρα*. Ο Ραγκαβής υπήρξε πολυγράφος. Έγραψε και δημοσίευσε επιστημονικές εργασίες και λογοτεχνικά έργα. Η ποιητική παραγωγή του πλουτίστηκε και με πεζογραφήματα. Δημοσίευσε διηγήματα από τα οποία τα πιο γνωστά, εκτός από τον «Αυθέντη του Μωρέως», είναι «Ο συμβολαιογράφος» και το «Χρυσούν μαστίγιον».⁸⁰⁴ Στον «Αυθέντη του Μωρέως» κάνει αισθητή την επίδραση του Walter Scott έχοντας ως

⁷⁹⁵ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 23.

⁷⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 24.

⁷⁹⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 299 - 300.

⁷⁹⁸ Απόστολου Σαχίνη, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1957, σ. 67. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 33. Σπύρος Μελάς, «Το Ιστορικό Μυθιστόρημα», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 138 (1953), σσ. 515 – 516.

⁷⁹⁹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Εισαγωγή στην Ανθολογία: «Το Ιστορικό Μυθιστόρημα. Και, ειδικότερα το ιστορικό μυθιστόρημα», ό. π., σσ. ιζ' - ιη'. Απόστολου Σαχίνη, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 70.

⁸⁰⁰ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Εισαγωγή στην Ανθολογία: «Το Ιστορικό μυθιστόρημα», ό. π., σσ. ιζ' - ιη'.

⁸⁰¹ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 228.

⁸⁰² *Πανδώρα*, τόμ. Α' (Απρ. 1850 – Απρ. 1851), φυλ. 7 - 15, σσ. 145 – 154, 169 – 178, 193 – 198, 217 – 229, 241 – 252, 265 – 274, 293 – 300, 317 – 324, 341 – 346.

⁸⁰³ Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. 1809 – 1892. Η ζωή του και το έργο του*, Αθήνα 1995, σ. 185.

⁸⁰⁴ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 254. Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. 1809 – 1892. Η ζωή του και το έργο του*, ό. π., σσ. 171 – 211. Ε. Ρ. Ραγκαβής, «Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 5 – 6.

παράδειγμα τον «Ivanhoe» του.⁸⁰⁵ Το μυθιστόρημα είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα και στο έργο διακρίνεται καθαρά η κλίση του Α. Ρ. Ραγκαβή προς τη διπλωματία. Οι ωραιότεροι διάλογοι και οι ωραιότεροι λεκτικοί διαξιφισμοί είναι εκείνοι που γίνονται πάνω σε πολιτικές μηχανορραφίες και διπλωματικούς χειρισμούς.⁸⁰⁶

Η δράση του μυθιστορήματος αυτού αναπτύσσεται στα έτη 1209 και 1210 στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο και μοιράζεται ανάμεσα στη Σπάρτη και στην Ανδραβίδα. Η υπόθεσή του στρέφεται γύρω από την κληρονομιά της αυθεντίας του Μορέως. Ο Γουλιέλμος Σαμπλίτης, ο αυθέντης, φεύγει για τη Γαλλία και αφήνει προσωρινό, για ένα χρόνο, τοποτηρητή το Γοδοφρείδο Βιλλεαρδουίνο. Αν μέσα στο χρονικό αυτό διάστημα δε διόριζε άλλο κληρονόμο, η αυθεντία θα έμενε οριστικά στο Βιλλαρδουίνο. Ο Σαμπλίτης όμως διορίζει τον ανεψιό του Ροβέρτο και ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μέρη του μυθιστορήματος είναι ο αγώνας του και οι προσπάθειές του να φθάσει έγκαιρα στην Πελοπόννησο. Χάρη στις διάφορες μηχανορραφίες, που αφθονούν μέσα σε ολόκληρο το μυθιστόρημα, δεν το κατορθώνει και η αυθεντία του Μορέως μένει οριστικά στο Γοδοφρείδο Βιλλεαρδουίνο.

Μεγάλη ήταν η κριτική για το έργο αυτό. Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης το 1921 στην ομιλία του «Το ελληνικόν διήγημα μέχρι της επανάστασεως. Ο Αλέξ. Ραγκαβής ως διηγηματογράφος» σημειώνει πως είναι «έργον ρομαντικόν, κάπως δυσκίνητον», αλλά «άξιον λόγου».⁸⁰⁷ Ο Γρ. Ξερόπουλος στα άρθρα του «Οι διηγηματογράφοι μας ένας-ένας» που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Το Αστρ* επιτίθεται στη διηγηματογραφία του Ραγκαβή, χωρίς να την εξετάζει κριτικά και χωρίς να αιτιολογεί τις κρίσεις του, ενώ ώριμος και χωρίς την επιθετικότητα της νεανικής ηλικίας στην εισαγωγική ομιλία του για το νεοελληνικό μυθιστόρημα στην Ακαδημία Αθηνών το 1932 απηχεί τις γνώμες του Κουρτίδη για τον «Αυθέντη».⁸⁰⁸ Ο Άγγελος Τερζάκης το 1933 υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός και επικριτικός, ενώ ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος το 1955 αναγνωρίζει στον «Αυθέντη του Μωρέως» τις αφηγηματικές ικανότητες του Α. Ρ. Ραγκαβή.⁸⁰⁹ Επίσης τονίζεται ότι ο Αλέξανδρος Ραγκαβής με τον «Αυθέντη του Μωρέως» δεν μπορεί να διεκδικήσει την πρωτοτυπία ούτε από την άποψη του θέματος, αφού τα περισσότερα περιστατικά έχουν αντληθεί από το «Χρονικό του Μωρέως, ούτε από την άποψη της τεχνοτροπίας, αφού μιμείται τον Ivanhoe του Walter Scott».⁸¹⁰ Ότι πήρε ένα απόσπασμα από το «Χρονικό του Μωρέως»,⁸¹¹ το χρονικό της φραγκικής επιδρομής στην Ελλάδα και το πλούτισε με περιγραφή και διάλογο.⁸¹² Επίσης ότι προσανατολισμένος ο Ραγκαβής στην αναφαινόμενη Μεγάλη Ιδέα, στο ιστορικό αυτό μυθιστόρημα συνδέεται άμεσα με την αφύπνιση του ελληνικού ενδιαφέροντος για τη βυζαντινή εποχή και για την

⁸⁰⁵ Θεοδώρα Μυλωνά – Μιχάλης Πιερής, «Αλ. Ρ. Ραγκαβής – Walter Scott: Επιδράσεις του “Ivanhoe” στον “Αυθέντη” του Μορέως», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 60 – 72. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 180. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 277. Απόστολου Σαχίνη, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 75. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σσ. 59, 61. Απόστολου Σαχίνη, *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Αθήνα 1973, σ. 42. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 109.

⁸⁰⁶ Απόστολου Σαχίνη, *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, ό. π., σσ. 44 – 45.

⁸⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 26

⁸⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 26 – 27.

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 27.

⁸¹⁰ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 61.

⁸¹¹ Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 186.

⁸¹² Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Εισαγωγή στην Ανθολογία: «Το Ιστορικό Μυθιστόρημα. Και, ειδικότερα το ιστορικό μυθιστόρημα»*, ό. π., σ. λ'.

ξενική κυριαρχία.⁸¹³ Ότι δε χάνει ευκαιρία να αρνείται την οποιαδήποτε επίδραση των Φράγκων πάνω στην ελληνική φυλή, η οποία από την εισβολή εκείνη και όλες όμως τις άλλες έμεινε εντελώς αμόλυντη.⁸¹⁴ Ότι εξυμνεί την ελληνική αντίσταση εναντίον των σταυροφόρων του Βιλλαρδουίνου με σκοπό να ενισχύσει τη θέση για τη βυζαντινή εποχή, που πρόσφατα είχε συμπεριληφθεί στην εθνική και ιστορική συνείδηση των Ελλήνων, ως συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην αρχαία και στη νεότερη Ελλάδα. Ότι ο «Αυθέντης του Μορέως», επειδή φαίνεται ότι μεταφυτεύει στο χώρο της αφήγησης τα συνθήματα του μεγαλοϊδεατισμού,⁸¹⁵ χαρακτηρίζεται ως διήγημα «εθνικής χροιάς», καθώς επίσης ως «έντεχνο και ακραιφνώς ελληνικό» από τους κριτές Ε. Δ. Ροΐδη, Σ. Π. Λάμπρο, Ν. Γ. Πολίτη του διαγωνισμού διηγήματος της *Εστίας* το 1883.⁸¹⁶

Επίσης άλλη άποψη κινούμενη αντιθετικά θεωρεί ότι ο «Αυθέντης του Μορέως» είναι το ελληνικό αντίστοιχο της επιστολής προς τους Ευρωπαίους. Απευθυνόμενος στο ελληνικό κοινό δείχνει τις βασικές δυνάμεις προς τις οποίες οφείλουν να προσβλέπουν οι Έλληνες, δείχνει την κοινότητα των Ελλήνων με τους δυτικοευρωπαίους. Ίσως ο Ραγκαβής υπολόγιζε σε μετάφραση του έργου, οπότε θα λειτουργούσε όπως η επιστολή: «Σας μοιάζουμε, έχουμε μαζί σας έναν κοινό πολιτισμό, γι' αυτό βοηθήστε την πατρίδα μας». Ο γάμος της Ελληνίδας με το Φράγκο, προετοιμασμένος να πετύχει, είναι γάμος ανάμεσα σε δύο εθνότητες και σημαίνει επιθυμία διακρατικής συνεργασίας. Η επιθυμία του Ραγκαβή ήταν να ενώσουν τις δυνάμεις τους η Ελλάδα και η Ευρώπη. Δεν κάνει καμία αναφορά στη θρησκεία, παρά τις διαφορές με τους καθολικούς. Για τον ίδιο η θρησκεία ενώνει με τους Δυτικούς, δεν αποτελεί διαφοροποιητικό στοιχείο. Ο αυθέντης δείχνει τη φιλία με τους Δυτικούς, την κοινή ιστορία μας, την ανάμιξή μας μαζί τους, τις κοινές ιδέες. Το 1850 βρισκόμαστε σε εποχή που ο δυτικός προσανατολισμός της Ελλάδας αμφισβητούνταν και η «ανατολή» κέρδιζε έδαφος. Ο Ραγκαβής απαντά φιλοδυτικά, όπως και ο Μάρκος Ρενιέρης, συνεργάτης και φίλος του, που έθεσε το περίφημο ερώτημα το 1842. Η Ελλάδα ανήκει στην Ευρώπη, η Δύση μας είναι χρήσιμη στον αγώνα κατά των Οθωμανών. Ο Ραγκαβής αποβλέπει με το γάμο στη συμφιλίωση των εθνοτήτων και σε έναν καινούργιο μεγάλο πολιτισμό, αποβλέπει στην πολιτισμική ενότητα Ελλάδας και Δ. Ευρώπης. Χρησιμοποιεί το Μεσαίωνα με τρόπο αντίστροφο από τους ευρωπαίους ρομαντικούς, με τρόπο κλασικιστικό και διαφωτιστικό, είναι η εποχή που ενώνει Έλληνες και Ευρωπαίους, ενώ ο ρομαντισμός έδινε βάρος στις εθνικές διαφορές, εγείροντας την υποψία μήπως ο ρομαντισμός του αυτή την εποχή αποτελεί μόνο εξωτερικό ένδυμα.⁸¹⁷

Στην περίπτωση της περιόδου της φραγκοκρατίας και ενετοκρατίας για τους Έλληνες ανήκει και το ιστορικό μυθιστόρημα «Ιστορικά σκηνογραφήματα», που δημοσιεύει το 1860 ο Σπ. Ζαμπέλιος επίσης στην *Πανδώρα*.⁸¹⁸ Από τη Λευκάδα προερχόμενος ο

⁸¹³ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 191.

⁸¹⁴ Στο ίδιο, σ. 228.

⁸¹⁵ Στο ίδιο, σ. 228.

⁸¹⁶ Δημήτρης Τζιόβας, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσεως: Α. Ρ. Ραγκαβής και Γ. Βιζυηνός», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: "Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981"*, τόμ. Α', ό. π., σ. 111.

⁸¹⁷ Αγγέλα Καστρινάκη: «Ο Ραγκαβής και ο "Αυθέντης": ένας επωφελής γάμος στην Ελλάδα του 1850», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 17, τεύχ. 33 (Δεκ. 2000), σσ. 271 – 288.

⁸¹⁸ *Πανδώρα*, τόμ. Ι', φυλ. 238 – 240, 15 Φεβ. - 15 Μαρτ. 1860, σσ. 505 – 513, 538 – 550, 569 – 579. Τόμ. ΙΑ', φυλ. 241, 1 Απρ. 1860, σσ. 1 – 12, φυλ. 243 - 244, 1 - 15 Μαΐ. 1860, σσ. 55 – 68, 73 – 84..

Ζαμπέλιος και ιταλομαθημένος⁸¹⁹ ήταν πολύ φυσικό να στραφεί προς την έρευνα της ενετοκρατίας. Ασχολήθηκε με την κρητική ιστορία και το ενδιαφέρον του προκάλεσαν όχι μόνο τα πολιτικά ή τα στρατιωτικά γεγονότα, αλλά και η κοινωνική διάρθρωση του νησιού και ο καθημερινός βίος στα χρόνια που η σκληρή δημοκρατία της Ενετίας είχε υποταγμένη στην εξουσία της την Κρήτη. Οι σχέσεις που διαμορφώθηκαν ανάμεσα στους Βενετούς και στους Κρητικούς έγιναν αντικείμενο της σπουδής του.⁸²⁰

Τα «Ιστορικά σκηνογραφήματα» είναι η πρώτη απόπειρα του Ζαμπέλιου να συνδυάσει την ιστορία με τη μυθιστοριογραφία.⁸²¹ Ο Καμπάνης αναφέρει ότι είναι κάτι μεταξύ ιστορίας και ποιήσεως με κάποιες σκηνές δραματικές.⁸²² Η πρώτη επανάσταση που περιγράφεται στα «Ιστορικά σκηνογραφήματα» είναι εκείνη που πραγματοποιούν ο Γεώργιος και ο Θεόδωρος Χορτάτσης γύρω στο 1272. Η ανταρσία αυτή, έπειτα από λίγα χρόνια, με τη βοήθεια του Αλέξιου Καλλιέργη, καταπνίγεται και οι Χορτάτση καταφεύγουν στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο το 1293 ο ίδιος ο Αλέξιος Καλλέργης, ισχυρός έλληνας άρχοντας της Κρήτης, δυσανεστήμενος με τους Ενετούς, σηκώνει τη σημαία της επανάστασης και κυριαρχεί στο νησί, για να συνθηκολογήσει αργότερα με το δυνάστη. Νέα ανταρσία ξεσπάει γύρω στο 1347, με αρχηγούς τον Ιωάννη και το Μιχαήλ Ψαρομήλιγγο, που καταπνίγεται στο αίμα, έπειτα από ηρωικές μάχες και νίκες. Τέλος, το 1363 οι Ενετοί άρχοντες της Κρήτης ανακηρύσσουν την ανεξαρτησία του νησιού από τη Βενετία και ιδρύουν αυτόνομη δημοκρατία. Το τελευταίο μέρος αφιερώνεται στην αφήγηση των διπλωματικών και των στρατιωτικών ενεργειών της Βενετίας, για να επαναφέρει το νησί κάτω από την κυριαρχία της.

Επίσης ο σκιαθίτης Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης εμπνέεται από την εποχή της ενετοκρατίας στο μυθιστόρημα «Οι έμποροι των εθνών», που δημοσιεύει στα 1882 – 1883 στην τρισεβδομαδιαία και κατόπιν ημερήσια σατυροπολιτική εφημερίδα *Μη χάνεσαι*,⁸²³ που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Βλάση Γαβριηλίδη (1880 - 22 Οκτωβρίου 1883).⁸²⁴ Το μυθιστόρημα θεωρείται όψιμη, αλλά ευπρόσδεκτη ακόμη ρομαντική εκδήλωση για το ευρύτερο κοινό.⁸²⁵ Στα πρώτα βήματα ο Παπαδιαμάντης, όταν ακόμη δεν έχει βρει το δρόμο του στο ηθογραφικό διήγημα, με το οποίο ασχολείται μετά το 1885 - με το διήγημα «Χρήστος Μηλιόνης» (1885) στην *Εστία* γίνεται η στροφή από το ιστορικό μυθιστόρημα στο ηθογραφικό διήγημα - ⁸²⁶ στην πρώτη συγγραφική δραστηριότητά του ασχολείται με περιπετειώδη ιστορικά μυθιστορήματα, που δημοσιεύονται σε εφημερίδες με μορφή επιφυλλίδας, και με μεταφράσεις επίκαιρων

⁸¹⁹ Λ. Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σσ. 905 – 906. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 330. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 188.

⁸²⁰ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Εισαγωγή στην Ανθολογία: «Το Ιστορικό Μυθιστόρημα. Και, ειδικότερα το ιστορικό μυθιστόρημα», ό. π., σ. κζ'.

⁸²¹ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 82.

⁸²² Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

⁸²³ *Μη χάνεσαι*, έτος Γ', 5 Νοε. 1882 – 8 Φεβ. 1883.

⁸²⁴ Π. Ν. Παπάς, «Μη Χάνεσαι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 155.

⁸²⁵ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 510. Η. Π. Βουτιεριδής, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σσ. 564 – 565.

⁸²⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 382. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 120.

ξένων μυθιστορημάτων.⁸²⁷ Θεωρείται ο πρώτος επαγγελματίας συγγραφέας στην Ελλάδα, με την έννοια ότι γράφει για βιοπορισμό.⁸²⁸ «Η μετανάστις» (1879) στο *Νεολόγο* της Πόλης, «Οι έμποροι των εθνών» (1882 - 83) στο *Μη χάνεσαι* και «Η γυφτοπούλα» (1884) στην *Ακρόπολι* συνθέτουν την αρχική δημιουργία και τις πρώτες αναγνωρίσεις του συγγραφέα, που αργότερα θα αναδειχθεί στον καλύτερο διηγηματογράφο της νεοελληνικής λογοτεχνίας.⁸²⁹

Ο συγγραφέας δεν εμφανίζεται με το πραγματικό όνομά του στους «εμπόρους των εθνών», αλλά χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Μποέμ.⁸³⁰ «Ο Παπαδιαμάντης αυτή την εποχή, γράφει ο Περάνθης, ο οποίος συντάσσει τη μυθιστορηματική βιογραφία του συγγραφέα μας, «...Ζει τον αφρόντιστο βίο των βοημών, των μποέμ όπως λένε οι γάλλοι. Και του αρέσει. Μάλιστα το Μποέμ, σκέφτεται να το κρατήσει και για ψευδώνυμο».⁸³¹ Το έργο ο Γαβριηλίδης το αναγγέλλει στο *Μη χάνεσαι* στις 3 Νοεμβρίου 1882 και στις 9 Νοεμβρίου δημοσιεύει το παρακάτω άρθρο: «Το νέον πρωτότυπον μυθιστόρημά μας εγένετο μετά πολλής ευμενείας δεκτόν υπό των εν τη κριτική κορυφαίων. Τόσον που αν δεν είχαν ελληνικωτάτην και την υπόθεσιν, και την αναβολήν, θα το εξελάμβανον πολλοί ως μετάφρασιν! Θα ιδήτε παρακάτω ποίας θερμάς θα εκτυλίξη σελίδας και μετά ποίας τέχνης θα προβαίνωσιν οι χαρακτήρες και αι περιπέτειαι. Γράφεται υπό αγνώστου ακόμη εις τον φιλολογικόν κόσμον δυνάμεως, ήτις εν πολλή μετριοφροσύνη επιμένει να μη γείνουν τ' αποκαλυπτήριά της».⁸³²

Οι χρονολογίες του θέματος είναι το 1199 και το 1207 και οι τόποι της δράσης είναι η Βενετία και τα νησιά του Αιγαίου πελάγους. Η υπόθεση του μυθιστορήματος είναι η εξής: Ο Ιωάννης Μούχρας ζούσε ευτυχισμένος στη Νάξο με τη γυναίκα του Αυγούστα, την ωραιότερη σύζυγο σε όλο το Αιγαίο πέλαγος. Σε κάποια παράτολμη ναυτική μάχη του εναντίον γενουατών πειρατών και ενώ βρισκόταν σε δύσκολη θέση σώζεται από το βενετό κόμη Μάρκο Σανούτο, ανειγίο του Ερρίκου Δάνδολου. Για το Μούχρα η γνωριμία του Σανούτου ήταν μοιραία. Ο Μούχρας φιλοξενεί το Σανούτο στον πύργο του και ο τελευταίος, ως ανταπόδοση της φιλοξενίας, του κλέβει τη γυναίκα του. Έπειτα, η δράση μεταφέρεται στη Βενετία οκτώ χρόνια αργότερα. Η Αυγούστα έχει εγκαταλείψει το Σανούτο, για να γίνει καλόγρια σε κάποιο μοναστήρι της Πάτμου. Ο Σανούτος είναι απογοητευμένος και ο Μούχρας βρίσκεται σε συνεχή καταδίωξη του. Κάποια ημέρα τον συναντά στη Βενετία, όπου ακολουθεί θανάσιμη πάλη πάνω σε γόνδολα, από την οποία τραυματίζονται και οι δύο βαριά, αλλά παραμένουν ζωντανοί, για να συνεχίσουν τις περιπέτειές τους και να αναζητήσουν την Αυγούστα στα νησιά του Αιγαίου. Οι αναπάντεχες ρομαντικές συναντήσεις ανάμεσα στα τρία κύρια πρόσωπα και οι απίθανες

⁸²⁷ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 263. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 204.

⁸²⁸ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 111. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 400.

⁸²⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 381. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 401. Απόστολου Σαχίνη, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 123. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σσ. 104 - 105. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σσ. 111 – 112. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 120. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 192.

⁸³⁰ Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, ό. π., σ. 85.

⁸³¹ Μιχ. Περάνθης, *Ο κοσμοκαλόγερος. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Αθήνα 1986, σ. 102.

⁸³² Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι ελληνικών μυθιστορημάτων (1830 – 1930)*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 36.

συμπτώσεις που ακολουθούν προκαλούν το μειδίαμα του αναγνώστη, οδηγούν ωστόσο στην κάθαρση, που είναι σκληρή και θεαματική. Η Αυγούστα, η αμαρτωλή που έπρεπε να τιμωρηθεί, καίγεται ζωντανή πάνω στην πυρπολημένη γαλέρα του Σανούτου, ενώ ο άντρας της που παρακολουθεί το θέαμα από την ξηρά, χωρίς να μπορεί να το εμποδίσει, της φωνάζει πως τη συγχωρεί.

Από το ευρωπαϊκό μεσαιωνικό παρελθόν εμπνέεται ο Α. Ρ. Ρ., δηλ. ο Α. Ρ. Ραγκαβής,⁸³³ ο οποίος δημοσιεύει στην *Πανδώρα* του 1851 τη διασκευή «Οι υφαντά της Άνσης. Διήγημα».⁸³⁴ Η υπόθεσή του διηγήματος στρέφεται γύρω από το ζηλότυπο μεσαιωνικό σύστημα της εμπορικής συντεχνίας της Άνσης, η οποία συγκέντρωνε όλη σχεδόν την εμπορική δραστηριότητα της Βόρειας Ευρώπης. Η δράση του διηγήματος αυτού αναπτύσσεται το 1500 στη Βέργη, τότε πρωτεύουσα της Νορβηγίας, στην οποία αποβιβάζεται ο υφαντής Οσκάρ Σειγβρίτ και γίνεται μέλος της Άνσης. Όμως στη ζωή του και στην τέχνη του έχει ως μεγάλο αντίπαλο το βασιλιά της Δανίας Χριστιανό, ο οποίος παριστάνει τον υφαντή, για να διδαχθεί και να μεταφέρει στον τόπο του την υφαντική τέχνη, που ήταν πολύτιμη πηγή πλουτισμού. Ο Χριστιανός όμως μαζί με την τέχνη αυτή κλέβει από τον Οσκάρ και την αγαπημένη του Δουιβέκη, την οποία τελικά οδηγεί στη φρενοβλάβεια και στην αυτοκτονία, γιατί παντρεύεται την Ισαβέλλα, την αδελφή του Καρόλου Ε΄, τότε βασιλιά της Ισπανίας και Ολλανδίας και μετά από αυτά αυτοκράτορα της Γερμανίας. Όμως η γιαγιά της Δουιβέκης, η Γρουμβρίγη, εκδικείται το Χριστιανό για το κακό που έκανε στην εγγονή της. Καταφέρνει να διωχθεί ο Χριστιανός από το βασίλειό του, να φυλακισθεί στο νησί της Αμάκης και να δηλητηριασθούν στο φρούριο της Ζουνναίρδης η εξόριστη βασίλισσα της Δανίας με τα παιδιά της.

Εξχωριστή περίπτωση αποτελεί ο χιώτικης καταγωγής Εμμανουήλ Ροΐδης, ο οποίος μορφωμένος στην Ευρώπη – έκανε σπουδές στη Γένοβα - και με φανερές τις επιδράσεις της στο έργο του,⁸³⁵ με το οξύτατο ορθολογιστικό πνεύμα, την ειρωνεία και τον αντικονφορμισμό,⁸³⁶ στα νεανικά χρόνια του αντιδρώντας στις ρομαντικές υπερβολές του καιρού του, του οποίου αναμφισβήτητο τέκνο είναι το μυθιστόρημά του *Πάπισσα Ιωάννα*,⁸³⁷ προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Ο ίδιος τιτλοφορεί το έργο «Μεσαιωνική μελέτη» και είναι φανερό από τα προλεγόμενα της πρώτης έκδοσης πως είχε πρόθεση να συνθέσει ιστορικό μυθιστόρημα και να ζωντανέψει πεζογραφικά το Μεσαίωνα και ειδικότερα τον 9^ο αιώνα. Γράφει σχετικά: «Εκ των παρ' αυτὰς τας βορβορώδεις του μεσαιώνος πηγὰς συλλεγέντων τούτων λιθαρίων συνήρμοσα ἢ μάλλον ἐπειράθην να συναρμόσω μωσαϊκόν, παριστῶν εἰκόνα ὁπωσούν πιστὴν τῆς ζοφώδους ἐκείνης εποχῆς, περὶ ἧς, καθόσον γνωρίζω, οὐδέν οὐδαμῶς ἐξεπονήθη βιβλίον τοῖς πάσι προσιτόν και ἐν ταυτῷ εὐσυνειδήτως γεγραμμένον, καθιστῶν αὐτὴν πασίγνωστον και φαεινὴν ὡς αἰ “Τύχαι του Τηλεμάχου” την ηρωϊκὴν Ελλάδα, οἱ “Μάρτυρες” την καταρρέουσαν Ρώμην και ο “Ίβανός” την ἱπποτικὴν Αγγλίαν».⁸³⁸

⁸³³ Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. 1809 – 1892. Η ζωή του και το έργο του*, ό. π., σ. 186.

⁸³⁴ *Πανδώρα*, τόμ. Β΄, φυλ. 41 - 42, 1 - 15 Δεκ. 1851, σσ. 971 – 981, 995 – 1005.

⁸³⁵ Anna Zimbone, «Ροΐδης και Ιταλία», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 116 – 125. Γ. Μ. Βαλέττας, «Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σ. 205. Αριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

⁸³⁶ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 231 – 233.

⁸³⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 330 – 332. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 180. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 232.

⁸³⁸ Εμμανουήλ Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα*, 1888, σ. ιστ΄.

Επίσης έχει και άλλο σκοπό, όπως ομολογεί στα ίδια προλεγόμενα. «Όπου δήποτε εύρισκον το δυνάμενον να παράσχη αφορμήν γέλωτος εδραττόμην αυτού, αδιαφορών αν εις μοναστήριον υπεκρύπτετο ή εις ακαδημίαν, υπό το ράσον μοναχού ή τον τρίβωνα φιλοσόφου».⁸³⁹ Όμως δεν είναι μόνο η ευθυμία που επιδίωξε ο συγγραφέας. Είναι δριμύτατη σάτιρα κατά των μοναχών και των θρησκευτικών λειτουργιών του Μεσαίωνα, πιστότατη εικόνα της έκλυσης των ηθών στη μακρινή εκείνη εποχή.⁸⁴⁰ Η *Πάπισσα Ιωάννα* είναι ιστορικό και σατιρικό μαζί μυθιστόρημα. Είναι λίβελλος κατά της καθολικής εκκλησίας, είναι βιβλίο αχαλίνωτης ελευθεροφροσύνης.⁸⁴¹ Ο Ροΐδης συγκέντρωσε πολλά στοιχεία με πρόθεση να αποδείξει ότι η παπική εκκλησία στο Μεσαίωνα ζούσε «στο βούρκο».⁸⁴² Παράλληλα διάλεξε το πλέον κατάλληλο θέμα, αυτό της νέας που ανέβηκε στον παπικό θρόνο, για να ειρωνευθεί και να σαρκάσει τα πάντα, να δώσει έκφραση στις έμφυτες σατιρικές ικανότητές του.⁸⁴³ Η υπόθεση είναι γνωστή: η γέννηση της Ιωάννας ως εκ θαύματος, η ερωτική σχέση της με το νεαρό μοναχό Φρουμέντιο, τα ταξίδια της από την Ελβετία έως τη βυζαντινή Ελλάδα, η εγκατάλειψη του αγαπημένου της, η άφιξή της στη Ρώμη και η άνοδός της στο παπικό αξίωμα, η σχέση της με τον αρχιθαλαμηπόλο και ο θάνατός της κατά τον τοκετό και μάλιστα πάνω σε μεγαλόπρεπη λιτανεία. Θάνατος τραγικός και γελοίος, κατά τον Καμπάνη, εύρεση κακόθυμη των μεσαιωνικών χειρογράφων, που ύστερα από τον ιταλό Κάστι εκμεταλλεύεται ο Ροΐδης σκανδαλίζοντας καθολικούς και ορθοδόξους.⁸⁴⁴

Το πολύκροτο μυθιστόρημα με φανερή την επίδραση του Renan, ο οποίος προσπαθούσε να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει με επιστημονικό τρόπο τα υπερφυσικά φαινόμενα,⁸⁴⁵ του Δον Ζουάν του Byron,⁸⁴⁶ αλλά και του Γουόλτερ Σκοτ, του Χάινε, του Αμπού⁸⁴⁷ και του Musset⁸⁴⁸ κυκλοφόρησε το 1866⁸⁴⁹ στο τυπογραφείο του Ι. Κασσανδρέως, παλαιού τυπογράφου και συνεκδότη της αθηναϊκής εφημερίδας *Αυγή*. Με το σκανδαλιστικό θέμα του, της γυναίκας που τιμήθηκε με το αξίωμα του πάπα, εξασφάλισε τη μετάφραση σε πολλές ξένες γλώσσες, στη χώρα μας όμως προκάλεσε την καταδίκη της εκκλησίας και των συντηρητικών εναντίον του, καθώς και βίαιες αντιδράσεις.⁸⁵⁰ Βέβαια ο Ροΐδης απάντησε με καυστικό και σαρκαστικό τρόπο στην καταδίκη και στις κριτικές με τα δημοσιεύματα *Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν της υπ' αριθ. 5688 εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου και Επιστολαί ενός Αग्रινιώτου*.⁸⁵¹ Το έργο του Ροΐδη

⁸³⁹ Στο ίδιο, σ. κ'.

⁸⁴⁰ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 90.

⁸⁴¹ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

⁸⁴² Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 331.

⁸⁴³ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 90.

⁸⁴⁴ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 190.

⁸⁴⁵ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 510. Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860 – 1865)*, ό. π., σ. 50.

⁸⁴⁶ Αθηνά Γεωργαντά *Αιών Βυρωνομανής*, ό. π., σσ. 76 – 80. Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860 – 1865)*, ό. π., σσ. 221 – 232.

⁸⁴⁷ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 510.

⁸⁴⁸ Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 93.

⁸⁴⁹ Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860 – 1865)*, ό. π., σσ. 27, 38.

⁸⁵⁰ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 185.

⁸⁵¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 332. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

όμως δεν είχε απήχηση μόνο στην εποχή του, είχε μεγαλύτερη χρονική εμβέλεια. Μεταγενέστερα προκάλεσε το ενδιαφέρον με την ιδιοτυπία του και έγινε αντικείμενο ποικίλων σχολίων και κριτικών. Ειπώθηκε ότι η Ιερά Σύνοδος με την καταδίκη αυτή δεν αποσκοπούσε στο να προστατεύσει την παπική εκκλησία, αλλά τον εαυτό της. Φοβόταν μήπως παρόμοια βιβλία γράψουν για τα σκάνδαλα και τα αίσχη των ορθόδοξων καλογήρων και ιερωμένων. Επίσης ότι ο Ροΐδης δεν ήταν άθεος, αλλά ένας φιλελεύθερος αστός. Ο ίδιος έβαλε ως προμετωπίδα της *Πάπισσας Ιωάννας* το ρητό του Πασκάλ: «Il y a bien de la difference entre rire de la religion, et rire de ceux qui la profanent par leurs opinions extravagantes», δηλαδή: «υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να γελοιοποιεί κανείς τη θρησκεία και στο να περιπαίζει εκείνους που τη βεβηλώνουν με τις παράδοξες γνώμες τους».⁸⁵² Ειπώθηκε ότι στόχος του ήταν η ελληνική εκκλησία εν μέρει και η υποκριτική ευσέβεια του καιρού του⁸⁵³ ή αντίθετα επισημάνθηκε ότι οι ρίζες του πιο εύκολα εντοπίζονται στο δυτικό κλίμα παρά στην αντίθεση με την ελληνική θρησκευτική παράδοση.⁸⁵⁴

Η χάρη του βιβλίου βρίσκεται στην ευχάριστη ατμόσφαιρα, στις απροσδόκητες παρομοιώσεις, στα αρμυρά ανέκδοτα, στον έξυπνο σχολιασμό και παραλληλισμό με σύγχρονα γεγονότα, στους σατιρικούς υπαινιγμούς για τον Π. Σούτσο και τη σχολή του, στο κράμα βυρωνισμού και χαϊνισμού, στην επιγραμματική δύναμη.⁸⁵⁵ Η *Πάπισσα Ιωάννα* με την ελευθέρια σκέψη της, με την ελεγκτική διάθεσή της είναι η αναίρεση του ρομαντισμού⁸⁵⁶ και των στενών δεσμών του ρεύματος αυτού με το Μεσαίωνα και τη θρησκευτική πίστη.⁸⁵⁷ Αποδεικνύει με την αντινομία ανάμεσα στο υψηλό γλωσσικό όργανο, την καθαρεύουσα, και στην πενιχρότητα του περιεχομένου της την κενότητα της ίδιας της καθαρεύουσας.⁸⁵⁸ Ο Ροΐδης συνθέτει όχι μόνο το τέλει μυθιστόρημα, αλλά και προβαίνει σε ολοκληρωτική διακωμώδηση των ιστορικών μυθιστορημάτων. Με την *Πάπισσα* αναπαριστά το μεσαιωνικό περιβάλλον εντελώς απομυθοποιημένο από κάθε ιερότητα, διαμετρικά αντίθετο από την εξιδανίκευση με την οποία είχε περιβληθεί ο Μεσαίωνας από τους ρομαντικούς. Ο αντικληρισμός του ερμηνεύεται από τον ίδιο, στην εισαγωγή του μυθιστορήματος, ως απόηχος των εξεγέρσεων του 1848, που έζησε έφηβος στη Γένοβα.⁸⁵⁹ Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η *Πάπισσα* μπορεί να θεωρηθεί ως βασικός σταθμός στην πορεία προς το ρεαλισμό, ρεύμα που θα κυριαρχήσει στην ελληνική διάνοηση μετά το 1880.⁸⁶⁰ Ο Ροΐδης όμως δεν ήταν ρεαλιστής, δεν έλεγε τα πράγματα με το όνομά τους. Ο απροσδόκητος παρομοιώσεις και όλα τα μέσα που χρησιμοποίησε τον έκαναν να απέχει πολύ από αυτόν.⁸⁶¹ Απλά βοήθησε στη μεταστροφή

⁸⁵² Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 333.

⁸⁵³ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 94.

⁸⁵⁴ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 231.

⁸⁵⁵ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 190. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 92.

⁸⁵⁶ Άγγελου Δ. Φουριώτη, «Ένας πρόδρομος της Νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Ελληνική δημιουργία*, τεύχ. 139 (1953), σσ. 622 – 623.

⁸⁵⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 332.

⁸⁵⁸ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 233.

⁸⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 231.

⁸⁶⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 372.

⁸⁶¹ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 232.

που θα γινόταν στην προτελευταία δεκαετία του αιώνα,⁸⁶² όταν η πεζογραφία αρχίζει να χειραφετείται από την επιρροή του ρομαντισμού.

Το 1880 ανοίγει ο δρόμος σε νέες τάσεις με τη δημοσίευση της «Νανάς» του Ζολά από τον Ι. Καμπούρογλου. Οι πεζογράφοι στρέφουν την προσοχή τους στη σύγχρονη ζωή, στην ηθογραφία.⁸⁶³ Συγγραφείς που έως τότε ασχολούνταν με το ιστορικό μυθιστόρημα ξαφνικά καταπιάνονται με το σύντομο διήγημα. Ρυθμιστής των πραγμάτων γίνεται ο ημερήσιος τύπος, ο οποίος προσελκύει τους συγγραφείς, πολλές φορές μάλιστα επαγγελματικά.⁸⁶⁴ Σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του νέου πνεύματος έχουν τα σύγχρονα λογοτεχνικά περιοδικά, όπως η *Εστία* ή το σατιρικό φύλλο *Μη χάνεσαι*.⁸⁶⁵ Το μυθιστόρημα φαντασίας αρχίζει να εγκαταλείπεται και η προσοχή στρέφεται στην ελληνική πραγματικότητα. Ο Νικόλαος Πολίτης το 1883 στην *Εστία* αναλαμβάνει εντυπωσιακή πρωτοβουλία. Προκηρύσσει διαγωνισμό για «ελληνικό διήγημα», που θα επαναλαμβάνεται κάθε εξάμηνο. Έτσι η Ελλάδα με την ανταπόκριση των συγγραφέων και τα ηθογραφικά ή αγροτικά κυρίως διηγήματα προσχωρεί στην αφηγηματική τέχνη του ρεαλισμού και του νατουραλισμού.⁸⁶⁶ Δεν ήταν βέβαια ξεκάθαρο τι είδους έργο εννοούνταν με το διήγημα. Το μόνο που καθοριζόταν ήταν ένα μίνιμουμ της έκτασης. Στην πράξη οι περισσότερες συμμετοχές στο διαγωνισμό ήταν σύντομες και από τότε ο όρος διήγημα που χρησιμοποιήθηκε στην προκήρυξη απέκτησε την έννοια που έχει σήμερα. Μάλιστα για είκοσι χρόνια ο αριθμός των διηγημάτων ξεπέρασε κατά πολύ τον αριθμό των μυθιστορημάτων στο σύνολο της παραγωγής της περιόδου.⁸⁶⁷

Η έμφαση που δόθηκε στην προκήρυξη για θέματα και σκηνικά αντλημένα από την «αρχαία, τη μεσαιωνική ή τη σύγχρονη περίοδο»⁸⁶⁸ συμπεριλαμβάνει και τη χρήση του δυτικού Μεσαίωνα ως θεματική πηγή. Έτσι η εποχή των ιπποτών, των κάστρων, των μονομαχιών και όλων των χαρακτηριστικών της μεσαιωνικής Εσπερίας, η εποχή που αγάπησαν οι ρομαντικοί συγγραφείς, δεν εγκαταλείπεται. Προσαρμοσμένη στις νέες τάσεις, όπως για παράδειγμα της γλώσσας, κάνει αραιότερα μεν την παρουσία του από την προηγούμενη περίοδο, όμως κάνει παρουσία και αυτό είναι το σημαντικό. Προς τα τέλη του αιώνα, το 1898, ο Πέτρος Πυργωτός δημοσιεύει στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων* το ιστορικό διήγημα «Η μικρά κόμησσα. (Μεσαιωνικόν Διήγημα)»,⁸⁶⁹ που διακρίνεται για το ηθικοπλαστικό θέμα του. Στο διήγημα αυτό ο βαρόνος Νουαρμών Ούγος ο Λύκος και ο κόμης Εύδος ο Χρυσοπώγων στις κορυφές του Φορέζου (οροσειρά Forez) της Γαλλίας είναι αδυσώπητοι εχθροί. Ο Ούγος Λύκος όμως ερωτεύεται και κλέβει την κόρη του κόμη Εύδου του Χρυσοπώγωνα και αυτό γίνεται η αιτία συμφιλίωσής τους.

Ο διηγηματογράφος, ποιητής και μεταφραστής Κωνσταντίνος Θεοτόκης από την Κέρκυρα, ο οποίος έκανε σπουδές στο Παρίσι και ήταν επηρεασμένος από τη γαλλική πνευματική ζωή, περισσότερο γνωστός ως ρεαλιστής, ηθογράφος, δημοτικιστής,

⁸⁶² Στο ίδιο, σ. 258.

⁸⁶³ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 398.

⁸⁶⁴ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 258.

⁸⁶⁵ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 115.

⁸⁶⁶ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 105. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 259.

⁸⁶⁷ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σ. 105.

⁸⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 105.

⁸⁶⁹ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τόμ. 8, έτος 20, αρ. 29 - 30, 11 - 18 Ιουλ. 1898, σσ. 230, 238.

επηρεασμένος κύρια από τις σοσιαλιστικές ιδέες και εισηγητής του κοινωνικού ή κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα,⁸⁷⁰ ασχολήθηκε και με το ιστορικό μυθιστόρημα. Το 1902 στο περιοδικό *Ο Διόνυσος*⁸⁷¹ και το 1904 στο περιοδικό *Ο Νουμάς*⁸⁷² δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Κασώπη», στο οποίο αναφέρεται στην επιδρομή των Γότθων επί Γωτίλα (543 - 553) στην Κέρκυρα.

Ο μυθιστοριογράφος, δημοσιογράφος και θεατρικός συγγραφέας Σπύρος Ποταμιάνος από τη Θήρα στα 1912 και 1913 δημοσιεύει στο περιοδικό *Ελλάς* (1907 – 1924), του οποίου εκδότης ήταν ο ίδιος,⁸⁷³ το ιστορικό μυθιστόρημα «Από τον βίον των πατών. Η ωραία Μαρουσία».⁸⁷⁴ Στο μυθιστόρημα αυτό συναντά κανείς την ηθική έκλυση και τη διαφθορά, την απάτη και τη διαστροφή, τη δολοφονία με τον πλέον προσφιλή τρόπο της εποχής, τη δηλητηρίαση, στην πιο μεγαλοπρεπή μορφή τους. Δύο εταίρες, δύο διακόνισσες της Αφροδίτης, δύο εκφραυλισμένες αριστοκράτισσες, η Θεοδώρα και η κόρη της Μαρουσία, καθισμένες το 10^ο αι. στην πλώρη της Ρώμης εξαντλούν με τους πάπες Σέργιο Γ΄ και Ιωάννη ΙΑ΄ το χρυσό ποτήρι των ερώτων, των οργίων, του αίματος, της μοιχείας και της αποστροφής.

Πέρα όμως από την παραπάνω πρωτότυπη παραγωγή στο 19^ο αιώνα, αλλά και στην πρώτη δεκαετία του εικοστού, κυριαρχούν οι μεταφράσεις ιστορικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων. Χαρακτηριστικά ο 19^{ος} αιώνας θεωρείται ο χρυσός αιώνας της μεταφρασμένης λογοτεχνίας.⁸⁷⁵ Η γαλλική γλώσσα, η γαλλική ευαισθησία πλημμυρίζουν την ελληνική αγορά. Μεταφράσεις, παραφράσεις, μιμήσεις ξεκινούν κατά κανόνα από τα γαλλικά. Οι μεγάλοι άνδρες του νέου ελληνισμού γίνονται οι: Beranger, Lamartine, Hugo. Η γαλλική παιδεία πλουτίζει μέσα στο 19^ο αιώνα, και μάλιστα μέσω του ρομαντισμού, την ελληνική πνευματική ζωή.⁸⁷⁶ Τα βασικά ρομαντικά θέματα, ο ναυαγισμένος έρωτας, ο θάνατος και το πατριωτικό δράμα είναι παρόντα.⁸⁷⁷ Ο Αλέξανδρος Δουμάς αποτελεί τον πλέον μεταφρασμένο γάλλο συγγραφέα στη χώρα μας. Από το 1846, όταν βρίσκεται η πρώτη σχετικά μνεία, έως το 1888 κυκλοφορούν όχι λιγότεροι από διακόσιους τόμοι μυθιστορημάτων του, μεταφρασμένοι στα ελληνικά, και πάνω από εκατό χιλιάδες τόμοι σε σαράντα χρόνια περίπου.⁸⁷⁸

Πολλές μεταφράσεις από τα γαλλικά έχουν ως θεματική πηγή το ευρωπαϊκό μεσαιωνικό παρελθόν. Στο περιοδικό *Ευτέρπη* δημοσιεύονται μεταφρασμένα αναγνώσματα από τα γαλλικά. Το 1850 δημοσιεύεται «Γυναικός επιπορκία. Ιστορικών

⁸⁷⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 427. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 258 - 259. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 283. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 121. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 499 - 507. Α. Σ. Βεϊνόγλου, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12, σ. 533. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 306 - 308.

⁸⁷¹ *Ο Διόνυσος*, τόμ. 2 (1902), σσ. 303 - 308.

⁸⁷² *Ο Νουμάς*, τόμ. 1904, αρ. 93, 25 Απρ. 1904, σσ. 2 - 12.

⁸⁷³ Ε. Θ. Μοάτσος (Σπυρίδων Ποταμιάνος), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σσ. 599 - 600.

⁸⁷⁴ *Ελλάς*, τόμ. Α΄, έτος Ε΄ και ΣΤ΄, αρ. 392 (95) - 430, Κυρ. 25 Νοε. 1912 - Κυρ. 7 Απρ. 1913.

⁸⁷⁵ Άννα Ταμπάκη, «Από τη “μετακένωση” στη διαπολιτισμικότητα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 - 2002*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 423.

⁸⁷⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 352 - 353.

⁸⁷⁷ Μ. Γ. Μερακλής, «Οι ρομαντικού του 19^{ου} αιώνα», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 16 - 20.

⁸⁷⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 354.

διήγημα» (Εκ του Γαλλικού) (Υπό της Κ. Α. Τ.).⁸⁷⁹ Αναφέρεται στον τραγικό για όλους τους ήρωες έρωτα του Εδουάρδου Δ΄ της Αγγλίας (1460-1483) και της Ιωάννας, συζύγου του Άρρη Σόρη, που ζούσαν στον πύργο του Ουινδσόρ κοντά στο Λονδίνο.

Το 1852 δημοσιεύεται ανώνυμα το ιστορικό διήγημα «Ιστορικά μελέται. Αι δύο αντίζηλοι» (Εκ του Γαλλικού).⁸⁸⁰ Η ιστορία αναπτύσσεται το 1407 στο Παρίσι. Αντίζηλες είναι η βασίλισσα Ισαβέλλα της Βαυαρίας, σύζυγος του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου ΣΤ΄, και η σύζυγος του δούκα της Βουργουνδίας Ειρήνη. Η βασίλισσα συνεργάζεται με το δούκα της Βουργουνδίας και δολοφονούν το δούκα της Ορλεάνης, εραστή και των δύο γυναικών.

Το 1854 δημοσιεύονται «Βατίλδη. Ιστορικόν ανέκδοτον» (Εκ του Γαλλικού, του M. d' Arnaud) (Υπό Πολυτίμης Κουσκούρη)⁸⁸¹ και «Τα δίχτυα. Διήγημα Αλεξάνδρου Δυμά» (Μετάφρασις Ζ.).⁸⁸² Στο πρώτο η Βατίλδη με τον πατέρα της Εδμόνδ βρίσκεται δούλη στα ανάκτορα της Νευστρίας, όταν βασιλιάς είναι ο Κλόβις Β΄, γιος του βασιλιά της Νευστρίας και Βουργουνδίας Δαγοβέρτου. Ο Εδμόνδ είναι στην πραγματικότητα ο Ερμανφρέδ, ο εγγονός του βασιλιά του Kent Εθελβέρτ και αδελφός του Ερκομβέρτ, ο οποίος, για να αποκτήσει το στέμμα της επικράτειας, οδηγεί σε σφαγή τη σύζυγο του Ερμανφρέδ και τους δύο γιους του, που ήταν διάδοχοι του σκήπτρου. Ο Ερμανφρέδ και η κόρη του σώζονται στα όρη της Σκοτίας, αλλά ληστές τους σέρνουν αλυσοδεμένους στο πλοίο τους και τους πουλούν σε αξιωματικό του Κλόβη Β΄. Ο Εδμόνδ, πριν ξεψυχήσει, εμπιστεύεται στο διοικητή των ανακτόρων την καταγωγή τους και ζητά την προστασία της κόρης του. Ο βασιλιάς θαμπωμένος από τα προτερήματα της Βατίλδης και πληροφορούμενος από το διοικητή του την αλήθεια για την καταγωγή της, την παντρεύεται. Εκείνη κυβερνά για αρκετό χρόνο ως αντιβασίλισσα της Γαλλίας και διακρίνεται για τις αρετές και τα πολιτικά πλεονεκτήματα που διαθέτει. Στο τέλος όμως εγκαταλείπει την αυλή και ακολουθεί μοναχικό βίο.

Στο μυθιστόρημα του Δουμά η υπόθεση αναπτύσσεται στη Νεάπολη της Ιταλίας το καλοκαίρι του 1414. Βασιλιάς της Νεάπολης είναι ο Λαδίσλαος, ο οποίος απουσιάζει σε μακροχρόνιους πολέμους. Τις υποθέσεις τους κράτους διαχειρίζεται η αδελφή του και αντιβασίλισσα Ιωάννα Δυράς μαζί με τον ύπουλο εραστή της Πανδολφίνο και «Μέγα Κλειδοκράτορα» του βασιλείου, ο οποίος σχεδιάζει τη δολοφονία του Λαδίσλαου και την αρπαγή του θρόνου της Νεάπολης. Ο βασιλιάς Λαδίσλαος όμως παγιδεύοντας τον Πανδολφίνο γίνεται αυτόπτης μάρτυρας των ύπουλων σχεδίων του και τον οδηγεί σε δίκη και καταδίκη με τον πλέον φρικιαστικό θάνατο του διασυρμού και της πυράς.

Επίσης στις στήλες της *Πανδώρας* δημοσιεύονται μεταφρασμένα μυθιστορήματα από τα γαλλικά. Το 1852 δημοσιεύεται ανώνυμα το ιστορικό διήγημα «Το φρούριον Βέρδυνον. Κατά Φριδερίκον Σουλιέ».⁸⁸³ Το διήγημα αυτό αναφέρεται στα εγκλήματα που διαπράχθηκαν το 14^ο αι. στο όνομα της θρησκείας. Το 1320, ενώ οι ιππότες οπλίζουν για τις σταυροφορίες, στρατός ποιμένων και δουλοπάροικων συγκροτείται στη Γαλλία με το όνομα των «Παστουρώ ή Ποιμενίσκων» και περιπλανιέται στη χώρα με την πρόφαση της συμμετοχής στην απελευθέρωση των αγίων τόπων. Στην πραγματικότητα όμως λεηλατεί και σφάζει τους ειρηνικούς κατοίκους των πόλεων. Οι

⁸⁷⁹ *Ευτέρπη*, τόμ. Δ΄, φυλ. 80, 15 Δεκ. 1850, σσ. 173 – 182.

⁸⁸⁰ *Ευτέρπη*, τόμ. 5, φυλ. 119, 1 Αυγ. 1852, σσ. 538 – 543.

⁸⁸¹ *Ευτέρπη*, τόμ. 7, φυλ. 37 – 40, 1 Απρ. – 15 Μαΐ. 1854, σσ. 294 – 298, 323 – 328, 351 – 354, 372 – 377.

⁸⁸² *Ευτέρπη*, τόμ. 7, φυλ. 39, 1 Μαΐ. 1854, σσ. 342 – 350, φυλ. 41, 1 Ιουν. 1854, σσ. 385 – 397.

⁸⁸³ *Πανδώρα*, τόμ. Γ΄, φυλ. 65, 1 Δεκ. 1852, σσ. 385 – 394.

Ποιμενίσκοι υιοθετούν ως σύνθημα την «εξολόθρευση των Ισραηλιτών», γιατί εναντίον αυτών η νίκη είναι πιο άκοπη και πιο ασφαλής από ότι εναντίον της Παλαιστίνης. Αφού εξολοθρεύουν τους Ιουδαίους της Αλβανίας και της Τουλούσης απειλούν αυτούς της Ναρβόνης, της Καρκασόνης και του Μοντεπελλιέρου (Μονπελλιέ). Χίλιοι περίπου Ιουδαίοι της Ναρβόνης, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, που πολιορκούνται στον πύργο του Βέρδунου στη Γαρόννη από τους Ποιμενίσκους, για να μην παραδοθούν στους Ποιμενίσκους, πυρπολούν τους θησαυρούς τους και ορίζουν δικό τους δήμιο, το Ματθία, ο οποίος τους οδηγεί στο θάνατο με σφαγή. Σώζεται μόνο ο Ησαύ, ο οποίος προσχωρεί στους Ποιμενίσκους, γίνεται αρχηγός τους και πεθαίνει μοναχός του μοναστηριού Άλβη, φημιζόμενος για την ευσέβειά του, που πιθανώς ήταν υποκρισία, με το όνομα Ιάκωβος ο νεοφώτιστος.

Η Μαρία Ανδριέτου το 1853 δημοσιεύει στην *Πανδώρα* το ιστορικό διήγημα «Η κόμησσα της Σαλισβουρίας ήτοι η στεφθείσα αρετή» (Εκ του Γαλλικού).⁸⁸⁴ Η υπόθεσή του αναφέρεται στο βασιλιά της Αγγλίας Εδουάρδο Γ΄ (1327-1377), που έκθαμβος από την ομορφιά της κόμισσας της Σαλισβουρίας (Σώλσμπερυ) χρησιμοποιεί κάθε μέσο για να την κάνει ερωμένη του. Εκείνη υπακούοντας στην ηθική και στις αξίες με τις οποίες η οικογένειά της την ανέθρεψε, αρνείται συστηματικά. Στο τέλος ο βασιλιάς έκθαμβος πια από την ακεραιότητα του χαρακτήρα της κόμισσας την κάνει νόμιμη σύζυγο και τη στέφει βασίλισσα. Σε κάποιο από τα συμπόσια και τους χορούς του γάμου που γίνονταν στα ανάκτορα για πολλές ημέρες, ο Εδουάρδος καθιερώνει και το παράσημο της Κάλτης, που τιμούσαν ιδιαίτερα ακόμη και στο 19^ο αι. στην Αγγλία.

Το 1853 επίσης ο Δ. Σ. Β. δημοσιεύει «Η λίμνη και ο πύργος της Γάρδης. Ιστορικών διήγημα» (Εκ του Γαλλικού).⁸⁸⁵ Ο 10^{ος} αι. μ.Χ. είναι για την Ιταλία περίοδος επαναστάσεων και πολέμων. Ο μαρκήσιος της Ιβρέας Βερεγγάριος, αφού εκθρονίζει από φιλοδοξία το γέροντα βασιλιά των Λομβαρδών και κόμη της Προβηγκίας Ούγο, ανεβάζει στο θρόνο το γιο του Λοθήρο και αργότερα με αυλική επανάσταση εναντίον του Λοθήρου γίνεται ο ίδιος βασιλιάς με το όνομα Βερεγγάριος Β΄. Διαδίδει το θάνατο του Λοθήρου επιθυμώντας ο πρωτότοκος γιος του Αδελβέρτος να παντρευτεί τη δήθεν χήρα του Λοθήρου, την Αδελαΐδα (949). Ο Λοθήρος όμως με τον πιστό υπηρέτη του δραπετεύει και παριστάνουν τους αλιείς στη λίμνη της Γάρδης. Εκεί τους συναντά ο λοχαγός των φρουρών και πρώτος έρωτας της Αδελαΐδας Ροδόλφος, ο οποίος παριστάνει το μοναχό, και τους ανακοινώνει ότι ο Βερεγγάριος οδηγεί την Αδελαΐδα στον πύργο, για να τη φυλακίσει εξαιτίας της άρνησής της να παντρευτεί τον Αδελβέρτο. Σε σύγκρουση με τους φύλακες σκοτώνεται ο Λοθήρος. Ο μοναχός ελευθερώνει την Αδελαΐδα, η οποία διασώζεται από τους εχθρούς της μέσω θύελλας και οδηγείται στον πύργο του Κανουσίου, όπου ο Όθων ο Μέγας αντιμετωπίζει το Βερεγγάριο. Στη συνέχεια ο Όθωνας και η Αδελαΐδα ανεβαίνουν στο θρόνο των Λογγοβάρδων το 951. Από τη νύχτα που σώζεται η Αδελαΐδα η λίμνη της Γάρδης βλέπει το φαινόμενο της θύελλας να ανανεώνεται κάθε βράδυ.

Το 1855 ο Φωκίων δημοσιεύει το «Ισπανικόν διήγημα επί Πέτρου του Σκληρού. Κατά το Γαλλικόν του Αλεξάνδρου Δυμά». ⁸⁸⁶ Το ίδιο έργο δημοσιεύεται ανώνυμα στο

⁸⁸⁴ *Πανδώρα*, τόμ. Γ΄, φυλ. 70, 15 Φεβ. 1853, σσ. 505 – 513.

⁸⁸⁵ *Πανδώρα*, τόμ. Δ΄, φυλ. 86, 15 Οκτ. 1853, σσ. 341 – 346.

⁸⁸⁶ *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 124 - 128, 15 Μαΐ. - 15 Ιουλ. 1855, σσ. 73 – 77, 121 – 124, 145 – 149, 169 – 172.

παράρτημα του περιοδικού *Εκπαίδευσις* του 1900-1901 με τίτλο «Ισπανικόν διήγημα».⁸⁸⁷ Το διήγημα για το βασιλιά της Καστίλλιας (Καστίλλης) Πέτρο Σκληρό αναφέρεται από τον ιστορικό Ζουρήτα στα χρονικά περί Σιβιλίας (Σεβίλλης). Στα τέλη του 1356 ο ορεσίβιος Ιωάννης Πασχάλης περιποιείται και φιλοξεί το βασιλιά Πέτρο Σκληρό και τον ακόλουθό του Φερράνδο, που βρίσκονταν σε κυνήγι. Ο βασιλιάς εκτιμά την ευθύτητα και την ακεραιότητα του χαρακτήρα του και τον διορίζει στη θέση του πρώτου βοηθού του εισαγγελέα της χώρας. Ο Πασχάλης αποδεικνύεται αντάξιος της εμπιστοσύνης του βασιλιά ασκώντας με απόλυτη συνέπεια τα δικαστικά καθήκοντα που εκείνος του ανέθεσε. Αποκτά τη φήμη του καλού δικαστή και μάλιστα δε διστάζει να καταδικάσει σε θάνατο τον ίδιο το βασιλιά για κακούργημα που διέπραξε. Επειδή όμως θεωρεί ότι μόνο ο Θεός μπορεί να αφαιρέσει τη ζωή του βασιλιά, ως ιερό πρόσωπο, και όχι άνθρωπος ορίζει να αποκεφαλίσουν το ομοίωμά του, το οποίο, κατά τα λεγόμενα, παρέμενε εκτεθειμένο μέχρι τα νεότερα χρόνια στην οδό της Κανδύλας σύμφωνα με τη θέληση του βασιλιά, για να θυμίζει στις επόμενες γενιές τη μνήμη της δικαιοσύνης του.

Ο Κ. Π. το 1857 και 1858 δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Ελοΐζα και Αβελάρδος υπό Α. Λαμαρτίνου».⁸⁸⁸ Η ιστορία της Ελοΐζας, ανεψιάς του πλούσιου και ισχυρού κληρικού του Παρισιού Φυλβέρτου, και του Αβελάρδου, διάσημου φιλοσόφου, θεολόγου και ποιητή του 12^{ου} αι., για αιώνες συγκινεί ιδιαίτερα τις καρδιές των ανθρώπων. Ο γάμος τους μένει μυστικός, για να μην προκαλέσει βλάβη ή αίσχος στη δόξα και στη φήμη του Αβελάρδου, καταδικάζοντας την Ελοΐζα σε μοναστικό βίο στη μονή του Παρακλήτου, την οποία ο Αβελάρδος ιδρύει για εκείνη. Ο ίδιος με τη νεωτεριστική διδασκαλία του και τα συγγράμματά του διώκεται ως αιρετικός. Αυτό αποτελεί αιτία συμφορών, που τον οδηγούν σε υποταγή στην εκκλησία και στο θάνατο το 1142 στη μονή του Κλουνύ, όπου και ενταφιάζεται. Ο ηγούμενος της μονής Κλουνύ Πέτρος Σεβάσμιος μεταφέρει κρυφά το σκήνωμά του στη μονή Παρακλήτου και το παραδίδει στην Ελοΐζα, η οποία το τοποθετεί στο κοιμητήριο του Παρακλήτου. Είκοσι χρόνια αργότερα, όταν εκείνη πεθαίνει, ενταφιάζεται δίπλα του, αφού ζητά από τις αδελφές να τοποθετήσουν το σώμα της δίπλα από το σώμα του συζύγου της. Λέγεται ότι όταν άνοιξαν τον τάφο του Αβελάρδου, για να ενταφιασθεί δίπλα του η Ελοΐζα, οι βραχίονες του σκελετού του πιεσμένοι από το βάρος της βελανιδιάς ήταν απλωμένοι και έτοιμοι να αγκαλιάσουν τη σύζυγο. Η ευπιστία της εποχής μεταποιήθηκε σε θαύμα του έρωτα, εκτέθηκε από τους ιστορικούς, υμνήθηκε από τους ποιητές και καθιέρωσε στη φαντασία του λαού την αγιότητα των δύο συζύγων.

Ο Χ. Α. Π. το 1861 μεταφράζει το ιστορικό διήγημα «Κάρολος ο Η΄ εν Τοσκανέλλη» (Εκ του Γαλλικού).⁸⁸⁹ Αναφέρεται στην εκστρατεία του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Η΄ στην Ιταλία, ο οποίος στις 15 Μαΐου 1495 αναγορεύεται στη Νεάπολη αυτοκράτορας της Ιταλίας νικώντας και παραγκωνίζοντας το βασιλιά Φερδινάνδο Β΄. Αναταραχή προκύπτει στην περιοχή της Τοσκανέλλης (Τοσκάνης) με τελική αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων και λήξη της εκστρατείας.

Στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη* το 1854 δημοσιεύεται το ιστορικό διήγημα της κυρίας Abrantes «Το στέμμα και ο πέλεκυς» σε μετάφραση Α. Κ.⁸⁹⁰ Η ιστορία διαδραματίζεται

⁸⁸⁷ Παράρτημα *Εκπαιδύσεως*, τόμ. 3 – 4, έτος Γ΄ (1900), αρ. 9 - 12, σσ. 69 – 72, 77 – 80, 85 – 87, 92 – 95. Έτος Δ΄ (1901), αρ. 1 - 2, σσ. 3 – 6, 12 – 16, αρ. 4 - 6, σσ. 28 – 30, 36 – 39, 43 – 47.

⁸⁸⁸ *Πανδώρα*, τόμ. Η΄, φυλ. 183, 1 Νοε. 1857, σσ. 341 – 346, φυλ. 187, 1 Ιαν. 1858, σσ. 434 – 439.

⁸⁸⁹ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 270, 15 Ιουν. 1861, σσ. 126 – 129.

⁸⁹⁰ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Β΄, τεύχ. Μ΄, 1854, σσ. 945 – 953.

το 1528. Αναφέρεται στον έρωτα του σκληρού και ακόλαστου Ερρίκου Η΄ της Αγγλίας (1491-1547) με την αριστοκρατικής καταγωγής Άννα Βολένη. Ο γάμος και η στέψη της Άννας Βολένης με τον Ερρίκο γίνονται μετά από αναστάτωση τεσσάρων ετών παραγκωνίζοντας τη βασίλισσα και σύζυγο του Ερρίκου Αικατερίνη της Αραγόνας. Η Αικατερίνη πεθαίνει καταβεβλημένη από τις συμφορές της στις 3 Ιανουαρίου 1536, αφού πρώτα πετυχαίνει τη συναίνεση του Ερρίκου, ώστε να γίνει μετά το θάνατό του διάδοχος του θρόνου της Αγγλίας η θυγατέρα τους Ελισάβετ. Και η ίδια η Άννα Βολένη όμως έχει τραγικό τέλος. Αποκεφαλίζεται στις 29 Μαΐου 1536 κατηγορούμενη για απιστία, κατάλληλο πρόσχημα, αφού στην καρδιά του Ερρίκου η Άννα Σεϋμούρ είχε αντικαταστήσει την Άννα Βολένη. Ο Ερρίκος παντρεύεται την Άννα Σεϋμούρ την επομένη του αποκεφαλισμού της Άννας.

Στο περιοδικό *Νέα Επτάλοφος* ο Γ. Α. Ξ. το 1867 δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Φιλία και έρωτος (Διήγημα)» (Εκ του Γαλλικού).⁸⁹¹ Η υπόθεσή του είναι η εξής: Το 1523 η Αδελαΐδα, κόρη του Κρονστέδου που δολοφονείται από το Χριστιένο Β΄, σώζει τη ζωή σκαπανέα μετά από κάποιο ατύχημα που έπαθε. Ο σκαπανέας όμως είναι ο ελευθερωτής της Σουηδίας Γουσταύος Βάζας, που γίνεται βασιλιάς μετά από έξι χρόνια. Ο μνηστήρας της Αδελαΐδας Κάρολος συμμετέχει σε συνομοσία δολοφονίας του βασιλιά Γουσταύου, συλλαμβάνεται και καταδικάζεται. Με τη μεσολάβηση όμως της Αδελαΐδας σώζεται και από τότε γίνεται πιστός ακόλουθος του βασιλιά.

Το 1868 στο ίδιο περιοδικό ο Κ. Π. Ισμουρίδης δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Η εκδίκησις απατηθείσα υπό του έρωτος (Διήγημα)» (Εκ του γαλλικού)⁸⁹² και ο Π. Γ. στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Ο νεκρομάντις» (Εκ του Γαλλικού).⁸⁹³ Σύμφωνα με το πρώτο διήγημα, του οποίου η υπόθεση χρονικά ξετυλίγεται πριν την ένωση της Καστίλλης με την Αραγωνία (Αραγόνα), ο κόμης Ερρίκος Ριβαγόρας δολοφονεί το Γασπάρ. Η σύζυγός του Ελένη σπεύδει να εκδικηθεί τον κόμη, αλλά τελικά οι δυο τους οδηγούνται στο γάμο. Στο δεύτερο διήγημα η υπόθεση ξετυλίγεται στη Γαλλία το 1463. Ο νεκρομάντις του διηγήματος προβλέπει για τον Μανδαίο ότι θα πεθάνει σε ικρίωμα. Εκείνος δολοφονεί το τετράχρονο παιδί κάποιας γυναίκας, της Νικόλης, με την οποία είχε συνδεθεί πριν πέντε χρόνια, και έτσι καταδικάζεται σε θάνατο εκπληρώνοντας τη μαντεία.

Ο πολιτικός Νικόλαος Δ. Χατζίσκος⁸⁹⁴ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1881 δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Ανθοδέσμη. Η κόμησσα δε Μοντφόρτ» [Εκ των του Eugene Moret].⁸⁹⁵ Αναφέρεται στους αγώνες των Ελβετών για την αποτίναξη του αυστριακού ζυγού στις αρχές του 15^{ου} αι. Το 1403 η Ρόζα, θυγατέρα του γέροντα Μέζιγγεν από το Άβενζελ και παλαιού λανδαμάνου δηλ. αιρετού κυβερνήτη κάποιων ελβετικών πολιτειών, επίσης μνηστή του ορεσίβιου αγωνιστή Ροδόλφου, στη διάρκεια επανάστασης των Ελβετών δολοφονεί το βάιλο, τον αυστριακό πολιτικό διοικητή των Ελβετών, Ιωάννη Ύττεν. Ο Ύττεν είχε απαγάγει τη Ρόζα στον πύργο του και την απειλούσε ότι θα σκότωνε τον πατέρα της, εάν δε δεχόταν να τον παντρευτεί. Στη συνέχεια ο Ροδόλφος, ο οποίος καταγόταν από τον οίκο του Μοντφόρτ και ήταν στην πραγματικότητα ο κόμης Ροδόλφος δε Μοντφόρτ, αναλαμβάνει την αρχηγία του

⁸⁹¹ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Γ΄, αρ. 7, 15 Απρ. 1867, σσ. 133 – 135.

⁸⁹² *Νέα Επτάλοφος*, έτος Δ΄, αρ. 42 - 45, 12 Οκτ. - 23 Νοε. 1868, σσ. 638 – 641, 654 – 657, 670 – 674, 687 – 689.

⁸⁹³ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1867 – 69, έτος 3 - 4, φυλ. 81 - 82, 1 - 16 Φεβ. 1868, σσ. 134 – 137, 146 – 150.

⁸⁹⁴ Θ. Βελλιανίτης, «Νικόλαος Χατζίσκος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, σ. 534.

⁸⁹⁵ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 106 – 142.

στρατού κατά των Αυστριακών. Χάρη σε αυτόν οι Ελβετοί νικούν, το Άβεντζελ ελευθερώνεται και ο κόμης του Μοντφόρτ αποκτά την κληρονομιά των πατέρων του συμβιώνοντας με την ευγενή Ρόζα, της οποίας ο βίος ολόκληρος υπήρξε έρωτας και αφοσίωση.

Επίσης στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* δημοσιεύονται μεταφρασμένα μυθιστορήματα από τα γαλλικά. Το 1886 και 1887 ο Σ. Τ. μεταφράζει το ιστορικό μυθιστόρημα «Ολιβιέρος ο νόθος. Μυθιστόρημα Ernest Dubreuil». ⁸⁹⁶ Η υπόθεση αναπτύσσεται στο Παρίσι, όπου ο Ολιβιέρος, καρπός άτυχου και ένοχου έρωτα του δούκα της Αυρηλίας, μεγαλώνει κάτω από την επίβλεψη κάποιου Καπελούζου, που ασκεί χρέη δημίου στην πόλη. Το πραγματικό όνομα του Καπελούζου είναι Πέτρος Γεράρδος και κατάγεται από τη Διζόνη, από όπου είχε διωχθεί από τον Ιωάννη του Νεβέρ ή Ιωάννη τον Ατρόμητο από το 1391. Με εντολή του τελευταίου, που έχει το όνομα δούκα Ιωάννης της Βουργουνδίας ή Ιωάννης Ατρόμητος, το 1407 δολοφονείται ο δούκας Λουδοβίκος της Αυρηλίας. Το 1415 οι Άγγλοι νικούν τη Γαλλία, ενώ εξαχρείωση και διαφθορά επικρατεί στη χώρα. Η σύζυγος του άρρωστου και ανίκανου Καρόλου ΣΤ΄ Ισαβέλλα χρίζει το δούκα της Βουργουνδίας αντιβασίλεα, για να διατηρήσει το θρόνο της. Η βασίλισσα Ισαβέλλα όμως ερωτευμένη με τον Ολιβιέρο, συλλαμβάνει την αγαπημένη του Ολιβιέρου Ζολάνδη, που είναι κόρη του Ιωάννη Ατρόμητου και την οποία ο Καπελούζος είχε απαγάγει από βρέφος, για να εκδικηθεί τον Ιωάννη τον Ατρόμητο για το θάνατο της αδελφής του Αιμέττης εξ αιτίας του έρωτά της για εκείνον. Η Ζολάνδη μετά από ταλαιπωρίες πεθαίνει και ο Ολιβιέρος μετά το θάνατό της αφιερώνεται στη μονή των Μαρμουτιέρων στο Θεό. Το 1418 ο δούκας της Βουργουνδίας ή Ιωάννης Ατρόμητος και η Ισαβέλλα κυριαρχούν στο Παρίσι και ο δήμιος Καπελούζος οδηγείται στο ικρίωμα, όταν γνωστοποιεί την ταυτότητά του στο δούκα της Βουργουνδίας, για να τον εκδικηθεί. Ο Ιωάννης Ατρόμητος προδομένος από την ερωμένη του σκοτώνεται από τους εχθρούς του στις 10 Σεπτεμβρίου 1419 και η ακόλαστη Ισαβέλλα πεθαίνει μισητή από όλους στις 30 Σεπτεμβρίου 1435.

Υπογεγραμμένο με αστερίσκο (*) δημοσιεύεται το 1887 «Ο λευκός τάφος. (Διήγημα Evariste Carrance)». ⁸⁹⁷ Η υπόθεσή του αναφέρεται στο 14^ο αι. Στη μεγαλοπρεπή έπαυλη μεταξύ των κωμοπόλεων Μοντοριλιόν και Βελλάχης και ανάμεσα στους πολυάριθμους και αγαπημένους υπηρέτες του βαρόνου Δε Λαβαλλέρ συγκαταλέγεται η τριμελής οικογένεια Δουνώ, η οποία αποτελείται από τον εβδομηντάχρονο πατέρα Λουδοβίκο, την εξηντάχρονη σύζυγό του Γερτρούδη και την εικοσάχρονη και ωραία θυγατέρα τους Μάρθα. Ο πατέρας Δουνώ θέλει να παντρέψει τη θυγατέρα του με τον Ηλία, που είναι αρχιυποκόμος του βαρόνου, αλλά η Μάρθα αρνείται. Ο Ηλίας όμως πιέζει τη Μάρθα λέγοντάς της πως, αν δε γίνει ο γάμος, εκείνος θα μεταχειρισθεί την εύνοια του βαρόνου απέναντί του, για να περιπέσει σε επαιτεία η οικογένειά της. Εκείνη δέχεται, αλλά αποφασίζει να πεθάνει. Σε μικρή απόσταση από την κατοικία του βαρόνου βρισκόταν ο «Λευκός Τάφος», μέρος άγριο και αλλόκοτο και για το οποίο υπήρχε η παράδοση παράδοση ότι, κατά την ώρα που οι ζωντανοί κοιμούνται, οι νεκροί σηκώνονται και

⁸⁹⁶ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 107 - 153, 2 Νοε. 1886 - 12 Απρ. 1887, σσ. 3 - 5, 10 - 12, 20 - 21, 27 - 29, 35 - 38, 43 - 45, 53 - 55, 61 - 63, 69 - 70, 76 - 78, 83 - 85, 90 - 92, 99 - 102, 106 - 108, 116 - 118, 124 - 127, 134 - 136, 138 - 141, 147 - 149, 153 - 155, 161 - 163, 169 - 171, 177 - 178, 185 - 186, 193 - 195, 201 - 202, 210 - 211, 217 - 218, 226 - 227, 233 - 234, 242 - 243, 249 - 250, 257 - 258, 265 - 266, 274 - 275, 284 - 286, 292 - 293, 299 - 300, 308 - 309, 316 - 317, 324 - 325, 331 - 332, 340 - 341, 348 - 349, 356 - 357, 363 - 364, 373 - 374.

⁸⁹⁷ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 152 - 153, 9 - 12 Απρ. 1887, σσ. 367 - 368, 375 - 376.

χορεύουν γύρω του. Μια αλλόκοτη και τρομερή ιστορία με Αθιγγανούς, οι οποίοι διέπρατταν ληστείες και φόνους στα περίχωρα και οι οποίοι πυρπολήθηκαν, υπήρχε για το μέρος εκείνο, που ήταν προορισμένο να γίνει ο αιώνιος τάφος τους. Η Μάρθα πηγαίνει τη νύχτα στον γκρεμό που η παράδοση ονομάζει «Λευκό Τάφο», ζητά συγνώμη από το Θεό, βλέπει τους ρακένδυτους και «κατεσκληρότες Αθιγγάνους» και στη θέα των παράδοξων φαντασμάτων επιταχύνει τα σχέδιά της, ορμά και γκρεμίζεται στο χείλος της αβύσσου. Οι γονείς της πεθαίνουν σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη λύπη τους και ο Ηλίας κατατρεχόμενος από τύψεις αποσύρεται σε μοναστήρι προς μεγάλη λύπη του βαρόνου Δε Λαβαλλέρ. Στο τέλος ο ανώνυμος συγγραφέας αναρωτιέται μήπως άραγε ο Θεός στέλνει τους αγγέλους του στη γη, για να καθοδηγούν τους κακούς στο δρόμο της αρετής και του καθήκοντος.

Ο Γ. Σφοίνης το 1887 δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Ο λιθογλύφος υπό Bonaventure Soulas».⁸⁹⁸ Στις ωραίες και αναπτυγμένες Βρύγες (Βρυξέλλες) του Βελγίου στα τέλη του 15^{ου} αι. κατοικεί ο λιθοκολλητής Αβραάμ Μίλλερ, που φημίζεται για την επιτηδειότητά του στην επεξεργασία του χρυσού και του αργύρου. Ανάμεσα στους πολυάριθμους εργάτες που απασχολεί διακρίνεται ο εικοσαετής Λουδοβίκος Δε Βέρκεν, ανώτερος από τους άλλους στο χαρακτήρα, στην ευφυΐα και στην αγάπη για την εργασία. Ο Λουδοβίκος, που κατάγεται από οικογένεια ευγενών, αλλά ξεπεσμένη οικονομικά, ερωτεύεται την κόρη του κυρίου του Μαργαρίτα Μίλλερ και, όταν τη ζητά σε γάμο από τον πατέρα της, εκείνος αρνείται. Όμως τα πράγματα αλλάζουν, όταν ο δούκας Κάρολος Τρομερός, που επισκέπτεται την πόλη, αναθέτει στον Αβραάμ τη λείανση διαμαντιού, του οποίου η επεξεργασία ήταν πολύ δύσκολη. Ο λιθογλύφος βρίσκεται σε δύσκολη θέση, αλλά ο Λουδοβίκος Δε Βέρκεν καταφέρνει να λειάνει για χάρη του Αβραάμ το διαμάντι και ο Κάρολος ο Τρομερός θαμπώνεται από το αποτέλεσμα. Έτσι ο Μίλλερ διορίζεται ιδιαίτερος λιθοκολλητής του πρίγκιπα και γίνεται πάμπλουτος, ενώ ο Λουδοβίκος Δε Βέρκεν παντρεύεται και ζει ευτυχισμένος με τη Μαργαρίτα Μίλλερ συνδέοντας το όνομά του με ανακάλυψη που τελειοποιείται κατά το 19^ο αι.

Ο Τόνυ το 1890 στο ίδιο περιοδικό μεταφράζει από τον Εμμανουήλ Γονζαλές (Γκονζάλες) το «Περιπέτεια στρατάρχου. Ιστορικών μυθιστόρημα».⁸⁹⁹ Αναφέρεται στο 1523, όταν βασιλιάς της Γαλλίας και της Ναβάρρας ήταν ο νικητής του Μοριγιάν Φραγκίσκος Α'. Ο στρατάρχης Γαλλίας Βουρβόνος, ο πρώτος του βασιλείου μετά το βασιλιά και ξάδελφό του, δούκας του Βουρβονέ και της Ωβέρνης και κόμης του Κλερμόν, καταδικασμένος για προδοσία και ενώ στρατιώτες του βασιλιά τον καταδιώκουν, περνά από τα σύνορα της Γαλλίας προς την Ιταλία και Ισπανία. Βρίσκεται φιλοξενούμενος στον πύργο του κόμη Μονσενύ, ο οποίος ήταν ευνοούμενος του βασιλιά. Επίσης στον πύργο φιλοξενείται από το Διδιέ, ανεπιό του κόμη και θαυμαστή του στρατάρχη η νεαρή Μαθθίλδη, που ανήκει στην αίρεση των Βωδουίνων και Ουγονότων. Η Μαθθίλδη αποδεικνύεται ότι είναι κόρη του δούκα Μονσενύ, ο οποίος στο παρελθόν είχε συνδεθεί με την μητέρα της Σάρα Δελόρμ από το Μονσύ, που έχει χάσει τη ζωή της σε σφαγή εναντίον των αιρετικών από μέρους των καθολικών

⁸⁹⁸ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 3, έτος Γ', αρ. 136 - 137, 12 - 15 Φεβ. 1887, σσ. 239 - 240, 246 - 247.

⁸⁹⁹ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 6, αρ. 448 - 483, 11 Φεβ. - 14 Ιουν. 1890, σσ. 226 - 228, 233 - 236, 242 - 244, 249 - 252, 258 - 260, 269 - 270, 278 - 279, 285 - 286, 294 - 296, 301 - 303, 310 - 311, 317 - 319, 326 - 328, 333 - 335, 342 - 343, 349 - 351, 358 - 359, 365 - 367, 374 - 375, 381 - 383, 390 - 391, 397 - 399, 406 - 408, 413 - 415, 422 - 423, 429 - 431, 438 - 439, 445 - 446, 454 - 455, 461 - 462, 470 - 472, 477 - 480, 486 - 488, 493 - 495, 502 - 505, 509 - 512.

βασιλικών. Η Ματθίλδη κάτω από την προστασία του δούκα Μονσενύ γίνεται μνηστή του Διδιέ, ενώ ο Μονσενύ δηλητηριάζεται από προσευχητάρι ποτισμένο από φλωρεντινό δηλητήριο, που η σύζυγός του Άρτεμη προόριζε για τον εαυτό της, προκειμένου να ξεφύγει από το μαρτυρικό γάμο της.

Στο εικονογραφημένο δεκαπενθήμερο περιοδικό *Γλισσός* δημοσιεύεται ανώνυμα το 1894 «Η εξομολόγησις (Διήγημα)» (Εκ του Γαλλικού).⁹⁰⁰ Η υπόθεση διαδραματίζεται στην Καρκασσόνη της Γαλλίας στα τέλη του 15^{ου} αι., όπου ο άρχοντας Σίμων Δε - Νωρ εξομολογείται σε μοναχό ότι είχε δολοφονήσει τη μητέρα του (του μοναχού) πριν από σαράντα χρόνια. Όμως η μεγαλοψυχία του εμπνευσμένου από το Θεό μοναχού τον συγχωρεί.

Ο Κίμων Αλκίδης στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων* το 1897 δημοσιεύει σε μετάφραση από τον γάλλο Henriette Pravaz «Ο βασιλεύς και η αράχνη. (Ιστορικών διήγημα)».⁹⁰¹ Κατά τους αγώνες μεταξύ Αγγλίας και Σκωτίας, ο βασιλιάς της Σκωτίας Ροβέρτος Βρύκος (πέθανε το 1329) καταφέρνει να επανακτήσει το βασίλειό του από τους Άγγλους χάρη στο παράδειγμα αράχνης, η οποία αρχικά αποτύγγανε, αλλά στη συνέχεια με όπλα την επιμονή και το θάρρος κατάφερε να κατασκευάσει το νήμα της. Εξ αιτίας αυτού λέγεται ότι ποτέ μέλος της οικογένειας των Βρύκων δε σκότωσε αράχνη.

Ο Ι. Γ. Γιαννούκος στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων* επίσης το 1899 δημοσιεύει σε μετάφραση από τον Auguste Bailly «Ο Ζάντος. (Μεσαιωνικών διήγημα)».⁹⁰² Αναφέρεται στο έτος 1450 και στον κόμη Αλβέρτο Δ' Αιγγλενοάρ, που ζούσε σε έπαυλη κοντά στο Βλοά. Κάποιο χειμερινό βράδυ βρίσκουν κατάλυμα στην έπαυλή του δύο θαυματοποιοί, ο Αντώνιο, μεγαλύτερος σε ηλικία, που δεν εμπνέει καμία εμπιστοσύνη, και ο Ζάντος ο μικρότερος, περίπου δεκατεσσάρων ετών, ομορφότερος και πιο ευγενής. Μετά από περιπέτειες αποκαλύπτεται ότι ο Ζάντος είναι ο γιος του κόμη, που είχαν απαγάγει οι Αθίγγανοι στο παρελθόν. Ο Ζάντος ζούσε αναγκαστικά τον περιπλανώμενο βίο των αγυρτών, ενώ μετά την αποκάλυψη ως νέος πια υποκόμης Ραούλ βοηθά στην εξολόθρευση αυτών των «κακούργων» που λυμαίνονταν τη χώρα.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*, του οποίου αρχισυντάκτης ήταν ο ίδιος,⁹⁰³ το 1900 δημοσιεύει το «Εγγονός αυτοκράτορος» (Κατά το γαλλικόν του Arthur Dougliaç).⁹⁰⁴ Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος υπήρξε πολυγραφότατος και επαγγελματίας συγγραφέας. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από ζακυνθινό πατέρα και ανατράφηκε στη Ζάκυνθο. Δημοσίευσε πολλά μυθιστορήματα ως επιφυλλίδες στις καθημερινές εφημερίδες και είκοσι από αυτά σε ξεχωριστούς τόμους. Έγραψε θεατρικά έργα, διηγήματα και κριτικές μελέτες. Έγραφε επίσης καθημερινά και «κατά παραγγελία» στις εφημερίδες κάνοντας τη μυθιστοριογραφία κύριο βιοποριστικό μέσο. Ήταν εκπρόσωπος του πολυσύνθετου αστικού και κοινωνικού μυθιστορήματος, επηρεάστηκε από το ρεαλισμό του Ζολά και το σοσιαλισμό, αλλά και από τους

⁹⁰⁰ *Γλισσός*, έτος Α', αρ. 4, 15 Μαΐ. 1894, σσ. 1 - 2, αρ. 5, 22 Μαΐ. 1894, σσ. 1 - 2.

⁹⁰¹ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τόμ. 4, έτος 19, αρ. 35, 23 Αυγ. 1897, σ. 275.

⁹⁰² *Η Διάπλασις των Παίδων*, περίοδος Β', τόμ. 6, έτος 21, αρ. 11 - 13, 13 - 27 Μαρτ. 1899, σσ. 90 - 91, 96 - 97, 105 - 106

⁹⁰³ Τέλλος Αγρας, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σ. 624.

⁹⁰⁴ *Η Διάπλασις των Παίδων*, περίοδος Β', τόμ. 7, έτος 22, αρ. 1/2 - 26, 1/8 Ιαν. - 24 Ιουν. 1900, σσ. 8 - 10, 17 - 18, 32 - 34, 41 - 42, 48 - 50, 61, 65 - 66, 73 - 74, 85 - 86, 93 - 94, 97 - 99, 112 - 113, 121 - 122, 126 - 128, 133 - 135, 146 - 147, 154 - 155, 161 - 162, 171 - 172, 181 - 182, 190 - 191, 193 - 195, 205 - 206, 211 - 212, 217 - 219.

Μπαλζάκ, Ντίκενς και Ντωντέ, υπήρξε θαυμαστής του Ψυχάρη και εκδότης των περιοδικών *Διάπλασις των Παίδων* και *Νέα Εστία*.⁹⁰⁵

Η πολύπλευρη δραστηριότητά του συμπεριλαμβάνει και μεταφράσεις ιστορικών μυθιστορημάτων. Στο «Εγγονός αυτοκράτορος» η υπόθεση αναφέρεται στο έτος 1226. Η γενικότερη κατάσταση είναι η εξής: Ο Λουδοβίκος Η΄ και η Λευκή της Καστίλλης βρίσκονται στο θρόνο της Γαλλίας, των οποίων ο γιος θα γίνει στο μέλλον Άγιος Λουδοβίκος (1226-1270). Οι υποτελείς στη Γαλλία ηγεμόνες, αφού νικήθηκαν, αλλά δεν υποτάχθηκαν από το Φίλιππο – Αύγουστο, περιμένουν ανυπόμονα την ευκαιρία για να εκδικηθούν. Ο κόμης της Βουλώνης και ο κόμης της Φλάνδρας είναι φυλακισμένοι στο Λούβρο. Του πρώτου το κράτος δόθηκε στο Φίλιππο τον Υρεπέλον, ενώ στο δεύτερο κυβερνά ήδη η σύζυγός του, κόμισσα Ιωάννα (θεία ενός από τους μικρούς ήρωές μας). Στη Μεσημβρία ο πόλεμος των Αλβιγείων πλησιάζει στο τέρμα του και μετά από λίγο, με το γάμο του Λουδοβίκου Θ΄ και των αδελφών του με τις θυγατέρες των κόμηδων της Προβηγκίας και της Τολώσης (Τουλούζης), οι πλούσιες αυτές επαρχίες θα ενωθούν κάτω από το σκήπτρο του βασιλιά της Γαλλίας. Στην Ανατολή, ο Άγιος Τάφος βρίσκεται ακόμη στα χέρια των εχθρών. Οι σταυροφόροι καταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν ξεπερνούν το Βόσπορο και ο κόμης της Φλάνδρας Βωδουίνος εκλέγεται από τους συντρόφους του αυτοκράτορας. Όλοι πιστεύουν ότι πέθανε υπερασπιζόμενος το κράτος του κατά των ατελείωτων εχθρικών επιδρομών. Στο διήγημα ο Γκυ, γιος της Μαργαρίτας, της κόρης του κόμη της Φλάνδρας Βωδουίνου, της οποίας αδελφή είναι η άσχημη και κακή Ιωάννα, που κυβερνά τη Φλάνδρα, μεγαλώνει στην Προβηγκία κάτω από το άγρυπνο μάτι της ογδοντάχρονης παραμάνας της Μαργαρίτας, της Βερονίκης, μαζί με το γιο της παραμάνας Γωλτιέρο. Οι δύο αχώριστοι και αγαπημένοι μικροί φίλοι φεύγουν από την Προβηγκία και εμπλέκονται σε πολλές περιπέτειες διεκδικώντας και πετυχαίνοντας τον τίτλο του κόμη της Φλάνδρας για τον Γκυ και παραγκωνίζοντας την Ιωάννα μετά το θάνατο του βασιλιά Λουδοβίκου Η΄ και τη στέψη του Λουδοβίκου Θ΄, καθώς και μετά την επιστροφή του αυτοκράτορα Βωδουίνου, που ήταν αιχμάλωτος και όλοι τον θεωρούσαν νεκρό. Ο Γωλτιέρος ακολουθεί τον αγαπημένο του Γκυ στη ζωή και στο θάνατο. Αποχωρούν από τη ζωή και οι δύο στην Κομπιένη στις 7 Μαρτίου 1304 στη βασιλική φυλακή, όπου ο Γκυ, κόμης της Φλάνδρας, αιχμαλωτίζεται από το βασιλιά της Γαλλίας Φίλιππο Δ΄.

Επίσης το 1901 στο ίδιο περιοδικό ο Ξερόπουλος χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Φωκίων Θαλαρός⁹⁰⁶ παρουσιάζει το ιστορικό μυθιστόρημα «Ο ανεπιγός του βασιλέως» (Κατά το γαλλικόν του S. Blandy).⁹⁰⁷ Η υπόθεση αναπτύσσεται στη Γαλλία και στην εποχή του Λουδοβίκου ΙΒ΄ (1498-1515), όπου μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τις

⁹⁰⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 427 – 428. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σσ. 220 - 221. Τέλλος Άγρας, «Γρηγόριος Ξερόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σ. 624. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 270 - 271. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 214. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*, ό. π., σσ. 141 - 142. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 512 - 516. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λόγιοι και δημοτικισμός*, Αθήνα 1987, σ. 114. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 309 - 312. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 122.

⁹⁰⁶ Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, ό. π., σ. 309.

⁹⁰⁷ *Η Διάπλασις των Παίδων*, περίοδος Β΄, τόμ. 8 (1901), σσ. 217 – 218, 221 – 222, 233 – 234, 237 – 239, 248 – 250, 257 – 258, 264 – 266, 272 – 273, 280 – 282, 288 – 289, 295 – 296, 301 – 302, 313 – 314, 317 – 318, 328 – 329, 333 – 334, 345 – 346, 352 – 353, 361 – 362, 369 – 371, 376 – 377, 384 – 386, 394 – 395, 397 – 399, 415 – 417.

περιπέτειες δύο παιδιών, του Γάστωνα, που είναι γιος του υποκόμη Ιωάννη της Ναρθόνης, και του Ιωβήνου, που είναι πιστός ακόλουθος του Γάστωνα. Ο ιππότης Γάστων Δ΄ Ανδοάν ως ανειπτός του βασιλιά Λουδοβίκου ανακηρύσσεται δούκας του Νεμούρ έχοντας πάντοτε δίπλα του τον Ιωβήνο, στον οποίο παραχωρεί το κτήμα του Νολαί, το οποίο προβιβάζει σε μαρκιζάτο. Ο βασιλιάς διορίζει το Γάστωνα αρχηγό του στρατού, ο οποίος το 1512 εκστρατεύει στην Ιταλία συνοδευόμενος πάντοτε από τον πιστό Ιωβήνο επί κεφαλής του γαλλικού στρατού. Επανειλημμένα νικούν μαζί τα ιταλικά και τα γερμανικά στρατεύματα, τα οποία συμμαχούν κατά της Γαλλίας. Μετά από αρκετές επιτυχίες ο Γάστωνας πέφτει ηρωικά στο πεδίο της μάχης και η κηδεία του γίνεται στη μητρόπολη του Μιλάνου, ενώ στη Ραβέννα ανεγείρεται μικρή πυραμίδα, για να δείχνει το μέρος, όπου έχασε τη ζωή του ο ήρωας. Συντριμμένος από τη λύπη ο Ιωβήνος μεταβιβάζει ως ιερό κειμήλιο την ανάμνησή του στους απογόνους του, ώστε πολλοί μετά από αιώνες καυχιούνταν ότι κατάγονταν από τον Ιωβήνο της Μαζέρης, τον οποίο εξευγένισε η αφοσίωσή του προς τον εθνικό ήρωα της Γαλλίας Γάστωνα Δε Φουά, ενώ ο Λεμαίρ έγραψε τον επιτάφιο του δούκα του Νεμούρ σε στίχους λατινικούς και γαλλικούς προφυλάσσοντάς τον από τη λήθη.

Το 1906 στα *Παναθήναια* ο Α. Καμπάνης μεταφράζει από το Joseph Bedier «Η ιστορία του Τριστάνου και της Ιζόλδης»,⁹⁰⁸ που αποτελεί έναν από τους πιο ωραίους και ποιητικούς θρύλους του Μεσαίωνα. Σύμφωνα με αυτόν ο Τριστάνος του Λουνοά, περίφημος άγγλος ιππότης και ανειπτός του βασιλιά Μάρκου, ερωτεύεται την ωραία Υζέλτη (Ιζόλδη), η οποία προοριζόταν να γίνει σύζυγος του βασιλιά και θείου του. Ο Τριστάνος γνωρίζει την Υζέλτη, όταν, πεθαίνοντας από βαθιά πληγή που του προκλήθηκε σε μάχη, εκείνη δένει το τραύμα του. Από απροσεξία δοκιμάζουν και οι δύο μαγικό φίλτρο, το οποίο έχει την ιδιότητα να κάνει όποιον το γεύεται να αγαπά παράφορα. Μετά από αυτό συμβαίνουν πάρα πολλά επεισόδια και ατυχήματα, τα οποία καταλήγουν στον άδικο θάνατο των δύο νέων. Ο ηλικιωμένος βασιλιάς Μαρκ στο τέλος συγχωρεί ειλικρινά τους δύο άτυχους εραστές και τιμά τη μνήμη τους.

Στην *Ποικίλη Στοά* το 1912 δημοσιεύεται το διήγημα «Ο τροβαδούρος της Άρνης» του Alf. Merilly σε μετάφραση Γ. Τσοκοπούλου.⁹⁰⁹ Το διήγημα αναφέρεται στον έρωτα του τροβαδούρου της Άρνης για την Έλση, τη θυγατέρα του αυθέντη του Μαρκόλμ, που αποτελεί και την αιτία του θανάτου του. Μετά το γάμο της Έλσης και του ιππότη Γοδοφρίδου Λάιτλ ο τροβαδούρος της Άρνης Ροδόλφος, αφού ψάλλει πρώτα λυπητερό τραγούδι, τερματίζει τη ζωή του πέφτοντας από τις επάλξεις του πύργου.

Στα περιοδικά της εποχής που εξετάζουμε δημοσιεύονται επίσης μεταφράσεις από τα ιταλικά.⁹¹⁰ Το 1851 ο Θ. Α. Π. στην *Ευτέρπη* δημοσιεύει «Συζυγική πίστις. Τεμάχιον ιστορικόν» (Εκ του Ιταλικού).⁹¹¹ Η υπόθεση αναπτύσσεται στην Αγγλία. Μετά το θάνατο του βασιλιά Εδουάρδου του Ομολογητή (5 Ιαν. 1066) ανεβαίνει στο θρόνο της Αγγλίας ο κόμης της Ουεσσεξίας (Εσσεξ) Αρόλδος. Διεκδικητής του θρόνου είναι ο δούκας Νορμανδίας, ο οποίος εκστρατεύει εναντίον του Αρόλδου και σε συμπλοκή τον σκοτώνει. Η σύζυγος του Αρόλδου Εδήθ είναι η μόνη που αναγνωρίζει το νεκρό και

⁹⁰⁸ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΒ΄, έτος ΣΤ΄, 15 Απρ. – 15/31 Ιουλ. 1906, σσ. 14 – 20, 43 – 50, 76 – 84, 154 – 165, 197 – 209.

⁹⁰⁹ *Ποικίλη Στοά*, περίοδος Β΄, έτος 15 (1912), σσ. 463 – 464.

⁹¹⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 353.

⁹¹¹ *Ευτέρπη*, τόμ. Δ΄, φυλ. 94, 15 Ιουλ. 1851, σσ. 527 – 528.

μετά το θάνατό του τρέφοντας αιώνια αγάπη προς αυτόν αποσύρεται σε μοναστήρι, όπου αφιερώνεται σε αυστηρό θρησκευτικό βίο για το υπόλοιπο της ζωής της.

Το 1854 ο Π. Γ. δημοσιεύει στο ίδιο περιοδικό «Το μοναστήριον του Κόρακος» (Κατά το Ιταλικόν).⁹¹² Η υπόθεσή του είναι η εξής: Στη μονή του Κόρακος καταφθάνει κάποια ημέρα ρακένδυτος, φτωχός και ταλαιπωρημένος ο εξόριστος από την πατρίδα του Δάντης Αλιγιέρης, όπου και καταλύει για μία μόνο νύκτα.

Το 1854 και ανώνυμα δημοσιεύεται στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη* το διήγημα «Βανίνα Ορνάνου»,⁹¹³ ενώ το ίδιο έτος στην *Πανδώρα* δημοσιεύεται «Βανίνα Ορνάνου» (Διήγημα Ιταλικόν).⁹¹⁴ Η υπόθεσή του αναφέρεται στους αγώνες των Κορσικανών με τους Γενουάτες κατά το 16^ο αι. Πρωταγωνιστές του διηγήματος είναι η ευγενής κυρία της Κορσικής Βανίνα Ορνάνου και ο κορσικανός χωρικός, πατριώτης και σύζυγός της Σαμπιέτρος Βαστέλικα (1501 - 1567). Η Βανίνα με τα παιδιά της και τους υπηρέτες της βρίσκεται φιλοξενούμενη στη Μασσαλία μετά την αποστασία του Βαστέλικα και τη δήμευση των κτημάτων των Ορνάνων στην Κορσική από τους Γενουάτες. Από εκεί αλληλογραφεί με τον ευγενή Βιβάλδη από τη Γένουα. Πρόκειται να δεχθεί τις προτάσεις του, δηλ. να προστρέξει στη δημοκρατία της Γένουας, για να ακυρώσει την απόφαση δήμευσης και να επανακτήσει τα κτήματα της οικογένειάς της, να τεθούν οι γιοι της κάτω από την κηδεμονία του San Giorgio, να ανατραφούν στο σχολείο των ευγενών Δόρια και να φέρουν το όνομα των Ορνάνων, για να εξαλειφθεί το όνομα του χωρικού από τη Βαστελική Σαμπιέτρον. Οι επιστολές όμως κατάσχονται από τον ξάδελφο του Σαμπιέτρον Ναπόνη και γνωστοποιούνται στο Σαμπιέτρο, ο οποίος δολοφονεί το Βιβάλδη και τη σύζυγό του Βανίνα αποτρέποντας την υλοποίηση αυτού του σχεδίου.

Ο ιστορικός και μεσαιωνολόγος Σπυρ. Π. Λάμπρος, συνεχιστής του Κ. Σάθα και διάδοχος στο πανεπιστήμιο του Κ. Παπαρρηγόπουλου, γνωστός για την πολύπλευρη συγγραφική δράση και τα ποιήματα που υπέβαλε σε ποιητικό διαγωνισμό,⁹¹⁵ δημοσιεύει στο περιοδικό *Χρυσάλλης* το 1866 το ιστορικό διήγημα «Ιππόλυτος και Διανώρα (Επεισόδιον της Φλωρεντινής ιστορίας)» (Εκ του Ιταλικού).⁹¹⁶ Αναφέρεται στο μίσος Ουέλφων και Γιβελίνων που συγκλονίζει τη Φλωρεντία το 1225. Όμως ο έρωτας των παιδιών δύο αντίπαλων οικογενειών, Βουονδελμόντων και Βάρδων, καταφέρνει να ενώσει τις οικογένειες. Το γεγονός αυτό υπενθύμιζε στα νεότερα χρόνια η εκκλησία la Santa Maria sopr' Arno στην οδό των Βάρδων, που οικοδομήθηκε από τον Ιππόλυτο Βουονδελμόντι στη Φλωρεντία.

Στο περιοδικό *Επτάλοφος* το 1869 δημοσιεύεται ανώνυμα «Ο Ρωμαίος και η Ιουλία» (Εκ του Ιταλικού).⁹¹⁷ Η πλέον γνωστή και συγκινητική υπόθεση από τη Βερόνα του 14^{ου} αιώνα (1303), ο έρωτας του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας, το μίσος των οικογενειών τους, Καπουλέτων και Μοντέκιων, το τραγικό τέλος τους βρίσκεται και σε άλλα περιοδικά. Στην *Κλειώ* το 1888 δημοσιεύεται «Ρωμαίος και Ιουλιέττα υπό Σπυρίδωνος Παγανέλη». ⁹¹⁸ Το 1890 στην *Εικονογραφημένη Εστία* ο Σ. δημοσιεύει «Εξ αναγνώσεων».

⁹¹² *Ευτέρπη*, τόμ. 7, φυλ. 36, 15 Μαρτ. 1854, σσ. 279 – 281.

⁹¹³ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Β', τεύχ. Μ', 1854, σσ. 960 – 965.

⁹¹⁴ *Πανδώρα*, τόμ. Ε', φυλ. 99, 1 Μαΐ. 1854, σσ. 49 – 54.

⁹¹⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 356. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σ. 341. Αδ. Αδαμαντίου, «Σπυρίδων Λάμπρος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σσ. 759 – 760.

⁹¹⁶ *Χρυσάλλης*, τόμ. Δ', φυλ. 92, 30 Οκτ. 1866, σσ. 497 – 503.

⁹¹⁷ *Επτάλοφος*, τεύχ. Β', 1869, σσ. 265 – 273.

⁹¹⁸ *Κλειώ*, τόμ. Δ', αρ. 1 (73) - αρ. 2 (74), 1/13 - 15/27 Ιαν. 1888, σσ. 2 – 7, 19 – 24.

Η αληθινή ιστορία του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας (Κατά τον Guizot)».⁹¹⁹ Ο Κ. Μ. το 1908 στα *Παναθήναια* μεταφράζει από το Louigi da Porto «Ζουλιέττα και Ρωμαίος» (Διήγημα).⁹²⁰

Ο Φ. Α. Οικονομίδης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1876 δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Η εικόν. Διήγημα Γασπάρου Gozzi» (Μετάφρασις).⁹²¹ Η υπόθεσή του είναι η εξής: Κάποιος ιππότης επιθυμώντας να χαρίσει στην ερωμένη του την προσωπογραφία του αναθέτει την κατασκευή της σε ζωγράφο της Φλωρεντίας, ιδιαίτερα ικανό στην απεικόνιση της φύσης και στην προσωπογραφία ανδρών και γυναικών. Δύο φορές ο ζωγράφος φιλοτεχνεί την εικόνα, αλλά οι νεαροί φίλοι του ιππότη βρίσκουν ψεγάδια στο έργο. Τότε ο ζωγράφος εφαρμόζει το κεφάλι του ιππότη στο άνοιγμα της εικόνας, ώστε να φαίνεται σαν ζωγραφισμένος. Όταν όμως οι φίλοι του ιππότη κατηγορούν το έργο ξανά, ο ιππότης τους αποκαλύπτει το τέχνασμα και δικαιώνει τον καλλιτέχνη. Στη συνέχεια αγοράζει τις δύο εικόνες δωρίζοντας τη μία στην ερωμένη του.

Το 1890 και το 1891 στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* ο δημοσιογράφος, πολιτικός και εκπρόσωπος της επτανησιακής σχολής Παναγιώτης Πανάς⁹²² δημοσιεύει σε μετάφραση «Η μάχη του Βενεβέντου. Ιστορικόν Μυθιστόρημα» του F. D. Guerazzi.⁹²³ Στο μυθιστόρημα αυτό απεικονίζεται η πλέον κρίσιμη εποχή της Ιταλίας, κατά την οποία παποσύνη και αυτοκρατορία προβαίνουν σε εγκλήματα εξ αιτίας της επιθυμίας τους να κυριαρχήσουν στη χώρα. Ο βασιλιάς των δύο Σικελιών Μαμφρέδης (Μαμφρέδος), ο οποίος ανεβαίνει στο θρόνο δολοφονώντας τον πατέρα του Φρειδερίκο και τον αδελφό του Κορράδο, προδομένος από τους βαρόνους του νικιέται και σκοτώνεται το Φεβρουάριο του 1265 στο Βενεβέντο από τον κόμη της Προβηγκίας Κάρολο τον Ανδηγαυό (Ανδεγαυών), που υποστηρίζεται από τους ιταλούς Γουέλφους και τον πάπα Κλήμη Δ΄. Ο Κάρολος γίνεται στη συνέχεια κύριος του βασιλείου και οι Ιταλοί, που τυφλωμένοι από τα πάθη παραδίδουν στους ξένους τη χώρα τους αμαχητί, απογοητεύονται από τους γάλλους δυνάστες.

Δημοσιεύονται επίσης μεταφράσεις από την αγγλική γλώσσα. Ο Ι. Π. στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1871 δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Ανθοδέσμη. Οι τριάκοντα μοναχοί εκ του τάγματος των εκδικητών» (Εκ του αγγλικού).⁹²⁴ Πρωταγωνιστής του διηγήματος είναι ο κόμης Ούγος, του οποίου ο πύργος βρίσκεται κοντά στο Ρήνο ποταμό και στη μεγάλη λεωφόρο που οδηγεί από τη Γερμανία στη Γαλλία. Κατά την απουσία του κόμη στους πολέμους για τον Άγιο Τάφο ο ξάδελφός του και κόμης Φραγκίσκος του Χοενφέλς θεωρώντάς τον νεκρό καταλαμβάνει τον πύργο του και αιχμαλωτίζει τη σύζυγό του και το παιδί του. Είναι σκληρός, επιβάλλει βαρείς φόρους και καταληστεύει

⁹¹⁹ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 30 (Ιούλ. – Δεκ. 1890), σ. 302.

⁹²⁰ *Παναθήναια*, τόμ. ΙΕ΄, έτος Η΄, 31 Ιαν. - 15 Φεβ. 1908, σσ. 234 – 238, 268 – 274.

⁹²¹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Ι΄ (1876), σσ. 49 – 57.

⁹²² Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 295 - 296. Α. Γαβριηλίδης, «Παναγιώτης του Χαραλάμπους (Ιωαννίκιος) Πανάς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 511.

⁹²³ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 6, αρ. 484 - 522, 27 Ιουν. - 28 Οκτ. 1890, σσ. 522 – 524, 531 – 533, 540 – 542, 547 – 549, 556 – 557, 563 – 566, 571 – 573, 578 – 581, 587 – 590, 594 – 597, 604 – 606, 610 – 613, 619 – 621, 627 – 629, 635 – 637, 643 – 645, 651 – 652, 659 – 661, 667 – 669, 675 – 677, 683 – 686, 691 – 694, 700 – 702, 707 – 710, 715 – 718, 722 – 726, 731 – 732, 739 – 740, 748 – 750, 755 – 757, 763 – 766, 712 – 714, 719 – 721, 787 – 789, 795 – 798, 803 – 806, 811 – 814, 818 – 821, 826 – 828. Τόμ. 7, έτος Ζ΄, αρ. 523 - 548, 1 Νοε. 1890 - 27 Ιαν. 1891, σσ. 2 – 5, 11 – 14, 18 – 21, 27 – 30, 34 – 38, 43 – 46, 50 – 54, 59 – 62, 67 – 70, 75 – 78, 82 – 85, 91 – 94, 98 – 101, 107 – 110, 114 – 118, 123 – 125, 131 – 134, 139 – 142, 147 – 150, 155 – 159, 163 – 166, 171 – 174, 179 – 182, 187 – 190, 195 – 197, 203 – 206.

⁹²⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Δ΄ και Ε΄ (1871), σσ. 42 – 53.

τους διαβάτες, που είναι αναγκασμένοι να περνούν τον ποταμό. Ο κόμης Ούγος όμως που ήταν αιχμάλωτος των απίστων, καταφέρνει να ξεφύγει μαζί με τους τριάντα γενναίους ιππότες του, οι οποίοι επιστρέφουν μεταμφιεσμένοι ως μοναχοί και σώζουν τον πύργο και την οικογένεια του κόμη. Ο Φραγκίσκος τιμωρείται με φυλακή και καταργούνται οι ληστείες και οι καταχρήσεις κατά των διαβατών.

Η Ζωή Σ. Βαλτινού στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών* του 1890, που εκδόθηκε στην Αθήνα μαζί με το *Αττικόν Ημερολόγιον* (1889 – 1890), δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Αγάπη και εγωισμός» (Εκ της αγγλικής).⁹²⁵ Αναφέρεται στο μαρκήσιο Δε Δέμπο από τη Βενετία, ο οποίος αναθέτει στο μαθητευόμενο ζωγράφο Παύλο Ζαστάνα από τη Ρώμη να ζωγραφίσει πίνακες για την πινακοθήκη του. Ο Παύλος έρχεται στη Βενετία, εκτελεί πιστά το καθήκον του, αλλά κάθε βράδυ εξαφανίζεται. Αυτό κινεί την περιέργεια της κόρης του μαρκήσιου Κλορίνδας, η οποία τον ακολουθεί και ανακαλύπτει ότι κρύβει το παιδί του και τη σύζυγό του Ελεωνόρα φοβούμενος τον κοινωνικό αποκλεισμό εξαιτίας της ταπεινής καταγωγής της. Η πανέμορφη Ελεωνόρα από τα όρη της Σικελίας ήταν το μοντέλο που χρησιμοποιούσε στους πίνακές του, την οποία η Κλορίνδα βγάζει από την απομόνωση που εκείνος την είχε. Η ίδια η Κλορίνδα αισθάνεται ευτυχισμένη, γιατί γίνεται αφορμή της ευτυχίας δύο ερωτευμένων ανθρώπων, οι οποίοι, εξ αιτίας της υπόνοιας και του φόβου που ο ένας από αυτούς είχε υιοθετήσει, θα δυστυχούσαν.

Το 1895 στην *Εικονογραφημένη Εστία* δημοσιεύεται σε μετάφραση Ξενητεμένου «Αι πέντε αδελφές της Γιόρκης. Διήγημα Κ. Ντίκενς».⁹²⁶ Πρωταγωνίστριες του διηγήματος είναι πέντε αγαπημένες και έξοχης ομορφιάς αδερφές, οι οποίες στο δέκατο πέμπτο αιώνα επί της βασιλείας του Ερρίκου Δ΄ της Αγγλίας ζούσαν στην αρχαία πόλη της Γιόρκης (Υόρκης). Μετά το θάνατο της μητέρας τους κάποιος μοναχός του Αγίου Βενέδικτου τους προτείνει να γίνουν μοναχές, αλλά εκείνες αρνούνται. Με την πάροδο του χρόνου οι τρόποι της αυλής παρασύρουν κάποιες από αυτές έξω από την ειρηνική κατοικία τους, σε σκηνές οργίων και λαμπρότητας, αλλά οι ίδιοι τρόποι και η ακοίμητη φιλοδοξία κάποιων ανθρώπων τις στέλνουν πίσω στην κατοικία τους ταπεινωμένες. Η αγάπη όμως των πέντε αδερφών δεν έσβησε. Έως τους νεότερους χρόνους ένα παλιό παράθυρο στη μητρόπολη της Γιόρκης με το όνομα «οι Πέντε Αδελφές» δήλωνε στους ξένους την αγάπη αυτή.

Από τη γερμανική γλώσσα προέρχεται το ιστορικό μυθιστόρημα «Δόξα και έρως» του Hauff σε μετάφραση Α. Π. Κ., που παρουσιάζει ο Σ. Κ. στο περιοδικό *Εβδομάς* στα 1885 - 1886.⁹²⁷ Η υπόθεση αρχίζει να ξετυλίγεται το 1519, όταν ο ευγενικής καταγωγής, αλλά φτωχός Γεώργιος Στουρμφέδερ βοηθά το δούκα Ουλρίχο της Βυρτεμβέργης και του Τεκ να αποκτήσει την εξουσία που του είχε αφαιρέσει η Συμμαχία της Σουαβίας. Ο δούκας σε ανταμοιβή αναλαμβάνει την υποχρέωση να μεσολαβήσει στον άρχοντα του Λιχτενστάιν, για να δεχθεί το Γεώργιο ως σύζυγο για την κόρη του Μαρία, πράγμα που γίνεται πραγματικότητα και λαμπροί γάμοι επισφραγίζουν την ευτυχία των δύο νέων.

⁹²⁵ *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών*, έτος τρίτον (1890), σσ. 73 – 87.

⁹²⁶ *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 1895 (Ιαν. – Ιούν.), σσ. 91 – 92, 98 – 99, 107.

⁹²⁷ *Εβδομάς*, τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 91 – 96, 24 Νοε. – 29 Δεκ. 1885, σσ. 558 – 561, 570 – 572, 580 – 582, 598 – 600, 610 – 612, 622 – 624. Τόμ. Γ΄, έτος Γ΄, αρ. 97 – 131, 5 Ιαν. – 31 Αυγ. 1886, σσ. 8 – 11, 20 – 22, 32 – 35, 44 – 45, 57 – 59, 68 – 70, 80 – 82, 92 – 94, 104 – 106, 117 – 118, 128 – 130, 140 – 142, 152 – 154, 164 – 165, 176 – 178, 183 – 190, 195 – 202, 207 – 214, 219 – 226, 231 – 238, 243 – 250, 255 – 262, 267 – 274, 279 – 286, 291 – 298, 303 – 310, 315 – 322, 327 – 334, 339 – 346, 351 – 358, 363 – 370, 375 – 382, 387 – 394, 390 – 406, 410 – 419.

Αλλά ο δούκας, ο κληρονομικός πρίγκιπας της Βυρτεμβέργης, όταν επανέρχεται στη χώρα, ύστερα από τις νουθεσίες κάποιου κακού συμβούλου δεν αποκαθιστά την παλαιά τάξη και το παλαιό καθεστώς, αλλά επιβάλλει νέο. Έτσι στη συνέχεια η Σουαβική Συμμαχία απομακρύνει το δούκα και αποκτά πάλι τη Βυρτεμβέργη, ενώ οι οπαδοί του δούκα, μεταξύ αυτών ο Γεώργιος και ο γέροντας Λιχτενστάιν, μένουν εξόριστοι στους πύργους τους. Μετά από πολλά έτη κατορθώνει και πάλι ο Ουλρίχος να αποκτήσει το κράτος του. Αλλά διδάσκεται από τη δυστυχία και επανέρχεται ως φρόνιμος ηγεμόνας. Το όνομα «Λιχτενστάιν» σβήνει από τη Βυρτεμβέργη με το θάνατο του γέροντα ιππότη και μόνο οι μύθοι και οι παραδόσεις διασώζουν τον αρχαίο πύργο του Λιχτενστάιν.

Το 1887 ο Μ. Μητσάκης δημοσιεύει στο περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* «Μαρίνος Φαλιέρος. Εκ των φανταστικών διηγημάτων του Όφμαν».⁹²⁸ Ο Μ. Μητσάκης υπήρξε ο πιο συνειδητός και συνεπής εκπρόσωπος του ελληνικού νατουραλισμού. Συγκαταλέγεται ανάμεσα σε αυτούς που επιζητούσαν να αναβιώσουν την καθαρεύουσα και ανήκει στη γενιά των λογοτεχνών εκείνων, οι οποίοι από την τελευταία εικοσιπενταετία του 19^{ου} αι. έδωσαν νέα τροπή στην ελληνική λογοτεχνία συνδέοντάς τη με τις παγκόσμιες ιδέες και ενσωματώνοντας σε αυτή όλα τα ζητήματα που απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία.⁹²⁹ Στη μετάφραση του γερμανού μυθιστοριογράφου Χόφμαν αναφέρεται στο θέμα του βενετού επαναστάτη δόγη Φαλιέρου κατά των αριστοκρατών, στο οποίο περιπλέκει την ερωτική ιστορία του Αντώνιου και της νεαρής συζύγου του Φαλιέρου Αννουντσιάτας. Η υπόθεση είναι η εξής: Ο Αντώνιος, ευγενής στην καταγωγή, αλλά αγνοώντας το, μεγαλώνει κοντά στον πλούσιο ευγενή από την Τρεβίζη Βερτούκιο Νένολο, ο οποίος έχει κόρη την Αννουντσιάτα. Άγνωστοι απαγάγουν τον Αντώνιο, ο οποίος μετά από πολλές ταλαιπωρίες και πολλά έτη βρίσκεται στη Βενετία, εκεί όπου βρίσκεται και η Αννουντσιάτα, στο πλευρό του Φαλιέρου. Αμέσως αναβιώνει ο έρωτας που ένιωθε από μικρός για εκείνη. Στη συνομοσία κατά των αριστοκρατών, και αφού μαθαίνει για την καταγωγή του, συμμετέχει και αυτός κατά των δολοφόνων του πατέρα του Δαλβούργερ, πλούσιου εμπόρου από το Ανσβούργο, τον οποίο οι ευγενείς της Βενετίας είχαν θανατώσει, για να ιδιοποιηθούν την περιουσία του. Προδίδονται όμως και ο Αντώνιος καταφέρνει με δυσκολία να σωθεί. Μετά τη θανατική καταδίκη των πρωτεργατών της συνομοσίας, Βοδοέρη, Βερτούκιου Νένολου και του ίδιου του Φαλιέρου, προσπαθεί μαζί με την αγαπημένη του Αννουντσιάτα να διασωθούν μακριά. Όμως θαλασσοταραχή οδηγεί τη λέμβο στην οποία επέβαιναν σε σύγκρουση με ύφαλο και τους δύο εραστές σε βέβαιο θάνατο στα βάθη της θάλασσας.

Από την ισπανική γλώσσα μία μόνο μετάφραση αναφέρουμε. Ο Σ** το 1887 στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* μεταφράζει το ιστορικό μυθιστόρημα του Μανουήλ Γονζαλές (Γκονζάλες) «Η ερωμένη του βασιλέως» (Εκ του Ισπανικού).⁹³⁰ Η υπόθεση αρχίζει να αναπτύσσεται το 1463, όταν ο λαός της Καστίλλης ξεσηκώνεται εναντίον του βασιλιά

⁹²⁸ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 3, αρ. 158 - 164, 30 Απρ. - 21 Μαΐ. 1887, σσ. 415 - 416, 423 - 424, 431 - 432, 439 - 440, 447 - 448, 455 - 456, 463 - 464.

⁹²⁹ Θ. Βελλιανίτης, «Μιχαήλ Μητσάκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ.17, σ. 154. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 380 - 381. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 398 - 399. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 217. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 220.

⁹³⁰ *Εκλεκτά Μυθιστορήματα*, τόμ. 3, αρ. 177 - 190, 5 Ιουλ. - 20 Αυγ. 1887, σσ. 564 - 569, 576 - 578, 584 - 587, 592 - 594, 600 - 602, 607 - 610, 615 - 617, 623 - 625, 632 - 635, 640 - 642, 648 - 649, 656 - 659, 663 - 667, 672 - 674.

Ερρίκου Δ΄ εξ αιτίας του φιλόδοξου ευνοούμενού του Βελτράν Δε λα Κουέβας, που έχει τον τίτλο κόμης Δε Λεδέσμας, και της βασίλισσας Ιωάννας της Πορτογαλίας, που είναι σύζυγος του βασιλιά της Καστίλλης και επίσης ερωμένη του Βελτράν. Ο λαός ζητά να εκθρονίσει το βασιλιά Ερρίκο Δ΄, επειδή θεωρεί ως πραξικόπημα την πράξη του να ανακηρύξει με βασιλικό διάταγμα τη νόθα κόρη του ευνοούμενου και της βασίλισσας, τη δόνα Ζουάνα, που ο λαός ονόμαζε «Βελτρανοπούλα», ως διάδοχο του θρόνου. Επίσης θεωρεί τον Ερρίκο ανίκανο για το θρόνο και τον κατηγορεί ως προδότη, επειδή συνθηκολόγησε κρυφά με τους Άραβες και οδήγησε στις φυλακές της Σαγοβίας τον αδελφό του και διάδοχο του θρόνου δον Αλφόνσο ΙΒ΄. Στη συνέχεια ο Ερρίκος καταφέρνει να διατηρήσει το θρόνο του αντιμετωπίζοντας τους στασιαστές, όμως ανακηρύσσεται νόμιμη διάδοχος του θρόνου η δόνα Ισαβέλλα, ενώ η Ιωάννα και ο Δε Λεδέσμας πεθαίνουν στη φυλακή. Επίσης η δόνα Ζουάνα φυλακίζεται στο μέρος, το οποίο η μητέρα της είχε προορίσει για το παιδί της Αγνής, της ερωμένης του Ερρίκου, ώστε ο μικρός Ερρίκος να μη διεκδικήσει μελλοντικά το θρόνο.

Επίσης κάποια διηγήματα παρουσιάζονται απλά και μόνο ως μεταφράσεις χωρίς να αναγράφουν τη γλώσσα από την οποία προέρχονται. Το 1870 στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* δημοσιεύεται «Μια εκδίκησης». (Διήγημα)» (Μετάφρασις Δ. Σ. Αραβαντινού).⁹³¹ Αναφέρεται στη Σεβίλλη της Ισπανίας κατά το 14^ο αι. Ο ιερέας Δον Ενρικήζ δολοφονεί κάποιο Γεώργιο Περέζ και το εκκλησιαστικό δικαστήριο τον καταδικάζει σε αποχή από τον εκκλησιαστικό χώρο για ένα έτος και μία ημέρα. Ο γιος όμως του Γεωργίου και υποδηματοποιός Γιλ Μερέζ εκδικείται τον ιερέα για τη δολοφονία του πατέρα του και καταδικάζεται σε θάνατο στην αγχώνη. Ο βασιλιάς Πέτρος όμως μετατρέπει την ποινή του σε ποινή ισάξια με αυτή του ιερέα δηλ. αποχή από την κατασκευή υποδημάτων για ένα έτος και μία ημέρα.

Ο Α. Ι. Ολύμπιος στο *Ελληνικόν Ημερολόγιον* του 1871, που εκδόθηκε από τον Ι. Κ. Κούμη στην Ερμούπολη Σύρου, δημοσιεύει το διήγημα «Ο κύων του Μοντάργη» (Μετάφρασις).⁹³² Πρωταγωνιστής του διηγήματος είναι ο ικανός σκύλος του Ωβρύ δε Μονττιδιέ, ο οποίος αποκαλύπτει το έγκλημα που διαπράχθηκε σε βάρος του κυρίου του το 1371 από τον ιππότη Μακάριο, έναν από τους σωματοφύλακες του βασιλιά Καρόλου Ε΄ της Γαλλίας. Η ανάμνηση του σκύλου αυτού διατηρήθηκε έως το 1871 με μνημείο που κατασκευάστηκε στα ανάκτορα του Μοντάργη και ο σκύλος του Ωβρύ δε Μονττιδιέ αναγνωριζόταν με το όνομα «ο κύων του Μοντάργη».

Βλέπουμε λοιπόν ότι το ιστορικό μυθιστόρημα και διήγημα, ως πρωτότυπη και μεταφραστική παραγωγή, με τους θλιβερούς έρωτες, τις ασθένειες, τις αυτοκτονίες, τους ιππότες και τα φαντάσματα, τη διπλή κληρονομιά του Βέρθερου και του Ιακώβου Όρτις από το ένα μέρος και του Walter Scott από το άλλο, αναπτύσσεται στο πλαίσιο της ρομαντικής πεζογραφίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, αλλά ότι δεν εκλείπει και στη συνέχεια, όταν νεότερα λογοτεχνικά ρεύματα ακολουθούν. Πρόκειται για είδος αμφιλεγόμενο στην εποχή του, που δέχθηκε πολλές κριτικές, είδος που βρήκε θαυμαστές, αλλά και επικριτές.⁹³³ Υπήρχε πάντοτε κοινό που το περιέβαλλε με την αγάπη του. Στους θαυμαστές και στο αναγνωστικό κοινό συμπεριλαμβάνονταν πολλές αστές γυναίκες, για τις οποίες ο φανταστικός κόσμος του μυθιστορήματος αποτελούσε μέσο διερεύνησης της ατομικότητάς τους. Βυθισμένες στον κόσμο της μυθιστορηματικής

⁹³¹ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. Ζ΄, 1 Απρ. 1870, σσ. 217 – 222.

⁹³² *Ελληνικόν Ημερολόγιον* (1871), σσ. 182 – 189.

⁹³³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 327.

δράσης ένιωθαν να ταυτίζονται με τους ήρωες, των οποίων οι εσωτερικές συγκρούσεις τούς πρόσφεραν πεδίο ενδοσκόπησης, πεδίο διερεύνησης της δικής τους υποκειμενικότητας. Η «αληθοφανής ψευδαίσθηση» που χαρακτήριζε το είδος αυτό τους επέτρεπε να συμμετέχουν στη μυθιστορηματική δράση και να αντικαθιστούν την πραγματικότητα των σχέσεών τους με τις σχέσεις ανάμεσα στους ήρωες. Ταυτιζόμενες με τις προβληματικές ηρωίδες του Ουγκώ ή του Δουμά, ζώντας τις εσωτερικές συγκρούσεις τους, τα αδιέξοδα και τις περιπέτειές τους, δημιουργούσαν χώρο διερεύνησης των δικών τους συγκρούσεων, των δικών τους αδιεξόδων, όπου μπορούσαν να βιώσουν τη δική τους θέση ως προβληματική.⁹³⁴

Από την άλλη πλευρά, την επικριτική, τα πρώτα κείμενα με αξιώσεις μυθιστορήματος που εμφανίστηκαν στα μέσα του αιώνα θεωρούνταν ανήθικη απόδραση και καρπός οκνηρού νου σε αντίθεση με την ποίηση που είχε προ πολλού κερδίσει την ηθική και κοινωνική καταξίωση. Κάποτε μάλιστα θεωρήθηκαν κυριολεκτικά όργανο διαφθοράς.⁹³⁵ Είναι γνωστή η επίθεση της εφημερίδας *Αθηνάς* εναντίον της *Πανδώρας* (1856), που δημοσίευε στις σελίδες της προϊόντα του «ανήθικου» αυτού λογοτεχνικού είδους, είναι γνωστή η δυσπιστία προς το μυθιστόρημα ως απειλή για την «αγνότητα των ηθών» και η περιφρονητική στάση των ίδιων των πεζογράφων προς το είδος της «ελαφράς φιλολογίας».⁹³⁶ Στην *Πανδώρα* μάλιστα ο Νικόλαος Δραγούμης, από τους συντάκτες του περιοδικού, εκτός από μερικές μεταφράσεις γαλλικών ιστορικών μυθιστορημάτων, όταν είχαν δημοσιευθεί σε συνέχειες «Ο Αυθέντης του Μορέως» του Α. Ρ. Ραγκαβή και ο «Θάνος Βλέκας» του Π. Καλλιγά, θεώρησε ότι έπρεπε να απολογηθεί απέναντι στους αναγνώστες του προβάλλοντας τη διδακτική και την ηθική αξία των ιστορικών μυθιστορημάτων και βεβαιώνοντας ότι οι συγκεκριμένοι συγγραφείς ήταν ευυπόληπτα πρόσωπα.⁹³⁷

Και ενώ η ποίηση είχε καθιερωθεί με τους διαγωνισμούς ως επίσημος και εθνοφελής σκοπός, η πεζογραφία δεν ήταν απαλλαγμένη από διάχυτη μομφή ελαφρότητας και ηθικής βλάβης. Η άποψη δυσπιστίας και αποστροφής των λογίων για το μυθιστόρημα, καθώς συνδεόταν με ξένα πρότυπα και ήταν προορισμένο για λαϊκή κατανάλωση, εκφράζεται με παράθεμα από το «Γεροστάθη» του Λέοντα Μελά, ο οποίος το 1858 προσπαθούσε να πείσει τους νεαρούς αναγνώστες του να αποφεύγουν τα μυθιστορήματα.⁹³⁸ Ο Ροϊδής επίσης το 1860 διαμαρτύρεται για τις μεταφράσεις Σύη, Δουμά και Κωκ, για την τριάδα των γάλλων μυθιστοριογράφων που είχαν εισβάλει ορμητικά στα νεοελληνικά γράμματα με μεταφράσεις πολύτομων έργων και διέφθειραν τα ελληνικά ήθη με τη μεταφορά ξένων προτύπων.⁹³⁹ Ο Δ. Βερναρδάκης ανάμεσα στα έτη 1860 και 1875 επανέρχεται πολλές φορές στο θέμα με έντονη αποδοκιμασία για το ξένο, το γαλλικό μυθιστόρημα.⁹⁴⁰ Ο Ζανετάκης Στεφανόπουλος ασκεί καυστικότητα

⁹³⁴ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1908*, Αθήνα 2004, σσ. 201 - 202. Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 509.

⁹³⁵ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 224.

⁹³⁶ Σοφία Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830 – 1880)*, Αθήνα 1994, σ. 96.

⁹³⁷ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 224.

⁹³⁸ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 508.

⁹³⁹ Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροϊδής. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, ό. π., σ. 151.

⁹⁴⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 354.

κριτική στην *Πανδώρα*⁹⁴¹ εναντίον των αναγνωσμάτων που προέρχονται από την Ευρώπη και τα οποία αποκαλεί δηλητηριώδη. Χαρακτηριστικά επίσης είναι τα κείμενα του Αλέξανδρου Ραγκαβή και του Τρύφ. Ευαγγελίδη, που δημοσιεύθηκαν το 1877 και το 1888, όπου διατυπώνεται η ίδια γνώμη πως το μυθιστόρημα αποτελεί «ελαφρά φιλολογία» και πως δεν είναι «απαραίτητο» λογοτεχνικό είδος.⁹⁴² Μάλιστα ο δημιουργός του αξιόλογου ιστορικού διηγήματος «Ο Αυθέντης του Μορέως», ο Α. Ρ. Ραγκαβής, υποτιμά το είδος αυτό ως δευτερεύον λογοτεχνικό είδος. Άξια θεωρούσε μόνο την ποίηση. Στην ερώτηση «τι χρησιμεύουν» απαντά: «προς απλή τέρψη των αναγνωστών».⁹⁴³

Δίπλα λοιπόν στη σοβαρή ύλη των περιοδικών το μυθιστόρημα εξέφραζε το τερπνό και αυτό ταυτίστηκε με το ξενότροπο, το ελαφρύ, το εμπόρευμα που διέφθειρε τα ήθη.⁹⁴⁴ Το ζήτημα κυρίως των ξένων μεταφράσεων αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό και μερικές φορές με κριτικό πνεύμα σε ευρείες γραμματολογικές συνθέσεις προσωπογραφικού χαρακτήρα, που κυκλοφόρησαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όπως του Α. Παπαδόπουλου – Βρετού (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 2τ., 1854 – 1857), του Κ. Σάθα (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868) ή του Γ. Ζαβίρα (*Νέα Ελλάς*, 1872).⁹⁴⁵ Το μυθιστόρημα φαίνεται ως λογοτεχνικό είδος ότι έχαιρε μικρή εκτίμηση ανάμεσα στους συγγραφείς της μετεπαναστατικής περιόδου, αφού μάλλον η καλλιέργεια των γραμμάτων, και κυρίως των κλασικών, κατά τους τελευταίους χρόνους της τουρκοκρατίας είχε συνδεθεί με εθνικούς και πολιτικούς σκοπούς, με την απελευθέρωση του έθνους, και είχε γίνει κοινή συνείδηση για όλους, μορφωμένους και αμόρφωτο λαό.⁹⁴⁶

Όμως παρά τις διαμαρτυρίες το είδος αυτό που ξεκίνησε από την Ευρώπη επηρέασε τη χώρα μας και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα. Πρωτότυπες μυθιστορηματικές ή διηγηματικές δημιουργίες, αλλά και μεταφράσεις εμπνευσμένες από το μεσαιωνικό ευρωπαϊκό παρελθόν δημοσιεύονται στα έντυπα σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αλλά και στην πρώτη δεκαετία του εικοστού, δηλ. και στην πρώτη ρομαντική περίοδο, αλλά και όταν πια το ρομαντικό κίνημα θεωρητικά μετά το 1880 έχει υποχωρήσει, όταν νέα ρεύματα, όπως ο ρεαλισμός και ο νατουραλισμός⁹⁴⁷ με εκπροσώπους το Φλωμπέρ και το Ζολά αντίστοιχα,⁹⁴⁸ επηρεάζουν τους Έλληνες. Τα κυριότερα μοτίβα του ρομαντισμού, όπως η πατρίδα, ο έρωτας, η δυτική μεσαιωνική ιστορία, επιβιώνουν και μετά από την τομή αυτή

⁹⁴¹ *Πανδώρα*, τόμ. 20 (1869 – 70), σσ. 72 – 76, 81 – 86.

⁹⁴² Απόστολου Σαχίνη: *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 18. Απόστολου Σαχίνη, *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, ό. π., σ. 18. Αλέξης Πολίτης, «Αναζητώντας την πεζογραφία και τους πεζογράφους 1830 – 1880», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Β΄, ό. π., σσ. 85 – 95.

⁹⁴³ Αριστοτέλους Κουρτίδου, «Η εξέλιξη του διηγήματος και μυθιστορήματος μέχρι της επαναστάσεως και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος», *Παρνασσός*, περίοδος δευτέρα, τόμ. ΙΔ΄, αρ. 3 (Ιούλ. – Σεπτ. 1972), σσ. 378 – 406. Απόστολου Σαχίνη, *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, ό. π., σσ. 16, 18, 20.

⁹⁴⁴ Αλέξης Πολίτης, «Αναζητώντας την πεζογραφία και τους πεζογράφους 1830 – 1880», ό. π., σ. 91.

⁹⁴⁵ Άννα Ταμπάκη, «Από τη “μετακένωση” στη διαπολιτισμικότητα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 423.

⁹⁴⁶ Απόστολου Σαχίνη: *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 17.

⁹⁴⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 372. Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: Οι όροι της αλλαγής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό. π., σ. 413.

⁹⁴⁸ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 354.

στη θεματολογία της πεζογραφίας⁹⁴⁹ και μάλιστα προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα, που είναι κύρια η χρήση της λαϊκής γλώσσας.⁹⁵⁰

Το ιστορικό μυθιστόρημα και διήγημα που είδαμε να δημοσιεύεται αποτελεί πίνακα που επιτρέπει σπουδαίες διαπιστώσεις και διευκολύνει ανιχνεύσεις και αποκαλύψεις. Δεν εξωτερικεύει μόνο το ατομικό αδιέξοδο, την τραγική έκβαση ενός ερωτικού δεσμού,⁹⁵¹ αλλά εμφανίζεται στον τόπο μας φορτισμένο με όλη τη δυναμική των μετεπαναστατικών εξάρσεων. Η φυγή προς το ευρωπαϊκό παρελθόν αποτελεί αρχικά τη μόνη διέξοδο πολλών συγγραφέων που έκαναν σπουδές και έζησαν στο εξωτερικό. Η παραβολή της ξένης ζωής που γνώρισαν με την ντόπια ζωή, που χαρακτηριζόταν από έλλειψη κοινωνικής ωριμότητας, κάθε άλλο παρά προορισμένη ήταν να θερμάνει τον ενθουσιασμό τους.⁹⁵² Οι δυτικές μεσαιωνικές υποθέσεις που προβάλλουν στα έργα τους οι συγγραφείς φέρνουν επίσης το κοινό σε επαφή με τα ξένα ήθη⁹⁵³ υπηρετώντας άλλη ανάγκη, αυτή της αναζήτησης και απόκτησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας του Έλληνα,⁹⁵⁴ που του ήταν απαραίτητη προκειμένου να «κοιτάξει» την Ανατολή από τη «δυτική» σκοπιά, τη μεριά της Ευρώπης,⁹⁵⁵ προκειμένου να νομιμοποιήσει το μεγαλόσχημο εκπολιτιστικό προορισμό του βασιλείου.⁹⁵⁶ Τα πεζογραφήματα επίσης με ελληνικό περιεχόμενο, δηλ. αυτά που αναφέρονται στην περίοδο της φραγκοκρατίας και ενετοκρατίας, δημοσιεύονται για να αναδείξουν την ενότητα, την απελευθερωτική ορμή και την εθνική έξαρση του ελληνισμού και σε προγενέστερες εποχές⁹⁵⁷ ή τη γόνιμη συνεργασία δύο μεγάλων πολιτισμών, βυζαντινού και δυτικού πολιτισμού, τη γόνιμη επικοινωνία τους από το 1204 έως το 1453,⁹⁵⁸ σε εποχή που η Ελλάδα έχει ανάγκη την υποστήριξη της Ευρώπης για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.⁹⁵⁹

Οι πεζογράφοι λοιπόν που εμπνέονται από την ιστορία του δυτικού Μεσαίωνα, αν και δε γράφουν ιστορία, ανιχνεύουν και εκφράζουν τη δική τους εποχή και μας προσφέρουν πληρέστερη και αληθινότερη εποπτεία της ελληνικής μετεπαναστατικής κοινωνίας. Το ιστορικό πεζογράφημα με το μεσαιωνικό στοιχείο του συνδέεται με το παρόν, προβάλλει τον ελληνισμό σε όλες του τις εκδηλώσεις με λογοτεχνική απόδοση, η οποία απαιτεί καθολική ιστορική γνώση, οξύτατη παρατήρηση, ευρύτατη αντίληψη και πλούσια φαντασία, συμπληρώνοντας τα κενά της ιστορίας, η οποία έχει ως σκοπό όχι να απαθανατίσει τη λεπτομέρεια που συνθέτει το ιστορικό γεγονός, αλλά να

⁹⁴⁹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: Οι όροι της αλλαγής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό. π., σ. 415.

⁹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 414.

⁹⁵¹ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σ. 509.

⁹⁵² Αγγελου Τερζάκη, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 138 (1953), σ. 529.

⁹⁵³ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σ. 509.

⁹⁵⁴ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 161.

⁹⁵⁵ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830 – 1880*, ό. π., σ. 92.

⁹⁵⁶ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 97.

⁹⁵⁷ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880: Η πεζογραφία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σ. 510.

⁹⁵⁸ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σσ. 52 – 53.

⁹⁵⁹ Νίκος Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 43 – 46.

αποδώσει το κύριο περιστατικό, όπως διαμορφώθηκε τελικά, δίνοντας στους λαούς και στα πεπρωμένα τους τις κύριες γραμμές.⁹⁶⁰

⁹⁶⁰ Άγγελου Δ. Φουριώτη, «Το νεοελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 138 (1953), σ. 547.

B. Η Δυτική Ευρωπαϊκή Μεσαιωνική Ιστορία και η Οικονομική, Πολιτική και Κοινωνική Ανάπτυξη της Ελλάδας: 1830 - 1914

Κεφάλαιο α

Περί Οικονομίας

Στα πρώτα χρόνια της σύστασης του ελληνικού κράτους επικρατούσε μεγάλη ένδεια. Η παραγωγική βάση του ήταν κατεστραμμένη και η πολιτική διάρθρωσή του ρευστή.⁹⁶¹ Βάση της οικονομικής ζωής της Ελλάδας ήταν η αγροτική παραγωγή, στην οποία βασιζόνταν και τα δημόσια οικονομικά, όμως το ποσοστό των ακτημόνων, η αυτοπαραγωγή και η αυτοκατανάλωση των παραγωγών, το πολύ χαμηλό εισόδημα και η μετανάστευση χαρακτήριζαν τα αγροτικά στρώματα. Το μέρος της παραγωγής που περίσσευε δεν το διέθεταν οι ίδιοι οι αγρότες στην αγορά, αλλά το αναλάμβαναν οι μεσάζοντες, οι έμποροι, που διαμόρφωναν και την τελική τιμή των αγροτικών προϊόντων. Έτσι οι αγρότες, πρόκειται κυρίως για μικροπαραγωγούς, δεν αποτελούσαν υπολογίσιμη οικονομική και κοινωνική δύναμη ή υπολογίσιμη αγοραστική δύναμη για τα βιοτεχνικά και τα βιομηχανικά προϊόντα.⁹⁶² Η ύπαιθρος παρουσίαζε εικόνα εγκατάλειψης και έχανε την αυτονομία της, αφού τα δυναμικά στοιχεία της έφευγαν είτε στις πόλεις είτε στο εξωτερικό αναζητώντας καλύτερη τύχη είτε στρέφονταν σε παράνομες δραστηριότητες, κυρίως ληστεία και λαθρεμπόριο.⁹⁶³

Η πόλη δε διέφερε ουσιαστικά από την πόλη της τουρκοκρατίας, δε μετασηματιζόταν σε βιομηχανικό κέντρο, καθώς το κέντρο βάρους της οικονομικής ζωής της χώρας εξακολουθούσε να παραμένει η ύπαιθρος με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία.⁹⁶⁴ Ο χώρος της πόλης βρισκόταν σε σχέση κυριολεκτικής εξάρτησης από την πρωτογενή σφαίρα της οικονομίας.⁹⁶⁵ Ως κέντρο εμπορικό, διοικητικό και καταναλωτικό απορροφούσε το νέο πληθυσμό της σε μη παραγωγικές απασχολήσεις δημιουργώντας παρασιτικό περίγυρο γύρω από πολύ στενή παραγωγική βάση. Οι λίγοι οικονομικοί παράγοντες της πόλης και οι «υπηρεσίες» που δημιουργούσαν ενίσχυαν το κλίμα αβεβαιότητας των κατοίκων της, μαζί και των ακτημόνων της υπαίθρου, οι οποίοι πίστευαν πως θα βρουν καλύτερη τύχη στην πόλη.⁹⁶⁶ Παράλληλα εισοδηματική νοοτροπία και επιδεικτική κατανάλωση χαρακτήριζαν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα,⁹⁶⁷ τα οποία συναγωνίζονταν σε πολυτελή τρόπο ζωής και καταναλωτική επίδειξη τους πλούσιους μεγαλοαστούς της Δυτικής Ευρώπης.⁹⁶⁸ Γράφει ο Βασίλης Φίλιας σχετικά: «...οι πόλεις του ελεύθερου Ελληνισμού, μετά την Επανάσταση, όχι μόνο δεν είναι κέντρα αστικά στην κυριολεξία,

⁹⁶¹ Γιώργος Στασινόπουλος, *Νομισματική Θεωρία και Πολιτική στην Ελλάδα τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα 2000, σ. 61.

⁹⁶² Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 449 – 451. Πέτρος Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19 αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 2, τεύχ. 3 (Μάι. 1985), σσ. 149 – 168. Πέτρος Πιζάνιας, «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του εμπορικού κεφαλαίου στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τεύχ. 10 (Ιούν. 1889), σσ. 75 – 104.

⁹⁶³ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

⁹⁶⁴ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, Αθήνα 1996, σσ. 136 – 137.

⁹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 138.

⁹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 151.

⁹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 139.

⁹⁶⁸ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

αλλά δεν συγκεντρώνουν ούτε τα στοιχεία, που χαρακτηρίζουν τις πόλεις της Δύσης στη φάση της μετάβασης από τις προαστικές και φεουδαρχικές κοινωνίες στους πρώτους αστικούς μετασχηματισμούς οικονομικό – συντεχνιακής υφής. Σε αυστηρή τυπολογική κατάσταση δεν μπορεί παρά να θεωρηθούν ως πόλεις “μεσαιωνικές”». ⁹⁶⁹ Επιπλέον τις χαρακτηρίζει ως «κέντρα τριτογενούς δραστηριότητας, χωρίς δημιουργική πνοή και έφεση ανανεωτική και προοδευτική». ⁹⁷⁰

Συγκριτικά με τις αναπτυσσόμενες χώρες της Δ. Ευρώπης στην Ελλάδα η συσσώρευση κεφαλαίου κατά το 19^ο αιώνα δεν ήταν επαρκής, ούτε κατευθύνθηκε σε βιομηχανικές – βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως απαιτούσε η νέου τύπου ανάπτυξη. ⁹⁷¹ Η ανισότητα της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με την ευρωπαϊκή, ανισότητα που βασικά δημιουργούνταν από την απουσία εκβιομηχάνισης ήταν χαρακτηριστική. ⁹⁷² Η οικονομία αναπτυσσόταν με βραδύτατους ρυθμούς, γιατί το οικονομικό πλεόνασμα δεν κατευθυνόταν σε παραγωγικές επενδύσεις στο δευτερογενή τομέα, δηλ. στη βιομηχανία, αλλά χρησιμοποιούνταν κυρίως για την επέκταση επιχειρήσεων εμπορικού και μεσολαβητικού χαρακτήρα. Με τη διαδικασία αυτή αυξάνονταν συνεχώς οι περιουσίες παλαιών και νέων γαιοκτητών, οι οποίοι λειτουργούσαν αντιθετικά με την αστική ανάπτυξη της χώρας. ⁹⁷³ Οι προϋποθέσεις και οι δυνατότητες εκβιομηχάνισης που δημιουργήθηκαν τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα συνδέθηκαν με τις εισαγωγές κεφαλαίων και την επιστροφή πολλών πλούσιων ομογενών στην Ελλάδα, οι οποίοι δημιούργησαν βάσιμες ελπίδες για το μέλλον, ⁹⁷⁴ όμως το κεφάλαιο της διασποράς δεν επενδύθηκε σε βιομηχανικές δραστηριότητες εξαιτίας της έντονης ανασφάλειας των ομογενών, αλλά σε εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητες έντονα κερδοσκοπικού χαρακτήρα. ⁹⁷⁵

Σημαντική πηγή δημιουργίας και αύξησης του ιδιωτικού πλούτου ήταν το εμπόριο. ⁹⁷⁶ Όμως το εμπορικό ισοζύγιο στην ελληνική κοινωνία ήταν παθητικό, επειδή η αξία των εξαγωγών από το 1833 έως το 1914 σε καμία στιγμή δεν ξεπερνούσε την αξία των εισαγωγών. ⁹⁷⁷ Η αστικοποίηση γενικά της χώρας βασιζόταν σε αυτό, ήταν όμως νόθα αστικοποίηση, επειδή παραγωγικές επενδύσεις δε γίνονταν, επιχειρηματικοί κίνδυνοι δεν

⁹⁶⁹ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 140.

⁹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 139.

⁹⁷¹ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830 - 1922*, Αθήνα 2006, σ. 227. Ευάγγελος Δ. Πρόντζας, «Οικονομία, ιστορία και οικονομική ιστορία. Από τα προβλήματα στην ανάλυση», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 364.

⁹⁷² Π. Ε. Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840 – 1913)*, Αθήνα 1992, σ. 37.

⁹⁷³ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 451 - 452. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, ό. π., σ. 15.

⁹⁷⁴ Παναγιώτης Μουλλάς, «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο: Οι όροι της αλλαγής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ, ό. π., σ. 414.

⁹⁷⁵ Π. Ε. Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπής...*, ό. π., σσ. 39 – 40.

⁹⁷⁶ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη...*, ό. π., σ. 228.

⁹⁷⁷ Μαρία Συναρέλλη, «Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 1, τεύχ. 2 (Δεκ. 1984), σσ. 349 – 370. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, τόμ. Α', ό. π., σ. 282. Νικόλας Δ. Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843 – 1879)*, Αθήνα 1992, σσ. 185 – 198. Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898 – 1939)*, Αθήνα 2001, σσ. 152 – 189. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 15.

αναλαμβάνονταν, αλλά η εκμετάλλευση μεσολαβητικών εμπορικών δραστηριοτήτων επέφερε κέρδη σε ορισμένους ικανούς σε αυτές χωρίς να συνοδεύει την εξυγίανση της οικονομίας της χώρας.⁹⁷⁸ Η Αθήνα κύρια συγκέντρωνε τις πολιτικές, διοικητικές, οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες και χαρακτηριζόταν από την παροχή υπηρεσιών των πολιτών προς την οικονομικά και πολιτικά άρχουσα τάξη συμβάλλοντας στην αντιπαραγωγικότητα και στην υπανάπτυξη της χώρας.⁹⁷⁹ Οι λόγιοι της χώρας μας δε μένουν αμέτοχοι απέναντι στην κατάσταση αυτή. Η μερίδα που είναι στραμμένη στη Δύση προβάλλει στον τύπο της εποχής τα οικονομικά θέματα μέσα από την εποχή του δυτικού Μεσαίωνα.

Στον τύπο της εποχής δημοσιεύονται κείμενα για τη μεσαιωνική φεουδοκρατία και τη μεγάλη γαιοκτησία. Ο συγγραφέας με τα αρχικά Γ. Α. Ξ. στο περιοδικό *Νέα Επτάλοφος* της Κωνσταντινούπολης δημοσιεύει το 1867 τη μελέτη «Περί τιμαριωτισμού».⁹⁸⁰ Αναφέρει ότι το σύστημα του «τιμαριωτισμού» τελειοποιήθηκε μετά το θάνατο του Καρόλου του Μεγάλου (9^ο αι.), όταν ο θρόνος του ένδοξου και «δορυκτότερος τούτου ηγεμόνος» διανεμήθηκε στους τέσσερις διαδόχους του. Συσχετιζόταν κυρίως με τον ορισμό των υπουργημάτων και των υπηρεσιών, οι οποίες στη συνέχεια «κατήντησαν» τίτλοι και εικόνιζαν δικαιώματα αντί για καθήκοντα. Αρχικά μεταξύ των τιμαριωτών και των υποτελών δημιουργήθηκαν δικαιώματα και αμοιβαία καθήκοντα. Ο τιμαριωτισμός αποτέλεσε αλυσίδα υποχρεώσεων, που εκτεινόταν από το βασιλιά έως τον τελευταίο από τους υπηκόους του. Αυτό ακριβώς εκφράζει και η λέξη φέουδο, από το λατινικό *foedus*, το οποίο σημαίνει συμμαχία. Αλλά, με το πέρασμα του χρόνου, το σύστημα αυτό κατέληξε σε διαφθορά εξ αιτίας των αδικιών και της ωμότητας των αρχόντων προς τους αρχομένους. Από το τιμαριωτικό σύστημα γεννήθηκε η μοναρχική ενότητα. Επειδή οι άρχοντες υποβάλλονταν στους νόμους της υποταγής και της πίστης, η μεταξύ του υποτελή και του τιμαριώτη υποχρέωση υπήρξε αρχικά ο αμοιβαίος δεσμός. Αλλά σταδιακά οι βασιλείς, αποκτώντας επιπλέον τιμάρια με κληρονομιά ή με δήμευση, απελευθερώθηκαν από την ενόχληση αυτή και εξακολούθησαν να απαιτούν την τιμαριωτική πίστη και υποταγή. Από αυτό προήλθε η απόλυτη μοναρχία.

Η δημοσίευση για τον τιμαριωτισμό παραπέμπει στο αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, που είχε προκύψει αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, καθώς και στο ρόλο της μοναρχίας στο θέμα αυτό. Στην ιστορία της νεοελληνικής γαιοκτησίας από το 1830 έως και λίγο μετά τους Βαλκανικούς πολέμους κυριάρχησαν δύο μεγάλα ζητήματα, αυτό των «εθνικών» γαιών κατά την περίοδο 1828 - 1881 και το ζήτημα των «τσιφλικιών» από το 1881 έως την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.⁹⁸¹ Η διαδικασία ιδιωτικοποίησης της γης στον ελληνικό χώρο δεν ήταν στιγμιαία πράξη, που συνδεόταν με ένα μόνο νομικό διάταγμα, αλλά μακρόχρονη, σταδιακή πορεία που είχε διάρκεια έναν αιώνα, αν λάβει κανείς ως τέλος της τη χρονολογία της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1922.⁹⁸² Αυτό ισχύει τόσο για την κατάργηση των περιορισμών της κυριότητας, όσο και για τη διανομή – ιδιωτικοποίηση της γης, κρατικής και τσιφλικιών.⁹⁸³

⁹⁷⁸ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*..., ό. π., σ. 15.

⁹⁷⁹ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

⁹⁸⁰ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Γ', αρ. 12, 30 Ιουν. 1867, σσ. 233 – 234.

⁹⁸¹ Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 103.

⁹⁸² Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*..., ό. π., σ. 74.

⁹⁸³ Στο ίδιο, σ. 200.

Ο Mauget αρχικά παρέλαβε τη φιλελεύθερη αντίληψη περί αστικού δικαίου, απότοκο της γαλλικής επανάστασης, σύμφωνα με την οποία ο χωρικός, ως πολίτης ή υπήκοος του νεοσύστατου κράτους, έπρεπε να υπαχθεί στο αστικό δίκαιο ύστερα από μακρά διαδικασία αποδέσμευσής του από τις φεουδαλικές εξαρτήσεις, αλλά και από το παραδοσιακό κοινοτικό πλαίσιο.⁹⁸⁴ Έτσι το ελληνικό κράτος μετά την απελευθέρωση εισάγοντας το ρωmano – γερμανικό δίκαιο και προκειμένου να ματαιώσει το σχηματισμό της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας και του κοινωνικού στρώματος των μεγάλων γαιοκτημόνων μέσα στη γεωργία εθνικοποίησε τις εκτάσεις που απελευθέρωναν οι τούρκοι που αποχωρούσαν. Έως το 1871, όταν το κράτος προβαίνει σε διανομή της εθνικοποιημένης γης σε μικρούς οικογενειακούς κλήρους, και στο πλαίσιο της ίδιας πολιτικής τηρεί εχθρική στάση απέναντι στη μεγάλη γαιοκτησία.⁹⁸⁵ Τα μεγάλα αγροκτήματα εμφανίζονται στη νεότερη Ελλάδα κυρίως μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, χωρίς να παραγνωρίζουμε ότι με την ελληνική ανεξαρτησία μεγάλες ιδιοκτησίες είχαν δημιουργηθεί στην Αττική, στη Φθιώτιδα και στην Εύβοια.⁹⁸⁶ Κύρια με την κυβέρνηση Τρικούπη το κράτος εμφανίζεται να ευνοεί τη συγκρότηση της μεγάλης γαιοκτησίας.⁹⁸⁷ Ο Κουμουνδούρος είχε υποστηρίξει τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και είχε αντιταχθεί στα τσιφλίκια.⁹⁸⁸

Στο γαιοκτητικό ζήτημα σημαντικός ήταν ο ρόλος των αγροτικών στρωμάτων που διαδραμάτιζαν κεντρικό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου με το εκλογικό βάρος τους⁹⁸⁹ καθώς και του κράτους που υποδύθηκε όλους τους ρόλους του, επέδειξε όλες τις μορφές και τις συμπεριφορές του μαχόμενο για το δικό του λόγο ύπαρξης, για το κύρος του και για την άσκηση της εξουσίας του, την αναπαραγωγή και τη διαίωσή της.⁹⁹⁰ Η πολιτική της μοναρχίας, για λόγους επιβολής και κυριαρχίας, προκαλούσε κάποιο είδος εμφύλιας διαίρεσης στο εσωτερικό των αγροτικών στρωμάτων.⁹⁹¹ Έτσι λοιπόν στη χώρα μας κυριαρχούσε η μικρή αγροτική εκμετάλλευση, που προστατευόταν από το κράτος, καθώς και η ολιγομελής τάξη μεγάλων γαιοκτημόνων.⁹⁹² Μάλιστα στην ιστοριογραφία της νεότερης Ελλάδας παρομοιάζονταν οι έλληνες «μεγαλοτσιφλικάδες» του 19^{ου} αιώνα με τους δυτικούς γαιοκτήμονες και το τσιφλίκι εξομοιωνόταν με το φεουδαλικό σύστημα της Ευρώπης, παρά τις μεγάλες και ουσιαστικές διαφορές με τους γαιοκτήμονες ευγενείς της Δύσης και τις διαφορές του τσιφλικιού με τις δυτικές μορφές μεγάλης ιδιοκτησίας.⁹⁹³ Γράφει σχετικά ο Δερτιλής: «..το τσιφλίκι ως “δικαίωμα” δεν ήταν ένα ούτε και ενιαίο ούτε αποκλειστικά έγγειο ούτε αποκλειστικά εμπράγματο: ήταν ένα σύνολο παντοειδών

⁹⁸⁴ Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 153 – 154.

⁹⁸⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σσ. 71 – 78. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 114 – 115.

⁹⁸⁶ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 80.

⁹⁸⁷ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1994, σσ. 120 – 121. Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 181 – 183.

⁹⁸⁸ Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 161 – 162.

⁹⁸⁹ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σ. 152.

⁹⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 160 – 161.

⁹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 155.

⁹⁹² Π. Ε. Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπίς ...*, ό. π., σ. 41. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 698 – 703. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 70.

⁹⁹³ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 72 – 74.

δικαιωμάτων. Ορισμένα μόνον από αυτά αφορούσαν αποκλειστικώς σε έγγειες σχέσεις. Άλλα, όπως ήταν π.χ. το δικαίωμα του τσιφλικούχου να απαιτήσει ορισμένες αγγαρείες από τους μικροκαλλιεργητές, μοιάζουν με αντίστοιχα φεουδαλικά δικαιώματα στο ευρωπαϊκό μεσαιωνικό Δίκαιο. Άλλα πάλι δικαιώματα, όπως ήταν π.χ. η αποκλειστική χρήση μιας πηγής ή μιας οδού που βρίσκονταν εκτός και πέραν οποιουδήποτε τμήματος του τσιφλικιού, μοιάζουν με τις “δουλείες” του δυτικού Δικαίου». Οι ομοιότητες πάντως δεν σημαίνουν ότι επρόκειτο για δικαιώματα πανομοιότυπα και ταυτόσημα με τα δυτικά, όπως οι σχέσεις που γεννούσε το τσιφλίκι δεν ήταν ποτέ ταυτόσημες με τις ιδιοκτησιακές σχέσεις, έτσι όπως νοούνται και απαντούν στην Δύση».⁹⁹⁴

Η παραπάνω δημοσίευση για το μεσαιωνικό τιμαριωτισμό παραπέμπει στον τρόπο ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στην εθνική οικονομία από την πλευρά του κράτους, της μοναρχίας, που ήταν αντίθετη με το συντηρητικό οικονομικά ρόλο της μεγάλης γαιοκτησίας και βασιζόταν στη δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας.⁹⁹⁵ Η πρόταση επίσης των πληρεξουσίων της Κέρκυρας προς την Εθνοσυνέλευση για κατάργηση των τιμαριωτικών δικαιωμάτων στο νησί στο 19^ο αι., έκανε αυτά αντικείμενο μελέτης των λογίων. Στη φεουδοκρατία των Επτανήσων αναφέρονται το 1864 ο Ι. Α. Τυπάλδος στο περιοδικό *Χρυσάλλις* με τη μελέτη «Η κατά τας Ιονίους νήσους φεουδοκρατία»⁹⁹⁶ και ο Ι. Γ. Ρωμανός το 1869 στο *Αττικόν Ημερολόγιον* με το έργο «Ιστορικά. Σύστασις του αρχαιοτάτου των εν Κερκύρα τιμαριών»,⁹⁹⁷ έργα που αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο γ' (σ. 59). Η ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος είχε δημιουργήσει θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα, καθώς προέκυψε η ανάγκη άμεσης νομοθετικής εξίσωσης, αλλά και ιδεολογικού συντονισμού των νησιών με τα ισχύοντα στον ελλαδικό χώρο συστήματα κατοχής και εκμετάλλευσης της γης.⁹⁹⁸ Το ελληνικό κράτος ενσωματώνοντας τα Επτάνησα και μιλώντας με τους διαζευκτικούς όρους του αιώνα τους, πρόοδος – καθυστέρηση, έβρισκε σύμφωνους τους επτανήσιους ριζοσπάστες, οι οποίοι οραματίζονταν την ευθυγράμμιση της υπαίθρου με τα προοδευμένα, βιομηχανικά έθνη της εποχής τους και τον εκμηχανισμό της γεωργίας.⁹⁹⁹

Η φορολογία επίσης απασχολεί τους λογίους του 19^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας με το αρχικό **Π. στην *Εστία* το 1886 δημοσιεύει τη μελέτη «Παράδοξοι φόροι».¹⁰⁰⁰ Αναφέρεται στην παράδοξη φορολογία που απέρρευε από τη φεουδαρχία, δηλ. στην εκδήλωση υποταγής των υπηκόων με συμβολικές, ταπεινωτικές και εξευτελιστικές πράξεις. Επί Αγίου Λουδοβίκου (1226 - 1270) στη Γαλλία αυτοί που έρχονταν στην πρωτεύουσα έχοντας μαζί τους πύθηκο ήταν υποχρεωμένοι, αντί για δημοτικό φόρο, να διασκεδάζουν τους τελώνες με το χορό των πιθήκων. Οι Ιουδαίοι αναγκάζονταν, αντί να πληρώνουν διόδια στους δημόσιους δρόμους, να τοποθετούν στο κεφάλι τους τα παπούτσια τους και να λένε το «Πάτερ ημών» στην τοπική διάλεκτο. Στη Γαλλία οι λίζιοι ή δουλοπάροικοι υποχρεούνταν ορισμένη ώρα του έτους να μορφάζουν έχοντας στραμμένο το πρόσωπο

⁹⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 73 – 74.

⁹⁹⁵ Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 461 – 465.

⁹⁹⁶ *Χρυσάλλις*, τόμ. Β', φυλ. 40 - 43, 30 Αυγ. - 15 Οκτ. 1864, σσ. 499 – 502, 513 – 518, 548 – 553, 588 – 593.

⁹⁹⁷ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1869), σσ. 213 – 223.

⁹⁹⁸ Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 180.

⁹⁹⁹ Στο ίδιο, σσ. 171 – 173.

¹⁰⁰⁰ *Εστία*, τόμ. 21, 5 Ιαν. 1886, σ. 14.

τους στα παράθυρα του αυθέντη και να κροταλίζουν τα νερά της τάφρου, για να φοβίζονται τους βατράχους και να σταματούν τα κοάσματά τους. Στη Μπολόνια οι χωρικοί είχαν καθήκον μία φορά το έτος να προσφέρουν στον ηγούμενο των Βενεδικτινών την κνίσα από βραστό καπόνι.

Οι μεσαιωνικοί αυτοί φόροι, που σχετίζονται με το καθεστώς της φεουδαρχίας, παραπέμπουν στο φορολογικό σύστημα της μεταπολεμικής Ελλάδας και συγκεκριμένα σε αυτό που συνδέεται με την αγροτική παραγωγή. Η δημοσίευση προβάλλει τις παράλογες φορολογικές αξιώσεις των ισχυρών σε βάρος των χαμηλότερων οικονομικά στρωμάτων, όπως ήταν οι αγρότες. Άλλωστε η επιβάρυνση των χαμηλότερων στρωμάτων του πληθυσμού, αγροτικού και αστικού,¹⁰⁰¹ καθώς και η υποφορολόγηση των ανώτερων τάξεων ήταν σταθερές της περιόδου έως το 1911.¹⁰⁰² Στη χώρα μας επιβάρυναν την τάξη των αγροτών πάνω στο ακαθάριστο προϊόν ο φόρος της δεκάτης, που καταργήθηκε από το 1880, και σειρά άλλων φόρων και δασμών, άμεσων και έμμεσων, ανάλογα με τις ανάγκες, όπως για τον καπνό, τα υποζύγια, το αλάτι.¹⁰⁰³ Η φορολογία των αροτριώντων ζώων ήταν επίσης φόρος πάνω στα ακαθάριστα γεωργικά εισοδήματα, σύμφωνα με τον οποίο φορολογούνταν τα όργανα παραγωγής, δηλ. τα ζώα, τα οποία οι αγρότες χρησιμοποιούσαν για τη σπορά και την καλλιέργεια των αγρών.¹⁰⁰⁴ Έτσι οι σχετικά υψηλές κλίμακες της φορολογίας εμπόδιζαν ακόμη και τους πιο δραστήριους να συγκεντρώσουν τα αναγκαία κεφάλαια και να προχωρήσουν σε βελτιώσεις της αγροτικής παραγωγής.¹⁰⁰⁵

Επίσης δημοσιεύσεις αναφέρονται στη βιοτεχνική παραγωγή του δυτικού Μεσαίωνα. Το 1837 στην *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Ιστορία του μεταξίου».¹⁰⁰⁶ Αναφέρεται ότι τα αυγά του εντόμου που παράγει μετάξι μεταφέρθηκαν από την Κίνα στην Ευρώπη και συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη το 552 από δύο μοναχούς αποστολοκήρυκες κρυμμένα μέσα σε κεφάλι μπαστουνιού. Από εκεί εξαπλώθηκαν σε ολόκληρη την ελληνορωμαϊκή αυτοκρατορία. Το 947 ο πρώτος βασιλιάς της Σικελίας Ρόγερους (Ρογήρος) έκανε επιδρομή στην Ελλάδα και, αφού κυριεύσε την Αθήνα, τη Θήβα και την Κόρινθο, αιχμαλώτισε αρκετούς υφαντές μεταξίου, τους οποίους υποχρέωσε να κατοικήσουν στην Πάνορμο και να διδάξουν την τέχνη στους υπηκόους του. Μετά από είκοσι χρόνια έφτασαν σε μεγάλη υπεροχή τα υφαντά της Σικελίας. Στη συνέχεια η αξιολογη αυτή εργασία εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ιταλία και την Ισπανία. Στη Γαλλία έγινε εισαγωγή στις αρχές του 16^{ου} αι. επί της βασιλείας του Φραγκίσκου Α΄, ενώ στην Αγγλία άρχισαν να χειροτεχνούν το μετάξι στα τέλη του ίδιου αιώνα.

Το 1837 επίσης και στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Ο αδάμας».¹⁰⁰⁷ Δύο ακόμη ανώνυμες μελέτες δημοσιεύονται με τίτλο «Ο αδάμας»: στη *Θελξινόη* της Κωνσταντινούπολης του 1856 – 1857¹⁰⁰⁸ και στο περιοδικό *Μύρια Όσα* το

¹⁰⁰¹ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*....., τόμ. Β΄, ό. π., σ. 717.

¹⁰⁰² Στο ίδιο, ό. π., σ. 725.

¹⁰⁰³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*....., ό. π., σσ. 87 – 89. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 78.

¹⁰⁰⁴ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*....., ό. π., σ. 313.

¹⁰⁰⁵ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, Αθήνα 2005, σ. 149.

¹⁰⁰⁶ *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 1, αρ. 4, 1 Απρ. 1837, σ. 54.

¹⁰⁰⁷ *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 1, αρ. 7, 1 Ιουλ. 1837, σσ. 100 – 101.

¹⁰⁰⁸ *Θελξινόη* (1856 – 57), σσ. 17 – 18.

1869.¹⁰⁰⁹ Επίσης ο Πέτρος Πυργωτός, ψευδώνυμο του πολυγραφότατου Γρηγορίου Ξενόπουλου,¹⁰¹⁰ το 1910 στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων* δημοσιεύει τη μελέτη «Οι αδάμαντες».¹⁰¹¹ Από τις μελέτες αυτές αντλούνται σημαντικά στοιχεία για την πολυτιμότητα των διαμαντιών. Η μεγάλη τιμή που είχαν τα διαμάντια αρχικά προερχόταν από τη σπανιότητά τους. Επειδή αγνοούσαν την τέχνη του κοψίματος και της λείανσης και τα έδεναν στη φυσική κατάστασή τους, προτιμούσαν τους λίθους με φυσικό κρυσταλλώδες σχήμα. Τα τέσσερα μεγάλα διαμάντια που στόλιζαν την αυτοκρατορική χλαμύδα του Καρόλου του Μεγάλου ήταν άκοποι λίθοι αυτού του είδους. Την τέχνη του καθαρισμού, του κοψίματος και της λείανσης του διαμαντιού εφεύρε ο αδαμαντογλύφος Φλαμανδός, ο Βερκουίνος ή Μπερκουέμ, ο οποίος για πολύ καιρό θεωρούνταν ως εφευρέτης της εδροτομίας στην πόλη Βρύγη (Bruges) (σημερινές Βρυξέλλες) του Βελγίου το 1456 ή την εφεύρε κάποιος Γάλλος το 1476. Αυτός πέτυχε τη λείανση των διαμαντιών με τριβή. Υπάρχουν όμως διαμάντια εδροτομημένα από το 1368, αν και άτεχνα. Η τέχνη αυτή προόδευσε από το 1407 από τον επιτήδειο εργάτη Κέρμαν. Από τότε η τέχνη αυτή τελειοποιήθηκε από τους ολλανδούς και άγγλους αδαμαντουργούς. Λένε, ότι το πρώτο κατεργασμένο διαμάντι ανήκε στον Κάρολο τον Τολμηρό, ο οποίος το έχασε στη μάχη του Μορά, όταν νικήθηκε από τους Ελβετούς το 1476.

Το 1858 δημοσιεύεται στην *Πανδώρα* η ανώνυμη μελέτη «Αρχαιολογία του σάκχαρος» (Κατά το Γαλλικόν).¹⁰¹² Αναφέρεται ότι το ζαχαροκάλαμο κατάγεται από τις Ινδίες. Την αποκρυστάλλωση της ζάχαρης την εφεύραν, όπως φαίνεται οι Άραβες, οι οποίοι, όταν κατέκτησαν τη Σικελία, έφεραν μαζί τους το ζαχαροκάλαμο και μαζί και τον τρόπο παρασκευής του. Το 1176 ο βασιλιάς Γουλιέλμος Β΄ χάρισε στη μονή του Μόντρεαλ μύλο για να αλέθουν τα μελιτοκάλαμα. Από τη Σικελία μεταφέρθηκαν στη Γρενάδα και στη Μαδέρα. Οι σταυροφορίες έκαναν περισσότερο κοινή τη χρήση της ζάχαρης, την οποία οι σταυροφόροι είδαν στη Συρία και, όταν επέστρεψαν, βρήκαν στη Σικελία. Η αποκρυσταλλωμένη ζάχαρη ήταν γνωστή κατά το 13^ο αι. Από το 14^ο αι. η ζάχαρη έγινε στη Γαλλία και υπόθεση βασιλικών ψηφισμάτων. Ο Φίλιππος ο Καλός το 1305 απαγόρευσε την εξαγωγή της σε τόπους που είχαν εχθρικές διαθέσεις προς τη Γαλλία. Το 1353 διατάχθηκαν οι φαρμακοποιοί να μην παρασκευάζουν με μέλι ό,τι έπρεπε να παρασκευάζεται με ζάχαρη. Το 15^ο αι. υπήρχε και κάποιο σχετικό ανέκδοτο. Η Αγία Διδουίνη από την Ολλανδία, ζώντας αυστηρότατο ασκητικό βίο, τρεφόταν μόνο με ζάχαρη. Από ευγνωμοσύνη το χριστιανικό πλήρωμα άνοιξε τις πύλες των μοναστηριών στο αγιασμένο αυτό προϊόν και έτσι γεννήθηκε η τέχνη των ζαχαροπλαστών. Το 16^ο αι. η παρασκευή της ζάχαρης βελτιώθηκε ιδιαίτερα, αλλά η βελτίωση έμεινε στάσιμη, επειδή ασχολούνταν με αυτή μόνο οι φαρμακοποιοί και οι μοναχοί.

Στο εικονογραφημένο περιοδικό σύγγραμμα *Ο Μέλης*, που εκδόθηκε στη Σμύρνη αρχικά από τον Π. Μαρκόπουλο και έπειτα από τον Κ. Δημοκράτους Γραμματικό καθώς και από το Δ. Ζαχαρία (7 Ιουλίου 1872 – 1874),¹⁰¹³ δημοσιεύεται το 1873 η ανώνυμη μελέτη «Γεάνθρακες».¹⁰¹⁴ Σύμφωνα με τη μελέτη η χρήση των γαιανθράκων, τουλάχιστον για την Αγγλία δεν είναι πολύ νέα. Αναφέρεται ότι το 1180 τακτικά

¹⁰⁰⁹ *Μύρια Όσα*, έτος Β΄, αρ. 13, Ιαν. 1869, σσ. 28 – 30.

¹⁰¹⁰ Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά ψευδώνυμα*, ό. π., σ. 105.

¹⁰¹¹ *Η Διάπλασις των Παίδων*, περίοδος Β΄, τόμ. 17, έτος 32, αρ. 27 - 28, 5 - 12 Ιουν. 1910, σσ. 224 – 225, 229 – 230.

¹⁰¹² *Πανδώρα*, τόμ. Θ΄, φυλ. 206, 1 Νοε. 1858, σσ. 359 – 362.

¹⁰¹³ - Π., «Μέλης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 871.

¹⁰¹⁴ *Ο Μέλης*, έτος Α΄, φυλ. ΙΗ΄, 22 Μαρτ. 1873, σσ. 137 – 138.

εξάγονταν γαιάνθρακες στη Μεγάλη Βρετανία. Γίνεται υπενθύμιση αυτών που εξάγονταν κατά τη βασιλεία του Ερρίκου Β΄. Την 1 Μαΐου 1239 ο Ερρίκος Γ΄ παραχώρησε την άδεια στους κατοίκους του Νεόκαστρου (Neu calle upon Tyne) να σκάβουν για να βρουν γαιάνθρακες. Μετά από αυτό «θαλασσοκάρβουνα» μεταφέρονταν στο Λονδίνο. Το 1306 η Βουλή των Λόρδων και Κοινοτήτων ικέτευσε το βασιλιά Εδουάρδο Α΄ να εμποδίσει την εισαγωγή των γαιανθράκων στην πρωτεύουσα της Αγγλίας, γιατί «ο καπνός αυτών ήτο λίαν βλαπτικός εις την υγείαν!» Ο μονάρχης έλαβε υπόψη του το αίτημα και απαγόρευσε τη χρήση του. Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα γίνεται λόγος για τα ανθρακωρυχεία της Ουαλίας και της Σκοτίας, ενώ κατά τον 14^ο γαιάνθρακες εξάγονταν από τα ανθρακωρυχεία της Νορθυμπερλάνδης, Δουρχάμης, Υαρξαιρής και Δερβυσαίρης.

Το 1881 στην *Εστία* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Αι πλεχταί κνημίδες».¹⁰¹⁵ Αναφέρεται ότι οι πλεκτές κνημίδες, απαραίτητες για κάθε πολιτισμένο άνθρωπο, ήταν άγνωστες στο μεγαλύτερο μέρος του Μεσαίωνα. Εστία των κνημίδων θεωρείται η ψυχρή Γερμανία. Μητέρα τους ήταν το μακρύ παντελόνι, από τη μέση έως τις άκρες των δακτύλων του ποδιού. Αρχικά κατασκευάζονταν πολύ πλατιές. Στη λήξη του Μεσαίωνα στένευαν σταδιακά, ώσπου τελευταία κάλυψαν ως ένα μόνο ρούχο, πόδια, κνήμες και μηρούς. Οι κνημίδες αρχικά κατασκευάζονταν σε όλα τα μέρη από μαλλί προβάτου ή από βαμβάκι. Στη Γαλλία από μετάξι κατασκευάσθηκαν μόνο στη λήξη του 16^{ου} αι.

Το 1883 ο **Α. στην *Εστία* δημοσιεύει τη μελέτη «Ανάλεκτα. Χειρόκτια. - Ιστορία αρχαία. - Ρωμαϊκοί χρόνοι. - Ιπποτικοί χρόνοι. - Χειρόκτια Φλωρεντίας - Γαλλικά χειρόκτια. - Τα χειρόκτια εν τοις καθ' ημάς χρόνοις».¹⁰¹⁶ Ο συγγραφέας αναφέρει ότι από την εποχή της αρχαίας Αθήνας και της Ρώμης, όταν η χρήση των χειροκτίων δηλ. των γαντιών ήταν σημάδι πολυτέλειας και κομψότητας, η ιστορία τους χάνεται. Βρίσκονται ξανά σε κοινή χρήση στη Δύση κατά τον 9^ο αι. Η Αικατερίνη των Μεδίκων επέβαλε τους ιταλικούς συρμούς στη Γαλλία. Η ευρωπαϊκή βιομηχανία των γαντιών παρέλαβε από τη Γαλλία αυτά που ήταν στολισμένα με ιχνογραφήματα, που είχαν μέταλλα στις ραφές, καθώς και δίστιχα πολλές φορές. Αυτά που άφηναν γυμνά τα δάκτυλα και αυτά που είχαν χρυσές βαλάνους ήταν περιζήτητα. Για την κατασκευή αυτών που έπρεπε να φορά ο ευγενής στο κυνήγι με το γεράκι απαιτούνταν αληθινός καλλιτέχνης, ιδιαίτερα για να τα στολίσει με αραβουργήματα. Ο Ροβέρτος Walpole είχε ένα ζευγάρι, το οποίο προερχόταν από κληροδότημα πολλών γενεών και το φορούσε μόνο κατά τις επίσημες ημέρες και όταν νόμιζε ότι έπρεπε να αποδείξει ότι καταγόταν από ιστορική οικογένεια.

Το 1885 στην *Εστία* επίσης δημοσιεύεται με το αρχικό Ν* η μελέτη «Η ύαλος».¹⁰¹⁷ Αναφέρεται στη μεσαιωνική υαλουργική βιομηχανία της Δ. Ευρώπης και κυρίως της Ενετίας, η οποία είχε το αποκλειστικό δικαίωμα του μονοπωλίου, πριν εισχωρήσει η υαλουργία στην υπόλοιπη Ευρώπη. Κατά τον 4^ο αι., όταν ο Κωνσταντίνος μετέφερε την πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, η βιομηχανία υαλουργίας ήλθε σε παρακμή στη Ρώμη και έπειτα χάθηκε εντελώς. Αναπτύχθηκε όμως στη νέα πρωτεύουσα κάτω από την προστασία των αυτοκρατόρων. Εισαγωγή γυαλιού έγινε τον 7^ο αι. στην Αγγλία, μετά στη Γερμανία και στην Ιταλία, αλλά χάθηκε ολοκληρωτικά, κατά τον 8^ο αι. Τα πρώτα χρωματιστά γυαλιά φάνηκαν στην Ευρώπη

¹⁰¹⁵ *Εστία*, τόμ. 11, 5 Απρ. 1881, σσ. 219 – 220.

¹⁰¹⁶ *Εστία*, τόμ. 16, 25 Δεκ. 1883, σσ. 819 – 820.

¹⁰¹⁷ *Εστία*, τόμ. 19, 14 Απρ. 1885, σσ. 271 – 273.

κατά το 12^ο αι., είναι όμως δύσκολο να ορισθεί η εποχή κατά την οποία άρχισαν να μεταχειρίζονται λευκό χρώμα γυαλιού για τα παραθυρόφυλλα των κατοικιών. Λέγεται ότι στη Γαλλία κατά το 14^ο αι. υπήρχαν γυάλινα παραθυρόφυλλα μόνο σε λίγες εκκλησίες και ότι η χρήση τους γενικεύθηκε από το 16^ο αι., οπότε και τα παράθυρα των κατοικιών από πολύ στενά που ήταν έγιναν μεγαλύτερα. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους η Ενετία, αφού προσκάλεσε από το Βυζάντιο υαλοουργούς, τους ανακήρυξε ενετούς πολίτες, τους χορήγησε προνόμια και από τότε άρχισε η ακμή της ενετικής υαλοουργίας, η οποία διατηρούσε μυστικό τον τρόπο της βιομηχανίας της και κατείχε το μονοπώλιο. Σταδιακά η υαλοουργία εισχώρησε στη Γερμανία και στην υπόλοιπη Ευρώπη και έτσι έληξε το μονοπώλιο της Ενετίας.

Για το ίδιο θέμα δημοσιεύεται το 1894 στο εβδομαδιαίο εγκυκλοπαιδικό περιοδικό *Ο Κόσμος* την Αθήνας (1889 – 1895) η ανώνυμη μελέτη «Ιστορία των κατόπτρων».¹⁰¹⁸ Πολλοί αναφέρθηκαν στην εποχή κατά την οποία επινοήθηκαν τα γυάλινα κάτοπτρα, αλλά μόνο στο 13^ο αι. η βιομηχανία αυτή μνημονεύεται στο σύγγραμμα «Joannis Pisani Perspectiva Communis». Ο συγγραφέας αναφερόμενος στην πραγματεία αυτή στα κάτοπτρα από χάλυβα, σίδηρο και στιλβωμένο μάρμαρο αναφέρει και τα γυάλινα κάτοπτρα που ήταν καλυμμένα από μολύβδινο στρώμα. Όμοια σχεδόν λεπτομέρεια βρίσκεται στα συγγράμματα του Βικέντιου Δεμπωβαί, Ραϋμόνδου Λούλλου, Ρογήρου Βάκωνα, Αντώνιου Παδουάτου και Νικηφόρου Γρηγορίου. Κατά το 14^ο αι. τα γυάλινα κάτοπτρα ήταν σπανιότατα στη Γαλλία. Αυτό της Άννας της Βρετανίας, συζύγου του Λουδοβίκου ΙΒ΄, ήταν μετάλλιο.

Ο * * δημοσιεύει το 1889 στην *Εστία* τη μελέτη «Ο γυναικείος πίλος. Ιστορία -

* Αισθητική – Συρμός» (Κατά το γερμανικόν του Ιακώβου Φάλκε).¹⁰¹⁹

Σύμφωνα με τη μελέτη, στους ιπποτικούς χρόνους τα καλύμματα των γυναικείων κεφαλών ήταν απλά. Τα μαλλιά που χτενίζονταν σε απλούς βοστρύχους στερεώνονταν με στεφάνια και διαδήματα ή καλύπτονταν από καπέλλα, «ομοιαζόντων προς εύμορφον πλακωτόν πιλίδιον». Αργότερα, κατά τα τέλη του Μεσαίωνα, εμφανίσθηκαν στα γυναικεία κεφάλια τα πλέον παράδοξα πράγματα. Αναφέρει ο συγγραφέας: «Κερατοειδείς πίλοι μήκους μέχρι τριών ποδών, μετά καλυπτρών καθικνουμένων μέχρι του εδάφους, υψηλά κτίρια εξ υφάσματος, μικροί πιλίσκοι, χονδρά προσκέφαλα και άλλα παντοειδή ογκώματα, γύρω την κεφαλήν περιβάλλοντα. Τινές εβοστρύχιζον την κόμην, άλλα έκρυπτον αυτήν υπό πίλους και κιουλάφια και εξύριζον τας τρίχας επί μετώπου και κροτάφου, διά να μη δείξωσιν ίχνος της κόμης των».

Το 1890 στο περιοδικό *Κλειώ* ο συγγραφέας με το αρχικό Ν. δημοσιεύει τη μελέτη «Το υποκάμισον».¹⁰²⁰ Αναφέρει ότι οι Αγγλοσάξονες φορούσαν είδος φορέματος όμοιο με το σημερινό πουκάμισο και στην κατασκευή και στη χρήση, ενώ οι αρχαίοι Γερμανοί, άνδρες και γυναίκες, είχαν και κατά το δριμύ ψύχος γυμνά τα στήθη, τον τράχηλο και τους βραχίονες, ενώ κάλυπταν το υπόλοιπο του σώματος με δέρματα ζώων. Στα τέλη του 14^{ου} αι. η βιομηχανία των λινών υφασμάτων έφτασε σε μεγάλη ακμή. Από τις αρχές του 15^{ου} αι. το πουκάμισο έγινε απαραίτητο στις ανώτερες και πιο εύπορες τάξεις της Ευρώπης. Το πλύσιμο του πουκάμισου ήταν άγνωστο. Ο καθένας φορούσε το πουκάμισό του έως την ολοκληρωτική καταστροφή του. Αυτός που είχε δύο ή τρία πουκάμισα θεωρούνταν πλούσιος. Στις αρχές του 15^{ου} αι. στη Γερμανία νεόνυμφο παιδί

¹⁰¹⁸ *Ο Κόσμος*, τόμ. Δ΄, έτος Γ΄ (1894), αρ. 22, σσ. 177 – 178.

¹⁰¹⁹ *Εστία*, τόμ. 27, 26 Μαρτ. 1889, σσ. 302 – 305.

¹⁰²⁰ *Κλειώ*, τόμ. ΣΤ΄, αρ. 7 (127), 1/13 Ιουλ. 1890, σ. 112.

βασιλιά απέκτησε δώδεκα λινά πουκάμισα και αυτό θεωρήθηκε ανήκουστη πολυτέλεια. Επειδή το πουκάμισο κόστιζε αρκετά, κανείς στο Μεσαίωνα δεν το φορούσε κατά την ώρα του ύπνου.

Το 1891 στην *Κλειώ* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Ολίγα περί ριπιδίων».¹⁰²¹ Το ίδιο θέμα ξαναβρίσκουμε το 1892 στην *Εικονογραφημένη Εστία*, όπου ο συγγραφέας με τα αρχικά Ν. Ζ. δημοσιεύει σε μετάφραση τη μελέτη «Η ιστορία και κατασκευή των ριπιδίων» [La Nature].¹⁰²² Επίσης στο περιοδικό *Ο Κόσμος* της Αθήνας (1889 – 1895) δημοσιεύεται ανώνυμα το 1894 η μελέτη «Ιστορία των ριπιδίων».¹⁰²³ Σύμφωνα με τις μελέτες δεν είναι γνωστό αν οι γυναίκες μεταχειρίζονταν το ριπίδιο, δηλ. τη βεντάλια, από την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 476 έως τον 11^ο αι. Είναι βέβαιο όμως ότι ήταν σε χρήση στην εκκλησία, όπου οι διάκονοι κουνούσαν βεντάλιες γύρω από το βωμό, για να απομακρύνουν τις μύγες κατά την ώρα της λειτουργίας. Κατά το 12^ο αι. άρχισε η χρήση νέου σχήματος βεντάλιας που έμοιαζε με μικρή σημαία. Το 13^ο αι., μετά τις σταυροφορίες, έγινε οριστικά εισαγωγή τους στην Ευρώπη εξυπηρετώντας το στολισμό των γυναικών, ιδιαίτερα των θερμών χωρών, όπως της Ισπανίας και της Ιταλίας. Σε ιδιαίτερη χρήση βρισκόταν από τις γυναίκες της Ενετίας. Στην αυλή της Γαλλίας όμως φαίνεται ότι δέχθηκαν τη βεντάλια μόνο κατά το 16^ο αι., όταν ιταλοί κομμωτές μαζί με την Αικατερίνη των Μεδίκων γενίκευσαν τη χρήση της και μεταχειρίστηκαν την πολύπτυχη βεντάλια των νεότερων χρόνων.

Στο περιοδικό του Σπυρ. Ποταμιάνου στην Αθήνα *Ελλάς* ο Ιάκωβος Βαρότσης δημοσιεύει το 1911 τη μελέτη «Τα κοσμήματά μας. Ιδού, κυρίες, η ιστορία των δακτυλιδίων σας».¹⁰²⁴ Τονίζει ότι στο Μεσαίωνα τα δακτυλίδια ήταν άκομψα και χονδροειδή και πολλές φορές αντί για πολύτιμους λίθους είχαν γυάλινα χρωματιστά κομμάτια. Περίφημα ήταν τα δακτυλίδια που συνδέονταν με τη «μόδα» των δηλητηριάσεων. Διασώζονται πολλά ενετικά δακτυλίδια, που ήταν κοίλα, για να κρύβουν δηλητήριο. Ένα από αυτά, χρυσό, εικονίζει πρόσωπο που φορά μαύρο προσωπίο και φέρει την επιγραφή: «Υπό το προσωπίο η αλήθεια!». Δεισιδαιμονίες επίσης συνδέονταν με τα δακτυλίδια κατά την εποχή του Μεσαίωνα. Στις μαγείες χρησιμοποιούσαν το χρυσό δακτυλίδι. Πίστευαν ότι το δακτυλίδι που είχε διαμάντι δυνάμωνε την καρδιά και συντελούσε στον καλό τοκετό, αυτό που είχε ρουμπίνι ότι υποβοηθούσε την αγνότητα, αυτό με το ζαφείρι ότι έκανε αυτόν που το φορούσε αγαπητό, με το σμαράγδι ότι κομματιαζόταν στο δάκτυλο παρθένας που παραβίασε το καθήκον της και με το τοπάζιο ότι καταπράυνε τη φαντασία και την οργή αυτού που βρισκόταν σε έξαψη.

Οι λόγιοι μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις του δυτικού Μεσαίωνα υπονοούν τις μεταποικτικές δραστηριότητες των Ελλήνων και συγκεκριμένα τους κλάδους που προσφέρονταν για εκβιομηχάνιση στη χώρα μας, όπως ήταν η βιομηχανία αγροτικών προϊόντων (κυρίως τροφίμων), η νηματουργία και η υφαντουργία, η μεταξουργία, η μεταλλουργία σε συνδυασμό με τα μεταλλεία.¹⁰²⁵ Παράλληλα οι δημοσιεύσεις αυτές παραπέμπουν στην ανεπάρκεια των επενδύσεων στην ελληνική μεταποίηση κατά το 19^ο αι. Αιτία της ανεπάρκειας των επενδύσεων ήταν η αδυναμία του ελληνικού δημοσίου να

¹⁰²¹ *Κλειώ*, τόμ. Ζ', αρ. 18 (162), 15/27 Δεκ. 1891, σσ. 276 – 279.

¹⁰²² *Εικονογραφημένη Εστία*, τόμ. 34 (Ιούλ. – Δεκ. 1892), σσ. 151 – 154.

¹⁰²³ *Ο Κόσμος*, τόμ. Δ', έτος Γ' (1894), αρ. 20, σσ. 161 – 163.

¹⁰²⁴ *Ελλάς*, έτος Δ', αρ. 262 (69), Κυρ. 28 Αυγ. 1911, σ. 6.

¹⁰²⁵ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 629 – 635.

δανεισθεί ξένα κεφάλαια για μεγάλο διάστημα μετά την απελευθέρωση. Από το 1827 έως το 1878 η Ελλάδα ήταν αποκλεισμένη από τα δυτικά χρηματιστήρια. Η αδυναμία δανεισμού σχετιζόταν άμεσα με τα πρώτα δάνεια, που είχαν συναφθεί κατά την επαναστατική περίοδο, δηλ. 1824 και 1825, και μετά την απελευθέρωση, 1832 – 33.¹⁰²⁶ Γράφει σχετικά ο Σακελλαρόπουλος: «Τα ελάχιστα κεφάλαια που επενδύθηκαν στη μεταποίηση είχαν ως στόχο την υποκατάσταση των εισαγωγών. Γι' αυτό κατευθύνθηκαν στην ελαφρά βιομηχανία. Τα τρόφιμα και η κλωστοϋφαντουργία θ' αντιπροσωπεύσουν τους κύριους κλάδους της μεταποίησης. [...] Η βαριά ή η χημική βιομηχανία θα είναι ανύπαρκτη. Τα δύο τρία μηχανουργεία ή τα μερικά σαπυνοποιεία που κατατάσσονται σ' αυτούς τους κλάδους εξέφραζαν μόνο τη στατιστική φιλαρέσκεια της εποχής».¹⁰²⁷

Επιπλέον μέσα από τις δημοσιεύσεις προβάλλεται ο ιδιαίτερος τύπος επιχείρησης της εποχής αυτής, για την οποία γράφει ο Τσουκαλάς: «Είναι πολύ δύσκολο να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στη βιοτεχνία – με την αυστηρή της έννοια - και στο πλήθος των μικροεπιχειρηματιών που θα μπορούσαν να ανήκουν σε κατηγορίες σαν το “εμπόριο” ή τις “ιδιωτικές υπηρεσίες”. Στην πραγματικότητα βρισκόμαστε μπροστά όχι μόνο σε πλήθος “μικτών επιχειρήσεων” ανθρώπων για όλες τις δουλειές, που περιλάμβαναν από κατά παραγγελία επιδιορθώσεις μέχρι περιοδεύον μικρεμπόριο, αλλά βλέπουμε ότι οι επιχειρήσεις αποτελούσαν συχνά βαθμίδα που οδηγούσε στη δημιουργία μεγάλων συγκροτημένων εμπορικών επιχειρήσεων. Το σημαντικό είναι ότι αυτή η αστική βιοτεχνία σπάνια κατέληγε σε εκλογικευμένη οργάνωση της βιομηχανικής παραγωγής».¹⁰²⁸ Χαρακτηριστική ακόμη είναι και η επικράτηση ολιγοπωλιακών συνθηκών,¹⁰²⁹ όπως φαίνεται από τη μελέτη που αναφέρεται στην ύαλο, η οποία πέρα από τη μεταποιητική δραστηριότητα αγγίζει και τα ελληνικά ολιγοπώλια, που συνδέονται με τις ελληνικές συνθήκες παραγωγής και εμπορίου.¹⁰³⁰ Η βιομηχανία λοιπόν που αναπτύχθηκε, όπως προκύπτει μέσα από τις δημοσιεύσεις, σε ολόκληρο το 19^ο και στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δεν έφτασε σε τεράστιες ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις, ακολουθούσε αργό ρυθμό και υπήρξε αδύνατος κρίκος της συνολικής ελληνικής οικονομίας, ασθενικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο δεν μπορούσε να στηριχθεί η ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.¹⁰³¹

Επίσης σειρά μελετών έχουν ως αντικείμενο τις εμπορικές δραστηριότητες των Ευρωπαίων. Στα 1873 - 1874 ο βυζαντινολόγος Α. Γ. Πασπάτης, που καταγόταν από τη Χίο και που διέπρεψε ως γιατρός στην Κωνσταντινούπολη¹⁰³² στον *Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο*, που ίδρυσε από το 1860 μαζί με τον

¹⁰²⁶ Γιώργος Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824 – 1878», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 1, τεύχ. 1 (Σεπτ. 1983), σσ. 145 – 174. Π. Ε. Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπής...*, ό. π., σσ. 38 – 39. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 149.

¹⁰²⁷ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη ...*, ό. π., σσ. 232 – 233.

¹⁰²⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σσ. 189 – 190.

¹⁰²⁹ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Β', ό. π., σ. 562.

¹⁰³⁰ Στο ίδιο, σσ. 563 – 566.

¹⁰³¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Βιβλιοκρίσιες. Το βιομηχανικό κεφάλαιο στην Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11, τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σσ. 459 – 462. Στο Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου την Ελλάδα (1898 - 1939)*, τ. Α', *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, τ. Β', *Οι ανώνυμες εταιρείες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993 – 1994 (8^ο, 311 και 374 σ.). Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 15.

¹⁰³² Δ. Π. Πασχάλης, «Αλέξανδρος Πασπάτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 764.

Ηροκλή Βασιιάδη και άλλους έλληνες λογίους,¹⁰³³ δημοσιεύει τη μελέτη «Το εμπόριον των Γενουησιών εν Κωνσταντινουπόλει και Ευξείνω πόντω κατά τον Μεσαιώνα».¹⁰³⁴ Η ιστορία των εμπορικών αποικιών των Ιταλών στην Ελλάδα και στο Βυζάντιο κατά το Μεσαίωνα γίνεται κατανοητή, κατά τον Πασπάτη, μέσα από τις σταυροφορίες και τις διαμάχες των λατίνων ηγεμόνων για την κατάκτηση εδαφών. Οι Βενετοί, που εποφθαλμιούσαν τα παράλια της Ηπείρου, την Ελλάδα και τα νησιά της, έδιωξαν από τα μέρη αυτά τους αντίζηλους Γενουάτες προς το Βόσπορο και τον Εύξεινο Πόντο. Οι Γενουάτες, αφού οχύρωσαν τις πόλεις τους με τη βοήθεια των Βυζαντινών, εμπόδιζαν τους Βενετούς από το επικερδές εμπόριο του Ευξείνου Πόντου και δεν επέτρεπαν ούτε στους Βυζαντινούς να πλέουν εκεί. Η συνοικία του Γαλατά που κατοικούσαν και οι παραχωρήσεις των αυτοκρατόρων απέναντί τους αποδεικνύουν ότι οι βυζαντινοί βασιλείς θώπευαν τους Γενουάτες ελπίζοντας στη βοήθειά τους, για να απομακρύνουν τους κινδύνους του οθωμανικού στρατού. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης οι Γενουάτες δεν έχασαν τις αποικίες του Ευξείνου Πόντου.

Το 1885 στην *Εστία* ο συγγραφέας με το αρχικό Ν* δημοσιεύει τη μελέτη «Ο σάπων».¹⁰³⁵ Αναφέρει ότι από τον 9^ο αι. διεξαγόταν σημαντικό εμπόριο σαπουνιού στη Μασσαλία, αλλά η χρήση του ήταν αντικείμενο πολυτελείας στη Δυτική Ευρώπη. Μόνο από το 12^ο αι., εποχή των σταυροφόρων, το σαπούνι έγινε προϊόν πρώτης ανάγκης και η χρήση του γενικεύθηκε. Οι σταυροφόροι, όταν επέστρεψαν από την Ανατολή, έφεραν στην Ευρώπη τα ασπρόρουχα, την καθαριότητα και το σαπούνι, που κατά το Μεσαίωνα ήταν άγνωστα, όχι μόνο στο λαό, αλλά και στους πλουσίους και στους μεγιστάνες της εποχής. Το εμπόριο του σαπουνιού αυξήθηκε από τότε στη Μασσαλία. Μετά το 12^ο αι. η Βενετία και η Σαβόνη υποσκέλισαν τη Μασσαλία στην κατασκευή και στο εμπόριο του σαπουνιού. Το σαπούνι ιδιαίτερα της Σαβόνης απέκτησε τέτοια φήμη, ώστε η ισχυρή γειτονική Γένουα από ζηλοτυπία προσπάθησε να καταστρέψει το εξαγωγικό εμπόριο της Σαβόνης με την καταστροφή του λιμανιού της. Αλλά αυτό δεν ωφέλησε για πολύ τη Γένουα, γιατί σε σύντομο χρόνο την υποσκέλισε η Μασσαλία, στην οποία αποκλειστικά συγκεντρώθηκε η προμήθεια του σαπουνιού στις ευρωπαϊκές αγορές.

Το 1887 ο Α. Μ. μεταφράζει στο ίδιο περιοδικό δύο ξένες μελέτες, την «Παραγωγή και εμπόριον της κανέλλας» (Εκ του συγγράμματος της Ιστορίας του εμπορίου εν τη Ανατολή κατά τον Μέσον αιώνα του W. Heyd)¹⁰³⁶ και την «Εμπορία του μόσχου» (Μετάφρασις).¹⁰³⁷ Αναφέρεται ότι η κανέλλα κατά το Μεσαίωνα δεν ήταν κάτι σπάνιο στη Δύση. Από κάποιο προνόμιο που παραχωρήθηκε το 716 από το Χιλπέρικο Β΄ εισαγόταν στη Γαλλία από τις εκβολές του Ροδανού. Επιστολές από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα μνημονεύουν ότι ρωμαίοι κληρικοί έστελναν την κανέλλα ως δώρο, όπως το πέπερι (πιπέρι) και τα μύρα, προς φίλους τους στη Γερμανία και κληρικοί της Γερμανίας σε συναδέλφους τους στην Αγγλία. Ανάμεσα σε διάφορα αρωματικά καρυκεύματα, που έδωσαν ως δώρο στον αυτοκράτορα Κάρολο Παχύ (832 - 888 μ.Χ.) βρισκόταν και κανέλλα. Βασιλικό διάταγμα καταχωρημένο στους δικαστικούς τύπους του Μαρκούλφ (Marculf) κατά τον 7^ο αι. προστάζει τους βασιλικούς απεσταλμένους κατά τις περιόδεις τους να απαιτούν μεταξύ των άλλων για το τραπέζι τους και κανέλλα. Οι γιατροί είχαν

¹⁰³³ Στο ίδιο, σ. 764.

¹⁰³⁴ *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τόμ. ΣΤ΄ (1871 - 72), σσ. 138 - 165. Τόμ. Ζ΄ (1872 - 73), σσ. 82 - 126. Τόμ. Η΄ (1873 - 74), σσ. 152 - 163.

¹⁰³⁵ *Εστία*, τόμ. 19, 24 Μαρτ. 1885, σσ. 225 - 226.

¹⁰³⁶ *Εστία*, τόμ. 23, 8 Φεβ. 1887, σσ. 94 - 96.

¹⁰³⁷ *Εστία*, τόμ. 24, 13 Δεκ. 1887, σσ. 812 - 813.

την αξίωση να έχουν οι φαρμακοποιοί πάντοτε κανέλλα. Τέλος γινόταν μεγάλη χρήση αυτής που ήταν τριμμένη σε σκόνη (*canelle batue, poudre de canelle*) ως καρύκευμα στα φαγητά και ως συστατικό στην προπαρασκευή των μυρωδάτων κρασιών. Οι έμποροι της Δύσης την έβρισκαν σε όλα τα λιμάνια της Ανατολής. Επειδή δε θεωρούνταν από τα λεπτοφυή εμπορικά είδη, τη μετέφεραν κατά προτίμηση μέσω της θάλασσας.

Για το μόσχο, δηλ. το άρωμα ο Α. Μ. τονίζει ότι σπάνια μνημονεύεται στα εμπορεύματα του Μεσαίωνα, διότι λόγω της υπέρογκης αξίας του δεν είχε διαδοθεί ιδιαίτερα και γινόταν χρήση του μόνο στην ιατρική. Μιμούμενοι τους Άραβες οι γιατροί της σχολής του Σαλέρνου συχνά διέταζαν τη χρήση του ως φαρμάκου. Στην καταγραφή του θησαυροφυλακίου του βασιλιά της Γαλλίας το 1418 μνημονεύεται αργυρό κιβώτιο μόσχου σε σχήμα μήλου (*romme de muz*). Ήταν ένα από τα μύρα που μεταχειρίζονταν στην αυλή της Γαλλίας κατά το χρίσμα των ηγεμόνων.

Για τα αρώματα δημοσιεύονται δύο ακόμη δημοσιεύσεις. Το 1888 στην *Εστία* ο συγγραφέας με το αρχικό Π* δημοσιεύει τη μελέτη «Τα αρώματα».¹⁰³⁸ Αναφέρεται ότι στην Ευρώπη κατά το Μεσαίωνα τα αρώματα αρχικά προορίζονταν για τη λατρεία. Οι σταυροφόροι πρώτοι έφεραν από την Ανατολή το σχετικό με τα μύρα και τις εύοσμες ουσίες έρωτα, ο οποίος βρήκε προ πάντων στην Ιταλία έδαφος, για να καρποφορήσει. Εισαγωγή αρωμάτων έγινε στην Αγγλία επί της βασίλισσας Ελισάβετ μαζί με τα αρωματώδη χειρόκτια (γάντια) και τα μυροβόλα σακίδια. Στη Γαλλία η μεγάλη χρήση των αρωμάτων αναπτύχθηκε επί της Αικατερίνης των Μεδίκων. Ο Ερρίκος Γ΄ και οι ευνοούμενοί του επαναφέρουν τις ακολασίες της εποχής του Νέρωνα. Η πώληση των αρωμάτων ήταν και παρέμεινε το μονοπώλιο ορισμένης συντεχνίας, αυτής των εμπόρων γαντιών μαζί και των αρωματοπωλών. Οι ευνοούμενες του Ερρίκου πουλούσαν τα δικαστικά αξιώματα στους τεχνίτες αντικειμένων πολυτελείας και σπατάλης. Επίσης ο Σταμ. Ζερβός στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπυρ. Ποταμιάνου δημοσιεύει το 1911 τη μελέτη «Τα μυστικά της καλλονής. Αρώματα. Ο Λιβανωτός κατά τον Μεσαίωνα άγνωστος εν Ευρώπη».¹⁰³⁹ Αναφέρει ότι δύο αρχαιότατα είδη αρωμάτων είναι γνωστά από την Αγία Γραφή: το λιβάνι και η σμύρνα. Το δένδρο που παράγει το ευωδιαστό λιβάνι παραδόξως δεν ήταν γνωστό κατά το Μεσαίωνα στην Ευρώπη. Και στις τρεις μελέτες τονίζεται η σπανιότητα της χρήσης των αρωμάτων κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, τα οποία θεωρούνταν ως είδη πολυτελείας, είχαν υπέρογκη τιμή και χρησιμοποιούνταν κύρια για ιατρικούς λόγους.

Ο ιστορικός και γεωγράφος Αντώνης Μηλιαράκης¹⁰⁴⁰ στο μηνιαίο επιστημονικό περιοδικό σύγγραμμα *Αρμονία* (1900 – 1902), δημοσιεύει το 1901 τη μελέτη «Ερμηνεία της παροιμίας “Όποιος έχει πολύ πιπέρι βάζει και ’ς τα λάχανα”».¹⁰⁴¹ Αναφέρει ότι οι Δυτικοί θεωρούσαν το πιπέρι ιδιαίτερα σημαντικό προϊόν. Το 410 ο Αλάρικος, όταν πολιορκήσε τη Ρώμη, μεταξύ άλλων απαίτησε και πιπέρι. Το 716 ο βασιλιάς της Γαλλίας Χιλπέρικος Β΄ παραχώρησε στη μονή του Κορμπί στην πόλη Αμιένς ετήσιο εισόδημα από το τελωνείο του Φος σε είδος, μεταξύ άλλων (γαρίφαλα, κανέλλα...) και πιπέρι. Τον 8^ο αι. οι ανώτατοι κληρικοί Ρώμης στέλνουν δώρο «πέπερι» στους φίλους τους σε Αγγλία και Γαλλία. Το 853 στη διαθήκη του επισκόπου Βενετίας Orso di Olivolo υπήρχε ένας σάκος από «πέπερι» μεταξύ άλλων αρωμάτων. Τον 9^ο αι. πιπέρι

¹⁰³⁸ *Εστία*, τόμ. 26, 6 Νοε. 1888, σσ. 720 – 721.

¹⁰³⁹ *Ελλάς*, έτος Δ΄, αρ. 285 (92), Πέμ. 17 Νοε. 1911, σ. 11.

¹⁰⁴⁰ Δ. Π. Πασχάλης, «Αντώνιος Μηλιαράκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 132.

¹⁰⁴¹ *Αρμονία*, τόμ. Β΄ (1901), σσ. 369 – 382.

στέλνεται ως δώρο στον Κάρολο Παχύ από επισκόπους. Στις απογραφές της περιουσίας των μονών στην Ελβετία, το πιπέρι βρέθηκε ως άρωμα των φαγητών από ψάρια. Επίσης πιπέρι χρησιμοποιούσαν στις συναλλαγές αντί για χρήματα. Το 1111 η Ενετική Δημοκρατία έστειλε στον αυτοκράτορα Ερρίκο Ε΄ πενήντα θύσανους πιπέρι και το 1117 στον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄. Οι πληρωμές τόκων, φόρων, δασμών, λύτρων για απελευθέρωση γίνονταν με πιπέρι. Όταν όμως καταργήθηκαν, έμεινε η λέξη «πιπεριάτικο», ιδίως στη Γερμανία. Το 1252 έγινε δίκη στη Βενετία για την κατοχή της Άνδρου μεταξύ της χήρας Ελίζας Μαρίνας Δάνδολου, πρώτου δυνάστη της Άνδρου και των αδελφών Ιερεμία και Ανδρέα Γκίζη. Ο τελευταίος ως ενέχυρο έως τη διεξαγωγή της δίκης έδωσε και πιπέρι. Το 10^ο αι. στη Βουργουνδία οι πληρωμές γίνονταν με πιπέρι αντί χρημάτων. Το 1290 ο επίσκοπος Αγ. Βικεντίου στο Chalons έπαιρνε 1/4 λίτρες πιπέρι από κάθε έμπορο. Στην Κορσική έγινε δίκη, γιατί η Ρώμη είχε επιβάλλει από το 1505 ένα λίτρο πιπέρι κάθε έτος για την προστασία που παρείχε. Στην Αγγλία επί βασιλείας Ethelred (978 – 1016) οι έμποροι της Γερμανίας στο Λονδίνο κατέβαλλαν δύο φορές το έτος και δέκα λίτρες πιπέρι.

Επίσης οι δημοσιεύσεις για το μεσαιωνικό εμπόριο παραπέμπουν στα ελληνικά πράγματα. Στη μελέτη για το εμπόριο των Ευρωπαίων στον Εύξεινο πόντο τονίζεται το ενδιαφέρον των ιταλών εμπόρων για το κέρδος γενικότερα, αλλά και ο εμπορικός ανταγωνισμός Γενουατών – Βενετών – Βυζαντινών στην περιοχή, στοιχεία που προβάλλουν σύγχρονους ανταγωνισμούς, όπως αυτόν που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες ομογενείς της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο εμπόριο του Ευξείνου Πόντου και της Ανατολής. Πέρα από τους παραδοσιακούς αντιπάλους, που ήταν τα εβραϊκά και αρμενικά δίκτυα, αύξανε και δυσχέραινε τον ανταγωνισμό, την εποχή της δημοσίευσης, η επανεμφάνιση ντόπιων ανταγωνιστών, αλλά και δυτικοευρωπαίων εμπόρων, οι οποίοι είχαν επανακάμψει στη ραγδαία διείσδυση των δυτικών τραπεζών στην οθωμανική αυτοκρατορία.¹⁰⁴² Οι υπόλοιπες δημοσιεύσεις παραπέμπουν σε δραστηριότητες που δε στηρίζονται σε παραγωγικές επενδύσεις και σε επιχειρηματικούς κινδύνους, αλλά σε μεσολαβητικές εμπορικές δραστηριότητες, υπονοώντας τις αντίστοιχες των Ελλήνων του 19^{ου} αιώνα.¹⁰⁴³ Η δημοσίευση για το σαπούνι συνδέεται στενά και με τις συνθήκες υγιεινής του Μεσαίωνα προβάλλοντας ένα πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, τις κακές συνθήκες υγιεινής του ελληνικού πληθυσμού,¹⁰⁴⁴ για τις οποίες γράφει ο Εντμόντ Αμπού: «..δεν ξαίρουν το σαπούνι παρά μονάχα όταν πάνε στην βρύση να πλύνουν τα ασπρόρουχα και αυτά τα ωραία τριανταφυλλένια νύχια είναι καταδικασμένα σε αιώνιο πένθος».¹⁰⁴⁵ Επίσης είτε πρόκειται για βιοτεχνική παραγωγή είτε για εμπορική δραστηριότητα μέσα από τις δημοσιεύσεις, όπως τις σχετικές με τα δακτυλίδια, τις κνημίδες, τα χειρόκτια, τα ρούχα, τους πίλους, τα ριπίδια ή τα αρώματα, οι λόγιοι θίγουν τη χρήση ειδών πολυτελείας, τους συρμούς και την επιδεικτική κατανάλωση της εποχής,¹⁰⁴⁶ που συνδέονται με την προσπάθεια αστικοποίησης της χώρας μας και την υιοθέτηση δυτικών προτύπων

¹⁰⁴² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Β΄, ό. π., σ. 778.

¹⁰⁴³ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σσ. 451 – 452.

¹⁰⁴⁴ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 231.

¹⁰⁴⁵ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854. Ελληνική μτφρ. Α. Σπήλιου, πρόλογος επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, χ. χρ., σ. 137.

¹⁰⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 383.

καταναλωτικής συμπεριφοράς.¹⁰⁴⁷ Πρόκειται όμως για επιφάνεια, για επίπλαστη υιοθέτηση, αφού η χρήση ειδών πολυτελείας δε σήμαινε καθόλου τον ουσιαστικό ενστερνισμό των αστικών αξιών των βιομηχανικών κοινωνιών της Δύσης,¹⁰⁴⁸ καθώς οι αντίστοιχοι παράγοντες δεν προχωρούσαν σε παραγωγικές επενδύσεις.¹⁰⁴⁹

Επίσης δύο δημοσιεύσεις οδηγούν σε επαγγελματικές αναζητήσεις. Ο Ν. Δ. το 1850 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει τη μελέτη «Περί πειρατείας».¹⁰⁵⁰ Αναφέρει ότι η πειρατεία παλαιά ήταν επάγγελμα. Θεωρούνταν μάλιστα πολλές φορές και ως η οδός που οδηγούσε στη δόξα. Οι κάτοικοι των παράλιων κρατών ασκούσαν ως επάγγελμα την πειρατεία γενικά και ελεύθερα, ώστε ο ξένος περιηγητής, είτε έμπορος είτε ληστής ήταν, απολάμβανε ίση υποδοχή, ίση φιλοξενία. Οι Γότθοι και οι Βάνδαλοι, κάποια φυλή των Φράγκων, οι Σάξονες, οι Νορμανδοί, οι Γενουάτες και οι Φλωρεντινοί με το πρόσχημα του εμπορίου αναφέρονται ως πειρατές, ενώ πρόσωπα με ιδιαίτερες επιδόσεις στην πειρατεία αποτελούν ο Γενσέρικος το 450 και η θυγατέρα του Σύναρδου βασιλιά Γότθου η Αλουίδα. Οι σταυροφορίες όμως συντέλεσαν στην εξόντωση της πειρατείας, επειδή τα πλοία περιορίζονται στη μετακόμιση των προσκυνητών, οι οποίοι συγκεντρώνονταν από παντού στην Παλαιστίνη. Στις αρχές του 16^{ου} αι., ενώ ο Αρουτσής, που ονομάσθηκε Βαρβερούσσης (Βαρβαρόσσα), διοικώντας συμμορία πειρατών κυρίευσε τη Μεσόγειο, άλλοι πειρατές, που ονομάζονταν Ουσκόκοι, μάζιζαν την Αδριατική.

Ο Ε. Γ. στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1885 δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Περιληπτική ιστορία της ελευθέρας τεκτονικής»,¹⁰⁵¹ όπου εκτίθενται τα σχετικά με τη σύσταση του ελευθεροτεκτονικού τάγματος. Ο συγγραφέας υπερασπίζεται το σύλλογο που κατηγορήθηκε άδικα, κατά τη γνώμη του, και ο οποίος πάντοτε αγωνιζόταν για τον άνθρωπο. Οι ελεύθεροι τέκτονες των νεότερων χρόνων προήλθαν από τη συντεχνία των γερμανών και άγγλων οικοδόμων του Μεσαίωνα.

Αν αναχθούν οι δημοσιεύσεις αυτές στα ελληνικά πράγματα, με την πειρατεία τίγεται ένα θέμα επίκαιρο. Σε ολόκληρο το 19^ο αιώνα πολυάριθμα πλοία λυμαίνονταν τα ελληνικά παράλια ακολουθώντας τη συστηματική πειρατεία¹⁰⁵² και προκαλώντας φόβο και ανασφάλεια από αυτή την επικερδή δραστηριότητα. Η πειρατεία γενικά αποτέλεσε μάλιστα, η ύπαρξη της οποίας μπορούσε δίκαια να θεωρηθεί ως όνειδος των πολιτισμένων εθνών. Πέρα όμως από την «παραδοσιακή αυτή και κερδοφόρα ενασχόληση», που πλέον ήταν ανεπίτρεπτη στις πολιτισμένες κοινωνίες, η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα χρειαζόταν τεχνίτες, εργάτες, βιομηχάνους, βιοτέχνες, εμπόρους για τον αστικό μετασχηματισμό της χώρας και την εναρμόνισή της με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.¹⁰⁵³ Ο μεσαιωνικός τεκτονισμός οδηγεί τη σκέψη στη συντεχνιακή οργάνωση, η οποία αποτέλεσε τον πιο προοδευτικό θεσμό επιχειρηματικής δράσης στο δυτικό Μεσαίωνα, εξελίχθηκε σε θερμοκήπιο άσκησης και βελτίωσης της βιοτεχνικής παραγωγής, συσσώρευσης τεχνικών γνώσεων, κοινωνικής διαφοροποίησης και κοινωνικού πλούτου. Οι συντεχνίες προστάτευαν την αυτονομία του βιοτεχνικού – αστικού χώρου από εξωτερικές επεμβάσεις και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την

¹⁰⁴⁷ Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 458 - 459.

¹⁰⁴⁸ Βασίλειος Φύλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

¹⁰⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 451.

¹⁰⁵⁰ *Πανδώρα*, τόμ. Α' (Απρ. 1850 – Απρ. 1851), φυλ. 7, σσ. 162 – 166.

¹⁰⁵¹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 173 – 182.

¹⁰⁵² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*..., τόμ. Α', ό. π., σσ. 196 – 202.

¹⁰⁵³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*..., ό. π., σσ. 188 – 190.

ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ευρώπη,¹⁰⁵⁴ που αποτελούσε και το ζητούμενο για την Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

Επίσης σειρά δημοσιεύσεων για τα νομίσματα δημοσιεύονται στον τύπο της εποχής. Ο χρονογράφος Ε. Α. (Ειρηναίος Ασώπιος)¹⁰⁵⁵ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύει τη μελέτη «Τα ία».¹⁰⁵⁶ Μεταξύ άλλων αναφέρεται και στο νόμισμα Fiorino της Φλωρεντίας, που κόπηκε το 1252. Η δημοσίευση αυτή καθώς και οι δημοσιεύσεις του Π. Λάμπρου, του Σπ. Π. Λάμπρου και του Σ. Κ. Σακελλαρόπουλου για τα νομίσματα που αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο γ' (σσ. 62 - 63) οδηγούν στην ελληνική οικονομία και στο σύγχρονο με τις δημοσιεύσεις νομισματικό παρόν. Το ζητούμενο του ελληνικού κράτους και των λογίων μέσω των δημοσιεύσεων αυτών ήταν η δημιουργία σταθερών θεσμών σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, που να διαμορφώνουν το πλαίσιο οργάνωσης της παραγωγής, και η ανάγκη εξεύρεσης κεφαλαίων, που θα διοχετεύονταν στο γεωργικό, αλλά και τον εμπορικό - βιομηχανικό τομέα βοηθώντας την επανέναρξη της οικονομικής δραστηριότητας. Στην κατεύθυνση δημιουργίας ευρύτερης παραγωγικής βάσης δηλαδή εντάσσεται η προσπάθεια αυτή μέσα από την ύπαρξη εθνικού νομίσματος που θα διευκόλυνε τις ανταλλαγές.¹⁰⁵⁷

Η δημιουργία εθνικού νομίσματος αποτέλεσε κύρια φροντίδα αυτών που κυβερνούσαν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Και αυτό, γιατί έντονη ήταν η ανάγκη ύπαρξης ομοιόμορφου νομισματικού μέσου, με το οποίο από το ένα μέρος θα διενεργούνταν οι συναλλαγές και θα εισπράττονταν τα έσοδα του κράτους και από το άλλο μέρος επιβαλλόταν για λόγους «εθνικής αξιοπρέπειας». Τα τουρκικά και άλλα νομίσματα, τα οποία κυκλοφορούσαν, δημιουργούσαν προσκόμματα στις συναλλαγές, ευνοούσαν την κερδοσκοπία και προκαλούσαν προβλήματα και στις εξωτερικές πληρωμές, καθώς τα νομίσματα αυτά δεν ήταν πάντα αποδεκτά στις διεθνείς συναλλαγές. Το εθνικό νόμισμα θα βοηθούσε στον εκχρηματισμό των οικονομικών συναλλαγών, θα δημιουργούσε τους όρους εμφάνισης ολόπλευρων ανταλλακτικών σχέσεων και θα έθετε τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη σύγχρονων κοινωνικοοικονομικών σχέσεων.¹⁰⁵⁸ Παράλληλα όμως με τη ρύθμιση της οικονομικής ζωής οι δημοσιεύσεις αυτές αντανακλούσαν τη θέληση της πολιτείας, δημιουργώντας ισχυρό εθνικό νόμισμα, να διακηρύξει την κυριαρχία της με την κυκλοφορία των συμβόλων της.¹⁰⁵⁹

Τέλος το μεσαιωνικό πιστωτικό σύστημα προβάλλεται το 1876 στην *Εστία*, όπου ο Α. Σ. Β. δημοσιεύει τη μελέτη «Επινόησις συναλλαγματικών».¹⁰⁶⁰ Αναφέρεται στην έκδοση των πρώτων συναλλαγματικών στην Ευρώπη. Πολλοί αποδίδουν την επινόηση των συναλλαγματικών στους Ιουδαίους ή Φλωρεντινούς. Όταν ο Φίλιππος Αύγουστος το 1181 και ο Φίλιππος Μακρός το 1316 καταδίωξαν τους Ιουδαίους από τη Γαλλία, εκείνοι κατέφυγαν στη Λομβαρδία, όπου σύμφωνα με το κείμενο της δημοσίευσης: «Εκείθεν δε εξέδωκαν συναλλαγματικάς εις διαταγήν περιηγητών αποδημούντων εις Γαλλίαν. Οι περιηγηταί ούτοι, αποδόντες το αντίτιμον των συναλλαγματικών τούτων εις τους Ιουδαίους, επληρώθησαν εν Γαλλία δια των οφειλομένων εις αυτούς χρημάτων». Άλλοι

¹⁰⁵⁴ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός...*, ό. π., σ. 239.

¹⁰⁵⁵ Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Ειρηναίος Ασώπιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 45 - 46.

¹⁰⁵⁶ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1869), σσ. 54 - 61.

¹⁰⁵⁷ Γιώργος Στασινόπουλος, *Νομισματική Θεωρία...*, ό. π., σσ. 61 - 62.

¹⁰⁵⁸ Γιώργος Στασινόπουλος, *Νομισματική Θεωρία...*, ό. π., σσ. 179 - 180.

¹⁰⁵⁹ Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830 - 1910*, Αθήνα 1999, σ. 69.

¹⁰⁶⁰ *Εστία*, τόμ. 1, 16 Μαΐ. 1876, σ. 317.

πάλι αποδίδουν στους Φλωρεντινούς την επινόηση αυτή, όταν οι Γιβελίνοι τους καταδίωξαν από την Ιταλία. Άλλοι πάλι ισχυρίστηκαν ότι οι συναλλαγματικές προέκυψαν από την απαγόρευση της εξαγωγής των χρημάτων και του εκτοπισμού τους, διότι με την έκδοση συναλλαγματικών και η εξαγωγή των πολύτιμων μετάλλων ήταν κατορθωτή και οι τόκοι των χρημάτων καλύπτονταν.

Οι μεσαιωνικές συναλλαγματικές παραπέμπουν στο ελληνικό πιστωτικό σύστημα και στην έκδοση των συναλλαγματικών στη χώρα μας. Στην κατεύθυνση δημιουργίας ευρύτερης παραγωγικής βάσης εντάσσεται η προσπάθεια όχι μόνο μέσα από την ύπαρξη εθνικού νομίσματος που θα διευκόλυνε τις ανταλλαγές, αλλά και μέσα από τη δημιουργία πιστωτικού φορέα που θα βοηθούσε τις οικονομικές διαδικασίες και θα τροφοδοτούσε με κεφάλαια την αγροτική παραγωγή, καθώς θα ενίσχυε το εμπόριο και τη βιομηχανία.¹⁰⁶¹ Το 1841 ιδρύεται η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, με τη συμβολή και παραγόντων που βρίσκονταν εκτός Ελλάδας, με έμφαση στο εκδοτικό προνόμιο αυτής¹⁰⁶² και με φανερή την πρόθεση να συνδεθεί το τραπεζικό κεφάλαιο με τους μηχανισμούς εκρηματισμού της ελληνικής οικονομίας.¹⁰⁶³ Το σύστημα της πίστης και των τραπεζικών μηχανισμών, η έκδοση τραπεζογραμματίων με μεταλλικό κάλυμμα εμπλέκεται με το νομισματικό σύστημα και υπάγεται στην κυρίαρχη οικονομία και στις μεταλλάξεις της, καθώς και στις προσπάθειες για τη συγκρότηση εθνικής αγοράς.¹⁰⁶⁴ Η δημοσίευση αυτή θίγει γενικότερα τις δραστηριότητες των ελλήνων τραπεζιτών, οι οποίοι συναλλάσσονται όχι μόνο μέσα στο κράτος, αλλά και με ομολόγους τους στο εξωτερικό. Οι χρηματοπιστωτικές αυτές λειτουργίες δεν είναι όμως τόσο σύγχρονες, τόσο «μοντέρνες». Ήταν οικείες και τρέχουσες πρακτικές ήδη από το Μεσαίωνα.¹⁰⁶⁵

Συνολικά λοιπόν θα λέγαμε ότι οι δημοσιεύσεις για την οικονομία της δυτικής μεσαιωνικής κοινωνίας αρχικά μέσα από το ρομαντισμό, ο οποίος αποτελεί την πλέον συνεπή *figura* του Μεσαίωνα¹⁰⁶⁶ και που μετά το 1880 στην Ελλάδα επενδύεται στη σπουδή της λαϊκότητας με στόχο να αναδείξει το «πνεύμα του έθνους»,¹⁰⁶⁷ ανασύρουν στην επιφάνεια τον οικονομικό προσανατολισμό του ελληνικού κράτους και τη συμμόρφωση με τα ισχύοντα της εποχής ως την ασφαλέστερη οδό για την καθοδήγηση της χώρας.¹⁰⁶⁸ Για την ελληνική λογιόσύνη το ζητούμενο στην ελληνική οικονομία είναι η δυναμική διαδικασία αντιπαράθεσης του νέου προς το παλαιό, του προοδευτικού προς το καθυστερημένο, του δυναμικού προς το στατικό, που μεταφράζεται σε διαδικασία κατάλυσης των παραδοσιακών μορφών αγροτικής παραγωγής που παραμένουν επίμονα

¹⁰⁶¹ Γιώργος Στασινόπουλος, *Νομισματική Θεωρία...*, ό. π., σσ. 62, 124.

¹⁰⁶² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 165 - 166. Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 - 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 459. Γιώργος Στασινόπουλος, *Νομισματική Θεωρία...*, ό. π., σ. 63.

¹⁰⁶³ Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 - 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 456.

¹⁰⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 463 - 468.

¹⁰⁶⁵ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 40 - 41.

¹⁰⁶⁶ Στέφανος Ροζάνης, «Θεώρηση περί της κοινής ουσίας των ρομαντισμών», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σ. 199.

¹⁰⁶⁷ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 170. Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 - 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 189 - 197.

¹⁰⁶⁸ Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 - 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 469.

σταθερές, σε δημιουργία ελληνικού αστικού πληθυσμού και αστικών κέντρων, όπως αυτών που δημιουργήθηκαν στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες κατά το 19^ο αιώνα,¹⁰⁶⁹ σε μετάβαση από την αγροτική, πατριαρχική, σχετικά αυτοκαταναλωτική και κλειστή οικονομία σε εκχρηματισμένη και εμπορικοποιημένη παραγωγή.¹⁰⁷⁰ Επίσης μεταφράζεται σε ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, σε δόμηση της σχέσης πόλης και υπαίθρου πάνω στη βάση του καταμερισμού της παραγωγής σε γεωργική και βιομηχανική, ώστε να μεταβληθεί η χώρα μας σε πραγματικά αναπτυγμένη αστική κοινωνία¹⁰⁷¹ με συγκροτημένη εθνική αγορά.¹⁰⁷² Ζητήματα, όπως η διανομή των εθνικών γαιών, η χρηματοδότηση της γεωργίας μέσω της αγροτικής πίστης, η ανάγκη εκβιομηχάνισης, η πάλη ανάμεσα στη δεκάτη και στους δασμούς, η μετάβαση από τη φεουδαρχική στην αστική φορολογία των ευρωπαϊκών κρατών, αποτελούν θεμελιώδη διαδικασία στη λογική του αστικού μετασχηματισμού της χώρας και της ανάγκης ευθυγράμμισης με τη Δύση,¹⁰⁷³ η οποία την εποχή αυτή ασκεί μεγάλη επιρροή με τα επιτεύγματα του υλικού πολιτισμού της, που είναι σημαντικά από τις αρχές της Αναγέννησης.¹⁰⁷⁴

Ουσιαστικό λοιπόν αίτημα των ελλήνων λογίων με τις δυτικότροπες δημοσιεύσεις τους είναι η εναρμόνιση της ελληνικής οικονομίας με την τροχιά της Δυτικής Ευρώπης, όπου η βιομηχανική επανάσταση στον προχωρημένο 19^ο αιώνα είναι πραγματικότητα¹⁰⁷⁵ και όπου η άνοδος του αστισμού θέτει το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των λαϊκών μαζών.¹⁰⁷⁶ Οι έννοιες του «κλαού» και της «εσωτερικής κοινωνικής του εξέλιξης» αποτελούν ιδεολογικά συστατικά των νέων ενοποιημένων εθνών της Δυτικής Ευρώπης και θεμελιώδεις όρους των θεωριών της προόδου.¹⁰⁷⁷ Το ιδεολογικό αυτό κλίμα στη χώρα μας προσαρμόζεται και μεταφράζεται ως αλτρωτικό πρόβλημα, ως εθνική ενότητα και ως υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.¹⁰⁷⁸ Το ελληνικό κράτος και οι διανοούμενοί του, σε τελική ανάλυση, μοιάζουν να αναζητούν μονοπάτια για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού υποδείγματος ανάπτυξης παράλληλα με τις εκφάνσεις της υπαρξιακής αγωνίας για εθνική ολοκλήρωση.¹⁰⁷⁹ Έτσι μέσα από το αίτημα της διεϊσδυσης της ευρωπαϊκής μορφής της οικονομίας και της αστικής ιδεολογίας αναπαράγεται η ιδεολογία του ελληνισμού με νέα μορφή, αυτής κατά τα δυτικά πρότυπα, και στη συνέχεια η «εκπολιτιστική αποστολή» που έχουν οι Έλληνες: «η νέα λειτουργία τους είναι να εισάγουν στους “βαρβάρους” της Ανατολής τις ευρωπαϊκές πολιτιστικές

¹⁰⁶⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 16.

¹⁰⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 87.

¹⁰⁷¹ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 161.

¹⁰⁷² Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 449 – 470.

¹⁰⁷³ Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σσ. 167 - 168.

¹⁰⁷⁴ Δημήτρης Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 61.

¹⁰⁷⁵ Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898 – 1939)*, ό. π., σσ. 29 - 35.

¹⁰⁷⁶ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 172.

¹⁰⁷⁷ Ελευθερία Ζέη, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 157.

¹⁰⁷⁸ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 173.

¹⁰⁷⁹ Κατερίνα Μπρέγιαννη, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 450.

αξίες, τη συνέχεια και ολοκλήρωση του αρχαίου πολιτισμού», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Τσουκαλάς.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁸⁰ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*....., ό. π., σ. 28.

Κεφάλαιο β

Περί Δικαίου

Στη μετεπαναστατική Ελλάδα οι βασικές σκέψεις που προκάλεσαν την ίδρυση του πανεπιστημίου το 1837 είχαν σχέση με την οργάνωση του νέου κράτους σε όλους τους τομείς. Εκτός από υπαλλήλους που θα επάνδρωναν τις δημόσιες υπηρεσίες, εκτός από γιατρούς, δασκάλους και κληρικούς μορφωμένους κατά τα δυτικά πρότυπα, χρειαζόνταν και νομομαθείς που θα ασκούσαν τη δικαστική εξουσία στο πρότυπο των δυτικών κρατών.¹⁰⁸¹ Στο οθωνικό πολίτευμα η απονομή της δικαιοσύνης γινόταν σύμφωνα με το γερμανο-ρωμαϊκό νόμο μέσα από ιεραρχικά οργανωμένο σύστημα δικαστηρίων, που είχαν πολλά όμοια στοιχεία με τα ανάλογα δικαστήρια της Δύσης.¹⁰⁸² Ήδη από το διάστημα που ο Όθωνας ήταν ανήλικος, ένα από τα τακτικά μέλη της Αντιβασιλείας, ο νομομαθής Γεώργιος φον Μάουρερ, τέως καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Μονάχου, ανέλαβε την ευθύνη για την οργάνωση της δικαιοσύνης. Στο σύντομο διάστημα που παρέμεινε στην Ελλάδα, από 2.2.1833 μέχρι 31.7.1834, επιτέλεσε σημαντικό νομοθετικό έργο. Ο Ποινικός Νόμος (1833), ο Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογραφείων (1834), η Πολιτική (1834) και η Ποινική Δικονομία (1834), νομοθετήματα που ίσχυσαν πάνω από εκατό χρόνια, επίσης η μετάφραση των τριών πρώτων βιβλίων του γαλλικού Code de Commerce, γνωστός ως Εμπορικός Νόμος (1835), καθώς και το Β. Δ. της 25.5.1835 «περί αρμοδιότητας των Εμποροδικείων», που καταργήθηκαν το 1887, ανήκουν στο ενεργητικό του.¹⁰⁸³

Στο θέμα του αστικού δικαίου ο Μάουρερ ως ειδικός στο αρχαίο γερμανικό δίκαιο απέκρουσε την εισαγωγή του ρωμαϊκού δικαίου και ως ιστορικός του δικαίου διέγνωσε την έκταση και την ιδιαίτερη σημασία του βυζαντινού και μεταβυζαντινού εθιμικού δικαίου. Υποστήριξε τη συγκέντρωση του δικαίου αυτού με την πρόθεση να καταρτίσει κώδικα που θα στηριζόταν στα έθιμα. Η ανάκλησή του όμως στη Βαυαρία τερμάτισε το πρόγραμμά του και γενικότερα την επικράτηση του εθιμικού δικαίου στη νεότερη Ελλάδα.¹⁰⁸⁴ Στο αστικό δίκαιο το περίφημο Β. Δ. της 23.2.1835 καθιέρωσε ως ισχύον δίκαιο «τους πολιτικούς νόμους των βυζαντινών αυτοκρατόρων τους περιεχομένους εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου», που αναγνώριζαν όμως και τα έθιμα «όπου επεκράτησαν». Στο δεύτερο μισό και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επικράτησαν τα κείμενα

¹⁰⁸¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 348 – 349. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες: Το Πανεπιστήμιο Ι», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 463.

¹⁰⁸² Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, Αθήνα 1982, σ. 23. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Πολίτευμα. Εσωτερικές πολιτικές διαδικασίες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 13.

¹⁰⁸³ Σ. Τρωιάνος – Ι. Βελισσαρόπουλου – Καρακώστα, *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σ. 320. Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τεύχ. Α' (1821 – 1941), 1981, σ. 55. Νικολάου Κ. Ανδρουλάκη, *Θεμελιώδεις έννοιαι της ποινικής δίκης*, τόμ. Α', Αθήναι 1972, σ. 41. Ηλία Γ. Γάφου, *Ποινική Δικονομία κατά τον νέον κώδικα*, τεύχ. Α', Αθήναι 1966, σ. 10.

¹⁰⁸⁴ Σ. Τρωιάνος – Ι. Βελισσαρόπουλου – Καρακώστα, *Ιστορία Δικαίου*, ό. π., σσ. 320 – 321.

της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, και κυρίως ο Πανδέκτης, ως κύρια πηγή του νεότερου ελληνικού αστικού δικαίου.¹⁰⁸⁵

Η καθιέρωση επίσης της θρησκείας «της Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας» ως επικρατούσα στην Ελλάδα¹⁰⁸⁶ και η ανεξαρτητοποίησή της από το οικουμενικό πατριαρχείο με την ανακήρυξη του αυτοκεφάλου το 1833 χωρίς τη συναίνεση του πατριαρχείου¹⁰⁸⁷ συνδέθηκε αρχικά με το Μάουρερ, υπεύθυνο για τα θέματα παιδείας, δικαιοσύνης και εκκλησίας, ο οποίος διευθέτησε το εκκλησιαστικό ζήτημα με τη θέση της εκκλησίας κάτω από την κρατική εξουσία.¹⁰⁸⁸ «Η αυτονομία και ανεξαρτησία της εκκλησίας είναι αχώριστος από της αυτονομίας και ανεξαρτησίας της επικρατείας και πάσα κατ' εκείνης άμεσος ή έμμεσος προσβολή είναι προσβολή κατά ταύτης» ήταν τα λόγια του Θεόκλητου Φαρμακίδη, που συνόδευσαν το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Ελλάδας.¹⁰⁸⁹ Μετά την έκδοση του συνοδικού τόμου το 1850 και την ανακήρυξη της εκκλησίας της Ελλάδας ως αυτοκέφαλης από το πατριαρχείο¹⁰⁹⁰ οι νόμοι που ψηφίσθηκαν περιόριζαν σημαντικά τις επεμβάσεις της πολιτείας στα εκκλησιαστικά πράγματα.¹⁰⁹¹ Η πολιτεία θεωρητικά αποδέχθηκε την εκκλησία ως οργανισμό που υπήρχε πριν από την ίδια, με ιδιαίτερο νομικό καθεστώς, το οποίο όχι μόνο δε σκόπευε να κλονίσει, αλλά αντίθετα, σε όσα επί μέρους της εκκλησίας δε μετέβαλε με τη νομοθεσία της, να προστατεύσει. Και προϋπέθετε την ισχύ του οργανισμού της εκκλησίας για την κατανόηση και για την εφαρμογή πολλών κανόνων δικαίου που ψηφίσθηκαν από την ίδια την πολιτεία.¹⁰⁹² Στη μετεπαναστατική Ελλάδα συνολικότερα πηγές του δικαίου της εκκλησίας αποτελούσαν η Αγία Γραφή, η Ιερή Παράδοση, οι ιεροί κανόνες, οι κανονικές διατάξεις, οι κανονιστικές αποφάσεις της Ι. Συνόδου, οι αποφάσεις, οι εγκύκλιοι των διοικητικών οργάνων της, αλλά και τα συνταγματικά κείμενα της εποχής, οι νόμοι καθώς και το έθιμο.¹⁰⁹³

Διατάξεις περί θρησκείας περιέλαβε το σύνταγμα του 1844, οι οποίες επαναλαμβάνονται και στα συντάγματα του 1864 και του 1911.¹⁰⁹⁴ Το χρονικά αντίστοιχο κοινό ποινικό δίκαιο, δηλ. ο ποινικός νόμος του 1834 έλαβε έως το 1950 τη θέση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου για την κάλυψη των κενών του εκκλησιαστικού.¹⁰⁹⁵ Οι κανόνες του αστικού κώδικα ίσχυσαν για όλους τους κλάδους

¹⁰⁸⁵ Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, ό. π., σ. 55. Σ. Τρωϊάνος – Ι. Βελισσαρόπουλου – Καρακώστα, *Ιστορία Δικαίου*, ό. π., σσ. 322 – 325. Ανδρέα Ν. Λοβέρδου, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σ. 32. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 77.

¹⁰⁸⁶ Σπύρου Τρωϊάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, (ανατύπωση 1985), Αθήνα – Κομοτηνή 1984, σ. 63.

¹⁰⁸⁷ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, σσ. 48 – 51. Σπύρου Τρωϊάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, ό. π., σσ. 64 – 65.

¹⁰⁸⁸ Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος απόλυτης μοναρχίας: Η πρώτη Αντιβασιλεία (Φεβρουάριος 1833 - Ιούλιος 1834): Η Εκκλησία της Ελλάδος. Προσπάθειες αναδιοργάνωσής της. Μοναστήρια και μοναχοί», *Ι. Ε. Ε.*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 42.

¹⁰⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 42 - 45.

¹⁰⁹⁰ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, ό. π., σσ. 90 – 95.

¹⁰⁹¹ Σπύρου Τρωϊάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, ό. π., σ. 65.

¹⁰⁹² Αναστασίου Π. Χριστοφιλοπούλου, *Δίκαιον και Ιστορία. Μικρά μελετήματα*, Αθήνα 1973, σ. 280.

¹⁰⁹³ Σπύρου Τρωϊάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, ό. π., σσ. 41 – 53.

¹⁰⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 66.

¹⁰⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 414.

του δικαίου, συμπεριλαμβανομένου και του εκκλησιαστικού.¹⁰⁹⁶ Το έθιμο, δηλ. η μακρά, σταθερή και ομοιόμορφη άσκηση ορισμένης κοινωνικής συμπεριφοράς με την κοινή συνείδηση ότι αυτό αποτελεί συμμόρφωση σε κανόνα δικαίου,¹⁰⁹⁷ κατέλαβε ιδιαίτερη σημασία στο ελληνικό εκκλησιαστικό δίκαιο. Γράφει σχετικά ο Χριστοφιλόπουλος: «Η σημασία του εθίμου ως πηγής δικαίου είναι αναμφιβόλως ασυγκρίτως μεγαλύτερα εις το παρ' ημίν ισχύον εκκλησιαστικόν δίκαιον ή εις οιονδήποτε εκ των λοιπών δικαιοκλών κλάδων, καθ' όσον, αντιθέτως προς τους τελευταίους τούτους, δεν υφίσταται διά το πρώτον πρόσφατος σχετικώς και ενιαία επίσημος κωδικοποίησις των κανόνων του, ως συμβαίνει, φέρ' ειπείν, διά το παρ' ημίν αστικόν ή ποινικόν δίκαιον ή το κανονικόν δίκαιον της δυτικής εκκλησίας και ούτοι είναι κατεσπαρμένοι εις λίαν διαφόρου χρονικής προελεύσεως γραπτάς διατάξεις από της Αγίας Γραφής μέχρι προσφάτων πολιτειακών νομοθετημάτων, καταλειπούσας πολλά και σπουδαία κενά, άτινα μέχρι της ευκαταίας αλλ' άγνωστον πότε πραγματοποιηθησομένης συντάξεως κώδικος εκκλησιαστικού δικαίου δύνανται και οφείλουν να πληρώνονται εν μέρει τουλάχιστον διά των εκκλησιαστικών εθίμων».¹⁰⁹⁸

Όμως παρά τις διατάξεις η δικαιοσύνη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού έπασχε. Οι παράνομες δραστηριότητες ήταν εξαπλωμένες σε όλη τη χώρα. Στην ύπαιθρο εξ αιτίας των κακών οικονομικών συνθηκών και της γενικής υπανάπτυξης εμφανίζεται μαζική στροφή προς τις παράνομες δραστηριότητες, κυρίως ληστεία και λαθρεμπόριο, ενώ η πειρατεία ανθεί στα παράλια και στα νησιά.¹⁰⁹⁹ Είναι γνωστό ότι την επομένη της ανεξαρτησίας, η διάλυση των άτακτων στρατιωτικών σωμάτων της επανάστασης δημιούργησε νέα κατάσταση για τους παλαιούς αγωνιστές. Σημαντικός αριθμός από αυτούς βρέθηκε ξαφνικά χωρίς απασχόληση, χωρίς σπίτι και γη, στερημένος από κάθε μέσο επιβίωσης, στο έλεος της νέας πολιτικής εξουσίας. Μεγάλο μέρος αγωνιστών κατέφυγε στη ληστεία.¹¹⁰⁰

«Η αντιβασιλεία», γράφει ο Κυριακίδης, «διά των αστόχων αυτής διαταγμάτων και εχθρούς πολυαριθμούς εσχημάτισε και την ληστεϊαν ανεζωπύρωσε και την πενίαν επηύξησε, ματαίως δε προσεπάθησε να κατευνάση την δικαίαν αγανάκτησιν διά της γενομένης τη 1 Ιουνίου του αυτού έτους συστάσεως της χωροφυλακής εκ 1200 ανδρών, εκλεχθέντων, ως και των αξιωματικών αυτής, μεταξύ των απολυθέντων ατάκτων».¹¹⁰¹ Επίσης γράφει σχετικά ο γερμανός ιστορικός Μέντελσον - Μπαρτόλντ: «Η Αντιβασιλεία κατώρθωσε διά της ασυνέτου αυτής διαγωγής απέναντι των παλαιών μαχητών του υπέρ ελευθερίας αγώνος να μεταβάλη πιστούς υπηκόους εις κλέφτας, να μορφώσει πυρήνα αρχαιοπαραδότου κλεφτουριάς και να διώξη εκ της ελευθερωθείσης Ελλάδος τους προγόνους ίσως των φονέων του Ωρωπού, των του Αρβανίτη πιθανώς, όπως εκθρέψη παρά ταις ψυχαίς των υιών ιδέας φόνου και εκδικήσεως».¹¹⁰²

¹⁰⁹⁶ Αναστασίου Π. Χριστοφιλοπούλου, *Δίκαιον και Ιστορία. Μικρά μελετήματα*, ό. π., σ. 274.

¹⁰⁹⁷ Σπύρου Τρωιάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, ό. π., σ. 44.

¹⁰⁹⁸ Αναστασίου Π. Χριστοφιλοπούλου, *Δίκαιον και Ιστορία. Μικρά μελετήματα*, ό. π., σσ. 274 - 287.

¹⁰⁹⁹ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 218 - 228. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 61.

¹¹⁰⁰ Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 10.

¹¹⁰¹ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, Αθήνα 1988, σ. 128.

¹¹⁰² Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 17.

Η ληστεία στη συνέχεια εμφανίζεται στη μετεπαναστατική Ελλάδα με τη μορφή μαζικού κοινωνικού φαινομένου. Τα ηγετικά στοιχεία της αγροτικής κοινωνίας αρνούσαν την έννομη τάξη σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.¹¹⁰³ Η εξέλιξη της εγκληματικότητας και της ληστείας αποτελούσε μόνιμο και σοβαρό παράγοντα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων με τεράστιες συνέπειες για τη χώρα.¹¹⁰⁴ Χαρακτηριστικά υπήρξαν τα γεγονότα του 1870 στο Δήλεσι: ληστές με αρχηγό το λήσταρχο Αρβανίτη συνέλαβαν και κράτησαν ως ομήρους τα μέλη μιας οικογένειας Άγγλων, που έκανε περίπατο έξω από το Καπανδρίτι. Οι ληστές, παρόλο που ζήτησαν λύτρα, τελικά σκότωσαν τους ομήρους, γυναίκες και παιδιά. Η κυβέρνηση Ζαΐμη παραιτήθηκε. Τους ληστές τους συνέλαβαν και τους δίκασαν αλυσοδεμένους. Η ποινή που τους επιβλήθηκε ήταν ο θάνατος.¹¹⁰⁵ Η κατακραυγή όμως κατά της Ελλάδας ήταν μεγάλη και επεκτάθηκε σε όλη την Ευρώπη. Η χώρα μας αποκλήθηκε «φωλιά ληστών και πειρατών», «ντροπή για τον πολιτισμό», «χώρα ημισλάβων, ημιελλήνων και ημιβαρβάρων».¹¹⁰⁶

Άλλο μεγάλο μέρος των αγωνιστών της επανάστασης, όπως και των οικογενειών των νεκρών αγωνιστών, συγκεντρώθηκαν στην πρωτεύουσα. Χωρίς εργασία και στερημένοι από κάθε μέσο επιβίωσης, ζούσαν σε συνθήκες εξαιρετικής φτώχειας και πύκνωναν τις γραμμές των ζητιάνων και των εξαθλιωμένων.¹¹⁰⁷ Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη διατρέχει η προσταγή για δικαιοσύνη, η οποία επικεντρώνεται στο πρόβλημα εκείνων που από «νοικοκυραίο», πριν την επανάσταση, «έμειναν στη συνέχεια διακονιαραίο».¹¹⁰⁸

«Η επετεία», γράφει επίσης ο περιηγητής στην Ελλάδα Εντμόντ Αμπού, «επιτρέπεται σ' όλο το βασίλειο της Ελλάδας. Οι ζητιάνοι τριγυρίζουν τους δρόμους της Αθήνας. Άλλοι απευθύνονται στους διαβάτες μέσα στους δρόμους ή στους περιπάτους, άλλοι πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι. Αν βρουν ανοιχτή την πρώτη πόρτα, μπαίνουν στην αυλή και φωνάζουν με παραπονιάρικη φωνή. Αν κανένας δεν τους απαντά, μπαίνουν μέσα στους διαδρόμους. Αν δεν συναντήσουν εκεί ούτε τους νοικοκύρηδες ούτε τους άλλους μπαίνουν στο πρώτο δωμάτιο που θα βρουν. Αν το δωμάτιο είναι έρημο, κάνουν οι ίδιοι μια ελεημοσύνη στον εαυτό τους. Σ' ολόκληρο το μήκος της τάφρου που διασχίζει την καινούρια πόλη, βλέπεις σε κάθε εποχή μερικούς τυφλούς καθισμένους ανακούρκουδα. Απ' όσο μακριά κι αν ακούσουν να έρχεται ένας περαστικός φωνάζουν δυνατά: “Λυπηθείτε μας αφέντη! Ελεείστε μας, αφέντη!”».¹¹⁰⁹

¹¹⁰³ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 146. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 – 1940*, Αθήνα 1993, σσ. 35 – 36.

¹¹⁰⁴ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη...*, ό. π., σσ. 272 – 290.

¹¹⁰⁵ Ανδρέα Ν. Λοβέρδου, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, ό. π., σ. 58. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Αθήνα 1974, σ. 448. Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα: Το επεισόδιο του Δήλεσι. Μέτρα κατά της ληστείας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 306 – 309. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σσ. 190 – 191.

¹¹⁰⁶ Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα: Το επεισόδιο του Δήλεσι. Μέτρα κατά της ληστείας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 307.

¹¹⁰⁷ Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 24.

¹¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 25.

¹¹⁰⁹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 281.

Επίσης ο ίδιος αναφέρει για την πειρατεία: «Η Ελληνική ναυτιλία που τη βλέπουμε να προκόβει λαμπρά, θα ήταν σε ακόμα καλύτερη θέση αν οι Έλληνες δεν είχαν δυο κακές συνήθειες. Η μια λέγεται πειρατεία και η άλλη αβαρία. Όλοι οι αναγνώστες μου ξαίρουν, από φήμη τουλάχιστον, την πειρατεία».¹¹¹⁰ Και αλλού τονίζει: «Με την προστασία της θρησκείας της και της δύναμής μας, η Σύρος, αντί να υποφέρει απ' τον πόλεμο, κέρδισε απ' αυτόν. Οι διωγμοί που έγιναν κατά των Ελλήνων της έστειλαν κατοίκους. Η πειρατεία που έκανε ατιμώρητα την έκανε κεφαλαιούχο. Κατάσχεσε για να πουλήσει τις νηοπομπές όπλων που στέλναμε στην Ελλάδα και στήριξε τον πλούτο της στην εξάθλιωση της χώρας».¹¹¹¹

Οι παράνομες δραστηριότητες επεκτείνονταν και στο δημόσιο χώρο. Ο ανώνυμος συγγραφέας της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι* αναφέρεται στην κλοπή που γινόταν στο στρατό: «...κατά δυστυχίαν εκείνας τας ημέρας εγένετο πολύς λόγος και εις τους δύο λόχους περί κλέπτου τινός, διότι πολλάί κουραμάνας των στρατιωτών εγίνοντο άφαντοι καθ' ημέραν, και με όλην την προσοχήν μας δεν είχομεν ακόμη κατορθώσει να συλλάβωμεν τον κακούργον».¹¹¹² Μάλιστα η κλοπή και η πώληση ειδών στρατιωτικού μαιτισμού, που υποθετικά τιμωρούνταν με αυστηρότατη ποινή, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο.¹¹¹³

Η χώρα μας επίσης εκτός από την εξαπλωμένη παρανομία είχε να παρουσιάσει και δίκες μέσα σε κλίμα αφόρητης τρομοκρατίας και αντιδημοκρατικού χαρακτήρα, όπως αυτές του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και με στόχο τη δικαστική εξόντωση των δύο στρατηγών και στελεχών της ρωσικής πολιτικής μερίδας.¹¹¹⁴ Η κυβέρνηση το 1853 για να απαλλαγεί από το Μακρυγιάννη, φρόντισε να τον εμπλέξει σε «συνομοσία ανατροπής των καθεστώτων και δολοφονίας του βασιλέως» σε συνεργασία με ξένους και να τον θέσει έτσι εκτός πολιτικής μάχης.¹¹¹⁵ Αλλά και με τη δίκη του φιλελεύθερου Καΐρη στρεφόταν προς τα πίσω, σε άλλες εποχές, δικαιώνοντας τα λόγια του Σαρίπολου ότι «παρομοία δίκη αποτελεί αναχρονισμόν δι' εποχήν ελευθεροθρησκείας και αιώνα φιλοσοφίας. Μόνον κατά την ζοφεράν περίοδον του Μεσαίωvος και δη εις τα δικαστήρια της Ιεράς Εξετάσεως επετρέπετο εις την δάδα της δικαιοσύνης να διεισδύη εις τους ενδοτάτους μυχούς του ανθρώπου καταλύουσα το απαραβίαστον της συνειδήσεως».¹¹¹⁶ Ο ίδιος ο Καΐρης στη συνεδρίαση της 21 Οκτωβρίου 1839, αρνούμενος να δώσει ομολογία πίστεως στις πιέσεις της Ιεράς Συνόδου, δήλωνε: «Επιτρέπεται εν ευνομούμένω κράτει καυχωμένω μάλιστα επί ανεξιθρησκεία να ερευνά τις την συνειδήσιν του ετέρου και να ζητή έγγραφον ομολογίας της πίστεώς του; Αν τούτο επιτρέπεται, ας ομολογήσωμεν ότι δεν αφιστάμεθα πολύ της εποχής των δικαστηρίων της ιεράς εξετάσεως».¹¹¹⁷ Οι λόγιοι της χώρας μας αποτελούν ιδιαίτερα ευαίσθητο δέκτη των θεμάτων αυτών. Η μερίδα που είναι στραμμένη στη Δύση

¹¹¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 127 – 128.

¹¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 130.

¹¹¹² Mario Vitti (επιμ.), *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληvος υπαξιωματικού*, ό. π., σ. 72.

¹¹¹³ Στο ίδιο, σσ. 183 – 193.

¹¹¹⁴ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδι (1909)*, ό. π., σσ. 248 – 250. Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 124 – 126.

¹¹¹⁵ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδι (1909)*, ό. π., σσ. 381 – 383.

¹¹¹⁶ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 397.

¹¹¹⁷ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 215 – 216.

προβάλλει στον τύπο της εποχής τα θέματα δικαίου μέσα από την εποχή του δυτικού Μεσαίωνα.

Ορισμένες δημοσιεύσεις αναφέρονται στα δικαστήρια και στους δικαστές του Μεσαίωνα. Το 1847 στη *(Νέα) Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Το Μυστικόν Δικαστήριον της Γερμανίας»¹¹¹⁸ και το 1856 στην *Πανδώρα* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Fehengerichte. Ήτοι τα κατά τον Μεσαίωνα ποινικά δικαστήρια της Γερμανίας».¹¹¹⁹ Στις δημοσιεύσεις αυτές τονίζεται ότι η σύσταση του δικαστηρίου των ελευθέρων δικαστών ή της ουαιμικής εταιρείας ή μυστικού δικαστηρίου της Βεστφαλίας, κατά την πιο αξιόπιστη παράδοση, έγινε κατά τα τέλη του 8^{ου} ή τις αρχές του 9^{ου} αι. από τον αυτοκράτορα Κάρολο το Μεγάλο σύμφωνα με προτροπή του πάπα Λέοντα Γ', για να διατηρήσει πιστούς τους Σάξονες, οι οποίοι προσχώρησαν στη χριστιανική θρησκεία. Αλλά η δικαστική αρμοδιότητα του δικαστηρίου αυτού επεκτάθηκε. Εκτός από τα θρησκευτικά αμαρτήματα καταδίωκε και τιμωρούσε κάθε είδους πράξεις. Σταδιακά αντικατέστησε τα επισκοπικά και αυτοκρατορικά δικαστήρια με τη συγκατάθεση των αυτοκρατόρων, οι οποίοι πολλές φορές μεταχειρίζονταν τη δικαστική αυτή δύναμη, για να κατατροπώνουν τους ισχυρούς βασάλους της αυτοκρατορίας που απειθαρχούσαν. Η πλέον τρομερή περίοδος ήταν ο 14^{ος} και ο 15^{ος} αιώνας. Έδρα της ήταν μικρό μέρος της επαρχίας, που κατοικούσαν οι αρχαίοι Σάξονες, η Βεστφαλία, που λεγόταν και Ουαιμική γη. Από το κέντρο αυτό οι ελεύθεροι δικαστές επέκτειναν τη δικαιοδοσία τους σε όλη σχεδόν τη Γερμανία. Συνεδρίαζαν παντού, σε σπίτια, δάση, υπόγεια ή ύπαιθρο. Τα δικαστήρια αυτά ή συζητούσαν την υπόθεση ενώπιον του κατηγορουμένου κατά αντιπαράσταση ή τον καταδίκασαν ερήμην με βάση μόνο την κατηγορία. Οι ποινές ήταν απαγχονισμός ή θάνατος με ξίφος. Αλλά, για να μη συγχέονται οι αποφάσεις του ουαιμικού δικαστηρίου με αυτές των συνηθισμένων δικαστηρίων, δεν κρεμούσαν τα θύματά τους στις συνηθισμένες αγχόνες και, για να διακρίνονται, άφηναν πάντοτε και το εγχειρίδιο πάνω στο σώμα του σκοτωμένου, ο οποίος έμενε άταφος. Το τελευταίο μυστικό δικαστήριο συνεδρίασε στην Κέλλη το 1568. Εκτός από την Βεστφαλία υπήρχαν και σε άλλα μέρη μυστικά δικαστήρια, με μικρότερη ισχύ, όπως π.χ. στην κάτω Σαξονία και στην Ολλανδία.

Με το δικαστήριο της Βεστφαλίας και γενικότερα με τη δικαιοσύνη συνδέεται η μελέτη του Detlev v. Gevern «Η προσωπίς», που δημοσιεύεται το 1883 στο περιοδικό του Ιωάννη Δ. Τανταλίδη στην Κωνσταντινούπολη *Ο Κόσμος*.¹¹²⁰ Αναφέρεται ότι τα παλαιά προσωπεία δεν υπηρετούσαν μόνο τα μεγάλα θέατρα και τις πομπές των Απόκρεω, αλλά μετείχαν και στις ιστορίες των εθνών. Ο δήμιος στο Μεσαίωνα κατά την εκπλήρωση του έργου του φορούσε μαύρο προσωπείο, για να καλύπτει τα χαρακτηριστικά του από τα βλέμματα αυτών που θα ήθελαν να τον εκδικηθούν ή ίσως για να αποδεικνύει ότι δεν εκτελούσε το έργο αυτό με δική του πρωτοβουλία, αλλά ότι εκπροσωπούσε τη χωρίς οίκτο δικαιοσύνη. Το «Σιδηρούν Προσωπείον» επίσης διατηρούνταν για χρόνια στην απομόνωση της φυλακής. Το πρόσωπο του φυλακισμένου κάλυπτε σιδερένιο προσωπείο και είχε τόσο άνοιγμα στο ύψος του στόματος, όσο να μπορεί να δέχεται το φαγητό και το ποτό. Προσωπεία χρησιμοποιούσαν και οι δικαστές του μεσαιωνικού δικαστηρίου της Βεστφαλίας, το οποίο προκαλούσε τον τρόπο με τη

¹¹¹⁸ *(Νέα) Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, έτος Α', αρ. 4, Οκτ. 1847, σσ. 52 – 55.

¹¹¹⁹ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 149, 1 Ιουν. 1856, σσ. 109 – 110.

¹¹²⁰ *Ο Κόσμος*, τόμ. Α' (1882 – 83), τεύχ. ΚΖ', 12 Μαρτ. 1883, σσ. 427 – 429.

χρήση του ξίφους και της αγχόνης στη Γερμανία, άλλοτε υπηρετώντας τη δικαιοσύνη και άλλοτε το μίσος και την εκδίκηση. Η χρήση αυτή του προσώπου σταμάτησε κατά τη νεότερη εποχή και ειδικά κατά το 19^ο αι.

Το 1889 στο περιοδικό του Π. Δ. Ζυγούρη στη Λειψία *Κλειώ* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Οι τρεις τρομεροί της Βενετίας».¹¹²¹ Η ίδια ακριβώς μελέτη με τίτλο «Ιστορικά. Οι τρεις τρομεροί της Βενετίας» δημοσιεύεται ανώνυμα το 1902 στο περιοδικό *Κόσμος*¹¹²² του Α. Δρακόπουλου στην Αλεξάνδρεια. Αναφέρεται ότι από την αρχή του 14^{ου} αι. είχε εδραιωθεί η κυριαρχία των αριστοκρατών στην Ενετική Δημοκρατία και ότι θεσμοθετήθηκε για την προστασία και την ασφάλεια της δημοκρατίας μυστικό δικαστήριο, που για ολόκληρους αιώνες προκαλούσε φόβο στους πολίτες της Βενετίας. Το δικαστήριο αυτό ήταν «η Βουλή των Τριών», η οποία εκλεγόταν από τη «Βουλή των Δέκα» και είχε καθήκον να επαγρυπνεί για την ασφάλεια της πολιτείας και να καταπνίγει κάθε επανάσταση κατά του καθεστώτος στη γένεσή της. Έχοντας ευρύτατη δύναμη και εξουσία και ενεργώντας μυστηριωδώς «η Βουλή των Τριών» αποτελούσε την ανώτατη αρχή της πολιτείας, πάνω από την οποία φαινομενικά μόνο βρισκόταν ο δόγης. Η δικαιοσύνη που απένειμε ήταν πολλές φορές δικαιοσύνη κακούργων και δολοφόνων, οι οποίοι κατά τη δική τους γνώμη και όχι σύμφωνα με το νόμο θεωρούσαν ως καλύτερο το θάνατο του θύματός τους. Από τους πρώτους που έπεσε θύμα του δικαστηρίου αυτού ήταν ο δόγης Marino Falieri.

Στο Μαρίνο Φαλιέρο αναφέρονται δύο δημοσιεύσεις. Το 1872 ο Α... παρουσιάζει στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* τη βιογραφία «Μαρίνος Φαλιέρος» [Εκ του Γερμανικού]¹¹²³ και το 1881 στο περιοδικό *Παρνασσός* δημοσιεύεται η μελέτη «Ο Μαρίνος Φαλιέρος εν τη ιστορία και τω μύθω. Υπό Π. Γ. Μολμέντη» (Εκ του Αγγλικού υπό Α. Α. Ραγκαβή).¹¹²⁴ Στη βιογραφία αναφέρεται ότι ο ογδοντάχρονος δόγης Marino Falieri παρακινημένος από την αναισχυντία του Μιχαήλ Στενός (Steno) προς τη νεαρή και πανέμορφη σύζυγό του, συνεργάστηκε με ανθρώπους από τις τάξεις του λαού θέλοντας να εκδικηθεί την αλαζονεία και την τυραννική ισχύ της αριστοκρατίας. Η καθορισμένη νύχτα για την ανατροπή των ευγενών και του ισχύοντος πολιτεύματος ήταν αυτή της 15 Απριλίου 1355, όμως οι ευγενείς αντιλήφθηκαν τη συνωμοσία. Οι συνεργάτες του δόγη Falieri απαγχονίσθηκαν αμέσως, ενώ ο ίδιος οδηγήθηκε σε δίκη και καταδικάστηκε σε αποκεφαλισμό, ο οποίος πραγματοποιήθηκε στις 17 Απριλίου στην αυλή του δουκικού παλατιού. Το δικαστήριο της Βενετίας έδειξε ότι με το παράδειγμα αυτό της γρήγορης δικαιοσύνης ακόμη και το ανώτατο πρόσωπο της πολιτείας βρισκόταν κάτω από την εξουσία του. Στην αίθουσα του μεγάλου συμβουλίου, όπου υπήρχαν οι πίνακες όλων των δουκών, τοποθετήθηκε πλαίσιο με κάλυμμα στη θέση που ανήκε στο Φαλιέρο με την επιγραφή: «Θέσις του αποκεφαλισθέντος Φαλιέρου». Το κείμενο του *Παρνασσού* αναφέρεται στο δράμα του Βύρωνα για τον άτυχο θάνατο του γέροντα δόγη. Ο Βύρωνας αισθανόμενος ότι το θέμα της ζηλοτυπίας είχε ήδη εξαντληθεί, πρόσθεσε στο θέμα τον πόθο της πολιτικής ελευθερίας και πρόβαλε ότι η συνωμοσία του Φαλιέρου προήλθε από λόγους πολύ σπουδαιότερους από την προσωπική αντεκδίκηση.

Οι δημοσιεύσεις για τα μεσαιωνικά δικαστήρια, την αυστηρότητά τους, τη γρήγορη απονομή της «δικαιοσύνης» και τους αμείλικτους δικαστές παραπέμπουν στον τρόπο

¹¹²¹ *Κλειώ*, τόμ. Ε', αρ. 1 (97), 1/13 Ιαν. 1889, σσ. 6 – 8.

¹¹²² *Κόσμος*, περίοδος Γ', τόμ. 8, αρ. 3 - 4, 1/14 - 8/22 Δεκ. 1902, σσ. 48, 56 – 58.

¹¹²³ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1872 – 1873, φυλ. Θ', Νοε. 1872, σσ. 349 – 352.

¹¹²⁴ *Παρνασσός*, τόμ. Ε', τεύχ. Ε', 31 Μαΐ. 1881, σσ. 426 – 433.

οργάνωσης των ελληνικών δικαστηρίων κατά το 19^ο αιώνα. Οι Βαυαροί νομοθέτησαν χωρίς να γνωρίσουν τον τόπο, χωρίς να εξετάσουν ποιος ήταν ο καλύτερος τρόπος να κυβερνήσουν και χωρίς να εξετάσουν ποιους νόμους χρειαζόταν. Γράφει ο Φωτιάδης ότι νομοθέτησαν, «πριν ιδώσι καν τα όρη της Ελλάδος. Η περί δικαστηρίων μάλιστα νομοθεσία συνταχθείσα εν Μονάχω υπό επιτροπής, πολύ προ της αναγορεύσεως του βασιλέως, χάριν της Βαυαρίας μετεφυτεύθη σχεδόν απαράλλακτος εν Ελλάδι». ¹¹²⁵ Αντί να λάβουν υπόψη τους την παράδοση, την ιστορία, ό,τι καθόριζε την Ελλάδα μέσα στους αιώνες, η λειτουργία των Βαυαρών ήταν ξένη «προς τα ιερά και τα όσια του ελληνικού έθνους». ¹¹²⁶ Διόρισαν ως ανώτερους δικαστές γερμανούς ανθυπολοχαγούς, που δε γνώριζαν τίποτα από νομικά. ¹¹²⁷ Το 1833 η δίκη και η καταδίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα στηρίχθηκε σε τυχαίες μαρτυρίες χωρίς αποδεικτική ισχύ και χωρίς απήχηση στην κοινή γνώμη, η οποία θεωρούσε τους άνδρες αυτούς ως ήρωες του αγώνα. ¹¹²⁸

Αλλά και στα μέσα του αιώνα επικρατεί παρόμοια κατάσταση. Γράφει για τα έτη 1852 - 53 ο περιηγητής Εντμόντ Αμπού: «Η Ελλάδα διαθέτει ένα Συμβούλιο Επικρατείας, ένα Ελεγκτικό Συνέδριο, έναν Άρειο Πάγο, δυο Εφετεία, δέκα πρωτοδικεία, τρία εμποροδικεία, εκατόν είκοσι ειρηνοδίκες, κακουργιοδικεία, ενόρκους, δικηγόρους, συμβολαιογράφους, κλητήρες. Εν τούτοις δεν υπάρχει δικαιοσύνη στην Ελλάδα. Διαθέτει έναν προσωρινό αστικό κώδικα, δανεισμένο από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, από τον Ναπολέοντιο κώδικα και από τη γερμανική νομοθεσία. Έναν εμπορικό κώδικα αντιγραμμένο από το δικό μας. Ένα κώδικα δικονομίας που περιλαμβάνει χίλια εκατό άρθρα. Έναν ποινικό κώδικα που προσφέρει κάθε επιθυμητή εγγύηση στη δικαιοσύνη και στον κατηγορούμενο. Ωστόσο δεν υπάρχει δικαιοσύνη στην Ελλάδα. Οι δικαστές δεν είναι ούτε ισόβιοι ούτε αδιάφθοροι. Αν προστατεύεσθε από την Αυλή ή από έναν ισχυρό της ημέρας η υπόθεσή σας πάει καλά. Έχετε μερικές χιλιάδες δραχμές για ζόδεμα; Η υπόθεσή σας πάει θαυμάσια. Υπάρχουν δυο ειρηνοδίκες στην Αθήνα. Ποιος απ' τους δυο είναι ο τιμωρότερος; Ρωτούσα έναν ανώτερο δικαστή. – Ούτε ο ένας ούτε ο άλλος – μου απάντησε». ¹¹²⁹

«Σε κάθε χώρα», γράφει επίσης ο ίδιος για τη μεταθεσιμότητα των δικαστών, «το δικαστικό σώμα, φυσικός φύλακας των νόμων, μπορεί και πρέπει να υπερασπίζει το δίκαιο από τα καπρίτσια της κυβέρνησης. Είναι ο ρόλος που λειτούργησε όχι μονάχα στις συνταγματικές μοναρχίες, αλλά και στις χώρες της απολυταρχίας. Ο Φρειδερίκος ο 2^{ος} που δεν ήταν ένας συνταγματικός βασιλιάς, αναγνώριζε ωστόσο ότι υπήρχαν δικαστές στο Βερολίνο. Ο βασιλιάς Όθων δεν επέτρεψε ποτέ να υπάρχουν δικαστές στην Αθήνα, γιατί δεν υποφέρει αυτούς τους ισόβιους δικαστές. Το σύνταγμα καθιέρωνε την αρχή της ισοβιότητας των δικαστών, αλλά ο βασιλιάς από τότε που του αποσπάσανε ένα σύνταγμα, δεν ασχολείται παρά με τη φροντίδα να το ανατρέψει». ¹¹³⁰

Αλλά και αρκετές δεκαετίες αργότερα, στις αρχές του εικοστού αιώνα, στις 12 Νοεμβρίου 1902, ο Δημ. Γούναρης σε συνέντευξη στην *Ακρόπολη* παρουσιάζει τη

¹¹²⁵ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σσ. 149 – 150.

¹¹²⁶ Ανδρέα Ν. Λοβέρδου, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, ό. π., σ. 32.

¹¹²⁷ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 152.

¹¹²⁸ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 124 – 126. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό. π., σσ. 248 – 250.

¹¹²⁹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 164.

¹¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 155.

δικαιοσύνη να πάσχει. Γενικά τονίζει ότι «παραμένει σκορώσα μηχανή οίαν προς εβδομηκονταετίας αυτοσχεδίασεν εν άκρα σπουδή και πλήρει αγνοία των περιστάσεων του τόπου αλλοδαπός νομοθέτης, ο Μπάουερ, επί τη βάσει αρχών καταδικασθεισών, από τεσσαρακονταετίας σχεδόν και εν αυτή τη χώρα εν τη οποία παρήχθησαν και εξ ης μετεφυτεύθησαν εις την ημετέραν. Χάρις εις την έξοχον δραστηριότητα του συνταγματικού ημών νομοθέτου, ο τόπος μας παρουσιάζει περίεργον ιστορικόν φαινόμενον ότι εξακολουθούν διέποντες ημάς θεσμοί τους οποίους αλλαχόθεν μετεκομίσαμεν και τους οποίους πανταχού και αυτοί οι προμηθεύσαντες εις ημάς κατεδίκασαν και κατήγγησαν ως επιβλαβείς και ούτω λαμβάνει η Ελλάς την όψιν θερμοκηπίου εν τω οποίω παρατείνεται τεχνικός ο βίος παντός παρακρούσματος της ανθρωπίνης διανοίας ίνα εξακολουθή διέπον αυτήν».¹¹³¹

Επίσης τονίζει για τους δικαστές: «Το προσωπικόν των δικαστηρίων καθ' ον τρόπον εκλέγεται είναι πράγματι εξαιρετον. Ίνα όμως η Θέμις αποκτήση το προσήκον γόητρον και προσελκύση τους δοκιμότερους των νέων ανάγκη να κανονισθώσι νομοθετικώς τα των μεταθέσεων και προβιβασμών επερχομένης αποκεντρώσεως τινός του δικαστικού σώματος, ν' αυξηθώσι κατά το δυνατόν οι μισθοί και προ πάντων να καταργηθώσι όλα τα ιδρυθέντα εις διαφόρους τόπους εξοριών Πρωτοδικεία – όχι μόνον τα αρτισύστατα – αλλά και τέσσαρα ή πέντε άλλα, ίσως και μείζων γενναιότης να ήτο μάλλον ωφέλιμος. Αν ελαμβάνοντο τα τοιαύτα μέτρα θα επετυγχάνετο πλήρης η ανεξαρτησία των δικαστών από της κεντρικής εξουσίας η οποία δεν δύναται να καυχηθή ότι ενεπνεύσθη πάντοτε εις τας αποφάσεις της από μόνον το συμφέρον της δικαιοσύνης».¹¹³²

Αναφέρει επιπλέον για τη δικονομία και την πολιτική δικαιοσύνη: «Αυτή είναι καθαρός αστεισμός σήμερα με το σύστημα του μακαρίτου Μπάουερ. Φαντασθείτε ότι με την υπάρχουσαν Δικονομίαν κατωρθούται επί μίαν δεκαετίαν ν' απασχολήται το δικαστήριον με το ζήτημα αν εκοινοποιήθη η αγωγή εις τον εναγόμενον· ίσως μάλιστα και την έχει εντός των εγγράφων του, ενώ πας λογικός άνθρωπος θα ύψη τους ώμους δια την αφόρητην αυτήν ανοησίαν την ουτωσεί παίζουσαν με τα πραγματικά συμφέροντα. Εν τούτοις τοιούτος είνε ο νόμος. Τι δέον γενέσθαι εν τη πολιτική δικαιοσύνη δεν λέγεται εν μια συνεντεύξει. Είμεθα άλλως τε τόσον μακράν πάσης συγχρόνου πολιτισμένης χώρας υπό την έποψιν ταύτην, (ενώ είμεθα τόσον πλησίον γεωγραφικώς) ώστε δεν χρειάζεται παρά να ρίψωμεν εν βλέμμα εις τα αλλαχού συμβαίνοντα ίνα εύρωμεν άφθονον υλικόν προς μεταρρύθμισιν. Προφορικότης και δημοσιότης της συζητήσεως, άμεσος δημοσίευσις της αποφάσεως, είνε επιβεβλημένη μεταρρύθμισις εν τόπω μάλιστα όπου μικράς ως επί το πλείστον σπουδαιότητος διαφοραί υπό τε νομικήν και πραγματικήν έποψιν απασχολούσι τα δικαστήρια. Το σύστημα της αποδείξεως ν' απλοποιηθή, αποκαθαιρόμενον δε πάσης θεωρίας περί αποδείξεως πράγματι και όχι λέξει ν' αφεθή εις την ανεπηρέαστον ανθρωπίνην κρίσιν του δικαστού».¹¹³³

Η οργάνωση των δικαστηρίων και η θέση των δικαστών χώλαινε στη μετεπαναστατική Ελλάδα και σε όλη την περίοδο του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αι. Η εμπλοκή της πολιτικής εξουσίας στη δικαστική ήταν κανόνας, όχι μόνο κατά την περίοδο του συγκεντρωτικού κράτους της βαυαρικής Αντιβασιλείας¹¹³⁴ και της απόλυτης

¹¹³¹ Ιωάννου Ηρ. Μάλλωση, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Π. Γούναρη*, τόμ. Α', 1902 – 1920, Αθήνα 1926, σ. 36 (έκδοσις της πολιτικής επιθεωρήσεως «Νέα Εποχή»).

¹¹³² Στο ίδιο, σ. 40.

¹¹³³ Στο ίδιο, σ. 38.

¹¹³⁴ Δημήτρη Φωτιάδη, *Οθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 150. Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σ. 23. Ιωάννης Πετρόπουλος –

μοναρχίας του Όθωνα,¹¹³⁵ αλλά καθορισμένος και από το σύνταγμα του 1844, που όριζε ότι η δικαιοσύνη «πηγάει από του βασιλέως, ενεργείται δε διά των δικαστών υπ' αυτού διοριζομένων». Τη διατύπωση αυτή επέβαλε ο Όθωνας στη θέση της αντίστοιχης του σχεδίου συντάγματος της Εθνοσυνέλευσης που πρόβλεπε ότι «η δικαιοσύνη ενεργείται διά δικαστών υπό του βασιλέως διοριζομένων».¹¹³⁶ Μονιμότητα επίσης δικαστών δεν υπήρχε, η οποία θα βελτίωνε την προστασία της δικαστικής ανεξαρτησίας. Το σύνταγμα του 1864 όριζε ότι η δικαιοσύνη δεν «πήγαζε» πια από το βασιλιά, αλλά απονεμόταν απλώς από δικαστές, που ο βασιλιάς διορίζε «κατά νόμον» και που επί πλέον θα γίνονταν ισόβιοι, λίγα χρόνια μετά την ισχύ του συντάγματος.¹¹³⁷ Αρκετά αργότερα, με το σύνταγμα του 1911, καθιερώθηκε η μονιμότητα των εισαγγελέων, αντεισαγγελέων και κατώτερων δικαστών.¹¹³⁸

Οι έλληνες λόγιοι αναφέρονται επίσης και στα θρησκευτικά δικαστήρια του Μεσαίωνα. Το 1855 στην *Πανδώρα* ο Κ. Σ. Κ. δημοσιεύει τη μελέτη «Περί της τιμωρίας της Κέββας».¹¹³⁹ Τα ενετικά χρονικά του 15^{ου} αι. κάνουν λόγο για περιεργή τιμωρία που αποδιδόταν στους εγκληματίες ιερείς. Ο ευσεβής ιερέας Φραγκίσκος της εκκλησίας του Αγίου Παύλου παρασυρμένος από την ομορφιά της εταίρας της Ενετίας Θωμαΐδας, την οποία εξομολογούσε, τόλμησε να φιλήσει το μέτωπό της. Επειδή όμως έγινε αντιληπτός, γυμνώθηκε από το ιερατικό ένδυμα και καταδικάσθηκε σε ισόβιο περιορισμό στην Κέββα, δηλ. ξύλινο τετράγωνο κλουβί που συνδεόταν στα άκρα με σίδερα. Η Κέββα υψώθηκε με σχοινί έως τα μισά σχεδόν του ύψους του κωδωνοστασίου του Αγίου Μάρκου, όπου είχαν σκοπό να αφήσουν εκτεθειμένο τον ιερέα να αιωρείται συνεχώς και με πενιχρό φαγητό στις περιπέτειες του καιρού έως το θάνατό του. Ο Φραγκίσκος προσπάθησε να αποδράσει, αλλά απέτυχε. Στη συνέχεια κρατήθηκε σε φυλακή, αναθεωρήθηκε όμως η δίκη και μετά από ορισμένα έτη απαλλάχθηκε. Η τιμωρία της Κέββας καταργήθηκε μετά το ατύχημα του ιερέα.

Πίσω από το δικαστήριο της Κέββας μπορούμε να δει κανείς την οργάνωση των ελληνικών εκκλησιαστικών δικαστηρίων το 1852 για εκείνους τους ιερείς που παρέβαιναν το δίκαιο, καθώς και την καθιέρωση διάφορων ποινών, όπως επίπληξη, αργία ιεροπραξίας, έκπτωση του αξιώματος, σωματικό περιορισμό σε μονή, καθαίρεση, ισόβια αργία, ανάλογα με το αδίκημα.¹¹⁴⁰

Αρκετές επίσης μελέτες αναφέρονται στα βασανιστήρια και στις ποινές του Μεσαίωνα. Το 1843 στο περιοδικό *Η Φιλολογία* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Περί των βασανιστηρίων του Μεσαιώνος».¹¹⁴¹ Το 1853 στην *Πανδώρα* ο Ν. Σ. δημοσιεύει τη μελέτη «Περί δικαστικών αποδείξεων. Κατά τον Μεσαιώνα».¹¹⁴² Ο υφηγητής του

Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Πολίτευμα. Εσωτερικές πολιτικές διαδικασίες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 13.

¹¹³⁵ Γεωργίου Καρελλά, *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Ελληνικά πολιτεύματα γενόμενα από της εποχής του Ρήγα μέχρι σήμερα. 1798 – 1975*, Αθήνα 1975, σσ. 95 – 98. Ανδρέα Ν. Λοβέρδου, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, ό. π., σ. 34. Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σσ. 356 – 359.

¹¹³⁶ Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, ό. π., σ. 65.

¹¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 84.

¹¹³⁸ Στο ίδιο, σσ. 104 – 105.

¹¹³⁹ *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 122, 15 Απρ. 1855, σσ. 38 – 40.

¹¹⁴⁰ Κωνσταντίνος Ευθυμίου Τσιάκα, *Κανονικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον. Από φοιτητικές σημειώσεις των καθηγητών Αμίλκα Αλιβιζάτου – Κων/νου Μορατίδου*, Αθήνα 2005, σσ. 65 – 66.

¹¹⁴¹ *Η Φιλολογία*, τόμ. Γ', αρ. 25, Σεπτ. 1843, σσ. 20 – 25.

¹¹⁴² *Πανδώρα*, τόμ. Γ', φυλ. 70, 15 Φεβ. 1853, σσ. 521 – 525.

ποινικού δικαίου στο πανεπιστήμιο Αθηνών Κ. Ν. Κωστής¹¹⁴³ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύει τη μελέτη «Αρχαιολογικά. Περί των εν χρήσει κατά τον Μέσον Αιώνα ποινών».¹¹⁴⁴ Ο χρονογράφος Ειρηναίος Ασώπιος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1871 δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Θεοκρισίαι. Judicia Dei - Ordalia - Purgationes volgares - Ordalies Erpreuves».¹¹⁴⁵ Επίσης ο λόγιος και γιατρός από τη Θήρα Ι. Δε - Κιγάλας¹¹⁴⁶ στο *Ελληνικόν Ημερολόγιον* του 1871 παρουσιάζει τη μελέτη «Θεία δίκη ή θεία απόδειξις».¹¹⁴⁷ Οι μελέτες αυτές αναφέρονται στα ήθη των εθνών του Μεσαίωνα, που χρησιμοποιούσαν τα βασανιστήρια, για να εκβιάζουν τους κατηγορουμένους να ομολογούν την αλήθεια. Με τη μη πραγματοποίηση φυσικών ενεργειών, όπως π.χ. της φωτιάς ή της λόγχης, εναντίον αθών κατηγορουμένων υποστηρίζονταν τα δίκαια των πολιτών ενώπιον των αρμόδιων δικαστηρίων. Με τις δικαστικές δοκιμασίες, στις οποίες κατέφευγαν κατά τον ένατο, δέκατο και ενδέκατο αιώνα, θεωρούσαν ότι μεσολαβεί το θείο για το δίκαιο. Ιδιαίτερα οι γερμανικοί λαοί, έχοντας την ιδέα ότι ο Θεός θα έκανε το θαύμα του και δε θα άφηνε απροστάτευτη την αθωότητα και την αλήθεια, κάλεσαν αυτές θεοκρισίες. Οι θεοκρισίες άρχισαν να καταργούνται στην Ευρώπη στα μέσα του 13^{ου} αι.

Τα κυριότερα βασανιστήρια και οι ποινές αυτής της εποχής, μέσω των οποίων πείθονταν για την ενοχή ή την αθωότητα του κατηγορουμένου, ήταν ο όρκος, τα βασανιστήρια με τη φωτιά και με το καυτό ή ψυχρό νερό που ονομάζονταν Ορδαλία, η δικαστική μονομαχία ή στρατιωτική απόδειξις, ο σταυρός και τα βασανιστήρια της ευχαριστίας, η δοκιμασία με κρίθινο άρτο και τυρί προβάτου, ο τροχός, ο ενταφιασμός των καταδικασθέντων ζωντανών, ο απαγχονισμός και ο αποκεφαλισμός. Εκτός από τη θανατική ποινή υπήρχαν πολλά άλλα είδη σωματικών ακρωτηριασμών και βασανιστηρίων, που ή επιβάλλονταν ως αυτοτελείς ποινές ή συνδέονταν με τη θανατική ποινή, όπως η ποινή της αποκοπής του χεριού, η δημόσια έκθεση, η αποκοπή του πάνω χεΐλους, η αποκοπή του κάτω χεΐλους, η αποκοπή της γλώσσας, η ποινή της εξόρυξης των οφθαλμών, η ποινή ακρωτηριασμού. Στη μεσαιωνική Αγγλία εφαρμόζονταν οι περιοριστικές ποινές της ελευθερίας με τη φυλάκιση των καταδικασμένων, ενώ από τη Γαλλία είναι γνωστά τα κάτεργα (les galeres). Παράδοξες ήταν επίσης οι ποινές κατά της τιμής, που συνδέονταν με την αποκοπή της κόμης ή τη δημόσια έκθεση (carcan, pilori). Επίσης ως ατιμωτική ποινή και ως βεβαίωση της εκτέλεσης άλλης βαρύτερης ποινής χρησίμευαν τα στίγματα στο μέτωπο ή στα μάγουλα ή στους ώμους ή στους βραχίονες από πυρακτωμένο σίδηρο. Τέλος ως ατιμωτική ποινή θεωρούσαν την καταστροφή της στέγης ή και ολόκληρης της κατοικίας, την απαγόρευση οπλοφορίας, τη στέρηση των πολιτικών ή των αστικών δικαιωμάτων. Σπάνια οι καταδικασμένοι σε σωματική ή άλλη ποινή απέφευγαν τη δήμευση ολόκληρης ή σπουδαίου μέρους της περιουσίας τους. Χρηματικές αποζημιώσεις στο Μεσαίωνα δεν υπήρχαν, ούτε μπορούσαν να θεωρηθούν ως δημόσιες ποινές που επιβάλλονταν από την πολιτεία, αλλά είχαν χαρακτήρα ιδιωτικής αποζημίωσης. Η αοριστία των ποινικών διατάξεων επέτρεπε στους δικαστές ανάλογα με το ζήλο τους να τιμωρούν τα αδικήματα ή να συνδέουν διάφορες σωματικές ποινές στο ίδιο πρόσωπο.

¹¹⁴³ Χ. Ν. Τζωρτζόπουλος, «Κ. Ν. Κωστής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σσ. 661 – 662.

¹¹⁴⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1869), σσ. 93 – 117.

¹¹⁴⁵ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Δ' και Ε' (1871), σσ. 304 – 359.

¹¹⁴⁶ Μ. Ι. Γεδεών, «Ιωσήφ Δε – Κιγάλας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 2.

¹¹⁴⁷ *Ελληνικόν Ημερολόγιον* (1871), σσ. 248 – 249.

Ο Κ. Ν. Κωστής τονίζει ότι αντιπαραβάλλοντας κάποιος τις ποινές του Μεσαίωνα με τις σύγχρονες μπορεί να αναπλάσει στη φαντασία του την εικόνα της κατάστασης του μεσαιωνικού πολιτισμού και τα γιγαντιαία βήματα γενικότερα στους νεότερους χρόνους. Επίσης μπορεί να διαπιστώσει πόσο λανθασμένες ήταν οι ιδέες για την ποινή κατά την εποχή αυτή και πόσο λίγο μπορούσαν να συντελέσουν οι σκληρές και απάνθρωπες ποινές στην απόδοση του δικαίου. Τα αίτια της κατάστασης αυτής ήταν η έλλειψη της ηθικής ανάπτυξης και μόρφωσης της κοινωνίας, η οποία χωρίς την κατάργηση των αιτίων που προκαλούσαν τη βία και το έγκλημα, έκανε το σύστημα της δικαιοσύνης ατελέσφορο και αναποτελεσματικό.

Επίσης ο λόγιος γιατρός από την Πάτρα Δ. Ι. Οικονομόπουλος, ο οποίος έγραψε εκτός από ιατρικές μελέτες και άλλου περιεχομένου αξιολογες πραγματείες,¹¹⁴⁸ στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Περί μαστιγώσεως (επινομίς αιγυπτία)».¹¹⁴⁹ Αναφέρει ότι στη μεσαιωνική Ευρώπη χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα τη μαστίγωση ως ποινή. Η μαστίγωση εφαρμοζόταν ιδιαίτερα από τους λειτουργούς του Θεού, τους καθολικούς επισκόπους και τα ιεροδικεία εναντίον καθενός που δεν πειθαρχούσε στα προστάγματα και στις επιθυμίες τους, εναντίον καθενός που κρινόταν ως αιρετικός. Ως πειθαρχικό και σωφρονιστικό μέσο πολλά μοναχικά τάγματα είχαν στον κανονισμό τους τη μαστίγια κατά των αδελφών που δεν πειθαρχούσαν, ιδιαίτερα των δόκιμων και νεοφερμένων. Επίσης στους καθολικούς η μαστίγωση κατά την εποχή του Μεσαίωνα αποτελεί μέσο για τον εξουμενισμό του θείου και τη συγχώρεση των αμαρτιών. Σε διάφορα μοναχικά τάγματα ήταν κανονισμένη η εκούσια μαστίγωση ως έργο ευσέβειας και πράξης μετάνοιας. Οι πνευματικοί μετά την εξομολόγηση των πιστών μαστίγωναν τους αμαρτωλούς, όλους δηλ. ανεξαιρέτα, για γρήγορη συγχώρεση των αμαρτημάτων. Κάθε όρο απρέπειας ξεπέρασε η αίρεση των μαστιγιών (flagellants), που εμφανίστηκε στην Ιταλία κατά το 13^ο αι. και στη συνέχεια κυριάρχησε σε ολόκληρη την Ευρώπη. Διακρινόταν για τους κανονισμούς και τα επικεφαλής πρόσωπα, τα ιδιαίτερα φορέματα και εμβλήματα, την άσεμνη και ασεβή άσκηση λεπτόλογου τυπικού. Αυτός που διακρίθηκε για την παράδοση αυτή συνήθεια ήταν ο Άγιος Δομίνικος, που ονομάστηκε «τεθωρακισμένος».

Μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις μπορούμε να πούμε ότι στο Μεσαίωνα η δικαιοσύνη διακρινόταν από τη βία και ότι το δίκαιο κατανοούσε τη βία. Οι βίαιες πράξεις, από όπου και αν προέρχονταν, αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητας. Τα μεσαιωνικά βασανιστήρια μας οδηγούν στην εικόνα της ελληνικής δικαιοσύνης και των βασανιστηρίων που εφαρμόζονταν κατά το 19^ο αιώνα στη χώρα μας. Ανεξάρτητα από την περίπτωση εφαρμογής, τις λεπτομέρειες των βασανιστηρίων αναφέρει ο Αμπού ως εξής: «...Θα νοιώσετε τους φριχτούς πόνους των βασανιστηρίων. Θα δείτε τους δήμιους Κολτσίδα και Ζωγράφο να διπλασιάζουν τη σκληρότητά τους σε κάθε βόγγο που θα αφήνατε, σε κάθε ικεσία που θα τους απευθύνετε. Θα τους βλέπατε να σας βάζουν ένα χαλινάρι στο στόμα, πέτρες πελώριες στο στήθος, καφτά αυγά στις μασχάλες, να σας κάνουν πλύσεις με βραστό νερό, να σας τρίβουν με λάδι και μετά να σας μαστιγώνουν, να σας δίνουν για φαΐ αλατισμένα φαγητά για να σας κάνουν να πεθάνετε από τη δίψα, να μη σας αφήνουν να κοιμάστε ολόκληρες μέρες, να σας βάζουν ξύδι στα ρουθούνια, να

¹¹⁴⁸ Ερ. Μ., «Δ. Ι. Οικονομόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ.18, σ. 757.

¹¹⁴⁹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1869), σσ. 292 – 322.

σας μπήγουν αγκάθια κάτω από τα νύχια, να σας σφίγγουν τους κροτάφους με κοκκαλάκια και τέλος να βάζουν γάτες στα βρακιά των γυναικών σας...».¹¹⁵⁰

Ο «εγκλεισμός» επίσης ως θεσμός σωφρονισμού ή έστω απλής κράτησης δημιούργησε τις χειρότερες εντυπώσεις στο εξωτερικό σχετικά με την εικόνα της ευρωπαϊκής Ελλάδας, στην οποία προσέβλεπαν οι τότε κρατούντες. Ο θεσμός της φυλακής, όπως τον συνέλαβε ο έλληνας νομοθέτης και τον εφάρμοσαν οι κατά περιόδους κυβερνήσεις και τοπικές αρχές χαρακτηριζόταν από την εγκατάλειψη των καταδίκων στη μοίρα τους, χωρίς καμία πρόνοια για την υγεία και την ηθική βελτίωσή τους. Αυτό αποδεικνύει το χαρακτήρα της φυλακής, που λειτουργούσε όχι ως σωφρονιστικό κατάστημα, αλλά ως μέτρο στερητικό της ελευθερίας. Επίσης μεταποπιζόταν η ευθύνη των κρατουμένων, κυρίως των ανηλίκων, από το κράτος στην ιδιωτική φιλανθρωπία. Το πνεύμα που επικρατούσε κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα στο θεσμό της φυλακής επικρατεί και επί Γεωργίου Α΄. Η έλλειψη πειθαρχίας, η εξαφάνιση των κλινοσκεπασμάτων και των ενδυμάτων, οι κακές συνθήκες υγιεινής, διατροφής και διαβίωσης, οι γενικές ελλείψεις σε φυλακτικό προσωπικό, η μακροχρόνια παραμονή των υποδίκων στις φυλακές εξ αιτίας της μεγάλης κωλυσιεργείας εκ μέρους των δικαστηρίων στην εκδίκαση των υποθέσεων, η αύξηση των αποδράσεων, πολλές φορές με τη βοήθεια των φρουρών που συχνά εγκατέλειπαν τις θέσεις τους και ακολουθούσαν τους δραπέτες, αποδείκνυαν την αδυναμία του κράτους να συντηρήσει φυλακισμένους και φρουρούς, το οποίο για τους λόγους αυτούς κατέφευγε στην αμνηστία, και παράλληλα αποδείκνυαν την αδυναμία να οριοθετήσει την παράνομη, περιθωριακή και αντικοινωνική συμπεριφορά.¹¹⁵¹

Οι συγγραφείς επίσης αγωνιζόμενοι να επικρατήσει υγιής δικαιοσύνη μέσα στον ελληνικό χώρο κατά το 19^ο αι. ασχολούνται ιδιαίτερα με το εισαγόμενο στην Ελλάδα έθιμο της μονομαχίας, το κλεμμένο ιπποτικό πνεύμα, τον παλικαρισμό, την οπλοφορία, την αυτοδικία, που στρέφεται ουσιαστικά ενάντια στα δικαιώματα της ζωής και της τιμής του ανθρώπου. Στις μελέτες με τίτλο «Περί μονομαχίας» που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Η Φιλολογία* το 1843 ανώνυμα,¹¹⁵² στην *Ευτέρπη* το 1855 από τον Α. Λογοθέτη,¹¹⁵³ στην *Εθνική Βιβλιοθήκη*¹¹⁵⁴ το 1870 από τον πολιτικό και νομικό από τη Λεβαδεία Ν. Μπουφίδη¹¹⁵⁵ και στο περιοδικό *Παρνασσός* το 1887 από το Δ. Ε. Ηλιόπουλο,¹¹⁵⁶ καθώς και σε αυτή που δημοσιεύει ο Π. Ι. Τυπάλδος το 1871 στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* με τίτλο «Δικαστική μονομαχία» (Εκ του γαλλικού),¹¹⁵⁷ οι συγγραφείς αναφέρονται στην ιστορία και στις αρχές της μονομαχίας και ανασκευάζουν την κλασσική επιχειρηματολογία που ήθελε τη μονομαχία ως υπέρμαχο της τιμής του ανθρώπου και προστάτιδα της αξιοπρέπειάς του μέσα από κάποιο τυχαίο αναγκαστικά αποτέλεσμα θεωρώντάς τη ως πλάνη και παραλογισμό. Τονίζουν ότι, όσο η κοινωνία ηθικοποιούνταν και προόδευε, οι νομοθεσίες των ευνομούμενων εθνών υιοθετούσαν

¹¹⁵⁰ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 232 – 234.

¹¹⁵¹ Μιχάλης Μαυρής, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, τεύχ. 26 (Ιούν. 1997), σσ. 64 – 71.

¹¹⁵² *Η Φιλολογία*, τόμ. Γ΄, αρ. 26, Οκτ. 1843, σσ. 43 – 47.

¹¹⁵³ *Ευτέρπη*, τόμ. 8, φυλ. 68, 1 Αυγ. 1855, σσ. 462 – 464.

¹¹⁵⁴ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. ΣΤ΄ - Ζ΄, Μάρτ. - Απρ. 1870, σσ. 161 – 165, 194 – 197.

¹¹⁵⁵ Θ. Βελιανίτης, «Νικόλαος Μπουφίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 755.

¹¹⁵⁶ *Παρνασσός*, τόμ. ΙΑ΄, τεύχ. Δ΄, Δεκ. 1887, σσ. 169 – 187.

¹¹⁵⁷ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1870 – 1873, φυλ. Θ΄, Ιούλ. 1871, σσ. 322 – 323.

απαγορευτικές διατάξεις και τιμωρούσαν τη μονομαχία, η οποία καθιερώθηκε κύρια από τις γερμανικές φυλές που εισέβαλαν από το Βορρά και κατέλαβαν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Μάλιστα από τη δικαστική μονομαχία στους λαούς αυτούς, τη μονομαχία που εφαρμοζόταν στις ποινικές υποθέσεις και στις πολιτικές διαφορές με αποκλειστικά δικονομικό σκοπό, δηλ. την εύρεση της αλήθειας και το θρίαμβο της δικαιοσύνης προέκυψε η μονομαχία της τιμής, αφού κάθε διένεξη μπορούσε να θεωρείται προσβολή κατά της τιμής. Ο ιπποτισμός έκανε αυτή την έννοια της μονομαχίας θεμελιώδη νόμο του. Η μονομαχία στη Γαλλία διατηρήθηκε έως το 855, όταν επί βασιλείας του Lothaire άρχισε να τιμωρείται. Το θεσμό αυτό κατάργησε πρώτος ο Άγιος Λουδοβίκος. Στη Δανιμαρκία (Δανία), κατά τη μαρτυρία του Saxo Grammaticus, καταργήθηκε το 981. Αλλά η θεμελιωμένη στα ήθη συνήθεια διατηρήθηκε για πολύ ακόμη και ερχόταν σε αντιπαλότητα με τους νόμους και τα διατάγματα των αρχόντων. Στα τέλη του 14^{ου} αι. η μονομαχία άρχισε να εξαφανίζεται ως μέσο απόδειξης στην πολιτική δικαιοσύνη.

Στην Ελλάδα όμως του 19^{ου} αιώνα, όπου παρά τις νομικές διατάξεις, στις οποίες ο κάθε αδικούμενος μπορούσε να προσφύγει, η αυτοδικία, ο παλικαρισμός και η σπλοφορία είχαν γίνει κανόνας. «Μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, γράφει ο Αμπού, μεγάλος αριθμός από Έλληνες του βορρά, η αφρόκρεμα αυτών των ορεινών που είχαν αρχίσει την εξέγερση, ξεριζώθηκαν από τη γενέτειρά τους που η διπλωματία την άφησε στα χέρια των Τούρκων και εγκαταστάθηκαν στο βασίλειο που είχαν θεμελιώσει με το αίμα τους. Αυτοί οι ορεινοί, αυτοί οι παλιοί καπεταναίοι των εξεγερμένων ή των ληστών (γιατί η ληστεία αποτελούσε, τότε, μια απ' τις μορφές του πολέμου) έφεραν στην Αθήνα τα παράξενα ήθη του τόπου τους. Με τους άλλους οπλαρχηγούς, που κατοικούσαν άλλοτε το Μοριά, συνθέτουν το πιο πρωτότυπο και το πιο γραφικό κομμάτι του ελληνικού λαού. Αυτοτιτλοφορούνται π α λ η κ α ρ ι α, δηλαδή γενναίοι. Έχουν μείνει πιστοί στην εθνική στολή και φοράνε περήφανα το κόκκινο φέσι, το χρυσό γελέκι και την άσπρη φουστανέλλα. Βγαίνουν οπλισμένοι, ακολουθούμενοι από μια συνοδεία ενόπλων...μιλάνε λίγο, καπνίζουν πολύ και πίνουν πολλά φλυτζάνια καφέ. Χαιρετιούνται βάζοντας το χέρι στο στήθος, λένε ν α ι, κουνώντας από τα πάνω προς τα κάτω το κεφάλι και ό χ ι, αναστρέφοντάς το προς τα πίσω».¹¹⁵⁸

Εκτός αυτών οι νεοεισαχθείσες από την Ευρώπη μονομαχίες τιμής ήταν χαρακτηριστικές στη χώρα μας. Ο Αμπού επίσης περιγράφει: «Η αρχική αιτία της μονομαχίας ήταν αυτή η χαριτωμένη μικρή με το μεγάλο ντεκολτέ, που βλέπετε εκεί κάτω. Ο Έλληνας αξιωματικός είχε, περιέργως, συκοφαντήσει έναν νέο ακόλουθο πρεσβείας. Τον είχε κατηγορήσει ότι προστάτευε τους έρωτες αυτής της κυρίας με ένα γερμανό διπλωμάτη. Μονομάχησαν με πιστόλι. Ο αξιωματικός τράβηξε πρώτος και δεν πέτυχε. «Κύριε, του είπε ο αντίπαλός του, η βολή δεν λογαριάζεται: το χέρι σας έτρεμε πολύ. Ευαρεστηθείτε να ξαναρχίσετε. Ο αξιωματικός δεν άφησε να τον παρακαλέσουν. Ξανάρχισε».¹¹⁵⁹ Και ο ανώνυμος συγγραφέας της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι*, γράφει για το διοικητή του 2^{ου} τάγματος των ακροβολιστών: «Σημείον βαθείας πληγής, από τον αριστερόν οφθαλμόν έως το στόμα, με έκαμεν αμέσως να τον σεβασθώ περισσότερο, διότι την πληγήν εκείνην απέδωσα εις ανδρίαν εν πεδίω μάχης: πολύ μετά ήκουσα ότι προήρχετο από μονομαχίαν δια γυναικά».¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁸ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 53.

¹¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 277.

¹¹⁶⁰ Mario Vitti, *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνοσ υπαξιωματικού*, ό. π., σ. 25.

Επίσης το 1887 στο περιοδικό *Κλειώ* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Ιστορία της θανατικής ποινής» (Κατά τον Bruckner).¹¹⁶¹ Τονίζεται ότι από πολλές δεκαετίες ανακινούνταν στην Ευρώπη το θέμα, αν έπρεπε να σταματήσουν ή να εξακολουθήσουν να εκτελούνται οι θανατικές ποινές. Λύση στο ζήτημα δεν είχε δοθεί. Ερευνώντας ο συγγραφέας την ιστορία της θανατικής ποινής κατέληξε ότι οι τελευταίοι χρόνοι αποτελούσαν ιστορία της άρσης της. Στους μεσαιωνικούς χρόνους καταδίκάζαν σε θάνατο ανθρώπους και ζώα. Ακόμη στο όνομα της θρησκείας αναφέρονται τα φρικιαστικά εγκλήματα της Ιεράς Εξέτασης και οι σφαγές του Άλβα στις Κάτω Χώρες, που θεωρούνταν ως πράξεις που επιβάλλονταν από ιερό καθήκον. Τα θανατικά μηχανήματα του Μεσαίωνα ήταν πολύπλοκα. Για αιώνες ολόκληρους τρόχιζαν, έπνιγαν, έκαιγαν, έβραζαν σε λάδι και κρεμούσαν από τα σκέλη τους καταδικασμένους σε θάνατο. Οι δήμειοι μισθώνονταν ανάλογα με την ποινή που είχε επιβληθεί. Στο Μεσαίωνα σε πολλές πόλεις της Ευρώπης επικρατούσε το έθιμο ή ο πιο νέος σύζυγος σε ηλικία ή ο πιο νέος δήμαρχος να εκτελεί το έργο του δημίου. Τα βασανιστήρια και οι απαγχονισμοί θεωρούνταν μάλλον ως δημοτικό πανηγύρι, κατά το οποίο εκδηλώνονταν τα θηριώδη ένστικτα των ανθρώπων.

Το θέμα του δημίου ως δημίου δημοσιεύεται το 1849 στην *Ευτέρπη* από τον Η. Α. με τίτλο «Ο δήμαρχος Γάλβαυ» (Εκ του γαλλικού),¹¹⁶² ενώ στην *Πανδώρα* το 1856 δημοσιεύεται ανώνυμα «Ο δήμαρχος της πόλεως Γώλουαι».¹¹⁶³ Η ιστορία είναι η ίδια και στις δύο περιπτώσεις. Ο Ιάμες Λίχν Φίτζ – Στέφεν ή Ιάκωβος Λίντς Φίτζ – Στέφεν, πλούσιος έμπορος και δήμαρχος της πόλης Γάλβαυ ή Γώλουαι στην Ιρλανδία, το 1493 δίκασε και καταδίκασε σε θάνατο με απαγχονισμό το μοναχογιό του Βάλτερ ή Ουάλτερ, επειδή σκότωσε, από ζηλοτυπία για κάποια νεαρή Αγνή Σχεριδάν ή Σέριδαν, το φιλοξενούμενό του και έμπορο από τα Γάδειρα Γομέζ. Η απόφαση εκτελέστηκε, με πολύ πόνο, από τον ίδιο τον πατέρα στις 2 Νοεμβρίου 1493 και παρά τις παρακλήσεις της συζύγου του, συγγενών και πολιτών, για να μην εκτελεσθεί η καταδίκη του Βάλτερ. Η Αγνή Σέριδαν, η οποία υπήρξε αθώα αιτία της τραγικής αυτής ιστορίας, πέθανε από λύπη σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ο δήμαρχος παραιτήθηκε από τη θέση του την ίδια ημέρα του θανάτου του γιου του και αποχωρίστηκε από την κοινωνία μένοντας έγκλειστος για όλη την υπόλοιπη ζωή του στην κατοικία του, η οποία διασωζόταν στο 19^ο αι. στο Γώλουαι, στην οδό Lombard Street, γνωστή και με το όνομα Dead Man's Lane (στενωπός του θανόντος ανθρώπου). Στο πάνω μισό του παραθύρου κεφάλι νεκρού και δύο οστά σε σχήμα σταυρού σχημάτιζαν γλυπτή παράσταση πάνω σε μαύρο μάρμαρο.

Στις δίκες που γίνονταν στο Μεσαίωνα για τα ζώα που θεωρούσαν ότι εγκληματούσαν αναφέρεται ο κερκυραίος Σ. Κ. Μπαλάνος, ο οποίος έκανε νομικές σπουδές στο πανεπιστήμιο Αθηνών, ασκούσε το δικηγορικό επάγγελμα από το 1857 στην Αθήνα και διατέλεσε πρόεδρος του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσού» (1886 – 1892).¹¹⁶⁴ Το 1890 στο ομώνυμο περιοδικό του συλλόγου *Παρνασσός* δημοσιεύει τη μελέτη «Δικαστικά παράδοξα του Μεσαιώνος. Δίκαια κατά των ζώων».¹¹⁶⁵ Τονίζει τις δικαστικές παραδοξολογίες του Μεσαίωνα, αφού καταδιώκονταν δικαστικά και αυτά τα παράλογα ζώα και τα έντομα. Υπάρχουν άπειρα παραδείγματα τέτοιων δικών, κατά τις

¹¹⁶¹ *Κλειώ*, τόμ. Γ', αρ. 2 (50) - 3 (51), 15/27 Ιαν. - 1/13 Φεβ. 1887, σσ. 19 – 23, 34 – 38.

¹¹⁶² *Ευτέρπη*, τόμ. Γ', φυλ. 53 (ή 52), 1 Νοε. 1849, σσ. 688 – 691.

¹¹⁶³ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 152, 15 Ιουλ. 1856, σσ. 190 – 192.

¹¹⁶⁴ Σίμος Κοσμά Μπαλάνος, «Αριστ. Π. Κούζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 477.

¹¹⁶⁵ *Παρνασσός*, τόμ. ΙΓ', Σεπτ. – Δεκ. 1890, σσ. 574 – 577.

οποίες οι κατηγορούμενοι ήταν ταύροι, χοίροι, ίπποι, βόδια, ποντικοί, αρουραίοι, αλέκτορες, βδέλλες, κάμπιες, μύγες, σκουλήκια, ακρίδες. Η διαδικασία την οποία ακολουθούσαν στις δίκες αυτές δεν ήταν ίδια σε όλες τις περιπτώσεις. Διέφεραν οι δίκες που γίνονταν κατά ζώων που μπορούσαν να συλληφθούν και να οδηγηθούν σωματικά στο δικαστήριο, όπως κατά ταύρων, ίππων, από αυτές κατά εντόμων, δηλ. κατά κατηγορουμένων που δεν μπορούσαν να συλληφθούν και να οδηγηθούν ενώπιον του δικαστή. Ο Μπαλάνος ασχολείται με την πρώτη περίπτωση, δηλ. τη διαδικασία που τηρούσαν προκειμένου για ζώο που μπορούσε να συλληφθεί. Σε περίπτωση αδικήματος συλλάμβαναν και φυλάκιζαν το ζώο στην περιφέρεια διάπραξης του συμβάντος. Κάποιος έμπειρος ανακριτής αναλάμβανε την υπόθεση και διεξάγονταν ανακρίσεις. Αν αποδεικνυόταν ενοχή, καταδίκάζαν το άτυχο ζώο στην εσχάτη των ποινών, το οδηγούσαν στον τόπο της εκτέλεσης συνήθως με ενδύματα ανθρώπου και άνδρες διορισμένοι για το σκοπό αυτό εκτελούσαν δημόσια την ποινή φορώντας μάλιστα κατά την εκτέλεση της ποινής μανίκια, για να μη μολυνθούν τα χέρια τους από την επαφή με το ζώο και από αυτούς μεταδοθεί το μόλυσμα σε ολόκληρη την κοινωνία. Οι δίκες αυτές ξεκίνησαν το 13^ο αι. και συνέχισαν μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αι., όταν άρχισαν να καταδικάζουν τον κύριο του ζώου που προξένησε τη βλάβη και όχι το παράλογο ζώο, που δεν μπορεί να φέρει ευθύνη των πράξεών του.

Οι δημοσιεύσεις αυτές παραπέμπουν στην εφαρμογή της θανατικής ποινής στη μεταπολεμική Ελλάδα. «Επί Αντιβασιλείας», γράφει ο Αλέξανδρος Σούτσος, «εμπειρόντος λόγου περί των νεοσυστάτων λαιμοτομείων μας, εις πνευματώδης ανήρ εκ των παρ' ημίν απεσταλμένων Διπλωματών είπεν αστείως: - Διατί προσκλαίονται οι φιλελεύθεροι των Ελλήνων ότι κυβερνάται ανελευθέρως η Ελλάς; Μία των πρώτων εφευρέσεων της γαλλικής επανάστασεως, η γιλλιοτίνα, δεν εσυστήθη πρό μικρού εις την ελληνικήν Πολιτείαν από γαλλόφρονα μέλη της Αντιβασιλείας;». ¹¹⁶⁶ Η Αντιβασιλεία εμφανίζει για πρώτη φορά τη λαιμητόμο στο Ναύπλιο και η απαίσια μηχανή αρχίζει το μακάβριο έργο της. «Και είναι τόσοι οι κομμένοι και όλα τα μπουντρούμια κ' οι χάμες γιομάτες – γράφει ο Μακρυγιάννης. Και ποιοι είναι αυτοί που σκοτώνονται και είναι φυλακωμένοι; Όλο οι αγωνισταί...». ¹¹⁶⁷ «... Όσοι αγωνιστές απόμειναν, οι περισσότεροι νηστικοί και δυστυχισμένοι, μην υποφέροντας τη δυστυχία πάνε ληστές και τους πιάνει η δικαιοσύνη με τη δύναμή της, βάνει τη τζελατίνα και τους κόβει. Και γιομάτες οι φυλακές του κράτους...». ¹¹⁶⁸

Όμως η θανατική ποινή δεν επιβαλλόταν χωρίς δυσκολίες και εμπόδια στη χώρα μας. Η ποινή του θανάτου δε συνάντησε την αποδοχή του ελληνικού λαού και των φωτισμένων εκπροσώπων του, ούτε έδρασε «φρονιματιστικά» ή «παραδειγματικά». Έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δε είχε βρει την αποδοχή της κοινής γνώμης και προκαλούσε συνεχώς σκεπτικισμό ως προς την αποτελεσματικότητα των εκτελέσεων. ¹¹⁶⁹ Στο *Σωτήρα* των αρχών του 1835 βρίσκεται πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Κατάργησις της ποινής του θανάτου», όπου αποκαλούνται εχθροί της προόδου του ανθρώπινου πνεύματος οι οπαδοί της ποινής του θανάτου, οι οποίοι μεταχειρίζονται αυτά τα όπλα, για να υποστηρίξουν τις

¹¹⁶⁶ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 156.

¹¹⁶⁷ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 16.

¹¹⁶⁸ Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τόμ. β', Αθήνα χ. χρ., σ. 131..

¹¹⁶⁹ Βασίλης Δωροβίνης, «Θανατική ποινή: Η πρώτη εφαρμογή της και “υποδοχή” της στη νεότερη Ελλάδα», *Νομικό Βήμα* 29 (1981), σσ. 1459 – 1462.

αποτρόπαιες θεωρίες τους και να εμποδίσουν την ανάπτυξη του πολιτισμού και όλων των φιλόanthρωπων αρχών του αιώνα τους.¹¹⁷⁰

«Η πιο τρομερή από τις ποινές που επιβάλλει η δικαιοσύνη», γράφει επίσης ο Αμπού, «είναι σε όλες τις χώρες η πιο εύκολη να εκτελεσθεί... Δεν συμβαίνει έτσι στο βασίλειο της Ελλάδας και η εφαρμογή της θανατικής ποινής στάθηκε εκεί αδύνατη ως το 1847. Η κυβέρνηση ζήτησε έναν δήμιο μέσα στη χώρα. Δεν βρήκε διόλου. Έφερε δυο ή τρεις φορές απ' έξω. Τους είδε να τους σκοτώνει ο λαός. Σκέφτηκε να πάρει στρατιώτες για εκτελεστές. Η γερουσία δεν το επέτρεψε. Τέλος βρήκαν έναν άνθρωπο αρκετά πεινασμένο για να δώσει ένα χέρι στο θλιβερό έργο της ανθρώπινης δικαιοσύνης. Αυτός ο δυστυχισμένος ζει μόνος, μακριά από την Αθήνα, σε ένα φρούριο όπου τον φυλάγουν στρατιώτες. Τον φέρνουν κρυφά με καράβι την παραμονή της εκτέλεσης. Τον ξαναπάνε, στα γρήγορα, πίσω μόλις κάνει τη δουλειά του. Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την άσκηση του λειτουργήματός του, οι στρατιώτες τον περιτριγυρίζουν για να προστατεύσουν τη ζωή του. Όταν ο υπουργός της δικαιοσύνης ένοιωσε αρκετά ευτυχής βρίσκοντας ένα δήμιο, υπήρχαν στις φυλακές τριάντα ή σαράντα καταδικασμένοι σε θάνατο που περίμεναν υπομονετικά τη σειρά τους. Ξεμπερδεψαν όπως μπόρεσαν αυτή την καθυστέρηση. Η καρμανιόλα υψώνεται λίγο έξω από την Αθήνα, στην είσοδο του σπηλαίου των Νυμφών. Το ικρίωμα έχει το ύψος του ανθρώπου και η φρίκη του θεάματος αυξάνεται απ' αυτό. Στους θεατές φαίνεται ότι δεν θάχαν παρά να απλώσουν το χέρι για να σταματήσουν το μαχαίρι και νοιώθουν συνένοχοι του χυμένου αίματος. Αλλά εκείνο που προσθέτει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον σ' αυτή τη νόμιμη τραγωδία είναι ότι ο κατάδικος υπερασπίζεται τη ζωή του. Ο νόμος ορίζει ότι προχωρεί ελεύθερα προς το μαρτύριο και ότι τα χέρια του δεν είναι δεμένα. Οι περισσότεροι όμως από τους καταδίκους, ληστές επαγγελματίες, είναι άνδρες ρωμαλέοι που δεν παραλείπουν ποτέ να παλαίψουν με τον δήμιο. Μια εκτέλεση αρχίζει σαν μονομαχία όπου η δικαιοσύνη βρίσκεται πάντα σε πλεονεκτική θέση γιατί είναι οπλισμένη με ένα μακρουλό εγχειρίδιο. Όταν ο κατάδικος τραυματισθεί οκτώ ή δέκα φορές και χάσει δυνάμεις με όλο το αίμα του, προχωρεί ελεύθερα στο μαρτύριο και το κεφάλι του πέφτει. Ο κόσμος γυρίζει στην πόλη, και αναρωτιέται πως θα μπορούσε να τα καταφέρει να σκοτώσει το δήμιο. Να το δίδαγμα αυτής της τραγωδίας».¹¹⁷¹

Ακόμη και στην τιμωρία των ληστών του Δήλεσι, περίπτωση στην οποία εφαρμόστηκε παραδειγματικά και προκάλεσε θεαματική προσέλευση του κοινού, είναι αμφίβολο πόσο συνάντησε την αποδοχή του ελληνικού λαού και των πνευματικών ανθρώπων.¹¹⁷² Υπήρχε μεγάλη δυσκολία στην επιλογή των δημίων εξ αιτίας της δυσφορίας των Ελλήνων να γίνονται όργανα εκτελέσεων των καταδίκων.¹¹⁷³ Ο περιηγητής Γκαστόν Ντεσάν γράφει ότι «ποτέ δεν βρέθηκε στην Ελλάδα αξιοπρεπής άνθρωπος να γίνει δήμιος» και σημειώνει ότι ένας κατάδικος προτίμησε να εκτελεσθεί παρά να γίνει δήμιος.¹¹⁷⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι το σύνταγμα του 1864 είχε καταργήσει την απάνθρωπη ποινή του πολιτικού θανάτου προβλέποντας επιεικέστερη μεταχείριση για τους πολιτικούς εγκληματίες.¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 1461.

¹¹⁷¹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 166 – 167.

¹¹⁷² Βασίλης Δωροβίνη, «Θανατική ποινή: Η πρώτη εφαρμογή της και “υποδοχή” της στη νεότερη Ελλάδα», ό. π., σ. 1459.

¹¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 1461.

¹¹⁷⁴ Gaston Deschamps, *La Grece d' aujourd'hui*, Paris 1897, σ. 169.

¹¹⁷⁵ Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, ό. π., σ. 85.

Επίσης οι λόγιοι αναφέρονται και στα φρικιαστικά εγκλήματα που διαπράττονται στο όνομα της θρησκείας κατά την εποχή του Μεσαίωνα. Το 1901 στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας δημοσιεύεται ανώνυμα από το έργο του Δι-μά το «Ιστορικά σελίδες. Ιερά εξέτασις». ¹¹⁷⁶ Σύμφωνα με τη δημοσίευση η Ιερά Εξέταση εμφανίσθηκε στην Ισπανία, όπου ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε Ιουδαίους, Άραβες και χριστιανούς οδήγησε στην επιβολή μέσων εξόντωσης των αντιπάλων. Το 1233 η Ιερά Εξέταση εμφανίσθηκε στην Καστίλλη, Ναβάρρα και Αραγονία (Αραγώνα), αλλά εγκαταστάθηκε το 1480 στο Τολέδο, όπου ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα με την εισήγηση της βουλής και τη σύμπραξη των αντιπροσώπων του πάπα αποφάσισαν να κανονίσουν μέσω της θρησκείας την έκρυθμη πολιτική κατάσταση της χώρας. Πρώτος ιεροεξεταστής εκλέχθηκε ο πνευματικός της βασίλισσας Θωμάς Τουρκοεμάδας, ιερέας του τάγματος των Δομινικανών της Σεβίλλης. Ο Τουρκοεμάδας οδήγησε στον πανικό όχι μόνο τους αιρετικούς και τους αλλόθρησκους, αλλά και τους πιο πιστούς καθολικούς, αφού φυλάκισε δύο επισκόπους του πάπα χωρίς σπουδαία αιτία και παρέδωσε στις φλόγες τη βιβλιοθήκη του πρίγκιπα Ερρίκου της Αραγονίας, ενώ σε χιλιάδες αριθμούνται τα θύματά του.

Η δημοσίευση αυτή προφανώς παραπέμπει στην έκρυθμη κατάσταση που προκλήθηκε στην Αθήνα το 1901, που υπήρξε έτος θρησκευτικού φανατισμού για τη χώρα μας με τα «Ευαγγελικά», τη μετάφραση δηλ. των Ευαγγελίων στη δημοτική γλώσσα, στα οποία βρέθηκαν αντιμέτωποι εκκλησιαστικοί και κρατικοί παράγοντες, αστυνομία, φοιτητές, λαός. Τότε ήρθαν στην επιφάνεια οι αντιπάθειες προς τη βασίλισσα Όλγα λόγω της ρωσικής καταγωγής της, σε στιγμή που ο σλαβισμός ήταν αντιμέτωπος με τον ελληνισμό, και ακολούθησε το τέλος της πρώτης πρωθυπουργίας του Θεοτόκη. ¹¹⁷⁷

Επίσης στη μεσαιωνική εποχή τα κακουργήματα είχαν και «άγιο» σκοπό. Στο περιοδικό του Ιωάννη Δ. Τανταλίδη στην Κωνσταντινούπολη *Ο Κόσμος* και στη στήλη «Ποικίλα» το 1883 δημοσιεύεται ανώνυμα «Κακούργημα επί σκοπώ φιλανθρωπικώ». ¹¹⁷⁸ Αναφέρεται ότι η φιλάνθρωπη πριγκίπισσα Μαχώ, κόμισσα Artois και Βουργουνδίας (πέθανε το 1330), σε περίοδο χειμώνα και μεγάλης πείνας, κλείδωσε αυτούς που υπέφεραν σε σιταποθήκη και, όταν αποκοιμήθηκαν, τους πυρπόλησε. Κανένας δεν μπόρεσε να διασωθεί.

Μέσα από τη δημοσίευση αυτή υπονοούνται οι συνθήκες φιλανθρωπίας απέναντι στη ζητιανιά, στη φτώχεια και στην εξαθλίωση που εμφανίσθηκαν στην ελληνική πρωτεύουσα και οι προσπάθειες των αστικών στρωμάτων για επίλυση του προβλήματος, οι οποίες έλαβαν τη μορφή της αγαθοεργίας. ¹¹⁷⁹ Η κεντρική εξουσία ακολούθησε κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες την τακτική της καταστολής-πρόνοιας, προκειμένου να περιορισθεί το φαινόμενο αυτό, που ερχόταν σε ρήξη με τη δυτικοποίηση της καθημερινής ζωής, με τους «εξευρωπαϊσμένους» Έλληνες, που αποτελούσαν φορείς αστικών ιδεών, αξιών, τρόπων ζωής, κοινωνικών σχέσεων και νέων προτύπων κοινωνικής συμπεριφοράς. Οι αστοί και μικροαστοί κάτοικοι της χώρας, που ήθελαν να απαλλαγούν από το παρελθόν τους, για να μοιάσουν στους «κομψούς των μεγάλων

¹¹⁷⁶ *Κόσμος*, περίοδος Β', τόμ. 6, έτος ΣΤ', αρ. 9, 31/13 Ιαν. 1901, σσ. 135 – 136.

¹¹⁷⁷ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897: Τα “Ευαγγελικά”», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σσ. 174 – 177.

¹¹⁷⁸ *Ο Κόσμος*, τόμ. Α', έτος Α', τεύχ. ΜΘ', 20 Αυγ. 1883, σσ. 791 – 792.

¹¹⁷⁹ Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 89. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 – 1940*, ό. π., σ. 37.

πρωτευουσών», δεν μπορούσαν το θέαμα της περιφερόμενης εξαθλίωσης.¹¹⁸⁰ Πώς πλάι στους «εξευρωπαϊσμένους» Έλληνες, γράφει ο Εντμόντ Αμπού, που «ντύνονται ευρωπαϊκά και καβαλλάνε σε άλογα με εγγλέζικη σέλα, μιλάνε την καθαρεύουσα, ξαίρουν τα γαλλικά και συχνά πολλές άλλες γλώσσες, μοιάζουν με όλους τους λαούς της Ευρώπης, οι γυναίκες τους είναι κυρίες που φέρνουν τα φουστάνια τους από το Παρίσι»,¹¹⁸¹ θα μπορούσαν να συνταιριάξουν οι φυσιογνωμίες των φτωχών και των εξαθλιωμένων; Έτσι, από το ένα μέρος μέσω της εγκαθίδρυσης θεσμικού οπλοστασίου και της εφαρμογής συγκεκριμένων διοικητικών και αστυνομικών μέτρων και από το άλλο μέρος μέσω της πρόνοιας, με τη μορφή της παροχής ισχυρών χρηματικών βοηθημάτων, η κεντρική εξουσία επιχείρησε να εξαφανίσει το φαινόμενο αυτό. Εγκαινίασε είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο πολιτική κοινωνικού αποκλεισμού των φτωχών και των εξαθλιωμένων και συντέλεσε στη δημιουργία διαφορετικής κατηγορίας περιθωριοποιημένων πολιτών.¹¹⁸² Απέναντι στο κοινωνικό περιθώριο του φτωχού στη χώρα μας καθώς και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς που ακολουθούσε την κατάσταση αυτή, όπως για παράδειγμα του ζητιάνου, όπου η κρατική μηχανή δεν είχε αναπτύξει ικανούς μηχανισμούς επιβολής, η θέληση της εξουσίας για καταστολή ήταν αμφισβητήσιμη σε αντίθεση με την Ευρώπη, όπου εκεί αμφισβητήθηκε η περιθωριοποίηση του επαίτη. Στην Ελλάδα για παράδειγμα ο ζητιάνος που προσποιούνταν τον ανάπηρο με διάφορα μέσα, εξαπατούσε και τις αρχές. Ήταν γραμμένος σε καταλόγους και προσερχόταν πρώτος σε τυχόν διανομές ρούχων ή τροφίμων.¹¹⁸³ Επίσης πολλοί φτωχοί κατέφευγαν στο στρατό, όπου μοιραζόταν καθημερινά «ό,τι είχε μείνει εις το βάθος του λέβητος».¹¹⁸⁴ Στη Δύση υπήρχε ποινική ρύθμιση, η οποία εφαρμοζόταν, τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις, και η συμπεριφορά αυτή αποτελούσε πλημμέλημα. Στη χώρα μας το αδίκημα αυτό αποτελούσε πταίσμα και δεν υπήρχε ποινική καταστολή.¹¹⁸⁵

Η ανεπάρκεια των κατασταλτικών μέτρων της κεντρικής εξουσίας κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών για περιορισμό των ζητιάνων και των φτωχών και η παρουσία τους ιδίως στο κοινωνικό τοπίο της Αθήνας στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, που ήταν καθημερινή πραγματικότητα, δεν έμενε απαρατήρητη μέσα στον αστικό χώρο της Αθήνας.¹¹⁸⁶ Η φτώχεια, η εξαθλίωση, η ζητιανιά, η νοσηρότητα, η ανυπαρξία υγιεινών συνθηκών διαβίωσης, η παιδική θνησιμότητα, η εγκατάλειψη και η περιπλάνηση των παιδιών, η άγνοια, οι προκαταλήψεις, η ανηθικότητα και γενικά η αβέβαιη ύπαρξη του κόσμου αυτού, αποτελούσαν ορισμένα από τα πολλαπλά πρόσωπα του προβλήματος των φτωχών της χώρας μας, και κύρια της πρωτεύουσας.¹¹⁸⁷ Η παρουσία αυτού του πληθυσμού με την αβέβαιη ύπαρξη, που ζούσε στο όριο της επιβίωσης, σε αντίθεση με τους κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες και κώδικες

¹¹⁸⁰ Στο ίδιο, σσ. 26 – 27.

¹¹⁸¹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Οθωonus*. «*Η σύγχρονη Ελλάδα*». 1854, ό. π., σ. 54.

¹¹⁸² Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ό. π., σσ. 27 - 28.

¹¹⁸³ Μιχάλης Μαυρήs, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», ό. π., σσ. 68 – 69.

¹¹⁸⁴ Mario Vitti (επιμ.), *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνος υπαξιωματικού*, ό. π., σ. 32.

¹¹⁸⁵ Μιχάλης Μαυρήs, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», ό. π., σ. 69.

¹¹⁸⁶ Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ό. π., σσ. 65 – 67.

¹¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 76.

συμπεριφοράς των μεσαιών στρωμάτων της πρωτεύουσας, αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στην αναζήτηση, από μέρους αυτών των στρωμάτων, του «εξευρωπαϊσμένου» τρόπου ζωής που θα «εξύψωνε» την ελληνική κοινωνία στην τάξη των «πολιτισμένων» κοινωνιών της Δύσης.¹¹⁸⁸ Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, απουσία της κρατικής παρέμβασης,¹¹⁸⁹ οι αστοί, κύρια οι Αθηναίοι, επιχειρούν να παρέμβουν στη ζωή του φτωχού πληθυσμού της χώρας, και κύρια της πρωτεύουσας.¹¹⁹⁰ Η παρέμβαση αυτή μέσα στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από την επιταχυνόμενη αστικοποίηση της πρωτεύουσας, την προσπάθεια βιομηχανικής ανάπτυξης και την αναζήτηση νέων λύσεων στο εθνικό ζήτημα, εκδηλώνεται μέσω της δημιουργίας φιλανθρωπικών συλλόγων και εταιρειών και μέσω της ανάληψης πρωτοβουλιών για την ίδρυση πολυάριθμων ιδρυμάτων, με στόχο την εξασφάλιση της φυσικής και ηθικής προστασίας των φτωχών.¹¹⁹¹

Οι λόγοι αναφέρονται και στα εγκληματικά έργα των ανθρώπων του Μεσαίωνα στα οποία απαντά όχι μόνο η ανθρώπινη, αλλά και η θεία δικαιοσύνη. Ο Σπυρίδων Α. Σερεμέτης στην *Πανδώρα* το 1862 δημοσιεύει σχετικά με αυτό για τη «Ροσμόνδη».¹¹⁹² Το ίδιο θέμα δημοσιεύεται ανώνυμα το 1865 στο περιοδικό *Νέα Επτάλοφος* με τίτλο «Η θεία δίκη» (Ιστορική ανάμνησις).¹¹⁹³ Επίσης ο Σ. Α. Σ. στο *Ημερολόγιον ο Χρόνος* του έτους 1887, που εκδόθηκε από το Θ. Κ. Μαγκάκη στην Κωνσταντινούπολη, δημοσιεύει «Ιστορικά μελέται. Η εκδίκησις της “Ροσμόνδης”».¹¹⁹⁴ Όλες αυτές οι δημοσιεύσεις αναφέρονται στον πόλεμο μεταξύ Γεπιδών και Λομβαρδών, όπου νικούν οι Γέπιδες, ενώ ο βασιλιάς των Λομβαρδών Αλβοίνος ζητά τη βοήθεια των Αβάρων. Ο Αλβοίνος, πριν να γίνει βασιλιάς, ζήτησε να καθίσει «παρά την τράπεζαν του πατρός του». Επειδή εκείνος αρνήθηκε, γιατί με βάση το έθιμο, πριν να οπλισθεί ο νεαρός από το χέρι ξένου βασιλιά, απαγορευόταν το παραπάνω, πήγε στους Γέπιδες και ζήτησε από το βασιλιά να σπλίσει το χέρι του. Αν και ο Αλβοίνος είχε σκοτώσει το γιο του βασιλιά, εκείνος σεβόμενος τη φιλοξενία δέχθηκε να πραγματοποιηθεί το αίτημά του. Ο Αλβοίνος όμως άρπαξε με τη βία την κόρη του αδερφού του θύματός του Ροσμόνδη και για να αντιμετωπίσει τους Γέπιδες ζήτησε τη βοήθεια των Αβάρων με βαριές συμφωνίες. Ο πατέρας της Ροσμόνδης, ο οποίος διαδέχθηκε το γέροντα πατέρα του και βασιλιά των Γεπιδών, σκοτώθηκε σε μάχη. Ο Αλβοίνος κατασκεύασε κύλικα από το κρανίο του, την οποία χρησιμοποιούσε στις οινοποσίες του. Ο Περεδάιος όμως δολοφόνησε τον Αλβοίνο και έτσι εκείνη εκδικήθηκε για το θάνατο του πατέρα της.

Επίσης ο ζακυνθινός καθηγητής της γαλλικής γλώσσας και της ιστορίας Μ. Μαρτζώκης¹¹⁹⁵ στην *Κυψέλη* το 1885 παρουσιάζει «Μια ενετική δίκη» (Έκ του αρχείου ευγενούς ενετικής οικογενείας),¹¹⁹⁶ όπου παρουσιάζει την αναποτελεσματικότητα της ανθρώπινης δικαιοσύνης. Ο ίδιος προλογίζει: «Το παρόν ιστόρημα κατεχωρίσθη το πρώτον εν αλλοία μορφή υπό ανωνύμου άγγλου συγγραφέως έν τινι των τελευταίων περιοδικών των υπό του περιπτύστου μυθιστοριογράφου Dickens διευθυνομένων υπό τον

¹¹⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 69.

¹¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 79.

¹¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 71.

¹¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 72.

¹¹⁹² *Πανδώρα*, τόμ. Π', φυλ. 305, 1 Δεκ. 1862, σσ. 429 – 430.

¹¹⁹³ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Α', αρ. 4, 28 Φεβ. 1865, σσ. 64 – 65.

¹¹⁹⁴ *Ημερολόγιον ο Χρόνος* (1887), σσ. 63 – 68.

¹¹⁹⁵ Δ. Α. Λαμπίκης, «Μέμων Μαρτζώκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 734.

¹¹⁹⁶ *Κυψέλη*, τόμ. Β', έτος Β', Ιαν. - Φεβ. 1885, σσ. 251 – 256, 280 – 285.

τίτλον “The case of the Gambareschi”. Κατόπιν δε το αυτό θέμα επραγματεύθη ο γνωστός γάλλος συγγραφεύς Forques. Το κατ’ εμέ προσπάθησα, ακολουθών μάλλον την αγγλικήν έκθεσιν, να διασκευάσω το περίεργον τούτο γεγονός επί το αφηγηματικώτερον». Αναφέρεται στη δολοφονία του πλούσιου αδαμαντοπώλη της Βενετίας Αντωνίου Τόλδου στις 25 Φεβρουαρίου 1525. Για το φόνο κατηγορήθηκε ο φοιτητής Λαμπρινός Ζιοβά από το Πατάβιο. Ο δράστης όμως ήταν ο Λαμπρινός από την ιδιαίτερα επιφανή οικογένεια των Gambara από τη Βρεσκία, ο οποίος διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με τη σύζυγο του Τόλδου, τη Λουκρητία. Ο Λαμπρινός τελικά αθωώθηκε για πολιτικούς λόγους με την εγγύηση του Κονταρίνη. Η ανθρώπινη δικαιοσύνη δε λειτούργησε, στάθηκε ανεπαρκής, λειτούργησε όμως η θεία δίκη. Λίγα χρόνια αργότερα στεγάζονταν σε νοσοκομείο άνδρας φρενοβλαβής, ο Λαμπρινός Gambara, και γυναίκα από οδυνηρή ασθένεια, η Λουκρητία Τόλδου.

Η πίστη αυτή για τη θεία δίκη, που πιθανόν πηγάζει από το εκκλησιαστικό εδάφιο «εγώ γαρ ειμι κύριος ο θεός σου, θεός ζηλωτής αποδιδούς αμαρτίας πατέρων επί τέκνα έως τρίτης και τετάρτης γενεάς τοις μισούσιν με και ποιών έλεος εις χιλιάδας τοις αγαπώσιν με και τοις φυλάσσουσιν τα προστάγματά μου»,¹¹⁹⁷ δεν υπάρχει μόνο στο Μεσαίωνα, αλλά και στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, όπου διαπιστώνεται έντονη θρησκευτική έξαρση μέσα στον ελληνικό συνειδησιακό χώρο και παρατηρείται βαθιά αφοσίωση στην ορθοδοξία και στη θρησκευτική ζωή.¹¹⁹⁸

Για το ρόλο της μεσαιωνικής αστυνομίας το 1855 ο λόγιος από τη Θήρα Ι. Δε - Κιγάλλας στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Άγρυπνος αστυνομία» στη στήλη «Διάφορα».¹¹⁹⁹ Αναφέρει ότι, ενώ ο γάλλος πρίγκιπας Κράων διέμενε προσωρινά στη Βενετία επί δημοκρατίας, του έκλεψαν το πορτοφόλι με όλα τα υπέρπυρα (= νομίσματα) που βρίσκονταν μέσα σε αυτό. Αγανακτισμένος τόλμησε να πει ότι η δημοκρατική κυβέρνηση περισσότερο κατασκοπεύει τις πράξεις των πολιτών παρά επαγρυπνεί για την ασφάλειά τους. Τέτοια ιδέα έχοντας για την κυβέρνηση, δε θέλησε να καταγγείλει στην αστυνομία την κλοπή, αλλά επιβιβάσθηκε σε πλοίο και αναχώρησε την επόμενη ημέρα. Μόλις όμως εκείνος απομακρύνθηκε, λέμβος κατευθύνθηκε προς το πλοίο με την ερυθρή σημαία της αστυνομίας και άγνωστος με προσωπίο πλησίασε τον πρίγκιπα και του έδειξε ανθρώπινο πτώμα που κρατούσε στα χέρια του το χρυσούφαντο πορτοφόλι του. Ο άγνωστος παρέδωσε τα χρήματα στον πρίγκιπα και τον διέταξε να μην ξαναγυρίσει στον τόπο αυτό, επειδή κατέκρινε την κυβέρνησή του.

Το 1889 επίσης στην *Κλειώ* δημοσιεύεται ανώνυμα «Η δρακόντειος αυστηρότης της ενετικής δημοκρατίας» στη στήλη «Ποικίλα»,¹²⁰⁰ η οποία στην καταδίωξη των πολιτικών εγκληματιών είναι γνωστή από πολλά ιστορικά παραδείγματα. Ένα από τα πολλά είναι και το εξής: Ο ζωγράφος Van Stockade από το Nimwegen είχε προσκληθεί στη Βενετία, για να επιδιορθώσει τις κατεστραμμένες τοιχογραφίες σε κάποια εκκλησία. Κάποια ημέρα δύο νεοφερμένοι Γάλλοι στη Βενετία, επισκέφθηκαν την εκκλησία, στην οποία εργαζόταν ο Stockade, και συζήτησαν αρχικά για την τέχνη και έπειτα για την πολιτική. Οι Γάλλοι μίλησαν επικριτικά για την κυβέρνηση της Βενετίας και την τυραννία των αρχόντων. Ο Stockade εκφράσθηκε με μεγάλη προσοχή και περίσκεψη επαινώντας την κυβέρνηση και εγκωμιάζοντας την υψηλή βουλή. Μετά από δύο εβδομάδες ο ζωγράφος,

¹¹⁹⁷ Έξοδος, κεφ. 20.

¹¹⁹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 374 – 376, 388 – 389.

¹¹⁹⁹ *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ', φυλ. 134, 15 Οκτ. 1855, σ. 385.

¹²⁰⁰ *Κλειώ*, τόμ. Ε', αρ. 9 (105), 1/13 Μαΐ. 1889, σ. 142.

όταν πια είχε ξεχάσει τη συνομιλία με τους Γάλλους, προσκλήθηκε από τη βουλή των δέκα και ρωτήθηκε πως είχε εκφραστεί προς τους Γάλλους για τη δημοκρατία. Ο Stockade ομολόγησε όλη την αλήθεια. Στη συνέχεια ο δικαστής τον ρώτησε αν μπορούσε να αναγνωρίσει τους δύο Γάλλους. Όταν ο ζωγράφος έδωσε καταφατική απάντηση, οδηγήθηκε σε πλαϊνή αίθουσα, όπου είδε με φρίκη και τους δύο απαγχονισμένους. Ο δικαστής στράφηκε προς το φοβισμένο ζωγράφο και του είπε «άπελθε ήδη και μάθε ότι η Ενετική δημοκρατία δεν έχει ανάγκη υπερασπιστού, οίος συ». Ο Stockade εγκατέλειψε τη Βενετία την ίδια ημέρα.

Οι δημοσιεύσεις αυτές οδηγούν στο θεσμό της ελληνικής αστυνομίας και της χωροφυλακής. Στην Ελλάδα με τη σύσταση της χωροφυλακής το 1836 και την ενσωμάτωση των πολεμιστών του αγώνα και των ληστών σε αυτή η καθαρότητα των εννοιών ομαλό – ανώμαλο και νόμιμο – παράνομο, που διέκρινε τη δυτική πρακτική, ανατρέπεται. Η χωροφυλακή απορρόφησε ικανό αριθμό ατάκτων που είχαν καταφύγει στη ληστεία και οι οποίοι θεωρούνταν κατάλληλοι να ανακαλύπτουν τους ληστές, στους οποίους είχαν προσφέρει στο παρελθόν υπηρεσίες.¹²⁰¹ Ο θεσμός της αστυνομίας και της χωροφυλακής κατά το 19^ο αιώνα χαρακτηρίζεται επίσης από διάσταση ανάμεσα στην κρατική βούληση για ρύθμιση της κοινωνικής συμπεριφοράς και στην αδυναμία και έλλειψη ζήλου των αστυνομικών αρχών για εφαρμογή της κρατικής βούλησης.¹²⁰² Παρατηρούνταν, σε όλη τη διάρκεια της εποχής που εξετάζουμε, πλημμελής εκτέλεση καθηκόντων λόγω ανικανότητας και απειρίας των πρώτων σωμάτων ασφαλείας και λόγω της εμπλοκής των αστυνομικών αρχών στο φαύλο κύκλο της μετάθεσης των ευθυνών από τον ένα φορέα στον άλλο. Η αστυνομία προς τις δημοτικές αρχές, αυτές προς το Υπουργείο Εσωτερικών, εκείνο προς τις αστυνομικές αρχές με συστάσεις και εγκυκλίους για πιστή εφαρμογή των νόμων και διατάξεων, και αντίστροφα.¹²⁰³ Επιπλέον οι συνεχείς αλλαγές που επέρχονταν στο θεσμό της αστυνομίας, η πολύ περιορισμένη δράση της στην πάταξη της ληστείας και της επαιτείας, η ανυπαρξία φυλακτικών καταστημάτων, η εμπλοκή της πολιτικής ηγεσίας στην άσκηση απονομής της δικαιοσύνης, η αναποτελεσματικότητα του εκφοβισμού μέσω των ποινών και των οργάνων απονομής της δικαιοσύνης, αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες δράσης της αστυνομίας στα προβλήματα της κοινότητας και έκαναν φανερή τη ρευστότητα του χαρακτήρα της ως κυρίαρχου οργάνου κοινωνικού ελέγχου.¹²⁰⁴

Συμπερασματικά λοιπόν μέσα από τις μεσαιωνικές δημοσιεύσεις στα περιοδικά του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} προβάλλει το ανεπαρκές ελληνικό σύστημα δικαιοσύνης και αστυνόμευσης. Από όσα αναφέρθηκαν φαίνεται ότι η ποινική δικαιοσύνη και νομοθεσία του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα δεν είναι ικανή να διαγράψει τα σταθερά όρια μεταξύ του νόμιμου και του παράνομου και χαρακτηρίζεται από διάσταση μεταξύ ρύθμισης και εφαρμογής του δικαίου.¹²⁰⁵ Είναι γνωστό ότι στη μετεπαναστατική

¹²⁰¹ Μιχάλης Μαυρής, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», ό. π., σσ. 69 – 70. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Η αναδιοργάνωση του στρατού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 40. Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σ. 95.

¹²⁰² Μιχάλης Μαυρής, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», ό. π., σ. 59.

¹²⁰³ Στο ίδιο, σ. 62.

¹²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 64.

¹²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 53.

κοινωνία και κύρια μέσα από το ελληνικό πανεπιστήμιο υποστηρίζεται η λόγια παράδοση στην αντίθεση μεταξύ λόγιας και δημοτικής παράδοσης,¹²⁰⁶ η οποία επεκτείνεται και στον παράγοντα του δικαίου επιδρώντας στη διαμόρφωσή του. Η λόγια τάση, εκδήλωση του ρομαντισμού της Δύσης κατά το 19^ο αιώνα, διαδίδεται και κυριαρχεί και στο δίκαιο της μόλις απελευθερωμένης από τον τουρκικό ζυγό Ελλάδας απομακρύνοντας από τη νομική ζωή του τόπου το λαϊκό δίκαιο. Ο επιστημονικός μόχθος των κορυφαίων ελλήνων νομομαθών επιβάλλει στο δίκαιο τη λόγια παράδοση σε βάρος της δημοτικής παράδοσης, νομιμοποιεί το ξένο δίκαιο, το γερμανορωμαϊκό, σε βάρος του εθνικού.¹²⁰⁷ Ο καθηγητής Παύλος Καλλιγιάς είναι ο κατεξοχήν πρόμαχος της ολοκληρωτικής επιβολής του δικαίου αυτού. Από το 1840 δίνει μάχη, για να εξοβελίσει το έθιμο και το παραδοσιακό ελληνικό δίκαιο από την ελληνική νομική ζωή. Είναι επίσης ο κύριος εμπνευστής των νομικών μέτρων κατά την περίοδο 1880 - 1890.¹²⁰⁸

Όμως η εφαρμογή του γραπτού δικαίου βρίσκεται σε αντιπαλότητα με το λαϊκό δίκαιο σε όλη την περίοδο του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20ού.¹²⁰⁹ Η εμμονή της ελληνικής νομοθεσίας σε δυτικά πρότυπα του ευρωπαϊκού νομικού πνεύματος έρχεται σε διάσταση με την πρακτική εφαρμογή αυτών των προτύπων, που έχει καθαρά ελληνικό χαρακτήρα, δηλ. ταυτίζεται με τα ήθη και τα έθιμα μιας αγροτικά δομημένης κοινωνικά συνείδησης, με έντονο συγκινησιακό και τοπικιστικό περιεχόμενο, που αναιρεί κάθε απόπειρα κατοχύρωσης της αστικής νομοθετικής αντίληψης.¹²¹⁰ Η σύγκρουση του νόμου και του γραπτού δικαίου με το έθιμο και τη λαϊκή δικαιοσύνη μεταφράζεται σε σύγκρουση ανάμεσα στην αντίληψη της προσφοράς της αφηρημένης και παγκόσμιας νομικής λογικής, της αστικής λογικής, και στην αντίληψη της συντήρησης της προαστικής ελληνικής ιδιαιτερότητας.¹²¹¹ Απαραίτητο είναι λοιπόν, όπως προκύπτει από τις παραπάνω δημοσιεύσεις, να καταργηθεί το έθιμο, η προκατάληψη, η βιαιότητα και η αυθαιρεσία στην ελληνική δικαιοσύνη και να πραγματοποιηθεί η ανεξαρτητοποίηση της δικαστικής εξουσίας από το κράτος και από την πολιτική ζωή, όπως τουλάχιστον αυτό γίνεται αντιληπτό στις ευρωπαϊκές αστικές κοινωνίες.¹²¹² Επίσης απαραίτητη είναι η ανεξαρτητοποίηση της εκκλησίας από το κράτος. Η παρέμβαση του ελληνικού κράτους στα εκκλησιαστικά πράγματα, η οποία αποτελεί βασική αρχή από τη σύστασή του,¹²¹³ έρχεται σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στην Ευρώπη κατά το 19^ο αιώνα, όπου με τη βοήθεια των φιλελεύθερων συνταγμάτων κατορθώνει η εκκλησία να πετύχει την ανεξαρτησία της.¹²¹⁴ Στόχος των λογίων λοιπόν για την ελληνική κοινωνία είναι η

¹²⁰⁶ Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λοιγωτατισμός*, ό. π., σσ. 82 – 84.

¹²⁰⁷ Ν. Πανταζόπουλος, *Από της «λόγιας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα. Συμβολή εις την ιστορίαν των πηγών του νεοελληνικού δικαίου*, Αθήναι 1947, σσ. 300 – 303. Έλλη Σκοπετεά, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 191 – 194.

¹²⁰⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895: Η τόνωση της “ασφάλειας δικαίου” στις συναλλαγές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό. π., σ. 48.

¹²⁰⁹ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός: Οι δρόμοι για την αστική ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό. π., σ. 62.

¹²¹⁰ Μιχάλης Μαυρής, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», ό. π., σ. 59.

¹²¹¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895: Η τόνωση της “ασφάλειας δικαίου” στις συναλλαγές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό. π., σ. 48.

¹²¹² Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός: Οι δρόμοι για την αστική ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό. π., σσ. 62 – 63.

¹²¹³ Σπύρου Τρωάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, ό. π., σσ. 63 – 68.

¹²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 69.

επικράτηση της αστικής λογικής, ο εξοβελισμός από το νομικό στερέωμα των επιβιώσεων του εθνικού δικαίου που χαρακτήριζε την προεπαναστατική Ελλάδα, δηλ. ο εξαστισμός της νομοθεσίας, ώστε να εναρμονισθεί η ελληνική νομοθεσία και κοινωνία με τα ευρωπαϊκά πρότυπα¹²¹⁵ και να πετύχει τους στόχους που έχουν ήδη τονισθεί σε εθνικό επίπεδο, δηλ. την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας¹²¹⁶ και την επέκτασή της στην Ανατολή.¹²¹⁷

¹²¹⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895: Η τόνωση της “ασφάλειας δικαίου” στις συναλλαγές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 48.

¹²¹⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 363.

¹²¹⁷ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 72, 325.

Κεφάλαιο γ

Περί Πολιτικής

Η άμεση επιτυχία της ελληνικής επανάστασης ήταν η δημιουργία νέου, ανεξάρτητου από την οθωμανική αυτοκρατορία, κράτους με ομοιογενή ελληνικό πληθυσμό. Χάρη στο γεγονός αυτό ανατράπηκε ριζικά η υπάρχουσα από το 1453 έως το 1821 κατάσταση, εποχή κατά την οποία δεν υπήρχε πουθενά στον κόσμο κράτος ελληνικό, για να ασκούν οι Έλληνες εξουσία και να επιδιώκουν την προαγωγή των ελληνικών συμφερόντων.¹²¹⁸ Οι μηχανισμοί της εξουσίας, μετά την επανάσταση, είναι αδύνατο να ερμηνευθούν, αν δεν κατανοηθεί η πράξη της ίδρυσης του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου. Δεν πρόκειται για πράξη άμεσης συμφωνίας μεταξύ των αντίπαλων μερών, του τουρκικού κράτους και του ελληνικού λαού. Πρόκειται για πράξη μεταξύ των κυρίως ενδιαφερόμενων Μεγάλων Δυνάμεων, που επέβαλλαν τους όρους τους στην οθωμανική αυτοκρατορία και στην ελληνική επανάσταση. Πάνω στη βάση αυτή οργανώθηκε και η μορφή της εξουσίας στο νέο κράτος. Η εκλογή του προσώπου του ανώτατου άρχοντα ήταν και αυτή αντικείμενο συμβιβασμού και όχι αντικειμενικά ελεύθερη επιλογή των μελλοντικών υπηκόων του. Ο βασιλιάς λειτούργησε ως εγγυητής της τήρησης των όρων του διεθνούς συμβιβασμού. Η ιδρυτική πράξη δηλαδή του ελεύθερου ελληνικού κράτους δεν αποτέλεσε έκφραση της συλλογικής βούλησης του ελληνικού λαού, αλλά πράξη επιβολής «εκ των άνω και εκ των έξω».¹²¹⁹ Αυτό όμως ταυτόχρονα σήμαινε για το ελληνικό κράτος ότι από την ώρα που άρχισε να παίρνει υπόσταση υιοθετήθηκαν δυτικά πολιτικά σχήματα και συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα και ότι απομακρύνθηκαν οι Έλληνες από την εξουσία.¹²²⁰

Οι έλληνες λόγιοι με θέματα δημοσιευμένα στον τύπο της εποχής δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το πολιτειακό θέμα, για το καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε στη χώρα μας μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και σε όλη την περίοδο έως τους Βαλκανικούς πολέμους. Έτσι στον *Ευρωπαϊκό Εραμιστή*, που κυκλοφορεί στην Αθήνα από τους Π. Αργυρόπουλο, Γ. Βέλλιο, Κ. Δόσιο, Φίλ. Ιωάννου, Π. Καλλιγά, Ν. Λεβαδέα, Κ. Παπαρρηγόπουλο, Α. Ρ. Ραγκαβή, Α. Σαμουρκάση (1840 – 1843),¹²²¹ δημοσιεύεται το 1843 η μελέτη «Πολιτική. Το πολίτευμα της Αγγλίας» (Εκ των περί Πολιτειογραφίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου).¹²²² Ο καθηγητής Μανούσης καταγόταν από τα Σιάτιστα της Μακεδονίας και έλαβε ευρωπαϊκή παιδεία, στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση στις ελληνικές σχολές Τεργέστης και Βιέννης, ενώ τις επιστημονικές σπουδές στη φιλολογία και στη φιλοσοφία στα γερμανικά πανεπιστήμια. Με τη σύσταση

¹²¹⁸ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σ. 10. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 8.

¹²¹⁹ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 171 - 172.

¹²²⁰ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σ. 12. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 9. Νίκος Γ. Σβορόνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, ό. π., σ. 77. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 108. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σ. 144.

¹²²¹ – Π., «Ευρωπαϊκός Εραμιστής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 783.

¹²²² *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, τόμ. Α' (1842 – 43), τόμ. Α' του Β' έτους (1843), φυλ. Η', σσ. 497 – 537, τόμ. Β' του Β' έτους (1843), φυλ. Θ', σσ. 569 – 615.

του πανεπιστημίου το 1837 διορίστηκε επίτιμος καθηγητής της πολιτειογραφίας.¹²²³ Στο δημοσιευμένο απόσπασμα που προέρχεται από τις παραδόσεις του στο πανεπιστήμιο αναφέρεται στην Αγγλία ως μητέρα των πολιτικών ελευθεριών της νεότερης Ευρώπης και ως παράδειγμα της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης. Η χώρα αυτή εξ αιτίας των πολιτικών αγαθών και πλεονεκτημάτων της αναδείχθηκε σε βιομηχανική, εμπορική και θαλάσσια δύναμη, σε χώρο της σκέψης, της έρευνας και των εφευρέσεων. Στην Αγγλία διατυπώθηκαν θεμελιώδεις αρχές της φιλοσοφίας και των επιστημών. Υπήρξε πατρίδα του Βάκωνα, του Νεύτωνα, του Βαττ. Το πολίτευμα της Αγγλίας του 19^{ου} αι. είχε την αρχή του στις αρχές της πολιτικής ελευθερίας, που προήλθαν από τους θεσμούς των Σαξόνων, που την κατέκτησαν κατά τον 5^ο και τον 6^ο αι., και των Νορμανδών, που την κατέκτησαν το 1066 επί Γουλιέλμου.

Η δημοσίευση αυτή οδηγεί στο καθεστώς που επιβλήθηκε με τους Βαυαρούς και την αντίδραση προς αυτό. Οι ξένοι προστάτες επέβαλαν συγκεκριμένο πολιτειακό σύστημα, την απόλυτη μοναρχία, και συγκεκριμένο ηγεμόνα, τον Όθωνα.¹²²⁴ Ο βασιλιάς Όθωνας, δευτερότοκος γιος του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, ανακηρύχθηκε βασιλιάς της Ελλάδας από τη Διάσκεψη του Λονδίνου, το Φεβρουάριο του 1832. Αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο στις 6 Φεβρουαρίου 1833, ανήλικος, με τριμελές συμβούλιο Αντιβασιλείας και συνοδευόμενος από μικρό στράτευμα 3.500 Βαυαρών.¹²²⁵ Αναφέρει ο Φωτιάδης: «Στις 13 του Γενάρη, φάνηκε να περνάει ανοιχτά από το Ναβαρίνο η μεγάλη αυτή αρμάδα, που έφερνε στην Ελλάδα έναν δεκαοχτάχρονο Γερμανό πρίγκιπα για βασιλιά..... Τ' Ανάπλι γνώριζε μια από τις πιο επίσημες ώρες του. Χιλιάδες άνθρωποι, που είχαν ζήσει τον μεγάλο αγώνα της λευτεριάς, τρέξανε απ' όλον το Μοριά να χαρούνε πραγματοποιημένα τα όνειρά τους, όπου γι' αυτά εκατοντάδες χιλιάδες αδέρφια κι αδερφές τους μαρτύρησαν, παλουκώθηκαν, σφάχτηκαν, σκοτώθηκαν, ατιμάστηκαν, στέναζαν οδαλίσκες στα χαρέμια των πασάδων και δούλευαν σκλάβοι στα τσιφλίκια τους. Ελπίζανε πως οι πολυχρόνιοι εμφύλιοι σπαραγμοί των πολιτικάντηδων, των κοτσαμπάσηδων και των καπεταναίων θα παίρνανε τέλος και πως τούτοι οι Ευρωπαίοι, που μας τους έφερναν τώρα κυβερνήτες, θα μας βάζανε στο δρόμο της δικαιοσύνης και του πολιτισμού».¹²²⁶ Ως τη μέρα της ενηλικίωσής του (1^η Ιουνίου 1835) η Αντιβασιλεία διοικούσε την Ελλάδα αυθαίρετα και ανεξέλεγκτα. Οι πιο σημαντικές θέσεις δόθηκαν στους Βαυαρούς.¹²²⁷ Η γραφειοκρατία, ο συγκεντρωτισμός και το γράμμα του νόμου, στον τύπο και όχι στην ουσία, ήταν τα χαρακτηριστικά της.¹²²⁸ Η τριμελής Αντιβασιλεία που κυβέρνησε την Ελλάδα, όσο ο Όθωνας ήταν ανήλικος, φυλάκισε τον ελευθερωτή της χώρας Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, εφάρμοσε λογοκρισία, κατέστρεψε με το νόμο «περί Δήμων» το παραδοσιακό κοινοτικό σύστημα της αυτόνομης ελληνικής τοπικής αυτοδιοίκησης, χρησιμοποίησε βαυαρικά στρατεύματα, για να επιβάλλει την τάξη και

¹²²³ Ν. Καλομενόπουλος, «Θεόδωρος Μανούσης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 626.

¹²²⁴ Μελέτης Η. Μελετόπουλος (πρόλογος των καθηγητών Δ. Τσάτσου και Α. Λοβέρδου), *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, Αθήνα 1994, σσ. 36 – 37.

¹²²⁵ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 70 – 71. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, ό. π., σ. 77.

¹²²⁶ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σσ. 117 – 118.

¹²²⁷ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 71.

¹²²⁸ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 150. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Πολίτευμα. Εσωτερικές πολιτικές διαδικασίες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 13.

γενικά υπήρξε ακραία, άδικη και υπερβολικά αυστηρή. Έτσι η ενηλικίωση του Όθωνα έγινε δεκτή από το λαό με ανακούφιση.¹²²⁹

Ο Όθωνας επίσης που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας το 1835 απομάκρυνε τους αντιβασιλείς και κυβέρνησε τη χώρα δίχως την ύπαρξη συντάγματος. Η μοναρχία ήταν απόλυτη και η δυσaréσκεια των Ελλήνων κατά του Όθωνα και της βαυαροκρατίας κωδικοποιήθηκε και συμβολίστηκε από την έλλειψη των συνταγματικών κανόνων δικαίου και από την απαίτηση για θέσπισή τους.¹²³⁰ Η πολιτική περιθωριοποίηση των προεστών, που οφειλόταν στο συγκεντρωτισμό και στον αυταρχισμό του Όθωνα, και η γενικευμένη λαϊκή δυσaréσκεια οδήγησαν στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 και στην παραχώρηση συντάγματος, το οποίο ποτέ δεν εφάρμοσε ουσιαστικά ο βασιλιάς.¹²³¹ Για τους λόγους αυτούς η παραπάνω δημοσίευση προβάλλει μέσα από την αγγλική πολιτική την πάλη για την ανεξαρτησία και για συνταγματικές ελευθερίες, οι οποίες αποκρυσταλλώνονται στον αντιβασιλικό αγώνα και στο συνταγματικό κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843.¹²³²

Ο μορφωμένος στο Παρίσι φιλόλογος και γιατρός Ι. Ν. Λεβαδεύς στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη*, του οποίου εκδότης ήταν ο ίδιος στην Αθήνα,¹²³³ το 1852 δημοσιεύει τη μελέτη «Ιστορικά της Γαλλίας υπομνήσεις».¹²³⁴ Αναφέρεται στα θερινά ανάκτορα του Σαιν Κλου (Saint Cloud) της Γαλλίας, τα οποία παρέχουν παραδείγματα της δυστυχίας των ηγεμόνων και της εμφύλιας αναταραχής από αντίθετες κοινωνικές τάξεις. Δυστυχία που προερχόταν από τα δόλια άτομα που περιστοιχίζαν τους ηγεμόνες, από τη συγκέντρωση όλης της εξουσίας στα χέρια τους, από την εύνοια της αριστοκρατίας και την αγανάκτηση του λαού εναντίον τους ή από την υπεράσπιση του λαού και την επιβουλή των προνομιούχων, των δυνατών. Ο Ι. Ν. Λεβαδεύς ξεκινά με παραδείγματα από την πρώτη δυναστεία των βασιλέων της Γαλλίας, στην οποία έλειπε κάθε ενότητα, δικαιοσύνη και πίστη, και καταλήγει στο Λουδοβίκο ΙΣΤ΄. Ο βασιλιάς Κλόβης δε δίστασε να σκοτώσει ορισμένους από τους συγγενείς του, για να αυξήσει τη δύναμή του. Το παράδειγμα αυτό μιμήθηκαν οι γιοι του. Αυτοί που αντιπολιτεύονταν τους βασιλείς, όπως ο άγιος Leger και Pretexat, καταδικάστηκαν με ιδιαίτερη ευκολία. Αυτοί που απειλούνταν και καταδιώκονταν έβρισκαν σωτηρία στα μοναστήρια. Το 1328, όταν οι ηγεμόνες της οικογένειας Valois απέκτησαν τη βασιλεία, το βασίλειο ήταν ενωμένο και ισχυρό, το άφησαν όμως διαιρεμένο και σε πλήρη αποδιοργάνωση, όταν το 1582 δολοφονήθηκε ο Ερρίκος ΙΙΙ στο Saint Cloud.

Η δημοσίευση αυτή παραπέμπει στην τύχη που είχε ο βασιλιάς Όθωνας στη χώρα μας και στους λόγους της δυστυχίας του, οι οποίοι προοιωνίζονταν και το τέλος του. Οι επανειλημμένες επεμβάσεις του γενικότερα στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, η αυταρχική πολιτική και η έλλειψη σύνεσης στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που

¹²²⁹ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, ό. π., σ. 37.

¹²³⁰ Ανδρέα Ν. Λοβέρδου, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, ό. π., σσ. 14 – 15. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 144 – 148.

¹²³¹ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, ό. π., σ. 38. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 148 – 151.

¹²³² Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 9. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σσ. 123 – 124.

¹²³³ Δ. Π. Πασχάλης, «Ιωάννης Νικολαΐδης Λεβαδεύς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 872.

¹²³⁴ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Α΄, τεύχ. ΙΓ΄, 1852, σσ. 289 – 297.

παρουσιάζονταν τόσο στο εσωτερικό όσο και το εξωτερικό της χώρας από τις ποικίλες αυλικές κυβερνήσεις δημιούργησαν πολιτική τέτοια που απομακρυνόταν διαρκώς από το σύνταγμα του 1844.¹²³⁵ Όσον αφορά στα μοναστήρια, που θίγονται μέσα από τη δημοσίευση, σύμφωνα με τον Αμπού, «η κυβέρνηση του βασιλείου της Ελλάδας βρήκε τη χώρα πνιγμένη από καλόγερους. Έκλεισε πολλά μοναστήρια...».¹²³⁶ Με σειρά νόμων υποχρεώθηκαν να κλείσουν τα τρία τέταρτα από τα 524 ανδρικά μοναστήρια και τα περισσότερα γυναικεία, όλα εκείνα που διέθεταν από έξι ενοίκους και κάτω. Τα ιερά αντικείμενα που περιλαμβάνονταν στους θησαυρούς των μοναστηριών πουλήθηκαν και τα εισοδήματα που προήλθαν από τις περιουσίες αυτών που καταργήθηκαν τα καρπώθηκε η κυβέρνηση. Ακολούθησε μεγάλη κατακραυγή, γιατί τα μοναστήρια, παρόλο που είχαν παρακμάσει κατά τη διάρκεια του πολέμου, συνέχιζαν να αποτελούν μέρος της δημοκρατικής θρησκευτικής και κοινοτικής ζωής στην Ελλάδα. Έτσι δεν ήταν παράδοξες οι φήμες ότι οι Βαυαροί προσπαθούσαν να αναγκάσουν τη χώρα μας να ασπασθεί τη ρωμαιοκαθολική θρησκεία.¹²³⁷

Από τα μεγαλύτερα επίσης προβλήματα του Όθωνα υπήρξε το ζήτημα της διαδοχής, που εμφανίστηκε περιοδικά σε όλο το διάστημα της βασιλείας του. Το 1852 ανέλαβαν την υπόθεση οι προστάτιδες Δυνάμεις, που προχώρησαν στη σύναψη συνθήκης με τη Βαυαρία και την Ελλάδα. Ο διάδοχος του Όθωνα έπρεπε σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης να ασπασθεί την ορθοδοξία. Αν ήταν ανήλικος, η βασίλισσα Αμαλία θα είχε το ρόλο του αντιβασιλέα. Αλλά αυτή η συνθήκη δεν έλυσε το πραγματικό πρόβλημα. Ο εκπρόσωπος της Βαυαρίας είχε δηλώσει κατά την υπογραφή της συνθήκης ότι ο διάδοχος δεν ήταν ανάγκη να αλλάξει θρησκεία, ώσπου να ελευθερωθεί ο θρόνος, ενώ ο έλληνας εκπρόσωπος είχε διακηρύξει ότι η Ελλάδα δε θα αναγνώριζε κανένα διακανονισμό που δε θα συμβάδιζε ρητά με τις διατάξεις του ελληνικού συντάγματος. Εφόσον κανένας βαυαρός πρίγκιπας δεν είχε ασπασθεί την ορθοδοξία, δεν υπήρχε στην ουσία διάδοχος. Το σύνταγμα πρόβλεπε ότι σε παρόμοια περίπτωση ο βασιλιάς έπρεπε να ορίσει το διάδοχό του με τη σύμφωνη γνώμη των δύο τρίτων της Βουλής και της Γερουσίας. Αλλά ο Όθωνας, πιστεύοντας ότι ο ορθόδοξος διάδοχος που θα ζούσε στην Αθήνα θα γινόταν απλώς πυρήνας της αντιπολίτευσης εναντίον του, απέφευγε να ακολουθήσει αυτή τη διαδικασία.¹²³⁸

Επίσης, όταν οι πρόσφατες καθεστωτικές μεταβολές στη Γαλλία, όταν δηλ. ο Λουδοβίκος Ναπολέων το 1852 ίδρυσε τη δεύτερη αυτοκρατορία στη Γαλλία, ο υπέρμαχος της Μεγάλης Ιδέας Όθωνας πίστευε ότι πλησίασε η ορισμένη από το Θεό ώρα της επέκτασης της Ελλάδας υποστηρίζοντας τους Ρώσους ενάντια στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία και υποσκάπτοντας τη θέση του.¹²³⁹

Ο Ι. Π. επίσης το 1866 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Η συνομοσία των Κουιρινών εν Βενετία. (Ιστορική μελέτη)».¹²⁴⁰ Αναφέρεται στο δούκα της Βενετίας Πέτρο Γραδενίγο, ο οποίος συνέλαβε την ιδέα να κάνει την αριστοκρατία κληρονομική, πράγμα που έφερε ολέθρια αποτελέσματα. Ο λαός δυσανεκτήθηκε και συνομοσίες εμφανίσθηκαν κατά του

¹²³⁵ Αριστέα Παπανικολάου – Κρίστενσεν (μτφρ. – επιμ. – σχόλ.), *Γεώργιος Α΄. “Φίλιπτε...” Επιστολές από την Ελλάδα 1897 - 1913*, Αθήνα 2006, σ. 11.

¹²³⁶ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 9. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 187.

¹²³⁷ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 112.

¹²³⁸ Στο ίδιο, σ. 140.

¹²³⁹ Στο ίδιο, σ. 133.

¹²⁴⁰ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΣΤ΄, φυλ. 381, 1 Φεβ. 1866, σσ. 482 – 486.

δούκα με σημαντικότερη των Κουιρινών, η οποία πραγματοποιήθηκε τη νύχτα της 14ης προς τη 15η Ιουνίου 1310 με αρχηγό το Γοεμόνδο ή Βαϊαμόνδα Τιέπολο, γαμβρό από θυγατέρα του ευγενή και διάσημου πολίτη Μάρκου Κουιρίνη. Ο Γραδενίγος κατόρθωσε να καταπνίξει τη συνομοσία, στην οποία ο γέροντας Κουιρίνης σκοτώθηκε, ενώ ο Τιέπολος κατέφυγε στη Δαλματία, όπου και διέμεινε έως το θάνατό του. Από τους συνωμότες άλλοι καταδικάστηκαν σε θάνατο και άλλοι σε εξορία. Ο Γραδενίγος, για να μην υπάρξουν στο εξής παρόμοιες συνομοσίες και στάσεις, σύστησε το ίδιο έτος (1310) «το Συμβούλιο των Δέκα» και από αυτό προέκυψε «το Συμβούλιο των Τριών». «Το Συμβούλιο των Δέκα» υπήρξε η κύρια αφορμή της παραλυσίας και της κατάλυσης της Βενετικής Δημοκρατίας.

Η δημοσίευση αυτή οδηγεί στις κυβερνητικές κρίσεις στη χώρα μας και στις συνηθισμένες επεμβάσεις και των εκπροσώπων των Δυνάμεων Στην προσπάθεια να διωχθεί ο βασιλικός σύμβουλος του Γεωργίου Α΄ κόμης Sponneck στα 1865 – 66, ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας Russel διαμαρτυρήθηκε στην Κοπεγχάγη για τη συμπεριφορά του κόμη Σπόνεκ και ο βασιλιάς Χριστιανός Θ΄, που ενδιαφερόταν να διατηρήσει την καλή θέληση των Βρετανών, έστειλε τον αδελφό του και πρίγκιπα του Glucksburg στην Ελλάδα, για να εξετάσει την κατάσταση. Ο νεαρός βασιλιάς αντέδρασε αρνητικά σε αυτή την επέμβαση.¹²⁴¹ Η ανάμειξη της αυλής στα καθήκοντα της κυβέρνησης και η αστάθεια στον πολιτικό τομέα που ξέσπασε σε θύελλα είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση του κόμη, που η περαιτέρω παρουσία του απειλούσε να οδηγήσει τους Έλληνες σε εμφύλιο πόλεμο.¹²⁴² Παρόλο που η αναχώρηση του κόμη μείωσε την ένταση στις σχέσεις πολιτικών και βασιλιά, δεν οδήγησε στη δημιουργία κλίματος πολιτικής σταθερότητας ούτε στη λήξη των συνεχών παρεμβάσεων των ξένων απεσταλμένων.¹²⁴³

Ο αντιλαϊκός χαρακτήρας επίσης της βαρύτερης φορολογικής πολιτικής κατά την περίοδο 1871 – 1880¹²⁴⁴ υπονοείται μέσα από τη δημοσίευση «Τύλλερ ο στεγαστής. Ιστορικό ανέκδοτο» (Μετάφρασις Π. Μ.) το 1872 στην *Εθνική Βιβλιοθήκη*.¹²⁴⁵ Το 1382 στην Αγγλία ο βασιλιάς Ριχάρδος Β΄ επέβαλε νέο φόρο που επιβάρυνε όλους γενικά τους πολίτες. Από τη στιγμή που κάποιος, ανεξαρτήτως φύλου, ενηλικιωνόταν και θεωρούνταν ικανός να εξασφαλίζει μόνος του τα προς το ζην, όφειλε να πληρώνει, διότι ζούσε και διότι είχε την τιμή να είναι υπήκοος του Ριχάρδου Β΄. Ο στεγαστής στην κομητεία της Δατφόρντ Τύλλερ αντέδρασε και έγινε αρχηγός επανάστασης του λαού κατά των γαιοκτημόνων, των εισπρακτόρων και των νομομαθών. Ο Τύλλερ όμως, ο οποίος αρχικά παρουσιάστηκε ως ανορθωτής της αδικίας και ως εκδικητής της τυραννίας, στη συνέχεια μεταβλήθηκε ο ίδιος σε τύραννο, σε δυνάστη. Η επανάσταση έληξε με τη δολοφονία του και την υπακοή των επαναστατών στο βασιλιά, ο οποίος τους υποσχέθηκε να τους παραχωρήσει ό,τι τους ανάγκασε να επαναστατήσουν, πράγμα που έκανε πραγματικότητα.

¹²⁴¹ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σσ. 162 - 164.

¹²⁴² Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό. π., σσ. 435 – 437.

¹²⁴³ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 164.

¹²⁴⁴ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό. π., σ. 496.

¹²⁴⁵ *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1872 – 1873, φυλ. ΣΤ΄, Αύγ. 1872, σσ. 201 – 204.

Ο νομομαθής κερκυραίος Ν. Δαμασκηνός, καθηγητής της Νομικής Σχολής του πανεπιστημίου Αθηνών,¹²⁴⁶ το 1882 στον *Παρνασσό* αναφέρεται στο πολιτικό δημιούργημα των κοινοβουλίων με τη δημοσίευση «Περί των αρχαίων ανωτάτων της Γαλλίας συνεδρίων».¹²⁴⁷ Τονίζει ότι στα συνέδρια διαμορφώθηκαν σπουδαίοι άνδρες που διέπρεψαν στη νομική και στην πολιτική. Το συνέδριο του Παρισιού είναι το πρώτο που συγκροτήθηκε και ακολούθησαν αυτά των επαρχιών. Χρονολογείται πριν το 1302. Είχε δικαστικά, πολιτικά, διοικητικά και νομοθετικά καθήκοντα. Από το 14^ο αι. ανατέθηκε στα συνέδρια το έργο της καταγραφής των βασιλικών διαταγμάτων (enregistrement). Ως συνέπεια απέκτησαν το δικαίωμα να υποβάλλουν στο βασιλιά παραινήσεις. Η καταγραφή και οι παραινήσεις ήταν η αφετηρία της μεγάλης δύναμης που απέκτησαν τα συνέδρια στα πολιτειακά ζητήματα. Αργότερα απέκτησαν και θρησκευτικά καθήκοντα. Η ιστορία των συνεδρίων διαιρείται σε δύο μεγάλες περιόδους, από τις οποίες η πρώτη λήγει το 1522, όταν ο βασιλιάς της Γαλλίας Φραγκίσκος Α΄, για να συγκεντρώσει χρήματα, καθιέρωσε το σύστημα της πώλησης των θέσεων των συνεδρίων από την κυβέρνηση. Η δεύτερη περίοδος λήγει με το διάταγμα που καταργούσε τα συνέδρια στις 7 Σεπτεμβρίου 1790. Η πρώτη περίοδος είναι εποχή δόξας για τα συνέδρια, διότι συντέλεσαν μαζί με τους βασιλείς να εξασθενήσουν τον τιμαριωτισμό και να εδραιώσουν τη βασιλική εξουσία στη Γαλλία βάση των νόμων και του δικαίου. Στη δεύτερη περίοδο όμως, όταν οι θέσεις των συνεδρών άρχισαν να γίνονται αντικείμενο εμπορίου από την κυβέρνηση και από τους κατόχους τους, οι οποίοι τις μεταβίβαζαν σε άλλους «αντί τιμήματος», τα συνέδρια οδηγήθηκαν σε κατάρρευση. Στην πολιτική πορεία των συνεδρίων παρατηρήθηκε πολλές φορές οι σύνεδροι να σφετερίζονται ξένες εξουσίες και να θεωρούνται από μόνοι τους ως επίτροποι των βασιλέων. Κάλυπταν επίσης κάτω από το ενδιαφέρον για το λαό και το έθνος τον πόθο της διατήρησης και αύξησης των δικών τους εξουσιών και προνομίων προκαλώντας από τη μια μεριά την αντίδραση της βασιλείας και της αυλής και από την άλλη του λαού.

Η δημοσίευση αυτή οδηγεί στην ιστορία του κοινοβουλευτισμού στη χώρα μας. Παρά τη μοναρχική τροπή που πήρε η πολιτειακή μορφή του κράτους, εν τούτοις η κατάτμηση των δυνάμεων, οι πολιτικές αντιθέσεις και ο πολυκομματισμός άκμαζαν σε όλη την περίοδο 1830 – 1880.¹²⁴⁸ Αρχικά, επειδή οι τάξεις που η μοναρχία είχε αποκλείσει από την εξουσία ήταν πολύ λίγο διαφοροποιημένες, δεν είχαν σαφείς πολιτικές ιδέες. Τα προγράμματα των τριών κομμάτων που τις αντιπροσώπευαν, αγγλικό, γαλλικό και ρωσικό, αντανakλούσαν την πολιτική των τριών προστάτιδων Δυνάμεων στην Ελλάδα, που είχαν υπό την προστασία τους τα κόμματα, με τα οποία και συνδέονταν τα συμφέροντά τους.¹²⁴⁹ Τα τρία μεγάλα κόμματα, αντί να στηριχθούν πάνω στις εθνικές δυνάμεις του τόπου και από αυτές να ζητήσουν τη δικαίωσή τους, γίνονταν όργανα των ξένων, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, στο παιχνίδι τους για την επικράτηση

¹²⁴⁶ Μ. Γ. Δ., «Νικόλαος Δαμασκηνός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, σ. 844.

¹²⁴⁷ Πρόκειται για λόγο, που εκφωνήθηκε στο Εθνικό Πανεπιστήμιο στις 10 Ιανουαρίου 1882 κατά την τελετή της εγκατάστασης των ακαδημαϊκών αρχών του 1881 - 82. *Παρνασσός*, τόμ. ΣΤ΄, τεύχ. Α΄, 31 Ιαν. 1882, σσ. 53 – 63.

¹²⁴⁸ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 26.

¹²⁴⁹ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 79. Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Προσωπική Μοναρχία του Οθωνος (1838 – 1843): Άνοδος της «ρωσικής» επιρροής. Ο κ. Ζωγράφος υπουργός των Εξωτερικών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σσ. 70 – 71.

στον τόπο μας,¹²⁵⁰ το οποίο οφείλεται περισσότερο από κάθε άλλο στη γεωγραφική θέση του στην Ανατολική Μεσόγειο.¹²⁵¹

Ο θάνατος ή η αποχώρηση από την πολιτική ζωή των αρχηγών των τριών κομμάτων, ρωσικού, γαλλικού, αγγλικού, αλλάζουν το πολιτικό κλίμα. Η νέα γενιά, με την πανεπιστημιακή νεολαία επικεφαλής, επηρεασμένη από φιλελεύθερες ιδέες, θεωρεί ότι η εξυγίανση της πολιτικής ζωής θα πραγματοποιούνταν με την εφαρμογή του δυτικού κοινοβουλευτισμού.¹²⁵² Με το σύνταγμα του 1844 άρχιζε νέο κεφάλαιο στην ιστορία της χώρας ως κοινοβουλευτική μοναρχία με κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Το σύστημα όμως αυτό δεν αποδείχθηκε ικανό να εμπνεύσει στα κόμματα την ιδέα της πειθαρχίας και της συνοχής παρά σε περιορισμένο βαθμό. Επίσης δεν μπόρεσε να τα μεταμορφώσει σε κόμματα αρχών. Το νέο σύνταγμα, καθώς πρόβλεπε έδρες στη Γερουσία και στην Εθνοσυνέλευση και δυνάμωνε το κύμα της ρουσφετολογίας, έδωσε νέα ώθηση και μάλιστα έκανε ακόμη πιο πολύπλοκο τον κομματικό ανταγωνισμό.¹²⁵³ Το νέο επίσης σύνταγμα του 1864 δεν έδινε στο βασιλιά άλλες εξουσίες «ειμή όσας τω απονέμουσι ρητώς το σύνταγμα και οι συνάδοντες προς αυτό ιδιαίτεροι νόμοι». Όμως, αν και ο βασιλιάς δεν είχε εκτεταμένες συνταγματικές εξουσίες, είχε το δικαίωμα να διορίζει και να απολύει τους υπουργούς και να διαλύει τη Βουλή ασκώντας σημαντική επιρροή στους πολιτικούς.¹²⁵⁴

Οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας ανάμεσα στα έτη 1875 και 1909, δηλ. η εισροή στη χώρα ελληνικών και ξένων κεφαλαίων και η εμφάνιση της βιομηχανίας, καθώς και η ανάπτυξη της πίστης και των τραπεζών, με την ενδυνάμωση της ελληνικής αστικής και εργατικής τάξης, έχουν στη συνέχεια ως αποτέλεσμα τη σαφέστερη εκδήλωση της αντίθεσης ανάμεσα στα νέα αυτά στοιχεία και στις παλαιές κάστες, που ήταν προσκολλημένες στο παρελθόν και τις οποίες η υποστήριξη του στέμματος τις έκανε ισχυρό πολιτικό παράγοντα. Έτσι από το 1880 περίπου, δύο πολιτικοί σχηματισμοί κυριαρχούν. Τα προοδευτικά στοιχεία της αστικής τάξης, οι διανοούμενοι και μεγάλο μέρος του λαού συγκεντρώνονται γύρω από το Χαρίλαο Τρικούπη. Οι συντηρητικοί και οι δυνάμεις του παλαιού πολιτικού κόσμου συγκεντρώνονται γύρω από τον Κουμουνδούρο. Το κόμμα αυτό, που η ηγεσία μεταβιβάζεται μετά το θάνατο του Κουμουνδούρου στο Θ. Δηλιγιάννη, αντιπροσωπεύει την αντίσταση του παρελθόντος και την κωλυσιεργία στις προσπάθειες του Τρικούπη.¹²⁵⁵ Στις γραμμές του κόμματος του Δηλιγιάννη βρίσκουμε τους οπαδούς των παλαιών κομμάτων με το γαλλικό και ρωσικό προσανατολισμό, ενώ το κόμμα του Τρικούπη συνέχισε την παράδοση του αγγλικού κόμματος.¹²⁵⁶ Το κόμμα του Τρικούπη επιδίωκε τον εξευρωπαϊσμό και τον

¹²⁵⁰ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σσ. 234 – 235. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Οι ρίζες των κομμάτων. Η προεπαναστατική πολιτική παράδοση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 26.

¹²⁵¹ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 29 – 30. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Ξένη πολιτική, διεθνές πλαίσιο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 15.

¹²⁵² Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 95.

¹²⁵³ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 129.

¹²⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 157 – 158.

¹²⁵⁵ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σσ. 101 – 102. Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830 – 1910*, ό. π., σσ. 232 – 234, 253 – 258, 340 – 400. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σσ. 216 – 218.

¹²⁵⁶ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 30.

αστισμό, ενώ ο δηλιγγανισμός στοιχημάτιζε εναντίον του εγχειρήματος αυτού και υπεράσπιζε τις διαθέσεις της διοικητικής υπαλληλίας και τον εγχώριο μικροαστισμό¹²⁵⁷ διχάζοντας την ελληνική κοινωνία.¹²⁵⁸ Η ανάγκη όμως ουσιαστικής μεταρρύθμισης της πολιτικής ζωής και η εξέγερση του 1909 προς την κατεύθυνση αυτή έφερε στην Ελλάδα τον Ελευθέριο Βενιζέλο, του οποίου η άφιξη άνοιξε νέα περίοδο στην ελληνική ιστορία.¹²⁵⁹

Αν και καθιερώθηκε όμως ο κοινοβουλευτισμός και λειτούργησε η τυπική δημοκρατία, ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο κατολίσθαινε σε νομική και πολιτική εδραίωση της κυριαρχίας του προσώπου του βασιλιά. Ταυτόχρονα οδηγούσε σε πρακτική συνεχών παρεμβάσεων της εκτελεστικής εξουσίας στη νομοθετική και στη δικαστική με αποτέλεσμα τη σύγχυση αρμοδιοτήτων και τη μόνιμη παρουσία κάποιου συντελεστή αυθαιρεσίας και αβεβαιότητας στη δημόσια ζωή της χώρας. Αυτό ίσχυε όχι μόνο για τη φάση της βαυαροκρατίας ή της απόλυτης μοναρχίας, αλλά είχε εφαρμογή και από τη στιγμή που λειτούργησε ο κοινοβουλευτισμός και η τυπική διάκριση των εξουσιών, που δεν αποτελούσε άρση της «προσωποπαγούς» βάσης της κυριαρχίας και της απόλυτης υπεροχής της εκτελεστικής εξουσίας έναντι των άλλων δύο, η οποία ποτέ δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Κάθε απόπειρα κοινοβουλευτικής στήριξης των κυβερνήσεων, «διαφωνούντος του Βασιλέως», οδηγούσε στην εκδίωξη της κυβέρνησης και στη συντριβή του κόμματος που τη στήριζε. Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, ακόμη και όταν ίσχυσε κοινοβουλευτικό σύστημα με τυπική διάκριση εξουσιών, το κέντρο βάρους της κυριαρχίας δεν ήταν το κοινοβούλιο, αλλά η εκτελεστική εξουσία. Και ήταν αναπόφευκτο, αφού τα κόμματα δε συγκροτούσαν μαζικούς οργανωτικούς φορείς της κοινωνίας στη βάση ομαδοποίησης των κοινωνικών συμφερόντων, αλλά λειτουργούσαν ως ευκαιριακοί εκλογικοί μηχανισμοί στη βάση προσωπικής εκλογικής πελατείας.¹²⁶⁰

Η εξουσία στο 19^ο αιώνα ήταν εξαρτημένη από την εμφάνιση της «τάξης των πολιτικών» και από το σύστημα της «πελατειακής αντιπροσώπευσης», που βασιζόταν στην ουσιαστική εξαγορά της ψήφου με αντάλλαγμα την «προστασία», τις διευκολύνσεις και το ρουσφέτι.¹²⁶¹ Η «προστασία» δεν ήταν θεσμός νομοθετημένος, αλλά ήταν καθιερωμένος από την καθημερινή χρήση και τη συνήθεια. Ήταν δημιούργημα κοινωνίας χωρίς έντονη διαφοροποίηση στον πολιτικό, στον οικονομικό, στον κοινωνικό τομέα, και είχε ως κύριο χαρακτηριστικό του την εξάρτηση, η οποία ευνοούσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους «προστάτες», για να πετύχουν την υπακοή των «πελατών», και ταυτόχρονα τον ανταγωνισμό των τελευταίων, για να εξασφαλίσουν την εύνοια των «προστατών».¹²⁶² Το πελατειακό σύστημα διαρθρώθηκε με την εκλογική πρακτική και εξαπλώθηκε ραγδαία, η παροχή δημόσιων θέσεων έγινε σπουδαίο όπλο στον αγώνα των

¹²⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 25, 29, 31.

¹²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 28.

¹²⁵⁹ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, ό. π., σσ. 110 – 111.

¹²⁶⁰ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σσ. 181 – 182.

¹²⁶¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*..., ό. π., σσ. 217 – 226. Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

¹²⁶² Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 26 – 27. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Πολίτευμα. Εσωτερικές πολιτικές διαδικασίες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 14.

πολιτικών δυνάμεων για την προσέλκυση ψήφων και τελικά για την εδραίωση της κεντρικής εξουσίας.¹²⁶³ Αίτημα λοιπόν αποτελεί η ουσιαστική λειτουργία του κοινοβουλευτισμού στη χώρα μας και η τοποθέτηση των πολιτικών και της βασιλικής εξουσίας στην υπηρεσία του συνόλου, όπως φαίνεται και από την επόμενη δημοσίευση.

Ο Δ. Ε. Ηλιόπουλος στο περιοδικό *Παρνασσός* το 1887 δημοσιεύει τη μελέτη «Ο βασιλεύς»,¹²⁶⁴ στην οποία τονίζει ότι οι βασιλείς στα νεότερα χρόνια είχαν σταματήσει να πρωτοστατούν στους λαούς και να κατευθύνουν τις τύχες τους. Η δύναμή τους και η λαμπρότητά τους είχε μειωθεί. Υπήρχαν όμως, ήταν αρχηγοί λαών και όφειλαν να συνδέουν την ύπαρξή τους με την ευημερία των υπηκόων τους. Η πτώση του θεσμού της βασιλείας οφειλόταν ή σε τυχαίες περιστάσεις ή σε καταχρήσεις των βασιλέων, οι οποίες επέφεραν μαζί με τη συντριβή του προσώπου του εκάστοτε βασιλιά και την κατάλυση του βασιλικού θεσμού. Οι ελευθερίες που αναγκάστηκε να χορηγήσει το 1215 ο βασιλιάς Ιωάννης Α΄ θεωρήθηκαν από τον Κάρολο Α΄ της Αγγλίας ως ασέβεια προς το θρόνο και ως στοιχεία διαφθοράς και παρακμής του λαού, γιατί διάχυτη ήταν η πεποίθηση ότι ο βασιλιάς όφειλε να κυβερνά και ο λαός να είναι αμέριμος για τα κοινά πράγματα αρκούμενος στη φιλοπατρία του κυρίου του. Ο Ηλιόπουλος στη δημοσίευση αυτή μέσα από ιστορικά παραδείγματα προσπαθεί να αποδείξει ότι αντίθετοι χαρακτήρες και τύποι ηγεμόνων επιδρούν διαφορετικά στην ευημερία των λαών, άλλοτε ευεργετικά και άλλοτε ολέθρια. Δεν είναι, σύμφωνα με αυτόν, το είδος του πολιτεύματος που επιφέρει τη δυστυχία της πολιτείας, αλλά η ποιότητα των προσώπων που κυβερνούν. Όσο απόλυτη κι αν είναι η εξουσία του άρχοντα, είναι ωφέλιμη στο έθνος, όταν αυτός αποσκοπεί στο δημόσιο συμφέρον.

Σε διάφορους και διαφορετικούς ως προς το χαρακτήρα βασιλείς της μεσαιωνικής Ευρώπης αναφέρονται επίσης οι λόγιοι της χώρας μας με δημοσιεύσεις στα έντυπα της εποχής. Το 1840 στην *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* βιογραφείται ανώνυμα ο «Λουδοβίκος ΙΑ΄».¹²⁶⁵ Αναφέρεται στην παράδοξη κλίση του βασιλιά αυτού (1461-1483) προς τους σκύλους και τα άλογα. Αγόραζε ποικίλα είδη από διάφορους τόπους και πολλές φορές πρόσφερε περισσότερα χρήματα από αυτά που του ζητούσαν. Όμως δεν εκτιμούσε, ότι αποκτούσε, πολλές φορές μάλιστα ούτε καν ήθελε να δει αυτούς που είχαν εκτελέσει τις επιθυμίες του.

Για το Λουδοβίκο ΙΑ΄ δημοσιεύονται ανώνυμα δύο ακόμη ιστορίες στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας το 1906.¹²⁶⁶ Στην πρώτη με τίτλο «Επιστημονικά διάφορα» αναφέρεται ότι ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ αντικατέστησε τον αστρολόγο του, επειδή δεν είχε προβλέψει σωστά τον καιρό σε κάποιο κυνήγι, με ανθρακέα και τον όνο του, τον οποίο συγκινούσαν οι ελάχιστες καιρικές μεταβολές. Η δεύτερη έχει τίτλο «Ψύλλος και ψείρα», στην οποία αναφέρεται ότι σωματοφύλακας του Λουδοβίκου ΧΙ αφαίρεσε ψείρα από το φόρεμα του κυρίου του και αμείφθηκε με χρήματα για την πράξη του. Μετά από αρκετό χρονικό διάστημα αξιωματικός με το δέλεαρ της αμοιβής προσποιήθηκε ότι αφαίρεσε ψύλλο από το φόρεμα του Λουδοβίκου, αλλά αντί για αμοιβή εισέπραξε ραβδισμούς.

¹²⁶³ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 334 – 335.

¹²⁶⁴ *Παρνασσός*, τόμ. Ι΄, Φεβ. 1887, σσ. 253 – 269.

¹²⁶⁵ *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 4, αρ. 46, Οκτ. 1840, σ. 154.

¹²⁶⁶ *Κόσμος*, περίοδος Ε΄, έτος ΙΑ΄, αρ. 31, 26/11 Φεβ. 1906, σσ. 1050, 1052.

Το 1841 στην *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* δημοσιεύεται η ανώνυμη βιογραφία «Κάρολος ο πέμπτος, αυτοκράτωρ της Γερμανίας».¹²⁶⁷ Αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας της Γερμανίας και βασιλιάς της Ισπανίας γεννήθηκε στην πόλη του Βελγίου και πρωτεύουσα της Ανατολικής Φλάνδρας Γάνδαυ (Ghent) στις 24 Φεβρουαρίου 1500. Κληρονόμησε από τον πατέρα του Φίλιππο τον Ωραίο το αρχιδουκάτο της Αυστρίας, το δουκάτο της Βουργουνδίας και το κομιτάτο της Φλάνδρας. Από τη μητέρα του και βασίλισσα της Καστίλλης Ιωάννα τη βασιλεία του σε ακμή ισπανικού κράτους. Το 1519, μετά το θάνατο του αυτοκράτορα της Γερμανίας Μαξιμιλιανού, εκλέχθηκε αυτοκράτορας ο Κάρολος στη Φραγκφούρτη. Η στέψη έγινε με μεγάλη πομπή στο Ακουίςγρανο (Ακυίςγρανο). Είχε ανταγωνιστή το βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκο Α΄. Φιλοδόξησε να κατακτήσει ολόκληρο τον κόσμο, αλλά δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, γιατί είχε ως αντιπάλους το Φραγκίσκο Α΄, τον πάπα και τη διαιρεμένη Γερμανία από το λουθηρανισμό. Παραιτήθηκε από την εξουσία το 1555 και αποσύρθηκε στη μονή του Αγ. Ιούστου, κοντά στην Πλακεντία, στην Εστρεμαδούρα, όπου πέθανε στις 21 Σεπτεμβρίου 1558 σε ηλικία 58 ετών.

Το 1853 στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη* ο Α. Κ. δημοσιεύει σε μετάφραση τη βιογραφία «Ιωάννα η φρενοβλαβής» (Εκ του Γαλλικού)¹²⁶⁸ και ο Φ. Παρασκευαΐδης δημοσιεύει στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1883 και σε αυτό του 1884 «Αρχαιολογικά και Ιστορικά. Ιωάννα. Η αιχμάλωτος βασίλισσα της Καστίλης. Εξ επισήμων εγγράφων της Μεγάλης Βρετανίας δημοσιευθέντων υπό Αλεξ. Γιούαλδ».¹²⁶⁹ Στην πρώτη βιογραφία η βασίλισσα της Ισπανίας Ιωάννα (1479 – 1555), κόρη της Ισαβέλλας και του Φερδινάρδου, σύζυγος του ηγεμόνα των Κάτω Χωρών Φιλίππου Α΄ και μητέρα του διάσημου αυτοκράτορα της Γερμανίας Καρόλου Ε΄, παρουσιάζεται ως πραγματικά φρενοβλαβής, ενώ στη δεύτερη παρουσιάζεται ως υγιής, της οποίας την ασθένεια διέδωσαν τα μέλη της οικογένειάς της κρατώντάς τη έγκλειστη, γιατί η Ιωάννα ήταν εμπόδιο στα σχέδιά τους. Αποτελούσε εμπόδιο απέναντι στη φιλοδοξία του Φερδινάρδου για την ίδρυση ενιαίας ισπανικής μοναρχίας, απέναντι στη φιλαργυρία του Φιλίππου για τη διαχείριση των εσόδων της Καστίλλης, απέναντι στον Κάρολο, ο οποίος είχε διαδεχθεί τις χώρες της Βουργουνδίας και θα καταλάμβανε τις αυστριακές ηγεμονίες και την αυτοκρατορία του παππού του Φερδινάρδου ιδρύοντας τη μονοκρατορία του. Ο θάνατος της Ιωάννας θα ωφελούσε μόνο το γιο της. Η Καστίλλη δε θα περιερχόταν ούτε στον πατέρα της Φερδινάρδο ούτε στο σύζυγό της Φίλιππο, αλλά στον Κάρολο. Εάν η Ιωάννα μπορούσε να ζει, αλλά συγχρόνως να αποκλεισθεί από την άσκηση των βασιλικών δικαιωμάτων της, ο Φερδινάρδος και ο Φίλιππος θα μπορούσαν να πετύχουν το σκοπό τους.

Με αφορμή το θάνατο του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Β΄ δημοσιεύεται ανώνυμα το 1886 στην *Εστία* και στις «Σημειώσεις» αφιέρωμα για τους παράφρονες βασιλείς αντλημένο από ιταλική εφημερίδα.¹²⁷⁰ Σύμφωνα με τη δημοσίευση, στους παράφρονες βασιλείς του Μεσαίωνα αναφέρεται ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος ΣΤ΄, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το θρόνο του το 1393 και για τη διασκέδασή

¹²⁶⁷ *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τόμ. 5, αρ. 59, 1 Νοε. 1841, σσ. 165 – 166.

¹²⁶⁸ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Β΄, τεύχ. ΚΘ΄, Σεπτ. 1853, σσ. 695 – 697.

¹²⁶⁹ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον έβδομον (1883), σσ. 246 – 277. Έτος δέκατον όγδοον (1884), σσ. 257 – 275.

¹²⁷⁰ *Εστία*, τόμ. 22, 20 Ιουλ. 1886, σ. 463.

του η βασίλισσα και σύζυγός του επινόησε το χαρτοπαίγνιο. Επίσης παράφρονες ήταν ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΑ΄ και η βασίλισσα Ιωάννα της Καστίλλης.

Ο λόγιος από τη Θήρα Ι. Δε – Κιγάλλας στο *Ελληνικόν Ημερολόγιον* του 1871 δημοσιεύει τη βιογραφία «Κάρολος ο Μέγας».¹²⁷¹ Αναφέρει ότι οι χρονογράφοι ονόμαζαν τον Κάρολο άγιο, διότι ίδρυσε τόσες μονές, όσες και οι ημέρες του έτους. Παρέδιδαν ακόμη ότι δε γνώριζε να γράφει. Αυτό δεν είναι παράδοξο, αφού κατά τη μεσαιωνική εποχή πολλοί βασιλείς και μεγιστάνες ήταν αγράμματοι, όπως ο Φρειδερίκος ο Πυρρός (Barbarossa) της Γερμανίας, ο Φίλιππος ο Τολμηρός της Γαλλίας, ο Ιωάννης του Λουξεμβούργου και βασιλιάς της Βοημίας, οι βασιλείς της Σουηδίας έως το Γουσταύο Βάσα. Πολλοί άρχοντες μάλιστα είχαν ως καύχημα το ότι ήταν αγράμματοι. Έως το 14^ο αι. σε πολλά συμβόλαια συναντά κανείς: ο τάδε «δεν υπογράφει μη γνωρίζων γράμματα καθό ευγενής». Οι βασιλείς σημείωναν το όνομά τους με μονόγραμμα, ενώ πολλές φορές αυτό το έγραφε γραμματέας. Στην Αγγλία ήταν τόσο σπάνιοι οι άνθρωποι που γνώριζαν γράμματα, ώστε, για να μην εκλείψουν, αλλάσσαν από την ποινή του θανάτου κάθε εγκληματία που ήξερε να διαβάξει.

Του Ι. Δε Κιγάλλα βρίσκουμε δύο ακόμη δημοσιεύσεις σχετικές με βασιλείς. Το 1861 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει στα «Διάφορα» τη βιογραφία «Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος».¹²⁷² Ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος από μικρή ηλικία οργιζόταν ιδιαίτερα. Ο παιδαγωγός του θέλοντας να δαμάσει το ζωηρό και ορμητικό χαρακτήρα του τον συμβούλευσε να μην κάνει τίποτε, όταν θα οργιζόταν, αν προηγουμένως δεν έλεγε το «Πάτερ ημών». Κάποια ημέρα οργίσθηκε εναντίον ηλικιωμένης γυναίκας που απαιτούσε επίμονα κάποια χάρη και άρχισε να την απειλεί. Αυτή κατατρομαγμένη είπε μέσα στην αμηχανία της με δυνατή φωνή το «Πάτερ ημών». Ο Ριχάρδος θυμήθηκε τη συμβουλή του παιδαγωγού, ηρέμησε και φάνηκε όχι μόνο πιο ήπιος προς την ηλικιωμένη γυναίκα, αλλά και δέχθηκε πρόθυμα όλες τις παρακλήσεις της. Επίσης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 στη στήλη «Ποικίλα» παρουσιάζει την «Ευχή Κλοδοβέου του βασιλέως».¹²⁷³ Αναφέρεται ότι ο βασιλιάς της Γαλλίας Κλοδοβέος αφιέρωσε στον Άγιο Μαρτίνο το άλογό του και μετά θέλησε να το αποκτήσει ξανά κάνοντας προσφορά εκατό χρυσών δουκάτων. Το άλογό του δεν απομακρυνόταν από το στάβλο του ιερού ναού, ώστε ο βασιλιάς αναγκάσθηκε να διπλασιάσει το προσφερθέν ποσό. Όταν κατάφερε αυτό που ήθελε, φώναξε δυνατά: «Βοηθεί μεν ο Άγιος Μαρτίνος, αλλά πληρώνεται ακριβά». «Vere beatus Martinus est bonus in auxilio, sed carus in negotio».

Στο περιοδικό *Πανδώρα* και στη στήλη «Διάφορα» τρεις ακόμη δημοσιεύσεις αφορούν σε βασιλείς του Μεσαίωνα. Το 1866 ο Μ. Γκιόλμας με τίτλο «Ανέκδοτον»¹²⁷⁴ αναφέρεται στο βασιλιά Νεάπολης και Σικελίας Αλφόνσο, γνωστό στην ιστορία για την επιεικεία του. Στη μεγαλοψυχία του ίδιου βασιλιά αναφέρεται το 1867 με τίτλο «Αλφόνσος ο Ε΄»¹²⁷⁵ και ο πατέρας της ελληνικής λαογραφικής επιστήμης Ν. Γ. Πολίτης, ο οποίος είχε αρχίσει να συνεργάζεται με την *Πανδώρα* από την ίδρυσή της (1850) δημοσιεύοντας ό,τι είχε σχέση με λαϊκό πολιτισμό και ιδίως τραγούδια του ελληνικού λαού, για να στηρίξει την κίνηση του περιοδικού και των υπόλοιπων

¹²⁷¹ *Ελληνικόν Ημερολόγιον* (1871), σσ. 249 – 250.

¹²⁷² *Πανδώρα*, τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 266, 15 Απρ. 1861, σ. 47.

¹²⁷³ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ΄ (1869), σ. 326.

¹²⁷⁴ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΖ΄, φυλ. 386, 15 Απρ. 1866, σ. 56.

¹²⁷⁵ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΗ΄, φυλ. 410, 15 Απρ. 1867, σ. 40.

ελλήνων λογίων για την ανατροπή των γνωστών θεωριών του Fallmerayer.¹²⁷⁶ Επίσης το 1871 δημοσιεύεται ανώνυμα η βιογραφία «Ανατροφή».¹²⁷⁷ Αναφέρεται ότι ο βασιλιάς της Αγγλίας Αλφρέδος το 871 με τη συνετή εφαρμογή των νόμων και την ενίσχυση των γραμμάτων απόλαυσε τον τίτλο «Μέγας». Πριν από αυτόν η καλλιέργεια του νου ήταν σπάνια, ενώ λίγοι γνώριζαν ανάγνωση. Ο ίδιος ο Αλφρέδος στο ενδέκατο έτος της ηλικίας του δε γνώριζε να διαβάζει. Η Ιουδίθ, εγγονή του Καρόλου του Μεγάλου και μητριά του, τον μύησε στη μάθηση των λατινικών. Ο ίδιος έγραψε δικά του έργα, αλλά και στο λαό οι συμβουλές και τα παραδείγματά του προκάλεσαν διάθεση για μόρφωση. Ενθάρρυνε την καλλιέργεια των γραμμάτων προσκαλώντας στην αυλή του ανθρώπους του πνεύματος από διάφορα έθνη.

Επίσης στο περιοδικό *Κόσμος* της Αλεξάνδρειας το 1901 δημοσιεύεται ανώνυμα η μελέτη «Ιστορικοί σελίδες. Από τη φυλακήν Λουδοβίκου του Αγίου» (Comte d'Arate).¹²⁷⁸ Αναφέρεται ότι ο Λουδοβίκος Θ΄ της Γαλλίας ακολουθώντας το δρόμο της Ανατολής κατά τις σταυροφορίες έφθασε το 1249 στην Αίγυπτο, όπου το 1270 αρρώστησε από επιδημική νόσο και πέθανε. Ενταφιάστηκε στην Τύνιδα.

Το 1906 στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται ανώνυμα στα «Ποικίλα» για το Λουδοβίκο ΙΒ΄.¹²⁷⁹ Συγκεκριμένα αναφέρεται ως εξής: «Ο Βασιλεύς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΒ΄ απήντησεν εις τους μεμφομένους αυτόν ότι η σύζυγός του η βασίλισσα τον επηρέαζε πολύ. - Πρέπει να ανέχεται τις μερικές ιδιοτροπίας της συζύγου του όταν αυτή αγαπά και σέβεται τον σύζυγό της».

Μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις οι λόγοι μας μεταφέρουν στους εκπροσώπους της βασιλείας στη χώρα μας. Οι προσωπικότητες και ο πολιτικός ρόλος των δύο βασιλέων της Ελλάδας Όθωνα και Γεωργίου Α΄, καθώς και των βασίλισσών Αμαλίας και Όλγας, απασχολούν τη σκέψη τους. Για το βασιλιά Όθωνα που σκιαγραφείται ως πνευματικά καθυστερημένος, δύσπιστος, σχολαστικός, αναποφάσιτος, φιλόποτος, πεισματάρης, μικρόλογος, τσιγκούνης, κουφός, βραδύγλωστος, σεξουαλικά ανίκανος, αυταρχικός, αντιδραστικός, ασθενικός, αλλά και με εκπληκτική μνήμη για πρόσωπα και διοικητικές λεπτομέρειες, με εργατικότητα και αγάπη για την Ελλάδα, καλοκαγαθία και προσωπική γενναιότητα, ο άγγλος ιστορικός Μίλλερ λέει ότι «ουδείς δύναται να ισχυρισθή ότι ο Όθων υπήρξε μέγας Ηγεμών, αλλ΄ ότι ήτο κακός ανήρ, ουδ΄ ο χειρίστος των εχθρών αυτού θα ηδύνατο να βεβαιώση».¹²⁸⁰ Γράφει επίσης ο Μελετόπουλος: «Ο Όθων είχε καλές προθέσεις αλλά σοβαρά ελαττώματα. Ήταν άλλωστε άτυχος. Αγαπούσε ειλικρινά την Ελλάδα, ντυνόταν συνήθως με την ελληνική εθνική ενδυμασία, όπως και η σύζυγός του η Αμαλία. Έκανε όμως σοβαρά πολιτικά σφάλματα, εμπιστεύθηκε λάθος ανθρώπους, υπήρξε αυταρχικός και συγκρούστηκε με όλους τους αξιοσημείωτους παράγοντες της εποχής του». Τα γνωστά ελαττώματα της βασιλείας, όπως η επιδειξιμανία της αυλής και οι παγίδες που οι αυλικοί στήνουν στους μονάρχες, για να εξυπηρετήσουν τα δικά τους οφέλη, τον παρέσυραν σε ολέθρια σφάλματα. Τελικά δημιούργησε αντιπάθεια γύρω από το άτομό του, στην οποία συντέλεσε και η ατεκνία

¹²⁷⁶ Σ. Π. Κυριακίδης, «Νικόλαος Γ. Πολίτης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σ. 455.

¹²⁷⁷ *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ΄, φυλ. 501, 1 Φεβ. 1871, σ. 500.

¹²⁷⁸ *Κόσμος*, περίοδος Β΄, τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 52, 28/10 Νοε. 1901, σσ. 823 – 826.

¹²⁷⁹ *Κόσμος*, περίοδος Ε΄, τόμ. 10 – 11, έτος ΙΑ΄, αρ. 38, 11/24 Ιουν. 1906, σ. 1185.

¹²⁸⁰ Δημήτρης Φωτιάδης, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 92 – 93. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 223 – 226. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 117.

του.¹²⁸¹ Αντίθετα η βασίλισσα Αμαλία, πρωτότοκη κόρη του δούκα του Ολντεμπουργκ, ήταν υγιής, δραστήρια, ρωμαλέα, δυναμική, αποφασιστική, αγέρωχη, απότομη, φιλόδοξη, μνησίκακη, μυγιάγγιχτη και τσιγκούνα. Αυτή μίσησαν περισσότερο και από τον Όθωνα οι Έλληνες και την ονόμαζαν «ύαινα» και «αιμοσταγή βασίλισσα»,¹²⁸² η οποία όμως έμαθε γρήγορα τα ελληνικά και έγινε θιασώτης της Μεγάλης Ιδέας.¹²⁸³

Ο Όθωνας εφάρμοσε αυταρχικό καθεστώς και ενάντια σε αυτό εμφανίσθηκε μεταξύ 1860 και 1862 η νέα γενιά πολιτικών ανδρών και πολιτών. Πολλοί από αυτούς είχαν κάνει σπουδές στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Άλλοι ανήκαν στο χώρο των ανερχόμενων μεταπρατικών, εμπορικών και επαγγελματικών τάξεων. Άλλοι πάλι είχαν ταξιδέψει σε πολλά μέρη ή είχαν μορφωθεί στο εξωτερικό. Όλοι αυτοί, μαζί με τους πολιτικούς, αποτέλεσαν δυναμική και φωτισμένη αντιπολίτευση, η οποία βρήκε πολλούς υποστηρικτές στους Έλληνες της διασποράς και αντιμετωπίστηκε με μεγάλη συμπάθεια από τον ευρωπαϊκό τύπο.¹²⁸⁴ Ιδιαίτερα η νέα γενιά και ο όγκος των διανοουμένων που μεγάλωνε συνεχώς είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζουν με κριτική διάθεση το φθαρμένο και αυταρχικό καθεστώς του Όθωνα.¹²⁸⁵

Την αντίδραση κατά του Όθωνα, είτε λόγω της κόπωσης που προκάλεσε η πολυετής βασιλεία του, είτε λόγω της έλλειψης δημοκρατικότητας στη διακυβέρνηση του τόπου και της νόθευσης των εκλογικών διαδικασιών, υποδαύλισαν και εκμεταλλεύθηκαν οι δυσσαρεστημένοι από αυτόν Άγγλοι.¹²⁸⁶ Ουσιαστικά οι βαθύτερες αιτίες της έκπτωσης του Όθωνα πρέπει να αναζητηθούν στην αγγλική πολιτική, η οποία επιδίωκε με κάθε μέσο την εξασφάλιση καθεστώτος «φιλειρηνικού» στην Ελλάδα, δηλ. καθεστώτος που σε καμία περίπτωση δε θα επιχειρούσε την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών ανατρέποντας τις βάσεις της ανατολικής πολιτικής της Μ. Βρετανίας. Ο Όθωνας είχε επανειλημμένα διαταράξει την πολιτική της διατήρησης του status quo της οθωμανικής αυτοκρατορίας αφηρώντας τις αγγλικές υποδείξεις. Από την Αγγλία ξεκινούν τα νήματα της αναταραχής, η οποία αξιοποιεί και τις γνήσιες εστίες δυσaráσκειας. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρωτεργάτες της έκπτωσης, Βούλγαρης, Γρίβας, Ψύλλας, ήταν φανατικοί αγγλόφιλοι, ούτε ότι ο κεντρικός άξονας των φιλικών υποδείξεων του άγγλου πρεσβευτή το Μάιο του 1862 ήταν να αντικατασταθεί η κυβέρνηση, που δεν ήταν περισσότερο αυλική, αντισυνταγματική ή αντιδημοκρατική σε σχέση με τις προηγούμενες ή αυτές που θα ακολουθούσαν. Ο λόγος ήταν ότι δεν υπάκουε στις εισηγήσεις της αγγλικής πολιτικής και συµμεριζόταν τις ρομαντικές αντιλήψεις του Όθωνα για τη «Μεγάλη Ιδέα».¹²⁸⁷ Η δυσaráσκεια και η δυναμική των πραγμάτων οδήγησε στην έξωσή του το 1862, στην έλευση του Γεωργίου Α΄ και στην εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας. Από την Εθνοσυνέλευση του 1863 προέκυψε σύνταγμα που δεν ήταν προϊόν συμφωνίας μεταξύ του μονάρχη και του λαού, όπως στο πολίτευμα της Συνταγματικής Μοναρχίας, αλλά οι συνταγματικές

¹²⁸¹ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, ό. π., σσ. 37 – 38.

¹²⁸² Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σσ. 275 – 289. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 223 – 226.

¹²⁸³ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, ό. π., σ. 116.

¹²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 139.

¹²⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 151.

¹²⁸⁶ Ανδρέα Ν. Λοβέρδου, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, ό. π., σ. 40.

¹²⁸⁷ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σσ. 165 – 166.

αρμοδιότητες του ανώτατου άρχοντα και γενικά οι πολιτειακοί κανόνες καθορίζονταν από τη λαϊκή εξουσία. Παρά ταύτα ο Γεώργιος διατηρούσε το δικαίωμα να διαλύει κατά βούληση τη βουλή και να διορίζει ή να παύει τις κυβερνήσεις.¹²⁸⁸

Αντίθετα με τον Όθωνα ο Γεώργιος Α΄, ο δευτερότοκος γιος του βασιλιά Χριστιανού της Δανίας,¹²⁸⁹ που θεωρούνταν ευέλκτος και τυχερός, ο εκλεκτός της Μεγάλης Βρετανίας, ως χαρακτήρας ήταν πονηρός, διπλωμάτης, ψύχραιμος, ρεαλιστής, είχε μεγαλύτερη επίγνωση του ρόλου του ως τοποτηρητή της διεθνούς «τάξεως» στη μικρή Ελλάδα και ποτέ δεν ταυτίστηκε μαζί της, όπως ο «ρομαντικός Όθων»,¹²⁹⁰ ενώ η βασίλισσα Όλγα, η κόρη του μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου, αδελφού του τσάρου της Ρωσίας Αλεξάνδρου Β΄, χαρακτηριζόταν από βαθιά θρησκευτικότητα, η οποία καθοδηγούσε τις σκέψεις και τις πράξεις της στην καθημερινή ζωή της.¹²⁹¹ Το Γεώργιο χαρακτήριζε ευθύτητα στις σχέσεις του με τους πολιτικούς και ήταν υπερήφανος για τα στρατιωτικά επιτεύγματα του ελληνικού λαού, ενώ αγαπούσε πολύ τη φύση και ιδιαίτερα το αττικό τοπίο, καθώς επίσης αγαπούσε τις ωραίες κυρίες.¹²⁹² Η συνεχής ανάμειξη όμως του βασιλιά στην πολιτική ζωή του τόπου γέννησε βαθύ προβληματισμό γύρω από το ρόλο του, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1913 στη Θεσσαλονίκη από το Σχοινά, κατά κάποιους παράφρονα και αναρχικό, κατά κάποιους όργανο των αυστριακών ή των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών, που ήθελαν να αντικατασταθεί ο αγγλόφιλος Γεώργιος από το γερμανόφιλο γιο του.¹²⁹³

Ο θεσμός του βασιλιά στη χώρα μας γίνεται αντικείμενο και της κριτικής και της σάτιρας των λογίων της εποχής. Ο χρονογράφος Ε. Ασώπιος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1880 παρουσιάζει τη μελέτη «Ιστορικά. Αττίλας ο βασιλεύς των Ούννων κατά τους μύθους, τας παραδόσεις και την ιστορίαν».¹²⁹⁴ Ο Ασώπιος δίπλα από τον Αττίλα της ιστορίας, ο οποίος θανατώνει τον αδελφό του Βλήδα ή Βλέδα (444), με τον οποίο μετείχε στην εξουσία, και γίνεται απόλυτος μονάρχης των Ούννων απαιτώντας την κυριαρχία του κόσμου, παρουσιάζει τον Αττίλα των μηνών και των συναξαριών, τον ήρωα των Σκάλδων, των Niebelungs (τέκνο του σκότους), της Edda, το δημώδη Αττίλα του Μεσαίωνα, το πλάσμα του μύθου, της παράδοσης και του έπους, τον πολλαπλό Αττίλα, τον πολύμορφο, τον Αττίλα - Πρωτέα που μεταβάλλει μορφή και χαρακτήρα, κατά το πνεύμα του αιώνα και των λαών που τον διαπλάθουν. Παρουσιάζει τον καταστροφέα τόσων χωρών να έχει, εκτός από τις έμφυτες βίαιες ορμές, και ήμερα και ευγενικά συναισθήματα, παρουσιάζει το καταχθόνιο πνεύμα να εξαγνίζεται και να μάχεται υπέρ του αγαθού και του δικαίου με το πέρασμα του χρόνου.

Ο Ασώπιος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1890 θέτει και το θεσμό της αυλής κάτω από την κριτική του με τη μελέτη «Η αυλή εν Γαλλία από Καρόλου του Μεγάλου έως

¹²⁸⁸ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, ό. π., σσ. 47 - 48.

¹²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 42.

¹²⁹⁰ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 299 - 303. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, ό. π., σσ. 45 - 46.

¹²⁹¹ Αριστεά Παπανικολάου - Κρίστενσεν (μτφρ. - επιμ. - σχόλ.), *Γεώργιος Α΄. "Φίλτατε..." Επιστολές από την Ελλάδα 1897 - 1913*, ό. π., σσ. 26 - 27.

¹²⁹² Στο ίδιο, σ. 27.

¹²⁹³ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β΄*, ό. π., σσ. 49 - 54.

¹²⁹⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΙΔ΄ (1880), σσ. 37 - 85.

Λουδοβίκου του ΙΣ' (Ιστορική και φιλολογική μελέτη)».¹²⁹⁵ Αναφέρει ότι η αυλή αποτελεί το πρώτο πολιτικό κατασκεύασμα στην ιστορία της σύστασης των νεότερων εθνών. Προηγείται των δήμων και των συνεδρίων (Parlements) και για μεγάλο διάστημα ήταν η μόνη πολιτική αρχή που υπήρχε. Η αυλή της Γαλλίας αποτελούσε το πρότυπο της αυλής επισκιάζοντας τις υπόλοιπες με το μεγαλείο της. Οι αυλές κατά το χιλιετή της γαλλικής μοναρχίας βίωσαν δεν παρουσίαζαν πάντοτε την ίδια όψη, δεν είχαν τον ίδιο πάντοτε χαρακτήρα. Έως τη δεύτερη και μέρος της τρίτης δυναστείας η αυλή στη Γαλλία δεν είχε μόνιμη έδρα. Οι αρχαιότερες από τις αυλές στη Γαλλία δεν είχαν αυλικούς. Ο βασιλιάς περιστοιχίζονταν από μεγιστάνες, βαρόνους, κόμηδες, πολλές φορές και σοφούς, όχι όμως αυλικούς, οι οποίοι είναι δημιούργημα των μεταγενέστερων χρόνων. Η γυναίκα δεν μετείχε ακόμη σε αυτές, για να εξευγενίσει με την συναναστροφή της τα ήθη και τη συμπεριφορά. Οι αρχαιότερες αυλές δεν είχαν τα θέλητρα και τη σπουδαιότητα που απέκτησαν επί Φραγκίσκου Α' και ιδιαίτερα επί Λουδοβίκου ΙΔ' και του διαδόχου του. Κατά τους αρχαιότερους χρόνους, όταν επικρατούσε το πολεμικό φρόνημα, η αυλή αποτελούσε ορμητήριο ηρωισμού. Η αυλή του Καρόλου του Μεγάλου, η πρώτη της γαλλικής μοναρχίας, εκπροσωπούσε την πρόοδο και τον πολιτισμό. Η αυλή στο Ακουίςγρανο (Ακουίςγρανο) καθιέρωσε στους Γάλλους τον Κάρολο το Μέγα και τους δώδεκα παλαδίνους του ως δημοφιλείς ήρωες της ιπποτικής μυθιστορίας με τους πολέμους κατά των απίστων.

Η δημοσίευση αυτή μας παραπέμπει στην ελληνική βασιλική αυλή, η οποία αντίθετα από μία αναπτυσσόμενη όψη της γαλλικής μεσαιωνικής αυλής, είχε αποκτήσει κακή φήμη στο 19^ο αιώνα. Από την εποχή του Όθωνα ήταν γνωστή η καμαρίλα, δηλ. η αυλή του παλατιού, και οι καμερλίγκοι, δηλ. οι αυλικοί, με τη γραφειοκρατία και την ανηθικότητά τους.¹²⁹⁶ Το σύνθημα: «Να φύγουν οι Βαβαιοί!», που ήταν γραμμένο στις σημαίες του 1843, διαπλατύνεται με τα συνθήματα: «Κάτω οι κλίκες, η ξενοκίνητη πολιτική και η παλατιανή καμαρίλα».¹²⁹⁷ Από το 1847, όταν ο παλαιός αγωνιστής του '21 συνταγματάρχης Φαρμάκης κατευθύνει τον αντιδυναστικό αγώνα στην περιφέρεια της Ναυπάκτου, δικαιολογώντας τα αίτια της ανταρσίας με προκήρυξή του στο λαό της περιοχής γράφει: «Σας ειδοποιούμεν ότι εν ονόματι της πατρίδος εκινήθημεν προς υπεράσπισιν των ελευθεριών μας και των δικαιωμάτων μας. Προ ολίγων ετών έγινε μία πολιτική μεταβολή, αλλά το σύνταγμα κατέστη χάρτης άγραφος. Η βασιλική καμαρίλα εξακολουθεί να κυβερνά κατά το δοκούν αυτή, οι υπουργοί είναι όργανα ξένων δυνάμεων, ο λαός μας υποφέρει πολλά και προ παντός πεινά, γυμνητεύει και καταπιέζεται από τα γνωστά οτζάκια. Απεφασίσαμεν να θέσωμεν τέρμα εις την δεινήν ταύτην δια το έθνος και την πατρίδα κατάστασιν. Δια τούτο σας ειδοποιούμεν ότι με μίαν φωνήν να κινηθήτε και εσείς δια να τελειώνωμεν τον θείον τούτον σκοπόν».¹²⁹⁸ Αλλά και επί Γεωργίου Α' η ανάμειξη της αυλής στα καθήκοντα της κυβέρνησης και η αστάθεια στον πολιτικό τομέα, που αποτελούσε μοναδικό σκοπό και ξεσπούσε συχνά σε θύελλες και σε εμφύλιους σπαραγμούς, είναι χαρακτηριστική.¹²⁹⁹

¹²⁹⁵ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΚΔ' (1890), σσ. 136 – 180.

¹²⁹⁶ Δημήτρη Φωτιάδη, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σσ. 359 – 364. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 7.

¹²⁹⁷ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 23.

¹²⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 23.

¹²⁹⁹ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό. π., σσ. 435 – 437.

Η ανάγκη ουσιαστικής μεταρρύθμισης της πολιτικής ζωής και αποδέσμευσής της από τη βασιλική αυλή, την οποία οι περισσότεροι θεωρούσαν ως κύριο υπεύθυνο για τις συμφορές του έθνους, όπως ήταν οι συνεχείς χρεωκοπίες, οι αποτυχίες της εθνικής πολιτικής και προ παντός η ήττα του 1897,¹³⁰⁰ καθώς και ο αρνητισμός προς τη βασιλεία εκδηλώνεται το 1905 στην *Αρμονία*, που εκδόθηκε από τον Ιωάννη Α. Μάμο, με την ανώνυμη μελέτη του Alfonse Lamartine «Μία ιστορική σελίς. Εκταφή βασιλέων».¹³⁰¹ Η περιγραφή της ιερόσυλης ανασκαφής των βασιλικών τάφων από μίσος προς τη βασιλεία επί γαλλικής επανάστασης αντλήθηκε από την *Ιστορία των Γερωνδίνων* του Λαμαρτίνου. Με ψήφισμα της συνέλευσης διατάχθηκε η εκταφή των οστών, η λαφυραγώγηση των τάφων, η εξαγωγή των χαλύβδινων λαρνακών και η μεταποίησή τους σε σφαίρες. Μεταξύ των βασιλέων που ξεθάφτηκαν αναφέρονται ο Δαγοβέρτος ο Α΄ και η Ναντίλδη, ο Βανδώμ, ο Σιγέρ, ο Τουρέννος, ο πατέρας του Καρλομάγνου Πιπίνος, ο Διγκεσκλίνος, ο Λουδοβίκος ΙΒ΄, ο Φραγκίσκος Α΄, ο Ούγος Καπέτος, ο Φίλιππος ο Τολμηρός, ο Φίλιππος ο καλός, ο Ερρίκος Δ΄, ο Λουδοβίκος ΙΓ΄, ΙΔ΄ και ΙΕ΄, η κόρη του Λουδοβίκου ΙΕ΄.

Επίσης οι συγγραφείς συχνά προβάλλουν τους τίτλους, τις ονομασίες, την καταγωγή των ευγενών του Μεσαίωνα, από τους οποίους προέρχονται και οι άρχοντες. Το 1883 στην *Εστία* ο Σ. Κ. Σ. δημοσιεύει «Ο κόμης του Σαμβώρ και ο οίκος των Βουρβόνων».¹³⁰² Η τελευταία ασθένεια του κόμη Ερρίκου του Σαμβώρ αποτέλεσε αντικείμενο του δημοσιογραφικού χώρου, διότι ο κόμης ήταν ο τελευταίος απόγονος της δυναστείας των Βουρβόνων, ο οποίος διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην ιστορία της Ευρώπης, αλλά και διότι ο επερχόμενος θάνατός του θα είχε μεγάλη επίδραση στα πολιτικά κόμματα και στο μέλλον της Γαλλίας. Ο συγγραφέας αναφέρει την ιστορία της βουρβωνικής δυναστείας, η οποία διασπάσθηκε σε πολλούς ευρωπαϊκούς θρόνους και σε πολλούς κλάδους. Τη Γαλλία κυβέρνησαν τρεις δυναστείες. Η πρώτη δυναστεία ήταν των Μεροβίγγιων ή Μεροβιδών (418-752), η δεύτερη δυναστεία των Καρλοβίγγιων ή Καρολιδών και η τρίτη δυναστεία των Καπετιδών με τρεις κλάδους, των κυρίως Καπετιδών (987-1328), των Βαλοά (1325-1589) και των Βουρβόνων (1589 έως τη στιγμή της δημοσίευσης).

Ο λόγιος Ν. Γ. Φιλίπιδης από τη Μακεδονία, επηρεασμένος από τις σπουδές του στη Γερμανία,¹³⁰³ το 1891 δημοσιεύει στη *Θελξινόη*, που εκδόθηκε στη Βραΐλα, τη μελέτη «Αφιερούται τη ηγεμονίδι Σοφία. Περί του οίκου του Χοενζόλλερ (από της αρχαιότητας μέχρι του νυν)».¹³⁰⁴ Αναφέρεται στην προέλευση του ονόματος Χοενζόλλερ. Την ονομασία στον οίκο και στη χώρα της Άνω Σουαβίας έδωσε βράχος 866 μέτρων. Η μυθική καταγωγή του οίκου ανάγεται στα τέλη του 8^{ου} αιώνα., ενώ η ιστορική καταγωγή και οι πρώτοι κόμηδες χρονολογούνται από τον 11^ο έως το 13^ο αι. Πρόγονοι και αρχηγοί ήταν οι κόμηδες Βουρχάρδος και Βέτζελ, οι οποίοι το 1061 σκοτώθηκαν σε εμφύλιο πόλεμο. Ακολουθούν: ο φραγκονικός κλάδος (13^ο – 15^ο αι.), οι εκλέκτορες του Βρανδεμβούργου (15^ο -17^ο), οι βασιλείς της Πρωσίας (1701-1871) και ο αυτοκράτωρ της Γερμανίας (1871 και έπειτα).

¹³⁰⁰ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σσ. 110 – 111.

¹³⁰¹ *Αρμονία*, τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 7, 1 Απρ. 1905, σσ. 97 – 100.

¹³⁰² *Εστία*, τόμ. 16, 24 Ιουλ. 1883, σσ. 466 – 470.

¹³⁰³ Τ. Ε. Ε., «Νικόλαος Γ. Φιλίπιδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, σ. 940.

¹³⁰⁴ *Θελξινόη*, αρ. 6, 15 Ιουν. 1891, σσ. 3 – 5, αρ. 7, 1 Ιουλ. 1891, σσ. 3 – 5.

Οι δημοσιεύσεις αυτές για τους ευγενείς του Μεσαίωνα οδηγούν στην κοινωνική διάρθρωση της χώρας μας και κύρια στη μερίδα εκείνη που «ονειρευόταν» τους τίτλους και τις αριστοκρατικές τιμές της Δύσης. Η κοινωνία της Ελλάδος δε θεωρούνταν «νέα», με την έννοια ότι η κοινωνική δομή της ελευθερωμένης Ελλάδος ή οι κοινωνικές διασυνδέσεις των ελευθέρων Ελλήνων δεν είχαν μεταβληθεί ριζικά ή απότομα. Και αυτό, γιατί ο απελευθερωτικός αγώνας δεν αποτέλεσε κοινωνική επανάσταση. Η κοινωνική δομή του νεοσύστατου κράτους εξακολουθούσε να παραμένει ίδια με την προαπελευθερωτική. Οι απελευθερωμένες από την οθωμανική κυριαρχία επαρχίες συνέχιζαν να είναι προσκολλημένες σε κοινωνικά σχήματα που είχαν λειτουργήσει στη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Δεν παρατηρήθηκε η επιδίωξη της πολιτείας να αναδιαρθρώσει την ελληνική κοινωνία. Καινούριο στην οθωμανική κοινωνία ήταν το πολιτικό και γεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή λειτουργούσε. Η κοινωνική αλλαγή παρέμενε χωρίς σχεδιασμό και ήταν απόρροια, παράγωγο γεγονότων της επαναστατικής περιόδου και το υποπροϊόν του πολιτεύματος και της οικονομικής διαδικασίας που επικρατούσαν από την περίοδο του Όθωνα.¹³⁰⁵

Γράφει ο Εντμόντ Αμπού για την περίοδο αυτή: «Οι Έλληνες είχαν πάντοτε το αίσθημα της ισότητας. ..., για να δημιουργήσεις μια ανεκτή ή συγγνωστή αριστοκρατία πρέπει να βρεις μια τάξη της κοινωνίας που να έχει ταυτόχρονα περισσότερη δόξα, περισσότερο χρήμα και περισσότερη εξυπνάδα από τους άλλους. Δεν υπάρχει αριστοκρατία δίχως δόξα, δηλαδή χωρίς προγόνους. Δεν υπάρχει αριστοκρατία δίχως χρήμα, δηλαδή χωρίς ανεξαρτησία. Και μια τάξη ευγενών που δεν διαθέτει δόξα και χρήμα δεν είναι βιώσιμη. Όλοι οι Έλληνες είναι χωρίς χρήμα και δόξα... Όσο για το πνεύμα και για τις γνώσεις, διαθέτουν όλοι μια δόση σχεδόν ίση και όλοι ή σχεδόν όλοι υπερηφανεύονται ότι ανήκουν στην αριστοκρατία της διανοήσης... Το σύνταγμα δεν δέχεται κανένα είδος διάκριση ευγενείας και κάνει πολύ καλά... Όλοι οι Έλληνες που εκτελούσαν κάτω από την τούρκικη κυριαρχία το προσωρινό λειτούργημα του οσποδάρου ή του μπέη, δηλαδή του διοικητού, άλλαξαν τον τίτλο που είχαν με το πιο πομπώδες όνομα του πρίγκιπα. Τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους και των δύο φύλων, για να είναι σίγουρα ότι θα κληρονομήσουν κάτι, παίρνουν κι αυτά τον τίτλο του πρίγκιπα και της πριγκίπισσας. Αν ένας υπονομάρχης απολυμένος έδινε στον εαυτό του τον τίτλο του πρίγκιπα και αν όλα τα παιδιά του γίνονταν κι αυτά πρίγκιπες, θα γελούσαμε με την καρδιά μας. Έτσι κάνουν οι Έλληνες και ποτέ δεν πήραν στα σοβαρά τα φαναριώτικα πριγκηπάτα από τα οποία έχει πλημμυρίσει η Αθήνα. Οι Έλληνες πρίγκιπες έχουν δύο ειδών επισκεπτήρια. Στα μεν γράφουν: Ιωάννης, Κωνσταντίνος ή Μιχαήλ Χ..., στα άλλα: ο πρίγκιψ Χ... Τα πρώτα είναι για τους Έλληνες, τα άλλα για τους αφελείς».¹³⁰⁶

Ουσιαστικά οι μορφές που λαμβάνουν όλα τα πληθυσμιακά ρεύματα και γενικότερα οι διαδικασίες δόμησης των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα βρίσκονται σε συνάρτηση και εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα με την ιδιοτυπία και το εύρος του μεταναστευτικού ρεύματος στη χώρα μας. Ο σχηματισμός των ελληνικών πόλεων προέκυψε από τη συρροή των αγροτών στα αστικά κέντρα και από το ρεύμα παλινόστησης από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού κατευθείαν προς την Αθήνα ή όπως θα λέγαμε διαφορετικά από την αυξημένη κοινωνική κινητικότητα εντός και εκτός των ελληνικών

¹³⁰⁵ Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Η κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 18 – 19.

¹³⁰⁶ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 62 – 64.

συνόρων.¹³⁰⁷ Ο συγκεντρωτικός διοικητικός μηχανισμός έκανε την πρωτεύουσα πόλο έλξης για τους Έλληνες που κατέφθαναν σε αυτή από όλα τα μέρη της Ελλάδας, καθώς και από διάφορες περιοχές έξω από αυτή. Σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται νέα κοινωνία, στην οποία συναντήθηκαν διαφορετικής προέλευσης στοιχεία του ελληνισμού, που ποτέ προηγουμένως δεν είχαν αναμιχθεί. Η βασιλική αυλή, οι εκπρόσωποι των ξένων Δυνάμεων, οι εύποροι και καλλιεργημένοι ετερόχθονες Έλληνες είναι αυτοί που έθεταν τις βάσεις για καινούρια κοινωνικά πρότυπα και συμπεριφορές και συγχρόνως επηρέαζαν τον τρόπο ζωής των παραδοσιακών ντόπιων ηγετικών ομάδων που έρχονταν στην πρωτεύουσα για πρόσκαιρη ή οριστική εγκατάσταση.¹³⁰⁸

Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα δεν μπορεί όμως να γίνει λόγος για κοινωνία τέτοια που έχει βρει την οριστική μορφή της, όπως η σύγχρονη δυτική κοινωνία, δηλαδή με σαφείς πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς διαχωρισμούς. Μπορεί να γίνει λόγος για διαχωρισμό των τάξεων με κριτήριο τα εισοδήματα, τα επαγγέλματα, την κατανάλωση των αγαθών ή τον τρόπο ζωής. Αν θελήσει κανείς να μελετήσει το θέμα των τάξεων ως ενιαίο σώμα ατόμων που κατέχουν ορισμένη θέση στην κοινωνία και που είναι ικανά να ενεργούν συλλογικά, για να βελτιώσουν αυτή τη θέση, τότε είναι δύσκολο να βεβαιώσει ότι υπάρχει ταξικός διαχωρισμός στην οθωνική περίοδο. Ο διαχωρισμός είναι πιο εύκολος σε ηγετικές ομάδες, όπου ξεχωρίζουν οι προεστοί, ο ανώτερος κλήρος, οι οπλαρχηγοί, οι Φαναριώτες, οι έμποροι, οι караβοκυραίοι, και στον πληθυσμό που αποτελεί το βασικό κοινωνικό υπόστρωμα: εμπορευόμενοι, τεχνίτες, ποιμένες, αγρότες.¹³⁰⁹

Από όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας αυτά που αναπτύχθηκαν περισσότερο και που κυριάρχησαν αποφασιστικά στην πολιτική και πνευματική ζωή του τόπου, αυτά που έγιναν η ιθύνουσα κοινωνική τάξη στα εκατό πρώτα χρόνια από την ίδρυσή του ήταν η μικρή και μεσαία αστική τάξη. Οι προεστοί, οι αστικοποιημένοι οπλαρχηγοί, οι έμποροι, οι χρηματιστές, οι τοκιστές, οι επιχειρηματίες, οι δικαστικοί, οι δικηγόροι, οι γιατροί, οι λίγοι καθηγητές του πανεπιστημίου, οι μηχανικοί, οι υπόλοιποι εύποροι τεχνικοί και ελεύθεροι επαγγελματίες, οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι και οι στρατιωτικοί, οι διανοούμενοι που κατά συρροή έρχονταν στην ελληνική πρωτεύουσα, θα μπορούσαν να ενταχθούν όλοι στην ευρύτερη κατηγορία των αστών, το κοινωνικό αυτό σώμα που τροφοδότησε τις πολιτικές τάξεις και το οποίο δε συσπειρωνόταν γύρω από πυρήνα μεγαλογαιοκτημόνων ή από παραγωγική και αναπτυσσόμενη αστική τάξη.¹³¹⁰ Παρατηρείται μάλιστα αύξηση των μη παραγωγικών υπηρεσιών και υπέρμετρη ανάπτυξη των μη παραγωγικών στρωμάτων, που κυριάρχησαν στον αστικό πληθυσμό της χώρας.¹³¹¹ Στις ελληνικές πόλεις, ιδιαίτερα τις επαρχιακές, ο τόνος και η φυσιογνωμία της ζωής δινόταν από το μικροαστικό στοιχείο (μικροεπαγγελματίες, μικροβιοτέχνες, μικροέμποροι, υπάλληλοι), που ήταν και το αριθμητικά επικρατέστερο. Βασικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας αυτής ήταν η προσπάθεια έντονης αποστασιοποίησης από τον κόσμο του χωριού, συνδυασμένη με το πρότυπο του

¹³⁰⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σσ. 105 – 106. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σ. 146.

¹³⁰⁸ Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Η κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 19.

¹³⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 20 – 21.

¹³¹⁰ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 17. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 146 - 147.

¹³¹¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σσ. 17 – 18.

«καθωσπρεπισμού», που τοποθετούσε αρνητικά τη χειρωνακτική εργασία, εξιδανίκευε κάθε μορφή απασχόλησης στο δημόσιο και σεβόταν, φθάνοντας έως τη δουλοπρέπεια, την εξουσία σε όλες τις εκφάνσεις της. Αυτή η μικροαστική φυσιολογία της ελληνικής πόλης, απόρροια του θεμελιακά αντιπαραγωγικού χαρακτήρα της, ήταν τυπικό γνώρισμα της ελληνικής αστικής ζωής στο 19^ο αιώνα. Βασικά τα μεταπρατικά στρώματα, που ουσιαστικά πρόκειται για αλυσίδα μεσολαβητών ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση, μαζί με τους υπαλλήλους και τα ακαδημαϊκά επαγγέλματα συγκροτούσαν τον κύριο όγκο των νέων αστών μετά την απελευθέρωση. Πρόκειται όμως για παρασιτικές αστικές κατηγορίες, οι οποίες αποκρυστάλλωναν το νόθο αστικό τύπο στη μεταπελευθερωτική Ελλάδα.¹³¹² Η ελληνική αστική τάξη δεν είχε την ίδια επιρροή στο ελληνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα με την επιρροή των μεγαλοαστών στις χώρες της Δύσης, επειδή ήταν βασικά εμπορική και όχι βιομηχανική.¹³¹³

Με τους ευγενείς του Μεσαίωνα σχετίζονται τα παράσημα. Στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύεται ανώνυμα η μελέτη «Παράσημα των κυριωτέρων επικρατειών».¹³¹⁴ Αναφέρονται τα παράσημα της μεσαιωνικής Αγγλίας, Αυστρίας, Βαυαρίας, Δανίας, Ισπανίας, Πορτογαλίας, Πρωσίας, Σουηδίας και Νορβηγίας, Ιταλίας και του παπικού κράτους. Για το ιπποτικό τάγμα της Περικνημίδας, που ιδρύθηκε στην Αγγλία από τον Εδουάρδο Γ΄ το 1348, δημοσιεύεται ανώνυμα στην *Εστία* το 1876 «Το παράσημον του Κνημιδοδέσμου».¹³¹⁵ Το 1876 επίσης στον *Όμηρο* δημοσιεύεται η μελέτη «Διεθνείς ματαιοφροσύνη. Περί παρασήμων» (Εκ του Γαλλικού υπό Α. Κ.).¹³¹⁶ Τονίζεται ότι τα παράσημα, τα σημεία προσωπικής διάκρισης, οι διακριτικοί στολισμοί, δηλ. ταινίες, σταυροί και αριστεία, που αποτελούσαν εμβλήματα προσωπικής ανδρείας ή εύνοιας μονάρχη, σχετίζονται με τα τάγματα των ιπποτών, τα οποία ιδρύθηκαν με σκοπό ιερό, φιλανθρωπικό ή πολεμικό. Ενώ όμως το τυπικό, η εθιμοταξία, τα διπλωματικά προνόμια και άλλα ίχνη του παρελθόντος έτειναν να εξαλειφθούν στο 19^ο αι., το πάθος για τα παράσημα αυξανόταν καθημερινά σε όλο τον κόσμο. Τα παράσημα των νεότερων χρόνων, αν και θεωρούνταν πρόοδος και τρόπος καλλιέργειας των ειρηνικών σχέσεων μεταξύ των κρατών, κατά το συγγραφέα, δήλωναν την ανθρώπινη ματαιοφροσύνη. Επίσης στο περιοδικό *Εβδομάς* το 1885 ο συγγραφέας με το ψευδώνυμο Ίμδ στη μελέτη «Εις τα λουτρά» αναφέρεται και στο «Παράσημον του Λουτρού»,¹³¹⁷ που ιδρύθηκε από τον Ερρίκο Δ΄ το 1399. Με τους ευγενείς σχετίζονται και τα οικόσημα, τα διακριτικά σήματα και σύμβολα της εξουσίας ή της δύναμης των ισχυρών ατόμων ή των οικογενειών. Οι δημοσιεύσεις του Ι. Δε – Κιγάλλα στην *Πανδώρα* και του Ν. Κουρή στον *Παρνασσό* για τα οικόσημα αναφέρονται στο κεφάλαιο γ΄ (σσ. 61 - 62).

Οι δημοσιεύσεις για τα παράσημα και τα οικόσημα συνδέονται πιθανόν με την αναζήτηση τιμών και τίτλων από την πλευρά της άρχουσας τάξης του βασιλείου της Ελλάδας στο 19^ο αιώνα, δηλ. της «αριστοκρατίας», την οποία αποτελούσαν, όπως αναφέρθηκε, οι Φαναριώτες, οι κοτσαμπάσηδες, οι καπετάνιοι ή αρματολοί και οι εμποροκαρaboκυραίοι των νησιών, αλλά και της νεοσύστατης αστικής τάξης του βασιλείου, η οποία ούτε τίτλους ευγενείας ούτε τυπικά προνόμια είχε κατά την

¹³¹² Βασίλειος Φύλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σ. 452.

¹³¹³ Δημήτρης Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 103.

¹³¹⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ΄ (1869), σσ. 43 – 45.

¹³¹⁵ *Εστία*, τόμ. 2, 15 Αυγ. 1876, σσ. 525 – 526.

¹³¹⁶ *Όμηρος*, τόμ. 4 (1876), έτος Δ΄, φυλ. Ι΄, σσ. 374 – 384.

¹³¹⁷ *Εβδομάς*, τόμ. Β΄, έτος Β΄ (1885), σ. 322.

πλειονότητά της στο παρόν.¹³¹⁸ Μια άλλη ερμηνεία των δημοσιεύσεων αυτών μπορεί να λειτουργεί διαμετρικά αντίθετα προβάλλοντας το αίτημα της συνταγματικής κατοχύρωσης της ισότητας στη χώρα μας.

Οι λόγιοι επίσης προβαίνουν σε δημοσιεύσεις σχετικές με τα εμβλήματα, τις συμβολικές εικόνες ή παραστάσεις ως διακριτικά σημεία των μεσαιωνικών κρατικών ή εθνικών σχηματισμών. Στην *Πανδώρα* το 1856 δημοσιεύεται η μελέτη «Εθνικά εμβλήματα - Ιστορικά αυτών παραδόσεις» (Εκ του Αγγλικού) (Υπό Γ. Δ. Π. εκ Κερκύρας)¹³¹⁹ και το 1864 στο περιοδικό *Χρυσάλλης* από τον Ε. Σ. δημοσιεύεται η μελέτη «Περί ανθέων ως εθνικών εμβλημάτων»¹³²⁰ με το ίδιο περιεχόμενο. Αναφέρεται ότι ως εθνικό άνθος της Αγγλίας θεωρείται το ρόδο που καθιερώθηκε με τον πόλεμο των ρόδων, της Ιρλανδίας το τρίφυλλο (the thistle) που καθιερώθηκε το 432, της Σκωτίας ο σκόλυμος (the shamrock) το 1010 και της Γαλλίας το κρίνο που καθιερώθηκε μετά το 481.

Στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών* του 1890 παρουσιάζεται η μελέτη του Θ. Δε Χελδράιχ «Το κρίνον μυθιστορικώς και ιστορικώς» (Κατά το γερμανικόν).¹³²¹ Τονίζεται ότι το άνθος αυτό συνδέεται με την παράδοση και το χαρακτήρα των λαών. Συγγενεύει με το ρόδο και ήταν, σύμφωνα με το μύθο, θεϊκής καταγωγής. Από ιστορική άποψη κατείχε μεγάλη θέση στη Γαλλία ήδη από την εποχή του θεμελιωτή της γαλλικής μοναρχίας Κλοδοβέου (481 - 511) και συνδέθηκε με τη ζωή του γαλλικού λαού και της αριστοκρατίας. Το συναντά κανείς στις παροιμίες, στην ποίηση και στον πεζό λόγο Ποιητικά η Γαλλία ονομάζεται «το κράτος του Κρίνου» ή «ο Θρόνος του Κρίνου». Στην Ισπανία και στην Ιταλία το κρίνο αφιερώθηκε στην παρθένο Μαρία. Επίσης στους πρώτους χριστιανούς ήταν σημάδι αθωότητας και αγνότητας.

Οι λόγιοι αναφέρονται επίσης στα εθνικά χρώματα. Ο Κ. Πληθωνίδης το 1867 στο περιοδικό *Νέα Επτάλοφος* παρουσιάζει τις μελέτες «Ιστορία του ερυθρού» (Εκ του Γαλλικού),¹³²² «Ιστορία οτύ λευκού» (Εκ του Γαλλικού)¹³²³ και «Ιστορία του κυανού» (Εκ του Γαλλικού).¹³²⁴ Αναφέρει ότι το ερυθρό ήταν το σύμβολο του πολέμου, αποτέλεσε χρώμα των ηγεμόνων, ήταν ιερό χρώμα σχεδόν σε όλους τους λαούς και εθνικό χρώμα των Άγγλων. Στη Γαλλία ήταν χρώμα σεβασμού προς τα θεία και χρώμα του πολέμου. Επίσης το ερυθρό ήταν χρώμα του θανάτου και του σκότους, προκαλούσε φόβο σε ορισμένα ζώα, ήταν σημείο υπέρτατης δόξας και έμβλημα ατίμωσης. Ερυθρά φορέματα είχαν οι ηγεμόνες και οι δαίμονες. Το λευκό αποτέλεσε σύμβολο της αγνότητας και αγιότητας, έμβλημα χαράς, αγαθότητας, ευθύτητας, αθωότητας, υπήρξε επίσης ιερό χρώμα. Στη Γαλλία σήμαινε ανδρεία, ευθύτητα, νομιμότητα, τιμή, ειρήνη, επιείκεια, πίστη, ήταν σημείο στρατηγίας, σύμβολο της νομιμότητας, της μεγάλης τόλμης, της αγνότητας, της τιμής και της πίστης, αποτέλεσε επίσης εθνικό χρώμα από την εποχή των Γαλατών έως το 1789. Το κυανό γενικά θεωρούνταν ως έμβλημα τρυφερότητας, έρωτα και ανάμνησης, σύμβολο του ουρανού, των ουράνιων πραγμάτων, των θείων αρχών. Αποτέλεσε το βασιλικό χρώμα της Γαλλίας. Σήμαινε νομιμότητα,

¹³¹⁸ Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 104.

¹³¹⁹ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 153, 1 Αυγ. 1856, σσ. 193 – 197.

¹³²⁰ *Χρυσάλλης*, τόμ. Β', φυλ. 40, 30 Αυγ. 1864, σσ. 484 – 488.

¹³²¹ *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών*, έτος τρίτον (1890), σσ. 150 – 165.

¹³²² *Νέα Επτάλοφος*, έτος Γ', αρ. 16, 31 Αυγ. 1867, σσ. 315 – 316.

¹³²³ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Γ', αρ. 17, 15 Σεπτ. 1867, σσ. 335 – 336.

¹³²⁴ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Γ', αρ. 19, 15 Οκτ. 1867, σσ. 374 – 375.

σταθερότητα και καλή υπόληψη. Μόλις φάνηκαν τα οικόσημα, οι βασιλείς έκαναν κυανό το έδαφος των συμβόλων τους.

Οι δημοσιεύσεις για τα σύμβολα του Μεσαίωνα συνδέονται με την υιοθέτηση των κρατικών συμβόλων στη μεταπολεμική Ελλάδα και στις εναλλαγές τους, οι οποίες πέρα από τις πιθανές διαφοροποιήσεις στις νοοτροπίες, σηματοδοτούν κατά κανόνα τις αλλαγές στην εξουσία και φυσικά την κυρίαρχη ιδεολογία. Στο νεοσύστατο κράτος προκλήθηκε πόλεμος εμβλημάτων, συμβόλων και χρωμάτων, που απηχούσε τις βαθύτερες ιδεολογικές διαμάχες, που εικονογραφούσε τις επιβολές και τις υπαναχωρήσεις, τις ποικίλες αποχρώσεις των ατόμων ή των ομάδων που σκοπό είχαν να επικρατήσουν στην εξουσία. Τα σύμβολα του νέου ελληνισμού θεωρήθηκαν, τουλάχιστον αρχικά, ως φυσικό επακόλουθο της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη ρομαντική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα,¹³²⁵ με προτάσεις που αναφέρονταν κύρια σε παραστάσεις της αρχαιότητας ή σύμβολα του χριστιανισμού.¹³²⁶

Επίσης δημοσιεύονται κείμενα που αναφέρονται στην ανάπτυξη και στο μεγαλείο της Βενετίας κατά την περίοδο του Μεσαίωνα. Το 1888 στην *Κλειώ* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Αρχαία ενετική μεγαλοπρέπεια»,¹³²⁷ στην οποία τονίζεται ότι η Βενετία στα τέλη του 15^{ου} αι. και στις αρχές του 16^{ου} αι. παρουσίαζε εσωτερική ησυχία, άριστη διοίκηση, ακμή στο εμπόριο, στη βιομηχανία και στον πολιτισμό, μεγάλο πλούτο, πολυτέλεια και ευθυμία. Η αρχιτεκτονική της πόλης, στην οποία συνενώνονταν χαρακτηριστικά των ανατολικών και δυτικών χωρών, αποτελούσε εξαιρετικό θέαμα. Οι ευγενείς καταλάμβαναν τα δημόσια αξιώματα, επιχειρούσαν μακρινά ταξίδια, τιμούσαν τις επιστήμες και τις ωραίες τέχνες. Πολυτελή συμπόσια και μεγαλοπρεπείς χοροί ήταν οι κυριότερες διασκεδάσεις των ευγενών. Η μεσαία τάξη των πολιτών ασχολούνταν με το εμπόριο. Η γυναίκα ήταν περιορισμένη στον οικογενειακό κύκλο προστατευμένη από τη διαφθορά των ηθών και διασκεδάζε με τυχερά παιχνίδια, τα περισσότερα από τα οποία εφευρέθηκαν στη Βενετία στα τέλη του 15^{ου} αι., όπως ήταν το ζατρίκιο ή τα χαρτοπαίγνια. Την εποχή αυτή επίσης εμφανίσθηκαν το δημόσιο λαχοπαίγνιο και οι θεατρικές παραστάσεις. Η ευημερία στα τέλη του 15^{ου} αι. στη Βενετία ήταν γενικευμένη σε όλες τις τάξεις του λαού. Φτωχοί δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου. Ευθύτητα και τιμιότητα ήταν οι κύριες αρετές του ενετικού λαού.

Επιπλέον το 1901 στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή* δημοσιεύεται η μελέτη «Πόθεν το μεγαλείο της Βενετίας (Υπό Καίσαρος Λομπρόζου κατά μετάφρασιν Χ. Αννίνου)».¹³²⁸ Ο καταγόμενος από το Αργοστόλι φιλόλογος και δημοσιογράφος Χ. Άννινος διακρίθηκε για τις μεταφράσεις έργων της νεότερης γαλλικής και ιταλικής φιλολογίας, κύρια μυθιστορημάτων και δραμάτων χάρη του ελληνικού θεάτρου, αλλά και επιστημονικών έργων ξένων συγγραφέων, μεταξύ των οποίων του Λομπρόζο και του Ρενάν.¹³²⁹ Στην παρούσα μετάφραση αναφέρεται στους παράγοντες προόδου της Βενετίας. Ως κύρια αιτία της ανάπτυξης στη Βενετία αναφέρεται η μεγάλη «πολιτική ελευθερία». Τονίζεται ότι στη Βενετία δεν επικράτησε τιμαριωτική κυριαρχία, δεν επικράτησε το έθιμο της

¹³²⁵ Λουκία Δρούλια, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τεύχ. 23 (Δεκ. 1995), σ. 337.

¹³²⁶ Στο ίδιο, σσ. 335 – 350.

¹³²⁷ *Κλειώ*, τόμ. Δ', αρ. 22 (94), 15/27 Νοε. 1888, σσ. 343 – 346.

¹³²⁸ *Εθνική Αγωγή*, τόμ. 4, αρ. 10 - 14, 15 Μαΐ. - 15 Ιουλ. 1901, σσ. 152 – 156, 173 – 175, 188 – 190, 198 – 201, 213 – 216.

¹³²⁹ Θ. Βελλανίτης, «Μπάμπης Άννινος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, σ. 799.

θεοδικίας ή της μονομαχίας, δεν έγινε διάκριση στους θεσμούς και στις ποινές ανάλογα με τις τάξεις των πολιτών. Γίνονταν δημοψηφίσματα, δηλ. εκκλησίες, όπου ο λαός συνεδρίαζε στην ύπαιθρο, με τους δημάρχους και το δόγη, τα ονομαζόμενα Giudici del Comune e del Palazzo. Οι επίσκοποι και οι ιερείς διορίζονταν από το λαό, ο οποίος και τους καθαιρούσε, όσες φορές γίνονταν αντιλαϊκοί ή επικίνδυνοι. Η παρακμή που ακολούθησε οφείλεται βασικά στην απώλεια της ελευθερίας. Όταν εγκαταστάθηκε η ολιγαρχική τυραννία, όταν μεταβλήθηκε από εμπορική σε μάχιμη, αγωνιζόμενη να κατακτήσει χώρες μακρινές και ηπειρωτικές, η Βενετία έχασε το μεγαλείο της.

Οι δημοσιεύσεις αυτές που προβάλλουν την πολιτική ελευθερία και την αστική ανάπτυξη της μεσαιωνικής Βενετίας συνδέονται με αντίστοιχα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας. Τα συντάγματα του 1844¹³³⁰ και του 1864¹³³¹ στη χώρα μας λειτούργησαν, αλλά με ανεπάρκεια όσον αφορά στην απόδοση των πολιτικών ελευθεριών στον έλληνα πολίτη και στην αστικοποίηση της χώρας. Βασικά εκείνο που δέσποζε στην απελευθερωμένη Ελλάδα ήταν η διατήρηση της γαιοκτητικής ολιγαρχίας ως ηγετικής δύναμης με κοινωνική και πολιτική εξουδετέρωση του συνόλου του αγροτικού πληθυσμού.¹³³² Η «προστασία» και το ρουσφέτι επικρατούσαν σε ολόκληρη την επαρχία, η οποία ελεγχόταν από τους τοπικούς τοπάρχες.¹³³³ Με το σύστημα αυτό η επαρχία μεταβαλλόταν σε τυφλό, καθυστερημένο και υποταγμένο όργανο των πολιτικών φορέων της χώρας, σε πραγματικό πολιτικό φέουδο, δημιουργώντας την παράδοση του «κρεμάσματος από τον κρατικό προϋπολογισμό», με κάθε τρόπο, με αποτέλεσμα την εξαγορά συνειδήσεων με το δέλεαρ του διορισμού κάποιου μέλους της οικογένειας στον κρατικό μηχανισμό.¹³³⁴ Η πολιτική απονέκρωση της αγροτικής κοινότητας, που ήταν αποτέλεσμα του εξοβελισμού των αγροτικών μαζών από τη δημόσια ζωή του τόπου ωθούσε τα ανήσυχια ηγετικά στοιχεία σε αναζήτηση καλύτερης τύχης έξω από τα όρια της.¹³³⁵

Η ύπαιθρος με τη φυγή των δυναμικών στοιχείων της είτε με τη μορφή της εσωτερικής μετανάστευσης προς τις πόλεις είτε της εξωτερικής προς τις χώρες της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχανε την αυτονομία της,¹³³⁶ ενώ στην πόλη, όπως αναφέρθηκε, εμφανιζόταν ως μαζική μετάβαση η μικρή και μεσαία αστική τάξη,¹³³⁷ καθώς και ο γενικότερος προσανατολισμός προς τις δημόσιες υπηρεσίες.¹³³⁸ Τα στοιχεία που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις δεν αστικοποιήθηκαν ουσιαστικά, αλλά αφομοιώθηκαν στο κλίμα μικροαστισμού και αντιπαραγωγικότητας.¹³³⁹ Η εξαθλίωσή τους συνδυασμένη με την πολιτική εξουθένωση δημιούργησε αστεϊρευτή πηγή φθηνής εργατικής δύναμης, έτοιμης να προσφέρει την εργασία της κυριολεκτικά αντί «πινακίου φακής» και να

¹³³⁰ Γεωργίου Καρελλά, *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Ελληνικά πολιτεύματα γενόμενα από της εποχής του Ρήγα μέχρι σήμερα. 1798 – 1975*, ό. π., σσ. 107 – 114.

¹³³¹ Στο ίδιο, σσ. 123 - 132

¹³³² Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 144.

¹³³³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή.....*, ό. π., σσ. 217 – 226. Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

¹³³⁴ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σσ. 148 – 149.

¹³³⁵ Στο ίδιο, σσ. 145 – 146.

¹³³⁶ Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

¹³³⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή.....*, ό. π., σ. 141.

¹³³⁸ Στο ίδιο, σ. 127.

¹³³⁹ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 146.

πλημμυρίσει τις πόλεις στις διάφορες «τριτογενείς» και αντιπαραγωγικές απασχολήσεις.¹³⁴⁰

Το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων δεν επέτρεπε τη γέννηση γνήσια αστικών κοινωνικών εκφράσεων και δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει γνήσια αστική κουλτούρα. Στα πλατιά αστικά στρώματα η μίμηση των κοινωνικών προτύπων του «καλού κόσμου» ήταν εντελώς επιφανειακή και περιοριζόταν στα εξωτερικά γνωρίσματα. Η αστικοποίηση απλά συνεπαγόταν εκφυλισμό των παραδοσιακών αξιών. Από τη σκοπιά της εθνικής οικονομίας, η πόλη ζούσε σχεδόν αποκλειστικά σε βάρος του αγροτικού τομέα, ακόμη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι άνθρωποι στην πόλη εργάζονταν, αλλά λίγοι συνέβαλαν στην παραγωγή και ελάχιστοι πρόσθεταν στο κοινωνικό προϊόν. Στη γνήσια ευρωπαϊκή αστική κλιμάκωση βασικός ήταν ο ρόλος και η σημασία του κάθε αστού στην παραγωγική διαδικασία. Στη νόθα αστική κλιμάκωση της χώρας μας η κοινωνική δύναμη εκφραζόταν με βάση το εισόδημα και την ικανότητα κατανάλωσης, όχι πάνω στη βάση της παραγωγικής δυναμικότητας, δηλαδή του ελέγχου πάνω στα μέσα της παραγωγής.¹³⁴¹

Έτσι λοιπόν στο 19^ο αιώνα η αστική ζωή περιοριζόταν σε μερικές «νησίδες» ουσιαστικά αποκομμένες από τη λαϊκή πολιτιστική παράδοση των διαφόρων περιοχών της χώρας. Τέτοιες «νησίδες», όπως υπήρχαν στην Αθήνα, στην Πάτρα, στη Σύρο, μιμούνταν ξένα πολιτιστικά υποδείγματα και είχαν «κοσμοπολίτικο» προσανατολισμό, ο οποίος ξεκινούσε κατά βάση από την επίπλαστη μίμηση ξένων προτύπων και δε σήμαινε τον ουσιαστικό ενστερνισμό των αστικών αξιών των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών της Δύσης.¹³⁴² Απαιτήση λοιπόν μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις είναι η άνοδος του αστισμού,¹³⁴³ η ουσιαστική ανάπτυξη της ελληνικής πόλης μετά την ελληνική επανάσταση, η οποία όπως ήδη έχει τονισθεί, δεν ήταν οργανικά αναπτυσσόμενο βιομηχανικό κέντρο, αλλά κέντρο εμπορικό, διοικητικό και καταναλωτικό. Λειτουργούσε ως τεράστιος παρασιτικός περίγυρος γύρω από κάποια ιδιαίτερα στενή παραγωγική βάση. Οι λίγοι οικονομικοί παράγοντες που δημιουργούσαν τις «υπηρεσίες» και στους οποίους κατέφευγαν και οι ακτήμονες της υπαίθρου δε συνιστούσαν αστική κοινωνία και δεν προωθούσαν την πολιτική συνειδητοποίηση των ευρύτερων στρωμάτων των κατοίκων των πόλεων.¹³⁴⁴ Η κοινωνικοοικονομική δομή των πόλεων είχε έντονα τριτογενή χαρακτήρα, όπου κυριαρχούσαν οι μικροαστικές αντιπαραγωγικές δραστηριότητες, το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών.¹³⁴⁵

Για να συμβαδίξει λοιπόν η χώρα μας με την τροχιά της Δυτικής Ευρώπης είναι απαραίτητο να αναπτυχθεί ο αστισμός, ο οποίος όμως να ενσωματώνει και τις λαϊκές μάζες,¹³⁴⁶ σύμφωνα με τις δύο επόμενες δημοσιεύσεις. Στο τριμηνιαίο περιοδικό *Έρευνα*, που ιδρύθηκε και εκδόθηκε σε Οξφόρδη – Αθήνα από τον Π. Ε. Δρακούλη (1901 – 1916), δημοσιεύεται το 1908 «Κοινωνία και κράτος. Άρθρον του πρίγκηπος Κραπότκιν» (Πέτρος Κραπότκιν).¹³⁴⁷ Ο πρίγκιπας ερεύνησε πώς προέκυψε ιστορικά το κράτος για

¹³⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 148.

¹³⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 160 – 161.

¹³⁴² Βασίλειος Φίλιας, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 452.

¹³⁴³ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 87.

¹³⁴⁴ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 151.

¹³⁴⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό. π., σ. 209.

¹³⁴⁶ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 172.

¹³⁴⁷ *Έρευνα*, τόμ. 3, τεύχ. ΙΑ' - ΙΒ', Νοε. – Δεκ. 1908, σσ. 166 – 168, 181 – 184.

την κατανόηση και τη διάκριση των εννοιών κράτους και κοινωνίας. Αναφέρει ότι οι άνθρωποι έζησαν σε κοινωνίες για χιλιάδες έτη, πριν προκύψει η έννοια του κράτους, που χρονολογείται από το 16^ο αι. Το ενδιαφέρον του υπήρξαν τα κράτη που γέννησε ο πολιτισμός των «βαρβάρων του βορρά», όπου για την εξυπηρέτηση των αναγκών των ατόμων λειτουργούσε σύμπλεγμα συνδέσμων, αδελφοτήτων, συντεχνιών, συνεταιρισμών και ενώσεων. Οι κοινότητες χαρακτηρίζονταν από οικονομική ευφορία, πνεύμα έρευνας και ανάπτυξης πολιτισμού. Την περίοδο της λειτουργίας τους δημιουργήθηκαν οι βάσεις των νεότερων επιστημών με τις ανακαλύψεις του Μεσαίωνα. Τα κράτη που προέκυψαν το 16^ο αι., κατά τον Κραπότκιν, κατέστρεψαν τον πολιτισμό των μεσαιωνικών κοινοτήτων με την επιβολή του δόγματος ότι μόνη ένωση είναι η πολιτεία και η εκκλησία, που προνοούν για όλες τις ανθρώπινες ανάγκες, βιομηχανικές, εμπορικές, νομικές, καλλιτεχνικές. Τα άλλοτε ισχυρά άστη της μεσαιωνικής Ευρώπης κάμφθηκαν από το κράτος, γιατί, ενώ χειραφέτησαν τον αστό, δε χειραφέτησαν το χωρικό, ο οποίος παρέμεινε δουλοπάροικος. Οι αγώνες για απελευθέρωση των χωρικών από την εξουσία του γαιοκτήμονα και του ευπατρίδη κατέληξαν σε συνθηκολόγηση και σε επικράτηση των γαιοκτημόνων και των αριστοκρατών. Σταδιακά μάλιστα αυτοί διέφθειραν το ήθος των αστών, πολλοί από τους οποίους δεν άργησαν να γίνουν και αυτοί μεγιστάνες πλουτίζοντας από το μόχθο των δουλοπάροικων. Στη συνέχεια χωρικοί και αστοί υποστήριξαν τους βασιλείς, τους αυτοκράτορες, τους τσάρους και τους πάπες. Το κράτος για την επίλυση των οποιωνδήποτε θεμάτων κατέφυγε στην ατέλειωτη γένεση εγγράφων, δίνοντας εργασία σε πολυάριθμους υπαλλήλους. Το εμπόριο, η βιομηχανία, οι τέχνες ήλθαν σε «διαφθορά» κάτω από την επενέργεια του κράτους. Έτσι προέκυψε η «βιομηχανική δουλεία», η τάξη των μισθωτών και των απόρων σε κάθε χώρα. Επίσης το κράτος απαγόρευσε την απεργία. Η επιδίωξη κοινωνικής αναγέννησης μέσα από το κράτος για τον Κραπότκιν αποτελούσε ουτοπία και απαιτούνταν αναδιοργάνωση της κοινωνίας, ενώ μεγάλοι αγώνες χρειάζονταν να διεξαχθούν για την παραχώρηση δικαιωμάτων σε όλους.

Επίσης η Έλλη Σολωμονίδου το 1911 στο περιοδικό *Κόσμος* της Σύμυρνης δημοσιεύει τη μελέτη «Αι απεργίαι» (Μετάφρασις εκ Γαλλικής επιθεωρήσεως).¹³⁴⁸ Η Σολωμονίδου στρέφεται κατά της απεργίας, αφού χαρακτηρίζει αυτή ως «πληγή», που καταλαμβάνει καθημερινά έδαφος στις ανθρώπινες κοινωνίες. Αναφέρεται στη Γαλλία, όπου για αιώνες δεν υπέφεραν από την ύπαρξή της. Στη χώρα αυτή η εξουσία ήταν ισχυρή και κάθε εργάτης αμειβόταν ανάλογα με την ικανότητά του. Οι νόμοι περιόριζαν αυστηρά κάθε λαϊκή κίνηση που γεννιόταν από οποιαδήποτε πολιτική ή οικονομική αιτία. Κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα η συντεχνία των βυρσοδεψιών έδωσε τα πρώτα δείγματα απεργίας. Οι βυρσοδέψες της πόλης Αμιένης κήρυξαν απεργία το 1349 και αυτοί της Τρόε τους μιμήθηκαν το 1354. Για δύο αιώνες οι απεργίες των εργατών ήταν σπανιότατες. Το 1545 όμως κηρύχθηκε στο Παρίσι η μεγάλη απεργία των εργατών των πολυτελών εμπορευμάτων, των οποίων η πρωτεύουσα είχε το μονοπώλιο. Το 1541 στη Λυών κηρύχθηκε απεργία των τυπογράφων, αλλά η βασιλική εξουσία απαγόρευσε με ποινή φυλάκισης στους εργάτες να ζητούν με τη βία την αύξηση των μισθών τους. Από τότε η «φοβερή αυτή πληγή» της κοινωνίας, κατά τη συγγραφέα, κέρδιζε έδαφος.

Οι δύο παραπάνω δημοσιεύσεις, ανεξάρτητα από τη διαφορετική θέση των συγγραφέων, εστιάζουν στη σχέση κοινωνίας και κράτους στη μετεπαναστατική Ελλάδα, στην οποία δε διαμορφώθηκε, όπως στην Ευρώπη, η αντίθεση των κυριαρχούμενων

¹³⁴⁸ *Κόσμος*, έτος Γ' (1911), αρ. 63, 1 Αυγ. 1911, σσ. 282 – 283.

κοινωνικών δυνάμεων και μαζικών συμφερόντων προς τα κυρίαρχα, τα οποία ελέγχουν και το κράτος. Η πιο συγκεκριμένα δε διαμορφώθηκε η ιδεολογία του αστισμού και ο ανταγωνισμός μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους ή ο αγώνας της αστικής τάξης για την απόσπαση της πολιτικής εξουσίας από τις παλαιές, κύρια τις φεουδαρχικές, κυρίαρχες δυνάμεις.¹³⁴⁹ Στη χώρα μας ούτε στη διάρκεια της επανάστασης ούτε μετά πέρασε η ηγεμονία της ελληνικής κοινωνίας στα αστικά στρώματα.¹³⁵⁰ Στη μετεπαναστατική Ελλάδα δεν μπορεί να γίνει λόγος για οργανωμένες κοινωνικές λειτουργίες αστικού χαρακτήρα ούτε υπάρχει αυτονομία της κοινωνίας έναντι του κράτους. Η αστική τάξη όχι μόνο δε λειτούργησε ως διευθυντική και ηγεμονική δύναμη στο σύνολο της κοινωνίας, αλλά και δε βρήκε κοινό ενοποιητικό παρονομαστή. Τα ανώτερα κλιμάκιά της συνδέονταν άρρηκτα με τη γαιοκτητική ολιγαρχία, που έλεγε το κράτος. Τα μεσαία κοίταζαν προς τα ανώτερα, από τα οποία μιμούνταν κοινωνικά πρότυπα προσαρμογής και συμπεριφοράς στην προσπάθεια κοινωνικής εξύψωσης και απομάκρυνσης από το λαό. Και τα κατώτερα αποστασιοποιούνταν με κάθε τρόπο από τους «χωριάτες».¹³⁵¹

Ο μικροαστικός χαρακτήρας των πόλεων και η οικονομική εξάρτησή τους από την αγροτική σφαίρα σε συνδυασμό με την κοινωνική αποστασιοποίηση από τον κόσμο του χωριού και την απαξιοποίηση του αγροτικού χώρου και της αγροτικής ζωής, την απέχθεια για κάθε μορφή χειρωνακτικής εργασίας, την εξιδανίκευση του μικροαστικού «καθωσπρεπισμού», την επίφαση δηλ. «καλών» τρόπων που δεν ανταποκρίνονταν σε βαθύτερο πολιτιστικό υπόβαθρο, την απασχόληση μεταπρατικού και μεσολαβητικού χαρακτήρα και την τάση υπαλληλοποίησης των κατοίκων τους δεν οδήγησαν σε συμμαχία μεταξύ αστών και αγροτών, σε πολιτική σύμπραξη των λαϊκών μαζών των πόλεων με τις αγροτικές μάζες, αλλά σε αποδυνάμωση και αδυναμία του λαϊκού παράγοντα να αντιδράσει στη διαχείριση της εξουσίας.¹³⁵²

Η εργατική τάξη επίσης στη χώρα μας ήταν παραγκωνισμένη και συμβάδιζε με τη συγκέντρωση των μαζών στα αστικά κέντρα και στις νεοδημιουργημένες βιομηχανικές μονάδες. Μέρος των εσωτερικών μεταναστών είχαν μετατραπεί σε εργάτες, ενώ οι περισσότεροι ήταν ενσωματωμένοι στις δραστηριότητες του εμπορίου και των υπηρεσιών.¹³⁵³ Οι ανθυγιεινές και επικίνδυνες συνθήκες στα εργοστάσια, οι κακές συνθήκες διαβίωσης των εργατών με δώδεκα έως δεκαπέντε ώρες απασχόλησης την ημέρα και με ημερομίσθια πολύ χαμηλά ήταν χαρακτηριστικά της εξαθλίωσης των ελλήνων εργατών. Τα εργοστάσια χρησιμοποιούσαν γυναίκες και παιδιά με πολύ χαμηλές αμοιβές. Η νομισματική κρίση του 1879, που μείωσε την αγοραστική δύναμη 30 έως 50%, έδωσε το σύνθημα για την εργατική πάλη. Όμως οι εργατικές οργανώσεις αρχικά δεν ήταν παρά σωματεία αλληλεγγύης με πνεύμα περισσότερο συντεχνιακό παρά συνδικαλιστικό. Οι εργοδότες μετείχαν σε αυτά μαζί με τους εργάτες. Το καθαυτό συνδικαλιστικό κίνημα στη χώρα μας αρχίζει με τη δημιουργία των εργατικών κέντρων του Βόλου (1905) και της Λάρισας (1910).¹³⁵⁴ Μετά το πρώτο απεργιακό κύμα των ετών

¹³⁴⁹ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σσ. 154 – 158.

¹³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 158.

¹³⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 159 – 160.

¹³⁵² Στο ίδιο, σσ. 149 – 150.

¹³⁵³ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 15.

¹³⁵⁴ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 105. Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 156. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού*

1879 – 1908¹³⁵⁵ ξέσπασαν οι μεγάλες εργατικές απεργίες σε όλες τις πόλεις της χώρας κατά την περίοδο 1908 – 1918¹³⁵⁶ κάτω από την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών.¹³⁵⁷

Στη χώρα μας λοιπόν η παραγνώριση της στενής διαπλοκής μεταξύ κοινωνίας και κράτους είχε ως αποτέλεσμα να αγνοούνται οι κοινωνικές βάσεις της εξουσίας και να γίνεται αντιληπτή μόνο η μορφή των πολιτειακών δομών. Πρόκειται για στάση που εξιδανίκευε το κράτος και υποδήλωνε το χαμηλό βαθμό συνειδητοποίησης και αυτογνωσίας του κοινωνικού συνόλου. Το προβάδισμα του κράτους έναντι της κοινωνίας, η αποκοινωνικοποίηση των πολιτικών αγώνων και η διαμάχη γύρω από τη νομή της εξουσίας, η ανάσχεση της ανάπτυξης των δημιουργικών δυνάμεων της κοινωνίας μέσα στο σύστημα αυτό που λειτουργούσε με βάση τον υπήκοο και όχι τον πολίτη, η αντιαστική διαμόρφωση των κοινωνικών ιεραρχήσεων και η αξιολογική τοποθέτηση του προσώπου του υπαλλήλου, η προσμονή της λύσης όλων των προβλημάτων από την εξουσία, η πεποίθηση της παντοδυναμίας του κράτους ή ο φόβος και η αποστροφή των προλεταριοποιημένων και οριακών μαζών των πόλεων και των μικροκαλλιεργητικών στρωμάτων προς την εξουσία και το κράτος, που εκφραζόταν με δουλικότητα και υποταγή ή με πράξεις ατομικής εξέγερσης και αντικοινωνικής συμπεριφοράς, η αστικοποίηση των ανώτερων στρωμάτων της γαιοκτητικής ολιγαρχίας και η διασύνδεσή τους με την εξουσία, η δημοσιο-υπαλληλοποίηση των νεότερων μελών των οικογενειών των μικροαστών της υπαίθρου καθόριζαν τους βραδύτατους ρυθμούς αστικοποίησης και ανάπτυξης της ελληνικής μετεπαναστατικής κοινωνίας. Ο κρατικός άξονας καλλιεργούσε το είδος εκείνου του αστού που θα υπηρετούσε πρόθυμα τα συμφέροντα της γαιοκτητικής ολιγαρχίας με αστικό ένδυμα σε βάρος των κοινωνικών φορέων γνήσιας αστικής ανάπτυξης, αυτού του αστού που θα ασκούσε αδιαμφισβήτητη πολιτική και πνευματική ηγεμονία.¹³⁵⁸

Στις δυτικές κοινωνίες ο αστισμός είχε εμφανισθεί ως διαδικασία προοδευτικού αποχωρισμού των ιδιωτικών σχέσεων από το κράτος και διαμορφώθηκε σε αντιδιαστολή με το μηχανισμό του. Στην καλύτερη περίπτωση το κράτος είχε ως αποστολή να διαφυλάσσει την ομαλή λειτουργία των ιδιωτικών σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί έξω από το ίδιο. Ενώ στην Ελλάδα η παρουσία του κράτους ήταν όχι επιπρόσθετη, αλλά σύμφυτη, οργανικά απαραίτητη, για τη διαμόρφωση των αστικών κοινωνικών σχέσεων.¹³⁵⁹ Και ενώ στη Δύση ο αστισμός εμφανίσθηκε ως αντισυγκεντρωτισμός, στην Ελλάδα αντίθετα στηρίχθηκε στο συγκεντρωτικό κράτος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η πορεία της αστικοποίησης του ελληνισμού να λάβει διαφορετικές μορφές. Μεταξύ άλλων δεν κατέληξε στη δημιουργία τάξης αστών επιχειρηματιών. Η κοινωνική διαφοροποίηση και αστικοποίηση στην ανεξάρτητη Ελλάδα σπάνια απέδιδε επιχειρηματίες, ενώ αντίθετα διαμόρφωνε ενοικιαστές των φόρων του δημοσίου, πολιτικούς άνδρες, κομματάρχες, δημοσίους υπαλλήλους, δικαστικούς, εκπαιδευτικούς, δικηγόρους, στρατιωτικούς. Το έμβλημα της κοινωνικής ανόδου σε όλο το 19^ο αιώνα ήταν η πρόσβαση σε κάποια θέση του δημοσίου. Το πάθος του νεοέλληνα για την

Κράτους..., τόμ. Α', ό. π., σσ. 345 – 352. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972, σσ. 25 – 26, 30 – 31, 135 – 147, 177, 206.

¹³⁵⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, ό. π., σσ. 31 – 43.

¹³⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 184 – 205.

¹³⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 44 – 134.

¹³⁵⁸ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σσ. 167 – 171.

¹³⁵⁹ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 20.

πολιτική, για την εκπαίδευση, για τα διπλώματα, η παθολογική διόγκωση της δημοσιοϋπαλληλίας, της δικηγορίας, των υπηρεσιών γενικά, βρίσκονταν σε στενή σχέση με την αδυναμία να αναπτυχθεί στην Ελλάδα ξεχωριστή, έξω από το κράτος, κοινωνία. Οι διαδικασίες της κοινωνικής διαφοροποίησης, μη βρίσκοντας διέξοδο προς το χώρο του επιχειρηματικού πεδίου, κατέληγαν στο φαινόμενο της διόγκωσης των υπηρεσιών του δημοσίου. Έτσι εγκαθιδρύθηκε ο μικροαστισμός, ο οποίος δε συνδεόταν τόσο με το μικρό επιχειρηματία-παραγωγό, όσο με το κράτος και τις «υπηρεσίες». Ο αστισμός αυτός δεν οριζόταν λοιπόν σε αντιδιαστολή με το κράτος, όπως στις δυτικές κοινωνίες, αλλά συμπυκνωνόταν στο μηχανισμό αυτό. Στην Ελλάδα η κοινωνία δεν υπήρχε έξω, αλλά μέσα στο κράτος.¹³⁶⁰

Επίσης αντικείμενο των λογίων αποτελούν οι σχέσεις της μεσαιωνικής Ανατολής με τη μεσαιωνική Δύση, καθώς και τα θέματα που προέκυπταν στις σχέσεις αυτές και που γινόταν προσπάθεια αντιμετώπισής τους με διάφορους διπλωματικούς τρόπους. Ο λόγιος Ι. Δι - Κιγάλλας το 1854 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Σύντομος περίληψις της ετησίου γενικής συνεδρίασεως της εν Κοπενάγη Β. Εταιρείας των Αρχαιολόγων της Άρκτου. Περί των σχέσεων των Νορμαννών μετά της Ανατολής. Σύντομος διατριβή υπό του Καθηγητού Καρόλου Κ. Ράφνου, Συμβούλου της Επικρατείας και Γραμματέως της εν Κοπενάγη Β. Εταιρείας των Αρχαιολόγων της Άρκτου».¹³⁶¹ Αναφέρεται στις σχέσεις των Νορμανδών με τη Ρωσία κατά τον 9^ο αι. Οι Νορμανδοί μετανάστευσαν από την Ανατολή στη Βόρεια Ευρώπη και από τη Σκανδιναβία στη Ρωσία. Το 862 θεμελίωσαν την αυτοκρατορία τους διατηρώντας στη χώρα αυτή μεγάλη επιρροή σε ολόκληρο τον επόμενο αιώνα. Η φιλολογική εξέταση των λέξεων της εποχής αυτής αποδεικνύει ότι ανήκουν σχεδόν εξ ολοκλήρου στην αρχαία δανική ή βόρεια (nordique) διάλεκτο. Από μυθιστορηματικά σκανδιναβικά χρονικά (Eddas και sagas) και από αρχαία ιστορικά χειρόγραφα μαρτυρείται η σχέση των βόρειων χωρών με τη Ρωσία, που ονομαζόταν τότε Γαρδαρική.

Κάποιες δημοσιεύσεις αναφέρονται στις προσπάθειες εξομάλυνσης των θρησκευτικών διαφορών μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Το 1854 δημοσιεύεται ανώνυμα στην *Πανδώρα* «Επιστολή του οικουμενικού Πατριάρχου Μαχίμου προς τον Δούκα Ενετίας Ιωάννην Μοσενίγον».¹³⁶² Δύο γερμανοί φιλόλογοι, ο γνωστός για τις μελέτες του σχετικά με τη βυζαντινή ιστορία Τάφελ και ο Γεώργιος Μαρτίνος Θωμάς, ανακάλυψαν το 1850 στα δημόσια αρχεία της Βιέννης αξιόλογη για το λεκτικό και το περιεχόμενό της επιστολή, την οποία ο Γ. Μ. Θωμάς εξέδωσε στο Μόναχο το 1853. Η ενετική κυβέρνηση αντιλαμβανόταν ότι δεν τη συνέφερε να παραβιάζει τη συνείδηση των ορθόδοξων υπηκόων της. Μερικοί όμως υπάλληλοι, και μάλιστα ο λατινικός κλήρος, παρεκτρέπονταν σε διωγμούς και αδικίες. Για το λόγο αυτό ο πατριάρχης με επιστολή το 1480 απευθύνθηκε στο δούκα Ιωάννη Μονσενίγο, που κυβέρνησε την Ενετία από το 1477 έως το 1485, με αίτημα τη συμβολή της ενετικής κυβέρνησης, για να δοθεί τέλος στους διωγμούς των καθολικών κατά των ορθοδόξων που κατοικούσαν σε χώρες υποταγμένες στην Ενετία. Επίσης πρόβαλε ως αίτημα την απόδοση και τη διατήρηση των εισοδημάτων και δικαιωμάτων που η ανατολική εκκλησία είχε σε Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη και Ήπειρο. Τέλος ζητούσε να μην παρεμποδίζονται όσοι στέλλονται στις χώρες της Ενετίας να συγκεντρώνουν ελεημοσύνες και βοηθήματα για την εκκλησία.

¹³⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 21 – 23.

¹³⁶¹ *Πανδώρα*, τόμ. Ε', φυλ. 106, 15 Αυγ. 1854, σσ. 329 – 331.

¹³⁶² *Πανδώρα*, τόμ. Ε', φυλ. 106, 15 Αυγ. 1854, σσ. 221 – 226.

Ο Θ. Κλαδάς το 1857 στην *Πανδώρα* επίσης δημοσιεύει τη μελέτη «Πρεσβείαι Λιουτπράνδου, υπό Σ. Ζαμπελίου».¹³⁶³ Ο λευκαδίτης ιστοριοδίφης και μεσαιωνολόγος Σ. Ζαμπέλιος¹³⁶⁴ στην έκδοση των «Πρεσβειών του Λιουτπράνδου» από την *Πανδώρα* αναφέρεται στον επίσκοπο Κρεμόνας Λιουτπράνδη, ο οποίος υπήρξε αρχικά πρεσβευτής του Μαρκίωνα Βερεγγάριου προς τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και το 968 του αυτοκράτορα Όθωνα του Μεγάλου προς τον Νικηφόρο Φωκά εξ αιτίας της εκκλησιαστικής διαίρεσης Ανατολής και Δύσης. Όταν επέστρεψε στην πατρίδα, έγραψε λεπτομερή έκθεση της δεύτερης πρεσβείας του, στην οποία διηγείται την υποδοχή την οποία είχε στην Κωνσταντινούπολη, επικρίνει τα έθιμα της αυλής και του λαού και αποδεικνύει το μεγάλο μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων μίσος, το οποίο αποτέλεσε τον προάγγελο των σταυροφοριών που ακολούθησαν, της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης και της υποδούλωσης των Ελλήνων.

Το 1872 δημοσιεύεται ανώνυμα στο *Αθήναιο* «Ανέκδοτος επιστολή του αυτοκράτορος Ιωάννου δούκα Βατάτση προς τον πάπαν Γρηγόριον ανευρεθείσα εν Πάτμω υπό Ι. Σακελλίωνος».¹³⁶⁵ Αναφέρεται ότι επί της βασιλείας του Ιωάννη Βατάτση, επί της πατριαρχείας της ανατολικής εκκλησίας Γερμανού του Νέου και επί πάπα Γρηγορίου Θ' συγκροτήθηκε σύνοδος τον Απρίλιο 1233 στη Νίκαια και το επόμενο έτος (1234) στο Νυμφαίο της Βιθυνίας με σκοπό την ένωση ανατολικής και δυτικής εκκλησίας. Ο επιζητούμενος σκοπός απέτυχε, διότι ο πάπας επιδίωκε την υποταγή της ανατολικής στη δυτική εκκλησίας και όχι την ένωση. Η αποτυχία αυτή εξόργισε τον πάπα κατά του αυτοκράτορα Ιωάννη, επειδή δεν υποκλίθηκε στην παπική τιάρα, αλλά ασχολούνταν με την αποτίναξη του ζυγού των Λατίνων από τη χώρα του. Έτσι ο πάπας έστειλε επιστολή προς τον Βατάτση, η οποία δε σώθηκε, αλλά ο αυτοκράτορας απάντησε ενάντια στον πάπα Γρηγόριο Θ' για τις αξιώσεις της παποσύνης στην Ανατολή. Ο ακριβής χρόνος της επιστολής του αυτοκράτορα δεν είναι γνωστός. Τοποθετείται μεταξύ 1237 και 1241.

Ο Ε. Βουλισμάς, ο οποίος υπογράφει «εν Οδησσώ αρχιμανδρίτης», στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1877 δημοσιεύει «Σύμμικτα. Νικόλαος ο Γραμματικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και οι αντιπάποι Ουρβανός και Κλήμης. Ή τρεις επιστολαί της ια' εκατονταετηρίδος».¹³⁶⁶ Ο Βουλισμάς αναφέρεται στην αλληλογραφία των ιεραρχών Ανατολής και Δύσης, όταν στην Κωνσταντινούπολη αυτοκράτορας ήταν ο Αλέξιος Κομνηνός (1081 - 1117). Η ανταλλαγή των επιστολών μεταξύ του πατριάρχη Νικολάου Γραμματικού (1084 - 1111) και των εκπροσώπων του παπισμού είχε ως σκοπό τη διαπραγμάτευση της ειρήνης και της αγάπης των δύο εκκλησιών, ανατολικής και δυτικής, μετά το σχίσμα. Παράλληλα όμως οι επιστολές διαφωτίζουν τα πολιτικά και θρησκευτικά γεγονότα της Νότιας Ιταλίας και κυρίως το διωγμό κατά των Ελλήνων κατά την περίοδο αυτή.

Με τις επιγαμίες επίσης γινόταν προσπάθεια να επιλυθούν οι διαφορές Ανατολής και Δύσης, όπως προκύπτει από τις δύο παρακάτω δημοσιεύσεις. Το 1869 στο περιοδικό *Μύρια Όσα* δημοσιεύεται «Πρότασις επιγαμβρίας μεταξύ Ελλήνων και Γάλλων» (Εκ των Βυζ. Μελετών Σ. Ζαμπελίου).¹³⁶⁷ Ο Σπ. Ζαμπέλιος, που αποκαλύπτεται κατά τον

¹³⁶³ *Πανδώρα*, τόμ. Ζ', φυλ. 164, 15 Ιαν. 1857, σσ. 477 – 478.

¹³⁶⁴ Λ. Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σσ. 905 – 906.

¹³⁶⁵ *Αθήναιο*, τόμ. 1 (1872), σσ. 369 – 378.

¹³⁶⁶ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΙΑ' (1877), σσ. 323 – 336.

¹³⁶⁷ *Μύρια Όσα*, έτος Β', αρ. 17, Μάι. 1869, σσ. 155 – 156.

καθηγητή Αδ. Αδαμαντίου «... ο πρώτος σθεναρός υπέρμαχος της αδιασπαστου εθνικής συνοχής και προσέτι ο πρώτος αληθής πρόδρομος των βυζαντινών μελετών» με το έργο «Αι Βυζαντιναί μελέται. Περί πηγών της νεοελληνικής εθνότητος» (1857),¹³⁶⁸ στο απόσπασμα αυτό αναφέρεται στην προσπάθεια που έκανε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄ Κοπρώνυμος της Κωνσταντινούπολης το 769 να επαναφέρει την ανάστατη ιταλική χερσόνησο σε υποταγή με συμμάχους και επιγαμία, δηλ. να παντρεύει το γιο του Λέοντα με τη Γυσίλλη, θυγατέρα του βασιλιά των Φράγκων Πιπίνου. Το σχέδιο όμως, βάση του οποίου θα ενώνονταν Δύση και Ανατολή, απέτυχε.

Ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Μ. Ε. Μιχαλόπουλος, διευθυντής της σύνταξης της εφημερίδας *Νεολόγος* στην Κωνσταντινούπολη από το 1888 έως την παύση της (1897),¹³⁶⁹ δημοσιεύει το 1891 και 1892 στο περιοδικό *Νεολόγος Εβδομαδιαία Επιθεώρησις* της Κωνσταντινούπολης «Οι γάμοι της Σοφίας Παλαιολόγου».¹³⁷⁰ Η Σοφία, κόρη του τελευταίου δεσπότη της Πελοποννήσου Θωμά Παλαιολόγου, η οποία βρισκόταν μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους (1460) κάτω από την προστασία του πάπα Ρώμης και την κηδεμονία του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, το 1472 τέλεσε γάμο με τον τσάρο της Μόσχας Ιβάν Γ΄. Ο πάπας είχε την ελπίδα ότι με την ένωση αυτή θα επιτυγχανόταν η προσχώρηση της ρωσικής εκκλησίας στη Ρώμη. Η Σοφία, από την πλευρά της, επέδρασε ιδιαίτερα στην πολιτική και ηθική εξέλιξη της Ρωσίας. Συντέλεσε, ώστε ο Ιβάν να παρουσιάζεται ως κληρονόμος των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου και με την προτροπή της χειραφετήθηκε η Ρωσία από τον ταταρικό ζυγό. Οι Έλληνες που την ακολούθησαν συντέλεσαν στον εκπολιτισμό της Ρωσίας και στην πρόοδο των επιστημών, των τεχνών και του εμπορίου.

Για τις πολιτιστικές επιδράσεις Ανατολής και Δύσης ο Δ. Βικέλας το 1870 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει «Βιβλιογραφία. Medieval Greek texts, being a collection of the earliest compositions in vulgar Greek prior to the year 1500, edited with prolegomena and critical notes by Wilhel Wagner Ph. D. part. I. – Published for the philological society by Asher et Co».¹³⁷¹ Ο γνωστός ως δημιουργός του ελληνικού διηγήματος μαζί με το Βιζυηνό Βικέλας,¹³⁷² στη βιβλιογραφία αυτή τονίζει ότι τα σωζόμενα πολιτιστικά δημιουργήματα του ελληνικού Μεσαίωνα αποδεικνύουν τη σχέση που υπήρχε μεταξύ Δύσης και Ανατολής και πιστοποιούν ότι ο ελληνισμός δέχθηκε εν μέρει την ίδια μεσαιωνική αγωγή με την υπόλοιπη Ευρώπη. Επίσης ότι διαφωτίζουν πολλά ζητήματα του παρελθόντος ή του παρόντος, όπως εθνικά, πολιτικά ή τις περιπέτειες της ελληνικής γλώσσας. Αναφέρεται στα συγγράμματα του Gidel, ο οποίος πραγματεύθηκε τη σχέση του μεσαιωνικού ελληνισμού με τη Γαλλία, και του Βάγνερ, ο οποίος ασχολήθηκε με τη νεότερη ελληνική γλωσσολογία και την έκδοση συλλογής επτά ελληνικών ποιημάτων στο Λονδίνο. Τα τελευταία στιχουργήθηκαν πριν το 1500, μέσα από τα οποία μπορεί κανείς να ανιχνεύσει την ανάπτυξη και διαμόρφωση της νεοελληνικής διαλέκτου.

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις που διαπραγματεύονται τις σχέσεις Δύσης και Ανατολής, τις προσπάθειες για πολιτική ή και θρησκευτική κυριαρχία της μιας δύναμης πάνω στην άλλη, την αποστολή πρεσβειών και επιστολών, καθώς και τις επιγαμίες με σκοπό την

¹³⁶⁸ Α. Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σσ. 905 – 906.

¹³⁶⁹ Μ. Ι. Γεδεών, «Μιχαήλ Μιχαλόπουλος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 282.

¹³⁷⁰ *Νεολόγος Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 5 – 8, Κυρ. 24 Νοε. – Κυρ. 15 Δεκ. 1891, σσ. 68 – 70, 85 – 86, 100 – 102, 115 – 118, αρ. 11 - 12, Κυρ. 5 – Κυρ. 12 Ιαν. 1892, σσ. 164 – 166, 180 – 183.

¹³⁷¹ *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ΄, φυλ. 482, 15 Απρ. 1870, σσ. 34 – 37.

¹³⁷² Σ. Γ. Σπεράντσας, «Δημήτριος Βικέλας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σσ. 270 – 271.

εξομάλυνση των διαφορών, τις πολιτισμικές επιδράσεις που επιφέρουν αυτές οι επαφές παραπέμπουν στον ελλαδικό χώρο του 19^{ου} αι., όπου οι σχέσεις Δύσης και Ανατολής ήταν ανοιχτό θέμα με πολλές πτυχές. Ο μεγαλοϊδεατισμός¹³⁷³ και η Ανατολή αποτελούσαν το «μόνιμο εξωτερικό προσανατολισμό της ελληνικής πολιτικής», η οποία λειτουργούσε πέρα από το πεδίο των στρατιωτικών αναμετρήσεων και στο πεδίο των διπλωματικών και των διεθνών σχέσεων.¹³⁷⁴ Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, όπως και όλων των βαλκανικών κρατών, από την εποχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους έως τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, συνδεόταν στενά με το ανατολικό ζήτημα.¹³⁷⁵ Στην εποχή αυτή που κυριαρχούσαν τα εθνικά κινήματα των ευρωπαϊκών λαών, η απελευθέρωση τμήματος της ελληνικής γης δεν μπορούσε να ικανοποιήσει του εθνικούς πόθους του ελληνικού λαού. Έτσι ήταν φυσικό η ανάκτηση των επαρχιών που κατοικούνταν από Έλληνες και οι οποίες δεν συμπεριλαμβάνονταν στο ελληνικό κράτος, η ιδέα της εθνικής απελευθέρωσης, η γνωστή ως «Μεγάλη Ιδέα», να κυριαρχεί και να αποτελεί την κυρίαρχη ιδέα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Όλα τα κόμματα ήταν σύμφωνα πάνω στην πολιτική που χάραζε τα σύνορα του ελληνισμού από τη γραμμή του Αίμου έως το Ταΐναρο και από την Αδριατική έως τον Εύξεινο Πόντο και έως τον Ταύρο, πολιτική που ερχόταν αντιμέτωπη με τις βλέψεις των άλλων βαλκανικών λαών, αλλά και την ανατολική πολιτική των προστάτιδων Δυνάμεων, οι οποίες δεν παρέλειπαν να εκμεταλλεύονται για δικούς τους σκοπούς τον εθνικό ρομαντισμό των Ελλήνων.¹³⁷⁶

Χαρακτηριστική είναι η συμπεριφορά της Αγγλίας απέναντι στη χώρα μας, όταν η ομόδοξη Ρωσία το 1853, ενθαρρυμένη από την αποτυχία των αστικοδημοκρατικών εξεγέρσεων στα 1848 – 49 στην Κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια και την παλινδρόμηση του κύματος των δεσποτικών καθεστώτων, επανέφερε το ανατολικό ζήτημα, τη διάλυση δηλαδή της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το σχηματισμό μικρών εθνικών κρατών, που θα βρίσκονταν κάτω από τη δική της προστασία ή επιρροή. Η μεγαλοϊδεατική ιδεολογία της χώρας μας το 1853 στρέφεται προς τη Ρωσία¹³⁷⁷ με αποτέλεσμα την εμπλοκή στον Κριμαϊκό πόλεμο και την κατάληψη του Πειραιά από τους Άγγλους.¹³⁷⁸ Τα στρατηγικά συμφέροντα των Δυνάμεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια της ελευθερωμένης Ελλάδας, την επισφαλή δημοσιονομική κατάσταση του νέου κράτους, την προώθηση της Μεγάλης Ιδέας, που αποτελούσε επιδίωξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, την αδυναμία στις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας, οι οποίες επέφεραν επεμβάσεις στη σύνθεση των ελληνικών κυβερνήσεων και αντίδραση στην ελληνική εξωτερική πολιτική που απέβλεπε στην επέκταση των ελληνικών συνόρων,¹³⁷⁹ υπονοούνται μέσα από τις παραπάνω δημοσιεύσεις.

¹³⁷³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 359 – 363.

¹³⁷⁴ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 177.

¹³⁷⁵ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό. π., σ. 105.

¹³⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 80 – 81.

¹³⁷⁷ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό. π., σ. 384.

¹³⁷⁸ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, ό. π., σ. 38.

¹³⁷⁹ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 30 – 33. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Ξένη πολιτική, διεθνές πλαίσιο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 15 – 16.

Αλλά και οι προσπάθειες προσέγγισης ανατολικής και δυτικής χριστιανικής εκκλησίας αποτελούν θεμελιώδες κεφάλαιο, που θίγεται μέσα από τις δημοσιεύσεις. Οι αρχικές αντιπαραθέσεις ορθοδόξων με τους καθολικούς¹³⁸⁰ και οι τεταμένες σχέσεις των δύο εκκλησιών, δυτικής και ανατολικής, εξ αιτίας και των φιλονικιών των ορθοδόξων και των καθολικών στους Αγίους Τόπους για το προβάδισμα στην κατοχή των προσκυνημάτων του Παναγίου Τάφου¹³⁸¹ υποχωρούν γύρω στο 1870. Η αρχική διαμάχη ανάμεσα στην ορθοδοξία, που οριοθετείται μέσα από την αντίθεσή της με τη Δύση, και στη δυτικόφιλη τάση, που έρχεται σε ρήξη με το πατριαρχείο, για να το υιοθετήσει από ένα σημείο και έπειτα, στη λήξη της δεκαετίας του 1860 μεταβάλλεται. Τη θέση της Δύσης, ως αντίπαλο δέος, αρχίζει να την καταλαμβάνει ο Βορράς, ο οποίος διεκδικεί το σχίσμα με το πατριαρχείο, και έτσι παρατηρείται στο εκκλησιαστικό επίπεδο θετική στάση προς τη Δύση. Γύρω στο 1870 παρατηρείται θεαματικός προσανατολισμός της ελληνικής ορθοδοξίας για συμμαχία με τη Δύση ενάντια στους Σλάβους.¹³⁸² Η ρήξη με τους Βουλγάρους και το σλαβισμό θέλει την ελληνική ορθόδοξη ταυτότητα να αποκτά αντιρωσικά, αντισλαβικά και δυτικόφιλα χαρακτηριστικά,¹³⁸³ αντιμετωπίζοντας με τον τρόπο αυτό και τη διαβολή της ελληνικής εθνότητας, που ήταν ο σύμφωνα με τον Φαλλμεράυερ εκσλαβισμός των Ελλήνων, ο οποίος ταυτιζόταν με υπαρκτή πολιτική απειλή εκ μέρους των Βουλγάρων και του πανσλαβισμού γενικά και με τον αντισλαβισμό στην Ελλάδα να κερδίζει ολοένα έδαφος μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο.¹³⁸⁴ Με τον τρόπο αυτό προστίθεται και αντισλαβικός χαρακτήρας στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας.¹³⁸⁵

Επιπλέον μέσα από τη δημοσίευση για το γλωσσικό συσχετισμό Δύσης – Ανατολής τονίζεται το θέμα της ταυτότητας του Έλληνα, αφού η γλώσσα ως αφηρημένη έννοια μπορεί να θεωρηθεί ως επαληθεύσιμο στοιχείο της ταυτότητάς του.¹³⁸⁶ Είτε παραδέχεται κάποιος τους ισχυρισμούς της Ευρώπης, ότι δηλαδή η ελληνική αρχαιότητα είναι Δύση και άρα η σύγχρονη Ελλάδα ανήκει και αυτή στη Δύση, οπότε πασχίζει με κάθε τρόπο να αποκτήσει πρόσωπο δυτικού ανθρώπου, είτε, αφού διαπιστώνει ότι δεν είναι Ευρωπαίος, έρχεται στο συμπέρασμα πως ούτε οι πρόγονοί του ήταν Ευρωπαίοι.¹³⁸⁷ Από το σημείο αυτό ξεκινούν και οι συζητήσεις μεταξύ των ελλήνων διανοουμένων, για να ξεκαθαρίσουν αν η χώρα τους ανήκει στη Δύση ή στην Ανατολή.¹³⁸⁸ Ιδιαίτερα το θέμα της γλωσσικής συνέχειας μέσα στους αιώνες ως απάντηση στο Φαλλμεράυερ, η διαμόρφωση της γλώσσας, η μορφή της κατά την περίοδο του Μεσαίωνα και η διαπλοκή

¹³⁸⁰ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, ό. π., σσ. 118 – 123.

¹³⁸¹ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό. π., σ. 384.

¹³⁸² Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, ό. π., σσ. 313 – 316.

¹³⁸³ Στο ίδιο, σ. 347.

¹³⁸⁴ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 186.

¹³⁸⁵ Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *“Η ευγενής μας τύφλωσις...”*. *Εξωτερική πολιτική και “εθνικά θέματα” από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 2003, σσ. 59 – 60.

¹³⁸⁶ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 136 - 137.

¹³⁸⁷ Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 22.

¹³⁸⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 64 – 65. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, ό. π., σσ. 138 – 143. Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, ό. π., σ. 22.

της με τη Δύση τονίζουν την ιστορική πορεία του ελληνισμού, την παρουσία και τη δυναμική του να δημιουργεί, να απορροφά, να αφομοιώνει ή να εξελληνίζει,¹³⁸⁹ πράγμα που εξακολουθεί να αποτελεί στόχο των Ελλήνων του 19^{ου} αιώνα αναφορικά με το χώρο της Ανατολής.¹³⁹⁰

Επίσης οι συγγραφείς αναφέρονται στις εμφύλιες πολιτικές διαμάχες του Μεσαίωνα. Ο Π. το 1849 στην *Ευτέρπη* δημοσιεύει την ιστορική μελέτη «Οι Ουέλφοι και οι Γιβελίνου»,¹³⁹¹ στην οποία αναφέρεται στο πολιτικό σχίσμα που προέκυψε στην Ιταλία στις αρχές του 12^{ου} αι. Οι Γιβελίνοι ήταν οι οπαδοί του αυτοκρατορικού οίκου της Φραγκωνίας, γνωστοί με το όνομα Gueibelinga ή Waiblinga, και οι Ουέλφοι ή Γουέλφοι, οι οπαδοί του οίκου της Σουάβης, στον οποίο πολλοί είχαν το όνομα Guelfe Welf. Οι Γιβελίνοι ήταν εχθροί των παπών και οι Ουέλφοι οπαδοί τους και παράλληλα εχθροί των Γερμανών. Όλες οι πόλεις ήταν διαιρεμένες κάτω από τα δύο αυτά ξενικά κόμματα, που άλλαξαν σημαίες πολλές φορές. Στη δημοσίευση αυτή παραδίδεται ένα παράδειγμα πολιτικής διαίρεσης από τη Φλωρεντία, σύμφωνα με διήγηση του Μακιαβέλλι. Στην πόλη αυτή υπήρχαν οι ισχυρές οικογένειες των Βουονδελμόντι και των Ουβέρτι και μετά από αυτούς ακολουθούσαν οι Αμιδέι και οι Δονάτι. Η χήρα Δονάτι σκεφτόταν να παντρέψει τη θυγατέρα της με κάποιον Βουονδελμόντι, αλλά εκείνος σχετίστηκε με μία από τις θυγατέρες των Αμιδέι. Η χήρα Δονάτι όμως κατάφερε να υλοποιήσει το σχέδιό της οδηγώντας τους Αμιδέι σε εκδίκηση με δολοφονία του νεαρού Βουονδελμόντι. Όταν έγινε γνωστός ο φόνος στη Φλωρεντία, όλες οι οικογένειες των ευγενών θεώρησαν χρέος να κηρυχθούν υπέρ ή κατά των δολοφόνων και να ακολουθήσουν ένα από τα δύο κόμματα, τα οποία διαιρούσαν την Ιταλία. Το 1248, μετά από τριάντα τρία έτη πάλης των Βουονδελμόντι με συμμάχους τους Ουέλφους και των Ουβέρτι με συμμάχους τους Γιβελίνους υπερίσχυσαν οι δεύτεροι και έδιωξαν τους αντιπάλους από την πόλη έχοντας και την υποστήριξη του αυτοκράτορα Φρειδερίκου του Ξανθοπώγωνα.

Ο Ζ. το 1852 στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη* δημοσιεύει τη βιογραφία «Ο Κοραδίνος».¹³⁹² Πρόκειται για επίδοξο ηγεμόνα της Σικελίας από κληρονομικό δικαίωμα. Στράφηκε ενάντια στον πάπα, επειδή εγκατέστησε στο θρόνο της Σικελίας τον Κάρολο, αδελφό του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου του Αγίου. Ο Κοραδίνος ενώθηκε με τους Γιβελίνους, αλλά νικήθηκε και οδηγήθηκε σε δίκη στη Νεάπολη (1267). Μαζί με τον ξάδελφό του Φρειδερίκο θανατώθηκαν με τραγικό τρόπο στο ικρίωμα.

Το 1886 ο Φιλίστωρ στην *Κλειώ* δημοσιεύει «Ο πύργος της πείνης. Ιστορική σκιαγραφία».¹³⁹³ Αναφέρεται ότι ο Ουγολίνος της Γκεραρντέσκα ή κόμης Ουγολίνος, όπως αναφέρεται στο Δάντη, ως αρχηγός των Γιβελίνων που κυριαρχούσαν στην Πίζα αποφάσισε να προσεγγίσει τους Γουέλφους δίνοντας την αδελφή του ως σύζυγο στον ηγέτη τους Ιωάννη Βισκόντι. Η απροσδόκητη συνδιαλλαγή των εχθρικών μερίδων κίνησε τη δυσπιστία των κατοίκων της Πίζας, οι οποίοι απομάκρυναν από την πόλη τους δύο άνδρες. Εκείνοι, βρισκόμενοι σε εξορία, αφού συμμάχησαν με τις γουελφικές πόλεις της Τοσκάνης, τη Φλωρεντία και τη Λούκκα, συνωμότησαν κατά της πατρίδας τους και ανάγκασαν το 1276 την Πίζα να υπογράψει ειρήνη με πρώτο άρθρο την ανάκληση των εξορισμένων. Ο Ιωάννης πέθανε και επέστρεψε ο γιος του Νίνος Βισκόντι μαζί με τον

¹³⁸⁹ Νίκος Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 17 – 22.

¹³⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 47 – 56.

¹³⁹¹ *Ευτέρπη*, τόμ. Γ', φυλ. 56, 16 Δεκ. 1849, σσ. 759 – 760.

¹³⁹² *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Α', τεύχ. Ι, Αύγ. 1852, σσ. 226 – 227

¹³⁹³ *Κλειώ*, τόμ. Β', έτος Β', αρ. 39, 1/13 Αυγ. 1886, σσ. 225 – 228.

Ουγολίνο. Οι Βισκόντι παρέμειναν πιστοί στο κόμμα τους, ο Ουγολίνος όμως είχε χάσει την εμπιστοσύνη και των δύο μερίδων. Κατά τη μάχη της Μελωρία ενάντια στη Γένουα, στο πλαίσιο του δίχρονου πολέμου μεταξύ Πίζας και Γένουας (1282 - 1284), ο Ουγολίνος ως διοικητής των εφεδρειών δε βιάστηκε σε βοήθεια αυτών που μάχονταν, αλλά, αφού προκάλεσε με την οπισθοχώρησή του την καταστροφή των στρατευμάτων της Πίζας, ήλθε στην πόλη (1284), όπου κατόρθωσε να ονομασθεί αρχιναύαρχος και αρχιδικαστής αυτής για δέκα έτη. Εξακολούθησε τον πόλεμο κατά της Γένουας με σκοπό να παρεμποδίσει την επιστροφή των αιχμάλωτων εχθρών του και συγχρόνως εξόρισε τους αντιπάλους του. Οι Βισκόντι αντέταξαν σθεναρή αντίσταση, αλλά σε σύντομο χρόνο κατατροπώθηκαν χάρη στη βοήθεια που παρείχε στον Ουγολίνο ο αρχιεπίσκοπος Ρουτζιάρνο ντέλι Ουμπαλντίνι. Ο Ουγολίνος τελικά ανακηρύχθηκε άρχοντας της Πίζας αφαιρώντας την εξουσία με προδοσία από τον ανεψιό του Νίνο της Γαλούρας των Βισκόντι, εξ αιτίας όμως της σκληρότητάς του προκάλεσε λαϊκή εξέγερση, αρχηγός της οποίας υπήρξε ο πρώην σύμμαχός του αρχιεπίσκοπος Ουμπαλντίνι. Ο όχλος περικύκλωσε το ανάκτορο Γκεραρντέσκα, συνέλαβε τον Ουγολίνο με τους δύο γιους του Γκάντο και Ουγκουτσιόνε και τους ανεψιούς του Νίνο και Ανσελμούτσιο και τους κλείδωσε στον πύργο των «Επτά δρόμων» (Γκουαλάντι) ρίχνοντας τα κλειδιά στον ποταμό Άρνο, για να μη μπορεί κανείς να τους βοηθήσει (1289). Οι φυλακισμένοι στον πύργο πέθαναν από την πείνα. Ο ποιητής Δάντης αναφέρει το τραγικό επεισόδιο του θανάτου τους στο τριακοστό τρίτο άσμα της «Κόλασης», όπου ο ποιητής περιπλανώμενος στον Άδη με το Βιργίλιο, παρουσιάζει τον Ουγολίνο να εκδικείται στην κόλαση τον αρχιεπίσκοπο Ουμπαλντίνι, του οποίου κατατρώει το κρανίο, και να διηγείται στον ποιητή το όνειρο που βασάνισε αυτόν και τους αιχμάλωτους γιους και ανεψιούς, όταν για πρώτη φορά ο δεσμοφύλακας δεν έφερε στη φυλακή τροφή. Ο τόπος του ανοσιουργήματος, ο πύργος του Γκουαλάντι, ονομάστηκε από τότε «πύργος της πείνης».

Εκτός από τις εμφύλιες διαμάχες οι λόγιοι αναφέρονται και στις πρώτες προσπάθειες ενοποίησης των ευρωπαϊκών εθνών. Ο Γ. Π. το 1866 στη *Νέα Επτάλοφο* δημοσιεύει τη μελέτη «Η Ιταλία κατά τον ΙΓ΄ αιώνα» (Εκ του Γαλλικού).¹³⁹⁴ Ο συγγραφέας εκτός από την πάλη κράτους και εκκλησίας, πάλη μεταξύ των οπαδών του πάπα Ουέλφων και αυτών του αυτοκράτορα Γιβελίνων κατά το 13^ο αι., αναφέρεται και στον ποιητή Δάντη, ο οποίος αγωνίστηκε για την εθνική ενότητα της Ιταλίας.

Ο χρονογράφος Ε. Κ. Ασώπιος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1889 δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Η Μεγάλη Ιδέα παρ' Ιταλοίς (1310 - 1870)».¹³⁹⁵ Αναφέρει ότι οι μακροχρόνιοι εμφύλιοι πόλεμοι στην Ιταλία μεταξύ των Γουέλφων και Γιβελίνων, αλλά και οι μετέπειτα πόλεμοι που άρχισαν με το Γρηγόριο Ζ΄ (1073 - 1085), δεν υπηρετούσαν την ιδέα της εθνικής ενότητας, αλλά μόνο τοπικά συμφέροντα και φατρίες. Η ιδέα της ιταλικής αποκατάστασης κάτω από έναν και τον ίδιο ηγεμόνα γεννήθηκε από το Δάντη και το Μακιαβέλλι, ο οποίος επέδρασε ιδιαίτερα με το έργο του «Ηγεμόνας». Έως το 1848 όμως η Ιταλία δεν είχε πολιτική ύπαρξη. Ο ιταλικός αγώνας και οι προσωπικότητες Κάρολος Αλβέρτος, Βίκτωρ Εμμανουήλ, Καβούρ, Γαριβάλδης, Ιωσήφ Ματσίνης συνέβαλαν το 1859 στη δημιουργία του ενιαίου εθνικού κράτους της Ιταλίας.

¹³⁹⁴ *Νέα Επτάλοφος*, έτος Β΄, αρ. 30 - 31, 31 Μαρτ. - 15 Απρ. 1866, σσ. 525 - 527, 542 - 545, αρ. 42 - 43, 30 Σεπτ. - 15 Οκτ. 1866, σσ. 771 - 775, 791 - 795.

¹³⁹⁵ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος ΚΓ΄ (1889), σσ. 187 - 234.

Για το Νικόλαο Μακιαβέλλι έχουμε τις παρακάτω δημοσιεύσεις: Ο λόγιος και δημοσιογράφος από τη Σμύρνη Γ. Κ. Υπερίδης¹³⁹⁶ το 1877 στον *Όμηρο* δημοσιεύει τη διατριβή του Queux de Saint Hilaire «Ο Νικόλαος Μακιαβέλλης και οι έλληνες συγγραφείς».¹³⁹⁷ Ο Γ. Ε. Μαυρογιάννης από την Κεφαλλονιά, ο οποίος σπούδασε ζωγραφική, αλλά ασχολήθηκε με ιστορικές και φιλολογικές μελέτες,¹³⁹⁸ το 1903 στα *Παναθήναια* δημοσιεύει τη μελέτη «Νικόλαος Μακιαβέλλης και τα έργα αυτού».¹³⁹⁹ Επίσης στο εικονογραφημένο περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης*, που ιδρύθηκε και εκδόθηκε από το Γεράσιμο Βώκο στην Αθήνα (Απρίλιος 1910 - Σεπτέμβριος 1912),¹⁴⁰⁰ ο Σ. Κορωνής το 1912 δημοσιεύει την ανώνυμη βιογραφία «Οι μεγάλοι πολιτικοί άνδρες και συγγραφείς. Νικόλαος Μακιαβέλλης».¹⁴⁰¹ Σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις αυτές ο Νικόλαος Μακιαβέλλι, που γεννήθηκε στη Φλωρεντία στις 9 Μαΐου 1469 και πέθανε στις 22 Ιουνίου 1527, ήταν δημοκράτης, υπέρμαχος της ελευθερίας και αντίπαλος με τους πάπες. Το 1498 έγινε γραμματέας της δημοκρατίας της Φλωρεντίας. Η πτώση της δημοκρατίας έφερε και αυτή του Μακιαβέλλι, τον οποίο διέγραψαν από τον πίνακα των υπαλλήλων του κράτους. Αγαπούσε ιδιαίτερα τα γράμματα και κυρίως τους αρχαίους συγγραφείς. Κατά την άποψη κάποιων γνώριζε ελληνικά. Ασχολήθηκε με την ποίηση και το θέατρο. Αναφέρονται τα έργα του: «Ηγεμών», «Λόγοι επί της πρώτης Δεκάδος του Τίτου Λιβίου» (*Discorsi sylla prima Decade Tito Livio*), «Ιστορία της Φλωρεντίας» (*Storie Fiorentine*), «Περί στρατιωτικής τέχνης» (*Dell' arte della guerra*). Εκτός από τα σπουδαία πολιτικά συγγράμματα αναφέρονται επίσης κωμωδίες και ποίηση: «Decennale primo», «Χρυσούς Όνος», «Άσματα της Απόκρεω», «Belphegor», «Clizia» και «Μανδραγόρας». Σε πεζό λόγο αναφέρονται: «Περιγραφή της ενσκηψάσης πανώλους», «Άσμα των Ασμάτων», «Βιογραφία του ηγεμόνα της Λούκκας Καστρήνσιου».

Επίσης ο νομικός και καθηγητής του πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Καζάζης¹⁴⁰² το 1888 στο περιοδικό *Εβδομάς* δημοσιεύει τη μελέτη «Σελίδες εκ των αγώνων υπέρ της γερμανικής ενότητας».¹⁴⁰³ Το 1870 πραγματοποιήθηκε η πολιτική ενότητα του γερμανικού έθνους και εγκαθιδρύθηκε η νέα γερμανική αυτοκρατορία. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη συνείδηση του γερμανικού λαού που είχε δημιουργήσει το θρόνο του αυτοκράτορα Βαρβαρόσσα, τον άνθρωπο που μπορούσε να ανασύρει την πατρίδα από την κατάσταση της διαίρεσης και στον οποίο πίστευε έως τα τελευταία χρόνια της αποκατάστασης. Ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας, που καταγόταν από τον ένδοξο οίκο των Οχενστάουφεν (Χοενστάουφεν), είχε συλλάβει την ιδέα να χειραφετήσει την κοσμική εξουσία από την πνευματική, να συντρίψει τη δύναμη του καθολικισμού και να ανεγείρει την κοσμική. Θέλησε να ανασυστήσει το κράτος του Καρόλου του Μεγάλου και να δημιουργήσει τη νέα πολιτεία πάνω στα θεμέλια της εθνικής ενότητας. Σύμφωνα με το θρόνο, ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας δεν είχε πεθάνει, αλλά κοιμόταν στις

¹³⁹⁶ Γ. Μ. Βαλέτας, «Γεώργιος Υπερίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, σ. 666. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 – 1922)*, Αθήνα 1959, σσ. 75 – 146.

¹³⁹⁷ *Όμηρος*, τόμ. 5 (1877), έτος Ε', φυλ. Β', σσ. 71 – 75.

¹³⁹⁸ Α. Θ. Σαμοθράκης, «Γεράσιμος Μαυρογιάννης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 786. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 295.

¹³⁹⁹ *Παναθήναια*, τόμ. ΣΤ', έτος Γ', 15 - 31 Μαΐ. 1903, σσ. 449 – 456, 493 – 497.

¹⁴⁰⁰ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Καλλιτέχνης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σ. 583.

¹⁴⁰¹ *Ο Καλλιτέχνης*, έτος Β', τεύχ. 22, Ιαν. 1912, σσ. 368 – 375.

¹⁴⁰² Θάνος Α. Κωνσταντινίδης, «Νεοκλής Καζάζης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, σσ. 444 – 445.

¹⁴⁰³ *Εβδομάς*, περίοδος Β', τόμ. Ε', έτος Ε', αρ. 11, 12 Μαρτ. 1888, σσ. 1 – 3, αρ. 12, 19 Μαρτ. 1888, σσ. 2 – 3, αρ. 13, 28 Μαρτ. 1888, σσ. 1 – 3.

μυστικές κρύπτες του όρους Κυφφάουζερ περιμένοντας τη στιγμή για εξέγερση και εθνική ενότητα.

Προβάλλεται επίσης ένα παράδειγμα ανάπτυξης από τη μεσαιωνική Δύση, που υπήρξε αποτέλεσμα φιλοπατρίας, σύμπνοιας και ομόνοιας του λαού του. Ο Ιωάννης Σ. Ε. Κεφαλάς στην *Αρμονία* (1900 – 1902) δημοσιεύει το 1902 τη μελέτη «Η δημοκρατία του Αγίου Μαρίνου».¹⁴⁰⁴ Αναφέρεται στην ιστορία της δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου, που αρχίζει από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. με το λιθοξόο Μαρίνο από το νησί Arbe της Δαλματίας, ο οποίος ζούσε ως ερημίτης στους πρόποδες του όρους Τιτάνα και θαυματουργούσε. Φεύγοντας από τη ζωή κληροδότησε στους οπαδούς του το όρος, με τη ρητή παραγγελία να μη θελήσουν να αυξήσουν τις κτήσεις τους με πόλεμο ή άλλα βίαια μέσα, αλλά να προσπαθήσουν να γίνουν περισσότεροι. Ο αρχικά ελάχιστος αριθμός των οπαδών του λιθοξόου αυξήθηκε και μετά την πτώση του ρωμαϊκού κράτους πολλαπλασιαζόταν αποβάλλοντας τον καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα και λαμβάνοντας όψη ελεύθερης και αυτοδιοικούμενης πόλης. Οι κάτοικοι ανακήρυξαν τους εαυτούς τους ως ανεξάρτητη δημοκρατία και κατά τον 11^ο αι. οχύρωσαν την πρωτεύουσά τους, την οποία προς τιμή του πρώτου οικιστή του όρους Τιτάνα ονόμασαν Άγιο Μαρίνο. Η φιλοπατρία και η ομόνοια υπήρξαν οι αρετές του λαού της δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου, οι οποίες τη διαφύλαξαν για 16 αιώνες ανεξάρτητη και αυτόνομη.

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις παραπέμπουν στο αίτημα της πολιτικής και εθνικής ενότητας που κυριαρχούσε στους λαούς της Ιταλίας και της Γερμανίας, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη κατά το 19^ο αιώνα, συμπεριλαμβανομένης και της χώρας μας. Το αίτημα αυτό πρώτος κήρυξε ο μεγάλος ποιητής Δάντης για τη χώρα του πριν από κάποιους αιώνες.¹⁴⁰⁵ Ο Μακιαβέλλι επίσης απέδειξε πόσο οι εμφύλιες πολιτικές διαμάχες, στις οποίες κατά το δυτικό Μεσαίωνα δέσποζε η Ιταλία με τους Ουέλφους και τους Γιβελίνους και τις εσωτερικές διαιρέσεις που την έφθειραν, αποτελούσαν αντικίνητρο στην ανθρώπινη ανάπτυξη σε αντίθεση με την ενότητα κάτω από έναν αρχηγό, που χαρίζει την ευτυχία και την πρόοδο. Η διαμελισμένη σε πολυάριθμα κρατίδια χώρα του Μακιαβέλλι δεν είχε αποκτήσει την απαραίτητη πολιτική σύμπνοια, που θα της εξασφάλιζε την ομοιόμορφη οικονομική και γενικότερα κοινωνική ανάπτυξη. Αναγκάζεται λοιπόν ο Μακιαβέλλι να δώσει στον «ηγεμόνα» όλες τις θεμιτές και αθέμιτες εξουσίες και να του υποδείξει ποια μέσα θα χρησιμοποιήσει για την εκπλήρωση του υπέρτατου στόχου: την απελευθέρωση και την ένωση της Ιταλίας.¹⁴⁰⁶ Στο πλαίσιο των αγώνων του 19^{ου} αιώνα για εθνική αποκατάσταση, στη Γερμανία και στην Ιταλία, προβλήθηκε ως ιδεολογική προτύπωσή της ο σχεδιασμός του Μακιαβέλλι για την κρατική ενοποίηση της πατρίδας του. Ο πατριωτισμός του μάλιστα αποτελούσε ανεκπλήρωτο αίτημα για τη χώρα του Hegel ή του I. Mazzini.¹⁴⁰⁷ Ο φλωρεντίνος συγγραφέας υπήρξε η καλύτερη έκφραση των ανοδικών διεργασιών της μεταμεσαιωνικής Ιταλίας, που τεμαχισμένη σε πολυάριθμα αντίπαλα κρατίδια, αναζητούσε επίμονα την εθνική ενότητα. Η δημιουργία εθνικών κρατών, των οποίων την κεντρική εξουσία ασκούσε ο μονάρχης, αποτελούσε ήδη πραγματικότητα σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Αγγλία) και καλοδεχόμενη προοπτική για άλλες, όπως ήταν

¹⁴⁰⁴ *Αρμονία*, τόμ. Γ' (1902), σσ. 353 – 360.

¹⁴⁰⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 363.

¹⁴⁰⁶ Παν. Νούτσος, *Machiavelli. Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*, Αθήνα 2001, σ. 19.

¹⁴⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 24.

η ίδια η Ιταλία.¹⁴⁰⁸ Ζώντας μέσα σε εύπλαστη και αναπτυσσόμενη πρωτοαστική κοινωνία, που ξέφευγε από τους φεουδαρχικούς κανόνες της συλλογικής συμπεριφοράς και αναζητούσε νέα σχήματα για να εκφραστεί,¹⁴⁰⁹ η πολιτική επιστήμη του αντιπροσώπευε τη φιλοσοφία του καιρού του, που έτεινε προς την οργάνωση εθνικών μοναρχιών, την πολιτική μορφή που επέτρεπε και διευκόλυνε την περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της αστικής τάξης.¹⁴¹⁰ Η ενότητα μάλιστα, που οραματίστηκε ο Μακιαβέλλι και που δεν επιτεύχθηκε στην εποχή του, αλλά στο 19^ο αι., ανέδειξε το ιταλικό «μοντέλο» ως σημείο ιδεολογικής και πολιτικής αναφοράς για τον ελληνισμό της εποχής.¹⁴¹¹ Γιατί, αν η ιταλική ενοποίηση δεν ήταν ικανή να εκθρονίσει τη γαλλική επανάσταση από την προνομιακή σκέψη των ελλήνων διανοουμένων, μπόρεσε, ωστόσο, να ανατροφοδοτήσει την εθνική ιδεολογία προσκομίζοντας ένα παράδειγμα επίκαιρο, ριζοσπαστικό και αποτελεσματικό.¹⁴¹²

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις λοιπόν μέσα από το γενικότερο ενωτικό ευρωπαϊκό αίτημα προβάλλουν και το ιδιαίτερο αίτημα που αφορούσε στην πολιτική και στην εθνική ενότητα του νέου ελληνισμού. Εκτός από τις θεωρίες του Φαλλμεράνερ που χώριζαν τον ελληνισμό μέσα στο χρόνο υπήρχαν και πρακτικές που χώριζαν τον ελληνισμό μέσα στο χώρο.¹⁴¹³ Η αντιπάθεια των αυτοχθόνων κατά των ετεροχθόνων, οι οποίοι διέθεταν ανώτερη μόρφωση και δυτικούς τρόπους, είχε τις καταβολές της στα χρόνια του αγώνα και πήρε στη συνέχεια τη μορφή πολιτιστικής και τοπικιστικής εχθρικής προδιάθεσης.¹⁴¹⁴ Οι αγωνιστές του '21 περίμεναν με τον ερχομό των Ευρωπαίων κάτι να απολαύσουν και αυτοί. Η ώρα της αμοιβής έφθασε και οι Ευρωπαίοι στις 2 του Μάρτη 1833 δημοσίευσαν το διάταγμα «περί διαλύσεως των ατάκτων στρατευμάτων» στέλλοντας «στο ανάθεμα» εκείνους που ελευθέρωσαν την πατρίδα από αιώνες σκλαβιάς.¹⁴¹⁵ Απόμειναν, γράφει ο Κασομούλης, «άπνοοι και άφωνοι ως φλομωμένοι ιχθύες. Απελπίσθησαν, μη δυνάμενοι ούτε εμπρός ούτε οπίσω να κινηθούν ένεκα της τρομεράς δυστυχίας των».¹⁴¹⁶ Πολλοί από αυτούς έγιναν κλέφτες στα βουνά και από τότε άρχισε στον τόπο μας η ληστεία,¹⁴¹⁷ η οποία πήρε διαστάσεις μαζικού κοινωνικού φαινομένου, όπως ήδη αναφέρθηκε.¹⁴¹⁸ Το πολιτιστικό και κοινωνικό χάσμα ανάμεσα σε αυτόχθονες και ετερόχθονες εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Εθνοσυνέλευσης στις 11 Ιανουαρίου 1844 σχετικά με το άρθρο 3 του συνταγματικού

¹⁴⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 25 – 26.

¹⁴⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 29.

¹⁴¹⁰ Αντόνιο Γκράμισι, *Για τον Μακιαβέλλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*. Μετάφραση από τα ιταλικά Φ.Κ., Αθήνα χ. χρ., σ. 28.

¹⁴¹¹ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 103 – 129.

¹⁴¹² Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Βιβλιοκρισίες. Το ιταλικό παράδειγμα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σσ. 240 – 243. Στο Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985.

¹⁴¹³ Κωνσταντίνος Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 468 - 469. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σσ. 363 – 366.

¹⁴¹⁴ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 41 – 50. Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Περίοδος συνταγματικής μοναρχίας: Το θέμα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π., τόμ. ΙΓ', σ. 110.

¹⁴¹⁵ Δημήτρης Φωτιάδης, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 123.

¹⁴¹⁶ Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τόμ. Γ', σσ. 616 – 617.

¹⁴¹⁷ Δημήτρης Φωτιάδης, *Όθωνας. Μοναρχία*, ό. π., σ. 124.

¹⁴¹⁸ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864*, ό. π., σ. 146.

σχεδίου για την ελληνική ιθαγένεια με τη μορφή αποκλεισμού των ετεροχθόνων, οι οποίοι διέθεταν ανώτερη μόρφωση και δυτικούς τρόπους.¹⁴¹⁹

Για τη διαμάχη «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων», που βρισκόταν στην ακμή της το 1854,¹⁴²⁰ γράφει ο Εντμόντ Αμπού: «Ο ελληνικός πατριωτισμός εκδηλώνεται με τους εντελώς αντίθετους τρόπους, έξω και μέσα στη χώρα. Οι Έλληνες του εξωτερικού λατρεύουν την κοινή πατρίδα. Τα δίνουν όλα γι' αυτήν, δεν σκέφτονται παρά τα μέσα για να την κάνουν πιο πλούσια και πιο μεγάλη. Οι Έλληνες του τόπου δεν κάνουν τίποτ' άλλο από του να κλείνουν τη χώρα στους Έλληνες του εξωτερικού. Οι πρώτοι έχουν έναν πλούσιο πατριωτισμό, οι δεύτεροι ένα συντηρητικό πατριωτισμό. Ο πλούσιος πατριωτισμός είναι που δημιούργησε όλα τα μεγάλα ιδρύματα στην Ελλάδα. Ο συντηρητικός πατριωτισμός έκανε το νόμο της 3 Φεβρουαρίου 1844 για τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες. Αυτός ο νόμος, ο πιο άδικος και ο πιο ανόητος που ψηφίστηκε ποτέ σε έναν λαό πολιτισμένο, δίνει το αποκλειστικό μονοπώλιο των δημοσίων θέσεων στους κατοίκους του Μοριά και της Αττικής. Κλείνει την Ελλάδα σε όλους τους Έλληνες που δεν έχουν γεννηθεί στο μικρό βασίλειο του Όθωνα. Αποκλείει από την κυβέρνηση το πιο έξυπνο, το πιο πλούσιο και το πιο αφοσιωμένο τμήμα του έθνους. Οι αυτόχθονες είναι οι Έλληνες οι γεννημένοι στο βασίλειο. Οι ετερόχθονες είναι οι Έλληνες που γεννήθηκαν σε μια περιοχή υποδουλωμένη στους Τούρκους. Ένας νησιώτης από τη Χίο, ή την Κρήτη, ένας Έλληνας της Σμύρνης, της Κέρκυρας ή των Ιωαννίνων που πολέμησε για την ανεξαρτησία αλλά δεν εγκαταστάθηκε στο βασίλειο ή δεν έφερε την οικογένειά του παρά το 1838, δεν έχει το δικαίωμα να εκτελεί χρέη δασοφύλακα. Έχει το δικαίωμα να δώσει ένα εκατομμύριο στην Ελλάδα να χτίσει ένα αστεροσκοπείο, μια Στρατιωτική Σχολή, ένα Διδασκαλείο, ένα Νοσοκομείο. Δεν έχει το δικαίωμα να γένει βουλευτής: έτσι το θέλει ο νόμος της 3 Φεβρουαρίου 1844».¹⁴²¹

Οι λόγιοι του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20ού λοιπόν αναπαράγουν μέσα από τις μεσαιωνικές δημοσιεύσεις την αγόρευση του Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844, η οποία αποτελούσε τοποθέτηση για ενότητα και που αναιρούσε κάθε είδους διαχωρισμό των Ελλήνων στο παρόν,¹⁴²² απαραίτητη προϋπόθεση για την εθνική πρόοδο και την ευημερία. Η συγχρονική ενότητα συνδυασμένη με τη διαχρονική ενότητα, την οποία πλαισίωσαν ιδεολογικά και ισχυροποίησαν άνθρωποι του πνεύματος, όπως ο Κ. Παπαρρηγόπουλος ή ο Σπυρίδωνας Ζαμπέλιος, οι οποίοι κήρυξαν την ενότητα του ελληνισμού με το τρίσημο σχήμα: αρχαίος, μεσαιωνικός και νεότερος πολιτισμός,¹⁴²³ καταδικάζοντας τους ξένους αμφισβητίες και αποβλέποντας στην πολιτική ένταξη των «αλύτρωτων ομογενών εκτός των συνόρων», στο πολιτικό μέλλον της χώρας μας προς την Ανατολή,¹⁴²⁴ θα οδηγούσε στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, που συνδεόταν με

¹⁴¹⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ό. π., σσ. 74 – 75. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σσ. 50 – 63. Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Περίοδος συνταγματικής μοναρχίας: Το θέμα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σσ. 110 – 111.

¹⁴²⁰ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 7.

¹⁴²¹ Στο ίδιο, σσ. 67 – 68.

¹⁴²² Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό. π., σ. 341. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες: Ενότητα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 469.

¹⁴²³ Νίκος Σιγάλας, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 8 – 11, 22– 34.

¹⁴²⁴ Γιάννης Κουμπούρλης, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 15, τεύχ. 28 και 29 (Ιούν. και Δεκ. 1998), σσ. 31 – 58.

τον «εκσυγχρονισμό – εκπολιτισμό» της Ανατολής,¹⁴²⁵ τη διεύρυνση των συνόρων του κράτους και την εθνική ολοκλήρωση.¹⁴²⁶

Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι οι σχετικές με την πολιτική του δυτικού Μεσαίωνα δημοσιεύσεις οδηγούν σε καίρια θέματα της ελληνικής πολιτικής του 19^{ου} αιώνα. Οι λόγιοι τονίζουν την κατάσταση των απελευθερωμένων Ελλήνων, οι οποίοι, αν και τυπικά ανεξάρτητοι, ανακαλύπτουν πως η οθωμανική κυριαρχία αντικαταστάθηκε έως ένα σημείο με κάποιο είδος ευρωπαϊκής κηδεμονίας, επικυρωμένης και με τις επίσημες συνθήκες¹⁴²⁷ και πως οι Μεγάλες Δυνάμεις επέβαλαν στη χώρα μας μονάρχες που ήθελαν υπηκόους.¹⁴²⁸ Η Ελλάδα, ένα από τα «κρατίδια - φαντάσματα» που επέτρεψε η συνδιάσκεψη των «προστάτιδων Δυνάμεων» του Λονδίνου, κατά το χαρακτηρισμό του Καρλ Μαρξ, βρίσκεται μετά την επανάσταση χωρίς ουσιαστική ανεξαρτησία, χωρίς δημοκρατία, με τον ελληνισμό έξω από τα σύνορά του κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, αλύτρωτο και υπόδουλο στους Τούρκους.¹⁴²⁹ Από την προτίμηση των παραπάνω θεμάτων της μεσαιωνικής Δύσης διαφαίνονται ο πολιτικός συσχετισμός της Ελλάδας κατά το 19^ο αι. με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, το αίτημα για κοινοβουλευτισμό και επέκταση ελευθεριών του πολίτη, η αποφυγή εμφύλιων σπαραγμών που δεν προωθούν την υλοποίηση των εθνικών θεμάτων ή το αίτημα της πολιτικής ενοποίησης και συμπυκνώνονται στη διεκδίκηση των συνταγματικών αρχών της ελευθερίας και του αισθήματος της ισότητας, πολιτικές αρετές που βρίσκει να υπάρχουν στη συνείδηση των Ελλήνων ο Εντμόντ Αμπού.¹⁴³⁰

Μέσα από τις δημοσιεύσεις επίσης τίθεται η προοπτική της αστικής ανάπτυξης της χώρας μας, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, η προσπάθεια ταύτισης με την Ευρώπη. Η αστική ανάπτυξη επιπλέον συνυφαίνεται με τα προβλήματα της κυριαρχίας του λαού και της εθνικής ολοκλήρωσης.¹⁴³¹ Το διακυβευόμενο ζήτημα των λογίων είναι η ενσωμάτωση του λαϊκού παράγοντα μέσα στο σχέδιο για την εθνική ολοκλήρωση και την αστική ανόρθωση,¹⁴³² προκειμένου το ελληνικό κράτος να απελευθερώσει τους αλύτρωτους αδελφούς, να επεκτείνει τα γεωγραφικά όριά του συμπεριλαμβάνοντας τις περιοχές εκείνες όπου υπάρχουν συγκεντρωμένοι ελληνικοί πληθυσμοί,¹⁴³³ δηλ. τα εδάφη της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θράκης, της Κρήτης, ακόμη και τις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας και ειδικότερα την περιοχή της Σμύρνης,¹⁴³⁴ αφού η επανάσταση δεν πέτυχε να απελευθερώσει όλους τους Έλληνες από την οθωμανική εξουσία και να τους ενσωματώσει σε ενιαίο ελληνικό κράτος, αλλά η προσάρτησή τους

¹⁴²⁵ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σ. 36.

¹⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁴²⁷ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 11 - 12. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 9.

¹⁴²⁸ Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, ό. π., σ. 34.

¹⁴²⁹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα». 1854*, ό. π., σ. 5.

¹⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 64.

¹⁴³¹ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, ό. π., σσ. 86 - 87.

¹⁴³² Στο ίδιο, σ. 87.

¹⁴³³ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σ. 19. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862: Προσδοκίες των Ελλήνων από το νέο κράτος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', ό. π., σ. 12.

¹⁴³⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή.....*, ό. π., σ. 54.

αποτελεί επιδίωξη σε όλη την περίοδο έως τους Βαλκανικούς πολέμους.¹⁴³⁵ Έτσι οι λόγιοι προτείνουν μέσα στο γενικότερο κλίμα του διαχωρισμού και της χειραφέτησης των εθνοτήτων, η οποία εγκαινιάζεται και συνεχίζεται αδιάλειπτα στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή για ένα σχεδόν αιώνα,¹⁴³⁶ τη διαδικασία χειραφέτησης του ελληνικού κράτους – έθνους. Ως γνωστό, ο θρίαμβος της αρχής των εθνοτήτων, επέρχεται με το Μακεδονικό, που επιφέρει τη διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο με τη συμπλοκή τριών εθνών, Τούρκων, Βουλγάρων και Ελλήνων, με την έξαρση του κινήματος στις αρχές του 20^{ου} αι. και τις αξιώσεις έως τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο.¹⁴³⁷

¹⁴³⁵ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σ. 12. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σ. 9.

¹⁴³⁶ Ι. Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, ό. π., σσ. 10 – 11. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, ό. π., σσ. 8 – 9.

¹⁴³⁷ Έλλη Σκοπετέα, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 10, τεύχ. 18 και 19 (Ιούν. και Δεκ. 1993), σσ. 143 – 150.

Κεφάλαιο δ

Από την Ιστορία των Γυναικών

Η ιστορία της ανθρωπότητας, ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζεται από πατριαρχική κοινωνική διάρθρωση με ελάχιστες τοπικές και χρονικές εξαιρέσεις, που συνεπάγεται την εξάρτηση της γυναίκας από τον άνδρα.¹⁴³⁸ Κατά την Αναγέννηση και τη βιομηχανική επανάσταση, ορόσημα στην ιστορική εξέλιξη των λαών, προκαλούνται οι πρώτες διαμαρτυρίες των γυναικών για την αναγνώριση των δικαιωμάτων τους σε όλο σχεδόν τον κόσμο.¹⁴³⁹ Στη χώρα μας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η θέση της γυναίκας αρχίζει να παρουσιάζει κάποια βελτίωση. Σημαντικό ρόλο στην αλλαγή αυτή διαδραματίζει η συνεχής επικοινωνία των ελλήνων εμπόρων με το εξωτερικό, οι οποίοι γίνονται φορείς των ξένων ιδεών, τάσεων και κινημάτων, όπως και η συμβολή των Ελλήνων των παροικιών του εξωτερικού που έρχονται περιστασιακά ή μόνιμα στην πατρίδα τους και μεταφέρουν τις επιδράσεις που έχουν δεχθεί, καθώς και την εξέλιξη που έχει συντελεσθεί στον ευρωπαϊκό χώρο.¹⁴⁴⁰

Όμως η μετεπαναστατική Ελλάδα δεν πρόσφερε στη γυναίκα τη θέση που της άξιζε. Η Ελληνίδα στην ελληνική μετεπαναστατική εποχή, αποκλεισμένη από τη δημόσια ζωή, βρισκόταν στην υπηρεσία των παιδιών και του συζύγου.¹⁴⁴¹ Η αμερικανίδα ιστορικός Joan Kelly παρατηρεί ότι στις περιόδους που θεωρούνται σταθμοί ιστορικής προόδου υπάρχει σχετική υποτίμηση της θέσης των γυναικών σε σχέση με εκείνη των ανδρών. Οι κατακτήσεις των ανδρών στις ιστορικές στιγμές δε συμπεριλαμβάνουν και τις γυναίκες. «Για τις γυναίκες της κλασικής Αθήνας η πρόοδος σήμαινε τον εγκλεισμό των συζύγων των πολιτών στο γυναικωνίτη. Στην Ευρώπη της Αναγέννησης σήμαινε τη μετατροπή της αστής συζύγου σε οικόσιτη και το ξέφρενο κυνήγι των μαγισσών, που διαπερνούσε τα σύνορα των τάξεων. Και η γαλλική επανάσταση απέκλεισε τις γυναίκες από την ελευθερία, την ισότητα, την αδελφότητα».¹⁴⁴² Η Ελλάδα στις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα που επιβεβαιώνει αυτό το μοντέλο.¹⁴⁴³ Κατά την περίοδο της ανασύστασης του ελληνικού κράτους η βαυαροκρατία με βασιλικό διάταγμα στις 23 – 2 – 1836 καθιέρωσε την ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου, που καθόριζε τις τύχες των ανθρώπων και φυσικά της γυναίκας, η οποία θεωρήθηκε ως οντότητα «μειωμένης προσωπικότητας».¹⁴⁴⁴ Η «μη διατάραξη της υπάρχουσας τάξης των πραγμάτων» συμπορεύθηκε με τις αντρικές προκαταλήψεις και τους φόβους των κυβερνώντων για κοινωνικό πρόβλημα που μπορούσαν να

¹⁴³⁸ Ρούλα Κακλαμανάκη, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, Αθήνα 1984, σ. 12.

¹⁴³⁹ Ντίνα Τάκαρη, *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, Αθήνα 1984, σ. 80.

¹⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 83.

¹⁴⁴¹ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991, σ. 18.

¹⁴⁴² Ioan Kelly, «The social relation of the sexes: Methodological implications of women's history», *Signs* 4 (1976), σ. 81.

¹⁴⁴³ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 187

¹⁴⁴⁴ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 18.

προκαλέσουν οι γυναίκες με την οργάνωση φεμινιστικού κινήματος στη χώρα μας,¹⁴⁴⁵ το οποίο ουσιαστικά εμφανίζεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.¹⁴⁴⁶

Κάποιοι όμως αντιδρούν απέναντι στην κατάσταση αυτή, όπως ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος στην εφημερίδα *Πρόσδος* με τα άρθρα του, την ίδια κιόλας χρονιά απαντώντας ουσιαστικά στη νομολογία της βαυαροκρατίας.¹⁴⁴⁷ Παράλληλα γίνονται κάποιες άλλες προσπάθειες για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, όπως αυτές της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ή ορισμένων συλλόγων και συνδέσμων μέσα στον αιώνα.¹⁴⁴⁸ Επίσης η κυριαρχία της ρομαντικής ιστοριογραφικής εκδοχής και το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας επιτρέπουν την αναδρομή στην ιστορία, τη σύνδεση με τη σειρά των γενεών και τις διαχρονικές συσχετίσεις.¹⁴⁴⁹ Άλλωστε στις αρχές τους τα οποιαδήποτε κινήματα ανατρέχουν συστηματικά στο νομιμοποιητικό λόγο της ιστορίας.¹⁴⁵⁰ Στη μεγάλη πορεία για την κατάκτηση των δημόσιων, οικογενειακών, επαγγελματικών και ατομικών δικαιωμάτων των γυναικών, η προετοιμασία και η ωρίμανση αυτών των κατακτήσεων συντελέστηκε στη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων.¹⁴⁵¹ Η ανασύσταση της μνήμης για την παρουσία των γυναικών και την κοινωνική δράση τους με παραδείγματα από το σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας¹⁴⁵² και η νέα θεώρηση του ανθρώπινου πολιτισμού με επίκεντρο αυτή τη φορά τη γυναικεία εμπειρία¹⁴⁵³ αναδεικνύει στον ελληνικό 19^ο αιώνα δημοσιεύματα των λογίων για τη γυναίκα και από την ιστορία του δυτικού Μεσαίωνα.

Η Δώρα Ιστριάς στα 1860, 1861 και 1862 παρουσιάζει στην *Πανδώρα* τη μελέτη «Αι γυναίκες εν τη Δύσει».¹⁴⁵⁴ Το όνομα Δώρα Ιστριάς ήταν ψευδώνυμο της Ελένης Γκίκα, της ρουμάνας πριγκίπισσας, θυγατέρας του πρίγκιπα Μιχαήλ Γκίκα και υπουργού Εσωτερικών της Βλαχίας. Η ιδιαίτερα μορφωμένη Ιστριάς υπήρξε συγγραφέας, υπερασπιστής της πνευματικής ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των λαών, και μάλιστα των Βαλκανίων, εχθρός των πολιτικών τυράννων, αλλά και των μοναχών και του πάπα, συγκατελεγόταν στους φιλέλληνες και αναδείχθηκε υπέρμαχος των ελληνικών δικαίων στο θέμα του Φαλλμεράνερ.¹⁴⁵⁵ Στη μελέτη αυτή αναφέρει ότι οι γυναίκες των «βαρβάρων του βορρά» διακρίνονταν για τη σφοδρότητα των παθών τους και για το δύστροπο και σκληρό χαρακτήρα τους, που ήταν όμοιος με αυτόν των ανδρών. Ως παραδείγματα τέτοια αναφέρονται η μητέρα του βασιλιά της Γαλλίας Κλόβη και η σύζυγος του Κλόβη Λίγγων Κλοθίλδη. Επίσης η λόγια και ωραία Βρουγγίλδη, της οποίας η ακάθεκτη πάλη προς τη Φριδεγόνδη αναστάτωσε για πολύ χρόνο το βασίλειο των Φράγκων. Επί των τιμαριωτικών χρόνων η γυναίκα κατέλαβε αξιόλογη θέση στην κοινωνία. Όταν δεν υπήρχαν άνδρες κληρονομούσαν και οι γυναίκες τιμάρια και

¹⁴⁴⁵ Ντίνα Τάκαρη, *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, ό. π., σ. 86.

¹⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 93.

¹⁴⁴⁷ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 18.

¹⁴⁴⁸ Στο ίδιο, σσ. 18 – 19.

¹⁴⁴⁹ Κ. Θ. Δημαρά, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 442.

¹⁴⁵⁰ Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, (επίμετρο: Αγγέλικα Ψαρρά), Αθήνα 1999, σσ. 415 – 416.

¹⁴⁵¹ Ρούλα Κακλαμανάκη, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, ό. π., σ. 17.

¹⁴⁵² Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό. π., σ. 342.

¹⁴⁵³ Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, ό. π., σ. 415.

¹⁴⁵⁴ *Πανδώρα*, τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 255, 1 Νοε. 1860, σσ. 345 – 349, φυλ. 261, 1 Φεβ. 1861, σσ. 509 – 514. Τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 263, 1 Μαρτ. 1861, σσ. 585 – 589, φυλ. 272, 15 Ιουλ. 1861, σσ. 169 – 173, φυλ. 278, 15 Οκτ. 1861, σσ. 313 – 317, φυλ. 284, 15 Ιαν. 1862, σσ. 481 – 484. Τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 291, 1 Μαΐ. 1862, σσ. 49 – 53.

¹⁴⁵⁵ Κ. Βάρναλης, «Δώρα ντ' Ιστρια», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 609.

απολάμβαναν από αυτά πολλά προνόμια. Είχαν υποτελείς, προέδρευαν σε δικαστήρια, οδηγούσαν στρατούς και είχαν το δικαίωμα να φορούν το διάδημα των βασιλέων, όπως και το στέμμα των δουκών και των βαρόνων. Πολλές είναι οι ευγενείς γυναίκες του Μεσαίωνα, που είχαν τιμητικούς τίτλους. Όμως στην εποχή αυτή που χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις, ενώ οι ευγενείς και η εκκλησία κατείχαν τις κορυφές της πολιτικής ιεραρχίας, ενώ η μεσαία τάξη εργαζόταν για να προετοιμάσει το δικό της θρίαμβο, οι χωρικοί περιφρονούνταν από τους πάντες. Βρίσκονταν χωρίς παιδεία, δυστυχημένοι και δεισιδαίμονες. Επιπλέον τους αποδόθηκε και η ευθύνη της μαγείας. Οι γυναίκες μάλιστα των χωρικών θεωρήθηκαν ότι διατηρούσαν περισσότερο από τους άνδρες σχέσεις με τα εναέρια πνεύματα. Σε όλα τα μέρη της Δύσης, και ιδιαίτερα στη Νεάπολη, υπάρχουν ίχνη της βίας της ρωμαϊκής εκκλησίας κατά των γυναικών αυτών.

Στη μάγισσα αναφέρεται και ο γνωστός για το σαρκαστικό και κυνικό ύφος, τον σκεπτικισμό, την πρωτοτυπία, τον εξωτικό και ασυνήθιστο χαρακτήρα των γραφομένων του Ε. Δ. Ροΐδης¹⁴⁵⁶ με τη μελέτη «Αι μάγισσαι του Μεσαιώνος», την οποία δημοσιεύει στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1868.¹⁴⁵⁷ Τονίζει ότι κατά το Μεσαίωνα η μάγισσα διωκόταν, κατοικούσε σε σπηλιές και ερείπια, αναθεματιζόταν και λιθοβολούνταν από το λαό, θαβόταν ζωντανή ή καιγόταν από τους ιερείς και παριστανόταν από τους ποιητές πάντοτε άσχημη και γερασμένη. Ο ίδιος όμως ο Ροΐδης πλέκει το εγκώμιο της μάγισσας αντλώντας από δικαστικά αρχεία του Μεσαίωνα. Την παρουσιάζει ως τη μόνη αντιπολίτευση κατά της θεοκρατίας για μία χιλιετία, τη μόνη υπέρμαχο της επιστήμης και της προόδου. Μάλιστα θεωρεί τους εκπροσώπους της προόδου, Λούθηρο, Βολταίρο, Γαλιλαίο, Βοεράβιο, Λιναίο, Ουάσιγκτον και Μιραμπώ, ως τέκνα της δυσφημισμένης μάγισσας, η οποία αμείφθηκε με την πυρά, το λιθοβολισμό, τη λησμονιά και την περιφρόνηση.

Οι δημοσιεύσεις αυτές παραπέμπουν στη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Γυναίκες με ηγετικό ρόλο ισάξιο με αυτόν των ανδρών αποτελούσαν ουτοπία για την ελληνική μετεπαναστατική κοινωνία. Στη χώρα μας μετά την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς η θέση των γυναικών ήταν πολύ κατώτερη από αυτή των ανδρών και οι ρόλοι της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και στην κοινωνία παρουσιάζονταν περιορισμένοι. Οι γυναίκες ήταν απύσες από το δημόσιο χώρο, ο οποίος αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών.¹⁴⁵⁸ Παράλληλα οι ανάγκες εξευρωπαϊσμού και η οικονομική και κοινωνική οργάνωση της ζωής στην πόλη συνεπαγόταν βαθιές μεταβολές, ιδιαίτερα στη ζωή των γυναικών, της μικροαστικής και μεσοαστικής τάξης, που βρισκόταν σε φάση διαμόρφωσης. Στην προεπαναστατική κοινωνία η εργασία των γυναικών αποτελούσε σημαντική αξία σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο. Σε όλες τις περιοχές και τις διαφορετικές τοπικές κουλτούρες οι γυναίκες αποτελούσαν βασικό οικονομικό παράγοντα και η αξία της εργασίας τους αναγνωριζόταν ως τέτοια. Στην παραδοσιακή κοινωνία η εργασία της γυναίκας αποτελούσε έναν από τους ελάχιστους θετικούς παράγοντες του κοινωνικού καθορισμού της. Η απομάκρυνση όμως με τα νέα οικονομικά δεδομένα του τόπου εργασίας από την οικογενειακή κατοικία, η σταδιακή εισαγωγή της μισθωτής εργασίας και του ωραρίου και η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς απομάκρυναν τη γυναίκα από την

¹⁴⁵⁶ Γ. Μ. Βαλέττας, «Εμμανουήλ Δ. Ροΐδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 205 – 206.

¹⁴⁵⁷ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Β' (1868), σσ. 221 – 238.

¹⁴⁵⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κοριών*, ό. π., σ. 46. Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 5, 38.

παραδοσιακή εργασία, που έδρα της είχε το σπίτι, και οδήγησαν σε σχετική υποτίμηση της θέσης της στην οικογένεια και στην κοινωνία. Σε κοινωνία τέτοια, όπου η εργασία, η δράση και το χρήμα ανάγονταν σε κυρίαρχες αξίες, οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων, ταυτίζονταν με την αεργία και την απραξία.¹⁴⁵⁹

Η οργάνωση της ζωής στην πόλη μετέβαλλε επίσης και τη γυναικεία κοινωνικότητα, που ήταν συνδυασμένη με τα «νυχτέρια» και τις ομαδικές εργασίες των γυναικών στο παλιό κοινοτικό πλαίσιο. Η κοινωνική απομόνωση των γυναικών μέσα στην αστική κατοικία τις μετέβαλλε σε προνομίονα όργανα κοινωνικής ανόδου των ανδρών.¹⁴⁶⁰ Ο στολισμός και η αεργία των γυναικών μετατρέπονταν σε έκφραση κοινωνικής δύναμης, πραγματικής ή υποτιθέμενης, του πατέρα, του αδελφού ή του συζύγου των μικροαστικών ή μεσοαστικών στρωμάτων της πόλης, τα οποία υιοθετούσαν τους κανόνες καλής συμπεριφοράς και την κοινωνικότητα των κυρίαρχων τάξεων. Την ίδια κοινωνική λειτουργία υπηρετούσε και η διακοσμητική εκπαίδευση, την οποία εκπροσωπούσαν το τραγούδι, το πιάνο και οι ξένες γλώσσες.¹⁴⁶¹ Η λανθασμένη κατεύθυνση της «προστασίας» του «ασθενούς φύλου» εξελισσόταν με κεντρική ιδέα ότι η επαγγελματική απασχόληση ήταν δυστύχημα για τη γυναίκα, ενώ για τον άνδρα ήταν κάτι αυτονόητο, ήταν ένδειξη ωρίμανσης. Κατεύθυνση που έκανε κάθε άνδρα να αισθάνεται αποτυχημένος, αν δεν μπορούσε να συντηρεί ολόκληρη οικογένεια, να αποκαταστήσει αδελφή, να προικίσει κόρη, και κάθε γυναίκα να νιώθει ντροπή που εργαζόταν.¹⁴⁶²

Η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα ήταν σε μεγάλο βαθμό κοινωνία παραδοσιακή και δεν επέτρεπε να δημιουργηθούν οι συνθήκες εκείνες σχετικά με τη μισθωτή εργασία των γυναικών, που χαρακτήριζαν όσες χώρες διάνυαν ήδη τον αιώνα της βιομηχανικής επανάστασης.¹⁴⁶³ Η δομή της ελληνικής οικονομίας, η αργή εκβιομηχάνιση και η σχετικά περιορισμένη ανάπτυξη των πόλεων δεν επέτρεπαν να δημιουργηθούν οι συνθήκες εκείνες που σε άλλα μέρη ευνόησαν την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Οι περισσότερες Ελληνίδες εξάλλου ήταν αγρότισσες και η δραστηριότητά τους εντασσόταν σε μεγάλο βαθμό στην οικονομία της αυτοκατανάλωσης. Όσες κατοικούσαν στην πόλη και ανήκαν στα νέα μεσαία στρώματα υπάκουαν ήδη στις απαιτήσεις της κοινωνικής οργάνωσης με αστικά χαρακτηριστικά: όφειλαν να είναι οι φύλακες – άγγελοι του οίκου, αφοσιωμένες μητέρες και πιστές σύζυγοι.¹⁴⁶⁴

Το επάγγελμα και η επαγγελματική σταδιοδρομία δεν ήταν για τη γυναίκα σκοπός και επιδίωξη της στη ζωή. Εξ άλλου ούτε δημόσιοι υπάλληλοι μπορούσαν να γίνουν οι γυναίκες, αφού στη θέση του γραφέα μόνο διορίζονταν μετά από νόμο του 1912 και για να ασχοληθούν με το εμπόριο χρειάζονταν την άδεια του άνδρα.¹⁴⁶⁵ Το νοικοκυριό, η φροντίδα των παιδιών, των αρρώστων και των ηλικιωμένων απασχολούσε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και της ενέργειας των γυναικών, όμως η εργασία αυτή των γυναικών

¹⁴⁵⁹ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό. π., σ. 46. Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 50.

¹⁴⁶⁰ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό. π., σ. 46. Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 54 – 55.

¹⁴⁶¹ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό. π., σ. 46. Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 56 - 57

¹⁴⁶² Τρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, Αθήνα 1978, σ. 32.

¹⁴⁶³ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 – 1955*, Αθήνα 1990, σσ. 17, 26.

¹⁴⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 17.

¹⁴⁶⁵ Τρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 20. Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 38.

που δεν ήταν μισθωτή έπαψε να θεωρείται κανονική και η αξία της διαρκώς υποβαθμιζόταν.¹⁴⁶⁶ Η οικιακή εργασία των γυναικών στο 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} ήταν αγνοημένη δραστηριότητα, δεν καταγραφόταν και δε φορολογούνταν, διότι δε θεωρούνταν εργασία, αλλά απλή ασχολία, ήταν τα περίφημα «οικιακά» στο αστικό γλωσσικό ιδίωμα. Αποτελούσε φυσικό φαινόμενο, αυτονόητη υποχρέωση όλων των γυναικών να ασχολούνται και να προσφέρουν στην οικογένεια αυτή την εργασία που δεν ήταν ακριβώς εργασία και που δεν είχε αξιοσημείωτη αξία.¹⁴⁶⁷

Οι γυναίκες επίσης των λαϊκών τάξεων της ελληνικής κοινωνίας ήταν ταλαιπώρες.¹⁴⁶⁸ Ο Εντμόντ Αμπού έγραφε για τις Ελληνίδες: «...χωρίς να είναι κυριολεκτικά έγκλειστες, βγαίνουν πολύ λίγο από τα σπίτια τους. Είναι αγράμματες, δειλές μπροστά σε κόσμο και τρέμουν πάντα μπροστά σε κείνον που τον λένε αφέντη τους».¹⁴⁶⁹ Η γυναίκα της υπαίθρου βασικά εργαζόταν στον αργαλειό, έβοσκε πρόβατα και έπλενε στο ποτάμι.¹⁴⁷⁰ Έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κύρια απασχόλησή της έξω από το σπίτι ήταν μόνο οι αγροτικές εργασίες, που όμως θεωρούνταν ως προέκταση των οικιακών ασχολιών της.¹⁴⁷¹ Οι γυναίκες της πόλης εργάζονταν ως μοδίστρες, καπελούδες, κορδελιάστρες, υπηρέτριες – δούλες, καμαριέρες, μαγειρίσσες, πλύστρες, παραμάνες, νταντάδες και πολλά άλλα επαγγέλματα, που τις εξόντωναν στην κούραση χωρίς να τις αμείβουν ανάλογα.¹⁴⁷² Ουσιαστικό μονοπώλιο των γυναικών αυτών θεωρούνταν το επάγγελμα της υπηρέτριας.¹⁴⁷³ Ο Γρ. Ξενόπουλος σημειώνει ότι η γυναίκα της πόλης στα χρόνια εκείνα μπορούσε να εργάζεται μόνο ως «μοδίστρα ή ασπρορουχού ή καπελλού, για να κερδίζει το ψωμί της». Όλα τα άλλα επαγγέλματα ήταν κλειστά για την ίδια.¹⁴⁷⁴

Η έξοδος της γυναίκας του λαού στην παραγωγική εργασία ήταν αποτέλεσμα οικονομικών αναγκών που δημιουργήθηκαν από τις τεχνητές ανάγκες οργάνωσης της παραγωγής.¹⁴⁷⁵ Η νέα κοινωνική πραγματικότητα προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οδήγησε τις γυναίκες για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας, έστω και σε σχετικά μικρό ακόμη αριθμό. Όσο περιορισμένος κι αν ήταν ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας, οδήγησε αναπόφευκτα στην ανάγκη της μισθωτής εργασίας των γυναικών.¹⁴⁷⁶ Η Ελληνίδα όμως, αν και λάμβανε όλο και μεγαλύτερο μέρος στην οικονομία του τόπου, εργαζόμενη σε πολλούς κλάδους της μόλις αναπτυσσόμενης βιομηχανίας, δεν είχε καμία πρόνοια από μέρους του κράτους. Θεωρούνταν απλώς φθηνή εργατική δύναμη που

¹⁴⁶⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 52.

¹⁴⁶⁷ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σ. 263.

¹⁴⁶⁸ Κούλα Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830 - 1936*, Αθήνα 1988, σ. 29.

¹⁴⁶⁹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 54.

¹⁴⁷⁰ Κούλα Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830 - 1936*, ό. π., σ. 29.

¹⁴⁷¹ Ίρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 18. Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 38.

¹⁴⁷² Κούλα Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830 - 1936*, ό. π., σ. 29.

¹⁴⁷³ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 38.

¹⁴⁷⁴ Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτηση και η ιστορία της*, ό. π., σ. 179.

¹⁴⁷⁵ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 38.

¹⁴⁷⁶ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 – 1955*, ό. π., σ. 25.

μετείχε στην παραγωγή ανάλογα με τις ανάγκες της τελευταίας. Στη διάρκεια και μετά από κάθε πόλεμο οι γυναίκες εργάζονταν έξω από το σπίτι, γιατί έλειπαν τα ανδρικά εργατικά χέρια. Ο πόλεμος του 1897 και αργότερα ο πόλεμος του 1912 είχαν σημαντικά αποτελέσματα πάνω στη συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή. Η γενική επιστράτευση που κηρύχθηκε το 1912 αποτέλεσε αφορμή, για να εργασθούν στα εργοστάσια πολλές γυναίκες και παιδιά, χωρίς καμία προστασία, χωρίς καμία προετοιμασία. Και φυσικά οι νέες αυτές δυνάμεις δε θεωρούνταν «ικανές για ν' αντικαταστήσουν ολοσχερώς τους εμπείρους εργάτες».¹⁴⁷⁷

Επίσης σπάνια οι φτωχές γυναίκες της πόλης ή της επαρχίας διαχειρίζονταν το μισθό τους. Δεν είχαν κοινωνική ασφάλιση, ούτε κανονισμένο ωράριο, ούτε τακτικό μισθό. Η εργάτρια αγωνιζόταν μαζί με τον εργάτη για τα προβλήματα της γυναικείας εργασίας.¹⁴⁷⁸ Στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα η γυναίκα δε διαδραμάτισε αξιόλογο ρόλο, για να καλυτερέψουν οι συνθήκες της γυναικείας εργασίας, ενώ αγωνίσθηκε πολλές φορές δίπλα στον άνδρα εργάτη, για να καλυτερέψουν οι συνθήκες εργασίας των εργατών γενικά.¹⁴⁷⁹ Τα προβλήματα των εργατριών δεν αντιμετωπίζονταν ποτέ ως ιδιαίτερα προβλήματα και κανείς δεν ενδιαφερόταν ούτε για να τα τοποθετήσει ούτε για να τα λύσει. Οι διακρίσεις στην εργασία θεωρούνταν φυσικές και αποδίδονταν πάντοτε στη «φύση των γυναικών».¹⁴⁸⁰ Η εργάτρια ή η υπηρέτρια δεν αναγνωριζόταν επίσημα ως επαγγελματικά εργαζόμενη, αλλά όλοι πίστευαν ότι εργαζόταν σε άλλο σπίτι, ότι «ξενοδούλευε», ότι «ήταν σε ξένα χέρια». Έτσι ούτε ασφαλισμένη ήταν, ούτε η καταβολή μισθού, κυρίως στο «δουλικό», αποτελούσε πρωταρχικό καθήκον του εργοδότη. Ήταν συνήθως η «ανιψιά» από το χωριό που μετά από πολλά χρόνια σκληρής εργασίας είχε στην καλύτερη περίπτωση κάποια αποζημίωση.¹⁴⁸¹ Αντίθετα στις βιομηχανικές ευρωπαϊκές οικονομίες εκείνης της εποχής ο γυναικείος πληθυσμός ήταν σημαντική δεξαμενή εργατικής δύναμης, και μάλιστα φθηνής. Στην Ελλάδα οι εργάτες και οι υπάλληλοι «γένους θηλυκού» άρχισαν να αυξάνονται μετά το 1922 με τη συρροή των προσφύγων και οι ιδεολογικοί αποκλεισμοί του γυναικείου φύλου από την αγορά εργασίας, εκτός από ορισμένους κλάδους που ήταν κοινωνικά αποδεκτοί, παρέμειναν ισχυροί έως τον ύστερο 20^ο αιώνα.¹⁴⁸²

Ο Γ. Διαμαντόπουλος το 1873 στο περιοδικό *Όμηρος* δημοσιεύει τη μελέτη «Η θέσις των γυναικών. Απόσπασμα εκ της ιστορίας των ηθών της Ευρώπης του W. E. H. Lecky» (Εκ της Γερμαν. μεταφράσεως υπό Γ. Δ.).¹⁴⁸³ Στη μελέτη αυτή αναφέρεται ότι κατά τους πρώτους μεσαιωνικούς χρόνους η αξία της γυναίκας απέναντι στον άνδρα ήταν κατώτερη και η θέση της ταπεινότερη. Η γυναίκα θεωρούνταν δούλη του άνδρα και υπηρέτρια των παθών του. Τα δύο πρώτα βήματα για την ανύψωση της γυναίκας ήταν η κατάργηση της συνήθειας να την εξαγοράζουν και η ίδρυση της οικογένειας πάνω σε βάσεις μονογαμίας. Η προίκα, το χρηματικό ποσό που έδινε ο πατέρας στη νύφη για δική της χρήση, επινοήθηκε για να αντικαταστήσει τα χρήματα προς πώλησή της και συντελούσε στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας παρέχοντάς της κάποια υπόληψη και

¹⁴⁷⁷ Τρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 23.

¹⁴⁷⁸ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 38.

¹⁴⁷⁹ Τρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 20.

¹⁴⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 21.

¹⁴⁸¹ Στο ίδιο, σ. 18.

¹⁴⁸² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Β', ό. π., σ. 609.

¹⁴⁸³ *Όμηρος*, τόμ. 1 (1873), σσ. 443 – 448, 473 – 479, 525 – 531, 557 – 562, 672 – 678.

εξασφαλίζοντάς τη σε περίπτωση διαζυγίου. Η γυναίκα αποκτούσε κάποια εγγύηση σε κάθε κακή μεταχείριση του άνδρα και έπαινε να είναι δούλη του, ήταν κατά κάποιον τρόπο ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη. Ο χριστιανισμός επίσης προσπάθησε να επιβάλλει τη μονογαμία. Με τον πόλεμο κατά των σωματικών ηδονών, την ορμή προς τον ασκητισμό και τη μεγάλη σπουδαιότητα της εγκράτειας προσπαθούσε να αποτρέψει από την οδό της αμαρτίας τις δημόσιες γυναίκες. Ο δεύτερος γάμος δεν επιτρεπόταν και καταδικαζόταν όμως περισσότερο στις γυναίκες παρά στους άνδρες. Η ασκητική τάση όμως έβλαψε τη θέση των γυναικών, διότι στηριζόμενη στο μύθο της παλαιάς διαθήκης για την πτώση της γυναίκας εξ αιτίας της αμαρτίας ταπεινώνει το χαρακτήρα τους. Οι πατέρες της εκκλησίας εξαπέλυαν ύβρεις κατά του γυναικείου φύλου θεωρώντάς το ως κύρια πηγή δελεασμού των ανδρών. Η διδασκαλία αυτή επηρέαζε και τις αρχές των νόμων που ψηφίζονταν για τις γυναίκες. Στη φεουδαλική νομοθεσία η γυναίκα διατήρησε ιδιαίτερα ταπεινή θέση, διότι διατάξεις απαγόρευαν στις γυναίκες να έχουν μεγάλη περιουσία και ανάγκαζαν αυτές να εκλέξουν το μοναστήρι ή το γάμο. Για πολλούς αιώνες ο χριστιανισμός επίσης δεν πέτυχε να εμποδίσει την πολυγαμία στους βασιλείς των βαρβάρων. Ο Κάρολος ο Μέγας είχε δύο γυναίκες και πολλές εταίρες. Αργότερα κατόρθωσαν οι πάπες και οι επίσκοποι να αντισταθούν αποτελεσματικά. Οι πατέρες της εκκλησίας δίδασκαν την αμοιβαιότητα της συζυγικής πίστης, αλλά όχι πάντοτε με αποτέλεσμα.

Επίσης ο Ρ., ο σκεπτικιστής Ροΐδης,¹⁴⁸⁴ με το σκωπτικό πνεύμα και τη βαθιά ευρωπαϊκή παιδεία, το 1876 στην *Εστία* δημοσιεύει τη μελέτη «Η κόρη» (Εκ του Legoune).¹⁴⁸⁵ Αναφέρει ότι ο Λουδοβίκος ΙΑ΄, όταν γεννήθηκε η Ιωάννα η Βαλεσιανή, το πρώτο παιδί του, εξ αιτίας της στενοχωρίας του αναχώρησε αμέσως για το Παρίσι απαγορεύοντας κάθε επίδειξη χαράς στους υπηκόους του. Η Ιωάννα έμεινε φυλακισμένη σε φρούριο για τέσσερα έτη μακριά από τους γονείς της. Αλλά και μετά την απόκτηση γιου ο Λουδοβίκος επέμεινε στο μίσος απέναντί της. Όταν τη συναντούσε, οργιζόταν ιδιαίτερα και την κακομεταχειριζόταν. Αυτή η περίπτωση δεν αποτελεί το μοναδικό δείγμα αγριότητας και θρασύτητας προς το γυναικείο φύλο, αλλά πολλοί βαρόνοι του Μεσαίωνα είχαν αντίστοιχη συμπεριφορά προς τις κόρες τους.

Οι δημοσιεύσεις αυτές στις οποίες θίγονται τα θέματα του γάμου, του θεσμού της προίκας και της θέσης της γυναίκας της μεσαιωνικής εποχής απέναντι στον άνδρα συσχετίζονται με την ελληνική κοινωνία και νοοτροπία του 19^{ου} αιώνα. Ο εγκλεισμός των γυναικών, ο διαχωρισμός και η διαφορά των φύλων, η πατρική εξουσία και η σημασία της προίκας αποτέλεσαν τα στοιχεία εκείνα πάνω στα οποία εδραζόταν η ζωή των γυναικών στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία.¹⁴⁸⁶ Η γέννηση θυγατέρας θεωρούνταν ως αληθινή θεομηνία. Αντίστοιχη συμπεριφορά με τη μεσαιωνική μπορούμε να δούμε από κάποια γιαγιά, τρυφερή και γεμάτη αγάπη κατά τα άλλα, η οποία στη γέννηση δίδυμων κοριτσιών παρηγορούσε τον εγγονό της με τα παρακάτω λόγια: «Μη σε μέλλει, παιδί μου, δεν πιστεύω ο Θεός να μας κάμη το άδικον να τις αφήσει να

¹⁴⁸⁴ Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα (1860 – 1865)*, ό. π., σ. 275.

¹⁴⁸⁵ *Εστία*, τόμ. 1, 11 Απρ. 1876, σσ. 231 – 234.

¹⁴⁸⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 50.

ζήσουν. Ας πάνε στο καλό».¹⁴⁸⁷ Κι αυτό, γιατί η θυγατέρα απαιτούσε προίκα, αποκατάσταση και αποτελούσε μεγάλο βάρος για την οικογένεια.¹⁴⁸⁸

Την κυριαρχία της προίκας τονίζει επίσης ο νομικός Γεώργιος Αθ. Γεωργιάδης¹⁴⁸⁹ το 1910 στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπυρ. Ποταμιάνου και στη στήλη «Οτι ενδιαφέρει τας κυρίας. Η καλλονή - Η μόδα - Ο έρωσ - Η προίξ» με τη μελέτη «Αι προίκες διά μέσου των αιώνων» (Εκ του Γαλλικού).¹⁴⁹⁰ Αναφέρει ότι η μεγάλη σημασία της γυναίκας και οι μεγάλες προίκες άρχισαν στο Μεσαίωνα, εποχή κατά την οποία οι γάμοι γίνονταν για την προίκα. Οι γυναίκες δε λάμβαναν μόνο χρήματα ως προίκα, αλλά και χώρες ολόκληρες. Ο Κάρολος Ε΄ έγινε κύριος πολλών χωρών από τις προίκες των συζύγων του Μαρίας και Ιωάννας, μέσω των οποίων αυξήθηκε ιδιαίτερα η ισπανική κυριαρχία.

Για την ελληνική κοινωνία ο γάμος των κοριτσιών ήταν πολύπλοκη και ακριβή επιχείρηση ή συλλογικό άγχος και κινητοποίηση όλων των μελών για την εξασφάλισή του. Οι οικογένειες με κορίτσια αγωνιούσαν, καθώς επιδίωκαν να αποκτήσουν τον καλύτερο σύζυγο για τις κόρες χρησιμοποιώντας ως δόλωμα όλο και μεγαλύτερες προίκες, για να πετύχουν το στόχο τους.¹⁴⁹¹ Ο Αμπού τονίζει ότι πολλές φορές οι ξένοι γαμπροί ήταν το ποθούμενο για τις Ελληνίδες: «[...] τα κορίτσια της Ελλάδας νοιώθουν την ανάγκη να παντρευτούν έναν ξένο. Αυτό δεν συμβαίνει επειδή οι ξένοι είναι πιο γοητευτικοί από τους ντόπιους. [...] Δεν είναι επειδή οι Γάλλοι ή οι Άγγλοι μιλούνε πιο ευχάριστα από τους Έλληνες. Μην ελπίζετε να αγαπηθείτε ή να αναζητηθείτε για το πνεύμα σας. Ό,τι διαθέτετε σ' αυτόν τον τομέα, δεν τις συγκινεί αυτές. Η αληθινή, η λυπηρή αιτία είναι ότι, στα μάτια τους, όλοι οι ξένοι είναι πλούσιοι. [...] Τη φήμη αυτού του πλουσίου την οφείλουμε στον κύριο Σατωβριάνδο. Κάθε κοπέλλα που παντρεύεται έναν Γάλλο είναι πεπεισμένη ότι παντρεύεται τον κύριο ντε Σατωμπριάν. Άγγλοι, Γάλλοι, ταξιδιώτες από κάθε έθνος, χωρίς να εξαιρέσουμε τους Γερμανούς, τους λιγότερο πολυδάπανους απ' όλους τους ταξιδιώτες, όλοι τους είναι πλούσιοι, βαθύπλουτοι. Όλα συγχέονται κάτω από τον πολυτελή παρανομαστή του μ υ λ ό ρ δ ο υ».¹⁴⁹²

Στη χώρα μας η προικοθηρία από τον ανδρικό κόσμο επίσης γινόταν κανόνας και πραγματική επιδημία. Οι «γαμπροί» επιδίωκαν να αποκτήσουν όλο και μεγαλύτερες προίκες χρησιμοποιώντας ως δόλωμα τα προσόντα τους: πτυχίο, θέση, επάγγελμα, όνομα. Αυτού του είδους ο θρησκευτικός βίος επιβαλλόταν από τις κοινωνικές συνθήκες με τις απαιτητικές προδιαγραφές για τους άντρες, αλλά και για τις γυναίκες, που έπρεπε να είναι όμορφες, ήσυχες, πλούσιες, νοικοκυρεμένες και λοιπά και λοιπά.¹⁴⁹³ Η επίδειξη του στολισμού των γυναικών επίσης εξυπηρετούσε τις στρατηγικές γάμου και

¹⁴⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 66.

¹⁴⁸⁸ Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου, «Η προίκα ή περί του θρησκευτικού βίου των Νεοελλήνων» στο βιβλίο της *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα (4 μελετήματα)*, Αθήνα 1984, σσ. 153 - 258. Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 - 1907*, ό. π., σ. 181.

¹⁴⁸⁹ - Β., «Γεώργιος Γεωργιάδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, σ. 311.

¹⁴⁹⁰ *Ελλάς*, έτος Γ', αρ. 116 (11), Κυρ. 14 Φεβ. 1910, σ. 3.

¹⁴⁹¹ Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, ό. π., σσ. 153 - 258. Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 - 1907*, ό. π., σ. 181.

¹⁴⁹² Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Οθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σσ. 141 - 142.

¹⁴⁹³ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 - 1907*, ό. π., σ. 60. Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, ό. π., σσ. 153 - 258. Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Οθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 141.

υποκαθιστούσε ή συμπλήρωνε την προίκα.¹⁴⁹⁴ Πολλές μαρτυρίες υπάρχουν για την προίκα. Ήδη από νωρίς, από το 1834, ο Γουσταύος Ειχτάλ γράφει στο ημερολόγιο των περιηγήσεών του: «Εις την Ρούμελην δεν προικίζουν οι γονείς θυγατέρας. Οι αδελφοί κληρονομούν εξ ίσου. Απ' εναντίας εις Αθήνας, εις Άργος και αλλαχού το πρώτιστον του πατρός καθήκον είναι να προικίσει τας θυγατέρας του. Εάν ο πατήρ δεν έχη περιουσίαν, οι αδελφοί εργάζονται δια να δώσουν προίκα εις την αδελφή των, δεν δύναται δε να νυμφευθούν προτού επιτελέσουν το καθήκον τούτο. Εις τας καλὰς οικογενείας κληρονομούν εξ ίσου οι αδελφοί και αι αδελφαί, προαφαιρουμένης εκ της πατρικής περιουσίας της δοθείσης εις εκάστην των αδελφών προικός...».¹⁴⁹⁵ Επίσης ο Αμπού γράφει καυτηριάζοντας τα ελληνικά ήθη: «Αν οι γάμοι γίνονται με κάποιαν ελαφρότητα στην ύπαιθρο, δεν συμβαίνει πάντα το ίδιο στην πόλη. Η διαμονή στην Αθήνα συνηθίζει τα πνεύματα στην κερδοσκοπία: Έχεις εκεί περισσότερες ανάγκες, αποβλέπεις, λοιπόν, σε περισσότερα έσοδα. Ένας νεαρός ζητάει όχι μονάχα μια γυναίκα αλλά μια προίκα. Δυστυχώς οι προίκες είναι πιο σπάνιες από τις γυναίκες. Ένα κορίτσι που έχει έξι χιλιάδες φράγκα μετρητά και τη συνήθεια να φοράει φτερά, δεν είναι αμελητέα υπόθεση. Έτσι οι νεαροί που έχουν λίγη φιλοδοξία πάνε να βρουνε γυναίκα στο εξωτερικό. Δεν πάνε ούτε στη Γαλλία, ούτε στην Αγγλία, ούτε στη Γερμανία, αν και υπήρχαν ορισμένα προηγούμενα που τους διευκόλυναν σ' αυτό. Απευθύνονται, κατά προτίμηση, στις Ελληνίδες της Βλαχίας και της Μολδαβίας... Μπροστά στα μάτια αυτών των δεσποινίδων βάζουν ν' αστράψει ο τίτλος του πρίγκιπα που έχουν δώσει στον εαυτό τους... Χρησιμοποιούν όλη την ευγλωττία που διαθέτουν για να αξιοποιήσουν τις αξίες τους και κερδίζουν σ' αυτό το παιχνίδι δέκα ή δεκαπέντες χιλιάδες φράγκα εισόδημα».¹⁴⁹⁶ Ο ίδιος για τα κορίτσια των χωρικών τονίζει ότι το χρήμα είναι τόσο σπάνιο που η προίκα των κοριτσιών πληρώνεται σε ρουχισμό.¹⁴⁹⁷

Η προίκα λοιπόν, ο γάμος και βέβαια η τεκνοποίηση για την Ελληνίδα όλων των τάξεων ήταν αυτοσκοπός και αποτελούσε το μόνο τρόπο, για να αποκτήσουν οι γυναίκες κάποια κοινωνική θέση.¹⁴⁹⁸ Για παράδειγμα για την αγρότισσα γράφει ο Αμπού: «Όλη η δόξα της είναι να αναστήσει όσο πιο πολλά παιδιά μπορέσει. Νοιώθει αρκετά όμορφη την Κυριακή, αν μπορεί να πάει περίπατο με τον άντρα της μπροστά και ακολουθούμενη από πέντε ή έξι παιδιά».¹⁴⁹⁹ Η ανύπαντρη γυναίκα δεν ήταν παρά «γεροντοκόρη», η οποία δεν είχε θέση μέσα στην κοινωνία αυτή.¹⁵⁰⁰ Στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα η γυναικεία αγαμία ήταν κοινωνικά καταδικαστέα και οι περισσότερες ανύπαντρες γυναίκες αντιμετώπιζαν προβλήματα οικονομικής εξάρτησης και περιθωριοποίησης, αναγκασμένες καθώς ήταν να ζουν χάρη στη «φιλανθρωπία» των συγγενών. Η παραδοσιακή αντίληψη θεωρούσε τη «γεροντοκόρη» πλάσμα χωρίς λόγο ύπαρξης, άχρηστο ή και ανώμαλο.¹⁵⁰¹ Ο νομικός και γνωστός δημοσιογράφος από την έκδοση του

¹⁴⁹⁴ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 59.

¹⁴⁹⁵ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα*, τόμ. Β', Αθήνα 1970 και 1973, σ. 156.

¹⁴⁹⁶ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Οθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 141.

¹⁴⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 134.

¹⁴⁹⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 124.

¹⁴⁹⁹ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Οθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 139.

¹⁵⁰⁰ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 60.

¹⁵⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 123 - 124.

Εθνικού Ημερολογίου Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος¹⁵⁰² το 1887 στο περιοδικό *Εβδομάς* αναφερόμενος στη δυτική μεσαιωνική νομοθεσία δημοσιεύει τη μελέτη «Κοινωνικά εικόνες. Η γεροντοκόρη».¹⁵⁰³ Τονίζει ότι η κοινωνία κατά την περίοδο του Μεσαίωνα πραγματοποιούσε θηριωδία επιβάλλοντας το θάνατο από αστία στο πρόσωπο της ανύπανδρης γυναίκας.

Οι πνευματικές επίσης δραστηριότητες των γυναικών του Μεσαίωνα κεντρίζουν το ενδιαφέρον των λογίων. Ο νομομαθής και καθηγητής του γαλλικού και εμπορικού δικαίου του πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Δαμασκηνός¹⁵⁰⁴ δημοσιεύει τη μελέτη «Αι κατά τον Μεσαίωνα Γαλλίδες ποιήτριαι» το 1873 στο μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα *Παρθενών*,¹⁵⁰⁵ που εκδόθηκε στην Αθήνα από το Ν. Ε. Μανιτάκη (1871 - 1873),¹⁵⁰⁶ και το 1874 στο *Αττικόν Ημερολόγιον*.¹⁵⁰⁷ Αναφέρεται στην Ελοΐζα, που εξωτέρικευε τον έρωτά της προς τον Αβελάρδο «καταλογάδην», σε πεζό λόγο, αλλά και τον έψαλλε έμμετρα, σε στίχους λατινικούς και ρωμανικούς. Η Ελοΐζα και ο Αβελάρδος ίδρυσαν στις αρχές του 12^{ου} αι. σχολή ποίησης, την οποία διαδέχθηκαν σπουδαίες Γαλλίδες. Η Barbe de Verrue, η Ιουστίνη Levidi και η Κλοτίλδη de Surville υπήρξαν οι ενδοξότερες του Μεσαίωνα.

Ο χρονογράφος Ειρηναίος Ασώπιος επίσης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1885 δημοσιεύει τη μελέτη «Σύμμικτα. Λόγιαι γυναίκες και βασίλισσαι συγγραφείς».¹⁵⁰⁸ Κατά τον Ασώπιο, έπρεπε οι γυναίκες να είναι μορφωμένες, για να μπορούν να διαπαιδαγωγήσουν σωστά τα παιδιά τους. Πίστευε πως μητέρα απαίδευτη, όπως τύχαινε να είναι οι περισσότερες γυναίκες της εποχής του στη χώρα μας, δεν μπορούσε να παρέχει καμία διδασκαλία στα παιδιά της. Για να ισχυροποιήσει τη θέση του πρόβαλε γυναίκες της Ευρώπης, οι οποίες αντί να επινοήσουν νέο συρμό ή στολισμό, έδωσαν εξετάσεις στην ακαδημαϊκή σύγκλητο και απέκτησαν πτυχίο, ζωγράρισαν ή σύνθεσαν μουσικό έργο. Στο 13^ο αι. η ιταλίδα Αβέλλα ασχολήθηκε με ιατρική συγγραφή, στο 14^ο αι. η ονομαστή Νοβέλλα αντικαθιστούσε στην πανεπιστημιακή έδρα της Φλωρεντίας το νομολόγο πατέρα της Ιωάννη δ' Ανδρέου. Η βασίλισσα Μαργαρίτα του Βαλοά υπήρξε σπουδαία συγγραφέας, η οποία μετέφερε στη Γαλλία τη *Novella* του Βοκκάκιου. Επί τη ευκαιρία ο Ασώπιος τιμά τη βασίλισσα της Ελλάδας Όλγα, η οποία εκφώνησε λόγο σε ιατρικό συνέδριο στην Κοπεγχάγη.

Οι δημοσιεύσεις αυτές παραπέμπουν στις πνευματικές δραστηριότητες των Ελληνίδων του 19^{ου} αιώνα και στο επίπεδο της μόρφωσής τους. Χαρακτηριστική είναι η άποψη της Καλλιρόης Παρρέν, η οποία ανέδειξε το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα και η οποία είχε συνειδητοποιήσει ότι ο σημαντικότερος λόγος της γυναικείας κατωτερότητας ήταν η απουσία παιδείας.¹⁵⁰⁹ Η αντιμετώπιση της μόρφωσης των κοριτσιών τοποθετήθηκε αρχικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως η «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών» που ιδρύθηκε το 1836, ο μουσικός και

¹⁵⁰² Στ. Ε. Λυκούδης, «Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 944 – 945.

¹⁵⁰³ *Εβδομάς*, περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 3, 14 Φεβ. 1887, σσ. 1 – 3.

¹⁵⁰⁴ Μ. Γ. Δ., «Ν. Δαμασκηνός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8, σ. 844.

¹⁵⁰⁵ *Παρθενών*, τόμ. Γ', έτος Γ', φυλ. 31, 1 Οκτ. 1873, σσ. 241 – 249.

¹⁵⁰⁶ Α. Θ. Σαμοθράκης, «Παρθενών», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 19, σ. 701.

¹⁵⁰⁷ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Η' (1874), σσ. 411 – 428.

¹⁵⁰⁸ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 417 – 429.

¹⁵⁰⁹ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 19.

δραματικός σύλλογος Αθηνών που ίδρυσε το Ωδείο Αθηνών και δημιούργησε τις βάσεις για τη μουσική εκπαίδευση στην Ελλάδα, η Ένωση Ελληνίδων, το Λύκειο των Ελληνίδων λειτουργούσαν είτε ως «ιδιώτες – άτομα» είτε ως «φιλεκπαιδευτικές ενώσεις».¹⁵¹⁰ Η τότε κοινωνία όχι μόνο δε φρόντισε για τη γυναικεία μόρφωση, και μάλιστα την πανεπιστημιακή, αλλά ούτε καν προχώρησε στην ίδρυση δημοτικών σχολείων για κορίτσια. Συντηρούσε τις οπισθοδρομικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις για τη γυναίκα και αποσιωπούσε την πρόσφατη συμμετοχή της στην επανάσταση με ηρωισμούς και θυσίες.¹⁵¹¹ Ο Αμπού τονίζοντας τη γενικότερη έλλειψη της παιδείας αναφέρει ότι «η γυναίκα στην Ανατολή, επιμένει να πιστεύει ότι είναι κατώτερη απ' τον άντρα. Έχει, σχεδόν παντού, μια δυνατή και παραπονεμένη φωνή που την πρώτη στιγμή σε εκπλήσσει. Αυτό το κακόμοιρο φύλο, καταπιεσμένο επί αιώνες, δεν μιλά παρά με γογγυσμούς».¹⁵¹² Και αυτό το αιτιολογεί σε άλλο σημείο λέγοντας: «Τα αισθήματα ταπεινοφροσύνης και φόβου που συναντάς στις γυναίκες αποτελούν τη συνέπεια της αμάθειάς τους».¹⁵¹³

Η εργαζόμενη γυναίκα την εποχή αυτή ήταν όχι μόνο απλώς αμόρφωτη, αλλά αγράμματη, αφού ούτε η στοιχειώδης εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική και τα πρώτα σχολεία για κορίτσια ήταν έργο ιδιωτικής πρωτοβουλίας και όχι του κράτους. Δεν είχε συνεπώς την ικανότητα χωρίς καθοδήγηση να αντιμετωπίσει σωστά τα προβλήματά της και η πλήρης εξάντληση μέσα και έξω από τον οικογενειακό περίγυρο της φαινόταν φυσική και απαραίτητη θυσία, αφού έτσι βοηθούσε στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Οι γυναίκες που τολμούσαν, αλλά και που είχαν τη δυνατότητα να διαμαρτυρηθούν ήταν οι πρώτες μορφωμένες αστές γυναίκες, που όμως σχεδόν ποτέ δεν ήταν εργαζόμενες, αφού ακόμη η γυναικεία εργασία θεωρούνταν υποτιμητική για όλη την οικογένεια και εργάζονταν έξω από το σπίτι μόνο οι αστές που είχαν άμεση οικονομική ανάγκη.¹⁵¹⁴ Για πολλά χρόνια μάλιστα η γυναικεία εργασία εξακολουθούσε όχι μόνο να θεωρείται υποτιμητική, αλλά κάθε γυναίκα που εργαζόταν θεωρούνταν σχεδόν ηθικά ύποπτη.¹⁵¹⁵ Η εκπαίδευση όμως υποσχόταν να εκσυγχρονίσει τις γυναίκες, να απαλύνει την εξάρτησή τους, να τους μάθει την πραγματική θέση τους, να τις βγάλει από την απομόνωση.¹⁵¹⁶ Τη σημασία της μόρφωσης για τη συνειδητοποίηση των δικαιωμάτων της γυναίκας εκφράζει η Σαπφώ Λεοντιάς, που έζησε και πέθανε το 19^ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και ήταν ένα από τα πιο φωτισμένα πνεύματα της εποχής της. Στην άποψη των δασκάλων της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης πως η γυναίκα πρέπει να μαθαίνει λίγα πράγματα πρακτικά, να έχει μερικές στοιχειώδεις γνώσεις, αφού «αδύνατος τον τε νουν και το σώμα προορισμός της έσεται εσαεί ο αυτός, να τίκτει τέκνα και να τρέφει αυτά δια του γάλακτός της» η Σαπφώ Λεοντιάς απαντά: «Η γυναίκα ως ον λογικόν και ηθικόν έχει μετά του ανδρός τον αυτόν τελικόν σκοπόν της ζωής, δηλαδή την ευδαιμονίαν, ταύτην δε όπως επιτύχει έχει ανάγκην να φωτισθή με τον νουν διά πάσης αληθείας διά της ορθής γνώσεως, παντός επιστητού, να ρυθμισθή δε το ήθος δια πάσαν των ηθικών αρετών. Η γυναίκα αποτελεί το ήμισυ του έθνους και κρατεί εις χείρας της τα θεμέλια της προόδου

¹⁵¹⁰ Ντίνα Τάκαρη, *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, ό. π., σ. 84.

¹⁵¹¹ Στο ίδιο, σ. 85.

¹⁵¹² Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα»*. 1854, ό. π., σ. 137.

¹⁵¹³ Στο ίδιο, σ. 151.

¹⁵¹⁴ Τρίς Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 28.

¹⁵¹⁵ Στο ίδιο, σ. 30.

¹⁵¹⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 191.

και της ευδαιμονίας. Ο Αριστοτέλης λέγει ότι, όπου η παιδείσις του γυναικείου φύλου αμελείται εκεί το ήμισυ του ανθρωπίνου γένους αμελείται ή μάλλον το παν».¹⁵¹⁷

Οι πρώτες Ελληνίδες που ασχολήθηκαν με τα γράμματα ήταν κύρια ποιήτριες.¹⁵¹⁸ Ο λόγος της γυναίκας διαχέεται πρώτα σε ποιητικές συλλογές. Εξάλλου το πεζογράφημα απαιτεί καλύτερο χειρισμό της γλώσσας, γνώσεις και ικανότητες που αποκτά κανείς με τη συστηματική μόρφωση.¹⁵¹⁹ Οι γυναίκες της εποχής αυτής «πιάνουν το κονδύλι» για να διαμαρτυρηθούν για τη θέση τους. Οι μεταφορές της εξάρτησης και της σκλαβιάς από τον κόσμο των ανδρών, η γλώσσα της απελπισίας και της υπόγειας οργής, η δυσφορία, η οργή, η ασφυκτική ατμόσφαιρα μέσα στο αστικό περιβάλλον, η έλλειψη οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών ελευθεριών, η αναζήτηση αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας τροφοδοτούν την έμπνευση και τη δημιουργικότητα των μορφωμένων Ελληνίδων του 19^{ου} αι. ακολουθώντας την παράδοση των ευρωπαϊών ομόφυλών τους.¹⁵²⁰ Η Αγανίκη Αινιάν – Μαζαράκη, η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδη, η Σαπφώ Λεοντιάς, η Αγαθονίκη Αντωνιάδου είναι μερικά γνωστά ονόματα, που «ενόχλησαν» λίγο έως πολύ τα τότε «χρηστά ήθη» με τις λογοτεχνικές ανησυχίες τους.¹⁵²¹

Αναδείχθηκαν βέβαια και γυναίκες συγγραφείς, όπως η Αγγελική Πάλλη – Βαρθολομαίου, η Σεβαστή Καλλισπέρη, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η Μαργαρίτα Αλβάνα Μηνιάτη, η Σωτηρία Αλιμπέρτη, η Σαπφώ Λεοντιάς, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Ιφιγένεια Ανδρέου Συγγρού, η Δώρα ντ' Ίστρια, η Καλλιρρόη Παρρέν. Με τα γράμματα και την πέννα αγωνίσθηκαν για την καταξίωση της γυναίκας στη χώρα μας,¹⁵²² αν και η κοινωνική απέχθεια προς την ιδιότητα της γυναίκας συγγραφέα μετουσιωνόταν σε υποτίμηση ή και απόρριψη του έργου «των γραφουσών», εξαναγκάζοντάς τες σε αδιάκοπη και αμείλικτη αυτολογοκρισία. Ο όρος «γράφουσες» και όχι συγγραφείς διευκόλυνε αποτελεσματικά το έργο εκείνων που αγωνίζονταν να περιορίσουν αποτελεσματικά την είσοδο των γυναικών στο ναρκοθετημένο ανδρικό χώρο της επαγγελματικής ενασχόλησης με τη γραφή.¹⁵²³ Η βιολογική ταυτότητα «της γράφουσας», η ταξινόμηση σε «ανδρικά» και «γυναικεία» κείμενα πίεζαν τις γυναίκες συγγραφείς να αποδείξουν ότι γράφοντας παραμένουν γυναίκες, ότι δηλ. είναι ικανές να αποτυπώνουν στο χαρτί τις κοινές ιδιότητες που οφείλουν να διαθέτουν ως φύλο: «την λεπτότητα, την χάριν, την φιλοκαλίαν, την ευαισθησίαν ή και την πονηρίαν», σύμφωνα με τις παραινέσεις του Ροΐδη. Το βλέμμα των αναγνωστών ήταν εκπαιδευμένο να προσεγγίζει τα λογοτεχνικά έργα των γυναικών με κριτήρια που ελάχιστα σχετίζονταν με την ποιότητά τους και είχαν να κάνουν περισσότερο με την προσαρμογή τους στους κοινωνικούς προκαθορισμούς, στους οποίους και γράφοντας καλούνταν οι γυναίκες να δηλώσουν υπακοή. Ταυτισμένη κύρια με τη διασάλευση της κοινωνικής αρμονίας η γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα γινόταν εύκολα αντιληπτή ως ανατρεπτική πράξη.

¹⁵¹⁷ Ίρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 150.

¹⁵¹⁸ Κούλα Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 77.

¹⁵¹⁹ Βασιλική Νικοπούλου, «Η θέση της λογοτέχνιδας στην ελληνική περιφέρεια σήμερα», *ομπρέλα*, τεύχ. 68 (2005), σ. 85.

¹⁵²⁰ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σσ. 207 – 219

¹⁵²¹ Μάκης Αποστολάτος, «Η θέση της λογοτεχνίας στην ελληνική περιφέρεια ως την αυγή του XX αιώνα», *ομπρέλα*, τεύχ. 70 (2005), σσ. 76 – 79.

¹⁵²² Π. Ν. Δημόπουλου, *Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία καθ' όλην την διαδρομήν των αιώνων και αι διακριθείσαι Ελληνίδες από της αρχαιότητος μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1949, σσ. 157 – 172.

¹⁵²³ Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, ό. π., σ. 420.

Η ενασχόληση με τη γραφή διατάρασε τις κοινωνικές ισορροπίες, οι γράφουσες ήταν λογικό να αντιμετωπίζονται ως μισητό σύμβολο της γυναικείας αμφισβήτησης, επικίνδυνο πρότυπο της εξεγερμένης γυναίκας.¹⁵²⁴

Αίτημα λοιπόν για γενικότερη παιδεία, αλλά και πανεπιστημιακή εκπαίδευση των γυναικών προβάλλει ο Ειρηναίος Ασώπιος, κριτικός της εποχής, υποστηρικτής της προόδου και της επιστήμης, από τους λίγους του καιρού του που μιλούσε με συμπάθεια και προπαγάνδιζε υπέρ των γυναικών.¹⁵²⁵ Όσα συνέβαιναν στην Ευρώπη στον εκπαιδευτικό τομέα έπρεπε να αποτελούν πρότυπο και για τη νεαρή Ελληνίδα του 19^{ου} αιώνα, όπου μόνο η εκπαίδευση δεν την απασχολούσε, όπου ο χρηματισμός και οι εμπορευματικές σχέσεις στην Ελλάδα είχαν γίνει τα ιδεώδη του ανδρικού φύλου,¹⁵²⁶ ενώ η αποστολή της γυναίκας στην κοινωνία ήταν η σπατάλη του χρυσού εκείνου σε στολίδια¹⁵²⁷ και σε διακόσμηση σύμφωνα πάλι με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.¹⁵²⁸ Μάλιστα έως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου η σταθερή και έντονη γαλλοφιλία που επικρατούσε στην Ελλάδα σε όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής - η γαλλική ζωή ήταν διάχυτη όχι μόνο στον πνευματικό χώρο, όπου διανοούμενοι και λαϊκές μάζες τιμούσαν τους σημαντικούς εκπροσώπους του γαλλικού πνεύματος αγοράζοντας τις μεταφράσεις των φημισμένων έργων τους - καθιέρωνε και την απόλυτη κυριαρχία της μόδας και έδινε στον ελληνικό γυναικείο κόσμο την ευκαιρία να επικοινωνήσει με τις γαλλικές συνήθειες.¹⁵²⁹ Αυτός είναι και ο κύριος λόγος μαζί με τον περιορισμό της γυναίκας στο σπίτι για την κάπως αργοπορημένη αφύπνιση των Ελληνίδων, αυτή που θα οδηγούσε στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.¹⁵³⁰ Η παιδεία στην Ελλάδα θεωρήθηκε και ήταν το μονοπώλιο του ανδρικού φύλου, όταν μάλιστα η γυναίκα, η μητέρα, προοριζόταν από τη φύση της να είναι ο πρώτος δάσκαλος του παιδιού της.¹⁵³¹

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μόρφωση των λαϊκών τάξεων και για πιο ίση μεταχείριση των φύλων μετά το 1875 πρέπει να συνδέεται με τις στρατηγικές του αυτρωτισμού και της Μεγάλης Ιδέας αυτής της περιόδου. Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά μέσα για την αντιμετώπιση των άλλων βαλκανικών κρατών. Η εκπαίδευση των γυναικών μπορούσε να εξυπηρετήσει τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας από δύο απόψεις: ως μητέρες θα μεγάλωναν ελληνόφωνες γενιές, αλλά και ως δασκάλες θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν άφθονο και σχετικά φθηνό προσωπικό για τα ελληνικά σχολεία. Έτσι, ενώ για μεγάλο μέρος των Ελληνίδων η εκπαίδευση διατηρούσε τη συμβολική λειτουργία της επιδεικτικής κατανάλωσης ή του συμπληρώματος στην προίκα, για κάποιες άλλες είχε χαρακτήρα πιο λειτουργικό, είχε κοινωνικά αναγνωρισμένη χρησιμότητα.¹⁵³² Οι γυναίκες επίσης που μορφώθηκαν στο 19^ο αιώνα, κύρια από τα μεσαία στρώματα, και άσκησαν το μεγάλο σημασίας επάγγελμα της δασκάλας, δεδομένου ότι ήταν και το μόνο που μπορούσαν να

¹⁵²⁴ Στο ίδιο, σσ. 420 – 425.

¹⁵²⁵ Κούλα Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830 - 1936*, ό. π., σ. 42.

¹⁵²⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σσ. 105, 180.

¹⁵²⁷ Στο ίδιο, σσ. 59, 74 -75 .

¹⁵²⁸ Στο ίδιο, σ. 117.

¹⁵²⁹ Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτηση και η ιστορία της*, ό. π., σσ. 176 – 177.

¹⁵³⁰ Στο ίδιο, σ. 177.

¹⁵³¹ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 133.

¹⁵³² Στο ίδιο, σσ. 137 – 139.

ασκήσουν, πέτυχαν ταυτόχρονα πρόσβαση στη γνώση και οικονομική ανεξαρτησία, αδιανόητη για τη συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών αυτής της κατηγορίας την εποχή εκείνη, που παρέμεναν σε όλη τη ζωή τους εξαρτημένες από τους άντρες της οικογένειάς τους. Το επάγγελμα της δασκάλας, κατά την Έφη Αβδελά, «πρόσφερε στις γυναίκες, όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης, αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης».¹⁵³³

Με τη γυναικεία εκπαίδευση σχετίζεται επίσης το θέμα της συζυγικής αρετής και της αφοσίωσης της γυναίκας του Μεσαίωνα προς τον άνδρα, το οποίο θίγει ο Ε. Κ. Ασώπιος στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1884 σε μελέτη του για τη γυναίκα με τίτλο «Σημειώσεις εκδότου».¹⁵³⁴ Αναφέρει, ανάμεσα στις θέσεις που διατύπωσαν διάφορα πρόσωπα για τη γυναίκα, και αυτή που διατύπωσε ο Anseve Houssave για τη μορφωμένη και ενάρετη Ελοΐζα, η οποία θεωρώντας ότι ο γάμος θα ζημίωνε την υπόληψη του δημοφιλή θεολόγου συζύγου της και μοναχού αρνήθηκε το γάμο προτιμώντας τη δόξα του Αβελάρδου από τη δική της τιμή, πράγμα βέβαια που έγινε η αιτία της δυστυχίας και των δύο.

Επίσης στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών* του 1888 ο Ε. Κ. Ασώπιος δημοσιεύει τη μελέτη «Συζυγικά αρεταία».¹⁵³⁵ Αναφέρεται στις συζυγικές αρετές πέντε γυναικών. Της Ελοΐζας, ερωμένης του Αβελάρδου. Της Ελισάβετ, θυγατέρας του Δε Γονζάγα Φρειδερίκου Α΄, έβδομου άρχοντα της Μάντουας και τρίτου μαρκήσιου, που είχε σύζυγο τον τελευταίο δούκα του Ούρβινου Γουίδο Ουβάλδο από τον οίκο του Μοντελφέτρου. Της Ιουλία Δε Γονζάγα, δισεγγονής του μαρκήσιου της Μάντουας Λουδοβίκου Γ΄ και συζύγου του δούκα του Τραϊέκτου και κόμη του Φόνδι Ουεσπασιανού Κολόννα. Της Λουκρητίας, θυγατέρας του Πύρρου Δε άρχοντα της Γαζζουόλας Γονζάγα και συζύγου του στρατηγού στην υπηρεσία της Ενετίας Ιωάννη - Παύλου Μεμφρώνη. Της Βικτωρίας Κολόννα, θυγατέρας του Φαβρίκιου Κολόννα, που κατείχε μεγάλο αξίωμα στο βασίλειο της Νεάπολης, και της Άννας, της θυγατέρας του δούκα του Ούρβινου Φρειδερίκου, που είχε σύζυγο το μαρκήσιο της Πεσκάρας Φερδινάρδο Φραγκίσκο Δ΄ Αβαλώς. Μέσα από τα παραδείγματα αυτά ο συγγραφέας τονίζει ότι στο γυναικείο φύλο η παιδεία όχι μόνο δε χαλαρώνει την αρετή της γυναίκας, αλλά την περιφρουρεί ισχυροποιώντας τη με τη μελέτη της ιστορίας. Οι διάσημες αυτές κυρίες, υποδείγματα ύψιστης συζυγικής αφοσίωσης, ήταν γυναίκες έξοχης μόρφωσης.

Οι δημοσιεύσεις αυτές οδηγούν επίσης στις Ελληνίδες του 19^{ου} αιώνα. Στη χώρα μας τις πρώτες δεκαετίες υπήρχε δυσπιστία απέναντι στην εγγράμματη γυναίκα, η λαϊκή σοφία την υποψιαζόταν ότι χρησιμοποιεί τις γνώσεις της για να ανταλλάσσει «ραβασάκια».¹⁵³⁶ Και αυτό, γιατί η διαφορά των φύλων θεμελιώνει διαφορετικές αξίες για τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα. Η δύναμη, η δράση, η εργασία, η επιστήμη, η λογική αναφέρονταν στον ανδρισμό, ενώ η αδυναμία, η ομορφιά, η αεργία, η αθωότητα, το παράλογο στη θηλυκότητα. Η θηλυκότητα εκφράσθηκε μέσα από τη ρομαντική ποίηση των δεκαετιών 1850 και 1860.¹⁵³⁷ Η ασθενική καταρρέουσα γυναίκα, η χλομή

¹⁵³³ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 – 1955*, ό. π., σσ. 21 – 22. Ρούλα Κακλαμανάκη, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, ό. π., σ. 48.

¹⁵³⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος δέκατον όγδοον (1884), σ. 17.

¹⁵³⁵ *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών*, έτος Α΄ (1888), σσ. 135 – 144.

¹⁵³⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 81.

¹⁵³⁷ Στο ίδιο, σ. 68.

και εύθραυστη, η μη «παραγωγική» πλευρά της τροφοδότησε τη μισογυνική και αργότερα την αντιφεμινιστική ιδεολογία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.¹⁵³⁸ Η απόλυτη εξάρτηση, η απομόνωση και ο παρασιτικός χαρακτήρας που αποδιδόταν στις γυναίκες ήταν οι κύριοι παράγοντες που καθόριζαν τη θέση τους στην οικογένεια και στην κοινωνία. Η διαφοροποίησή τους από τους άνδρες εξ αιτίας του νέου καταμερισμού εργασίας τις μετέτρεπε σε επαγγελματίες μητέρες και νοικοκυρές, αλλά το οικιακό ιδεώδες και η μητρότητα δεν αποτελούσαν ακόμη καθολικές κοινωνικές αξίες.¹⁵³⁹

Μετά όμως το 1875, η νέα σημασία που αποκτά η γυναικεία εκπαίδευση υπόσχεται να εκσυγχρονίσει τις γυναίκες εξουδετερώνοντας τις επιδράσεις της αμόρφωτης μητέρας και συζύγου.¹⁵⁴⁰ Επίσης αυτή την εποχή και κύρια μετά το 1880 ο ανταγωνισμός και το προσωπικό συμφέρον της δημόσιας σφαίρας οδηγεί τους άνδρες της γενιάς αυτής στην ανάγκη αντίδοτου. Αυτό είναι το σπίτι,¹⁵⁴¹ στο οποίο δίνει ψυχή η γυναίκα και η οποία ενσαρκώνει την καλοσύνη, την ανιδιοτέλεια και την αγάπη, χάρη στην αποκλειστική φυσική ιδιότητά της να γίνεται μητέρα.¹⁵⁴² Η στροφή στην ιδιωτική ζωή, στις οικιακές απολαύσεις και στις αυθεντικές ανθρώπινες σχέσεις αυξάνει και το ενδιαφέρον για το παιδί, εξιδανικεύει τη μητρότητα και μεταβάλλει τις γυναίκες σε ηθικούς στυλοβάτες του σπιτιού, της οικογένειας και του έθνους.¹⁵⁴³ Όμως βέβαια, παρά τις νέες ιδέες για το ρόλο της οικοδέσποινας και της μητέρας, η γυναίκα διατηρεί χαμηλή κοινωνική θέση και βρίσκεται ακόμη κάτω από τον έλεγχο του αρχηγού της οικογένειας.¹⁵⁴⁴ Η απομάκρυνση των γυναικών από τον οικιακό χώρο θα μπορούσε να τροφοδοτήσει τη γυναικεία σεξουαλικότητα και να τις οδηγήσει στη διαφθορά.¹⁵⁴⁵

Μέσα στο κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα το νέο γυναικείο ιδεώδες που έμοιαζε να αποδίδει στις γυναίκες θετική οντότητα, που μετέβαλλε τη γυναίκα σε υπόδειγμα ανιδιοτέλειας μέσα στον κόσμο αυτό όπου κυριαρχούσε το προσωπικό συμφέρον, σε σύμβολο της καρδιάς και του συναισθήματος που μπορούσε να αντιπαρατεθεί στη σκληρότητα της ψυχρής λογικής, σε πρότυπο αρετής και αγνότητας, που είχε ως αποστολή να εξαγνίσει την κοινωνία που παραδινόταν στα δεινά του πολιτισμού και κυρίως τους άνδρες που έρχονταν σε άμεση επαφή με τους πειρασμούς της πόλης,¹⁵⁴⁶ εμφανίζονται και δημοσιεύσεις που δηλώνουν τη «φιλογυνική» στροφή της ανδρικής λογοτεχνίας. Τέτοια είναι η μελέτη στην *Κλειώ* το 1888 «Αι γυναίκες εν τοις δράμασι του Σαιξπήρου και εν τω ποιήματι του Δάντε υπό G. Chiarini».¹⁵⁴⁷ Στη μελέτη αυτή τονίζεται ότι ο Γουλιέλμος Σαίξπηρ και ο Δάντε Αλιγιέρης πίστευαν ότι η μόρφωση του πνεύματος εξευγενίζουν και αυξάνουν στον άνθρωπο την εκτίμηση και το σεβασμό προς τη γυναίκα. Η σπουδαία θέση την οποία κατέχει το γυναικείο στοιχείο στα έργα των δύο μεγάλων εκπροσώπων της δικαιοσύνης

¹⁵³⁸ Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁵³⁹ Στο ίδιο, σ. 66.

¹⁵⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 133 – 134.

¹⁵⁴¹ Στο ίδιο, σ. 105.

¹⁵⁴² Στο ίδιο, σ. 107.

¹⁵⁴³ Στο ίδιο, σσ. 107 – 115.

¹⁵⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 120.

¹⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 154.

¹⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 144.

¹⁵⁴⁷ *Κλειώ*, τόμ. Δ', αρ. 13 (85) - 18 (90), 1/13 Ιουλ. - 15/27 Σεπτ. 1888, σσ. 204 – 206, 222 – 224, 236 – 237, 250 – 252, 268 – 272, 285 – 288.

της νεότερης φιλολογίας αποδεικνύει ότι και οι δύο ποιητές είχαν άριστη ιδέα για τη γυναίκα.

Η δημοσίευση αυτή προβάλλει στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στη χώρα μας το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη γυναίκα, που παρατηρείται από ποιητές και συγγραφείς, οι οποίοι άρχισαν να κριτικάρουν τη χαμηλή κοινωνική θέση που είχε και να συνειδητοποιούν την περιφρόνηση και την ταπεινωτική μεταχείριση απέναντί της, την αβέβαιη θέση της μέσα στην οικογένεια, την πατρική βία που αντιμετώπιζε στην παραμικρή αμφισβήτηση της πατρικής εξουσίας. Το ιδεώδες της εύθραυστης και ασθενικής γυναίκας δεν ικανοποιούσε πια τους ανθρώπους του πνεύματος της γενιάς αυτής. Η αγαπημένη των ποιητών της καμπής του αιώνα ήταν πλάσμα πολύ πιο κοντινό και θερμό από την προηγούμενη περίοδο, ήταν η σύντροφος που στηρίζει, ανακουφίζει και λυτρώνει, ήταν πηγή ζωής και ευτυχίας και όχι απαισιοδοξίας και θρήνων.¹⁵⁴⁸ Η ένταξη μάλιστα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} των όρων «φεμινισμός» και «χειραφέτηση» αποτέλεσαν αντικείμενο μακρών συζητήσεων και ποικίλων αναμετρήσεων. Την ώρα που οι δειλές εμφανίσεις της λέξης «φεμινισμός» στην ελληνική γλώσσα μαρτυρούσαν ότι αποτελούσε νεολογισμό που θα αργούσε ακόμη να συνδεθεί άμεσα με τις γυναικείες διεκδικήσεις, η «χειραφέτησις» ή «χειραφεσία», έννοια με εξαιρετικό εύρος και απίστευτη μακροβιότητα, μονοπωλήθηκε από τη γυναικεία εκδοχή της και θεωρήθηκε σχεδόν ταυτόσημη με τη «γυναικεία χειραφέτηση». Ο όρος στην Ελλάδα τροφοδότησε σφοδρή αντιπαράθεση που περιλάμβανε όλες τις δυνατές ερμηνείες του «γυναικείου ζητήματος» της εποχής αυτής και της γυναικείας αμφισβήτησης.¹⁵⁴⁹ Στα πρώτα βήματα μάλιστα της χειραφέτησής τους διεκδικώντας την ισότητα ορισμένες φωτισμένες γυναίκες ανέλαβαν την ενημέρωση και την καθοδήγηση των υπολοίπων, όπως ήταν η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Σαφώ Λεοντιάδη, η Σωτηρία Αλιμπέρτη, η Αγγελική Πάλλη, η Αικ. Λασκαρίδη, στο θέμα της παιδαγωγικής κατάρτισης και η Καλλιρρόη Παρρέν στο θέμα της συνειδητής κατανόησης των κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων των γυναικών.¹⁵⁵⁰ Ο όρος «φεμινισμός» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα χαρακτήριζε τους ιδιόρρυθμους άνδρες πολιτικούς που αγωνίζονταν για τα δικαιώματα των γυναικών και παρέπεμπε στη φιλογυνική στάση λίγων φωτισμένων ανδρών.¹⁵⁵¹ Από το 1909 όμως γίνονται απόπειρες εξοικείωσης του κοινού με τη λέξη. Η Καλλιρρόη Παρρέν αποκαλείται πλέον «απόστολος του φεμινισμού» και όχι της «γυναικείας χειραφέτησης», τίτλο που με τόση υπερηφάνεια διεκδικούσε δέκα χρόνια νωρίτερα. Ο φεμινισμός αρχίζει να ταυτίζεται με τις γυναικείες δραστηριότητες και αποσυνδέεται από τις όποιες ριζοσπαστικές ή πολιτικές συνδηλώσεις του.¹⁵⁵²

Επίσης ο Ε. Κ. Ασώπιος στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών* του 1888 δημοσιεύει τη μελέτη «Η γυνή κατά τους νεωτέρους χρόνους».¹⁵⁵³ Αναφέρει ότι στους

¹⁵⁴⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σσ. 144 – 145.

¹⁵⁴⁹ Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη, Ευρωπαϊκό συνέδριο, Αθήνα 9 – 10 Φεβρουαρίου 1996, Πρακτικά*, Αθήνα 1999, σσ. 90 - 92. Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, ό. π., σ. 410.

¹⁵⁵⁰ Ντίνα Τάκαρη, *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, ό. π., σ. 93.

¹⁵⁵¹ Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», ό. π., σσ. 91 - 92. Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, ό. π., σ. 410.

¹⁵⁵² Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», ό. π., σ. 92.

¹⁵⁵³ *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών*, έτος Α' (1888), σσ. 123 – 129.

Γερμανούς η γυναίκα προκαλούσε σεβασμό, ενώ στους Φράγκους ιπποτικά συναισθήματα. Η ιπποσύνη, «ης χαρακτήρ κύριος η λατρεία της γυναικός και της τιμής», ανύψωσε τη γυναίκα από την ταπεινή θέση στην οποία την είχε καταδικάσει η καλογερική διανοητική ικανότητα από φόβο προς το Διάβολο. Οι ιππότες μάχονταν «υπέρ πίστεως και γυναικας». Ο έρωτας κατά τον 11^ο και το 12^ο αι. κυριάρχησε στους πύργους και στις αυλές της Νότιας Γαλλίας. Οι ραψωδοί της Προβηγκίας, οι τροβαδούροι, τραγούδησαν για τον έρωτα και τη γυναίκα. Γυναίκες παρουσιάζονται να εκδικάζουν ερωτικές υποθέσεις στα ερωτικά δικαστήρια (Cours d' Amour), να διευθύνουν ιπποτικούς αγώνες, να απονέμουν το βραβείο στο νικητή, ενώ, όσοι έμπαιναν στο στάδιο ή πολεμούσαν, φορούσαν τα χρώματα της αγαπημένης. Γυναίκες εμπνέουν τους μεγάλους ποιητές, γυναίκες αναδεικνύονται στην ποίηση και διαπρέπουν στον επιστημονικό χώρο. Γυναικείο προνόμιο των ιπποτικών χρόνων ήταν ότι οι κόρες κατά το 15^ο αι. μπορούσαν στη Γαλλία να σώσουν τη ζωή ανθρώπου καταδικασμένου σε θάνατο, εάν τον παντρεύονταν. Στο προνόμιο αυτό των γυναικών αναφέρεται ο Ειρηναίος Ασόπιος και στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1868 με τη μελέτη «Ανθοδέσμη. Αι γυναίκες προνομιούχου».¹⁵⁵⁴

Ο έρωτας ως ιδανική κατάσταση στο Μεσαίωνα ανέδειξε τα ερωτικά δικαστήρια, που δίκάζαν τις ερωτικές διαφορές των ιπποτών,¹⁵⁵⁵ για τα οποία δημοσιεύονται στα ελληνικά περιοδικά τα παρακάτω κείμενα: Το 1853 στο περιοδικό *Η Μνημοσύνη* δημοσιεύεται η ανώνυμη μελέτη «Δικαστήρια έρωτος».¹⁵⁵⁶ Ο λόγιος Ι. Δε - Κιγάλλας το 1857 στην *Πανδώρα*, δημοσιεύει «Τα κατά τον Μεσαίωνα ερωτικά δικαστήρια».¹⁵⁵⁷ Στο περιοδικό *Ελλάς* του Σπυρ. Ποταμιάνου ο Νίκος Δ. Καρυδάκης (Χανιά - Κρήτης) δημοσιεύει το 1910 στη στήλη «Ό,τι ενδιαφέρει τας κυρίας. Η καλλονή - Η μόδα - Ο έρωσ - Η προίξ» τη μελέτη «Τα ερωτικά δικαστήρια» (Εκ του Γαλλικού).¹⁵⁵⁸ Αναφέρεται ότι το πρώτο ερωτικό δικαστήριο δημιουργήθηκε, πιθανότατα, στην Προβηγκία κατά το 12^ο αι. Συγκροτούνταν από ιππότες, ποιητές και κυρίες, μερικές φορές όμως και από αοιδούς (troubadours), που αποφάσιζαν σχετικά με τα ερωτικά ζητήματα που υποβάλλονταν στην κρίση τους μετά από συζητήσεις παραπλήσιες με αυτές των βουλευτικών σωμάτων. Από τα δικαστήρια αυτά, που στη Γαλλία επί Καρόλου ΣΤ' με την επίδραση της συζύγου του Ισαβέλλας από τη Βαυαρία βρίσκονταν σε μεγάλη δόξα, προέκυψε ο ερωτικός κώδικας του 12^{ου} αι.

Βλέπουμε λοιπόν μέσα από τις δημοσιεύσεις αυτές ότι η Δύση κατά το Μεσαίωνα παρουσίασε τη γυναίκα να απολαμβάνει ελευθερίες και δικαιώματα, ανέδειξε ποιήτριες και γυναίκες στον επιστημονικό χώρο, ενώ στο όνομά της εξιδανικεύθηκε ο έρωτας. Η γυναίκα όφειλε την άνοδό της στον ιπποτισμό και έτσι η πραγματική χειραφέτησή της άρχισε από τα χρόνια αυτά.¹⁵⁵⁹ Η λατρεία για τις γυναίκες, η θεοποίησή τους μέσω του ιπποτισμού ανάγονται, κατά τη γνώμη των ιστορικών, στην εκκλησιαστική φιλολογία. Είναι φανερό η προσπάθεια της εκκλησίας στα ιπποτικά χρόνια να εκπολιτίσει την κοινωνία και να εμπνεύσει ιδανικό ανώτερο από τους πολέμους. Στον αγώνα αυτό ο κλήρος βρήκε θερμό συμπαραστάτη του τη γυναίκα. Οι ιππότες όμως πίστευαν πως η γυναίκα, ως αδύνατο μέλος της κοινωνίας είχε ανάγκη από την προστασία τους. Έτσι με

¹⁵⁵⁴ *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Β' (1868), σσ. 91 – 92.

¹⁵⁵⁵ Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτησις και η ιστορία της*, ό. π., σ. 62.

¹⁵⁵⁶ *Η Μνημοσύνη*, τόμ. Β', τεύχ. ΚΕ', Ιούλ. 1853, σσ. 606 – 607.

¹⁵⁵⁷ *Πανδώρα*, τόμ. Η', φυλ. 176, 15 Ιουλ. 1857, σσ. 187 – 188.

¹⁵⁵⁸ *Ελλάς*, έτος Γ', αρ. 116 (11), Κυρ. 14 Φεβ. 1910, σ. 3.

¹⁵⁵⁹ Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτησις και η ιστορία της*, ό. π., σ. 62.

πρότυπο την Παναγία, η γυναίκα θεοποιήθηκε. Οι ιππότες πίστευαν πως η γυναίκα είναι ανώτερο πλάσμα, που η ανωτερότητά του έφτανε κοντά στο θείο. Πίστευαν πως η γυναίκα γίνεται αφορμή για όλες τις μεγάλες πράξεις που τις εμπνέει ο έρωτας για αυτήν.¹⁵⁶⁰

Αντίθετα στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα ο έρωτας ήταν απαγορευτικός για την ηθική ανωτερότητα των γυναικών, οι οποίες αποτελούσαν απλά όργανα ικανοποίησης των ανδρικών αναγκών. Ο έρωτας αποτελούσε βεβήλωση της γυναικείας αγνότητας και αρετής, καθώς και της αποστολής που είχαν οι Ελληνίδες ως μητέρες και σύζυγοι.¹⁵⁶¹ Μετά το 1875 όμως το ιδεώδες του ρομαντικού έρωτα αρχίζει να αψηφά τις παραδοσιακές αντιλήψεις για το γάμο και την απόλυτη επιλογή του συζύγου από τους γονείς.¹⁵⁶² Έτσι δικαιολογούνται πλέον αναγνώσματα όπως «Γάμος εξ έρωτος», που δημοσιεύει το 1895 ο Φιλοποίμην Παρασκευαΐδης στην *Ποικίλη Στοά*.¹⁵⁶³ Αναφέρεται στην αδελφή του Ερρίκου Η΄ της Αγγλίας Μαρία. Μετά από την αναβολή του γάμου της με τον πρίγκιπα της Ισπανίας Κάρολο Ε΄ και την πραγματοποίηση άλλου γάμου με το ηλικιωμένο Λουδοβίκο ΙΒ΄, ο οποίος πέθανε, η Μαρία ερωτεύθηκε το δούκα του Σάφφολκ. Μετά το γάμο τους ο Σάφφολκ και η Μαρία έζησαν ευτυχισμένοι στην έπαυλη του δούκα για 15 έτη, έως τη στιγμή θανάτου της Μαρίας. Επίσης ο διηγηματογράφος Παύλος Νιρβάνας το 1903 στα *Παναθήναια* δημοσιεύει τη μελέτη «Φιλολογική ζωή. Οι Ερωτικοί Μυθογράφοι της Ιταλίας. (XIV, XV και XVI αιών)».¹⁵⁶⁴ Ο έρωτας, το συνηθισμένο θέμα στη διηγηματογραφία του Νιρβάνα, καθώς και η χρήση της δημοτικής γλώσσας αποτελούν στη μελέτη αυτή τα ενδιαφέροντά του.¹⁵⁶⁵ Αναφέρεται στο βιβλίο των Ed Sansot - Orland και Bever για τους ερωτικούς μυθογράφους της Ιταλίας. Συλλογή εξήντα έξι διηγημάτων με τίτλο «Novellino» ή «Cento Novelle Antiche», έργα του Μπαρμπερίνο, του Βοκκάκιου, του Σακέττι (1335 - 1400), του Σκιπίωνα Μπαργκάλι εκπροσωπούν το είδος του ερωτικού διηγήματος. Γραμμένα σε ιταλική γλώσσα κατακτούν με την ελευθερία των ηθών και το χιούμορ. Αντικρίζοντας ο Νιρβάνας την έκδοση αυτή, σκεφτόταν αν θα μπορούσε σε μία ελληνική έκδοση να διασωθεί το πλήθος των ανώνυμων προϊόντων που προέκυψαν από το ελληνικό λαϊκό πνεύμα και το χιούμορ.

Το θέμα της κατάκτησης των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων προβάλλει ο Ε. Κ. Ασώπιος στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών* του 1890 με τη μελέτη «Το χρυσούν δέρας ή τα πολιτικά των γυναικών δικαιώματα».¹⁵⁶⁶ Ο συγγραφέας εμφανίζει τη γυναίκα της μεσαιωνικής δυτικής Ευρώπης στην πολιτική σκηνή σε αντίθεση με την Ανατολή, όπου υπήρχε αφάνεια, περιορισμός και ταπείνωση της γυναίκας. Επειδή στην εποχή του Ασώπιου οι γυναίκες απαιτούσαν να διευρυνθεί ο κύκλος της πολιτικής δράσης τους στην κοινωνία, μάλιστα στην Αγγλία και στην Αμερική επιζητούσαν να ψηφίζουν, ο συγγραφέας στη μελέτη αυτή αναρωτιέται μήπως ο πολιτικός βίος εκτροχιάσει τη γυναίκα από το φυσικό προορισμό της, ο οποίος από καταβολής κόσμου είναι ο έρωτας, ο γάμος, ο σύζυγος, τα παιδιά και η οικογένεια.

¹⁵⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 60 – 61.

¹⁵⁶¹ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό. π., σσ. 143 – 166.

¹⁵⁶² Στο ίδιο, σ. 121.

¹⁵⁶³ *Ποικίλη Στοά*, έτος 11 (1895), σσ. 183 – 208.

¹⁵⁶⁴ Τόμ. ΣΤ΄, έτος Γ΄, 15 Σεπτ. 1903, σσ. 727 – 730.

¹⁵⁶⁵ Τέλλος Άγρας, «Παύλος Νιρβάνας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, σσ. 329 – 330.

¹⁵⁶⁶ *Ημερολόγιον της Εφημερίδας των Κυριών*, έτος τρίτον (1890), σσ. 132 – 149.

Όπως προκύπτει από τη δημοσίευση, η θέση της Ελληνίδας στην πολιτική βρισκόταν σε τέλεια αντίθεση με τη θέση της γυναίκας στην Ευρώπη. Χαρακτηριστικό δείγμα για τη συμμετοχή της ευρωπαϊκής γυναίκας στα δημόσια πράγματα αποτελεί από πολύ νωρίς εγκύκλιος του πάπα Ιννοκέντιου του τέταρτου, που έγραφε καθιερώνοντας την ανάμειξη των γυναικών στην πολιτική: «Σε κάθε λαϊκή συγκέντρωση πρέπει να λαμβάνουν μέρος όλοι οι άγοντες το δέκατον τέταρτον έτος της ηλικίας των, άντρες, γυναίκες, κοπέλλες, παντρεμένες ή χήρες».¹⁵⁶⁷ Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα ο αποκλεισμός των γυναικών από τον πολιτικό και το δημόσια τομέα ήταν απόλυτος.¹⁵⁶⁸ Έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι αρμοδιότητες της γυναίκας εξαντλούνται στο ρόλο που διαδραματίζει στην οικογένεια. Βρίσκεται στην υπηρεσία των παιδιών και του συζύγου. Δε διαθέτει πολιτικά δικαιώματα, είναι αποκλεισμένη από τη δημόσια ζωή και δεν έχει τη δυνατότητα να εκφέρει λόγο για τα δημόσια πράγματα. Ουσιαστικά έως το 1952 που αποκτά πλήρη πολιτικά δικαιώματα είναι περιθωριοποιημένη.¹⁵⁶⁹ Η νέα όμως σημασία που αποκτά η γυναικεία εκπαίδευση μετά το 1875 και η ανύψωση του πολιτιστικού επιπέδου της γυναίκας αποτελεί την οδό μέσω της οποίας οι γυναίκες θα κατακτούσαν το δικαίωμα στην κοινωνική και πολιτική σκηνή.¹⁵⁷⁰ Η γένεση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα συμπίπτει με την έκδοση του φεμινιστικού εντύπου της *Εφημερίδας των Κυριών* (1887 – 1907), το οποίο προπαγάνδιζε τη χειραφέτηση των γυναικών, τη βελτίωση της θέσης τους στην οικογένεια, τη μόρφωσή τους, την κατάκτηση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων.¹⁵⁷¹ Έτσι αρχίζει να δίνεται μεγάλη σημασία στην πολιτική χειραφέτηση των γυναικών. Σε άρθρο της *Εφημερίδας των Κυριών* το 1887 διακρίνει κανείς τις πρώτες δειλές διεκδικήσεις αστικών δικαιωμάτων,¹⁵⁷² που αποτελούν προανάκρουσμα για περαιτέρω πολιτικές διεκδικήσεις. Έτσι π.χ. το 1894 η Καλλιρόη Παρρέν υποβάλλει στον πολιτικό Χαρίλαο Τρικούπη αίτηση για τη χορήγηση ψήφου στις Ελληνίδες¹⁵⁷³ και στο Καταστατικό του Συνδέσμου Εργατικών Τάξεων της Ελλάδας, που ιδρύθηκε το 1903, υπάρχει ως γυναικείο αίτημα «το δικαίωμα ψήφου εις τας γυναίκας».¹⁵⁷⁴

Επίσης, όπως υποστήριξε η Παρρέν το 1910, οι γυναίκες πολιτεύονταν από τη στιγμή που ίδρυσαν το πρώτο σωματείο, από τότε που άρχισαν να κοπιάζουν για το καλό της πατρίδας και της ανθρωπότητας, από τότε που αντικατέστησαν το κράτος σε ζητήματα πρόνοιας, από τότε που πρότειναν προστατευτικούς νόμους για γυναίκες και παιδιά, από τότε που κέρδιζαν τους δικούς τους πολέμους.¹⁵⁷⁵ Μάλιστα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τους Βαλκανικούς πολέμους δημιουργούνται αρκετές γυναικείες οργανώσεις με επίκεντρο ή πρόσχημα κάποιο σκοπό, συχνά φιλανθρωπικό ή πολιτιστικό, και όχι με αποκλειστικά φεμινιστικό χαρακτήρα. Τυχόν ειδικότεροι γυναικείοι προβληματισμοί προκύπτουν μέσα από τη συνηθισμένη δράση τους ή από τη συνεργασία με τις

¹⁵⁶⁷ Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτησις και η ιστορία της*, ό. π., σ. 59.

¹⁵⁶⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 199.

¹⁵⁶⁹ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 5.

¹⁵⁷⁰ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σσ. 133 – 143.

¹⁵⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 273 – 362.

¹⁵⁷² «Αι γυναίκες και η παρούσα δημοτική εκλογή», *Εφημερίς των Κυριών*, 15 – 11 – 1887.

¹⁵⁷³ Τζων Μάλφου, *Η γυναικεία χειραφέτησις και η ιστορία της*, ό. π., σ. 190.

¹⁵⁷⁴ Ίρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σ. 21.

¹⁵⁷⁵ Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», ό. π., σ. 98.

αντίστοιχες ευρωπαϊκές ή διεθνείς οργανώσεις, που τους παρείχαν τη δυνατότητα επαφής και ενημέρωσης σχετικά με τις διεθνείς σχετικές εξελίξεις.¹⁵⁷⁶ Επίσης στα χνάρια της Ένωσης των Ελληνίδων, που άντλησε τη νομιμοποίησή της από τον πόλεμο του 1897, οι νέες οργανώσεις, όπως το Εθνικό Συμβούλιο, το Λύκειο των Ελληνίδων, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος, ο Πανελλήνιος Σύλλογος, αποτελούσαν έργο γυναικών που ενδιαφέρονταν για την αναμόρφωση του έθνους, το οποίο συνέχιζε να βρίσκεται σε πολεμικό αναβρασμό.¹⁵⁷⁷ Η γυναικεία αυτή τακτική, προϋπόθεση για τη διεκδίκηση της ψήφου, μετέτρεπε τις γυναικείες αρετές σε μηχανισμό εισαγωγής των γυναικών στην πολιτική και εμφάνιζε την ιδιότητα του πολίτη όχι ως ατομικό δικαίωμά τους, αλλά ως συλλογική υποχρέωσή τους.¹⁵⁷⁸

Συμπερασματικά λοιπόν οι λόγιοι μέσα από τις αντλημένες από το δυτικό Μεσαίωνα δημοσιεύσεις προβάλλουν τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις των Ελληνίδων του 19^{ου} αιώνα και της αυγής του 20^{ου}. Προβάλλουν τη γυναίκα που ζητά την οικονομική ανεξαρτησία της, για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της ζωής.¹⁵⁷⁹ Ακόμη μετά την πρώτη μόρφωση από το Αρσάκειο και τα διάφορα παρθεναγωγεία τονίζεται η επιθυμία και για τους άλλους κλάδους της εκπαίδευσης.¹⁵⁸⁰ Παράλληλα με την επιδίωξη της πανεπιστημιακής μόρφωσης και της επαγγελματικής σταδιοδρομίας προβάλλεται η γυναίκα που ζητά συνειδητά και την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων της.¹⁵⁸¹ Οι κυρίες όμως που διεκδικούν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι οι αστές, οι οποίες ζητούν την ψήφο που οι άνδρες είχαν αποκτήσει το 1843 και εκείνες θα αποκτήσουν έναν αιώνα αργότερα. Δεν είναι γνωστό αν την ψήφο τη θέλουν και οι εργάτριες ή αν θεωρούν ότι άλλα δικαιώματα προηγούνται και ποια. Όπως ίσο μεροκάματο με το ανδρικό ή κατάργηση του συμβολισμού της διαφοράς, της ταπεινωτικής ανισότητας στη σχέση με τον εργάτη άνδρα ή κατάργηση των «γυναικείων» και των «ανδρικών» επαγγελμάτων. Δεν είναι γνωστή επίσης τι είδους ταξική συνείδηση έχουν οι γυναίκες και πως διαπλέκεται μέσα τους η συνείδηση της τάξης με τη συνείδηση του φύλου.¹⁵⁸²

Ουσιαστικά οι λόγιοι τονίζουν την κατάσταση των γυναικών κύρια των μεσαίων στρωμάτων, που εμφανίζεται ως αποκλεισμός από τη νέα κοινωνία της πόλης, από τις αξίες και τα ιδεώδη της, αλλά κυρίως αποκλεισμός από τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ελευθερίες, που η εθνική απελευθέρωση είχε χαρίσει στους άνδρες των αντίστοιχων κοινωνικών στρωμάτων.¹⁵⁸³ Παράλληλα λοιπόν με τις διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, με την πύκνωση του πληθυσμού στις πόλεις και με την εμφάνιση της αστικής τάξης, αναδεικνύουν και εμφανίζουν στο προσκήνιο τη γυναίκα της αστικής τάξης, γόνο μεγάλων, κύρια ναυτικών, οικογενειών, που περιστοιχίζεται από «δουλικά», παραμάνες και νταντάδες και που έχει τη δυνατότητα να μορφωθεί, υπόθεση που της επιτρέπει να γίνει λειτουργική στο γυναικείο ζήτημα.¹⁵⁸⁴ Η

¹⁵⁷⁶ Κωνσταντίνα Πανταζή – Τζίφα, *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, σσ. 13 – 14.

¹⁵⁷⁷ Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», ό. π., σ. 98.

¹⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 99.

¹⁵⁷⁹ Ντίνα Τάκαρη, *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, ό. π., σ. 93.

¹⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 93.

¹⁵⁸¹ Στο ίδιο, σ. 93.

¹⁵⁸² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους...*, τόμ. Α', ό. π., σ. 24.

¹⁵⁸³ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 187.

¹⁵⁸⁴ Δήμητρα Παυλάκου, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 18.

αστή μορφωμένη γυναίκα που δεν είναι υποχρεωμένη να εργασθεί για βιοπορισμό, που μπορεί να είναι φεμινίστρια, να διεκδικεί ισότητα, τουλάχιστον θεωρητικά, είναι αυτή που έχει τη δυνατότητα να ασκεί πιέσεις, να εκφράζεται πιο επαναστατικά, να έχει την απαραίτητη υποδομή για να αντιληφθεί τι βασικά ωφελεί τη γυναικεία χειραφέτηση και τι όχι, σε αντίθεση με την εργαζόμενη, που εξαντλείται από την εργασία και κάθε άλλη συζήτηση για ευρύτερο κίνημα και επιδιώξεις, εκτός από τις ουσιώδεις διευκολύνσεις που θα της επιτρέψουν να αντεπεξέλθει στα τελειώς εξαντλητικά καθήκοντα της γυναίκας, που είναι νοικοκυρά και μητέρα και συγχρόνως εργαζόμενη, δεν έχει καμία αξία. Για τη δεύτερη, η επαγγελματική καριέρα, η ισότητα μέσα στην οικογένεια, η ανεξαρτησία, η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή είναι πολυτέλεια. Δέχεται με ανακούφιση κάθε μέτρο προστατευτικό που θα καλυτερέψει τις απάνθρωπες συνθήκες εργασίας ή κάθε μέτρο που θα της επιτρέψει να σταματήσει την εργασία ή να μην τη σταματήσει. Αδιαφορεί όμως για το αν μπορεί η γυναίκα να συμμετέχει στο συγγενικό συμβούλιο, αν μπορεί να είναι ένορκος και γενικά για τη θέση της μέσα στην κοινωνία.¹⁵⁸⁵

Τα αιτήματα των λογίων επίσης σχετικά με τα δικαιώματα των γυναικών διευρύνονται και σε άλλο επίπεδο μέσα από τις μεσαιωνικές δημοσιεύσεις. Συνδέονται με τις ανακατατάξεις της περιόδου του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του εικοστού: τη συγκρότηση κράτους δικαίου, την επέκταση της θεσμικής εκπροσώπησης σε νέα κοινωνικά στρώματα, την εκβιομηχάνιση, τις κοινωνικές ανατροπές που προκαλούν οι πόλεμοι.¹⁵⁸⁶ Οι λόγιοι θέτουν τις σχέσεις των φύλων στο επίκεντρο των δημοσιεύσεών τους, προβάλλουν στο δημόσιο χώρο τις μορφωμένες και επαγγελματίες γυναίκες, πράγμα που μαρτυρεί την επιταχυνόμενη συγκρότηση της αστικής τάξης, κατεξοχήν φορέα του αλτρωτισμού στη χώρα μας.¹⁵⁸⁷ Η ενασχόληση με το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών του Μεσαίωνα, αλλά και με τη δημόσια δράση τους, που προβάλλει τις γυναίκες από τα μεσαία στρώματα και την κοινωνική συγκρότηση της αστικής τάξης, διαμορφώνει με έμφυλους όρους την αστική ταυτότητα, συνδέοντας το περιεχόμενο του έθνους με πρακτικές της καθημερινής ζωής¹⁵⁸⁸ και προσθέτοντας στην έννοια του φεμινισμού εθνική ταυτότητα. Το αίτημα για αποδοχή της έννοιας συνοδεύεται από τους λογίους από την ελληνική εκδοχή της, καθώς η «αδίκως δυσφημουμένη λέξις» πρέπει να σταματήσει να προκαλεί φρίκη στις Ελληνίδες και ενισχύεται η θέση: «Φεμινισμός δεν σημαίνει, ως οι πολλοί νομίζουν, πολιτικήν χειραφέτησιν της γυναικός. Φεμινισμός θα ειπή ανθρωπισμός, εθνισμός, πατριωτισμός», με την οποία καθυσύχαιζε η Παρρέν τους αναγνώστες της το 1910, προτείνοντάς τους έναν από τους πρώτους ελληνικούς ορισμούς της έννοιας.¹⁵⁸⁹ Έτσι το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης αποκτά κρίσιμη σημασία. Μέσα από αντιπαραθέσεις σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών επικρατούν η επεξεργασία του νέου προτύπου της θηλυκότητας και η διαμόρφωση του νέου προτύπου οικογενειακών σχέσεων, καθώς οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν τη θεμελιακή συνιστώσα της εθνικής διαπαιδαγώγησης χάρη

¹⁵⁸⁵ Τρις Αυδή – Καλκάνη, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, ό. π., σσ. 30 – 31.

¹⁵⁸⁶ Έφη Αβδελά, «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β', ό. π., σ. 129.

¹⁵⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 126.

¹⁵⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 128.

¹⁵⁸⁹ Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», ό. π., σ. 92.

στις «φυσικές» ιδιότητές τους, θεωρούμενες ως ηθοποιητικές και εκπολιτιστικές.¹⁵⁹⁰ Τέλος μέσα από τις πολιτικές διεκδικήσεις των γυναικών τονίζεται η διεύρυνση του πεδίου των δραστηριοτήτων τους με την προοπτική να χτίσουν τον εθνικό και εκπολιτιστικό ρόλο τους.¹⁵⁹¹

Άρα η συνειδητοποίηση και η προβολή του αιτήματος ουσιαστικής ισότητας στην ατομική, οικογενειακή, επαγγελματική και δημόσια ζωή των φύλων που παρατηρείται στην Ευρώπη¹⁵⁹² αποτελεί μέσα από τις μεσαιωνικές δημοσιεύσεις το ζητούμενο και για την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20ού, όπου μεγάλο μέρος από τις αξίες, τους ηθικούς κανόνες και τα ιδεώδη στα οποία στηρίζεται η θέση των γυναικών στη νεοσύστατη κοινωνία έχουν τις ρίζες τους στην παραδοσιακή κουλτούρα και στα ήθη της Ανατολής.¹⁵⁹³ Οι λόγιοι αποποιούμενοι συστηματικά το ανατολικό στοιχείο προσανατολίζονται στην επιδίωξη του εκσυγχρονισμού μέσω του εξευρωπαϊσμού και της απόκτησης της νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας του Έλληνα.¹⁵⁹⁴ Για τη νέα ιδεολογία, όπου ο ελληνικός λαός είναι φορέας «εκπολιτιστικής αποστολής», που θα μεταφέρει στην Ανατολή τις ευρωπαϊκές πολιτιστικές αξίες, τη συνέχεια και την ολοκλήρωση του αρχαίου πολιτισμού, οι λόγιοι προτείνουν τη χειραφετημένη γυναίκα, που θα προετοιμάσει έλληνες πολίτες αντάξιους της αποστολής τους, αγωνιστές του αυτρωτισμού και φλογερούς πατριώτες πρόθυμους να μεταδώσουν τον ελληνικό πολιτισμό στην Ανατολή.¹⁵⁹⁵

¹⁵⁹⁰ Έφη Αβδελά, «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», ό. π., σ. 127.

¹⁵⁹¹ Στο ίδιο, σ. 127.

¹⁵⁹² Ρούλα Κακλαμανάκη, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, ό. π., σσ. 39 – 48.

¹⁵⁹³ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, ό. π., σ. 47.

¹⁵⁹⁴ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό. π., σ. 15.

¹⁵⁹⁵ Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό. π., σ. 127.

**Γ. Η Δυτική Ευρωπαϊκή Μεσαιωνική Ιστορία και τα Ελληνόγλωσσα Έντυπα: 1830
- 1914**

Η Δύση και τα Ελληνόγλωσσα Έντυπα, οι Εκδότες, οι Συγγραφείς

Με τη λήξη της δεκάχρονης ελληνικής επανάστασης οι πρώτες προσπάθειες να οργανωθεί η πολιτεία σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα από τον πρώτο κυβερνήτη του νεοσύστατου κράτους, τον Καποδίστρια, προσέκρουσαν σε κάθε λογής αντιδράσεις, με πρώτο τραγικό αποτέλεσμα το φόνο του ίδιου το 1831.¹⁵⁹⁶ Η πρώτη όμως αυτή προσπάθεια συνεχίστηκε σε κρατικό επίπεδο από τον Όθωνα και υποστηρίχθηκε από μερίδα της ελληνικής διανόησης, η οποία, όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, κατέβαλε κάθε προσπάθεια, για να οργανωθεί η πνευματική και κοινωνική πραγματικότητα σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα.¹⁵⁹⁷ Η ιδιαίτερη προτίμηση των λογίων στην ιστορία και στην εποχή του Μεσαίωνα μέσα από το ιδεολογικό ρεύμα του ρομαντισμού αρχικά και από τα νέα πνευματικά ρεύματα που επικράτησαν μετά την πτώση του ρομαντισμού στη συνέχεια, αλλά και μέσα από τις ανάγκες των Ελλήνων σε διάφορους τομείς ανέδειξαν τις αντλημένες από τη μεσαιωνική Δύση δημοσιεύσεις.

Τα κείμενα με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύονται στα πρώτα περιοδικά, τα οποία εμφανίζονται επίσης την εποχή του ελληνικού ρομαντισμού.¹⁵⁹⁸ Τα περιοδικά αυτά δημοσιεύουν κυρίως συνεργασίες λογοτεχνικές ή επιστημονικές, πρωτότυπες ή μεταφρασμένες, πραγματείες ή περικοπές από διάφορα κείμενα (ερανίσματα) και ανθολογίες (απανθίσματα), κυρίως σύντομα μεταφρασμένα κομμάτια με «ποικίλα» και «περίεργα», για να τέρψουν και να πληροφορήσουν τους αναγνώστες τους και μερικές φορές συμπεριλαμβάνουν στις σελίδες τους και συνεργασίες πολιτικού περιεχομένου.¹⁵⁹⁹ Η πρωτεύουσα έχει το προβάδισμα και στον αριθμό και στην ποσότητα των περιοδικών. Παράλληλα με την Αθήνα και στον Πειραιά και στις επαρχίες και στις παροικίες του εξωτερικού, καθώς και σε πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας που ζούν Έλληνες, όπως στην Κωνσταντινούπολη ή στη Σμύρνη, κυκλοφορούν αξιόλογα περιοδικά, των οποίων οι εκδότες και οι συντάκτες καταβάλλουν κάθε προσπάθεια για τη βελτίωση του πνευματικού επιπέδου και της ζωής των Ελλήνων γενικότερα.¹⁶⁰⁰ Οι εκδότες των περιοδικών της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας στοχεύουν προς δύο κατευθύνσεις ταυτόχρονα: ενδιαφέρονται για την ελληνικότητα των περιεχομένων των δημοσιεύσεων και αντλούν ύλη από ομοειδή ευρωπαϊκά έντυπα. Οι δύο αυτές τάσεις, η ελληνικότητα και η ευρωπαϊκότητα των περιεχομένων, συνυπάρχουν και λειτουργούν παραπληρωματικά στα ελληνόγλωσσα έντυπα που κυκλοφορούν και στο ελεύθερο ελληνικό κράτος και στον υπόδουλο ελληνισμό στους Οθωμανούς και στον ελεύθερο ελληνισμό της διασποράς. Τα έντυπα αυτά εξετάζονται ως ενιαίο σύνολο, γιατί έχουν ως κοινό παρονομαστή την ελληνική γλώσσα και το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό.¹⁶⁰¹ Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται ενδεικτική αναφορά σε κάποια έντυπα από τα οποία αντλήθηκαν οι δημοσιεύσεις με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο, σε ορισμένους εκδότες

¹⁵⁹⁶ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 168.

¹⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 168.

¹⁵⁹⁸ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγιάς)*, ό. π., σ. 8.

¹⁵⁹⁹ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964, σσ. 12 - 13.

¹⁶⁰⁰ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 - 1900, Αθήνα 1957, σ. 292.

¹⁶⁰¹ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 - 1900)*, Ιωάννινα 1991, σ. 31.

και συγγραφείς. Στόχος είναι να τονισθεί η τάση της εποχής προς τη μεσαιωνική Δύση και όχι να δοθεί ένας πλήρης κατάλογος των παραπάνω, που αποτελεί θέμα άλλης διατριβής.

Από τα πρώτα ελληνικά περιοδικά που δημοσιεύουν κείμενα με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο είναι: η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, ο *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, *Η Φιλολογία*, ο *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά*. Η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, που αποτέλεσε τον κυριότερο πρόδρομο του ελληνικού οικογενειακού – φιλολογικού περιοδικού,¹⁶⁰² κυκλοφόρησε στη Σμύρνη τον Ιανουάριο του 1837 και συνέχισε τακτικά την έκδοσή της έως το Δεκέμβριο του 1844. Στην οκτάχρονη πορεία της αποτέλεσε «σταθμό στην ιστορία του ελληνικού περιοδικού τύπου, όχι μόνο για την ωραία, σχετικά με την εποχή εκείνη εμφάνιση, το νέο μεγαλύτερο σχήμα, τη διάρκεια και την κανονικότητα της έκδοσης, αλλά και για τις συνεργασίες που δημοσίευε...». Ο διευθυντής και ο εκδότης δεν είναι γνωστοί από τις σελίδες του περιοδικού. Η μοναδική σχετική ένδειξη είναι η σημείωση που βρίσκεται στον τελευταίο τόμο ότι η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* συντάσσεται και εκδίδεται «υπό Ν. Π. Π.».¹⁶⁰³ Το περιοδικό τυπωνόταν από τα πιεστήρια αμερικανικής ιεραποστολής στην οθωμανική αυτοκρατορία¹⁶⁰⁴ και περιείχε θρησκευτικά, εγκυκλοπαιδικά και ηθικοπλαστικά θέματα, ποιήματα, έμμετρα αινίγματα και ωραιότατες ξυλογραφίες, που απεικόνιζαν σκηνές από την Αγία Γραφή, πουλιά, ψάρια και διάφορα ζώα.¹⁶⁰⁵ Το περιοδικό ξεκίνησε με πρόθεση να συγκεντρώνει «ωφέλιμες γνώσεις» και να τις μεταδίδει στους αναγνώστες. Με την πάροδο του χρόνου συμπεριέλαβε και λογοτεχνικά θέματα. Προσπαθούσε να πληροφορήσει τον αναγνώστη για το τι συμβαίνει στον κόσμο και παράλληλα να τον τέρψει με λογοτεχνικά κείμενα.¹⁶⁰⁶ Στο πνεύμα αυτό βρίσκονται και τα κείμενα που αναφέρονται στην εποχή του δυτικού Μεσαίωνα και τα οποία δημοσιεύονται στο περιοδικό, όπως οι ανώνυμες μελέτες: «Ιστορία του μεταξίου», «Ο αδάμας» και «Ιστορία της Χίου κατά τον Μεσαίωνα». Επίσης οι ανώνυμες βιογραφίες: «Φραγκίσκος Πετράρχης», «Λουδοβίκος ΙΑ΄» και «Κάρολος ο πέμπτος, αυτοκράτωρ της Γερμανίας».

Ο *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, σταθμός στην ιστορία του ελληνικού περιοδικού τύπου, εκδόθηκε στην Αθήνα από το 1840 έως το 1842,¹⁶⁰⁷ κυκλοφορούσε κάθε μήνα και συντασσόταν από ομάδα γνωστών λογίων και διανοουμένων της εποχής. Η φυσιογνωμία του περιοδικού δηλώνεται στον τίτλο του. Η μορφή και η προέλευση των δημοσιευμάτων του καθορίζεται και επεξηγείται με τον υπότιτλο: «ήτοι συλλογή των εγκριτοτέρων άρθρων διαφόρων περιοδικών συγγραμμάτων εν μέρει δε και πρωτοτύπων συνθέσεων υπό των κ. κ. Φιλίππου Ιωάννου, Γ. Βελλίου, Π. Αργυροπούλου, Α. Ραγκαβή, Α. Σαμουρκάση, Ι. Ν. Λεβαδέως και Κ. Παπαρρηγοπούλου». Χαρακτηριστικό γνώρισμα του περιοδικού δηλ. ήταν η δημοσίευση περικοπών από ευρωπαϊκά έντυπα, κύρια αγγλικά, αλλά και γαλλικά. Στα περιεχόμενα του περιοδικού δημοσιεύθηκαν μεταφράσεις ξένων, συχνότερα αγγλικών, μελετών. Οι λογοτεχνικές συνεργασίες, το

¹⁶⁰² Στο ίδιο, σ. 77.

¹⁶⁰³ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α΄ 1790 – 1900, ό. π., σ. 306. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σ. 77. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 23 – 24.

¹⁶⁰⁴ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σσ. 78 - 79.

¹⁶⁰⁵ Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 – 1922)*, ό. π., σσ. 281 – 282.

¹⁶⁰⁶ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 23 – 24.

¹⁶⁰⁷ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α΄ 1790 – 1900, ό. π., σ. 293.

ποίημα και το διήγημα, ήταν λιγιστές. Τακτικό μέλημα του περιοδικού ήταν οι βιβλιοκρισίες για λογοτεχνικά βιβλία, που δημοσιεύονταν συστηματικά σχεδόν σε κάθε τεύχος.¹⁶⁰⁸ Από το 1841 διακόπηκε η έκδοσή του, για να συνεχίσει λίγους μήνες αργότερα, το 1842, με διαφορετική μορφή. Μετονομάστηκε *Εραμιστής*, διευθυνόταν από τον Εμμ. Αντωνιάδη έως και το 1843. Στον υπότιτλο αναφέρεται: «ήτοι συλλογή διατριβών πρωτοτύπων και μεταφραζομένων εκ των αρίστων περιοδικών συγγραμμάτων παρά των κυρίων Αργυριάδου Ν., Αργυροπούλου Π., Βελλίου Γ., Δοσίου Κ., Δρόσου Δ., Ζέζου Κ., Ηρακλείδου Γ., Ιωάννου Φ., Καλλιγά Π., Κοντογόνου Κ., Λάνδερερ Ξ., Λειβαδέως Ι. Ν., Μάνου Ν., Μανούσου Θ., Μαυρογιάννου Κ., Μαυροκορδάτου Γ., Μαυροκορδάτου Ν., Παπαρρηγοπούλου Κ., Πιτζιπίου Ι., Ραγκαβή Α., Ρενιέρου Μ., Ρωσσέτου Σ., Σίμου Ε., Στρούμπου Δ. κτλ... εκδίδοντος και διευθύνοντος Εμμ. Αντωνιάδου».¹⁶⁰⁹ Όσον αφορά στην ύλη, όπως φαίνεται και από την αλλαγή του τίτλου με τη μετάθεση της έκφρασης «διατριβών πρωτοτύπων» στην πρώτη θέση, σταδιακά γίνονται λιγότερες οι μεταφράσεις από ευρωπαϊκά περιοδικά συγγράμματα και αυξάνονται οι πρωτότυπες ενυπόγραφες συνεργασίες Ελλήνων. Έτσι, ενώ στην πρώτη περίοδο το περιοδικό είχε κατεξοχήν εραμιστικό χαρακτήρα, στη δεύτερη παρουσίαζε αξιόλογο αριθμό πρωτότυπων συνεργασιών.¹⁶¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό δημοσιεύεται στον *Εραμιστή* και ύλη πρωτότυπη αντλημένη από το δυτικό Μεσαίωνα. Ο δυτικοθρεμμένος καθηγητής του αθηναϊκού πανεπιστημίου Θ. Μανούσης,¹⁶¹¹ δημοσιεύει το 1843 «Το πολίτευμα της Αγγλίας» αντλώντας από τα μαθήματα της Πολιτειογραφίας που παρέδιδε στους φοιτητές του.

Η Φιλολογία, «ήτοι περιοδικόν σύγγραμμα εκδιδόμενον κατά μήνα υπό Ζαχαρία Δ. Λαμπίση» κυκλοφόρησε στη Σμύρνη το Σεπτέμβριο του 1841. Για τον εκδότη και βασικό συντάκτη Ζαχαρία Δ. Λαμπίση δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα. Το περιοδικό εκδόθηκε έως τον Αύγουστο του 1844 με όλα σχεδόν τα δημοσιεύματα ανυπόγραφα.¹⁶¹² Η μορφή γενικά της *Φιλολογίας* ήταν εγκυκλοπαιδική. Στις σελίδες της δημοσιεύθηκαν ιστορικές, θρησκευτικές, γλωσσολογικές και φιλολογικές πραγματείες, καθώς και ποιήματα.¹⁶¹³ Κάποιες ανυπόγραφες πραγματείες είναι αφιερωμένες στο δυτικό Μεσαίωνα, όπως «Περί των βασιανιστηρίων του Μεσαιώνος», «Αι σταυροφορικά εκστρατεία», «Η γενναιότης του Σαμπιέρρου», «Περί της μονομαχίας».

Τον Ιανουάριο του 1843 εκδόθηκε στην Αθήνα το περιοδικό *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά*, «σύγγραμμα περιοδικόν συντασσόμενον υπό *** εκδιδόμενον δε υπό Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφεύς». Πίσω από τους τρεις αστερίσκους βρίσκεται ο κερκυραίος ιστοριοδίφης και φιλόλογος Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος έγραφε όλες τις συνεργασίες του περιοδικού. Το περιοδικό εκδόθηκε έως το 1853 και δημοσίευε πραγματείες, που αναφέρονταν συνήθως στα νεοελληνικά θέματα. Περιείχε

¹⁶⁰⁸ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 25 – 26. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σσ. 69 – 74. Δ. Π. Πασχάλης, «Ιωάννης Νικολαΐδης Λεβαδέυς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 15, σ. 872. – Π., «Ευρωπαϊκός Εραμιστής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 783.

¹⁶⁰⁹ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σ. 74. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 26 – 27.

¹⁶¹⁰ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σ. 74.

¹⁶¹¹ Ν. Καλομενόπουλος, «Θεόδωρος Μανούσης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 16, σ. 626.

¹⁶¹² Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 306. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 27 – 28. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σσ. 83 – 86.

¹⁶¹³ Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 – 1922)*, ό. π., σσ. 284 – 285.

τοπογραφικές, τοπωνυμικές, επιγραφικές, βιβλιογραφικές μελέτες, ιστορικές ειδήσεις, καθώς και ανέκδοτες μονογραφίες αντλημένες από κώδικες, καρπό των μακροχρόνιων ιστορικών και φιλολογικών μελετών του Μουστοξύδη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.¹⁶¹⁴ Στο πρόσωπο του Ανδρέα Μουστοξύδη εστιάζονται οι αρχές της επανησιακής κριτικής ιστοριογραφίας. Το περιοδικό *Ελληνομνήμων* αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για το *Νέο Ελληνομνήμονα*, το περιοδικό του Σπυρίδωνα Π. Λάμπρου, που κυκλοφόρησε το 1904 και συνέχιζε την εργασία του Μουστοξύδη.¹⁶¹⁵ Στο περιοδικό του Μουστοξύδη δημοσιεύονται και θέματα από τη μεσαιωνική εποχή. Οι βιογραφίες: «Θωμάς Διπλοβατάτζης», «Ζαχαρίας Καλλιέργης», «Αντώνιος Καλλιέργης», «Ιωάννης, Γεώργιος και Δημήτριος Μόσχοι», «Σόρβολος Κρής». Επίσης οι ιστορικές μελέτες: «Αλωσις, υπεράσπισις και εγκατάλειψις της Κορώνης υπό των δυνάμεων του Αυτοκράτορος Καρόλου Ε΄ - Συνέργεια εις την άλωσιν και υπεράσπισιν αυτής Θεοδώρου του Αγιοποστολίτου», «Περί τινών πονημάτων και υπομνημάτων αναφερομένων εις την ιστορίαν της Ηπείρου, Αιτωλίας, Ακαρνανίας και των παρακειμένων νήσων».

Η επανάληψη του τίτλου της *Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων*, με μικρές αλλαγές και προσθήκες, δηλώνει προφανώς την επιρροή που άσκησε σε κατοπινά περιοδικά. Τον Ιούλιο 1847 έως το 1849 κυκλοφόρησε στη Σύρο από τον εκδότη Ιάκωβο Πιτζιπιό η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, «σύγγραμμα περιοδικόν εις χρήσιν όλου του κόσμου», και το 1860 στη Σμύρνη η *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* από το τυπογραφείο της Νέας Αποθήκης. Συντάκτες του τελευταίου περιοδικού ήταν οι: Γ. Α. Κασιμάτης, Γ. Βοντζίδης, Ευάγγελος Παπαναστασίου.¹⁶¹⁶ Η έκδοση της Σύρου ήταν χρονικά, μορφολογικά και ειδολογικά πλησιέστερη και άμεσα επηρεασμένη από την έκδοση της *Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων*. Εκτός από τον τίτλο τα περιοδικά παρουσίαζαν ομοιότητες ως προς την τυπογραφική εμφάνιση, το σχήμα, τη διάταξη κάθε τεύχους, την εικονογράφηση και τα περιεχόμενα.¹⁶¹⁷ Ο Ιάκωβος Πιτζιπιός, γενικός διευθυντής και εκδότης του περιοδικού, θεωρούσε δεδομένη την ποικιλία της ύλης στο περιοδικό σύγγραμμά του. Ιδιαίτερη προσοχή έδινε στη σύνθεση κάθε τεύχους, ώστε να μην κουράζει τον αναγνώστη με την παρουσίαση ομοιογενών άρθρων.¹⁶¹⁸ Στην *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* δημοσιεύθηκαν σύντομες ανυπόγραφες ανθολογημένες συνεργασίες με πληροφορίες για φυτά, πτηνά, ζώα, για ξένους τόπους, για ξένα ήθη και έθιμα ή για ιστορικά πρόσωπα, υπήρχε όμως ενδιαφέρον και για τη λογοτεχνία με τη δημοσίευση ορισμένων μεταφρασμένων ή και

¹⁶¹⁴ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α΄ 1790 – 1900, ό. π., σσ. 293 – 294. Ι. Φ. Δημάρατος, «Ανδρέας Μουστοξύδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17, σ. 447. Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος, «Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 12. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 28 – 29.

¹⁶¹⁵ Έφη Γαζή, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη: η περίπτωση του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου (1851 – 1919)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, ό. π., σ. 198. Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος, «Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 12.

¹⁶¹⁶ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α΄ 1790 – 1900, ό. π., σσ. 303, 306. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σσ. 80 – 82. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 31, 93.

¹⁶¹⁷ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σ. 81.

¹⁶¹⁸ Στο ίδιο, σ. 95.

πρωτότυπων ιστορικών αφηγημάτων.¹⁶¹⁹ Η *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* αποτελεί επιβίωση της μορφής του περιοδικού που είχε αναπτυχθεί στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια έπειτα από την απελευθέρωση.¹⁶²⁰ Στην *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* δημοσιεύονται και μελέτες αντλημένες από το δυτικό Μεσαίωνα με ποικίλο περιεχόμενο, όπως η διατριβή του Ι. Δε - Κιγάλλα «Περί της κατά τον δέκατον αιώνα ανακαλύψεως της Αμερικής παρά των Σκανδιναβών» ή οι ανυπόγραφες μελέτες: «Το μυστικόν δικαστήριον της Γερμανίας», «Ο γάμος του δουκός της Βενετίας μετά της Αδριατικής θαλάσσης», «Η φιλοπατρία του Ευσταθίου Σαινπιέρου».

Στα οικογενειακά ή φιλολογικά περιοδικά επίσης δημοσιεύονται κείμενα με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο. Δύο μήνες αργότερα από την έκδοση της *Αποθήκης των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* κυκλοφορεί η *Ευτέρπη*, με την οποία σημειώνεται η αρχή του νέου τύπου ελληνικού περιοδικού, του οικογενειακού και φιλολογικού, με τερπνή και ευχάριστη ύλη. Χαρακτηριστική στον τίτλο της *Νέας Αποθήκης* είναι η προσθήκη «των τερπνών» στις ωφέλιμες γνώσεις. Η στροφή όμως αυτή διακρίνεται περισσότερο στην *Ευτέρπη*, όπου η ύλη γίνεται πιο λογοτεχνική και ευχάριστη, αφού κυρίως εισχωρεί στα περιεχόμενά της η αφηγηματική πεζογραφία, το μυθιστόρημα και το διήγημα, ιδιαίτερα το μεταφρασμένο, αλλά και το πρωτότυπο. Στην *Ευτέρπη* πρωτοεμφανίζεται επίσης το χρονογράφημα, το λογοτεχνικό είδος με το οποίο ασχολήθηκε ο Κ. Πωπ.¹⁶²¹ Το περιοδικό *Ευτέρπη* ιδρύθηκε την 1^η Σεπτεμβρίου 1847 στην Αθήνα από το Γρηγόριο Καμπούρογλου, γιο του Δημ. Ι. Καμπούρογλου, που ήταν ένας από τους πιο θερμούς Φιλικούς, και εκδόθηκε έως το 1855. Από την 1^η Ιουλίου 1852 την κυριότητα της *Ευτέρπης* ανέλαβε ο αδελφός του Παντολέοντας Καμπούρογλου, ο οποίος ακολούθησε τη γραμμή του αδελφού του. Στον υπότιτλό της *Ευτέρπης* σημειώνεται: «Σύγγραμμα περιοδικόν με εικονογραφίας. Εκδίδεται δις του μηνός». Ο Καμπούρογλος με συνεργάτες τον Αλέξ. Ραγκαβή, το Νικ. Δραγούμη που έγραφε με την υπογραφή Ξ. Μ., το Νικ. Λεβαδέα, τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, τον Κ. Λεβίδη και άλλους σημαντικούς λογίους της εποχής, θέλησε να φέρει σε επικοινωνία το ελληνικό κοινό με την ευρωπαϊκή φιλολογική κίνηση. Πολύγλωσσος και πολυμαθής, αλλά περισσότερο δημοσιογράφος, έδωσε στο περιοδικό του ξένη μάλλον μορφή, παρά ελληνική, και περισσότερο οικογενειακό χαρακτήρα. Η *Ευτέρπη* αποτέλεσε απομίμηση των γαλλικών περιοδικών της εποχής, όπως των *Musee des Familles*, *Magazin Pittoresque*, *Revue Britannique*.¹⁶²² Τα ξένα ονόματα που αναγράφονταν στο περιοδικό εξελληνίζονται.¹⁶²³ Για παράδειγμα ο Dumas γίνεται Δυμάς. Ο Νικόλαος Δραγούμης μετείχε στη σύνταξη του περιοδικού *Ευτέρπη* από το 1847 έως το 1849, έτος που ίδρυσε μαζί με τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και τον Α. Ρ. Ραγκαβή το περιοδικό *Πανδώρα*.¹⁶²⁴ Η *Ευτέρπη* υπήρξε οικογενειακό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό και από τις σελίδες της

¹⁶¹⁹ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 32.

¹⁶²⁰ Στο ίδιο, σ. 93.

¹⁶²¹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 294. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 32. Κωστής Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847 – 1855)*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 15 – 16, 18 – 20.

¹⁶²² Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 33. Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 58 – 60, 67 – 69. Κωστής Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847 – 1855)*, ό. π., σσ. 15 – 16.

¹⁶²³ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 64.

¹⁶²⁴ - Β. (Νικόλαος Δραγούμης), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 531.

έλειψαν τα πολιτικά ζητήματα που παρουσίασε η εποχή εκείνη. Στο διάστημα της έκδοσής της η πολιτική ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης ήταν γεμάτη από σπουδαία γεγονότα. Το 1848 σημειώθηκε η μεγάλη κίνηση των φιλελεύθερων ιδεών στην Ευρώπη με πολλές επαναστατικές εκδηλώσεις. Για την Ελλάδα η περίοδος εκείνη ήταν η ακμή του θρόνου του Όθωνα και μία από τις πιο παραγμένες εποχές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η *Ευτέρπη* όμως έμεινε μακριά από όλα τα θέματα, όπως εκκλησιαστικό ζήτημα, Φαρμακίδη, Καΐρη, Κριμαϊκό πόλεμο. Τα συμβάντα δε βρήκαν τόπο στις σελίδες της με μελέτες, αναλύσεις και κρίσεις.¹⁶²⁵ Εν τούτοις σημειώνονται μερικές φορές κάποιοι υπαινιγμοί, όπως γίνεται το 1849 μέσα από τη δημοσίευση «Οι Ουέλφοι και οι Γιβελίνοι» της Ιταλίας, που παραπέμπει σε αντίστοιχο ελληνικό θέμα.

Η *Ευτέρπη* ήταν το πρώτο ελληνικό περιοδικό που, αν και απευθυνόταν κυρίως στην οικογένεια, στράφηκε αποφασιστικά προς τη λογοτεχνία και δημοσίευσε πολλές λογοτεχνικές συνεργασίες, συχνά ενυπόγραφες. Ακολούθησε τη φιλολογική μόδα της εποχής που ζητούσε το ιστορικό, ρομαντικό και περιπετειώδες μυθιστόρημα, αλλά και το διήγημα. Θέλοντας να γνωρίσει στην ελληνική κοινωνία τους ευρωπαϊούς συγγραφείς η *Ευτέρπη* έδωσε ό,τι καλύτερο είχε να παρουσιάσει η ευρωπαϊκή φιλολογία.¹⁶²⁶ Κάποια από τα λογοτεχνήματα αυτά έχουν δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο. Στις σελίδες της δημοσιεύονται μεταφράσεις, κύρια από γαλλικά αναγνώσματα, συμπεριλαμβανομένων του Μ. d' Aupaud και του Αλεξάνδρου Δουμά, ή από ιταλικά αναγνώσματα. Επίσης δημοσίευε βιογραφίες σπουδαιών προσώπων.¹⁶²⁷ Από τη Δύση αντλεί τη βιογραφία «Ο ποιητής Αρνάλδος Δανιήλ». Στις σελίδες του περιοδικού επίσης συμπεριλαμβάνονται περιγραφές τόπων, ταξιδιών, εξερευνήσεις μακρινών χωρών, περίεργες γνώσεις από τη φυσική, την αστρονομία και τις υπόλοιπες επιστήμες, διάφορα ανέκδοτα και άλλες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις.¹⁶²⁸ Στο δυτικό Μεσαίωνα αναφέρονται οι δημοσιεύσεις: του Α. Λογοθέτη «Περί μονομαχίας», η μετάφραση από τα γαλλικά «Ο δήμαρχος Γάλβαυ». Επίσης λαογραφικά κείμενα αντλημένα κύρια από τη γαλλική παράδοση, αλλά και από την ιταλική ή τη γερμανική.

Τα παραπάνω λογοτεχνικά ή φιλολογικά περιοδικά της εικοσαετίας 1830 – 1850 προετοίμασαν το έδαφος και διαμόρφωσαν τον τύπο για τα περιοδικά των χρόνων έπειτα από το 1850, όπως την *Πανδώρα* (1850 – 1872), τη *Χρυσάλλιδα* (1863 – 1866), την *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865 – 1873),¹⁶²⁹ τα οποία επίσης ανέδειξαν τα ευρωπαϊκά μεσαιωνικά θέματα. Η *Πανδώρα* υπήρξε από τα σπουδαία ελληνικά περιοδικά που ανέδειξαν τις πνευματικές τάσεις της εποχής. «Μεγάλο κι' ένδοξο πρόγονο των ελληνικών περιοδικών» την ονόμασαν σύγχρονοι λόγιοι, επειδή είχε την πρώτη θέση σε σπουδαιότητα και φιλολογική αξία κατά την περίοδο του ελληνικού ρομαντισμού. Όταν

¹⁶²⁵ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 78. Κωστής Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847 – 1855)*, ό. π., σσ. 16 – 17.

¹⁶²⁶ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 34. Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 63. Κωστής Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847 – 1855)*, ό. π., σσ. 18 – 20.

¹⁶²⁷ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 63. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 34.

¹⁶²⁸ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 60.

¹⁶²⁹ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 35.

σταμάτησε η έκδοση του πρώτου εικονογραφημένου περιοδικού *Ευτέρπη*, ο Νικόλαος Δραγούμης, ο Α. Ραγκαβής και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αποφάσισαν να ιδρύσουν νέο, για την εξυπηρέτηση της νεοελληνικής φιλολογίας. Τον Απρίλιο του 1850 εξέδωσαν την *Πανδώρα*, το δεύτερο εικονογραφημένο ελληνικό περιοδικό, που έζησε είκοσι τρία χρόνια, έως το 1872, χωρίς καμία διακοπή.¹⁶³⁰ Τα πέντε πρώτα χρόνια διευθυντής ήταν ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής.¹⁶³¹ Από το 1856 έως το 1872 διευθυντής του περιοδικού ήταν ο Νικόλαος Δραγούμης,¹⁶³² με εξαίρεση μία τριετία (Απρίλιος 1862 – Μάρτιος 1865) που παραχώρησε τη διεύθυνση της *Πανδώρας* στο γιο του Στέφανο Ν. Δραγούμη.¹⁶³³ Στα χρόνια που δημοσιευόταν η *Πανδώρα*, από το 1850 έως το 1872, η πολιτική ζωή της χώρας χαρακτηρίστηκε από χαρούμενες ημέρες, αλλά και ημέρες σκληρές και πολλές φορές ταπεινωτικές: Έξωση του Όθωνα, εκλογή Γεωργίου Α', ένωση Επτανήσων με την Ελλάδα, γάμοι βασιλέων, επανάσταση Κρήτης. Τα πολιτικά ζητήματα η *Πανδώρα* τα εξέταζε με λεπτότητα και προσοχή.¹⁶³⁴ Σε όλα εκείνα τα χρόνια ο Δραγούμης ακολούθησε τη λογική της μετριοπάθειας και τη σοβαρή σπουδή, έμεινε έξω από το κομματικό πνεύμα, το πολιτικό πάθος, τις ουτοπίες και τις δεσποτικές ματαιοδοξίες.¹⁶³⁵ Στο γλωσσικό θέμα η *Πανδώρα* ακολούθησε τις τάσεις της εποχής. Γλώσσα του περιοδικού ήταν η καθαρεύουσα με τάσεις να πλησιάζει, όσο μπορούσε, την αρχαία. Στο πλαίσιο της αρχαιομανίας τα κύρια ονόματα των ξένων προσώπων ή πόλεων αποκτούν ελληνική μορφή και γίνονται αγνώριστα.¹⁶³⁶ Για παράδειγμα ο Goethe γίνεται Γοίθιος, ο Faust Φαύστος, το Salisbury Σαλισβουρία.

Γενική κατεύθυνση του περιοδικού ήταν ο συνδυασμός του ωφέλιμου με το τερπνό.¹⁶³⁷ «Η *Πανδώρα*, κατά το Σαχίνη, ήταν περιοδικό με γενικά ενδιαφέροντα, με πλούσια και ποικίλη, για την εποχή εκείνη, ύλη και με συνεργασίες ή επιστημονικές ή λογοτεχνικές ή απλώς πληροφοριακές κι' εραυιστικές: το περιοδικό αποτεινόταν γενικά στη συντηρητική ελληνική οικογένεια των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα, είτε στο ελεύθερο κράτος βρισκόταν η οικογένεια αυτή είτε στον έξω ελληνισμό, και αποσκοπούσε έτσι να κερδίση το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό».¹⁶³⁸ Η φήμη της *Πανδώρας* γρήγορα ξεπέρασε τα όρια του μικρού ελληνικού κράτους και η εκτίμηση που απολάμβανε από τους ξένους επιστήμονες και λογίους ήταν μεγάλη. Στις στήλες της έβρισκαν θέση: ύλη που ικανοποιούσε τις αξιώσεις του επιστημονικού κόσμου, φιλολογικές, ιστορικές, φιλοσοφικές, αρχαιολογικές, νομικές πραγματείες, χρήσιμες και

¹⁶³⁰ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 13. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 294. Ε. Ρ. Ραγκαβής, «Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21, σσ. 5 – 6.

¹⁶³¹ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 38.

¹⁶³² - Β., «Νικόλαος Δραγούμης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σ. 531.

¹⁶³³ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 39.

¹⁶³⁴ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 36.

¹⁶³⁵ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 50 – 55. Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 54.

¹⁶³⁶ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 45, 61 – 62. Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλης, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 49.

¹⁶³⁷ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 43.

¹⁶³⁸ Στο ίδιο, σ. 49.

ωφέλιμες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις για το ευρύ κοινό, διηγήματα και μυθιστορήματα, μεταφράσεις έργων από την ξένη λογοτεχνία, καινούργια ποιήματα, κρίσεις των ετήσιων ποιητικών και φιλολογικών διαγωνισμών που άρχισαν με το Ράλλειο το 1852 και εξακολούθησαν με το Ροδοκανάκειο, το Ζάππειο και το Βουτσιναίο διαγωνισμό, η κοινωνική, επιστημονική και καλλιτεχνική επικαιρότητα, ειδήσεις, σημαντικά γεγονότα, λαογραφικά θέματα, βιβλιοκρισίες νέων έργων είτε Ελλήνων είτε ξένων σχετικών με την Ελλάδα και τον ελληνισμό.¹⁶³⁹ Μέρος της ύλης αυτής έχει ως θεματική πηγή το δυτικό Μεσαίωνα. Τμήμα του υλικού αυτού είναι ανώνυμο ή υπογράφεται με αρχικά ονομάτων που δεν ταυτίστηκαν ή με ονόματα για τα οποία δε βρέθηκαν βιογραφικά σημειώματα. Κάποιες μεταφράσεις επίσης είναι ανώνυμες και απλά αναφέρουν τον τόπο προέλευσης.

Αρκετοί από τους επώνυμους συνεργάτες του περιοδικού, που ανήκαν στον πανεπιστημιακό κύκλο, που ήταν φιλόλογοι και επιστήμονες, δημοσιεύουν κείμενα με θεματική πηγή το δυτικό Μεσαίωνα. Στον τόμο του 1857 οι συνεργάτες του περιοδικού χωρίζονται στους *Εντός της Ελλάδος*, στους *Εκ της Επτανήσου* και στους *Αλλαχόσε*.¹⁶⁴⁰ Στους *Εντός της Ελλάδος* ανήκει ο καθηγητής πανεπιστημίου και πολυγράφος Α. Ρ. Ραγκαβής,¹⁶⁴¹ εκπρόσωπος των Φαναριωτών, οι οποίοι εισάγουν στον ελληνικό χώρο το δυτικό ρομαντισμό και κυρίως τα γαλλικά πρότυπα.¹⁶⁴² Ο Ραγκαβής υπήρξε προσωπικότητα με πλατιά ενδιαφέροντα και με αξιόλογη συγγραφική διηγηματική δραστηριότητα. Ανέδειξε στην *Πανδώρα* το 1850 την εποχή του δυτικού Μεσαίωνα με το ιστορικό διήγημα «Ο Αυθέντης του Μωρέως». Το έργο ήταν εμπνευσμένο από το μεσαιωνικό *Χρονικό του Μωρέως* με αισθητή την επίδραση του Walter Scott, του οποίου ο συγγραφέας μιμείται τον Ιβανόη.¹⁶⁴³ Ο Ραγκαβής θεωρείται από τους πρώτους οικοδόμους της αφηγηματικής πεζογραφίας στην Ελλάδα. Έθεσε τις βάσεις του διηγήματος και του μυθιστορήματος εκπληρώνοντας την πρωταρχική προϋπόθεση του είδους, δηλαδή την ευχάριστη αφήγηση κάποιας ιστορίας.¹⁶⁴⁴ Συνέβαλε όμως και στην εξέλιξη του νεοελληνικού διηγήματος με τον πιο πρακτικό τρόπο, που ήταν βέβαια η συμμετοχή του στην ίδρυση των δύο σημαντικών δεκαπενθήμερων περιοδικών, της *Ευτέρπης* και της *Πανδώρας*. Στο 19^ο αιώνα υπήρχε κάποια σχέση και εξάρτηση του διηγήματος από τα λογοτεχνικά περιοδικά. Η εξέλιξη, η ανάπτυξη και η διαμόρφωση του διηγήματος συμβάδισε με την έκδοση των εντύπων, που ανέλαβαν τη δημοσίευση και τη διάδοσή του. Το διήγημα, ως λογοτεχνικό είδος, διαμορφώθηκε και ωρίμασε στην Ευρώπη κατά το 19^ο αιώνα πρώτα με την έκδοση ετήσιων ημερολογίων και έπειτα με την κυκλοφορία μηνιαίων περιοδικών. Αρχικά με την *Ευτέρπη* και αργότερα με την *Πανδώρα* διαμορφώνεται και στην Ελλάδα ο νέος τύπος περιοδικού. Σημειώνεται, όπως

¹⁶³⁹ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυνθιά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 14 – 49. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 55 – 57.

¹⁶⁴⁰ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυνθιά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 15.

¹⁶⁴¹ Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. 1809 – 1892. Η ζωή του και το έργο του*, ό. π., σσ. 171 – 211.

¹⁶⁴² Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 232. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 277. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 180. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 178.

¹⁶⁴³ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 109. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 277. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 180.

¹⁶⁴⁴ Απόστολου Σαχίνη, *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, ό. π., σ. 28.

αναφέρθηκε, η στροφή από το «ωφέλιμο» στο «τερπνό», επιχειρείται με τις διάφορες συνεργασίες ο συνδυασμός τους και έτσι η ύλη των δύο αυτών περιοδικών γίνεται πιο λογοτεχνική. Αρχίζει να δημοσιεύεται στα περιεχόμενά τους, συστηματικά και σε πολλές σελίδες, η αφηγηματική πεζογραφία, το μεταφρασμένο διήγημα και μυθιστόρημα, αλλά και το πρωτότυπο. Ο ίδιος ο Ραγκαβής ανταποκρίνεται πρώτος στη ζήτηση αυτή με τη δημοσίευση αρκετών διηγημάτων.¹⁶⁴⁵ Εκτός από τον *Αυθέντη*, ο Ραγκαβής δημοσιεύει το 1851 στην *Πανδώρα* το διασκευασμένο διήγημα με μεσαιωνικό περιεχόμενο «Οι υφανταί της Άνσης». Στην *Πανδώρα* επίσης εκτός από τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα του Α. Ρ. Ραγκαβή συναντά κανείς και τα καθαρά ιστορικά. Από τη μεσαιωνική εποχή αντλεί το «Απόσπασμα της ιστορίας της Καρύστου κατά τα έτη 1205 – 1470», μετάφραση του Καρόλου Χοφ από τα γερμανικά, που δημοσιεύει το 1855.

Στους *Εντός της Ελλάδος* συγκαταλέγεται επίσης ο πανεπιστημιακός καθηγητής Θ. Ορφανίδης¹⁶⁴⁶ και καθαρευουσιάνος ποιητής της Αθηναϊκής Σχολής, η οποία επηρεάζεται βασικά από τους αθηναίους Φαναριώτες.¹⁶⁴⁷ Στην *Πανδώρα* παρουσιάζεται το ποιητικό έργο «Χίος Δούλη» του Ορφανίδη από τον ποιητικό διαγωνισμό της 23 Απριλίου 1858. Επίσης στην ομάδα αυτή συγκαταλέγεται ο γιατρός Ι. Δε – Κιγάλλας με τις δημοσιεύσεις: «Περί οικοσήμεων», «Άγρυπνος αστυνομία», «Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος», «Τα κατά τον Μεσαίωνα ερωτικά δικαστήρια», «Σύντομος περίληψις της ετησίου γενικής συνεδριάσεως της εν Κοπενάγη Β. Εταιρείας των Αρχαιολόγων της Άρκτου. Περί των σχέσεων των Νορμαννών μετά της Ανατολής. Σύντομος διατριβή υπό του καθηγητή Καρόλου Κ. Ράφνου, Συμβούλου της Επικρατείας και Γραμματέως της εν Κοπενάγη Β. Εταιρείας των Αρχαιολόγων της Άρκτου».

Άλλη ομάδα που εμφανίζεται με δημοσιεύσεις στην *Πανδώρα* και η οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση του ρομαντισμού και της χρήσης του δυτικού Μεσαίωνα είναι αυτή των Επτανησίων. Ο κόσμος των Επτανήσων αποτελούσε εξαιρετικά σημαντικό για τα γράμματά μας κόσμο. Βρισκόμενος έξω από τον κύκλο του επίσημου ελληνικού κράτους έως το 1864 είχε τις δικές του λογοτεχνικές παραδόσεις, που δεν τις διέκοψε η επανάσταση, αλλά συνεχίζονταν αδιάσπαστα από το 18^ο αι. έως τα τέλη του 19^{ου} αι.¹⁶⁴⁸ Αρχικά οι επαφές της αθηναϊκής παιδείας με τη δημοτική ή επτανησιακή παράδοση ήταν λίγες.¹⁶⁴⁹ Ανάμεσα στην επισημοποιημένη από τους κρατικούς θεσμούς αθηναϊκή παιδεία και στην επτανησιακή παράδοση υπήρχαν αντιθέσεις και ασυνεννοησία. Παρά όμως την κατάσταση αυτή, στην πραγματικότητα πάντα υπήρχε η διαδικασία της αλληλοεπίδρασης και της σύνθεσης των δύο πολιτισμικών ιδεολογιών, η οποία ολοκληρώθηκε προς τα τέλη του αιώνα.¹⁶⁵⁰ Από νωρίς ανάμεσα στα Επτάνησα και στο ελληνικό κράτος παρουσιάστηκαν δεσμοί που προκάλεσαν πνευματικές ανταλλαγές. Μία μορφή σύνδεσης αποτέλεσαν μερικά περιοδικά που κυκλοφόρησαν στην Αθήνα, όπως η *Πανδώρα* (1850 – 1872), η *Ευτέρπη* (1847 – 1855), η *Χρυσάλλις* (1863 – 1867), η *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865 – 1873).¹⁶⁵¹

Η *Πανδώρα* ειδικότερα δημοσιεύοντας τις μελέτες και τις πραγματείες των επτανησίων λογίων αποτέλεσε σημαντικό πνευματικό σύνδεσμο της επτανησιακής

¹⁶⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 13.

¹⁶⁴⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 300.

¹⁶⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 299.

¹⁶⁴⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 168.

¹⁶⁴⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 299.

¹⁶⁵⁰ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 201.

¹⁶⁵¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 313.

διανόησης με την πρωτεύουσα. Παρουσίασε πριν από την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα τα φιλολογικά, φιλοσοφικά, ιστορικά ή αρχαιολογικά κείμενα των Επτανησίων στην Αθήνα και τους έκανε γνωστούς στο αθηναϊκό και στο ευρύτερο κοινό της εποχής.¹⁶⁵² Στην *Πανδώρα* εκπρόσωπος των μορφωμένων στα πανεπιστήμια της Δύσης Επτανησίων, με σημαντικό ρόλο στην κατεύθυνση της χρήσης του δυτικού Μεσαίωνα,¹⁶⁵³ παρουσιάζεται ο Σπ. Ζαμπέλιος. Ήταν ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της «Επτανησιακής Σχολής», της πλειάδας των λογοτεχνών εκείνων που γύρω από τη φυσιογνωμία του Σολωμού κατά το 19^ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού, με πνευματικό κέντρο τα Επτάνησα, που ας σημειωθεί δε γνώρισαν ποτέ το ζυγό των Τούρκων, καλλιέργησαν με μεγάλη συνέπεια και επιτυχία όλα σχεδόν τα είδη του έντεχνου λόγου, ακολουθώντας την πνευματική πορεία και το παράδειγμα του δασκάλου τους.¹⁶⁵⁴ Η θέση του Ζαμπέλιου είναι σπουδαία, γιατί σηματοδοτεί το πέρασμα από τον κλασικισμό στο ρομαντισμό.¹⁶⁵⁵ Ανάμεσα στους πρώτους σε δύο μακρά μελετήματά του, το 1852 με αφορμή το δημοτικό τραγούδι και το 1857 με αφορμή το Βυζάντιο, τονίζει τη διαχρονική ενότητα της ελληνικής ιστορίας αποκαθιστώντας την ενδιάμεση περίοδο του ελληνισμού, την αγνοημένη και περιφρονημένη από το Γίββωνα και τον Κοραή.¹⁶⁵⁶ Ο Σπ. Ζαμπέλιος αντλώντας από το δυτικό Μεσαίωνα δημοσιεύει το 1856 στο περιοδικό *Πανδώρα* τα κείμενα «Πρώτη τουρκοφραγκική συνθήκη» και «Λόγιοι και γλώσσες της ΙΔ΄ εκατονταετηρίδος». Επίσης το 1860 δημοσιεύει το ιστορικό μυθιστόρημα «Ιστορικά σκηνογραφήματα» αντλώντας από την εποχή της ενετοκρατίας.

Στους Επτανήσιους εκείνους που δημοσιεύουν στο περιοδικό αντλώντας θέματα από το δυτικό Μεσαίωνα ανήκουν επίσης ο νομισματολόγος Π. Λάμπρος που ασχολείται με τα νομίσματα της λατινοκρατούμενης Ελλάδας, καθώς και ο Π. Χιώτης που δημοσιεύει «Χειρόγραφα ελληνικά. Περί του ποιητού Κορωναίου».

Στους *Αλλαχόσε* συγκαταλέγονται ο επτανήσιος Διον. Θερειανός, που έζησε στην Τεργέστη. Δημοσιεύει: «Βιβλιογραφία. Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών υπό Ερμάνου Λούντζη». Επίσης η ρουμάνια πριγκίπισσα και συγγραφέας Δώρα Ιστριάς, η οποία παρουσιάζει γυναικεία ζητήματα μέσα από τη δημοσίευση «Αι γυναίκες εν τη Δύσει».

Στην *Πανδώρα* επίσης με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύονται μεταφράσεις ιστορικών διηγημάτων του Α. Λαμαρτίνου, του Φρειδερίκου Σουλιέ, του Αλεξάνδρου Δουμά ή μεταφράσεις που αναφέρουν μόνο την ένδειξη «εκ του γαλλικού» ή «εκ του ιταλικού». Επίσης δημοσιεύονται λαογραφικά θέματα με μεσαιωνικό περιεχόμενο και πρωτότυπη ή μεταφρασμένη ποίηση. Ο Αχιλλέας Παράσχος, εκπρόσωπος του ελληνικού ρομαντισμού και της Αθηναϊκής Σχολής,¹⁶⁵⁷ το 1854 στην *Πανδώρα* εμφανίζεται με το ποίημα «Ο Ιπότης» (1853). Το 1858 παρουσιάζεται το ποιητικό έργο του Θ. Ορφανίδη «Χίος Δούλη». Ο Χ. Α. Παρμενίδης μεταφράζει το 1863 το ποίημα του Β. Ουγκώ «Ο Πατροκτόνος». Από το 1867 έως το 1869 φιλοξενούνται στις στήλες του περιοδικού μεταφράσεις αποσπασμάτων της «Θείας Κωμωδίας» του Δάντη, του Πετράρχη και του

¹⁶⁵² Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 62.

¹⁶⁵³ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 169.

¹⁶⁵⁴ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π., σ. 103.

¹⁶⁵⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 150.

¹⁶⁵⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 264.

¹⁶⁵⁷ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 179.

«Φάουστ» του Γκαίτε. Ο Δ. Βικέλας επίσης το 1870 στην *Πανδώρα* δημοσιεύει βιβλιογραφία για το μεσαιωνικό ελληνισμό.

Τα ευρωπαϊκά μεσαιωνικά θέματα επίσης αναδεικνύονται στο φιλολογικό περιοδικό *Χρυσάλλις*, που έκανε την εμφάνισή του στην Αθήνα την 1^η Ιανουαρίου 1863. Εκδότης ήταν ο Θεμιστοκλής Φιλαδελφεύς με συνεταίρο το Δ. Ντέκα Πασχαλίδη και πρώτο συνεργάτη τον Ειρηναίο Ασώπιο. Το περιοδικό εκδόθηκε έως το 1866 και μπορεί να χαρακτηριστεί ως φιλολογικό και οικογενειακό μαζί. Ξεφεύγει από τον αυστηρό επιστημονικό τύπο της *Πανδώρας*, διατηρεί αρκετή φιλολογικότητα, αλλά έχει και τον ευχάριστο τόνο του εγκυκλοπαιδικού φύλλου. Αντιπροσωπεύει την πρόοδο και την ανανέωση στη λογοτεχνία.¹⁶⁵⁸ Η προσπάθεια των συνεργατών του περιοδικού ήταν να δώσουν πνευματική τροφή στους αναγνώστες και να προάγουν την ελληνική επιστήμη και τη λογοτεχνία σε ανώτερα επίπεδα.¹⁶⁵⁹

Ο Ειρηναίος Ασώπιος στα τέλη του 1857 επιστρέφοντας από το Παρίσι, όπου είχε γνωρισθεί με το Χάινε και είχε συνεργασθεί με το Δουμά – πατέρα στις εφημερίδες *Mousquetaire* και *Monte Christo*, εγκαταλείπει την ιατρική επιστήμη και αφιερώνεται στη φιλολογία. Αναλαμβάνει τη διεύθυνση της *Χρυσάλλιδας* και γεμίζει τις σελίδες της με φιλολογικά άρθρα, με βιογραφίες διάσημων ανδρών και επιθεωρήσεις της παγκόσμιας φιλολογικής και καλλιτεχνικής κίνησης, άλλοτε με την υπογραφή του και άλλοτε με το ψευδώνυμο Αλθώτας.¹⁶⁶⁰ Με την έκδοση και τη διεύθυνση του περιοδικού *Χρυσάλλις* κατά την περίοδο 1863 – 1866 επιδιώκει να παρουσιάσει τις νεωτεριστικές ιδέες σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, οι οποίες κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη. Στον πρόλογο του περιοδικού αυτού εικονίζοντας το σκοπό της φιλολογικής δράσης του, λέει: «Εις την “Χρυσάλλίδα” θα περιέχεται συν τοις άλλοις το κάτι τι εκείνο το οποίον αισθανόμεθα άπαντες, χωρίς να δυνάμεθα να το εκφράσωμεν, ό,τι δηλαδή αναπνέομεν εις τον αέρα, ό,τι μας προσβάλλει πανταχόθεν, φήμες τινες ασαφείς, πόθοι, αόριστοι τάσεις εις παν ό,τι νέον. Εν ενί λόγω το σύνολον εκείνο το οποίον δύναται να ονομάση τις βίον ή πνεύμα του ΙΘ΄ αιώνος».¹⁶⁶¹

Η *Χρυσάλλις* στο διάστημα της ολιγόχρονης ζωής της αποτέλεσε το όργανο, με το οποίο γενικότερα οι συνεργάτες της προσπάθησαν να μεταγγίσουν στο αναγνωστικό κοινό τις νέες ιδέες και τα νέα λογοτεχνικά ρεύματα που αναπτύσσονταν στην Ευρώπη. Με τις βιογραφίες, τα φιλολογικά άρθρα και τις μεταφράσεις ξένων ποιητών, λογοτεχνών και καλλιτεχνών, που τότε επικρατούσαν στη Δύση, προσπάθησαν να γνωστοποιήσουν στην Ελλάδα τη φιλολογική κίνηση της Δύσης και να γίνουν συντελεστές της νέας πνευματικής προόδου της πατρίδας τους,¹⁶⁶² όπως μπορούμε να δούμε από τις δημοσιεύσεις: «Λουδοβίκος Αριόστος», «Σόρβολος Κρής», τη μετάφραση από τα

¹⁶⁵⁸ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 80. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία ελληνικού τύπου*, τόμ. Α΄ 1790 – 1900, ό. π., σ. 296. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 100.

¹⁶⁵⁹ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 103.

¹⁶⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 83.

¹⁶⁶¹ Θ. Βελλανίτης, «Ειρηναίος Ασώπιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 45 - 46.

¹⁶⁶² Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 85. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 100 – 101.

γερμανικά του Φάουστ του Γκαίτε, που παρουσιάζεται με ελληνοποιημένο όνομα «Ο Φώστος του Γαίτου».

Στις στήλες της *Χρυσασίδας* βρίσκει θέση και η ευρωπαϊκή μυθιστοριογραφία. Κανένα πρωτότυπο μυθιστόρημα ή διήγημα δε δημοσιεύεται, μόνο μεταφράσεις.¹⁶⁶³ Με μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύεται η μετάφραση από τα ιταλικά του Σπυρ. Π. Λάμπρου με τίτλο «Ιππόλυτος και Διανώρα». Από τις σελίδες της δε λείπει και το λαογραφικό μέρος.¹⁶⁶⁴ Στη μεσαιωνική εποχή αναφέρεται η μετάφραση από το γαλλικό κείμενο του Α. Δουμά «Η γέφυρα του διαβόλου» από το Μ. Π. Λάμπρο, επίσης μετάφραση από τα γαλλικά του Δ. Ι. «Ο περί του περιπλανωμένου Ιουδαίου». Η ιστορία και η αρχαιολογία αντιπροσωπεύονται με αξιόλογα άρθρα και μελέτες από σπουδαίους επιστήμονες.¹⁶⁶⁵ Ο Επαμ. Σταματιάδης δημοσιεύει την ιστορική μελέτη «Περί Νισύρου», ο Ι. Α. Τυπάλδος «Η κατά τας Ιονίους νήσους φεουδοκρατία». Τις βιβλιοκρισίες τις γράφουν με το κύρος της φιλολογικής μόρφωσής τους οι πιο γνωστοί λόγιοι,¹⁶⁶⁶ όπως ο Κ. Σάθας, ο οποίος το 1865 δημοσιεύει για την ενασχόληση του Π. Λάμπρου με τα νομίσματα των Μεγάλων Μαγίστρων των Ιωαννιτών της Ρόδου. Επίσης δημοσιεύεται βιβλιοκρισία για το έργο του Π. Βεργωτή, ο οποίος εκθειάζει τις αρετές της δημοτικής γλώσσας μέσα από την «Κόλαση» του Δάντη ή βιβλιοκρισία για την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους

Τον Οκτώβριο του 1865 έως το 1872 κυκλοφορεί στην Αθήνα το οικογενειακό περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη*, «σύγγραμμα περιοδικόν δι' όλους», με διευθυντές τον Αριστείδη Βαμπά (πρώτο και δεύτερο έτος), τον Α. Γ. Σκαλίδη (τρίτο και τέταρτο έτος) και το Νικόλαο Ματαράγκα (πέμπτο έως έβδομο έτος). Το πρόγραμμα του περιοδικού ήταν να δώσει τερπνά και ωφέλιμα αναγνώσματα «προς πάντας». Την κυριότερη ύλη του περιοδικού αποτελούσαν εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, μεταφρασμένα διηγήματα ή μυθιστορήματα και πρωτότυπα ποιήματα Ελλήνων.¹⁶⁶⁷ Με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύονται οι μελέτες: «Η Βεατρίκη του Δάντου» από τον Τιμολέοντα Αμπελά, «Περί μονομαχίας» από το Ν. Μπουφίδη και «Δικαστική μονομαχία» από τον Π. Ι. Τυπάλδο. Επίσης δημοσιεύονται τα μεταφρασμένα διηγήματα «Ο νεκρομάντις», «Μια εκδίκησης» και «Τύλλερ ο στεγαστής.», καθώς και η βιογραφία «Μαρίνος Φαλιέρος» σε μετάφραση από τα γερμανικά.

Στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* δημοσιεύονται επίσης με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο τα λαογραφικά κείμενα «Ο Άγιος Όνος της Βερώνης» ή η δημόδης ιρλανδική διήγηση «Ο Θεός μαζί σου» σε μετάφραση Δ. Σ. Αραβαντινού. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία του Ν. Πολίτη στο περιοδικό, του οποίου η συμβολή στην εξέλιξη της νεοελληνικής παιδείας υπήρξε από τις πιο σημαντικές. Από πολύ νωρίς αφοσιώθηκε στις λαογραφικές

¹⁶⁶³ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσασίδας, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 87. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 101.

¹⁶⁶⁴ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσασίδας, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 93.

¹⁶⁶⁵ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 101. Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσασίδας, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 96.

¹⁶⁶⁶ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 101. Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσασίδας, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 102.

¹⁶⁶⁷ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 296. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 102 - 103.

μελέτες. Μελετούσε τους λαογραφικούς θησαυρούς της χώρας μας,¹⁶⁶⁸ αλλά παράλληλα μελετούσε και τους θησαυρούς άλλων πολιτισμών επιδιώκοντας να συγκρίνει τα ελληνικά φαινόμενα με τα ανάλογά τους από ολόκληρο τον κόσμο.¹⁶⁶⁹ Στο πλαίσιο αυτό στη μελέτη «Το κάστρο της Ωραιάς», που δημοσιεύει στο περιοδικό το 1871, συνδέει ελληνικές παραδόσεις και με τη φραγκοκρατία. Στην *Εθνική Βιβλιοθήκη* επίσης δημοσιεύει το 1872 για την παράδοση του «Περιπλανωμένου Ιουδαίου». Ο Πολίτης εμφανίζεται βέβαια και σε άλλα έντυπα με αντίστοιχη δραστηριότητα, όπως στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1872, όπου δημοσιεύει τη μελέτη «Αρχαιολογικά. Νεοελληνική μυθολογία. Περσεύς και Άγιος Γεώργιος» ή στην *Εστία* το 1877, όπου δημοσιεύει τη μελέτη «Ο Γουλιέλμος Τελλ πρόσωπον μυθικόν».

Η χρήση επίσης του δυτικού Μεσαίωνα εμφανίζεται στα πιο αξιόλογα λογοτεχνικά ή φιλολογικά περιοδικά που εκδόθηκαν κατά την περίοδο 1850 – 1875 και ακολούθησαν τον τύπο που διαμόρφωσαν η *Ευτέρπη* και η *Πανδώρα*, δηλ. ήταν οικογενειακά και εγκυκλοπαιδικά περιοδικά, που δημοσίευαν ύλη τερπνή και ωφέλιμη.¹⁶⁷⁰ Τα σημαντικότερα περιοδικά ήταν: *Η Μνημοσύνη*, «σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον δις του μηνός», από τον Απρίλιο 1852 έως τις αρχές του 1855 στην Αθήνα, με διευθυντή τον Ι. Ν. Λεβαδέα και συντάκτες τον ίδιο και το Γ. Χ. Ζαλοκώστα.¹⁶⁷¹ Η *Θελξινόη*, «σύγγραμμα περιοδικόν συντασσόμενον και εκδιδόμενον υπό Επαμ. Φραγκούδη» στην Κωνσταντινούπολη στα 1856 – 57.¹⁶⁷² Η *Νέα Επτάλοφος*, που εκδόθηκε στις 15 Ιανουαρίου 1865 στην Κωνσταντινούπολη με διευθυντές το Σταύρο Ι. Βουτυρά και το Δημ. Νικολαΐδη. Κυκλοφορούσε στις 15 και στα τέλη κάθε μήνα. Από τις 2 Δεκεμβρίου 1867 ο Δημ. Νικολαΐδης μετατρέπει το περιοδικό του, που τιτλοφορείται *Επτάλοφος*, σε εβδομαδιαίο. Κυκλοφόρησε έως τις 28 Δεκεμβρίου 1868. Τον Ιανουάριο του 1869 η *Επτάλοφος* γίνεται «μηνιαίον απάνθισμα των εκλεκτοτέρων της φιλολογίας, της ιστορίας και των επιστημών» έχοντας εκδότη το Δημήτριο Νικολαΐδη έως το 1870.¹⁶⁷³ Ο *Ιλισσός*, που εκδόθηκε από τις 15 Μαΐου 1868 έως τις 30 Μαρτίου 1872 στην Αθήνα. Έως τις 30 Απριλίου 1870 ήταν μηνιαίο περιοδικό, μετά έγινε δεκαπενθήμερο. Στην αρχή διευθυντής και εκδότης ήταν ο Θαλής Αντωνιάδης, έπειτα ως συνδιευθυντής και συνεκδότης έγινε ο Ι. Χ. Κούρτελης, ο οποίος στη συνέχεια ανέλαβε μόνος τον *Ιλισσό*, εκτός από μικρό χρονικό διάστημα, στον τέταρτο τόμο, όπου ως συνδιευθυντής εμφανίζεται και ο Αχ. Ηλιάδης.¹⁶⁷⁴ Ο *Παρθενών*, «μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα», που κυκλοφορεί στην Αθήνα από το Ν. Ε. Μανιτάκη. Η έκδοσή του αρχίζει το Μάρτιο του 1871 και σταματά στις 15 Δεκεμβρίου 1873.¹⁶⁷⁵ Ο *Μέλις*, το οκτασέλιδο μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα στη Σμύρνη, που κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1872 έως το Μάιο του 1875 και συνοδεύταν από δελτίο, όπου μετατύπωνε δημοσιεύματα της *Αποθήκης*

¹⁶⁶⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 356.

¹⁶⁶⁹ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, ό. π., σ. 100.

¹⁶⁷⁰ Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σ. 86.

¹⁶⁷¹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 294. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 89 – 90.

¹⁶⁷² Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 305. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 91 – 92.

¹⁶⁷³ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 305. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 98 – 100.

¹⁶⁷⁴ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 296. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 104 - 105.

¹⁶⁷⁵ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 297. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 106 - 107.

των *Ωφελίμων Γνώσεων*. Διευθυντής και συντάκτης του ήταν ο Κωνσταντίνος Δημοκράτης από την Πέτρα της Μυτιλήνης, εκδότης του ο Π. Μαρκόπουλος. Κάτω από τον τίτλο του είχε ξυλογραφία που απεικόνιζε την ονομαστή γέφυρα του Μέλη, τη γνωστή «ως γέφυρα των Καραβανιών».¹⁶⁷⁶

Επίσης αξιόλογο περιοδικό, στο οποίο συναντά κανείς τη χρήση του δυτικού Μεσαίωνα, είναι τα *Μύρια Όσα*, που κυκλοφόρησαν από τον Ιανουάριο του 1868 έως το Δεκέμβριο του 1869 «εκδιδόμενα εν Παρισίοις και συντασσόμενα υπό Ι. Ισιδωρίδου Σκυλίση». Το περιοδικό ήταν μηνιαίο και είχε κύρια χαρακτήρα ερασιεπιστημικό. Ο Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίσης, λόγιος και δημοσιογράφος από τη Σμύρνη, εκδότης της «Εφημερίδος της Σμύρνης» και της «Ημέρας» στην Τεργέστη στα 1868 – 1869, φαίνεται πως έγραφε τις πρωτότυπες συνεργασίες του περιοδικού, διασκεύαζε τις δανεισμένες από άλλα έντυπα ή μετέφραζε τα ξένα δημοσιεύματα. Άλλες υπογραφές συνεργατών δε βρίσκονται στα *Μύρια Όσα*, εκτός από εκείνες που υπάρχουν στα αναδημοσιευμένα κείμενα, όπως στο «Πρότασις επιγαμβρίας μεταξύ Ελλήνων και Γάλλων» (Εκ των Βυζ. Μελετών Σ. Ζαμπελίου). Στο περιοδικό δημοσιεύονται κύρια συνεργασίες που σκοπό έχουν να πληροφορήσουν τον αναγνώστη και όχι να τον τέρψουν.¹⁶⁷⁷ Με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύονται «Η εν Ιταλία παλιγγενεσία των γραμμάτων», «Προπόσεως έθιμον παλαιόν εν Αγγλία», «Ο αδάμας».

Επίσης στα επιστημονικά περιοδικά γίνεται χρήση του δυτικού Μεσαίωνα, όπως στο περιοδικό *Φιλίστωρ*, «σύγγραμμα φιλολογικόν και παιδαγωγικόν, περιοδικώς εκδιδόμενον υπό Σ. Κουμανούδου, Κ. Ξανθοπούλου, Δ. Ι. Μαυροφρύδου, συνεργούντων και άλλων λογίων ανδρών», που κυκλοφόρησε στην Αθήνα από τον Ιανουάριο 1861 έως το Δεκέμβριο 1862. Υπήρξε αυστηρά επιστημονικό περιοδικό και δε δημοσίευε ποιήματα ή πεζογραφήματα. Στόχος των εκδοτών ήταν η «προαγωγή της ιστορίας και της παιδαγωγίας». Στις σελίδες του δημοσιεύονται εκτεταμένες επιστημονικές, ιστορικές, παιδαγωγικές, φιλολογικές ή αρχαιολογικές πραγματείες, που οι περισσότερες ήταν πρωτότυπες και όχι μεταφρασμένες.¹⁶⁷⁸ Στο πλαίσιο «ιστορία εν γένει και παιδαγωγία» δημοσιεύονται: «Βιογραφίαι των λογίων Ελλήνων των εν Ιταλία την ελληνικήν παιδείαν αναζωπυρησάντων» από το Δ. Ι. Μαυροφρύδη και «Π. Χιώτου περί τινων επιστολών και άλλων πονημάτων των εις Ιταλίαν προσφύγων λογίων Ελλήνων πρώην και μετά την άλωσιν Κωνσταντινουπόλεως, ανεκδότων διασωζομένων εν ταις βιβλιοθήκαις της Ιταλίας, επιστολή προς τον Καθηγητήν Κωνσταντίνον Ασώπιον, πρύτανιν του Ελληνικού Πανεπιστημίου. – Εκ Ζακύνθου, 10 Ιουνίου 1862».

Όπως αναφέρθηκε, οι συνεργάτες των παραπάνω περιοδικών κινήθηκαν στο πλαίσιο του ιδεολογικού ρεύματος του ρομαντισμού. Διαμαρτυρία στον αθηναϊκό ρομαντικό στόμφο, στις ρομαντικές υπερβολές της εποχής αποτελεί η *Πάπισσα Ιωάννα* του Ροΐδη. Το έργο αυτό εκφράζει τη στάση του ανθρώπου που πιστεύει στην τέχνη περισσότερο παρά στον αυθορμητισμό, στο λόγο παρά στο συναίσθημα.¹⁶⁷⁹ Γενικότερα όμως η σκέψη

¹⁶⁷⁶ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 306. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη* (1821 – 1922), ό. π., σσ. 300 – 301.

¹⁶⁷⁷ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 308. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 103 – 104. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη* (1821 – 1922), ό. π., σσ. 158 – 159.

¹⁶⁷⁸ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 295. Απόστολου Σαχίνη, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, ό. π., σσ. 94 – 95.

¹⁶⁷⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 330 – 332. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 180.

του κοσμοπολίτη Ροΐδη, καλλιεργημένη από την καλύτερη γαλλική παραγωγή των χρόνων του, είδε με δυσμέμεια τις ελληνικές λογοτεχνικές προσπάθειες.¹⁶⁸⁰ Η κριτική ελεγκτική προσπάθεια του Ροΐδη, καθώς και οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί συντέλεσαν στο ωρίμασμα της κριτικής ως ξεχωριστού είδους λόγου.¹⁶⁸¹ Εκπρόσωπος των ποιητικών διαγωνισμών είναι ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο οποίος αναδεικνύει τη μεσαιωνική εποχή στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1868 με τη μελέτη «Περί των δαφνηφόρων ήτοι δαφνηστεφών ποιητών», όπου συνδέει τους αθηναϊκούς διαγωνισμούς με τους ποιητικούς διαγωνισμούς του δυτικού Μεσαίωνα. Ο Ασώπιος αποτελεί τον κληρονόμο δύο διδασκαλιών, του Κοραή και του Σολωμού. Νέος, όταν κάνει σπουδές και όταν διδάσκει σε ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, βρίσκεται κάτω από την επίδραση του Κοραή. Κατόπιν έρχεται στην Κέρκυρα, όπου γνωρίζει το έργο του Σολωμού και το θαυμάζει. Έτσι στην Αθήνα, όταν βρίσκεται καθηγητής στο πανεπιστήμιο, φέρνει μαζί του και επιβάλλει στον κύκλο του διπλή και διπλά σπουδαία κριτική παράδοση. Ο Δ. Βερναρδάκης, δυσαρεστημένος των ποιητικών διαγωνισμών, πριν γίνει κι αυτός με τη σειρά του κριτής, στρέφεται εναντίον του Ασώπιου, που είναι «από τινων ήδη ετών πρώτιστος αντιπρόσωπος» της ελληνικής κριτικής, αλλά περισσότερο παραπονείται για τους «περί τον Κ. Ασώπιον» και για την άδικη αυστηρότητά τους. Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζεται η ύπαρξη κριτικής σχολής με αρχηγό τον Ασώπιο.¹⁶⁸²

Τη δυτική μεσαιωνική εποχή αναδεικνύει ιδιαίτερα ο γιος του Κ. Ασώπιου, ο Ειρηναίος Ασώπιος, ο οποίος θεωρείται συντελεστής της μεταβολής στα θέματα παιδείας και από αυτόν θεωρείται ότι ξεκινάει ο κόσμος της ελληνικής ευθυμογραφίας. Στις σελίδες του *Αττικού Ημερολογίου*, που κυκλοφορεί κάτω από τη διεύθυνσή του από το 1866 έως το 1896, ο Ειρηναίος Ασώπιος στα μεγάλα άρθρα που δημοσιεύει θυμάται φανερά το αντίστοιχο είδος που είχε διαμορφώσει και επιβάλει με επιτυχία η Δελφίνη de Girardin. Η μνήμη του μένει προσκολλημένη στα χρόνια κατά τα οποία, μέσα στη δεκαετία 1850, είχε ζήσει στο Παρίσι και είχε σχετισθεί με τους λόγιους προοδευτικούς κύκλους της γαλλικής πρωτεύουσας: τον Αλέξανδρο Dumas, τον πατέρα, το Heine.¹⁶⁸³

Για τον Ε. Ασώπιο γράφει ο Δημαράς: «Ο γιος του Κωνσταντίνου Ασώπιου, ύστερα από μια θητεία στα γαλλικά, τα παρισινά ακριβέστερα, γράμματα, η οποία εκτείνεται από το 1852 ως το 1856, επέστρεψε στην Πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου και εσταδιοδρόμησε κατά τρόπον ιδιαίζοντως προσωπικό. Στο Παρίσι, είχε σχετισθεί με εξελιγμένους λογοτεχνικούς κύκλους, διετέλεσε ένας από τους πολλούς “νέγρους”, αφανείς, δηλαδή, συνεργάτες, οι οποίοι εβοηθούσαν τον Dumas στην σύνταξη των μυθιστορημάτων του. Πνεύμα έντονα κριτικό και φιλελεύθερο, οδηγήθηκε και από τις δύο του αυτές ιδιότητες προς την απαισιοδοξία και προς ένα σατιρικό είδος, που, εξαιτίας της απαισιοδοξίας, άγγιζε κάποτε τον κυνισμό, τον σαρκασμό. Ένας λόγος ευτράπελος, τον οποίο καλλιεργούσαν και άλλοι τότε, αλλά με ολιγότερη συνέπεια και ολιγότερο θάρρος, κάτι που βρίσκεται στο σημείο όπου σμίγουν η σατιρική διάθεση με την ευθυμογραφία, η μεταφορά και προσαρμογή της γραφής του Alphonse Karr και του Edmond About στα ελληνικά πράγματα, θα αποτελέσει την προσφορά του Ειρηναίου Ασώπιου στην ελληνική παιδεία. Εξέδωσε με έναν κανόνα διαρκείας, σπάνιον στα

¹⁶⁸⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 332 – 334.

¹⁶⁸¹ Στο ίδιο, σ. 339.

¹⁶⁸² Στο ίδιο, σ. 341.

¹⁶⁸³ Στο ίδιο, σ. 350.

ελληνικά χρονικά, ένα ημερολόγιο, χωρίς διακοπή, από τα 1865 ως τα 1895: το *Αττικόν Ημερολόγιον*. Η λογοτεχνική προσωπική συμβολή του στα ελληνικά γράμματα ήταν ποικίλη, αλλά προέχει πάντοτε σ' αυτήν ό,τι είχε ονοματίσει *Επιφυλλίς* ή *Επινομίς*, κάτι που θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ως το ταίρι του χρονογραφήματος, που, κι εκείνο, τους ίδιους περίπου καιρούς εγεννήθηκε, για να εξυπηρετήσει ανάλογες ανάγκες». Και συνεχίζει: «Υπό τους όρους αυτούς δεν θα μας φανεί περίεργο αν από τους πρώτους, πρώτος ίσως, ανάμεσα στους Έλληνες λογίους, ο Ειρηναίος Ασώπιος εισάγει στα γράμματά μας την μορφή και την σκέψη του Heine». ¹⁶⁸⁴ Ο Heine βασικά συμβάλλει στην προσπάθεια των νέων Ελλήνων διανοουμένων να ξεφύγουν από το πλέγμα του ρομαντισμού. ¹⁶⁸⁵ Εκείνο που χρειαζόταν η ελληνική παιδεία και το οποίο βρήκε στο Heine ήταν η τρυφερότητα, σε αντίθεση με τα βίαια συναισθήματα του προηγούμενου ρομαντισμού, ο κλαυσίγελος και η ειρωνεία σε αντίθεση με τις ακρότητες των παθών. ¹⁶⁸⁶

Οι μεγάλες επιθεωρήσεις του Ασώπιου, στις οποίες περιέχονται παλαιότερες πληροφορίες και σύγχρονες εντυπώσεις του συγγραφέα, παρέχουν με γλαφυρό ύφος την εικόνα της ελληνικής προόδου. ¹⁶⁸⁷ Πρόκειται βασικά για χρονογραφήματα, όπου δίνει ειρωνική τροπή στα γραφόμενά του, πραγματοποιώντας τον ορισμό του Λεμαίτρ: «Χρονογράφημα είναι κάτι το ελαφρό», ελαφρή φιλοσοφία, φαιδρολογία, εύκολος λυρισμός, σχόλια των καθημερινών γεγονότων που προέρχονται από τη δικαιοδοσία της αρθρογραφίας, και που εκφράζονται με τρόπο όχι δογματικό. ¹⁶⁸⁸ Το χρονογράφημα, κατά το Mario Vitti, είναι «σύντομο λογοτεχνικό είδος, κείμενο, βασικά, επικαιρότητας που απαιτεί ευκαμψία και δεξιοτεχνία, λυρικό, κριτικό ή και όπλο πολεμικής, χωρίς, ωστόσο, μεγάλη ελευθεριότητα και, γενικά, γραμμένο σε ένα τόνο πολύ διαφορετικό από τον στενά δημοσιογραφικό». ¹⁶⁸⁹ Με το χρονογράφημα ο Ειρηναίος Ασώπιος μέσα από τη μεσαιωνική εποχή διατυπώνει ευχάριστα κείμενα, που με ελαφρά ειρωνεία και χάρη, αλλά και με κάποια φιλοσοφική διάθεση αποτυπώνουν την καθημερινή ζωή και σχολιάζουν τις κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές και εθνικές πτυχές της, ¹⁶⁹⁰ όπως μπορούμε να δούμε στις μελέτες του «Το πνεύμα», «Αττίλας ο βασιλεύς των Ούννων κατά τους μύθους, τας παραδόσεις και την ιστορίαν», «Το πνεύμα εν ταις αυλαίς», «Αι γυναίκες προνομίουχου», «Λόγιαι γυναίκες και βασιλίσσαι συγγραφείς», «Θεοκρισίου». Επίσης στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών*, που εκδόθηκε κατά την περίοδο 1888 - 1890 μαζί με το *Αττικόν Ημερολόγιον*, ο Ε. Ασώπιος δημοσιεύει τις μελέτες «Η γυνή κατά τους νεωτέρους χρόνους», «Συζυγικάί αρεταί», «Το χρυσούν δέρας ή τα πολιτικά των γυναικών δικαιώματα», που στοχεύουν στη βελτίωση της θέσης των γυναικών αντλώντας από τη μεσαιωνική εποχή.

Μέσα στις σελίδες του *Αττικού Ημερολογίου* δημοσιεύονται επίσης μελέτες, βιογραφίες, διηγήματα, λαογραφικά κείμενα σπουδαίων λογίων της Ελλάδας με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο. ¹⁶⁹¹ Για παράδειγμα ο Ε. Δ. Ροΐδης στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869 δημοσιεύει τη μελέτη «Η εορτή του όνου κατά τον Μεσαιώνα» και σε αυτό του 1868 τη μελέτη «Αι μάγισσαι του Μεσαιώνος». Σύμφωνα με το Δημαρά: «Μετά την

¹⁶⁸⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 290 – 291.

¹⁶⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 287.

¹⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 289.

¹⁶⁸⁷ Θ. Βελλιανίτης, «Ειρηναίος Ασώπιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 45 - 46.

¹⁶⁸⁸ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 349 – 350.

¹⁶⁸⁹ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 258.

¹⁶⁹⁰ Σοφοκλής Γ. Δημητρακόπουλος, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 25.

¹⁶⁹¹ Θ. Βελλιανίτης, «Ειρηναίος Ασώπιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 45 – 46.

Πάπισσα, δημοσίευσε μια σειρά από αφηγήματα γύρω στο μεσαίωνα, σαν αποσπόρια, της μελέτης που έκανε για τη σύνταξη του μυθιστορηματός του». ¹⁶⁹² Ο Κ. Σάθας δημοσιεύει «Ανέκδοτος κώδιξ της μητροπόλεως Νέων Πατρών». Ο Σάθας υπήρξε αντίπαλος του Παπαρρηγόπουλου. Είχε εκθέσει ότι η αρχαία θρησκεία είχε επιζήσει στην Ελλάδα παρά τις διώξεις που έκαναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και ότι ο εκχριστιανισμός της Πελοποννήσου ολοκληρώθηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας ανατρέποντας έτσι όλο το εθνικό οικοδόμημα της ιστορίας του Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος τον αποδοκίμασε έντονα σε κριτική του δημοσιευμένη σε καθημερινή εφημερίδα γράφοντας: «Η ελληνική ιστορία υπέστη βεβαίως πολλές άχρι τούδε δοκιμασίας, ομολογητέον όμως ότι ποτέ δεν έπαθε τοιαύτην διακωμώδησιν». ¹⁶⁹³ Ωστόσο ο Σάθας θεωρείται σημαντικός ιστοριογράφος, γιατί κάλυψε πολλά σημαντικά κενά της ιστοριογραφίας και συντέλεσε αποφασιστικά στην τεκμηρίωση της νέας ιστορικής συνείδησης ανακαλύπτοντας και εκδίδοντας τεράστιο αριθμό κειμένων-πηγών, ¹⁶⁹⁴ όπως ο παραπάνω κώδικας.

Ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος επίσης εμφανίζεται στο *Αττικόν Ημερολόγιον*. Πολύ νέος, γεννημένος το 1856, πριν γίνει Moreas και χαθεί για τα ελληνικά γράμματα, παρουσιάζεται γενικότερα στα περιοδικά και στα ημερολόγια της εποχής με πεζά και έμμετρα, πρωτότυπα και μεταφράσεις κάνοντας φανερή την ανάγκη να ξεπεράσει το ρομαντικό στόμφο. ¹⁶⁹⁵ Στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1874 δημοσιεύει το παραμύθι «Ο λευκός μυς» (Κατά το γαλλικόν του Hegesippe Moreau).

Επίσης το δυτικό πνεύμα στο έντυπο αυτό εκπροσωπούν οι: Ιω. Περβάνογλος, Ι. Α. Ρωμανός, Δ. Ι. Οικονομόπουλος, Κ. Ν. Κωστής, Ι. Δε-Κιγάλλας, Σπ. Π. Λάμπρος, Κ. Ασώπιος, Επαμ. Ι. Σταματιάδης, Νεοκλής Καζάζης, Νικόλαος Πολίτης, Ν. Δαμασκητός, Α. Μ. Ιδρωμένος, Φ. Α. Οικονομίδης, Ε. Βουλισμάς, Δημ. Π. Γεωργαντόπουλος, Ευγ. Γ. Ζαλοκώστας, Νικόλαος Δ. Χατζίσκος, Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίτζης, Φ. Παρασκευαΐδης, Κ. Γ. Ξένος, Ν. Πετρής. Υπήρξε και γυναικεία εκπροσώπηση στο ημερολόγιο. Η Αικατερίνη Ι. Ζάρκου δημοσιεύει «Συνοπτική αφηγησις της εν Γαλλία επιδόσεως των γραμμάτων από της Αναγεννήσεως μέχρι της αυτοκρατορίας». Επίσης στο *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών* η Ζωή Σ. Βαλτινού μεταφράζει από τα αγγλικά «Αγάπη και εγωισμός».

Όπως τονίστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια η στροφή των λογίων προς τη Δύση κύρια μέσα από το ρεύμα του ρομαντισμού, που αποτέλεσε το κύριο ιδεολογικό ρεύμα στη μετεπαναστατική Ελλάδα, προωθούσε τη Μεγάλη Ιδέα. ¹⁶⁹⁶ Η στροφή προς τη Δύση μέσα από την επιστήμη και τη λογοτεχνία εξυπηρετούσε δηλαδή πολιτικό σκοπό, ¹⁶⁹⁷ εξυπηρετούσε το νέο πολιτικό ιδεώδες, που διακήρυξε ο Κωλέττης: το νεοσύστατο βασίλειο έπρεπε να κυριαρχήσει ξανά στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπου εξακολουθούσε να υπάρχει αλύτρωτος ελληνισμός. ¹⁶⁹⁸ Προς τα τέλη όμως του 1863, γράφει ο Κ. Θ. Δημαράς «η Μεγάλη Ιδέα, αποβαλούσα τον επί Όθωνος επιθετικόν χαρακτήρα της, είναι όλως αμυντική». Ακριβέστερα εμφανίζεται ειρηνική. Εκτελεστικά όργανα του μεγαλεπήβολου αυτού σχεδίου γίνονται οι σύλλογοι, των οποίων η αρχή

¹⁶⁹² Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 378.

¹⁶⁹³ Κωνσταντίνος Δημαράς, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας: Σάθας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', ό. π., σ. 402.

¹⁶⁹⁴ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 240 – 241.

¹⁶⁹⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 349 - 350.

¹⁶⁹⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 156.

¹⁶⁹⁷ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 179.

¹⁶⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 186.

τοποθετείται στην Κωνσταντινούπολη το 1861. Ο Ηροκλής Βασιιάδης ύστερα από σπουδές στη Γερμανία και στη Γαλλία, επιστρέφει το 1859 στην Κωνσταντινούπολη ως γιατρός και φιλόλογος, όπου έχοντας ως αποκλειστικό στόχο την προαγωγή της ελληνικής παιδείας μέσα στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας αναλαμβάνει το 1861 πρόεδρος του νεοϊδρυθέντος Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.¹⁶⁹⁹ Οι σύλλογοι συνδέονταν με την εκπαίδευση, η οποία υπηρετούσε την αλυτρωτική πολιτική, πρακτική που χαρακτήριζε την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική στα τελευταία τριάντα έτη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Η διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης στις κοινότητες του υπόδουλου ελληνισμού, η εκπαίδευση των θηλέων, η επαγγελματική εκπαίδευση και γενικότερα η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των λαϊκών τάξεων, η «προαγωγή και η ανάπτυξις του ελληνισμού», η εθνική αποκατάσταση αποτελούσαν τους στόχους των συλλόγων. Στα τελευταία τριάντα έτη του 19^{ου} αιώνα δύο είναι οι ηγετικοί πυρήνες συλλόγων στους δύο πόλους του ελληνισμού: ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος» στην Κωνσταντινούπολη, ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» στην Αθήνα.¹⁷⁰⁰ Στο περιοδικό του πρώτου συλλόγου με τίτλο *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* δημοσιεύονται θέματα τοπικά, αλλά και θέματα που σχετίζονται με τη μεσαιωνική Δύση, όπως «Επιτύμβιον Γενουησιού ιατρού» και «Το εμπόριον των Γενουησιών εν Κωνσταντινουπόλει και Ευξείνω πόντω κατά τον μεσαιώνα» από το βυζαντινολόγο ιστορικό Α. Γ. Πασπάτη.¹⁷⁰¹

Επίσης στο μηνιαίο έντυπο *Όμηρος* δημοσιεύονται θέματα από τη μεσαιωνική Δύση. Ήταν από τα σπουδαιότερα περιοδικά της Σμύρνης και εκδόθηκε από τον ομώνυμο φιλεκπαιδευτικό σύλλογο της πόλης από τον Ιανουάριο 1873 έως τον Ιούνιο 1878.¹⁷⁰² Τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Π. Μαρκόπουλου. Κάτω από τον τίτλο του εικονιζόταν η μορφή του ποιητή Ομήρου και γύρω της η γέφυρα του ποταμού Μέλη, ανοιχτό βιβλίο με χαραγμένη τη λέξη «Ιλιάς», λυχνία και άλλα αντικείμενα. Στο προγραμματικό άρθρο του πρώτου φυλλαδίου του *Όμήρου* αναφέρεται: «Η Ανατολή, ένθα παρά τω φυσικώ φωτί και το νοερόν το πρώτον εξέλαμψε και εξεχύθη ανά την οικουμένην, κατεδικάσθη σήμερον να δέχεται αυτό αλλαχόθεν. Ευτυχώς εν τω μέσω της σκοτίας, ήτις πολλαχού ακόμη μας καλύπτει, αρχίζουν να υποφώσκουν αιθρίαί ημέραι. Αρχίζει να φαίνηται οργανισμός ηθικής προόδου πρόδρομος, ανατροφής βελτίωσις, αξιόλογος γραμμάτων καλλιέργεια. Πάντα ταύτα εισίν ακτίνες πρόδρομοι φαεινού ηλίου, προωρισμένου να διασκεδάση τα ομιγλώδη νέφη τα μετά το τέρμα των νυκτών περί τον ορίζοντα συχνάκις απομένοντα.

«Του προς αναγέννησιν πνευματικού τε και ηθικού τούτου οργανισμού ουκ άμοιρος υπήρξε και ο ημέτερος Σύλλογος: τα αναλυόμενα εν αυτώ κατά τα ενόντα υπό ανδρών αρμοδίων επιστημονικά και άλλα ζητήματα, ου μην αλλά και αι των ευρωπαϊκών φυλλαδίων σπουδαιότεραι και αξιολογώτεραι πραγματεΐαι, αίτινες ποτίζουσι το διψών μάλιστα γνώσεις τούτο έδαφος, εισίν όλα διοχετεύσεις νοεραΐ, των οποίων ηχώ έσεται – σχετικώς εννοείται – το περιοδικόν τούτο. Αι δυνάμεις ημών μεμετρημέναι, πλην η διάθεσις του να εργασθώμεν υπέρ της ηθικής αναπλάσεως της Ανατολής ευρυτέρα. Αυτό

¹⁶⁹⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 399 - 400.

¹⁷⁰⁰ Ελένη Δ. Μπελιά, «Σύλλογοι και εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 521 - 524.

¹⁷⁰¹ Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 291.

¹⁷⁰² Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη* (1821 - 1922), ό. π., σ. 302. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α΄ 1790 - 1900, ό. π., σ. 306.

ήτο, είναι και έσεται το αιώνιον ημών όνειρον: να θέσωμεν και ημείς μικρόν χάλικα εις το μέγα εγειρόμενον νοερόν οικοδόμημα». Και πραγματικά ο Όμηρος έθεσε όχι μόνο το μικρό χάλικα, αλλά τεράστιο λίθο στο πνευματικό οικοδόμημα της Ανατολής. Στις στήλες του καταχωρούνται ποιήματα, αξιόλογες μελέτες και πραγματείες με περιεχόμενο θρησκευτικό, φιλοσοφικό, μυθολογικό, ιστορικό, κοινωνικό, οικονομολογικό, αρχαιολογικό, φιλολογικό.¹⁷⁰³

Πολλές δημοσιεύσεις στο περιοδικό έχουν δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο. Ο Γεώργιος Υπερίδης, από τους πολυμαθέστερους έλληνες δημοσιογράφους, διευθυντής μαζί με το Σωκράτη Σολομωνίδη της *Αμάλθειας*, με σπάνια εγκυκλοπαιδική μόρφωση, από τους πνευματικούς ηγέτες του μικρασιατικού ελληνισμού και τους σημαντικότερους εκπροσώπους των ελληνικών γραμμάτων της Ανατολής,¹⁷⁰⁴ δημοσιεύει μετάφραση της διατριβής του Queux de Saint Hilaire «Ο Νικόλαος Μακιαβέλλι και οι Έλληνες συγγραφείς», καθώς και μετάφραση του έργου του Κωνστ. Παπαρρηγόπουλου «Περί τινών συγγραφών επί της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τους μέσους αιώνας και επί της της τουρκικής κυριαρχίας». Επίσης δημοσιεύονται: «Η θέσις των γυναικών. Απόσπασμα εκ της ιστορίας των ηθών της Ευρώπης του W. H. Lecky», μετάφραση του Γ. Διαμαντόπουλου από τα γερμανικά. «Περί παρασήμων», μετάφραση του Α. Κ. από τα γαλλικά. «Επεισόδιον της μεσαιωνικής ιστορίας των νήσων του Αιγαίου πελάγους» από τον Αλ. Μ. Κάραλη. «Ο Πολύφημος παρά διαφόροις λαοίς» από τον Β. «Ιστορία και δόγματα της σχολής του Σαλέρνου», μετάφραση του Ι. Α. Βάρδα από την ιστορία της ιατρικής του Daremberg. «Περί τινός μολυβδοβούλου της εν Αντιοχεία φραγκικής ηγεμονίας» από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα.

Την ίδια εποχή άλλα περιοδικά πολλών τοπικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων δημοσιεύουν θέματα από τη μεσαιωνική Δύση. Οι σύλλογοι αυτοί ουσιαστικά διαμορφώνονται σε πνευματικά κέντρα. Κάνουν διαλέξεις και μαθήματα, καταρτίζουν βιβλιοθήκες, πραγματοποιούν εκδόσεις. Στην Αθήνα ο «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός» (1865) και ο σύλλογος «Αθηναίον» προκηρύσσουν διαγωνισμούς και προχωρούν στην έκδοση νέων περιοδικών. Ο «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός», ο οποίος περιλάμβανε στους σκοπούς του την έννοια «της ωφελείας και της προόδου»,¹⁷⁰⁵ ιδρύθηκε το 1865 από νέους στοχαστές που διαφωνούσαν με το καθιερωμένο καθεστώς στα γράμματα και που είχαν την επιθυμία να ανανεώσουν την ατμόσφαιρα των Αθηνών. Ο «Παρνασσός» χρησίμευε ως στέγη των νέων, όπου γίνονταν συζητήσεις και δίνονταν διαλέξεις. Ακόμη και ο αφορισμένος Λασκαράτος βρίσκει φιλόξενη τη στέγη του «Παρνασσού». Ο «Παρνασσός» αρχίζει το 1877 την έκδοση δικού του ομώνυμου περιοδικού, που διαρκεί έως το 1895. Στις στήλες του δημοσιεύθηκαν άρθρα, μελέτες ποικίλης ύλης, καθώς και ποιήματα,¹⁷⁰⁶ κάποια από τα οποία έχουν ως θέμα τους το δυτικό Μεσαίωνα. Ο έμπορος και λόγιος Δ. Βικέλας, που διαμορφώνεται πνευματικά

¹⁷⁰³ Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη* (1821 – 1922), ό. π., σσ. 302 – 306.

¹⁷⁰⁴ Γ. Μ. Βαλέτας, «Γεώργιος Υπερίδης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23, σ. 666. Χρήστος Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη* (1821 – 1922), ό. π., σσ. 75 – 146.

¹⁷⁰⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 400. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 347. Ελένη Δ. Μπελιά, «Σύλλογοι και εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 524 - 525.

¹⁷⁰⁶ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σσ. 298 – 299. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 347. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 347 -348. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 312.

έξω από τα ελληνικά σύνορα,¹⁷⁰⁷ που ταλαντεύεται ανάμεσα στις παλαιές και στις νέες πνευματικές τάσεις,¹⁷⁰⁸ δημοσιεύει τη μελέτη «Περί της ελληνικής εν Ευρώπη μαθήσεως από του Δ΄ μ.Χ. αιώνας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων». Ο Τάσσος Δ. Νερούτσος δημοσιεύει τη μελέτη «Ο εν Σικελία ελληνισμός κατά τον Μέσον Αιώνα», ο ηπειρώτης Αθαν. Πετριδής, διευθυντής του εκπαιδευτηρίου «Τσιούμα» στον Πειραιά, δημοσιεύει μελέτες «Περί Ταινάρου (Gavo – Matara) Λακωνικής και του μεσαιωνικού φρουρίου “Μαϊνης”», καθώς και «Περί των εν Μεσσηνία μεσαιωνικών πόλεων Ανδρούσης και Νησίου». Ο Ν. Κουρής «Περί οικοσήμων», ο Ι. Σακκελίων δημοσιεύει «Κυπριακή διαθήκη της ΙΕ΄ εκατονταετηρίδος», ο Σ. Κ. Μπαλάνος «Δικαστικά παράδοξα του Μεσαιώνος. Δίκαι κατά των ζώων», ο Δ. Ε. Ηλιόπουλος τις μελέτες «Ο βασιλεύς» και «Περί μονομαχίας». Ο Παναγιώτης Ματαράγκας δημοσιεύει μετάφραση από το Δάντη και ο Π. Ι. Φ. το 1879 δημοσιεύει μετάφραση για το «Φάουστ» του Γκαίτε.

Στο επιστημονικό περιοδικό *Αθήναιον*, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα από το 1872 έως το 1882 από το Στέφανο Α. Κουμανούδη και τον Ε. Καστόρχη,¹⁷⁰⁹ γίνεται επίσης χρήση του δυτικού Μεσαίωνα. Ο νομισματολόγος Π. Λάμπρος δημοσιεύει «Ανέκδοτα νομίσματα κοπέντα εν Πέραν υπό της αυτόθι αποικίας των Γενουησίων», ο Γ. Ε. Αντωνιάδης και ο Σταμάτιος Δ. Βάλβης ασχολούνται με τον ποιητή Δάντη, ο Θεοδόσιος Β. Βενιζέλος «Περί της αιτίας της υπό των Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως». Δημοσιεύεται επίσης «Ανέκδοτος επιστολή του αυτοκράτορος Ιωάννου δούκα Βατάτση προς τον πάπαν Γρηγόριον ενευρεθείσα εν Πάτμω υπό Ι. Σακελλίωνος».

Στο μηνιαίο περιοδικό *Πλάτων*, το «όργανο του ελληνικού διδασκαλικού συλλόγου» στην Αθήνα, που ιδρύθηκε την 1η Οκτωβρίου 1877 και εκδόθηκε έως το Δεκέμβριο του 1891,¹⁷¹⁰ δημοσιεύονται μελέτες που αντλούν από τη δυτική μεσαιωνική φιλολογία και από την ιστορία των Ελλήνων που κατέφυγαν στη Δυτική Ευρώπη κατά τους αιώνες 15^ο και 16^ο.

Η γενιά του 1880 με την αντιρομαντική στάση της θα περίμενε κανείς να απομακρυνθεί από τη χρήση του δυτικού Μεσαίωνα. Κατηγορεί γενικά το στόμφο, το ρητορισμό και τον ψευτοηρωισμό του ρομαντισμού και επιζητεί την απλότητα στην έκφραση, το οικείο και το καθημερινό στο θέμα, φέρνοντας καινούργια τάξη, καινούργιο μέτρο απέναντι στο χωρίς έλεγχο συναίσθημα των ρομαντικών. Στη στάση της αυτή οδηγό είχε τα νέα ποιητικά ρεύματα της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως τους γάλλους παρνασσαικούς¹⁷¹¹ και τους συμβολιστές.¹⁷¹² Επίσης στρέφεται στην ηθογραφία, την οποία προετοίμασαν τα λαογραφικά ενδιαφέροντα που προηγήθηκαν και την οποία υπηρετούσαν οι νέες τάσεις από τη Δύση, του ρεαλισμού και του νατουραλισμού.¹⁷¹³ Βέβαια αντίστροφα με τη σειρά τους ο ρεαλισμός και ο νατουραλισμός ενίσχυαν το

¹⁷⁰⁷ Ελένη Δ. Μπελιά, «Σύλλογοι και εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. Α΄, ό. π., σσ. 526 – 527.

¹⁷⁰⁸ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 200.

¹⁷⁰⁹ Θ. Βελλιανίτης, «Αθήναιον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2, σ. 290.

¹⁷¹⁰ Σ. Μ. Πλακίδης, «Πλάτων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 20, σ. 315.

¹⁷¹¹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 187.

¹⁷¹² Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σς. 353 – 354.

¹⁷¹³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 372.

λαογραφισμό και τη δημοτική γλώσσα.¹⁷¹⁴ Το ζήτημα που πόλωνε τους συγγραφείς της γενιάς αυτής ήταν το γλωσσικό. Όλοι συμφωνούσαν στην εξεύρεση λύσης.¹⁷¹⁵ Έντονη ήταν η προώθηση του γλωσσικού ζητήματος από τον Ψυχάρη, ο οποίος χάραξε το δρόμο της δημοτικής.¹⁷¹⁶ Επίσης επιστρατεύθηκε προς ενίσχυση των γλωσσικών θέσεων και η μετάφραση των νεότερων κλασικών.¹⁷¹⁷ Παράλληλα όμως η φιλολογική επιστήμη αναζήτησε τις ρίζες της εθνότητας στο μεσαιωνικό παρελθόν και στη λαϊκή παράδοση.¹⁷¹⁸ Η χρήση δηλ. του δυτικού Μεσαίωνα εξακολουθεί κατά τη δεκαετία του 1880 και εξής να χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της παραδοχής των υλικών του ρομαντισμού από τους εκπροσώπους των ρευμάτων που ακολούθησαν. Κατά τον Δημαρά, «ο ελληνικός νατουραλισμός, και όλα τα μεταγενέστερα ρεύματα, έκαναν ρομαντισμό χωρίς να το ξέρουν και, ακόμα χειρότερα, περιφρονώντας τον».¹⁷¹⁹ Επίσης κατά την περίοδο αυτή η χρήση του δυτικού Μεσαίωνα υποδηλώνει και άλλες ανάγκες που οι λόγιοι καλούνταν να υπηρετήσουν, όπως αυτές της αστικής οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας.¹⁷²⁰

Τα νέα έντυπα που κυκλοφόρησαν ανέδειξαν αυτές τις τάσεις. Ο πόθος για την κάθε λογής ανανέωση φανερώνεται στα καινούργια περιοδικά συγγράμματα. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης το 1880 εκδίδει το σατιρικό φύλλο *Μη χάνεσαι*, με το οποίο ήθελε να στηριχθεί στους νέους και στις καινούργιες ανάγκες.¹⁷²¹ Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης όμως που παρουσιάζεται στο έντυπο με το μυθιστόρημα «Οι έμποροι των εθνών» ανήκει στους διηγηματογράφους που δεν μπόρεσαν να αφομοιώσουν τη νέα γλωσσική τροπή, όσο κι αν έζησαν στα χρόνια της ακμής του δημοτικισμού.¹⁷²²

Η *Εστία* επίσης αποτελεί καινούργιο σύγγραμμα, το οποίο αναδεικνύει τη δυτική μεσαιωνική εποχή. Αρχίζει να εκδίδεται το 1876. Έχει πρόγραμμα να είναι οικογενειακό περιοδικό, με ύλη λογοτεχνική και εγκυκλοπαιδική.¹⁷²³ Κατέχει ξεχωριστή θέση και συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πιο αξιοπρόσεκτα περιοδικά που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα στα πρώτα πενήντα χρόνια από την απελευθέρωσή της, γιατί συγκεντρώνει όλα τα προσόντα σοβαρού φιλολογικού περιοδικού και προοδευτικού λογοτεχνικού οργάνου. Γίνεται το κέντρο της πνευματικής ζωής, βοηθά τους νέους συγγραφείς, τους αποκαλύπτει στο κοινό και τους κατευθύνει στους νέους λογοτεχνικούς δρόμους. Ίδρυτής της *Εστίας* ήταν το 1876 ο Παύλος Διομήδης, γιος του επιστήμονα Διομήδη Κυριακού.¹⁷²⁴ Κατά την αγγελία του περιοδικού αυτού έγινε γνωστό στο κοινό ότι σκοπός του ήταν: «να διαδίδη δι' ύφους απλού και όσον το δυνατόν καταληπτού εις πάντας αναγνώσματα υγιά δια τε την καρδίαν και το πνεύμα, να καταστήση δε δημώδεις τας χρησιμωτέρας εις τον κοινωνικόν βίον γνώσεις». Η *Εστία* πέρασε αργότερα στο

¹⁷¹⁴ Στο ίδιο, σ. 371.

¹⁷¹⁵ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 248.

¹⁷¹⁶ Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

¹⁷¹⁷ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 249.

¹⁷¹⁸ Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

¹⁷¹⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 480.

¹⁷²⁰ Στο ίδιο, σ. 206.

¹⁷²¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 354. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σ. 206.

¹⁷²² Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 381.

¹⁷²³ Στο ίδιο, σ. 353.

¹⁷²⁴ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυνθιά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 132. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 298.

Γεώργιο Κασδώνη και στη συνέχεια στο Νικόλαο Πολίτη και στο Γεώργιο Δροσίνη, οι οποίοι τη μετέβαλλαν σε εικονογραφημένη. Η έκδοσή της εξακολούθησε έως το 1893, χωρίς να παρεκκλίνει από το αρχικό πρόγραμμα.¹⁷²⁵ Κατά το χρονικό αυτό διάστημα συνεργάστηκαν στο περιοδικό οι γνωστοί συγγραφείς της Ελλάδας. Επί Διομήδη η *Εστία* χρησιμοποιώντας την καθαρεύουσα¹⁷²⁶ περιέλαβε ιστορικά, επιστημονικά και φιλολογικά θέματα.¹⁷²⁷

Στο περιοδικό η χρήση του δυτικού Μεσαίωνα εκπροσωπείται από πολλούς λογίους. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Σπ. Ζαμπέλιος και ο Νικόλαος Πολίτης αποτελούν σημαντικούς συνεργάτες του περιοδικού. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Σπ. Ζαμπέλιος, οι δύο ιδρυτές της ελληνικής ρομαντικής ιστοριογραφίας, ανήκουν με τη γέννησή τους σε δύο περιοχές που διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στο σχηματισμό των στέρεων σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Δυτική Ευρώπη, στη δημιουργία πνευματικών δεσμών ή στην ευθυγράμμιση της σύγχρονης ελληνικής λογιόσυνης με το δυτικό πνεύμα, τη δυτική νοοτροπία, τη δυτική ιδεολογία. Το Φανάρι από το ένα μέρος και τα Επτάνησα από το άλλο, χάρη στις πολιτισμικές σχέσεις που ανέπτυξαν με τη Γαλλία και την Ιταλία, αποτέλεσαν τους κυριότερους παράγοντες στη χειραφέτηση της ελληνικής διανόησης από τη θρησκευτική αυθεντία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}.¹⁷²⁸ Ο ρομαντικός ιστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος συνέλαβε την ιδέα της ενιαίας ιστορίας των Ελλήνων,¹⁷²⁹ το 1876 δημοσιεύει τη βιογραφία «Ο Νικαίας Βησσαρίων», ενώ ο Σ. Ζαμπέλιος, ο οποίος ανέπτυξε ενεργή δραστηριότητα και σε άλλα περιοδικά, όπως στην *Πανδώρα* και αγωνίσθηκε για το σχηματισμό της νεοελληνικής έννοιας «ελληνισμός»¹⁷³⁰ το 1876 δημοσιεύει τη μελέτη «Βασανιστήρια εν Κρήτη επί Ενετών». Επίσης ο Ν. Γ. Πολίτης, ο οποίος οικοδόμησε τις λαογραφικές σπουδές καθιερώνοντας τη συστηματική μελέτη της λαϊκής παράδοσης και δημιουργίας,¹⁷³¹ το 1877 δημοσιεύει τη μελέτη «Ο Γουλιέλμος Τελλ πρόσωπον μυθικόν».

Από τον Ιανουάριο 1881 ανέλαβε τη διεύθυνση της *Εστίας* ο Γεώργιος Κασδώνης, στον οποίο ο Παύλος Διομήδης ύστερα από ένα χρόνο παραχώρησε και τη διεύθυνση του περιοδικού. Από το 1881 αρχίζει η νέα περίοδος της *Εστίας*. Αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης στη μορφή και στη σύνταξη, αλλά είναι και η εποχή κατά την οποία αρχίζει να διοχετεύεται από τις σελίδες της *Εστίας* η νέα πνοή της φιλολογικής ζωής που πνέει στην πρωτεύουσα ως αντίδραση στην καθαρεύουσα και στο ρομαντισμό.¹⁷³² Στο πλαίσιο αυτό ο Αριστομένης Προβελέγγιος, αν και δεν κατόρθωσε να αφομοιώσει εντελώς τη διδασκαλία του Ψυχάρη,¹⁷³³ το 1884 εμφανίζεται με μετάφραση «Φάουστ»

¹⁷²⁵ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, σ. 654. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 298.

¹⁷²⁶ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 138.

¹⁷²⁷ Στο ίδιο, σ. 134.

¹⁷²⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό. π., σσ. 464 – 465.

¹⁷²⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 264 – 265. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 240.

¹⁷³⁰ Σιγάλας Νίκος, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, ό. π., σσ. 22 - 29.

¹⁷³¹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

¹⁷³² Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 142.

¹⁷³³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 361.

του Γκαίτε και ο Άγγελος Βλάχος το 1887 ασκεί κριτική στη μεταφραστική ικανότητα του Κ. Στρατήγη, ο οποίος αν και δεν αφομοίωσε επίσης τη διδασκαλία του Ψυχάρη,¹⁷³⁴ ασχολήθηκε με το «Φάουστ» του Γκαίτε. Ο ιστοριοδίφης Κ. Σάθας, ο μελετητής μεσαιωνικών χειρογράφων και κειμένων,¹⁷³⁵ το 1885 δημοσιεύει τη μελέτη «Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής».

Το 1888 ανέλαβαν ο λαογράφος και αρχαιολόγος Νικ. Γ. Πολίτης και ο ποιητής Γεώργ. Δροσίνης τη διεύθυνση του περιοδικού, του οποίου από το 1890 ο τίτλος έγινε *Εικονογραφημένη Εστία*, επειδή η καλλιτεχνική εμφάνισή του ήταν πιο άρτια.¹⁷³⁶ Ο Πολίτης με το διορισμό του στο πανεπιστήμιο αποχώρησε από τη διεύθυνση του περιοδικού και από τον Ιανουάριο του 1891 παρέμεινε μόνο ο Δροσίνης. Το Μάρτιο του 1894 μετέτρεψε το περιοδικό σε καθημερινή απογευματινή εφημερίδα, συνέχισε όμως να εκδίδει ανά δεκαπενθήμερο το εικονογραφημένο περιοδικό, διανέμοντάς το δωρεάν στους συνδρομητές της εφημερίδας του.¹⁷³⁷ Στα χρόνια αυτά προωθείται επίσης η χρήση του δυτικού Μεσαίωνα. Η επίδραση του Πολίτη φανερώνεται στη δημοσίευση λαογραφικών κειμένων,¹⁷³⁸ όπως «Ο παληόπυργος της Πλάκας. Δημόδης Ναξιακή παράδοσις» που δημοσιεύει ο Μιχ. Ι. Μαρκόπολις, «Ανά τον Ελικώνα. Βαλλίσματα» που δημοσιεύει ο Γ. Βιζυηνός, ο οποίος ταλαντευόταν γενικότερα ανάμεσα στις παλαιότερες και στις νεότερες τάσεις¹⁷³⁹ και δεν κατόρθωσε να αφομοιώσει απόλυτα τη διδασκαλία του Ψυχάρη.¹⁷⁴⁰ Η επίδραση του Γ. Δροσίνη φαίνεται από την υποστήριξη της νέας λογοτεχνικής κίνησης μέσα από τις στήλες της. Το ενδιαφέρον της νέας διεύθυνσης της *Εστίας* για την πρόοδο της νεοελληνικής λογοτεχνίας γίνεται φανερό και από την επιθυμία της να στρέψει την προσοχή των νέων λογοτεχνών προς την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, για να γνωρίσουν τη νέα μορφή της τέχνης και να ακολουθήσουν τους δρόμους που η ξένη λογοτεχνία τώρα άνοιγε.¹⁷⁴¹ Έτσι συναντά κανείς δημοσιεύσεις, όπως «Η αληθινή ιστορία του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας (Κατά τον Guizot)» που μεταφράζει ο Σ. ή μετάφραση της «Κόλασης» του Δάντη από τον Π. Βεργωτή.

Αλλά και η ιστορία και η φιλολογία δε λείπουν στα χρόνια αυτά από το περιοδικό.¹⁷⁴² Με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύονται: «Ο γυναικείος πύλος. Ιστορία - Αισθητική - Συρμός» (Κατά το γερμανικόν του Ιακώβου Φάλκε), «Εικόνες. Η οδός των Ιπποτών εν Ρόδω» του Γ. Σ. Φραγκούδη, «Ολίγα περί ριπιδίων», «Η ιστορία και κατασκευή των ριπιδίων» [La Nature] του Ν. Ζ., «Ιστορικά. Η Εβραϊκή κοινότης της Κερκύρας» του Ι. Α. Ρωμανού, «Άλωσις της Κεφαλληνίας υπό των Ισπανών και

¹⁷³⁴ Στο ίδιο, σ. 361.

¹⁷³⁵ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

¹⁷³⁶ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 151 – 152. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 298.

¹⁷³⁷ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 154. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 298.

¹⁷³⁸ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 152.

¹⁷³⁹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 201.

¹⁷⁴⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 361.

¹⁷⁴¹ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 154 – 155.

¹⁷⁴² Στο ίδιο, σσ. 157 – 158.

Ενετών» (Εκ της Καστιλιανής) του Γ. Ν. Μαυράκη. Επίσης το 1890 στην *Εικονογραφημένη Εστία* δημοσιεύεται ανώνυμα «Ανάλεκτα. Η Βεατρίκη του Δάντου».

Το 1895 συνεχίζει την *Εστία* ο Γρ. Ξενόπουλος, παλαιός τακτικός συνεργάτης του περιοδικού. Ο Ξενόπουλος στο προγραμματικό άρθρο του στις 19 Ιανουαρίου 1895 τονίζει ότι θα τηρήσει το ίδιο πρόγραμμα που είχε το περιοδικό από την αρχή που εμφανίστηκε. Υποσχόταν όμως περισσότερες ελευθερίες στα δημοσιεύματά του και ενίσχυση κάθε νέας ιδέας που θα μπορούσε να υιοθετήσει η νέα διεύθυνση, ανεξαρτησία γνώμης και όχι υποταγή σε φιλολογικές ομάδες.¹⁷⁴³ Έτσι το περιοδικό ακολούθησε τις νέες τάσεις και ροπές που η εποχή επιζητούσε, καθώς και τα νέα ρεύματα που η ξένη φιλολογία παρουσίαζε.¹⁷⁴⁴ Με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύονται το 1895 στην *Εικονογραφημένη Εστία* η μελέτη «Εθνικαί ύβρεις» του μελετητή μεσαιωνικών χειρογράφων και κειμένων Σπυρ. Π. Λάμπρου¹⁷⁴⁵ και «Αι πέντε αδελφές της Γιόρκης. Διήγημα Κ. Ντίκενς» σε μετάφραση Ξενητεμένου.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος επίσης δημοσιεύει κείμενα με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*. Το 1900 δημοσιεύει το ιστορικό μυθιστόρημα «Εγγονός αυτοκράτορος». (Κατά το γαλλικόν του Arthur Dourliac) και το 1901 χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Φωκίων Θαλερός το ιστορικό μυθιστόρημα «Ο ανεπιθύς του βασιλέως» (Κατά το γαλλικόν του S. Blandy). Ο Ξενόπουλος υπήρξε διευθυντής της περιοδικού μαζί με τον ιδρυτή και εκδότη Νικόλαο Π. Παπαδόπουλο. Το περιοδικό εκδόθηκε στην Αθήνα από το 1879 έως το 1945.¹⁷⁴⁶ Οι στόχοι της *Διαπλάσεως* δίνονται στο πρώτο τεύχος σε επιστολή προς τους γονείς, όπου τονίζεται ότι ο τίτλος του περιοδικού δηλώνει τον επιδιωκόμενο σκοπό. Η έννοια των λέξεων του τίτλου περιέκλειε εκτός από την ατομική ευεργεσία και την ευεργεσία προς το έθνος, το γένος, την πατρίδα. Τονίζεται επίσης ότι «την πραγμάτωση των πόθων επιδιώκουν «ακολουθούντες πιστώσ το σύστημα της μεταδόσεως, όπερ υιοθέτησαν ήδη άπαντα τα τοιούτου είδους Ευρωπαϊκά περιοδικά, ιδίως τα Αγγλικά και Γαλλικά, τα και αποτελεσματικώτατα κυκλοφορούντα καθ' άπασαν την υφήλιον». Επειδή στόχος ήταν να καταστήσουν το περιοδικό εφάμιλλο των ευρωπαϊκών «κατά τε την φιλοκαλίαν και την αποτελεσματικότητα», παρείχαν ύλη «ηθικήν και διδακτικήν, συγκεκριμένην μετά του τερπνού, διότι η εξεύρεσις ύλης καταλλήλου δεν ήθελε παρέχει τοσαύτην δυσκολίαν, όσην η διάγνωσις της γλώσσης και του τρόπου, δι' ων κινείται το ενδιαφέρον της μικράς ηλικίας». Οι κύριες κατηγορίες της ύλης ήταν: διηγήματα, μυθιστορήματα, επιστολές, διαγωνισμοί, παιδικό πνεύμα, ποιήματα και συνεργασίες συνδρομητών.¹⁷⁴⁷ Στη *Διάπλαση των Παίδων* εμφανίζονται με δημοσιεύσεις που αντλούν από το δυτικό Μεσαίωνα οι παρακάτω συγγραφείς: Ο Κίμων Αλκίδης το 1897 δημοσιεύει μετάφραση από το γάλλο Henriette Pravaz «Ο βασιλεύς και η αράχνη. Ιστορικόν διήγημα», το 1898 ο Πέτρος Πυργωτός δημοσιεύει «Η μικρά κόμησσα (Μεσαιωνικόν Διήγημα)» και το 1910 τη μελέτη «Οι αδάμαντες», ο Ι. Γ. Γιαννούκος το 1899 δημοσιεύει μετάφραση από τον

¹⁷⁴³ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 161. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 298.

¹⁷⁴⁴ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 163.

¹⁷⁴⁵ Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 189.

¹⁷⁴⁶ Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός Νεανικός τύπος (1832 – 1914). Καταγραφή*, Αθήνα 1987, σ. 77.

¹⁷⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 84 – 86.

Auguste Bailly «Ο Ζάντος (Μεσαιωνικόν διήγημα)», ενώ το 1893 η Σοφία Δήμου δημοσιεύει τη βιογραφία «Ιωάννα Δ' Αρκ».

Όπως στα παλαιότερα περιοδικά, δηλ. *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, *Ευτέρπη*, *Εθνική Βιβλιοθήκη*, που έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στη δημοσίευση ποικίλης ύλης¹⁷⁴⁸ συμπεριλαμβάνοντας και το δυτικό Μεσαίωνα, έτσι και κατά τη δεκαετία 1880 – 1890 τα περιοδικά προτάσσουν ειδοποίηση που αφορά στην ποικιλία της ύλης και συμπεριλαμβάνουν στις σελίδες τους και δημοσιεύσεις που αντλούν από την εποχή αυτή. Στο περιοδικό *Ο Κόσμος* της Κωνσταντινούπολης, που κυκλοφόρησε από το 1882 έως το 1884 με διευθυντή το Γ. Τανταλίδη¹⁷⁴⁹ και που ήθελε να ικανοποιήσει τους πάντες «διά της ποικιλίας της ύλης»,¹⁷⁵⁰ ο Αλ. Καραθεοδωρής δημοσιεύει φιλολογική μελέτη για τις μεταφράσεις της «Κόλασης» του Δάντη από τον Κωνσταντίνο Μουσούρο στο Λονδίνο και του Γ. Αντωνιάδου στην Αθήνα. Ο Α. Ρ. Ραγκαβής μεταφράζει Δάντη. Δημοσιεύονται επίσης κείμενα με ποικίλες γνώσεις, όπως «Η προσωπίς» του Detlev V. Gevern, «Κακούργημα επί σκοπώ φιλανθρωπικώ» και «Ιστορία των απόκρεων» (Μετάφρ. υπό Δ. Γ. Μ.).

Στην *Κλειώ* της Λειψίας δημοσιεύεται εκτενές άρθρο για το «Πώς καταρτίζεται η Κλειώ». Στο τέλος του άρθρου ο ανώνυμος συντάκτης, που πιθανώς είναι ο εκδότης και διευθυντής Π. Ζυγούρης, συνοψίζει: «Το έργον ημών... συνίσταται εις την φιλότιμον προσπάθειαν να διασώσωμεν εις τας ελληνικάς οικογενείας καλλιτεχνικόν φύλλον, ποικίλον, ανταποκρινόμενον εις το πολυμερές ενδιαφέρον πάσης τάξεως αναγνωστών».¹⁷⁵¹ Στο αντλημένο υλικό από τη δυτική μεσαιωνική εποχή ανήκουν: Διασκευασμένα ποιητικά έργα, όπως «Ρωμαίος και Ιουλιέττα» από το Σπυρίδωνα Παγανέλη. Βιογραφίες, όπως «Το τέλος της Αυρηλιανής παρθένου» σε μετάφραση Σχίλλερου από το Β. Μ.. Επίσης κείμενα με ποικίλες γνώσεις, τα περισσότερα ανώνυμα ή με αρχικά ή ψευδώνυμα που δεν ταυτίστηκαν, όπως «Πόλεμος περί όνου σκιάς», «Το πικρόν φρέαρ. Ισπανική παράδοσις», «Το υποκάμισον», «Ολίγα περί ριπιδίων», «Οι τρεις τρομεροί της Βενετίας», «Ιστορία της θανατικής ποινής» (κατά τον Bruckner), «Η δρακόντειος αυστηρότης της ενετικής δημοκρατίας», «Αρχαία ενετική μεγαλοπρέπεια», «Ο πύργος της πείνης. Ιστορική σκιαγραφία», «Αι γυναίκες εν τοις δράμασι του Σαιξπήρου και εν τω ποιήματι του Δάντε υπό G. Chiarini».

Την ανάδειξη της δυτικής μεσαιωνικής εποχής παράλληλα με τις νέες πνευματικές και κοινωνικές τάσεις μετά το 1880 μπορεί να παρακολουθήσει κανείς και σε άλλα περιοδικά. Παράλληλα με την κρατική ανασυγκρότηση, την προσπάθεια οργάνωσης κράτους με βάση την οικονομική ρύθμιση και την επιβολή της «εννόμου τάξεως» που επιχειρεί ο Χ. Τρικούπης, η πνευματική ζωή¹⁷⁵² καθορίζεται επίσης από τη δυτικοποίηση. Το περιοδικό *Εβδομάς* του Δ. Γρ. Καμπούρογλου, του οποίου επιθυμία ήταν να καταστήσει αυτό όργανο της ελληνικής φιλολογίας,¹⁷⁵³ αναδεικνύει το δυτικό Μεσαίωνα. Το περιοδικό *Εβδομάς* θεωρείται από τα πιο σοβαρά φιλολογικά και επιστημονικά μαζί ελληνικά περιοδικά και είχε δύο σταθμούς. Ο πρώτος με το Δ. Γρ. Καμπούρογλου, από το 1884 έως το 1886, ήταν ο πιο επιμελημένος και ο πιο

¹⁷⁴⁸ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σσ. 95 – 96.

¹⁷⁴⁹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 306.

¹⁷⁵⁰ Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, ό. π., σ. 96.

¹⁷⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 96 - 97.

¹⁷⁵² Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακωθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 111.

¹⁷⁵³ Στο ίδιο, σ. 115.

φιλολογικός. Επίσης ήταν η εποχή που είχε επιδράσει στην ελληνική πνευματική ζωή ο πατέρας της ελληνικής λαογραφίας Ν. Πολίτης και ο Καμπούρογλου υποστήριζε τα λαογραφικά στοιχεία, που παρείχε η ελληνική ζωή.¹⁷⁵⁴ Η μελέτη της ελληνικής λαογραφίας, που εγκαινίασε μερικά χρόνια πριν ο Νικόλαος Πολίτης, έγινε αιτία να φανερωθούν από τις στήλες του περιοδικού λαογραφικά κείμενα,¹⁷⁵⁵ όπως «Ο περιπλανώμενος Ιουδαίος» του Π. Καλογερόπουλου, «Ο δράκων του Αίνου» του Π. Πανά. Στις στήλες του περιοδικού μεταξύ των αρχαιολογικών, ιστορικών και γλωσσολογικών μελετών,¹⁷⁵⁶ με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο συγκαταλέγονται: «Χριστιανική αρχαιολογία. Η εν Χαλκίδι Βασιλική της αγίας Παρασκευής» του Γ. Λαμπάκη, «Το φρούριον της Χαλκίδος» του Χ. Τραπεζούντιου, «Ο Λάσκαρις» του Villemain, «Οι Chimbres της Κερκύρας» του Σ. Κ. Σ.. Εκτός από το επιστημονικό υλικό υπήρχε και η λεγόμενη «ελαφρά φιλολογία».¹⁷⁵⁷ Με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύεται το ιστορικό μυθιστόρημα «Δόξα και έρωας» του Hauff σε μετάφραση Α. Π. Κ. Στο περιοδικό του Καμπούρογλου, που βρίσκει θέση κάθε πνευματική πνευματική εκδήλωση,¹⁷⁵⁸ ο Αριστομένης Προβελέγγιος μεταφράζει απόσπασμα από το «Φάουστ» του Γκαίτε και ο Κ. Α. Χρηστομάνος δημοσιεύει «Βιβλιοκρισία. Οι Ναβαρραίοι εν Ελλάδα. Το καταλανικόν δουκάτον των Αθηνών κατά την εποχήν της επιδρομής αυτών υπό Αντωνίου Rubio Y Lluch».

Ο δεύτερος σταθμός με το Γιάννη Δαμβέργη, που ήταν πιο ανάλαφρος στην ύλη, επίσης αναδεικνύει το δυτικό Μεσαίωνα. Ο νέος διευθυντής, με τον εύθυμο χαρακτήρα του, έκανε προσπάθεια να ξεφύγει το περιοδικό από τη βαριά ατμόσφαιρα της επιστήμης και φρόντιζε τα δημοσιεύματα της *Εβδομάδος* να είναι ελαφρότερης μορφής, πιο ευχάριστα και να έχουν τη δροσερότητα της ηλικίας εκείνων που την έγραφαν και του κοινού που θα τους διάβαζε.¹⁷⁵⁹ Μεταξύ των ποιημάτων που δημοσιεύονται¹⁷⁶⁰ στο δυτικό Μεσαίωνα αναφέρεται: «Σχίλλερου. Ο κόμης του Αιμβούργου» (Μετάφρ. Νικόλαος Σπάθης). Στη φιλολογική και ιστορική ύλη¹⁷⁶¹ συμπεριλαμβάνονται: «Κοινωνικά εικόνες. Η γεροντοκόρη» του Κων. Φ. Σκόκου, «Η Θησιής του Βοκκακίου» (Το θεωρούμενον ως πρώτον τυπωθέν ελληνικόν βιβλίον) του Τρύφωνα Ε. Ευαγγελίδη, «Σελίδες εκ των αγώνων υπέρ της Γερμανικής ενότητος» του Ν. Καζάζη, «Η λειψανοθήκη του βασιλέως της Γαλλίας Ροβέρτου (Μεσαιωνικά ανέκδοτα)» του Ειρηναίου Κ. Ασώπιου, «Ο τελευταίος γόνος των δουκών του αρχιελάγους» του Ερνέστου Κούρτιου (Μετάφρ. Θεόδωρος Δαμαλάς), «Η Ανδραβίδα (Ιστορική σημείωσις)» του Β. Κ., «Ο ορνιθοπόλεμος επί Ενετοκρατίας εν Κρήτη (Ιστορική σελίς)» του Β. Ψιλάκη, «Το ανατολικόν ζήτημα» του Π. Καρολίδη. Στα λαογραφικά κείμενα με

¹⁷⁵⁴ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 301. Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 130 – 131.

¹⁷⁵⁵ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 120.

¹⁷⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 119.

¹⁷⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 119.

¹⁷⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 119.

¹⁷⁵⁹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 301. Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 131.

¹⁷⁶⁰ Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σ. 124.

¹⁷⁶¹ Στο ίδιο, σ. 125.

δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο συμπεριλαμβάνονται: «Το μυστηριώδες όπλον» από το γαλλικό κείμενο του Cattulle Mende's σε μετάφραση από το Μ. Μητσάκη, τον πιο συνειδητό και συνεπή εκπρόσωπο του ελληνικού νατουραλισμού,¹⁷⁶² «Που εύρηται η ευτυχία» (Κατά μετάφρασιν ***), η μεταφρασμένη από τα ιταλικά ιπποτική παράδοση «Εσπεριναί διηγήσεις. Η μαγική νήσος» από τον Παναγιώτη Πανά, «Η Μπεφάνα των Θεοφανείων (Δημώδης εν τη Δυτική Ευρώπη διήγησις)» του Επαμ. Αλεξάκη, «Ο ωραιότερος στολισμός της γυναικός (Σουηδική παράδοσις)» (Εκ του γαλλικού) (Μετάφρ. ***).

Κατά τα τελευταία έτη του αιώνα, στα οποία γίνεται πιο φανερή η στροφή από τον παρνασσιισμό στη συμβολιστική τεχνοτροπία, επίσης χρησιμοποιείται στα έντυπα ο δυτικός Μεσαίωνας ως θεματική πηγή. Το βραχύβιο περιοδικό του Κ. Χατζόπουλου *Η Τέχνη* (1898 – 99) ήταν το όργανο που γνωστοποιούσε τις νέες τάσεις.¹⁷⁶³ Οι συγγραφείς, αν και συμερίζονταν απόλυτα την εθνική ταπείνωση μετά από τον πόλεμο και την ήττα του 1897 και συμμετείχαν στην κατακραυγή, έμοιαζαν να διακατέχονται από πρωτόγνωρο ενθουσιασμό για τις νέες ανακαλύψεις της τέχνης. Το πρωτοποριακό περιοδικό *Η Τέχνη* διατύπωνε τις καινούργιες απόψεις και αποτελούσε φορέα των πιο τολμηρών ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών, σύγχρονων αγγλογερμανικών, σκανδιναβικών και ρωσικών.¹⁷⁶⁴ Οι συνεργάτες της *Τέχνης* και κυρίως ο Χατζόπουλος, ο Καμπύσης και ο Νιρβάνας, έκαναν στροφή προς την αγγλογερμανική, ρωσική και σκανδιναβική λογοτεχνία. Οι εκδότες της με τη στροφή αυτή προς τη λογοτεχνία του Βορρά, της Γερμανίας και της Γαλλίας θεωρούνταν οι πιο συνειδητοί συμβολιστές στην Ελλάδα. Αγωνίζονταν να μεταφέρουν νέες ιδέες από τις χώρες όπου κυριαρχούσαν στον πνευματικό χώρο τα ονόματα του Νίτσε, Ίψεν, Μπιέρνσον, Χάμσουν, Καρλάυλ, Γκαίτε. Παράλληλα την *Τέχνη* στήριξαν οι πεζογράφοι και στιχογράφοι, που ήταν φίλοι της δημοτικής.¹⁷⁶⁵ Στο πλαίσιο του γλωσσικού θέματος ο Π. Βεργωτής μεταφράζει στο περιοδικό απόσπασμα από την «Κόλαση» του Δάντη.

Τη γραμμή της *Τέχνης* συνέχισε λίγο αργότερα *Ο Διόνυσος* (1901 – 1902), με διευθυντές τον αδελφό του Χατζόπουλου Δημήτριο και το Γιάννη Καμπύση. Τα δύο περιοδικά ασκούσαν κριτική όχι μόνο προς τις παλαιές αξίες, αλλά και προς τις νεότερες καθιερωμένες, το ηθογραφικό διήγημα, το λαογραφισμό, τον Ψυχάρη. Επιδίωκαν να ξεπεράσουν το στενό εθνικό πλαίσιο και αναζητούσαν τους προσανατολισμούς τους στις ξένες λογοτεχνίες, κατά προτίμηση, όπως αναφέρθηκε, στην αγγλική και στη γερμανική, στη ρωσική και στη σκανδιναβική. *Ο Διόνυσος*, όπως και η *Τέχνη*, που ακολουθούσαν τη δημοτική, είχαν σκοπό να πλήξουν την αρχαιοπληξία και τη γαλλική επίδραση στα νεοελληνικά γράμματα.¹⁷⁶⁶ Το περιοδικό *Ο Διόνυσος* εκδόθηκε τέσσερα χρόνια ύστερα από την ταπεινωτική ήττα του 1897. Η έκδοση του περιοδικού εντάσσεται μέσα στο

¹⁷⁶² Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 380 – 381.

¹⁷⁶³ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223.

¹⁷⁶⁴ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 273 – 274. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σ. 413.

¹⁷⁶⁵ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 164. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 413 – 416. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 276. Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, ό. π., σ. 114.

¹⁷⁶⁶ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σ. 416. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 223. Απόστολου Σαχίνη, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 164.

κλίμα ανασυγκρότησης της χώρας. Η πορεία που ακολούθησε ήταν συνεπής με την προγραμματική θέση του να συμβάλλει στη νέα ανοδική πορεία του ελληνισμού. Αυτό ακριβώς εκφράζει και ο τίτλος του, που σηματοδοτεί την πίστη στην αναγέννηση της ζωής. Πρόκειται για συμβολισμό που έδωσε ο Νίτσε στη μορφή του Διονύσου: «δεν εγνώρισα συμβολισμόν υψηλότερον από αυτόν τον ελληνικόν συμβολισμόν, τον των διονυσιακών οργίων. Δι' αυτού το βαθύτατον ένστικτον της ζωής, το της ζωής του μέλλοντος, της αιωνίου ζωής εξεφράσθη διά θρησκευτικού τρόπου – αυτή η οδός της ζωής, η γένεσις, ως η ιερά οδός...».¹⁷⁶⁷ Στην προγραμματική προαναγγελία η θέση του Διονύσου ήταν «ότι θα γνωρίση εις τους εκλεκτούς αναγνώστας τα γνησιώτερα δημιουργήματα των μεγάλων πνευμάτων της ανθρωπότητος διά των μεταφράσεων».¹⁷⁶⁸ Ο Διόνυσος έκανε πράξη τον προγραμματικό σκοπό με δημοσιεύσεις όπως αυτή του Ιωάννη Ν. Γρυπάρη, που ήταν προσανατολισμένος στη γερμανική λογοτεχνία, και ο οποίος το 1902 μεταφράζει «Γκαίτε. Ο θάνατος του Ευφορίωνος (Απόσπασμα από τον δεύτερον Φάουστ). Στη μνήμη του Καμπύση». Επιπλέον ο κερκυραίος Κωνσταντίνος Θεοτόκης, πιστός στο ρεαλισμό,¹⁷⁶⁹ αντλώντας από το δυτικό μεσαιωνικό παρελθόν το 1902 στο περιοδικό *Ο Διόνυσος* και το 1904 στο περιοδικό *Νουμάς* δημοσιεύει το ιστορικό διήγημα «Κασώπη».

Το *Περιοδικόν μας*, το περιοδικό του Γεράσιμου Βώκου στον Πειραιά, υπήρξε από τα πρώτα εξειδικευμένα λογοτεχνικά περιοδικά που μετά από την *Τέχνη* (1898 – 1899) του Κ. Χατζόπουλου είχαν αρχίσει να έχουν μόνιμη παρουσία στην ιστορία των γραμμάτων μας. Δημοσίευε κυρίως λογοτεχνικές συνεργασίες και άρθρα σχετικά με τα γράμματα και τις τέχνες. Το περιοδικό αποτέλεσε χώρο φιλοξενίας για όσους είχαν να εκφράσουν κάποια διαφορετική από την ψυχαική άποψη.¹⁷⁷⁰ Στο περιοδικό αυτό με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο δημοσιεύεται σε μετάφραση Γ. Κ. (Γιάννη Α. Καμπύση) «Ο μύθος του βασιλιά Φρότε. (Από τη νέα Έδδα). Το τραγούδι κοντά στο μύλο».

Στην *Εθνική Αγωγή*, που εκδόθηκε από το Γ. Δροσίνη κατά την περίοδο 1898 – 1904, γίνεται επίσης χρήση του δυτικού Μεσαίωνα. Το περιοδικό διατύπωνε τη διάθεση εθνικής ανάτασης και αντίδρασης στην ταπεινωτική ήττα του 1897 και είχε ως σκοπό να συμβάλλει στην «εθνική αγωγή» του ελληνικού λαού, «ενισχύοντας τα ελληνικά ήθη και τας τιμίας παραδόσεις των πατέρων ημών εν τη οικογενεία», ώστε «βραδέως ίσως αλλ' ασφαλώς να καταστήσωμεν την Ελλάδα έθνος πολιτών κοινωνικώς και πολιτικώς πεφωτισμένων, έθνος εδραιούν την υπόστασιν αυτού όχι επί σαθρών υλικών βάσεων, αλλ' επί των γρανιτωδών υλικών βάθρων της ηθικής και πνευματικής υπεροχής». Η *Εθνική Αγωγή* υλοποίησε την προγραμματική θέση επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της σε θέματα εκπαίδευσης και δευτερευόντως σε θέματα λαογραφικά και ιστορικά. Προς το τέλος όμως της έκδοσής της περιορίζεται αποκλειστικά σε εκπαιδευτικά θέματα.¹⁷⁷¹ Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται το 1901 η μελέτη «Πόθεν το μεγαλείον της

¹⁷⁶⁷ Χ. Α. Καραόγλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 92.

¹⁷⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 93.

¹⁷⁶⁹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 259.

¹⁷⁷⁰ Χ. Α. Καραόγλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, ό. π., σσ. 53 - 57.

¹⁷⁷¹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, ό. π., σ. 303. Χ. Α. Καραόγλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, ό. π., σσ. 397 – 399.

Βενετίας (Υπό Καίσαρος Λομπρόζου κατά μετάφρασιν Χ. Αννίνου)» και το 1904 η μελέτη «Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω 1386 – 1864» από το Σ. Δε Βιάζη.

Στα *Παναθήναια*, που κυκλοφόρησαν στην Αθήνα στις αρχές του 20ού αιώνα και για δεκαπέντε έτη, από 15 Οκτωβρίου 1900 έως το Φεβρουάριο 1915, επίσης δημοσιεύονται κείμενα που αντλούν από το δυτικό Μεσαίωνα. Εκδότες και διευθυντές του περιοδικού υπήρξαν ο Κίμων Μιχαηλίδης και ο Γεώργιος Άγγ. Βλάχος. Η προαναγγελία της έκδοσης όριζε ευρύτατο ορίζοντα ενδιαφερόντων: «Χρονογραφία κοινωνική, καλλιτεχνική και πολιτική, Ποίησις, Θέατρον, Μυθιστόρημα, Διήγημα, Αρχαιολογία και Ιστορία, Ψυχολογία, Κριτική και Βιβλιογραφία, Μελέται επί της καλλιτεχνικής παραγωγής της Ελλάδος και των άλλων χωρών θα παρελαύνουν εις τας στήλας των *Παναθηναίων*». Και όντως τα *Παναθήναια* ανταποκρίθηκαν στον αρχικό σχεδιασμό. Περιείχαν ανεξάντλητο θησαυρό σε πληροφορίες και σχόλια γύρω από τη θεατρική, την εκδοτική, τη μουσική και την υπόλοιπη πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση της επικαιρότητας.¹⁷⁷² Τα *Παναθήναια* ακολούθησαν τη «μέση οδό» στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς και σε άλλα ζητήματα του πνευματικού κόσμου.¹⁷⁷³ Στις σελίδες του περιοδικού οι μελέτες που δημοσιεύονται αντλώντας από την εποχή του δυτικού Μεσαίωνα είναι: «Επιστολή εκ Νεαπόλεως. Η ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά γράμματα εν Ιταλία» του Gulielmo Felice Damiani, «Αι Απόκρεω εν Επτανήσω» του Μαρίνου Σιγούρου, «Το κολλέγιον της Οξφόρδης» του Πέτρου Ζ. Δημοσιεύθηκαν επίσης στο περιοδικό αρκετές μεταφράσεις από την ξένη λογοτεχνία,¹⁷⁷⁴ όπως: Του Δάντη Αλιγιέρη από τους Μ. Μαλακάση, Γεώργιο Καλοσγούρο και Γεώργιο Σ. Ζουφρέ. Των παραμυθιών του Ζαν Μωρεά (Jean Moreas) ή Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου από τον Παύλο Νιρβάνα και το Μ. Μαλακάση. Της γερμανικής παράδοσης «Το παιχνίδι των γιγάντων» του Α. De Chamisso και του βίου της «Ιωάννας Δ' Αρκ» του Ανατόλ Φρανς από τον Χρ. Θεμ. Δαραλέξη. Της ιστορίας του «Τριστάνου και της Ιζόλδης» του Joseph Bedier από τον Α. Κ. Του διηγήματος «Ζουλιέττα και Ρωμαίος» του Lougi da Porto από τον Κ. Μ., προφανώς από τον ίδιο τον εκδότη, τον Κίμωνα Μιχαηλίδη.

Ανάμεσα στα ιστορικά άρθρα του περιοδικού με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο,¹⁷⁷⁵ συγκαταλέγονται: «Οι Αλμουγάβαροι» του Κωνσταντίνου Μακρή, «Γουσταύος Σλουμπερζέ», απόσπασμα «Από τα «Χρονικά του Μορέως» και ομιλία σχετικά με τη φραγκική αρχιτεκτονική στο Μυστρά του Αδαμάντιου Αδαμαντίου, «Νικόλαος Μακιαβέλλης και τα έργα αυτού» του Γ. Ε. Μαυρογιάννη, «Περί των Αλβανών εις την Ελλάδα» του Λαμπρινίδη Μιχαήλ, «Αρχαιολογούντες και παραρχαιολογούντες Ενετοί εν Κρήτη» του Στέφανου Α. Ξανθουδίδη, «Τολστόι και Δάντης» του Ιω. Α. Γκίκα, «Εκ της ενετοκρατουμένης Κρήτης. Οι άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι» του Στέφανου Α. Ξανθουδίδη. Δημοσιεύονται επίσης κείμενα σχετικά με τη λογοτεχνία, όχι μόνο της επικαιρότητας, αλλά και των παλαιότερων περιόδων της ιστορίας.¹⁷⁷⁶ Με δυτικό μεσαιωνικό περιεχόμενο αναφέρονται οι δημοσιεύσεις: «Φιλολογική ζωή. Οι ερωτικοί Μυθογράφοι της Ιταλίας (XIV, XV και XVI αιών)» από τον Παύλο Νιρβάνα και «Εκ της εν Κρήτη ενετοκρατίας. Ο ποιητής Σαχλίκης και οι δικηγόροι Κρήτης προ πέντε

¹⁷⁷² Χ. Α. Καραόγλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, ό. π., σ. 62.

¹⁷⁷³ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σ. 413.

¹⁷⁷⁴ Χ. Α. Καραόγλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, ό. π., σ. 63.

¹⁷⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 67.

¹⁷⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 62.

αιώνων» από το Στέφανο Α. Ξανθουδίδη. Στις αξιομνημόνευτες ταξιδιωτικές περιγραφές πόλεων, περιοχών ή χωρών¹⁷⁷⁷ ανήκει η ανακοίνωση άρθρου του Ουίλλιαμ Μίλλερ στον *Πρωινό Ταχυδρόμο* του Λονδίνου για τη φραγκοκρατούμενη Γλαρέντζα.

Ο *Νουμάς*, το περιοδικό του Δημ. Ταγκόπουλου, με τον αναγεννητικό και προοδευτικό ρόλο στα γλωσσικά και εκπαιδευτικά πράγματα, που αποτέλεσε το σημαιοφόρο των ψυχαριστών και των νέων πολιτικών ιδεών¹⁷⁷⁸ τιμά τη δυτική μεσαιωνική εποχή. Ο Ψυχάρης, του οποίου η συμβολή στην επικράτηση της δημοτικής γλώσσας ήταν καθοριστική¹⁷⁷⁹ το 1912 δημοσιεύει την παράδοση «Η φοράδα του Ρολάντου». Ο Πάλλης και ο Εφταλιώτης, που ενστερνίζονται τη διδασκαλία του Ψυχάρη με συνέπεια και με φανατισμό¹⁷⁸⁰ και θεωρούνται οι πιο ορθόδοξοι «ψυχαρικοί» λογοτέχνες,¹⁷⁸¹ αντλούν από το δυτικό Μεσαίωνα. Ο Πάλλης δημοσιεύει μετάφραση του Δάντη το 1906, ενώ το 1908 ο Αργύρης Εφταλιώτης δημοσιεύει σε γλώσσα δημοτική τα «Ιστορικά ξεγυμνώματα. Σημάδια ζωής». Μετάφραση του Δάντη επίσης δημοσιεύει στο περιοδικό το 1905 ο Καλοσγούρος. Μεταφράσεις από το έργο του Πετράρχη δημοσιεύουν το 1910 και το 1912 ο Σπύρος Βαρότσης και ο γιατρός Δημ. Μεταλλινός, ενώ ο Κ. Χατζόπουλος δημοσιεύει από το 1904 έως το 1910 μεταφράσεις από το έργο του Γκαίτε για το Φάουστ. Επίσης το 1905 δημοσιεύεται το δανιμαρκέζικο δημοτικό τραγούδι με τίτλο «Ξένη φιλολογία. Χαμφπούρ και Σίνη» σε μετάφραση Ηλ. Β.

Η *Ελληνική Επιθεώρησης* επίσης τιμά το δυτικό Μεσαίωνα. Αποτελεί μοναδική περίπτωση ελληνικού λογοτεχνικού περιοδικού που εκδόθηκε από το 1907 έως το 1941 ανελλιπώς κάθε μήνα από εκδότρια γυναίκα, την Ευγενία Ζωγράφου. Είχε το χαρακτήρα της γενικής επιθεώρησης και επιδίωκε να είναι ο «στυλοβάτης της ηθικής, ο υποστηρικτής της αληθούς αξίας, ο πρόμαχος του δικαίου». Πολυσέλιδο και καλοτυπωμένο περιοδικό, σε καλό χαρτί (έως το 1917), ενδιαφερόταν για κοινωνικά ζητήματα, ιδίως για τη ζωή και τη θέση της γυναίκας, για πολιτικά και οικονομικά θέματα και ήταν πλούσιο σε σχόλια και ειδήσεις από την πνευματική και την καλλιτεχνική επικαιρότητα. Επίσης κατά τη διάρκεια των πολέμων δημοσίευε πολλές σχετικές ειδήσεις και άρθρα.¹⁷⁸² Το 1913, στο πλαίσιο των Βαλκανικών πολέμων, ο Θεόδωρος Βελλιανίτης δημοσιεύει «Το τέλος μιας Σταυροφορίας» κάνοντας αναφορά στο Βαγιαζήτ και τους Τούρκους.

Στην ιστορία του σμυρναϊκού περιοδικού τύπου και γενικότερα των περιοδικών της Ελλάδας το δεκαπενθήμερο εικονογραφημένο περιοδικό *Κόσμος*, που κατέχει ξεχωριστή θέση, επίσης αντλεί και από το δυτικό Μεσαίωνα. Το περιοδικό κυκλοφόρησε στις 15 Δεκεμβρίου 1908 με διευθυντές και ιδιοκτήτες τους Μιχαήλ και Νίκο Νικολαΐδη και τον Ευάγγελο Παντελΐδη. Το 1910 μόνοι ιδιοκτήτες και διευθυντές έμειναν οι Νικολαΐδη (πατέρας και γιος). Τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Τύπος» που είχε ιδρύσει το 1870 ο Μιχαήλ Νικολαΐδης και που ήταν από τα σπουδαιότερα της Ανατολής. Ο *Κόσμος*

¹⁷⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 67.

¹⁷⁷⁸ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α', ό. π., σσ. 418 - 421.

¹⁷⁷⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 358 - 359. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 189, 209 - 210. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σσ. 257 - 258.

¹⁷⁸⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 361. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 269.

¹⁷⁸¹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 210.

¹⁷⁸² Χ. Α. Καράογλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 - 1940)*, τόμ. πρώτος, ό. π., σσ. 155 - 163.

δημοσιευόταν έως το 1916, όταν μετατράπηκε σε καθημερινή εφημερίδα. Δημοσίευε φιλολογική ύλη, θεατρική ανασκόπηση, βιβλιογραφία, ευθυμογραφήματα και αθλητική σελίδα.¹⁷⁸³ Στο Μεσαίωνα αναφέρονται η ιστορική μελέτη του Ιωάννη Α. Παπαδόπουλου «Ιστορικοί σελίδες. Η μετά την υπό των Λατίνων άλωση της Κ/πόλεως επελθούσα αναγέννησις του ελληνισμού» και η μετάφραση της Έλλης Σολωμονίδου από τα γαλλικά «Αι απεργίαι».

Ο *Καλλιτέχνης*, το εικονογραφημένο περιοδικό του Γερ. Βώκου στην Αθήνα, που εκδόθηκε από τον Απρίλιο 1910 έως το Σεπτέμβριο 1912 και υπήρξε από τα πιο σπουδαία εικαστικά και λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής, αντλεί και από τη Δύση. Θέματα γλώσσας και εκπαίδευσης δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα το περιοδικό, ενώ οι γλωσσικές απόψεις του Βώκου ήταν μετριοπαθείς. Ο *Καλλιτέχνης* ξεκίνησε την έκδοσή του με πολιτική πράξη: ο εκδότης ζήτησε και δημοσίευσε τη γνώμη γνωστών λογοτεχνών, καλλιτεχνών κτλ. για το κίνημα της 15^{ης} Αυγούστου 1909 στο Γουδί. Γενικά, η πολιτική ζωή του τόπου βρισκόταν μέσα στο οπτικό πεδίο του περιοδικού, που παρουσιαζόταν φιλοβενιζελικό και φιλοσοσιαλιστικό.¹⁷⁸⁴ Στο πνεύμα αυτό βρίσκεται και το ανυπόγραφο άρθρο που αντλεί από το δυτικό Μεσαίωνα «Οι μεγάλοι πολιτικοί άνδρες και συγγραφείς. Νικόλαος Μακιαβέλλης».

Τα έντυπα λοιπόν, από τα οποία αντλήθηκε το μεσαιωνικό υλικό και οι διανοητικές εκδηλώσεις των ανθρώπων που συνεργάστηκαν σε αυτά μεταφέρουν στη χώρα μας τις τάσεις που επικρατούν αντίστοιχα στην Ευρώπη. Οι μεσαιωνικές δημοσιεύσεις, που, όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, αντανακλούν την κοινωνικο – οικονομική, πολιτική και πνευματική εικόνα της εποχής του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20ού, είναι απόρροια του τρόπου γενικά της ζωής και της μόρφωσης των συγγραφέων που τις γράφουν και των εκδοτών που τις συμπεριλαμβάνουν στις στήλες των εντύπων. Οι άνθρωποι αυτοί, φορείς κύρια των εξωτερικών επιδράσεων, προσπαθούν να μεταγγίσουν στο αναγνωστικό κοινό τις νέες ιδέες, τα νέα ρεύματα της εποχής και τον τρόπο ζωής που αναπτύσσεται στην Ευρώπη την αντίστοιχη χρονική περίοδο μέσα από τη χρήση του δυτικού Μεσαίωνα. Επιθυμούν να μεταφέρουν στην Ελλάδα τη φιλολογική κίνηση της Δύσης, αλλά και την πρόοδό της σε άλλους τομείς, όπως υλικό, πολιτικό, κοινωνικό, να γίνουν συντελεστές της νέας υλικής, κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής προόδου στην πατρίδα τους. Οι ανάγκες όμως που εκφράζονται μέσα από τη διανοητική κίνηση και τη στροφή προς τη Δύση είναι σύμφωνες και με την πρόοδο του έθνους. Η στροφή αυτή αντανακλά παράλληλα το χαρακτήρα της Ελλάδας που είχε προκύψει από την επανάσταση, με περιορισμένα όρια και με ταραγμένη πολιτική κατάσταση.¹⁷⁸⁵ Μέσα από τις εμπνευσμένες από το δυτικό Μεσαίωνα δημοσιεύσεις η σκέψη και η προσοχή των ελλήνων λογίων της εποχής στρέφεται στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος που εκτείνεται έως την Όθρη και αφήνει έξω ζωτικούς χώρους του ελληνισμού, όπως τη Θεσσαλία, τη Β. Ελλάδα, τα νησιά,¹⁷⁸⁶ σε συνάφεια με τη Μεγάλη

¹⁷⁸³ Χρήστος Σολωμονίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 – 1922)*, ό. π., σσ. 324 – 326.

¹⁷⁸⁴ Χ. Α. Καράογλου (Ερευν. ομάδα. Εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, ό. π., σσ. 184 – 192.

¹⁷⁸⁵ Δημήτρης Κ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυνθιά, Ραμπαγάς)*, ό. π., σσ. 7 - 8.

¹⁷⁸⁶ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 168.

Ιδέα και τον αλύτρωτο ελληνισμό¹⁷⁸⁷ και με άμεσες συνέπειες την εμπλοκή της χώρας στην απόπειρα επίλυσης του ανατολικού ζητήματος.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁷ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 186.

¹⁷⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 187.

Επίλογος

Οι λόγιοι με βάση τις δημοσιεύσεις που αναφέρθηκαν κάνουν αισθητή την κατάσταση που σφραγίζει το βίο του νεοελληνικού κράτους σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}. Κινούμενοι μέσω του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα και με διαμετρικά αντίθετες θέσεις μεταξύ τους σε κάποιες περιπτώσεις για το ίδιο θέμα, αποτυπώνουν στα έντυπα της εποχής την εικόνα της, την πνευματική, την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτική. Προβάλλουν τα πιστεύω της ελληνικής κοινωνίας, τις αναζητήσεις της και τους στόχους της.

Το κοινό συμπέρασμα που προκύπτει από όλα τα κεφάλαια είναι ότι η νεοσύστατη ελληνική κοινωνία, ως προς την κρατική μορφή της τουλάχιστον, έχει ανάγκη από αρχές και πρότυπα εντελώς διαφορετικά από αυτά της οθωμανικής εποχής, που θα την αναδείξουν σε αυτοδύναμη και ισότιμη εθνότητα ανάμεσα στις άλλες της εποχής, ικανή να επεκτείνει την επιρροή της. Ο ιδεολογικός εναρμονισμός της ελληνικής κοινωνίας με την ευρωπαϊκή αποτελεί βασικό στόχο των λογίων και ουσιαστικό αίτημα για την αυτοσυνείδηση και τον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής κοινωνίας. Η εναρμόνιση της ελληνικής οικονομίας, δικαιοσύνης, πολιτικής και πνευματικής ζωής με την τροχιά της Δυτικής Ευρώπης, η άνοδος του αστισμού και η κοινωνική ενσωμάτωση των λαϊκών μαζών και των γυναικών αποτελούν βασικές θέσεις τους. Οι λόγιοι με τις δημοσιεύσεις από τη μεσαιωνική Δύση τονίζουν το χαρακτήρα του νέου ελληνικού κράτους που αναδύθηκε από την επανάσταση, με περιορισμένα όρια, με ταραγμένη πολιτική κατάσταση, με στάσεις και αλληλοσπαραγμούς. Προσπαθούν να δομήσουν την υπόσταση της χώρας μας, που προερχόταν από την ανατολική ιστορία, μέσα από την πολιτισμική σύμμεξη με τη Δυτική Ευρώπη και να διαμορφώσουν την εθνική συνείδηση αυτής ως γέννημα και δημιουργήμα της αναγεννημένης από το ελληνικό πνεύμα Ευρώπης, που έχει ως προορισμό τη διεύρυνση των συνόρων και την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Οι λόγιοι που επιδίδονται με τον τρόπο αυτό στη διεκδίκηση της Ανατολής ως απαραίτητη προϋπόθεση της εθνικής ολοκλήρωσης τονίζουν τη διαχρονική και τη συγχρονική ενότητα του ελληνισμού. Έτσι από το ένα μέρος διεκδικούν την αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας, που είχε κλονισθεί με τη θεωρία του Φαλλμεράνερ, τη διαχρονική παρουσία του ελληνικού έθνους στον ελληνικό χώρο, και από το άλλο μέρος την ενότητα στο χώρο, που εκφράζεται ως αίτημα ενσωμάτωσης των αλύτρωτων ελληνικών περιοχών στον εθνικό κορμό.

Σε εποχή λοιπόν που οι εθνικές διεκδικήσεις κορυφώνονται σε ολόκληρη την Ευρώπη, μέσα στο γενικότερο κλίμα του διαχωρισμού και της χειραφέτησης των εθνοτήτων προτείνεται από τους λογίους και τις δυτικότροπες δημοσιεύσεις τους η συνολική διαδικασία χειραφέτησης του ελληνικού κράτους – έθνους, η αναζήτηση δηλ. διόδων για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού υποδείγματος ανάπτυξης παράλληλα με τις εκφάνσεις της υπαρξιακής αγωνίας για εθνική ολοκλήρωση. Με ορμητήριο το αίτημα της διεύρυνσης της αστικής ευρωπαϊκής ιδεολογίας αναπαράγεται η ιδεολογία του ελληνισμού με νέα μορφή, αυτής κατά τα δυτικά πρότυπα, και η «εκπολιτιστική αποστολή» που έχουν οι Έλληνες με την εισαγωγή στην Ανατολή των ευρωπαϊκών πολιτιστικών αξιών, που αποτελούν συνέχεια και ολοκλήρωση του αρχαίου πολιτισμού. Έτσι όχι μόνο αναζητούν στον ευρωπαϊκό πολιτισμό τις ρίζες του ελληνισμού, αλλά παράλληλα διεκδικούν να μεταφέρουν στην Ανατολή την πολιτισμική ακτινοβολία του,

θεμελιώνοντας μέσα στο χώρο των ελληνικών προβληματισμών το τρίσημο σχήμα: Δύση
– Ελλάδα – Ανατολή.

Πηγές Πρωτογενούς Υλικού¹⁷⁸⁹

Αθήναιον (1872 - 1882, Αθήνα).

1. Π. Λάμπρος, «Ανέκδοτα νομίσματα κοπέντα εν Πέραν υπό της αυτόθι αποικίας των Γενουηγσίων», τόμ. 1 (1872), σσ. 113 – 122.
 2. Αωνύμου, «Ανέκδοτος επιστολή του αυτοκράτορος Ιωάννου δούκα Βατάτση προς τον πάπαν Γρηγόριον ανευρεθείσα εν Πάτμω υπό Ι. Σακελλίωνος», τόμ. 1 (1872), σσ. 369 – 378.
 3. Δάντης Αλιγιέρης, «Δάντου Αλιγιέρου της Θείας Κωμωδίας αποσπάσματα». (Μτφρ. Γ. Ε. Αντωνιάδης), τόμ. 3 (1874), σσ. 566 – 594.
 4. Θεοδόσιος Β. Βενιζέλος, «Περί της αιτίας της υπό των Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως», τόμ. 7 (1878), σσ. 425 – 448, τόμ. 8, 1879, σσ. 67 – 96.
 5. Σταμάτιος Δ. Βάλβης, «Περί τριών στίχων του Δάντου», τόμ. 9 (1880), σσ. 209 – 231.
- Ακρόπολις Φιλολογική* (1888 – 89, Αθήνα).

1. Φρ., «Ιστορικά εν Ιβρέα της Ιταλίας Απόκρεω», αρ. 3, Κυρ. 14 Φεβ. 1888, σσ. 39 – 40.

Ανθολογία των Κοινοφελών Γνώσεων (Αύγουστος 1836 – Δεκέμβριος 1838, Αθήνα).

1. Αωνύμου, «Αρχιτεκτονική. Ο κεκλιμένος πύργος της Πίσας», τόμ. Α2 1837, σσ. 106 – 107.

Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων (1837 – 1844, Σμύρνη).

1. Αωνύμου, «Χριστιανοί του δεκάτου αιώνας». (Φλεύριος, κατά την μετάφρασιν Ευαγγέλου Μεξικού), τόμ. 1, αρ. 1, Ιαν. 1837, σσ. 13 – 14.
2. Αωνύμου, «Ιστορία του μεταξίου», τόμ. 1, αρ. 4, 1 Απρ. 1837, σσ. 6 – 54.
3. Αωνύμου, «Ο αδάμας», τόμ. 1, αρ. 7, 1 Ιουλ. 1837, σσ. 100 – 101.
4. Αωνύμου, «Φραγκίσκος Πετράρχης», τόμ. 1, αρ. 7, 1 Ιουλ. 1837, σσ. 108 – 109.
5. Κούμας, «Οι ψωμοζήται μοναχοί», τόμ. 1, αρ. 8, 1 Αυγ. 1837, σσ. 125 – 126.
6. Αωνύμου, «Η πόλις Βιέννα», τόμ. 2, αρ. 19, 1 Ιουλ. 1838, σσ. 101 – 103.
7. Αωνύμου, «Η πόλις Αμστελόδαμον», τόμ. 2, αρ. 21, 1 Σεπτ. 1838, σσ. 129 – 131.
8. Αωνύμου, «Τα υπόγεια κοιμητήρια των Παρισίων», τόμ. 3, αρ. 33, 1 Σεπτ. 1839, 1 Σεπτ. 1839, σσ. 134 – 135.
9. Αωνύμου, «Η Ευρώπη κατά το διάστημα του Μεσαιώνος», τόμ. 3, αρ. 34, 1 Οκτ. 1839, σ. 148.
10. Αωνύμου, «Ο Λοδοβίκος Κόρναρος», τόμ. 3, αρ. 34, 1 Οκτ. 1839, σσ. 150 – 151.
11. Αωνύμου, «Το Μαύρον Θανατικόν, ήτοι ο λοιμός της δεκάτης τετάρτης εκατονταετηρίδος», τόμ. 4, αρ. 42, 1 Ιουν. 1840, σσ. 89 – 91.
12. Αωνύμου, «Η πόλις Γένοβα», τόμ. 4, αρ. 46, Οκτ. 1840, σσ. 146 – 148.
13. Αωνύμου, «Τρίχες και όνυχες των νεκρών», τόμ. 4, αρ. 46, Οκτ. 1840, σ. 148.
14. Αωνύμου, «Λουδοβίκος ΙΑ΄», τόμ. 4, αρ. 46, Οκτ. 1840, σ. 154.
15. Αωνύμου, «Η χορομανία», τόμ. 5, αρ. 50, 1 Φεβ. 1841, σσ. 30 – 31, αρ. 52, 1 Απρ. 1841, σσ. 62 – 64.
16. Αωνύμου, «Ιστορία της Χίου κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. 5, αρ. 51 – 52, 1 Μαρτ. – 1 Απρ. 1841, σσ. 37 – 39, 53 – 57.
17. Αωνύμου, «Κάρολος ο πέμπτος, αυτοκράτωρ της Γερμανίας», τόμ. 5, αρ. 59, 1 Νοε. 1841, σσ. 165 – 166.

¹⁷⁸⁹ Οι τίτλοι των δημοσιεύσεων διατηρούνται με τη μορφή της γλώσσας που ανευρίσκονται στα έντυπα.

18. Αωνύμου, «Η πόλις Βενετία», τόμ. 6, αρ. 62, Φεβ. 1842, σσ. 17 – 20.
 19. Αωνύμου, «Περί των υποκεκρυμμένων Ιουδαίων της Ισπανίας», τόμ. 7, αρ. 83, Νοε. 1843, σσ. 168 – 170.
 20. Αωνύμου, «Εμπόριον των Ελλήνων περί τας αρχάς της ογδόης από Χρ. εκατονταετηρίδος», τόμ. 8, αρ. 90, Ιούν. 1844, σσ. 94 – 96.

Αρμονία (1895 – 1902, Αθήνα).

1. Πολύκαρπος Βεντούρας, «Οι Φραγκισκανοί εν Σμύρνη. Ιστορικά γεγονότα αρυσθέντα εκ των αρχείων των εν Σμύρνη Φραγκισκανών πατέρων», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 24 – 28, 1 Δεκ. 1895 – 1 Ιαν. 1896, σσ. 186 – 187, 196 – 197, 204, 212 – 214, 219 – 220.
 2. Αωνύμου, «Οθνεΐαι ρυπαρότητες. Ο μύθος περί της Παπίσσης Ιωάννας», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 26, 10 Δεκ. 1895, σσ. 202 – 203.
 3. Αωνύμου, «Ο γάμος του δουκός της Βενετίας μετά της Αδριατικής θαλάσσης», τόμ. Δ΄, έτος Δ΄, αρ. 14, 22 Ιουλ. 1898, σσ. 111 – 112.

Αρμονία (1900 – 1902, Αθήνα).

1. Αντώνιο Ρούβιο Λιουκ, «Ο πολιτισμός και η γλώσσα των Καταλανών εν Ελλάδι κατά την ΙΔ΄ εκατονταετηρίδα» (Μετάφρασις εκ της Καστιλιανής υπό Γεωργίου Ν. Μαυράκη), τόμ. Α΄ (1900), σσ. 273 – 288, 337 – 346.
 2. Ιωάννης Σ. Ε. Κεφαλάς, «Οι Νορμανδοί εν Κερκύρα (1081 – 1267)», τόμ. Α΄ (1900), σσ. 613 – 622.
 3. Ι. Περβάνογλους, «Η Χίος υπό τους Ιουστινιάνους», τόμ. Β΄ (1901), σσ. 64 – 76.
 4. Π. Καρολίδης, «Περί του ελληνικού κοινοβίου της Κρυπτοφέρρης (Crypta ferrata. Grotta ferrata), τόμ. Β΄, 1901, σσ. 241 – 257.
 5. Αντ. Μηλιαράκης, «Ερμηνεία της παροιμίας “Όποιος έχει πολύ πιπέρι βάζει και ’ς τα λάχανα”», τόμ. Β΄ (1901), σσ. 369 – 382.
 6. Αδαμάντιος Αδαμαντίου, «Gustave Schlumberger. Expedition des “Almugavares” Ou routiers Catalans en Orient (avec une parte), p.392. Librairie Plon. Paris 1902», τόμ. Γ΄ (1902), σσ. 267 – 269.
 7. Ιωάννης Σ. Ε. Κεφαλάς, «Η δημοκρατία του Αγίου Μαρίνου», τόμ. Γ΄ (1902), σσ. 353 – 360.

Αρμονία (1900 – 1902, Περίοδος Β΄, Αθήνα).

1. Αωνύμου, «Ο μύθος της Παπίσσης Ιωάννας», τόμ. 1, αρ. 6, Ιούν. 1900, σσ. 1 – 2.

Αρμονία (1903 – 1912, Περίοδος Γ΄, Αθήνα).

1. Αρσένιος Πελλεγρίνης, «Η εν Κρυπτοφέρρη μονή και η ένωσις των εκκλησιών». (Πραγματεΐα αναγνωσθεΐσα εν τω Βατικανώ ενώπιον της Αυτού Αγιότητος του Πάπα Πίου Γ΄ παρά του αιδεσιμωτάτου Αρσενίου Πελλεγρίνη, μοναχού του τάγματος του Αγ. Βασιλείου, ηγουμένου της μονής Κρυπτοφέρρης). (Μτφρ. Αρσένιος Πελλεγρίνης), τόμ. 2, έτος Β΄, αρ. 4, 15 Φεβ. 1904, σσ. 26 – 31, αρ. 5 – 6, 1 – 15 Μαρτ. 1904, σσ. 36 – 40, 43 – 48.
 2. Καρολίδης, «Η εν Ιταλία ελληνική μονή της Κρυπτοφέρρης», τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 3 – 6, 1 Φεβ. – 15 Μαρτ. 1905, σσ. 35 – 40, 54 – 58, 73 – 76, 86 – 88.
 3. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Ιστορικόν σημείωμα. Λατινοεπίσκοποι Κεφαλληνίας – Ζακύνθου», τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 5 – 9, 1 Μαρτ. – 1 Μαΐ. 1905, σσ. 68 – 71, 88 – 92, 103 – 107, 122 – 125, 139 – 144.
 4. Alfonse Lamartine, «Μια ιστορική σελίς. Εκταφή βασιλέων», τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 7, 1 Απρ. 1905, σσ. 97 – 100.

5. Σπ. Δε Βιάζης, «Σημειώματα περί των δυτικών εκκλησιών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων Επτανήσου», τόμ. 3, αρ. 11, 1 Ιουν. 1905, σσ. 164 – 167, αρ. 13 – 18, 1 Ιουλ. – 15 Σεπτ. 1905, σσ. 203 – 207, 217 – 218, 235 – 236, 246 – 249, 269 – 270, 278 – 279, αρ. 22, 15 Νοε. 1905, σσ. 348 – 350. Τόμ. 4, έτος Δ΄, αρ. 1 – 2 έως 3, 15 Ιαν. – 1 Φεβ. 1906 σσ. 12 – 15, 28 – 30, αρ. 9 - 18, 5 Μαΐ. - 4 Νοε. 1906, σσ. 120 – 125, 136 – 139, 151 – 153, 168 – 171, 182 – 185, 201 – 204, 218 – 221, 232 – 235, 246 – 250, 267 – 269. Τόμ. 5, έτος Ε΄, αρ. 1, 14 Ιαν. 1907, σσ. 11 – 14, αρ. 5 – 6, 30 Μαρτ. - 16 Απρ. 1907, σσ. 71 – 73, 88 – 90, αρ. 8, 29 Μαΐ. 1907, σσ. 124 – 126, αρ. 11, 29 Ιουλ. 1907, σσ. 172 – 175, αρ. 13 – 14, 5 - 26 Σεπτ. 1907, σσ. 201 – 204, 220 – 222. Τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 1 – 3, 1 Ιαν. – 10 Φεβ. 1908, σσ. 9 – 12, 25 – 28, 43 – 44, αρ. 8, 16 Μαΐ. 1908, σσ. 122 – 125, αρ. 10, 12 Ιουν. 1908, σσ. 139 – 144, αρ. 10 – 11, 24 Ιουν. – 15 Ιουλ. 1908, σσ. 158 – 160, 168 – 172, αρ. 14, 20 Σεπτ. 1908, σσ. 221 – 222, αρ. 16, 2 Νοε. 1908, σσ. 251 – 254. Τόμ. 7 – 8, έτος Ζ΄ και Η΄, αρ. 2 - 3, 31 Ιαν. - 18 Φεβ. 1909, σσ. 26 – 28, 42 – 45.
6. Μαρίνος Σιγούρος, «Ιστορικάί σημειώσεις περί των δυτικών οικογενειών εν Επτανήσω», τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 18 - 21, 15 Σεπτ. – 1 Νοε. 1905, σσ. 275 – 278, 298 – 300, 315 – 318, 335 – 336.
7. Αιμίλιος Κυρηναίος, «Η εκκλησία της Ανατολής και η εκκλησία της Δύσεως», τόμ. 4, έτος Δ΄, αρ. 18 - 20, 4 Νοε. - 25 Δεκ. 1906, σσ. 262 – 265, 281 – 285, 289 – 293. Τόμ. 5, έτος Ε΄, αρ. 1, 14 Ιαν. 1907, σσ. 8 – 11, αρ. 4, 8 Μαρτ. 1907, σσ. 63 – 64, αρ. 6 - 10, 16 Απρ. - 5 Ιουλ. 1907, σσ. 85 – 88, 100 – 103, 113 – 116, 133 – 136, 145 – 148, αρ. 15, 14 Οκτ. 1907, σσ. 226 – 229, αρ. 18, 12 Δεκ. 1907, σσ. 275 – 279. Τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 3, 10 Φεβ. 1908, σσ. 33 – 37, αρ. 5, 19 Μαρτ. 1908, σσ. 65 – 69, αρ. 8, 16 Μαΐ. 1908, σσ. 113 – 117, αρ. 10, 24 Ιουν. 1908, σσ. 145 – 149, αρ. 13, 31 Αυγ. 1908, σσ. 198 – 201, αρ. 15, 12 Οκτ. 1908, σσ. 225 – 228, αρ. 18, 23 Δεκ. 1908, σσ. 281 – 284. Τόμ. 7, έτος Ζ΄ - Η΄, αρ. 1, 15 Ιαν. 1909, σσ. 2 – 6, αρ. 4, 12 Μαρτ. 1909, σσ. 52 – 56, αρ. 10, 15 Ιουλ. 1909, σσ. 145 – 149, αρ. 12, 10 Σεπτ. 1909, σσ. 177 – 179.
8. Σταμάτιος Δ. Βάλβης, «Βησσαρίωνος καρδινάλιου επιστολή εις Κωνσταντίνον δεσπότην τον Παλαιολόγον», τόμ. 4, έτος Δ΄, αρ. 18 – 19, 4 Νοε. - 27 Νοε. 1906, σσ. 257 – 262, 276 – 280, αρ. 21, 25 Δεκ. 1906, σσ. 293 – 296.
9. Αιμίλιος Κυρηναίος, «Περί των αιτίων του ανατολικού σχίσματος», τόμ. 3, έτος Γ΄, αρ. 14 - 15, 15 Ιουλ. - 1 Αυγ. 1905, σσ. 209 – 213, 225 – 227, αρ. 17, 1 Σεπτ. 1905, σσ. 259 – 262, αρ. 19, 1 Οκτ. 1905, σσ. 289 – 292, αρ. 21, 1 Νοε. 1905, σσ. 321 – 324, αρ. 23 - 24, 1 - 15 Δεκ. 1905, σσ. 353 – 356, 369 – 372. Τόμ. 4, έτος Δ΄, αρ. 3 - 5, 1 Φεβ. - 1 Μαρτ. 1906, σσ. 22 – 24, 39 – 42, 54 – 56.
10. Σταμάτιος Δ. Βάλβης, «Παρατηρήσεις εις την προς Κωνσταντίνον δεσπότην τον Παλαιολόγον επιστολήν του έλληνος καρδινάλιου Βησσαρίωνος», τόμ. 5, έτος Ε΄, αρ. 1 – 5, 14 Ιαν. – 30 Μαρτ. 1907, σσ. 1 - 6, 25 – 30, 36 – 38, 59 – 62, 68 – 71, αρ. 7 - 18, 7 Μαΐ. - 12 Δεκ. 1907, σσ. 103 – 106, 119 – 122, 129 – 133, 148 – 152, 162 – 165, 181 – 184, 196 – 200, 214 – 216, 229 – 234, 247 – 252, 263 – 268, 279 - 283. Τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 1 - 10, 1 Ιαν. - 24 Ιουν. 1908, σσ. 3 – 6, 17 – 24, 38 – 43, 54 – 58, 70 – 74, 86 – 93, 104 – 108, 117 – 120, 131 – 134, 149 – 151.
11. Αλφόνσος Λαμαρτίνος, «Ιωάννα Δ΄ Αρκ», τόμ. 7 – 8, έτος Ζ΄ - Η΄, αρ. 13 - 16, 10 Οκτ. – 24 Δεκ. 1909, σσ. 199 – 202, 215 – 219, 237 – 239, 248 – 251. Έτος Η΄, αρ. 1 – 4, 12 Ιαν. – 17 Μαρτ. 1910, σσ. 11 – 13, 29 – 31, 45 – 46, 59 – 62, αρ. 6, 4 Μαΐ. 1910, σσ. 95 – 96, αρ. 9 - 10, 18 Ιουλ. - 20 Αυγ. 1910, σσ. 143 – 144, 158 – 160, αρ. 14 - 15, 15 Νοε. - 25 Δεκ. 1910, σσ. 220 – 222, 230 – 231. Τόμ. 9, έτος Θ΄, αρ. 3 – 7, 5 Μαρτ. – 14

Ιουν. 1911, σσ. 44 – 46, 61 – 62, 71 – 76, 91 – 93, 106 – 109, αρ. 9 - 12, 14 Αυγ. - 13 Νοε. 1911, σσ. 136 – 140, 154 – 157, 172 – 175, 183 – 189.

12. Νικολαΐδης, «Ο Άγιος Πέτρος», τόμ. 7 – 8 (1909 – 1910), έτος Ζ΄ και Η΄, αρ. 7, 26 Μαΐ. 1910, σσ. 97 – 101.

13. Δομίνικος Jaquet, «Η ανεξαρτησία του πάπα κατά τα πορίσματα της ιστορίας», τόμ. 10, έτος Γ΄, αρ. 2 - 5, 11 Φεβ. - 11 Μαΐ. 1912, σσ. 21 – 24, 40 – 43, 53 – 56, 70 – 72, αρ. 7, 18 Ιουν. 1912, σσ. 101 – 104, αρ. 9, 16 Ιουλ. 1912, σσ. 138 – 140, αρ. 11, 15 Αυγ. 1912, σσ. 168 – 170, αρ. 13, 15 Σεπτ. 1912, σσ. 199 – 201, αρ. 15 - 16, 16 Οκτ. 1912 - 10 Νοε. 1912, σσ. 230 – 232, 254 – 256.

Αττικόν Ημερολόγιον (1867 – 1890, 1896, Αθήνα).

1. Σπ. Π. Λάμπρος, «Οζέλλαι. Νομισματικόν περίεργον», έτος Α΄ (1867), σσ. 146 – 148.

2. Ειρηναίος Ασώπιος, «Ανθοδέσμη. Αι γυναίκες προνομιούχου», έτος Β΄ (1868), σσ. 91 – 92.

3. Θ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, «Περί των κατά τον Μέσον Αιώνα ιπποτών», έτος Β΄ (1868), σσ. 190 – 203.

4. Ε. Δ. Ροΐδης, «Αι μάγισσαι του Μεσαιώνος», έτος Β΄ (1868), σσ. 221 – 238.

5. Κ. Ασώπιος, «Περί των δαφνηφόρων ήτοι δαφνηστεφών ποιητών», έτος Β΄ (1868), σσ. 260 – 309.

6. Ανωνύμου, «Παράσημα των κυριωτέρων επικρατειών», έτος Γ΄ (1869), σσ. 43 – 45.

7. Κ***, «Φραγκφούρτη», έτος Γ΄ (1869), σσ. 51 – 54.

8. Ε. Α., «Ανθοδέσμη. Τα ία», έτος Γ΄ (1869), σσ. 54 – 61.

9. Κ. Ν. Κωστής, «Αρχαιολογικά. Περί των εν χρήσει κατά τον Μέσον Αιώνα ποινών», έτος Γ΄ (1869), σσ. 93 – 117.

10. Μ***, «Ο Άγιος Πέτρος και το Βατικανόν», έτος Γ΄ (1869), σσ. 140 – 143.

11. Ε. Ασώπιος, «Επιστημονικά. Ανακαλύψεις και εφευρέσεις», έτος Γ΄ (1869), σσ. 153 – 186.

12. Κ. Σάθας, «Ιστορικά. Ανέκδοτος κώδιξ της μητροπόλεως Νέων Πατρών», έτος Γ΄ (1869), σσ. 197 – 200.

13. Ιωάννης. Γ. Ρωμανός, «Σύστασις του αρχαιοτάτου των εν Κερκύρα τιμαρίων», έτος Γ΄ (1869), σσ. 213 – 223.

14. Επαμ. Ι. Σταματιάδης, «Οι τελευταίοι δούκες των Αθηνών», έτος Γ΄ (1869), σσ. 223 – 235.

15. Ιω. Περβάνογλος, «Η Λαύρα του Πετράρχου», έτος Γ΄ (1869), σσ. 236 – 242.

16. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Σύμμικτα. Πατριάρχισσα και πάπισσα», έτος Γ΄ (1869), σσ. 267 – 269.

17. Ε. Δ. Ροΐδης, «Σύμμικτα. Η εορτή του όνου κατά τον Μεσαιώνα», έτος Γ΄ (1869), σσ. 269 – 281.

18. Δ. Ι. Οικονομόπουλος, «Σύμμικτα. Περί μαστιγώσεως (επινομίς αιγυπτία)», έτος Γ΄ (1869), σσ. 292 – 322.

19. Ι. Δε – Κιγάλλας, «Σύμμικτα. Ποικίλα. Variata placent. Απεικονίσεις Ιησού Χριστού. Ευχή Κλοδοβέου του βασιλέως. Ράτδοβος ο των Φρισώνων δούξ», έτος Γ΄ (1869), σσ. 322 – 324, 326, 327.

20. Θεόφραστος, «Ανθοδέσμη. Παπάς ή γαμβρός», «Και-τα-λοιπά», έτος Δ΄ - Ε΄ (1871), σσ. 30 – 31, 37 – 40.

21. Ανωνύμου, «Ανθοδέσμη. Οι τριάκοντα μοναχοί εκ του τάγματος των εκδικητών», (Εκ του αγγλικού). (Μτφρ. Ι. Π.), έτος Δ΄ - Ε΄ (1871), σσ. 42 – 53.

22. Νεοκλής Καζάζης, «Φιλολογικά. Η περί του Φαύστου γερμανική παράδοσις», έτος Δ' - Ε' (1871), σσ. 153 - 167.
23. Μιχαήλ Π.. Λάμπρος, «Η ιερακοθηρία κατά τον Μεσαίωνα», έτος Δ' - Ε' (1871), σσ. 291 - 303.
24. Ειρηναίος Ασώπιος, «Σύμμικτα. Θεοκρισία. *Judicia Dei - Ordalia - Purgationes volgares - Ordalies Epreunes*», έτος Δ' - Ε' (1871), σσ. 304 - 359.
25. Ειρηναίος Ασώπιος, «Επινομίς», έτος ΣΤ' (1872), σσ. ε' - κδ'.
26. Ειρηναίος Ασώπιος, «Συρμοί. Κεφαλή», έτος ΣΤ' (1872), σσ. 30 - 71.
27. Ι. Περβάνογλος, «Αρχαιολογικά. Σινικά έθιμα και παίγνια εν Ευρώπη», έτος ΣΤ' (1872), σσ. 147 - 168.
28. Ν. Γ. Πολίτης, «Αρχαιολογικά. Νεοελληνική μυθολογία. Περσεύς και Άγιος Γεώργιος», έτος ΣΤ' (1872), σσ. 174 - 193.
29. Ιωάννης Α. Ρωμανός, «Η εβραϊκή κοινότης της Κερκύρας», έτος ΣΤ' (1872), σσ. 248 - 269.
30. Α. Κ., «Σύμμικτα. Γραμματοφόροι περιστεραί. *Pigeons Voyageurs*», έτος ΣΤ' (1872), σσ. 349 - 358.
31. Hegesippe Moreau, «Ο λευκός μυσ» (Κατά το γαλλικόν). (Μτφρ. Ιω. Παπαδιαμαντόπουλος), έτος Η' (1874), σσ. 63 - 82.
32. Ε. Ασώπιος, «Επινομίς. Η κατάκτησις του παραδείσου», έτος Η' (1874), σσ. 83 - 126.
33. Α. Μ. Ιδρωμένος, «Ιστορικά και βιογραφικά. Περί της εν ταις Ιονίοις νήσοις εκπαιδεύσεως από της εις τους Ενετούς υποταγής μέχρι της εθνικής αυτών αποκαταστάσεως (1386 - 1864)», έτος Η' (1874), σσ. 198 - 237.
34. Ν. Δαμασκηνός, «Αι κατά τον Μεσαιώνα Γαλλίδες ποιήτριαι», έτος Η' (1874), σσ. 411 - 428.
35. Γκασπάρο Γκότσι, «Η εικών. Διήγημα Γασπάρου Gozzi». (Μτφρ. Φ. Α. Οικονομίδης), έτος Ι' (1876), σσ. 49 - 57.
36. Ι. Περβάνογλου, «Φιλολογικά. Η Θεία Κωμωδία του Δάντου», έτος ΙΑ' (1877), σσ. 139 - 158.
37. Ν. Πετρής, «Φιλολογικά. Η εν Αγίω Γάλλω εξ αγαθοεργίας βιβλιοθήκη», έτος ΙΑ' (1877), σσ. 190 - 199.
38. Κ. Γ. Ξένος, «Καλλιτεχνικά. Μιχαήλ Άγγελος», έτος ΙΑ' (1877), σσ. 236 - 269.
39. Ε. Βουλισμάς εν Οδησώ αρχιμανδρίτης, «Σύμμικτα. Νικόλαος ο Γραμματικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και οι αντιπάται Ουρβανός και Κλήμης. Ή τρεις επιστολαί της ια' εκατονταετηρίδος», έτος ΙΑ' (1877), σσ. 323 - 336.
40. Α. Βερναρδάκης, «Η Αμερική προ του Κολόμβου», έτος ΙΑ' (1877), σσ. 381 - 396.
41. Ε. Ασώπιος, «Ιστορικά. Αττίλας ο βασιλεύς των Ούννων κατά τους μύθους, τας παραδόσεις και την ιστορίαν», έτος ΙΔ' (1880), σσ. 37 - 85.
42. Ε. Ασώπιος, «Αυτοκρατορία και παπωσύνη», έτος ΙΔ' (1880), σσ. 100 - 148.
43. Ευγ. Γ. Ζαλοκώστας, «Σύμμικτα. Επεισόδιον της ισπανικής ιστορίας», έτος ΙΔ' (1880), σσ. 354 - 369.
44. Δημ. Π. Γεωργαντόπουλος, «Σύμμικτα. Θρησκευτικά εορταί και δημώδεις πανηγύρεις εν Ιταλία κατά τον Μέσον Αιώνα», έτος ΙΔ' (1880), σσ. 375 - 400, έτος δέκατον έκτον (1882), σσ. 382 - 408.
45. Eugene Moret, «Ανθοδέσμη. Η κόμησσα δε Μοντφόρτ». (Μτφρ. Νικόλαος Δ. Χατζίσκος), έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 106 - 142.

46. Αικατερίνη Ι. Ζάρκου, «Φιλολογικά. Συνοπτική αφήγησις της εν Γαλλία επιδόσεως των γραμμάτων από της Αναγεννήσεως μέχρι της αυτοκρατορίας», έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 197 – 241.
47. Ευγ. Γ. Ζαλοκώστας, «Φιλολογικά. Περί της συγχρόνου εν Ισπανία λυρικής ποιήσεως», έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 241 – 269.
48. Ε. Ασώπιος, «Σύμμικτα. Το πνεύμα. Μελέτη», έτος δέκατον πέμπτον (1881), σσ. 359 – 394.
49. Ε. Ασώπιος, «Το πνεύμα εν ταις αυλαίς», έτος δέκατον έβδομον (1883), σσ. 88 – 120.
50. Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίτζης, «Αρχαιολογικά και Ιστορικά. Παραλληλισμός δύο ιστορικών αναισχυντιών», έτος δέκατον έβδομον (1883), σσ. 234 – 245.
51. Φ. Παρασκευαΐδης, «Αρχαιολογικά και Ιστορικά. Ιωάννα. Η αιχμάλωτος βασίλισσα της Καστίλης. Εξ επισήμων εγγράφων της Μεγάλης Βρετανίας δημοσιευθέντων υπό Αλεξ. Γιούαλδ», έτος δέκατον έβδομον (1883), σσ. 246 – 277, έτος δέκατον όγδοον (1884), σσ. 257 – 275.
52. Anseve Houssave, «Σημειώσεις εκδότου» (για τον Αβελάρδο και την Ελοΐζα). (Μτφρ. Ε. Ασώπιος), έτος δέκατον όγδοον (1884), σ. 17.
53. Ε. Ασώπιος, «Παροράματα», έτος δέκατον όγδοον (1884), σσ. 228 – 239.
54. Νεοκλής Καζάζης, «Αναμνήσεις εκ Γερμανίας. Επίσκεψις εις Βαρμπούργην», έτος δέκατον όγδοον (1884), σσ. 368 – 401.
55. Ε. Ασώπιος, «Επινομίς. Καρφός και δοκός», έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. κε – οβ΄.
56. Ε. Ασώπιος, «Ο Μέσος Αιών. Μελέτη εις μέρη δύο», έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 121 – 137.
57. Αριστείδης Κ. Σπαθάκης, «Σύμμικτα. Περί του παραπτώματος της κακολογίας και της τούτου θεραπείας», έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 164 – 173.
58. Ε. Γ., «Περίληπτική ιστορία της ελευθέρας τεκτονικής», έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 173 – 182.
59. Ε. Ασώπιος, «Σύμμικτα. Λόγιαι γυναίκες και βασίλισσαι συγγραφείς», έτος δέκατον ένατον (1885), σσ. 417 – 429.
60. Ε. Ασώπιος, «Ανθοδέσμη. Τα δεινά Μαρτίνου του Δ΄» και «Bibere papaliter», έτος εικοστόν (1886), σσ. 110 – 112.
61. Ε. Ασώπιος, «Βίβλος ανδρών και γυναικών», έτος εικοστόν (1886), σσ. 355 – 400.
62. Ε. Ασώπιος, «Ιστορία του διαβόλου από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων. Ήτοι ο διάβολος εν τη θεολογία, τη ποιήσει, τοις μύθοις, τη καλλιτεχνία, τη επιστήμη και τω κόσμω», έτος εικοστόν (1886), σσ. 440 – 485. «Ιστορία του Διαβόλου», έτος ΚΔ΄ (1890), σσ. 109 – 136.
63. Ε. Κ. Ασώπιος, «Βίβλος ανδρών. Κεφαλής περιπέτεια», έτος πρώτον και εικοστόν (1887), σσ. 87 – 124.
64. Ε. Κ. Ασώπιος, «Οι πρόδρομοι του Λουθήρου. Μεσαιωνική μελέτη. Αρνάλδος ο εκ Βρεσκίας. - Δάντης. - Πετράρχης. - Βοκκάκιος. - Οι μετ' αυτόν», έτος πρώτον και εικοστόν (1887), σσ. 137 – 188.
65. Ε. Κ. Ασώπιος, «Το πνεύμα. Μελέτη. Το πνεύμα εν ταις αυλαίς», έτος ΚΒ΄ (1888), σσ. 168 – 212.
66. Κ. Γ. Ξένος, «Σύμμικτα. Οι ηττημένοι ή ο τελευταίος στεναγμός του Μαυριτανού», έτος ΚΒ΄ (1888), σσ. 265 – 272.

67. Ν. Καζάζης, «Εκ Ρώμης εν τω Βατικανώ. Ο Άγιος Πέτρος (Αποσπάσματα)», έτος ΚΒ΄ (1888), σσ. 326 – 341.
68. Ε. Ι. Ασώπιος, «Επινομίες. Αθήνα», έτος ΚΓ΄ (1889), σσ. 1 – 41.
69. Β. Α. Μυστακίδης, «Η εν Λορχ μονή και η βασιλίς Ειρήνη Γμουνδ», έτος ΚΓ΄ (1889), σσ. 159 – 170.
70. Ε. Κ. Ασώπιος, «Η Μεγάλη Ιδέα παρ’ Ιταλοίς (1310 – 1870)», έτος ΚΓ΄ (1889), σσ. 187 – 234.
71. Ασώπιος Ε. Κ., «Η αυλή εν Γαλλία από Καρόλου του Μεγάλου έως Λουδοβίκου του ΙΣ΄ (Ιστορική και φιλολογική μελέτη)», έτος ΚΔ΄ (1890), σσ. 136 – 180.
72. Ε. Κ. Ασώπιος, «Σύμμικτα. Καλλιτεχνικόν θρησκευίας αίσθημα», έτος ΚΔ΄ (1890), σσ. 295 – 318.
73. Ν. Πετρής, «Η ακαδήμεια του Πλάτωνος και αι νυν ακαδήμειαι των επιστημών», έτος πέμπτον και εικοστόν (1896), σσ. 185 – 187.
74. Αργύριος Θ. Διαμαντόπουλος Ιατρός, «Περί των του ανθρώπου μετοικεσίων (Ανθρωπολογική μελέτη)», έτος πέμπτον και εικοστόν (1896), σσ. 357 – 378.
- Βυζαντινόν Ημερολόγιον δισέκτου έτους 1888** (Αθήνα).
1. Κ. Γ. Ξένος, «Οι Γότθοι εν Ισπανία», σσ. 160 – 166.
- Εβδομάς** (1884 – 1892, Αθήνα).
1. Π. Καλογερόπουλος, «Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος», τόμ. Α΄, έτος Α΄ (1884), αρ. 6 – 7, σσ. 44 – 46, 52 – 54.
2. Ν. Σωροκιάδης, «Η μεσαιωνική χρυσή κλωστή», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 15, 10 Ιουν. 1884, σσ. 117 – 118.
3. Σ. Κ. Σ., «Οι Chimbres της Κερκύρας», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 28, 9 Σεπτ. 1884, σ. 221.
4. Γ. Λαμπάκης, «Χριστιανική αρχαιολογία. Η εν Χαλκίδι βασιλική της αγίας Παρασκευής», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 34, 21 Οκτ. 1884, σσ. 267 – 268.
5. Γκαίτε, «Φάουστ (απόσπασμα). Η μητρόπολις». (Κατά μετάφρασιν Αριστομένους Προβελεγγίου), τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 42, 16 Δεκ. 1884, σσ. 333 – 334.
6. Χ. Τραπεζούντιος, «Το φρούριον της Χαλκίδος», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 63 – 65, 12 – 26 Μαΐ. 1885, σσ. 227 – 228, 239 – 240, 250 – 252.
7. Π. Πανάς, «Ο δράκων του Αίνου», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 71, 7 Ιουλ. 1885, σσ. 314 – 315.
8. Ιμδ, «Εις τα Λουτρά. Παράσημον του Λουτρού», τόμ. Β΄, έτος Β΄ (1885), σ. 322.
9. Villemain, «Ο Λάσκαρις», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 82 - 90, 22 Σεπτ. - 17 Νοε. 1885, σσ. 450 – 451, 462 – 463, 474 – 476, 486 – 488, 500 – 501, 506 – 507, 520 – 521, 532 – 533, 543 – 545.
10. Hauff, «Δόξα και έρως» (Μτφρ. Α. Π. Κ.), τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 91 – 96, 24 Νοε. – 29 Δεκ. 1885, σσ. 558 – 561, 570 – 572, 580 – 582, 598 – 600, 610 – 612, 622 – 624. Τόμ. Γ΄, έτος Γ΄, αρ. 97 – 131, 5 Ιαν. – 31 Αυγ. 1886, σσ. 8 – 11, 20 – 22, 32 – 35, 44 – 45, 57 – 59, 68 – 70, 80 – 82, 92 – 94, 104 – 106, 117 – 118, 128 – 130, 140 – 142, 152 – 154, 164 – 165, 176 – 178, 183 – 190, 195 – 202, 207 – 214, 219 – 226, 231 – 238, 243 – 250, 255 – 262, 267 – 274, 279 – 286, 291 – 298, 303 – 310, 315 – 322, 327 – 334, 339 – 346, 351 – 358, 363 – 370, 375 – 382, 387 – 394, 390 – 406, 410 – 419.
11. Ανωνύμου, «Οι κομήται», τόμ. Γ΄, έτος Γ΄, αρ. 106, 9 Μαρτ. 1886, σσ. 115 – 117.
12. Αλ. Καράλης, «Περιηγηταί», τόμ. Γ΄, έτος Γ΄, αρ. 128, 10 Αυγ. 1886, σσ. 375 – 376, [σσ. 387, 403, 417, 441, 452, 465 (για μετά το Μεσαίωνα)].

13. Κ. Α. Χρηστομάνος, «Βιβλιοκρισία. Οι Ναβαρραίοι εν Ελλάδι. Το καταλονικόν δουκάτον των Αθηνών κατά την εποχήν της επιδρομής αυτών. Αντωνίου Rubio Y Lluch», τόμ. Γ', έτος Γ', αρ. 129 - 134, 17 Αυγ. - 21 Σεπτ. 1886, σσ. 395 - 396, 407 - 408, 418 - 419, 431 - 432, 442 - 443, 453 - 455.
14. F. D. Guerazzi, «Η πολιορκία της Φλωρεντίας. Μυθιστορία Φραγκίσκου Γουεράτση κατά μετάφρασιν Παναγιώτου Πανά», Παράρτημα της *Εβδομάδος*, τόμ. Γ', έτος Γ' (1886), αρ. 1 - 13, σσ. 1 - 52.
15. Cattulle Mende's, «Εσπεριναί διηγήσεις. Το μυστηριώδες όπλον» (Κατά το γαλλικόν). (Μτφρ. Μ. Μ.), περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 1, 31 Ιαν. 1887, σσ. 4 - 5.
16. Κων. Φ. Σκόκος, «Κοινωνικαί εικόνες. Η γεροντοκόρη», περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 3, 14 Φεβ. 1887, σσ. 1 - 3.
17. Ν. Καζάζης, «Εκ Ρώμης. Εις θεός θνήσκων», περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 10, 4 Απρ. 1887, σσ. 1 - 2, αρ. 11, 11 Απρ. 1887, σσ. 1 - 2, αρ. 13, 25 Απρ. 1887, σσ. 4 - 5, αρ. 14, 2 Μαΐ. 1887, σσ. 1 - 3.
18. Ανωνύμου, «Εσπεριναί διηγήσεις. Που εύρηται η ευτυχία. (Σκανδιναβική παράδοσις)». (Κατά μετάφρασιν ***), περίοδος Β', τόμ. Δ', έτος Δ', αρ. 25, 18 Ιουλ. 1887, σσ. 6 - 7, αρ. 26, 25 Ιουλ. 1887, σσ. 5 - 7.
19. Ανωνύμου, «Εσπεριναί διηγήσεις. Η μαγική νήσος (Ιπποτική παράδοσις)» (Κατά το Ιταλικόν). (Μτφρ. Π. Πανάς), περίοδος Β', τόμ. Ε, έτος Ε', αρ. 8, 20 Φεβ. 1888, σ. 6.
20. Ν. Καζάζης, «Σελίδες εκ των αγώνων υπέρ της γερμανικής ενότητος», περίοδος Β', τόμ. Ε', έτος Ε', αρ. 11, 12 Μαρτ. 1888, σσ. 1 - 3, αρ. 12, 19 Μαρτ. 1888, σσ. 2 - 3, αρ. 13, 28 Μαρτ. 1888, σσ. 1 - 3.
21. Ειρηναίος Κ. Ασώπιος, «Η λειψανοθήκη του βασιλέως της Γαλλίας Ροβέρτου (Μεσαιωνικά ανέκδοτα)», περίοδος Β', τόμ. Ε', έτος Ε', αρ. 49, 3 Δεκ. 1888, σσ. 1 - 2.
22. Ερνέστος Κούρτιος, «Ο τελευταίος γόνος των δουκών του Αρχιελάγου», (Μτφρ. Θεόδωρος Δαμαλάς), περίοδος Β', τόμ. ΣΤ', έτος ΣΤ, αρ. 24, 17 Ιουν. 1889, σσ. 10 - 11.
23. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, «Η Θησιής του Βοκκακίου. Το θεωρούμενον ως πρώτον τυπωθέν ελληνικόν βιβλίον», περίοδος Β', τόμ. ΣΤ', έτος ΣΤ', αρ. 29, 22 Ιουλ. 1889, σσ. 3 - 4, αρ. 30, 29 Ιουλ. 1889, σσ. 3 - 5.
24. Σχίλλερος, «Σχίλλερου. Ο κόμης του Αψοβούργου». (Μτφρ. Νικόλαος Σπάθης), περίοδος Β', τόμ. ΣΤ', έτος ΣΤ', αρ. 43, 28 Οκτ. 1889, σσ. 6 - 7.
25. Επαμ. Αλεξάκης, «Η Μπεφάνα των Θεοφανείων (Δημώδης εν τη Δυτική Ευρώπη διήγησις)», περίοδος Β', τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 1, 6 Ιαν. 1890, σσ. 7 - 8.
26. Κ. Δ. Καπράλος, «Από τόπου εις τόπον. Αι νήσοι των Μακάρων», περίοδος Β', τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 5, 3 Φεβ. 1890, σσ. 8 - 9.
27. Ανωνύμου, «Ο ωραιότερος στολισμός της γυναικός (Σουηδική παράδοσις)» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. ***), περίοδος Β', τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 20, 19 Μαΐ. 1890, σ. 15.
28. Β. Κ., «Η Ανδραβίδα (Ιστορική σημείωσις)», περίοδος Β', τόμ. Ζ', έτος Ζ', αρ. 29, 39 Σεπτ. 1890, σσ. 10 - 11.
29. Β. Ψιλάκης, «Ο ορνιθοπόλεμος επί ενετοκρατίας εν Κρήτη (Ιστορική σελίς)», περίοδος Β', τόμ. Η', έτος Η', αρ. 2, 12 Ιαν. 1891, σσ. 1 - 2.
30. Π. Καρολίδης, «Το ανατολικόν ζήτημα», περίοδος Β', τόμ. Η', έτος Η', αρ. 20, 18 Μαΐ. 1891, σσ. 1 - 2.
31. Gustave Schlumberger, «Ο Άγιος Ακίνδυνος (Ανακάλυψις Βυζαντιακού Λειψάνου)». (Μτφρ. Α. Κ.), τόμ. Θ', έτος Θ', αρ. 9, 29 Φεβ. 1892, σ. 3.

32. +Π. Η. Α., «Εκλογή και ανάρρησης καρδινάλιων» (Εκ του Ν.Ε.Τ.), τόμ. Θ', έτος Θ', αρ. 11, 14 Μαρτ. 1892, σσ. 8 – 10.

Εθνική Αγωγή, (1898 – 1904, Αθήνα).

1. Ανωνύμου, «Σημειώματα. Η ηλικία των Παπών», έτος Β', αρ. 8, 15 Απρ. 1899, σ. 127.

2. Γ. Μαυρογιάννης, «Επιστολαί περί τέχνης. Βυζάντιον και Ιταλία. Το κοιμητήριον της Πίσσης. Γραφαί του Ορκάνη και του Benezzo Gozzoli», τόμ. Γ' (1900), σσ. 171 – 173, 261 – 262.

3. Καίσαρ Λομπρόζο, «Πόθεν το μεγαλείον της Βενετίας». (Κατά μετάφρασιν Χ. Αννίνου), τόμ. 4, αρ. 10 – 14, 15 Μαΐ. – 15 Ιουλ. 1901, σσ. 152 – 156, 173 – 175, 188 – 190, 198 – 201, 213 – 216.

4. Ανωνύμου, «Ανάλεκτα. Αμάλφη», τόμ. Γ' (1900), σσ. 47 – 48.

5. Σ. Δε Βιάζης, «Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω 1386 – 1864», περίοδος Β', τόμ. 7 (1904), σσ. 6 – 23, 60 – 80.

Εθνική Βιβλιοθήκη (1865/66 – 1872/73, Αθήνα)

1. Ν. Μ., «Η πυρίτις», τόμ. 1, έτος 1 – 2, φυλ. 23 / 24 – 27 / 28, 19 Μαρτ. – 16 Απρ. 1866, σσ. 177 – 179, 193 – 195, 209 – 211.

2. Ανωνύμου, «Διάφορα. Ο άγιος όνος της Βερώνης», τόμ. 1, έτος 1 - 2, φυλ. 57, 1 Φεβ. 1867, σσ. 142 – 143.

3. Ανωνύμου, «Μεσαιωνικά παράδοξα. Αφορισμοί», τόμ. 1867 – 69, έτος 3 – 4, 16 Νοε. 1867, σσ. 56 – 58.

4. Ανωνύμου, «Ο νεκρομάντις» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Π. Γ.), τόμ. 1867 – 69, έτος 3 – 4, φυλ. 81 – 82, 1 – 16 Φεβ. 1868, σσ. 134 – 137, 146 – 150.

5. Αλθώτας, «Μεσαιωνικά. Λιτανείαι γυμνών», τόμ. 1867 – 69, έτος 3 – 4, φυλ. 82, 16 Φεβ. 1868, σσ. 153 – 155.

6. Δώρα Ιστριάς, «Μια επίσκεψις εις το μουσεϊον του Φήλικος Σκιαβόνη», τόμ. 1867 – 69, έτος 3 – 4, φυλ. 84, 16 Μαρτ. 1868, σσ. 177 – 180.

7. Ανωνύμου, «Η Νεάπολις», τόμ. 1867 – 69, έτος 3 – 4, φυλ. 93, 1 Αυγ. 1868, σσ. 324 – 325.

8. Ανωνύμου, «Ανάγκη θρησκευτικής και ηθικής μεταρρυθμίσεως εν τη δυτική εκκλησία» (Εκ του Αγγλικού). (Μτφρ. Σπυρίδων Ρίκκης), τόμ. 1867 – 69, έτος 3 – 4, φυλ. 98, 16 Οκτ. 1868, σσ. 17 – 21, φυλ. 100, 16 Νοε. 1868, σσ. 49 – 51.

9. Ανωνύμου, «Η Βενετία», τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. Ε', Οκτ. 1869, σσ. 1 – 5.

10. Ν. Μπουφίδης, «Περί μονομαχίας», τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. ΣΤ' - Ζ', Μάρτ. – Απρ. 1870, σσ. 161 – 165, 194 – 197.

11. Ανωνύμου, «Μια εκδίκησις. (Διήγημα)». (Μετάφρασις Δ. Σ. Αραβαντινού), τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. Ζ, 1 Απρ. 1870, σσ. 217 – 222.

12. Ανωνύμου, «Ο Θεός μαζί σου. (Δημώδης ιρλανδική διήγησις)». (Μτφρ. Δ. Σ. Αραβαντινού), τόμ. 1869 – 1870, έτος 5, φυλ. ΙΑ', Αύγ. 1870, σσ. 340 - 344.

13. Ν. Γ. Πολίτης, «Το κάστρο της Ωραιάς (Δημώδης παράδοσις)», τόμ. 1870 – 1873, φυλ. Γ', Ιαν. 1871, σσ. 85 – 90.

14. Ανωνύμου, «Δικαστική μονομαχία» (Εκ του γαλλικού). (Μτφρ. Π. Ι. Τυπάλδος), τόμ. 1870 – 1873, φυλ. Θ', Ιουλ. 1871, σσ. 322 – 323.

15. Ι. Δ. Κεφαλιδης, «Περί Ιουδαίων μετά Χριστόν», τόμ. 1870 – 1873, φυλ. Θ' - Γ', Ιουλ. – Αύγ. 1871, σσ. 303 – 308, 342 – 348.

16. Μιχαήλ Π. Λάμπρος, «Ιερακοθηρία κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. 1872 – 1873, έτος έβδομον, φυλ. Β', Απρ. 1872, σσ. 60 – 66.

17. Ν. Γ. Πολίτης, «Ο περιπλανώμενος Ιουδαίος», τόμ. 1872 – 1873, έτος έβδομον, φυλ. Β', Απρ. 1872, σσ. 66 – 69.

18. Τιμολέων Αμπελάς, «Η Βεατρίκη του Δάντου», τόμ. 1872 – 1873, φυλ. Δ', Ιούν. 1872, σσ. 126 – 130.

19. Ανωνύμου, «Τύλλερ ο στεγαστής. Ιστορικών ανέκδοτον». (Μτφρ. Π. Μ.), τόμ. 1872 – 1873, φυλ. ΣΤ', Αύγ. 1872, σσ. 201 – 204.

20. Ανωνύμου, «Μαρίνος Φαλιέρος» [Εκ του Γερμανικού]. (Μτφρ. Α...), τόμ. 1872 – 1873, φυλ. Θ', Νοε. 1872, σσ. 349 – 352.

Εκλεκτά Μυθιστορήματα, (1884 – 92, Αθήνα).

1. Ernest Dubreuil, «Ολιβιέρος ο νόθος». (Μτφρ. Σ. Τ.), τόμ. 3, έτος Γ', αρ. 107 - 153, 2 Νοε. 1886 - 12 Απρ. 1887, σσ. 3 – 5, 10 – 12, 20 – 21, 27 – 29, 35 – 38, 43 – 45, 53 – 55, 61 – 63, 69 – 70, 76 – 78, 83 – 85, 90 - 92, 99 – 102, 106 – 108, 116 – 118, 124 – 127, 134 – 136, 138 – 141, 147 – 149, 153 – 155, 161 – 163, 169 – 171, 177 – 178, 185 – 186, 193 – 195, 201 – 202, 210 – 211, 217 – 218, 226 – 227, 233 – 234, 242 – 243, 249 – 250, 257 – 258, 265 – 266, 274 – 275, 284 – 286, 292 – 293, 299 – 300, 308 – 309, 316 – 317, 324 – 325, 331 – 332, 340 – 341, 348 – 349, 356 – 357, 363 – 364, 373 – 374.

2. Φερρουτίσιο, «Η χρυσή μνηστή. Αρχαίος καστιλιανός μύθος», τόμ. 3, αρ. 112, 20 Νοε. 1886, σσ. 46 – 48.

3. Bonaventure Soulas, «Ο λιθογλύφος». (Μτφρ. Γ. Σφοίνης), τόμ. 3, έτος Γ', αρ. 136 - 137, 12 - 15 Φεβ. 1887, σσ. 239 – 240, 246 – 247.

4. Evariste Carrance, «Ο λευκός τάφος. (Διήγημα Evariste Carrance)». (Μτφρ. *), τόμ. 3, έτος Γ', αρ. 152 - 153, 9 - 12 Απρ. 1887, σσ. 367 – 368, 375 – 376.

5. Χόφμαν, «Μαρίνος Φαλιέρος. Εκ των φανταστικών διηγημάτων του Όφμαν». (Μτφρ. Μ. Μητσάκης), τόμ. 3, αρ. 158 - 164, 30 Απρ. - 21 Μαΐ. 1887, σσ. 415 – 416, 423 – 424, 431 – 432, 439 – 440, 447 – 448, 455 – 456, 463 – 464.

6. Εμμανουήλ Γκονζάλες, «Η ερωμένη του βασιλέως» (Εκ του Ισπανικού). (Μτφρ. Σ**), τόμ. 3, αρ. 177 - 190, 5 Ιουλ. - 20 Αυγ. 1887, σσ. 564 – 569, 576 – 578, 584 – 587, 592 – 594, 600 – 602, 607 – 610, 615 – 617, 623 – 625, 632 – 635, 640 – 642, 648 – 649, 656 – 659, 663 – 667, 672 – 674.

7. Εμμανουήλ Γκονζάλες, «Περιπέτεια στρατάρχου. Ιστορικών μυθιστόρημα». (Μτφρ. Τόνου), τόμ. 6, αρ. 448 - 483, 11 Φεβ. - 14 Ιουν. 1890, σσ. 226 – 228, 233 – 236, 242 – 244, 249 – 252, 258 – 260, 269 – 270, 278 – 279, 285 – 286, 294 – 296, 301 – 303, 310 – 311, 317 – 319, 326 – 328, 333 – 335, 342 – 343, 349 – 351, 358 – 359, 365 – 367, 374 – 375, 381 – 383, 390 – 391, 397 – 399, 406 – 408, 413 – 415, 422 – 423, 429 - 431, 438 – 439, 445 – 446, 454 – 455, 461 – 462, 470 – 472, 477 – 480, 486 – 488, 493 – 495, 502 – 505, 509 – 512.

8. F. D. Guerazzi, «Η μάχη του Βενεβέντου. Ιστορικών μυθιστόρημα», τόμ. 6, αρ. 484 - 522, 27 Ιουν. - 28 Οκτ. 1890, σσ. 522 – 524, 531 – 533, 540 – 542, 547 – 549, 556 – 557, 563 – 566, 571 – 573, 578 – 581, 587 – 590, 594 – 597, 604 – 606, 610 – 613, 619 – 621, 627 – 629, 635 – 637, 643 – 645, 651 – 652, 659 – 661, 667 – 669, 675 – 677, 683 – 686, 691 – 694, 700 – 702, 707 – 710, 715 – 718, 722 – 726, 731 – 732, 739 – 740, 748 – 750, 755 – 757, 763 – 766, 712 – 714, 719 – 721, 787 – 789, 795 – 798, 803 – 806, 811 – 814, 818 – 821, 826 – 828. Τόμ. 7, έτος Ζ', αρ. 523 - 548, 1 Νοε. 1890 - 27 Ιαν. 1891, σσ. 2 – 5, 11 – 14, 18 – 21, 27 – 30, 34 – 38, 43 – 46, 50 – 54, 59 – 62, 67 – 70, 75 – 78, 82 – 85, 91 – 94, 98 – 101, 107 – 110, 114 – 118, 123 – 125, 131 – 134, 139 – 142, 147 – 150, 155 – 159, 163 – 166, 171 – 174, 179 – 182, 187 – 190, 195 – 197, 203 – 206.

Εκπαίδευσις, (1898 – 1903, Λευκωσία).

1. Ανωνύμου, «Ποικίλα. Ο Φραγκίσκος Πετράρχης» (Εκ του Γαλλικού), τόμ. 3 – 4, έτος Γ΄, αρ. 8, Αύγ. 1900, σσ. 125 – 127.
2. Αλέξανδρος Δουμάς, «Ισπανικόν διήγημα», Παράρτημα *Εκπαιδύσεως*, τόμ. 3 – 4, έτος Γ΄ (1900), αρ. 9 - 12, σσ. 69 – 72, 77 – 80, 85 – 87, 92 – 95. Έτος Δ΄ (1901), αρ. 1 - 2, σσ. 3 – 6, 12 – 16, αρ. 4 - 6, σσ. 28 – 30, 36 – 39, 43 – 47.
3. Κ. Λοβαρίδης, «Ποικίλα. Ο αφορισμός του παρισινού ιερέως», Παράρτημα *Εκπαιδύσεως*, τόμ. 3 – 4 (1900 – 1901), έτος Δ΄, αρ. 9, σ. 72.
4. Κ. Λοβαρίδης, «Ποικίλα. Η φιλαλήθεια», Παράρτημα *Εκπαιδύσεως*, τόμ. 3 – 4 (1900 – 1901), έτος Δ΄, αρ. 10, σσ. 79 – 80.

Ελλάς (1889 – 1897, Αμστελόδαμο).

1. M. Zwaanswijk, «Μυθάριον», τόμ Α΄, 1889, σσ. 54 – 56.
2. Γεώργιος Α. Πολίτης, «Ιστορικά απομνημονεύματα Ελλάδος Β. Νάξος», τόμ. Β΄, 1891, σσ. 55 – 74.

Ελλάς (1911 – 1913, Αθήνα).

1. Δημ. Γ. Κρεβούρης, «Ό,τι ενδιαφέρει τας κυρίας. Η καλλονή – η μόδα – η προიξ. Η μόδα παρά τοις λαοίς», έτος Γ΄, αρ. 116 (11), Κυρ. 14 Φεβ. 1910, σ. 3.
2. Ανωνύμου, «Ό,τι ενδιαφέρει τας κυρίας. Η καλλονή – η μόδα – η προιξ. Τα ερωτικά δικαστήρια» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Νίκος Δ. Καρυδάκης), έτος Γ΄, αρ. 116 (11), Κυρ. 14 Φεβ. 1910, σ. 3.
3. Ανωνύμου, «Ό,τι ενδιαφέρει τας κυρίας. Η καλλονή – η μόδα – η προιξ. Αι προίκες δια μέσου των αιώνων» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Γεώργ. Αθ. Γεωργιάδης), έτος Γ΄, αρ. 116 (11), Κυρ. 14 Φεβ. 1910, σ. 3.
4. Ανωνύμου, «Από την ζωή των μεγάλων πολεμιστών. Δουγκεσκλίνος» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Μιχαήλ Κ. Ξενάκης), έτος Γ΄, αρ. 127 (22), Κυρ. 2 Μαΐ. 1910, σ. 334.
5. Ανωνύμου, «Επίκαιροι Διηγήσεις. Παραδόσεις περί του ρόδου. Ισχυρότεροι του θανάτου: ο Τριστάν και η Υζέλτη» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Κωνστ. Νικολαΐδης), έτος Δ΄, αρ. 235, Πέμπτη 26 Μαΐ. 1911, σσ. 3 – 4.
6. Ελενίτσα Κ. Κωνσταντοπούλου εκ Δίβρης, «Το χειροφίλημα», έτος Δ΄, αρ. 260 (67), Κυρ. 21 Αυγ. 1911, σ. 4.
7. Ιάκ. Βαρότσης, «Τα κοσμήματά μας. Ιδού, κυρίαί, η ιστορία των δακτυλιδίων σας», έτος Δ΄, αρ. 262 (69), Κυρ. 28 Αυγ. 1911, σ. 6.
8. Σταμ. Ζερβός, «Τα μυστικά της καλλονής. Αρώματα. Ο Λιβανωτός κατά τον Μεσαίωνα άγνωστος εν Ευρώπη», έτος Δ΄, αρ. 285 (92), Πέμ. 17 Νοε. 1911, σ. 11.
9. Νίκος Ανδρουλιδάκης, «Από τας κρητικές παραδόσεις. Η ενετή κόρη και ο κρησ εραστής της. Δύο ερωτευμένοι που θάπτονται ζώντες. Τη Δίδι Αγγελική Τσιώμου», έτος Ε΄, αρ. 338 (41), Κυρ. 20 Μαΐ. 1912, σ. 7.
10. Ν. Π. Ευστρατίου, «Προς απελευθέρωσιν των Αγίων Τόπων. Ο Σταυρός κατά της ημισελήνου. Αι πρώται σταυροφορίαί», έτος Ε΄, αρ. 382 (85), Κυρ. 21 Οκτ. 1912, σσ. 13 – 14.
11. Περρίνος Γ. Δανδής, «Φιλολογικά και ιστορικά περίεργα», έτος ΣΤ΄, αρ. 404, Κυρ. 6 Ιαν. 1913, σ. 11.
12. Σπύρος Ποταμιάνος, «Από τον βίον των παπών. Η ωραία Μαρουσία», *Ελλάς*, τόμ. Α΄, έτος Ε΄ και ΣΤ΄, αρ. 392 (95) - 430, Κυρ. 25 Νοε. 1912 - Κυρ. 7 Απρ. 1913.
13. Π. Κυθήριος, «Ο περιπλανώμενος Ιουδαίος», έτος ΣΤ΄, αρ. 430, Κυρ. 7 Απρ. 1913, σ. 7.

Ελληνική Επιθεώρησης (1907 – 1914, Αθήνα).

1. Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Ιστορικά σελίδες. Το τέλος μιας σταυροφορίας», έτος ΣΤ΄, τεύχ. 70 – 71, Αύγ. – Σεπτ. 1913, σσ. 163 – 164.

Ελληνικόν Ημερολόγιον 1871 (Ερμούπολη Σύρου).

1. Ι. Δε - Κιγάλλας, «Μετάβασις του αυτοκράτορος Ιωάννου του Παλαιολόγου εις την εν Φερραρία Σύνοδον κατά το έτος 1437», σσ. 168 - 172.

2. Ανωνύμου, «Ο κύων του Μοντάργη». (Μτφρ. Α. Ι. Ολύμπιος), σσ. 182 – 189.

3. Ι. Δε - Κιγάλλας, «Χρήσις τηλεβόλων», σσ. 246 – 247.

4. Ι. Δε - Κιγάλλας, «Θεία δίκη ή θεία απόδειξις», σσ. 248 – 249.

5. Ι. Δε - Κιγάλλας, «Κάρολος ο Μέγας», σσ. 249 – 250.

Ελληνικόν Ημερολόγιον 1901 (Λονδίνο).

1. Ανδρέας Κοπάσης, «Χριστιανική αρχαιολογία. Η ψηφοθετική», σσ. 71 – 89.

Ελληνισμός (Ιανουάριος 1898 – Αύγουστος 1914, Αθήνα).

1. Π. Καρολίδης, «Ελληνικαί αναμνήσεις εξ Ιταλίας. Τα λείψανα του εν Ιταλία παγκοσμίου κράτους του ελληνισμού», τόμ. 6 (1903), σσ. 404 – 418, 589 – 600.

2. Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδης, «Ο πληθυσμός της Πάργας επί βενετοκρατίας», τόμ. 14 (1911), σσ. 631 - 634.

Ελληνομνημίων (1843 – 1853, Αθήνα).

1. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Περί τινών πονημάτων και υπομνημάτων αναφερομένων εις την ιστορίαν της Ηπείρου, Αιτωλίας, Ακαρνανίας και των παρακειμένων νήσων», αρ. 1, Ιαν. 1843, σσ. 41 – 59, αρ. 4, Απρ. 1843, σσ. 204 – 230, αρ. 6, Ιούν. 1843, σσ. 347 – 363.

2. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Σόρβολος Κρης», αρ. 2, Φεβ. 1843, σσ. 89 – 93.

3. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Θωμάς Διπλοβατάτζης», αρ. 2, Φεβ. 1843, σσ. 96 – 114.

4. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Άλωσις, υπεράσπισις και εγκατάλειψις της Κορώνης υπό των δυνάμεων του Αυτοκράτορος Καρόλου Ε΄ - Συνέργεια εις την άλωσιν και υπεράσπισιν αυτής Θεοδώρου του Αγιοποστολίτου», αρ. 3, Μάρτ. 1843, σσ. 142 – 159.

5. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Αντώνιος Καλλιέργης», αρ. 6, Ιούν. 1843, σσ. 322 – 327.

6. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Ζαχαρίας Καλλιέργης», αρ. 6, Ιούν. 1843, σσ. 328 – 336.

7. Ανδρέας Μουστοξύδης, «Ιωάννης, Γεώργιος και Δημήτριος Μόσχου», αρ. 7, 1845, σσ. 385 – 405.

Επετηρίς Παρνασσού (1896 – 1939, Αθήνα).

1. Σπυρ. Π. Λάμπρος, «Επίγραμμα Κυριακού του εξ Αγκώνος περί του μεσαιωνικού Μυστρά», τόμ. 7 (1903), σσ. 39 – 48.

Επτάλοφος (Ιανουάριος – Αύγουστος 1869, Κωνσταντινούπολη).

1. Onchen, «Η αναγέννησις των ελληνικών γραμμάτων εν Ιταλία». (Μτφρ.Δ. Θερειανού), τόμ. Α (1869), σσ. 288 – 301.

2. Saint – Marc Girardin, «Αι πηγαί του ανατολικού ζητήματος». (Μτφρ. Α. Σ. Βυζαντίου), τόμ. Α (1869), σσ. 321 – 340, 507 – 530.

3. Ανωνύμου, «Ο Ρωμαίος και η Ιουλία» (Εκ του Ιταλικού), τεύχ. Β΄, 1869, σσ. 265 – 273.

4. L. Figuiet, «Περί αλχημίας και αλχημιστών» (Εράνισμα και διασκευή Θεαιτήτου), τόμ. Α, Απρ. 1869, σσ. 565 – 582.

Έρευνα (1901 – 1916, Οξφόρδη – Αθήνα).

Πέτρος Κραπότκιν, «Κοινωνία και κράτος. Άρθρον του πρίγκηπος Κραπότκιν», *Έρευνα*, τόμ. 3, τεύχ. ΙΑ΄ - ΙΒ΄, Νοε. – Δεκ. 1908, σσ. 166 – 168, 181 – 184.

Εστία (1876 – 1889, Αθήνα).

1. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Βιογραφία: Ο Νικαίας Βησσαρίων», τόμ. 1, 18 Ιαν. 1876, σσ. 35 – 37.
2. Legoune, «Η κόρη» (Εκ του Legoune). (Μτφρ. Ρ.), τόμ. 1, 11 Απρ. 1876, σσ. 231 – 234.
3. Α. Σ. Β., «Επινόησις συναλλαγματικών», τόμ. 1, 16 Μαΐ. 1876, σ. 317.
4. Σ. Ζαμπέλιος, «Βασανιστήρια εν Κρήτη επί Ενετών», τόμ. 2, 1 Αυγ. 1876, σσ. 491 – 494.
5. Αωνύμου, «Το παράσημον του Κνημιδοδέσμου», τόμ. 2, 15 Αυγ. 1876, σσ. 525 – 526.
6. Αωνύμου, «Εις μύθος του Πετράρχου», τόμ. 4, 31 Ιουλ. 1877, σ. 492.
7. Ν. Γ. Πολίτης, «Ο Γουλιέλμος Τελλ πρόσωπον μυθικών», τόμ. 4, 25 Σεπτ. 1877, σσ. 623 – 624.
8. Κ. Ε. Vemeniz (Γεμενής), «Οι Γάλλοι δούκες των Αθηνών». (Μτφρ. Σ. Μ.), τόμ. 4, 20– 27 Νοε. 1877, σσ. 741 – 747, 762 – 765.
9. Gidel, «Αι Αθήναι περί τα τέλη του ιβ' αιώνος μ.Χ.». (Μτφρ.), τόμ. 7, 4 Φεβ. 1879, σσ. 74 – 79.
10. Παύλος Λάμπρος, «Σφραγίς του Ιωάννου Λατίνου επισκόπου της Άνδρου», τόμ. 9, 8 Ιουν. 1880, σ. 337.
11. Gaston Tissandier, «Οι μάρτυρες της επιστήμης. Η επιστημονική μέθοδος.». (Μτφρ. Ελίζα Σ. Σούτσου), τόμ. 10, 12 Οκτ. 1880, σσ. 649 – 652.
12. Αωνύμου, «Αι πλεχταί κνημίδες», τόμ. 11, 5 Απρ. 1881, σσ. 219 – 220.
13. Αωνύμου, «Θνήσκοντες πάσαι» (Εκ του γερμανικού). (Μτφρ. *Μ.), τόμ. 11, 24 Μαΐ. 1881, σσ. 328 – 331.
14. Αωνύμου, «Αι ταυρομαχίαι εν Μαδρίτη». (Εκ του ιταλικού). (Μτφρ. Ι**), τόμ. 12, 30 Αυγ. – 6 Σεπτ. 1881, σσ. 547 – 552, 562 – 568.
15. Μ*, «Η ωρολογοποιία», τόμ. 12, 6 Σεπτ. 1881, σσ. 571 – 572.
16. **, «Σημειώσεις περί του εν Γαλλία νοσοκομείον Bicetre», τόμ. 12, 8 Νοε. 1881, σ. 710.
17. Junodet Senglet, «Η γυμναστική από των αρχαίων χρόνων μέχρι των ημερών ημών». (Μτφρ. Ν. Πύργος), τόμ. 14, 7 Νοε. - 12 Δεκ. 1882, σσ. 707 – 711, 791 – 793.
18. Κ., «Μεσαιωνικός βίος του ελληνικού έθνους», τόμ. 15, 20 Μαρτ. – 29 Μαΐ. 1883, σσ. 177 – 186, 321 – 328, 337 – 340.
19. Αντ. Αντωνιάδης, «Η χρυσομαλλούσα των Σφακιών», τόμ. 15, 8 Μαΐ. 1883, σσ. 297 – 298.
20. Χ. Άννινος, «Το έτος 1000. [Απόσπασμα πραγματείας αναγνωσθείσης εν τω φιλολογ. Συλλόγω “Παρνασσώ”]», τόμ. 15, 15 Μαΐ. – 29 Μαΐ. 1883, σσ. 312 – 315, 345 – 350.
21. Σ. Κ. Σ., «Ο κόμης του Σαμβώρ και ο οίκος των Βουρβώνων», τόμ. 16, 24 Ιουλ. 1883, σσ. 466 – 470.
22. Αωνύμου, «Ο Βεσούβιος και η Ισχία» [Astronomie Populaire]. (Μτφρ. Μ. Λ. Βίστης), τόμ. 16, 18 Σεπτ. 1883, σσ. 602 – 604.
23. Δ. Δ. Χατζηγιάνης, «Το φρούριον Κραιμόντ και το μοναστήριον των Βλαχερνών εν Ήλιδι» (Εν Λεχαινοίς), τόμ. 16, 30 Οκτ. 1883, σσ. 697 – 698.
24. Γ. Λαμπάκης, «Το εν Βαρι της Ιταλίας λείψανον του Αγίου Νικολάου», τόμ. 16, 11 Δεκ. 1883, σσ. 792 – 793.

25. **Α., «Ανάλεκτα. Χειρόκτια. – Ιστορία αρχαία. – Ρωμαϊκοί χρόνοι. – Ιπποτικοί χρόνοι. – Χειρόκτια της Φλωρεντίας. – Γαλλικά χειρόκτια. – Τα χειρόκτια εν τοις καθ' ημάς χρόνοις.», τόμ. 16, 25 Δεκ. 1883, σσ. 819 – 820.
26. Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίσσης, «Το χαρτοπαικτείν», τόμ. 17, 12 Φεβ. 1884, σσ. 108 – 110.
27. Γκαίτε, «Εκ του “Φάουστ” του Γκαίτε. Απόσπασμα. Ο κήπος της Μάρθας». (Μτφρ. Αριστομένης Προβελέγγιος), τόμ. 18, 16 Δεκ. 1884, σσ. 807 – 808.
28. Ν*, «Ο σάπων», τόμ. 19, 24 Μαρτ. 1885, σσ. 225 – 226.
29. Ν*, «Η ύαλος», τόμ. 19, 14 Απρ. 1885, σσ. 271 – 273.
30. Κ. Σάθας, «Ελληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής», τόμ. 19, 2 – 30 Ιουν. 1885, σσ. 371 – 376, 387 – 392, 403 – 408, 419 – 422, 435 – 438. Τόμ. 20 (Ιούλ. – Δεκ. 1885), 14 Ιουλ. – 8 Σεπτ. 1885, σσ. 451 – 456, 467 – 470, 483 – 487, 499 – 503, 531 – 537, 553 – 556, 569 – 572, 579 – 583, 600 – 603, 618 – 621.
31. Π., «Λιμοί εν Ευρώπη», τόμ. 19, 30 Ιουν. 1885, σσ. 448 - 449.
32. Η. Ε. Tozer, «Οι Φράγκοι εν Πελοποννήσω» (Εκ του αγγλικού). (Μτφρ. **Α.), τόμ. 21, 5 – 19 Ιαν. 1886, σσ. 6 – 9, 22 – 26, 39 – 43.
33. **Π., «Παράδοξοι φόροι», τόμ. 21, 5 Ιαν. 1886, σ. 14.
34. Α. Κ. Χ., «Βιβλιακά» (Εν Ερμουπόλει Μάιος 1885), τόμ. 21, 8 Ιουν. 1886, σσ. 365 – 366.
35. Ανωνύμου, «Σημειώσεις» (για τους παράφρονες βασιλείς), τόμ. 22, 20 Ιουλ. 1886, σ. 463.
36. Άγγελος Βλάχος, «Γκαίτε, Φαύστος. (Μεταφρασθείς εκ της Γερμανικής υπό Γεωργίου Στρατήγη)», τόμ. 23, 8 Φεβ. 1887, σσ. 87 – 94.
37. W. Heyd, «Παραγωγή και εμπόριον της κανέλλας» (Εκ του συγγράμματος της Ιστορίας του εμπορίου εν τη Ανατολή κατά τον Μέσον αιώνα του W. Heyd). (Μτφρ. Α. Μ.), τόμ. 23, 8 Φεβ. 1887, σσ. 94 – 96.
38. Κ. Ν. Κωστής, «Αναμνήσεις των εορτών της πεντακοσιετηρίδας του εν Ειδελβέργη πανεπιστημίου», τόμ. 23, 29 Μαρτ. – 3 Μαΐ. 1887, σσ. 204 – 206, 213 – 217, 243 – 247, 256 – 259, 273 – 277, 291 – 297.
39. Φ. Γρηγορόβιος, «Οι Καταλανοί εν Αθήναις και αι νεώταται υπό Ισπανών γενόμεναι έρευναι περί της ιστορίας αυτών» (Εκ του γερμανικού), τόμ. 23, 21 Ιουν. 1887, σσ. 405 – 407.
40. Ανωνύμου, «Κύνες εν τοις στρατοίς», τόμ. 24, 19 Ιουλ. 1887, σσ. 471 – 472.
41. Σπυρίδων Παγανέλης, «Κρήτη και Κρήτες», τόμ. 24, 30 Αυγ. – 20 Δεκ. 1887, σσ. 553 – 556, 569 – 571, 585 – 587, 606 – 609, 622 – 626, 640 – 642, 656 – 657, 671 – 673, 690 – 692, 701 – 704, 721 – 723, 729 – 733, 761 – 764, 776 – 780, 794 – 797, 804 – 807, 828 – 831.
42. Ανωνύμου, «Εμπορία του μόσχου». (Μτφρ. Α.Μ.), τόμ. 24, 13 Δεκ. 1887, σσ. 812 – 813.
43. Ν. Β. Φαρδύς, «Η εν Κορσική ελληνική αποικία», τόμ. 25, 5 Ιαν. 1888 - , σσ. 1 – 6, 25 – 28, 42 – 44, 49 – 51, 73 – 77, 90 – 93, 106 – 109, 113 – 115, 138 – 139, 174 – 176, 216 – 218, 232 – 234, 253 – 255, 267 – 268.
44. Ανωνύμου, «Ο σύζυγος δύο γυναικών (Γερμανική παράδοσις)», τόμ. 25, 24 Ιαν. 1888, σσ. 62 – 63.
45. Λ. - Μ., «Μοναχοί και στρατιώται», τόμ. 25, αρ. 644 – 645, 1 – 8 Μαΐ. 1888, σσ. 273 – 278, 289 – 293.

46. Κ. Ν. Γουλιμής, «Οι στρατιωτικοί κύνες» (Εκ του Γαλλικού), τόμ. 25, 5 Ιουν. 1888, σσ. 363 – 365.
47. Ανωνύμου, «Βονωνία», τόμ. 25, 12 Ιουν. 1888, σσ. 380 – 381.
48. Π*., «Τα αρώματα», τόμ. 26, 6 Νοε. 1888, σσ. 720 - 721.
49. Ιάκωβος Φάλκε, «Ο γυναικείος πίλος. Ιστορία – Αισθητική – Συρμός» (Κατά το Γερμανικόν). (Μτφρ. **), τόμ. 27, 26 Μαρτ. 1889, σσ. 302 – 305.
- *
50. Α. Μηλιαράκης, «Βρίνδιζι (Βρεντέσιον)», τόμ. 28, 20 Αυγ. 1889, σσ. 113 – 117.
51. Δ. Βικέλας, «Περί Σκωτίας», τόμ. 28, 12 Νοε. 1889, σσ. 305 – 321.
- Εικονογραφημένη Εστία** (1890 – 1895, Αθήνα) (συνέχεια της *Εστίας*)
52. Ε. Ροδ, «Σημειώσεις. Ανάλεκτα. Η Βεατρίκη του Δάντου» (Revue de Famille), τόμ. 29 (Ιαν. – Ιούν. 1890), σσ. 303 – 304.
53. Guizot., «Εξ αναγνώσεων. Η αληθινή ιστορία του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας». (Μτφρ. Σ.), τόμ. 30 (Ιούλ. – Δεκ. 1890), σ. 302.
54. Μιχ. Ι. Μαρκόπολις, «Ο παληόπυργος της Πλάκας. Δημόδης Ναξιακή παράδοσις», τόμ. 30 (Ιούλ. – Δεκ. 1890), σσ. 397 – 398.
55. Σ. Π., «Περιπλανήσεις εν Ρώμη», τόμ. 31 (Ιαν. – Ιούν. 1891), σσ. 215 – 221.
56. Ανωνύμου, «Εξ αναγνώσεων. Οι Αθίγγανου» (The New – York Herald), τόμ. 31 (Ιαν. – Ιούν. 1891), σσ. 235 – 236.
57. Ανωνύμου, «Ο λέων του Αγίου Μάρκου» (Pall Mall Budget), τόμ. 31 (Ιαν. – Ιούν. 1891), σσ. 316 – 317.
58. Ι. Α. Ρωμανός, «Η εβραϊκή κοινότης της Κερκύρας», τόμ. 31 (Ιαν. – Ιούν. 1891), σσ. 369 – 374, 385 – 388, 401 – 403.
59. Ανωνύμου, «Φιλολογικά. Ο Ιταλός λόγιος Πέτρος Όρσης...», τόμ. 31 (Ιαν. – Ιούν. 1891), σ. 399.
60. Γ. Σ. Φραγκούδης, «Εικόνες. Η οδός των Ιπποτών εν Ρόδω», τόμ. 32 (Ιούλ. – Δεκ. 1891), σ. 360.
61. Ανωνύμου, «Η ιστορία και κατασκευή των ριπιδίων» [Na Nature]. (Μτφρ. Ν. Ζ.), τόμ. 34 (Ιούλ. – Δεκ. 1892), σσ. 151 – 154.
62. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, «Πόθεν το όνομα του Δαφνίου», τόμ. 35 (Ιαν. – Ιούν. 1893), σσ. 65 – 67.
63. Α. Διομήδης Κυριάκος, «Η εν Ρώμη μελετωμένη ένωσις ανατολικής και δυτικής εκκλησίας», τόμ. 35 (Ιαν. – Ιούν. 1893), σσ. 97 – 101, 117 – 122, 132 – 138.
64. Δάντης Αλιγιέρης, «Η Κόλαση του Ντάντε. Τραγούδι πέμπτο». (Μτφρ. Π. Βεργωτής), τόμ. 35 (Ιαν. – Ιούν. 1893), σσ. 349 – 350.
65. Ψυχάρης, «Το φιλί. Ιστορική και ψυχολογική μελέτη. (Ανάγνωσμα στον “Παρνασσό”», τόμ. 36 (Ιούλ. – Δεκ. 1893), σσ. 289 – 302.
66. Γ. Βιζυηνός, «Ανά τον Ελικώνα. Βαλλίσματα», τόμ. 1894, σσ. 2 – 5, 26 – 28, 43 – 44, 54 – 55, 66 – 67, 89 – 92, 121 – 123, 155 – 158, 170 – 172, 188 – 191, 202 – 204.
67. Κιντάνα, «Άλωσις της Κεφαλληνίας υπό των Ισπανών και Ενετών» (Εκ της Καστιλιανής). (Μτφρ. Γ. Ν. Μαυράκης), τόμ. 1894, σσ. 284 – 285.
68. Κ. Ντίκενς, «Αι πέντε αδελφές της Γιόρκης. Διήγημα Κ. Ντίκενς». (Μτφρ. Ξενητεμένου), τόμ. 1895 (Ιαν. – Ιούν.), σσ. 91 – 92, 98 – 99, 107.
69. Σπυρ. Π. Λάμπρος, «Εθνικαί ύβρεις», τόμ. 1895 (Ιαν. – Ιούν.), σσ. 154 – 156, 163 – 165, 172 – 173.
- Ευρωπαϊκός Εραμιστής** (1840 – 1843, Αθήνα).

1. Ν. Λ., «Ιστορία. Σύνοψις των πρωτίστων ανακαλύψεων και εφευρέσεων κατ' επιστήμας και τέχνας», τόμ. Α' (1840), έτος Α' (1840 – 41), φυλ. Γ' του Α' έτους, σσ. 227 – 256.
 2. Ανωνύμου, «Ιστορία. Περί των περιηγήσεων από των απωτέρων χρόνων μέχρι της ανακαλύψεως της Αμερικής» [Revue Universelle]. (Μτφρ. Γ. Α.), τόμ. Β', έτος Α' (1840 – 41), φυλ. Δ' του Α' έτους (1840), σσ. 328 – 340.
 3. Θ. Μανούσος, «Πολιτική. Το πολίτευμα της Αγγλίας» (Εκ των περί Πολιτειογραφίας μαθημάτων του καθηγητού Θ. Μανούσου), τόμ. Α' (1842 – 43), τόμ. Α' του Β' έτους (1843), φυλ. Η', σσ. 497 – 537, τόμ. Β' του Β' έτους (1843), φυλ. Θ', σσ. 569 – 615.
- Ευτέρπη** (1 Αυγούστου 1847 – 1 Οκτωβρίου 1855, Αθήνα).
1. Ξ. Μ., «Το ναυάγιον του λευκού πλοίου», τόμ. Β', φυλ. 25, 1 Σεπτ. 1848, σσ. 1 – 3.
 2. Ανωνύμου, «Ο καδής της Εμέσσης. Καταγωγή της ιστορίας του Συλόκ», τόμ. Β', φυλ. 27, 1 Οκτ. 1848, σσ. 68 – 71.
 3. Ανωνύμου, «Πως ο δουξ των Βενετών ενυμφεύετο άλλοτε την θάλασσαν», τόμ. Β', φυλ. 46, 15 Ιουλ. 1849, σσ. 521 – 523.
 4. Ανωνύμου, «Ο δήμαρχος Γάλβαυ» (Εκ του γαλλικού). (Μτφρ. Η. Α.), τόμ. Γ', φυλ. 53 (ή 52), 1 Νοε. 1849, σσ. 688 – 691.
 5. Ανωνύμου, «Ο λοιμός της Φλωρεντίας» (Sismondi Ιστορία των Ιταλικών δημοκρατιών κατά τον Μεσαιώνα, Τόμ. IV, σελ. 16 – 23), τόμ. Γ', φυλ. 55, 1 Δεκ. 1849, σσ. 740 – 741.
 6. Π., «Οι Ουέλφοι και οι Γιβελίνου», τόμ. Γ', φυλ. 56, 16 Δεκ. 1849, σσ. 759 – 760.
 7. Ανωνύμου, «Οι έμποροι των ψυχών. (Γερμανική παράδοσις)» (Εκ του Γαλλικού), τόμ. Γ', φυλ. 56, 16 Δεκ. 1849, σσ. 740 – 741.
 8. Ανωνύμου, «Χωρικοί της Ισλανδίας» (Εκ του Γαλλικού), τόμ. Γ', φυλ. 63, 1 Απρ. 1850, σσ. 935 – 936.
 9. Ανωνύμου, «Οι Ιουδαίοι εις Αγγλίαν κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. Γ', φυλ. 66, 15 Μαΐ. 1850, σσ. 997 – 998.
 10. Σ. Σ., «Η Αλάμβρα», τόμ. Δ', φυλ. 78, 15 Νοε. 1850, σ. 137.
 11. Ανωνύμου, «Γυναικός επιορκία. Ιστορικόν διήγημα» (Εκ του Γαλλικού υπό της Κ.Α.Τ.), τόμ. Δ', φυλ. 80, 15 Δεκ. 1850, σσ. 173 – 182.
 12. Ανωνύμου, «Μάρκου Πόλου περιηγήσεις» (Κατά το Γαλλικόν). (Μτφρ. Π. Η.), τόμ. Δ, φυλ. 81, 1 Ιαν. 1851, σσ. 200 – 203.
 13. Ανωνύμου, «Η γλαυξ του Κερβεγκάρ» (Παράδοσις των ιπποτικών χρόνων) (Εκ του Γαλλικού υπό Α.Τ.), τόμ. Δ', φυλ. 81 - 82, 1 - 15 Ιαν. 1851, σσ. 203 – 208, 228 – 233.
 14. Ανωνύμου, «Συζυγική πίστις. Τεμάχιον ιστορικόν» (Εκ του Ιταλικού). (Μτφρ. Θ. Α. Π.), τόμ. Δ', φυλ. 94, 15 Ιουλ. 1851, σσ. 527 – 528.
 15. Ανωνύμου, «Ο ποιητής Αρνάλδος Δανιήλ» (Εκ του Γαλλικού), τόμ. 5, φυλ. 117, 1 Ιουλ. 1852, σσ. 495 – 497.
 16. Ανωνύμου, «Ιστορικαί μελέται. Αι δύο αντίζηλοι» (Εκ του Γαλλικού υπό της Πολυτίμης Κουσκούρη), τόμ. 5, φυλ. 119, 1 Αυγ. 1852, σσ. 538 – 543.
 17. Ανωνύμου, «Το μοναστήριον του Κόρακος» (Κατά το Ιταλικόν). (Μτφρ. Π. Γ.), τόμ. 7, φυλ. 36, 15 Μαρτ. 1854, σσ. 279 – 281.
 18. Μ. d' Arnaud, «Βατίλδη. Ιστορικόν ανέκδοτον» (Εκ του Γαλλικού υπό Πολυτίμης Κουσκούρη), τόμ. 7, φυλ. 37 – 40, 1 Απρ.– 15 Μαΐ. 1854, σσ. 294 – 298, 323 – 328, 351 – 354, 372 – 377.
 19. Παράσχος Αχιλλέας, «Ο ιπότης», τόμ. 7, φυλ. 38, 15 Απρ. 1854, σ. 335.

20. Αλέξανδρος Δουμάς, «Τα δίχτυα. Διήγημα Αλεξάνδρου Δουμά». (Μτφρ. Ζ.), τόμ. 7, φυλ. 39, 1 Μαΐ. 1854, σσ. 342 – 350, φυλ. 41, 1 Ιουν. 1854, σσ. 385 – 397.

21. Α. Λογοθέτης, «Περί μονομαχίας», τόμ. 8, φυλ. 68, 1 Αυγ. 1855, σσ. 462 – 464.

Η Διάπλασις των Παιδών (1879 – 1912, Αθήνα).

1. Σοφία Δήμου, «Ιωάννα Δ' Αρκ», τόμ. 24 (1893), δευτέρα εξαμηνία, σσ. 5 – 7.

2. Henriette Pravaz, «Ο βασιλεύς και η αράχνη. (Ιστορικόν διήγημα)». (Μτφρ. Κίμων Αλκίδης), τόμ. 4, έτος 19, αρ. 35, 23 Αυγ. 1897, σ. 275.

3. Πέτρος Πυργωτός, «Η μικρά κόμησσα. (Μεσαιωνικόν διήγημα)», τόμ. 8, έτος 20, αρ. 29 – 30, 11 – 18 Ιουλ. 1898, σσ. 230, 238.

4. Auguste Bailly, «Ο Ζάντος. (Μεσαιωνικόν διήγημα)». (Μτφρ. Ι. Γ. Γιαννούκος), περίοδος Β', τόμ. 6, έτος 21, αρ. 11 - 13, 13 - 27 Μαρτ. 1899, σσ. 90 – 91, 96 – 97, 105 – 106.

5. Arthur Doulliac «Εγγονός αυτοκράτορος» (Κατά το γαλλικόν). (Μτφρ. Γρηγ. Ξενόπουλος), περίοδος Β', τόμ. 7, έτος 22, αρ. 1/2 - 26, 1/8 Ιαν. - 24 Ιουν. 1900, σσ. 8 – 10, 17 – 18, 32 – 34, 41 – 42, 48 – 50, 61, 65 – 66, 73 – 74, 85 – 86, 93 – 94, 97 – 99, 112 – 113, 121 – 122, 126 – 128, 133 – 135, 146 – 147, 154 – 155, 161 – 162, 171 – 172, 181 – 182, 190 – 191, 193 – 195, 205 – 206, 211 – 212, 217 – 219.

6. Φωκίων Θαλερός, «Από βοσκός ζωγράφος», περίοδος Β', τόμ. 10, έτος 25, αρ. 48, 29 Νοε. 1903, σ. 379.

7. S. Blandy, «Ο ανεπιός του βασιλέως» (Κατά το γαλλικόν). (Μτφρ. Φωκίων Θαλερός), περίοδος Β', τόμ. 8 (1901), σσ. 217 – 218, 221 – 222, 233 – 234, 237 – 239, 248 – 250, 257 – 258, 264 – 266, 272 – 273, 280 – 282, 288 – 289, 295 – 296, 301 – 302, 313 – 314, 317 – 318, 328 – 329, 333 – 334, 345 – 346, 352 – 353, 361 – 362, 369 – 371, 376 – 377, 384 – 386, 394 – 395, 397 – 399, 415 – 417.

8. Πέτρος Πυργωτός «Οι αδάμαντες», περίοδος Β', τόμ. 17, έτος 32, αρ. 27 - 28, 5 - 12 Ιουν. 1910, σσ. 224 – 225, 229 – 230.

Ημερολόγιον Αθηναϊκόν του 1863 (Αθήνα).

1. Ανωνύμου, «Η ανακάλυψις της νήσου Μαδέαρας...», σσ. 53 – 56.

Ημερολόγιον ο Χρόνος του έτους 1886 – 87 (Κωνσταντινούπολη).

1. Σ. Α. Σ., «Ιστορικά μελέται. Η εκδίκησις της “Ροσμόνδης”», έτος 1887, σσ. 63 – 68.

Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών 1888 – 90 (1887 – 1889, Αθήνα).

1. Ε. Κ. Ασώπιος, «Η γυνή κατά τους νεωτέρους χρόνους», έτος Α' (1888), σσ. 123 – 129.

2. Ε. Κ. Ασώπιος, «Συζυγικά αρεταί», έτος Α' (1888), σσ. 135 – 144.

3. Ανωνύμου, «Αγάπη και εγωϊσμός» (Εκ της αγγλικής). (Μτφρ. Ζωή Σ. Βαλτινού), έτος τρίτον (1890), σσ. 73 – 87.

4. Ε. Κ. Ασώπιος, «Το χρυσούν δέρας ή τα πολιτικά των γυναικών δικαιώματα», έτος τρίτον (1890), σσ. 132 – 149.

5. Θ. Δε Χελδράϊχ, «Το κρίνον μυθιστορικώς και ιστορικώς» (Κατά το γερμανικόν), έτος τρίτον (1890), σσ. 150 – 165.

Ημερολόγιον των Φοιτητών του έτους 1892 (Αθήνα).

1. Σπυρίδων Α. Παπαφράγκος, φοιτητής της Νομικής, «Περί οργανισμού διαφόρων πανεπιστημίων του κόσμου», σσ. 85 – 104.

Η Μνημοσύνη (1852 – 53, Αθήνα).

1. Ζ., «Ο Κοραδίνος», τόμ. Α', τεύχ. Ι, Αύγ. 1852, σσ. 226 – 227.

2. Δ. Ι. Μαυροφρύδης, «Περί Επιδάμου ή Δυρραχίου», τόμ. Α΄, τεύχ. ΙΑ΄, Σεπτ. 1852, σσ. 241 – 249.
 3. Ι. Ν. Λεβαδεύς, «Ιστορικά της Γαλλίας υπομνήσεις», τόμ. Α΄, τεύχ. ΙΓ΄, 1852, σσ. 289 – 297.
 4. Ι. Ν. Λεβαδεύς, «Πρώται αφορμαί εις ανακάλυψιν αγνώστων τόπων», τόμ. Α΄, τεύχ. ΚΑ΄ - ΚΒ΄, Μάρτ. 1853, σσ. 489 – 497, 513 – 524.
 5. Ανωύμου, «Τύχαι της Παλαιστίνης» (Travell's Magazine) (Ι. Ν. Λ), τόμ. Α΄, τεύχ. ΚΓ΄, Απρ. 1853, σσ. 537 – 545.
 6. Ανωύμου, «Παραδόσεις φινλανδικαί» (Εκ του Γαλλικού υπό Κ. Ν Γερωγλόκα), τόμ. Α΄, τεύχ. ΚΔ΄, Απρ. 1853, σσ. 576 – 584.
 7. Ανωύμου, «Δικαστήρια έρωτος», τόμ. Β΄, τεύχ. ΚΕ΄, Ιούλ. 1853, σσ. 606 – 607.
 8. Ι. Ν. Λεβαδεύς, «Περί σεισμών», τόμ. Β΄, τεύχ. ΚΖ΄, Αύγ. 1853, σσ. 648 – 654, τεύχ. ΛΑ΄, Οκτ. 1853, σσ. 738 – 742.
 9. Ανωύμου, «Περί στρατιωτικών και εκκλησιαστικών ταγμάτων», τόμ. Β΄, τεύχ. ΚΗ΄, Αύγ. 1853, σσ. 669 – 670.
 10. Ανωύμου, «Τάγματα μοναστικά της ρωμαϊκής ή δυτικής εκκλησίας» (Memorial), τόμ. Β΄, τεύχ. ΚΘ΄, Σεπτ. 1853, σσ. 692 – 694.
 11. Ανωύμου, «Ιωάννα η φρενοβλαβής» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Α. Κ.), τόμ. Β΄, τεύχ. ΚΘ΄, Σεπτ. 1853, σσ. 695 – 697.
 12. Abrantes, «Το στέμμα και ο πέλεκυς». (Μτφρ. Α. Κ.), τόμ. Β΄, τεύχ. Μ΄, 1854, σσ. 945 – 953.
 13. Ανωύμου, «Βανίνα Ορνάνου», τόμ. Β΄, τεύχ. Μ΄, 1854, σσ. 960 – 965.
- Η Τέχνη** (Νοέμβρ. 1898 – Οκτ. 1899, Αθήνα).
1. Δάντης Αλιγιέρης, «Η Κόλαση του Ντάντε. Τραγούδι τέταρτο». (Μτφρ. Π. Βεργωτής), τόμ. Α΄, Απρ. 1899, σσ. 156 – 157.
- Η Φιλολογία** (1841 – 1844, Σμύρνη).
1. Ανωύμου, «Περί των βασανιστηρίων του Μεσαιώνος», τόμ. Γ΄, αρ. 25, Σεπτ. 1843, σσ. 20 – 25.
 2. Ανωύμου, «Περί της μονομαχίας», τόμ. Γ΄, αρ. 26, Οκτ. 1843, σσ. 43 – 47.
 3. Ανωύμου, «Αι σταυροφορικαί εκστρατιαί», τόμ. Γ΄, αρ. 28, Δεκ. 1843, σσ. 143 – 150.
 4. Ανωύμου, «Η γενναιότης του Σαμπιέρρου», τόμ. Γ΄, αρ. 32, Απρ. 1844, σσ. 253 – 256.
- Η Χρυσολογία** (ημερολόγιον 1858 – 75, Βενετία).
1. Ιωάννης Βελούδης (ή Βελούδος), «Περί της εν Βενετία ορθοδόξου αδελφότητος και της αυτής ναού του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου Υπομνημάτιον», τόμ. 1 (1858), σσ. 5 – 55.
- Θελξινόη**, (1856 - 57, Κωνσταντινούπολη).
1. Ανωύμου, «Ο αδάμας», σσ. 17 – 18.
 2. Ανωύμου, «Το παλάτιον των δογών εν Βενετία», φυλ. ΙΔ΄, σσ. 57 – 59.
 3. Γ. Α., «Περί ιταλικής φιλολογίας (Κατά την Κ. Stael), φυλ. Κ΄, σσ. 346 – 353.
 4. Κ. Κ., «Ιστορία της πρώτης εξαπλώσεως του χριστιανισμού εις τους Φράγκους» (Εκ του Ευαγγελικού Κήρυκος), φυλ. ΚΔ΄, σσ. 538 – 543.
- Θελξινόη** (1891, Βραΐλα).
1. Ανωύμου, «Αι γυναίκες της αυλής των τελευταίων Βαλοά». (Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Π. Μ. Π.), αρ. 3 - 4, 1 - 15 Μαΐ. 1891, σσ. 1 – 2, 15 – 16.

*
* *

2. Ν. Γ. Φιλιππίδης, «Αφιερύεται τη ηγεμονίδι Σοφία. Περί του οίκου του Χοενζόλλερν (από της αρχαιότητος μέχρι του νυν)», αρ. 6, 15 Ιουν. 1891, σσ. 3 – 5, αρ. 7, 1 Ιουλ. 1891, σσ. 3 – 5.

3. Αωνύμου, «Το palazzo Ducale εν Βενετία», αρ. 6, 15 Ιουν. 1891, σσ. 5 – 6.

4. Αωνύμου, «Ἰωάννα Δ' Ἀρκ. Μετάφρασις εκ του Γαλλικοῦ υπό Ι. Β.», αρ. 9, 1 Αυγ. 1891, σσ. 4 – 6, αρ. 10, 15 Αυγ. 1891, σσ. 4 – 6, αρ. 11, 1 Σεπτ 1891, σσ. 7 – 8, αρ. 14, 1 Δεκ. 1891, σσ. 2 – 4.

Ἰλισσός (1894 - 96, Αθήνα).

1. Αωνύμου, «Ἡ ἐξομολόγησις (Διήγημα). (Ἐκ του Γαλλικοῦ), ἔτος Α', αρ. 4, 15 Μαῖ. 1894, σσ. 1 – 2, αρ. 5, 22 Μαῖ. 1894, σσ. 1 – 2.

2. Β. Β., «Ὁ Βουκένταυρος και ἡ εορτή της Αναλήψεως εν Ενετία», ἔτος Α', αρ. 23, 15 Φεβ. 1895, σσ. 1 – 4.

Ἰόνιος Ἀνθολογία (1834 – 35, Κέρκυρα).

1. Αωνύμου, «Lazaretto vecchio di Venezia», τόμ. 1835, σσ. 25 – 30.

Τρις των Αθηνών (1897 – 1904, Αθήνα).

1. Μ. Κρίσπης, «Ἱστορία. Γουσταύος Βάσας. Ἐλευθερωτής της Σουηδίας». (Μετάφρασις εκ του Γερμανικοῦ), ἔτος Γ', αρ. 13 - 14, 1 Νοε. – 1 Δεκ. 1900, σσ. 105 – 107.

Κλειώ, (1885 – 91, Λειψία).

1. Φιλίστωρ, «Ὁ πύργος της πείνης. Ἱστορική σκιαγραφία», τόμ. Β', ἔτος Β', αρ. 39, 1/13 Αυγ. 1886, σσ. 225 – 228.

2. Χρονογράφος, «Πως αποθνήσκουσιν οι πάπαι», τόμ. Β', ἔτος Β', αρ. 43, 1/13 Οκτ. 1886, σσ. 289 – 291.

3. Σπυρίδων Παγανέλης, «Φραγκίσκα da Rimini», τόμ. Β', ἔτος Β', αρ. 44, 15/27 Οκτ. 1886, σσ. 305 – 310.

4. Αωνύμου, «Ἱστορία της θανατικῆς ποινῆς» (Κατά τον Bruckner), τόμ. Γ', αρ. 2 (50) – 3 (51), 15/27 Ιαν. – 1/13 Φεβ. 1887, σσ. 19 – 23, 34 – 38.

5. Αωνύμου, «Ἡ καλλιτεχνία και ο ἔμπορος», τόμ. Γ', αρ. 1 (49) – 3 (51), 1/13 Ιαν. – 1/13 Φεβ. 1887, σσ. 6 – 8, 17 – 19, 33 – 34.

6. Σπυρίδων Παγανέλης, «Ῥωμαῖος και Ιουλιέττα», τόμ. Δ', αρ. 1 (73) – 2 (74), 1/13 - 15/27 Ιαν. 1888, σσ. 2 – 7, 19 – 24.

7. G. Chiarini, «Αἱ γυναῖκες εν τοις δράμασι του Σαιξπήρου και εν τῷ ποιήματι του Δάντε», τόμ. Δ', αρ. 13 (85) - 18 (90), 1/13 Ιουλ. - 15/27 Σεπτ. 1888, σσ. 204 – 206, 222 – 224, 236 – 237, 250 – 252, 268 – 272, 285 – 288.

8. Αωνύμου, «Ποικίλα. Πόλεμος περί ὄνου σκιάς», τόμ. Δ', αρ. 15 (87), 1/13 Αυγ. 1888, σ. 244.

9. Αωνύμου, «Νορμαννοί εν Αμερική», τόμ. Δ', αρ. 20 (92), 15/27 Οκτ. 1888, σσ. 318 – 320.

10. Αωνύμου, «Ἀρχαία ενετική μεγαλοπρέπεια», τόμ. Δ', αρ. 22 (94), 15/27 Νοε. 1888, σσ. 343 – 346.

11. Αωνύμου, «Οἱ τρεῖς τρομεροί της Βενετίας», τόμ. Ε', αρ. 1 (97), 1/13 Ιαν. 1889, σσ. 6 – 8.

12. Αωνύμου, «Ἀρχή, ἱστορία και παράδοσις του κώδωνος», τόμ. Ε', αρ. 8 (104), 15/27 Ἀπρ. 1889, σσ. 113 – 118.

13. Ανωνύμου, «Ποικίλα. Η δρακόντειος αυστηρότης της ενετικής δημοκρατίας», τόμ. Ε΄, αρ. 9 (105), 1/13 Μαΐ. 1889, σ. 142.
14. Ανωνύμου, «Ποικίλα. Υπερβολικοί καύσωνες παρελθόντων αιώνων», τόμ. Ε΄, αρ. 15 (111), 1/13 Αυγ. 1889, σ. 238.
15. Ε. Ρ., «Το πικρόν φρέαρ. Ισπανική παράδοσις», τόμ. Ε΄, αρ. 20 (116), 15/27 Οκτ. 1889, σσ. 310 – 314.
16. Ανωνύμου, «Ποικίλα. Ο γελωτοποιός του βασιλέως Φραγκίσκου Α΄ της Γαλλίας παρεπονέθη...», τόμ. ΣΤ΄, αρ. 2 (122), 15/27 Απρ. 1890, σ. 30.
17. Ν., «Το υποκάμισον», τόμ. ΣΤ΄, αρ. 7 (127), 1/13 Ιουλ. 1890, σ. 112.
18. Κ. Β., «Αι ταυρομαχίαι εν Ισπανία», τόμ. ΣΤ΄, αρ. 12 (132), 15/27 Σεπτ. 1890, σσ. 178 – 183.
19. Ανωνύμου, «Αι περί του σχήματος της γης έρευναι», τόμ. ΣΤ΄, αρ. 14 (134) – 15 (135), 15/27 Οκτ. – 1/13 Νοε. 1890, σσ. 214 – 218, 232 – 234.
20. Σπυρίδων Παπαγεωργίου, «Τρεις μεταρρυθμισταί προ της Μεταρρυθμίσεως», τόμ. Ζ΄, αρ. 1 (145) – 3 (147), 1/13 Απρ. – 1/13 Μαΐ. 1891, σσ. 2 – 3, 18 – 26, 34 – 37.
21. Ανωνύμου, «Επιστήμη και καλλιτεχνία. Η ανακάλυψις της Αμερικής υπό των Σκανδιναυτών», τόμ. Ζ΄, αρ. 7 (151), 1/13 Ιουλ. 1891, σ. 111.
22. Σχίλλερως, «Το τέλος της αυρηλιανής παρθένου» (Εκ του Γερμανικού). (Μτφρ. Β. Μ.), τόμ. Ζ΄, αρ. 14 (158), 15/27 Οκτ. 1891, σσ. 211 – 218.
23. Ανωνύμου, «Ολίγα περί ριπιδίων», τόμ. Ζ΄, αρ. 18 (162), 15/27 Δεκ. 1891, σσ. 276 – 279.

Κόσμος (1900 – 1908, Αλεξάνδρεια).

1. Δι-Μας, «Ιστορικά σελίδες. Ιερά εξέτασις», περίοδος Β΄, τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 9, 31/13 Ιαν. 1901, σσ. 135 – 136.
2. Δάντης Αλιγιέρης, «Κεφαλληνιακής διαλέκτου δοκίμια. (1862). Η Κόλασις κατά Δάντην. Ασμα Α΄». (Μτφρ. Φ. Φ. Οδδής), περίοδος Β΄, τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 41, 12/25 Αυγ. 1901, σσ. 645 – 646.
3. Ανωνύμου, «Ιστορικά σελίδες. Από την φυλακήν Λουδοβίκου του Αγίου» (Comte d'Arate), περίοδος Β΄, τόμ. 6, έτος ΣΤ΄, αρ. 52, 28/10 Νοε. 1901, σσ. 823 – 826.
4. Αλέξ. Παππαδόπουλος, «Η Ολλανδία», τόμ. 7, αρ. 16 - 17, 17/2 - 24/9 Μαρτ. 1902, σσ. 245 – 246, 260 – 261.
5. Χ. Χ., «Βεσούβιος», τόμ. 7, αρ. 26, 11/30 Απρ. 1902, σσ. 407 – 408.
6. Ανωνύμου, «Ιστορικά. Οι τρεις τρομεροί της Βενετίας», περίοδος Γ΄, τόμ. 8, αρ. 3 – 4, 1/14 – 8/22 Δεκ. 1902, σσ. 48, 56 – 58.
7. Γ. Γ., «Επί τη στέψει του νέου πάπα. Ολίγα τινά περί της παπικής τιάρας», περίοδος Γ΄, τόμ. 8, αρ. 35 /36 - 37 / 38, 3/16 - 17/30 Αυγ. 1903, σσ. 481 – 483, 504 – 505.
8. Πετράρχης, «Από τους ξένους ποιητάς. Πετράρχης» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Σ. Θ. Κ.), περίοδος Δ΄, τόμ. 9, έτος Θ΄, αρ. 16, 18/31 Ιουλ. 1904, σ. 360.
9. Ανωνύμου, «Διάσημα ωρολόγια», περίοδος Δ΄, τόμ. 10 – 11, έτος Ι΄, 1/14 Μαΐ. 1905, σσ. 677 – 678.
10. Ιω. Επ. Κρεστενίτης, «Μεσαιωνικά μελέται. 1. Άλωσις του Βυζαντείου υπό των Φράγκων 2. Ο αυθέντης του Μωρέως 3. Γοδοφρίδος ο Β΄ 4. Γουλιέλμος ο Καλαμάτας», περίοδος Δ΄, τόμ. 10 – 11, έτος Ι΄, αρ. 14 - 17, 6/24 Ιουλ. - 21/3 Αυγ. 1905, σσ. 7/757 – 758, 776 – 780, 806 – 808, 811 – 814.
11. Ανωνύμου, «Επιστημονικά διάφορα» (για τον Λουδοβίκο ΙΑ΄), περίοδος Ε΄, έτος ΙΑ΄, αρ. 31, 26/11 Φεβ. 1906, σ. 1050.

12. Ανωνύμου, «Ψύλλος και ψείρα» (για τον Λουδοβίκο ΙΑ΄), περίοδος Ε΄, έτος ΙΑ΄, αρ. 31, 26/11 Φεβ. 1906, σ. 1052.
13. Ανωνύμου, «Ποικίλα. Ο Βασιλεύς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΒ΄...», περίοδος Ε΄, τόμ. 10 – 11, έτος ΙΑ΄, αρ. 38, 11/24 Ιουν. 1906, σ. 1185.
14. Ε. Σ., «Η σωτηρία των ψυχών (Μεσαιωνικόν ανέκδοτον)», περίοδος Ε΄, τόμ. 10 – 11, έτος ΙΑ΄, αρ. 51, 22 Δεκ. 1906, σ. 1426.
15. Σ. Ζαμπέλιος, «Βασανιστήρια εν Κρήτη επί Ενετών», περίοδος Ε΄, τόμ. 12, έτος ΙΒ΄, αρ. 13 – 14, 17/30 Ιουν. – 1/14 Ιουλ. 1907, σσ. 1680 – 1681, 1690 – 1694.
16. Emile Souvestre, «Ο γέρον με τους δύο αυλούς». (Μτφρ. Σ. Χ. Π.), περίοδος Ε΄, τόμ. 12, έτος ΙΒ΄, αρ. 26. 16/29 Δεκ. 1907, σσ. 1937 – 1939.

Κόσμος (1908 – 1913, Σμύρνη).

1. Μπάμπης Άννινος, «Σημεία και τέρατα» (Διάλεξις γενομένη εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω “ΠΑΡΝΑΣΣΩ”), έτος Α΄, αρ. 13 – 16, 15 Ιαν. – 1 Αυγ. 1909, σσ. 211, 229 – 231, 265.
2. Ιωάννης Α. Παπαδόπουλος, «Ιστορικά σελίδες. Η μετά την υπό των Λατίνων άλωση της Κ/πόλεως επεληθούσα αναγέννησις του ελληνισμού», έτος Β΄, αρ. 25, 1 Ιαν. 1910, σσ. 2 – 5.
3. Ανωνύμου, «Αι απεργίαι» (Μετάφρασις εκ Γαλλικής επιθεωρήσεως), έτος Γ΄, αρ. 63, 1 Αυγ. 1911, σσ. 282 – 283.

Κοψέλη (1884 – 85, Ζάκυνθος).

1. Πετράρχης, «Canzone VIII. Ωδή ογδόη Φραγκίσκου Πετράρχου. Περίλυπος ικετεύει την Θεοτόκον». (Μτφρ. Αριστείδης Καυοκέφαλος), τόμ. Α΄, έτος Α΄, φυλ. Ε΄, Μάι. 1884, σσ. 83 – 84.
2. Π. Χιώτης, «Π. Χιώτου. Διαμονή τετραήμερος εν Πάτραις», τόμ. Α΄, έτος Α΄, φυλ. Α΄ – Β΄, Ιαν. – Φεβ. 1884, σσ. 12 – 16, 35 – 37, φυλ. Δ΄ – ΣΤ΄, Απρ. – Ιούν. 1884, σσ. 63 – 65, 84 – 87, 111 – 113.
3. Δάντης Αλιγιέρης, «Προς την Βεατρίκην. (Εκ του Ιταλικού του Δάντου Αλιγιέρη). Sonetto». (Μτφρ. Λ. Σ. Μάτεσις), τόμ. Α΄, έτος Α΄, φυλ. 10, Οκτ. 1884, σ. 199.
4. Μ. Μαρτζώκης, «Μια ενετική δίκη» (Εκ του αρχείου ευγενούς ενετικής οικογενείας), τόμ. Β΄, έτος Β΄, Ιαν. – Φεβ. 1885, σσ. 251 – 256, 280 – 285.

Μη Χάνεσαι (1880 – 1883, Αθήνα).

1. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Οι έμποροι των εθνών», έτος Γ΄, 5 Νοε. 1882 – 8 Φεβ. 1883.

Μύρια Θσα (1868 – 1869, Παρίσι).

1. Ανωνύμου, «Οι Αθίγγανου», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 2, Φεβ. 1868, σσ. 40 – 42.
2. Ανωνύμου, «Προπόσεως έθιμον παλαιόν εν Αγγλία», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 2, Φεβ. 1868, σ. 46.
3. Ανωνύμου, «Η βιβλιοθήκη του Ουατικανού εν Ρώμη», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 2, Φεβ. 1868, σσ. 55 – 58.
4. Ανωνύμου, «Η εν Ιταλία παλιγγενεσία των γραμμάτων», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 4, Απρ. 1868, σσ. 97 – 99.
5. Ανωνύμου, «Ο εν Ρώμη ναός του Αγίου Πέτρου», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 10, Οκτ. 1868, σσ. 289 – 290.
6. Ανωνύμου, «Ιστορία του “Πιστεύω” εν Ισπανία», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 12, Δεκ. 1868, σσ. 358 – 359.

7. Αωνύμου, «Ο χορός παρά τοις Ισπανοίς», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 13, Ιαν. 1869, σσ. 1 – 3, αρ. 23, Νοε. 1869, σσ. 338 – 340.
 8. Αωνύμου, «Ο αδάμας», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 13, Ιαν. 1869, σσ. 28 – 30.
 9. Αωνύμου, «Ο εν Φλωρεντία μητροπολιτικός ναός», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 15, Μάρτ. 1869, σ. 95.
 10. Αωνύμου, «Πρότασις επιγαμβρίας μεταξύ Ελλήνων και Γάλλων» (Εκ των Βυζ. Μελετών Σ. Ζαμπελίου), τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 17, Μάι. 1869, σσ. 155 – 156.
 11. Αωνύμου, «Επίσκεψις εις Δανίαν», τόμ. Β΄, έτος Β΄, αρ. 20 – 22, Αύγ. – Οκτ. 1869, σσ. 240 – 243, 257 – 262, 311 – 314.
- (Νέα) Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων** (1847 – 1849, Ερμούπολη Σύρου), (15 Σεπτεμβρίου - 15 Οκτωβρίου 1860, Σμύρνη).
1. Αωνύμου, «Το Μυστικόν Δικαστήριον της Γερμανίας», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 4, Οκτ. 1847, σσ. 52 – 55.
 2. Αωνύμου, «Ο γάμος του δουκός της Βενετίας μετά της Αδριατικής θαλάσσης», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 4, Οκτ. 1847, σσ. 68 – 71.
 3. Αωνύμου, «Η ταπείνωσις του αυτοκράτορος Φρειδερίκου του Πύρρου (Barbarossa)», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 6, Δεκ. 1847, σσ. 106 – 109.
 4. Αωνύμου, «Επίτομος ιστορία. Των εν τη Ευρώπη εφευρέσεων και ανακαλύψεων από της αρχής της χριστιανικής εποχής μέχρι του δεκάτου εννάτου αιώνα», τόμ. Α΄, έτος Β΄, αρ. 13 – 14, Ιούλ. – Αύγ. 1848, σσ. 155 – 158, 175 – 176, αρ. 16 -18, Οκτ. - Δεκ. 1848, σσ. 230 – 231, 256 – 257, 282 – (υπάρχει συνέχεια στη σελ. 282, αλλά το περιοδικό ήταν κατεστραμμένο).
 5. Αωνύμου, «Φιλοπατρία του Ευσταθίου Σαινπιέρου», τόμ. Α΄, έτος Β΄, αρ. 14, Αύγ. 1848, σσ. 180 – 183.
 6. Ι. Δε – Κιγάλλας, «Περί της κατά τον δέκατον αιώνα ανακαλύψεως της Αμερικής παρά των Σκανδιναβών. Σύντομος διατριβή», τόμ. Α΄, έτος Β΄, αρ. 15 – 17, Σεπτ. – Νοε. 1848, σσ. 210 – 211, 227 – 229, 255 – 256.
- Νέα Επτάλοφος** (1865 – 68, Κωνσταντινούπολη).
1. Αωνύμου, «Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος ή έξωσις των Λατίνων από της Κωνσταντινουπόλεως», έτος Α΄, αρ. 1, 15 Ιαν. 1865, σσ. 12 – 14.
 2. Αωνύμου, «Η ρωμαϊκή εκκλησία επί της παπωσύνης Λέοντος του Ιου», έτος Α΄, αρ. 2, 31 Ιαν. 1865, σσ. 28 – 29.
 3. Αωνύμου, «Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος (Συναξάριον Ιουδαϊκόν)», έτος Α΄, αρ. 2, 31 Ιαν. 1865, σσ. 30 – 32.
 4. Αωνύμου, «Η θεία δίκη (Ιστορική ανάμνησις)», έτος Α΄, αρ. 4, 28 Φεβ. 1865, σσ. 64 – 65.
 5. Σ. Ι. Βουτυράς, «Ιστορικαί αναμνήσεις. Παπωσύνη Γρηγορίου του Ζου», έτος Α΄, αρ. 17 – 19, 15 Σεπτ. – 15 Οκτ. 1865, σσ. 287 – 289, 303 – 305, 323 – 324.
 6. Αωνύμου, «Εν τω πυθμένι του ωκεανού» (Κατά το Γαλλικόν). (Μτφρ. Σ. Ι. Βουτυράς), έτος Α΄, αρ. 18 – 19, 30 Σεπτ. – 15 Οκτ. 1865, σσ. 307 – 315, 332 – 336.
 7. Αωνύμου, «Βιογραφία. Δάντης Αλιγιέρης» (Κατά το Γαλλικόν). (Μτφρ. Σ. Ι. Β.), έτος Α΄, αρ. 22, 30 Νοε. 1865, σσ. 373 – 376.
 8. Ανθοκλής, «Ποικίλα. Ο όνος της Βερόνης», έτος Β΄, αρ. 45, 30 Νοε. 1866, σ. 869.
 9. Αωνύμου, «Η Ιταλία κατά τον ΙΓ΄ αιώνα» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Γ. Π.), έτος Β΄, αρ. 30 - 31, 31 Μαρτ. - 15 Απρ. 1866, σσ. 525 – 527, 542 – 545, αρ. 42 - 43, 30 Σεπτ. - 15 Οκτ. 1866, σσ. 771 – 775, 791 – 795.

10. Ανωνύμου, «Φιλία και έρωσ (Διήγημα)» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Γ. Λ. Ξ.), έτος Γ΄, αρ. 7, 15 Απρ. 1867, σσ. 133 – 135.
11. Ανωνύμου, «Περί της εξαπλώσεως του χριστιανισμού εν Δανία και Σουηδία», έτος Γ΄, αρ. 10, 31 Μαΐ. 1867, σσ. 190 – 192.
12. Γ. Λ. Ξ., «Περί τιμαριωτισμού», έτος Γ΄, αρ. 12, 30 Ιουν. 1867, σσ. 233 – 234.
13. Ανωνύμου, «Ιστορία του ερυθρού» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Κ. Πληθωνίδης), έτος Γ΄, αρ. 16, 31 Αυγ. 1867, σσ. 315 – 316.
14. Ανωνύμου, «Ιστορία οτύ λευκού» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Κ. Πληθωνίδης), έτος Γ΄, αρ. 17, 15 Σεπτ. 1867, σσ. 335 – 336.
15. Ανωνύμου, «Ιστορία του κυανού» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Κ. Πληθωνίδης), έτος Γ΄, αρ. 19, 15 Οκτ. 1867, σσ. 374 – 375.
16. Ανωνύμου, «Αδυναμίες μεγάλων ανδρών» («Fremdenblatt» κατά μετάφρασιν της «Κλειούς»), έτος Γ΄, αρ. 20, 31 Οκτ. 1867, σσ. 391 – 395.
17. Ανωνύμου, «Ο λοιμός της Φλωρεντίας» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Π. Κάραλης), έτος Δ΄ (1867 – 1868), αρ. 10, 10 Φεβ. 1868, σσ. 153 – 155.
18. Ανωνύμου, «Η εκδίκησησ απατηθείσα υπό του έρωτος (Διήγημα)» (Εκ του γαλλικού). (Μτφρ. Κ. Π. Ισχυρίδης), έτος Δ΄, αρ. 42 – 45, 12 Οκτ. – 23 Νοε. 1868, σσ. 638 – 641, 654 – 657, 670 – 674, 687 – 689.
- Νεολόγον Εβδομαδιαία Επιθεώρησις** (1891 – 94, Κωνσταντινούπολη).
1. Μ. Ε. Μιχαλόπουλος, «Οι γάμοι της Σοφίας Παλαιολόγου», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 5 – 8, Κυρ. 24 Νοε. – Κυρ. 15 Δεκ. 1891, σσ. 68 – 70, 85 – 86, 100 – 102, 115 – 118, αρ. 11 – 12, Κυρ. 5 – Κυρ. 12 Ιαν. 1892, σσ. 164 – 166, 180 – 183.
2. Φ. Ε. Μαυροκορδάτος, «Η ιστορία του φωτισμού. Διάλεξις Φ. Ε. Μαυροκορδάτου εν τω ελληνικό φιλολογικό συλλόγω», τόμ. Α΄, έτος Α΄, Κυρ. 16 Φεβ. 1892, σσ. 261 – 264.
3. Αλέξ. Ε. Λαυριώτης, «Ιστορικά. Ποικίλη ιστορία. Αναφορά των κατοίκων της νήσου Σκύρου επί βενετοκρατίας τω MCCCLX=1360 έτει. Το έγγραφον τούτο εστί δίγλωσσον - Λατινιστί και Ελληνιστί», τόμ. Γ΄, αρ. 2, 14 Νοε. 1893, σσ. 23 – 25.
4. Ηλ. Γ. Βαλσαμάκης, «Επιστημονικά. Τα μαθηματικά από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους του ΙΒ΄ αιώνος», τόμ. Γ΄, αρ. 42, 4 Σεπτ. 1894, σσ. 835 – 834.
- Ξενοφάνης** (1904 – 1910, Αθήνα).
1. Κ. Α. Ψάχος, «Η μουσική εν τη ανατολική και δυτική εκκλησία», τόμ. 7 (1910), σσ. 19 – 21.
- Ο Διώνσος** (1901 – 1902, Αθήνα).
1. Γκαίτε, «Γκαίτε. Ο θάνατος του Ευφορίωνος (Απόσπασμα από τον δεύτερον Φάουστ). Στη μνήμη του Καμπύση». (Μτφρ. Ιωάννης Ν. Γρυπάρης), τόμ. 2 (1902), σσ. 73 – 80.
2. Κωνστ. Θεοτόκης, «Κασσώπη», τόμ. 2 (1902), σσ. 303 – 308.
- Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος** (1863 – 1914, Κωνσταντινούπολη).
1. Α. Γ. Πασπάτης, «Το εμπόριον των Γενονησίων εν Κων/πόλει και Ευξείνω Πόντω κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. ΣΤ΄ (1871 - 72), σσ. 138 – 165. Τόμ. Ζ΄ (1872 – 73), σσ. 82 – 126. Τόμ. Η΄ (1873 – 74), σσ. 152 – 163.
2. Α. Γ. Πασπάτης, «Επιτύμβιον γενονησίου ιατρού», τόμ. 1878 – 79, σ. 83.
3. Ιούλιος Πφλουγ – Χαρττουγγ, «Ο πόλεμος του Βελισαρίου προς τους Βανδάλους υπό Ιουλίου Πφλουγ – Χαρττουγγ». (Μτφρ. Ι. Β.), Παράρτημα τόμ. 18 (1888), σσ. 276 – 293.
4. G. Gurtis, «Τα εν ταις βρετανικαίς νήσοις λείψανα των ελληνικών μνημείων», Παράρτημα τόμων 24 – 26 (1896), σσ. 117 – 118.

Ο Ερασιστής (1858, Κέρκυρα).

1. Γουλιέλμος Καουρσίνο, «Η εν έτει 1480 πολιορκία της Ρόδου κατά Γουλιέλμον τον Καουρσίνο. Χειρόγραφον της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων, Λατιν. κεφ. αρ. 6067.». (Μτφρ. Δ. Κ. Λ.), έτος Α΄, φυλ. Α΄, Ιαν. 1858, σσ. 15 – 23.

2. Αωνύμου, «Άγιος Μαρίνος» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Κ. Π.), έτος Α΄, φυλ. Δ΄, Απρ. 1858, σσ. 174 – 179.

3. Βολταίρος, «Περί του Ιωάννου Ους και Ιερωνύμου της Πράγας υπό Βολταίρου» (Μτφρ. Δ. Β.), έτος Α΄, φυλ. Ε΄, Μάι. 1858, σσ. 205 – 212.

Ο Καλλιτέχνης (1910 – 1912, Αθήνα).

1.Σ. Κορωνής, «Οι μεγάλοι πολιτικοί άνδρες και συγγραφείς. Νικόλαος Μακιαβέλλης», έτος Β΄, τεύχ. 22, Ιαν. 1912, σσ. 368 – 375.

Ο Κόσμος (1882 – 1884, Κωνσταντινούπολη)

1. Δάντης Αλιγιέρης, «Φιλολογικά μελέται. Δάντου ο Άδης. Μετάφρασις Κωνσταντίνου Μουσούρου εν Λονδίνω 1882 - Δάντου Αλιγιέρου Θεία Κωμωδία. Μετάφρασις έμμετρος υπό Γ. Αντωνιάδου, βραβευθείσα εν τω Οικονομικω αγώνι. Εν Αθήναις 1881». (Μτφρ. Αλ. Καραθεοδωρή), τόμ. Α΄, έτος Α΄, τεύχ. Α΄ - Ε΄, 11 Σεπτ. - 9 Οκτ. 1882, σσ. 3 – 4, 17 – 19, 33 – 39, 49 – 52, 65 – 70.

2. Δάντης Αλιγιέρης, «Τω βαρόνω de K. de Th. Παρ'ω συνερχόμενοι ανέγνωμεν τον Δάντην. Δάντου Κολάσεως το Α΄» «Δάντου Κολάσεως το Β΄», «Δάντου Κολάσεως το Γ΄» και «Δάντου Κολάσεως το Δ΄». (Μτφρ. Α. Ρ. Ραγκαβής), τόμ. Α΄, έτος Α΄, τεύχ. ΙΒ΄, 27 Νοε. 1882, σσ. 185 – 187, τεύχ. ΚΔ΄ - ΚΣΤ΄, 19 Φεβ. – 5 Μαρτ. 1883, σσ. 377 – 378, 393 – 394, 409 – 410.

3. Detlev v. Gevern, «Η προσωπίς», τόμ. Α΄, έτος Α΄, τεύχ. ΚΖ΄, 12 Μαρτ. 1883, σσ. 427 – 429.

4. Αωνύμου, «Ποικίλα: Κακούργημα επί σκοπώ φιλανθρωπικώ», τόμ. Α΄, έτος Α΄, τεύχ. ΜΘ΄, 20 Αυγ. 1883, σσ. 791 – 792.

5. Αωνύμου, «Ιστορία των Απόκρεων». (Μετάφρασις υπό Δ. Γ. Μ.), τόμ. Β΄, έτος Β΄, τεύχ. Ε΄, 31 Δεκ. 1883, σσ. 73 – 75.

Ο Κόσμος (1889 – 95, Αθήνα).

1. Δ., «Οι αλχημισταί και το φάρμακον της ζωής», τόμ. Α΄, έτος Α΄, αρ. 10, 17 Δεκ. 1889, σσ. 74 – 75.

2. Γ., «Ο καφές κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. Α΄, έτος Α΄, 22 Ιουλ. 1890, σ. 317.

3. Αωνύμου, «Η ιστορία της ναυτικής πυξίδος», τόμ. Δ΄, έτος Γ΄, αρ. 3, 15 Ιουλ. 1892, σσ. 19 – 20.

4. Αωνύμου, «Ιστορία των ριπιδίων», τόμ. Δ΄, έτος Γ΄ (1894), αρ. 20, σσ. 161 – 163.

5. Αωνύμου, «Ιστορία των κατόπτρων», τόμ. Δ΄, έτος Γ΄ (1894), αρ. 22, σσ. 177 – 178.

6. Αωνύμου, «Μεσαιωνικά προλήψεις περί του Ατλαντικού ωκεανού», τόμ. Δ΄, έτος Δ΄, 1 Νοε. 1894, σσ. 49 – 50.

7. Αωνύμου, «Ιστορία της προσωπίδος», τόμ. Δ΄, αρ. 14, 1 Φεβ. 1895, σσ. 110 – 112.

Ο Μέλης (1872 – 75, Σμύρνη).

1. Αωνύμου, «Η ιατρική κατά τον Μεσαιώνα, Παράκελσος», έτος Α΄, φυλ. ΣΤ΄, 22 Σεπτ. 1872, σσ. 46 – 47.

2. Αωνύμου, «Γεάνθρακες», έτος Α΄, φυλ. ΙΗ΄, 22 Μαρτ. 1873, σσ. 173 – 138.

3. Αωνύμου, «Τα παρά τοις Δυτικοίς ιερά λείψανα», έτος Α΄, φυλ. ΙΘ΄, 7 Απρ. 1873, σσ. 146 – 148.

Όμηρος, (1873 – 1878, Σμύρνη).

1. W. E. H. Lecky, «Η θέσις των γυναικῶν. Απόσπασμα εκ της ιστορίας των ηθῶν της Ευρώπης» (Εκ της Γερμαν. μεταφράσεως υπό Γ. Διαμαντοπούλου), τόμ. 1 (1873), σσ. 443 – 448, 473 – 479, 525 – 531, 557 – 562, 672 – 678.
 2. Αλ. Μ. Κάραλης, «Επεισόδιον της μεσαιωνικής ιστορίας των νήσων του Αιγαίου πελάγους», τόμ. 4 (1876), ἔτος Δ΄, φυλ. Γ΄, σσ. 114 – 117.
 3. Ανωνύμου, «Διεθνείς ματαιοφροσύναι. Περί παρασῆμων» (Εκ του Γαλλικού υπό Α. Κ.), τόμ. 4 (1876), ἔτος Δ΄, φυλ. Ι΄, σσ. 374 – 384.
 4. Queux de Saint Hilaire, «Ο Νικόλαος Μακιαβέλλης και οι ἔλληνες συγγραφεῖς». (Μτφρ. Γ. Κ. Υπερίδης), τόμ. 5 (1877), ἔτος Ε΄, φυλ. Β΄, σσ. 71 – 75.
 5. Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, «Περί τινῶν της Δύσεως συγγραφῶν ἐπὶ της ιστορίας του ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τους μέσους αἰῶνας και ἐπὶ της τουρκικῆς κυριαρχίας». (Εκ μεταφράσεως Γ. Κ. Υ.), τόμ. 5 (1877), ἔτος Ε΄, φυλ. ΙΑ΄, σσ. 473 – 480.
 6. Δώρα Ιστριάς, «Η δημοκρατία των Γενουησιῶν», τόμ. 5, ἔτος Ε΄ (1877), φυλ. ΙΒ΄, σσ. 481 – 486. Τόμ. 6 (1878), ἔτος ΣΤ΄, φυλ. Α΄ - Β΄, σσ. 26 – 30, 60 – 80.
 7. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, «Περί τινός μολυβδοβούλου της εν Αντιοχείᾳ φραγκικῆς ηγεμονίας», τόμ. 5 (1877), ἔτος Ε΄, φυλ. ΙΒ΄, σσ. 498 – 501.
 8. Daremberg, «Ιστορία και δόγματα της σχολῆς του Σαλέρνου» (Εκ της υπό Daremberg συγγραφείσης ιστορίας της Ιατρικῆς). (Μτφρ. Ι. Α. Βάρδας), τόμ. 6 (1878), φυλ. Γ΄ - Δ΄, σσ. 112 – 116, 154 – 158.
 9. Β., «Ο Πολύφημος παρά διαφοροῖς λαοῖς», τόμ. 6 (1878), φυλ. Ε΄, σσ. 165 – 174.
- Ο Νουμάς** (1903 – 1917. Περ. Β΄ 1918 – 1931, Αθήνα).
1. Κ. Θεοτόκης, «Κασώπη», τόμ. 1904, αρ. 93, 25 Απρ. 1904, σσ. 2 - 12.
 2. Γκαίτε, «Από τον “Φάουστ”. Γρέτχεν (μόνη στην ανέμη της)». (Μτφρ. Κ. Χατζοπούλου), τόμ. 1904, αρ. 124, 28 Νοε. 1904, σσ. 6 – 7.
 3. Ανωνύμου, «Ξένη φιλολογία. Χαμφπούρ και Σίνη (Δανιμαρκέζικο δημοτικό τραγούδι)». (Μτφρ. Ηλ. Β.), τόμ. 1905, αρ. 141, 27 Μαρτ. 1905, σσ. 3 – 6.
 4. Δάντης Αλιγιέρης, «Φραγκίσκου Δε Σάνκτις. Ο Ουγολίνος του Δάντη». (Μτφρ. Γ. Καλοσγούρου), τόμ. 1905, αρ. 152, 12 Ιουν. 1905, σσ. 2 – 3, αρ. 153, 19 Ιουν. 1905, σσ. 8 – 10, αρ. 154, 26 Ιουν. 1905, σσ. 8 – 11.
 5. Δάντης Αλιγιέρης, «Δάντη Κόλαση. Τραγούδι εικοστό πρώτο. Του Α. Πάλλη». (Μτφρ. Γ. Σ. Ζουφρές), τόμ. 1906, χρόνος Δ΄, αρ. 210, Κυριακή 27 Σεπτ. 1906, σσ. 3 – 4.
 6. Αργύρης Εφταλιώτης, «Ιστορικά ξεγυμνώματα. Τα ιστορικά των πρώτων αγώνων», τόμ. 1908, αρ. 292, 20 Απρ. 1908, σσ. 2 – 5.
 7. Γκαίτε, «“Φάουστ”. Δάσος και σπήλαιο». (Μεταφραστική δοκιμή Πέτρου Βασιλικού), τόμ. 1909, αρ. 355, 30 Σεπτ. 1909, σσ. 1 – 2.
 8. Γκαίτε, «“Φάουστ”. Σπουδαστήριο του Φάουστ». (Μεταφραστική δοκιμή Κωνσταντῖνου Χατζόπουλου), τόμ. 1910, αρ. 401, 8 Σεπτ. 1910, σσ. 33 – 35.
 9. Πετράρχης, «Sonetto, CXXXIV. (Πετράρκας)». (Μτφρ. Σπύρος Βαρότσης), τόμ. 1910, αρ. 402, 22 Σεπτ. 1910, σ. 53.
 10. Πετράρχης, «Petrarca: Sonetto CIII». (Μτφρ. Δημ. Μεταλλινός), τόμ. 1910, αρ. 411, 7 Νοε. 1910, σ. 193.
 11. Ψυχάρης, «Η φοράδα του Ρολάντου», τόμ. 1912, αρ. 461, 1 Ιαν. 1912, σσ. 1 – 2.
 12. Πετράρχης, «Πετράρχη soneto 102. (le caldi sospiri)». (Μτφρ. Δημ. Μεταλλινός, γιατρός), τόμ. 1912, αρ. 488, 1 Σεπτ. 1912, σ. 439.

13. Πετράρχης, «Σονέτο Πετράρχη ΧC. (Pace non trono)». (Μτφρ. Δ. Μεταλλινός, γιατρός), τόμ. 1912, αρ. 491, 6 Οκτ. 1912, σ. 495.

Παναθήναια (1900/1901 – 1913 (- 1915), Αθήνα).

1. Άγγελος Φιλανθρωπινός, «Άμαρτία και μετάνοια επί της σκηνης», τόμ. Α΄ (Οκτ. 1900 – Μάρτ. 1901), σσ. 186 – 189.

2. Gulielmo Felice Damiani, «Επιστολή εκ Νεαπόλεως. Η ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά γράμματα εν Ιταλία», τόμ. Α΄ (Οκτ. 1900 – Μάρτ. 1901), σσ. 465 – 466.

3. Ιωάννης Μωρεάς, «Παραμύθια της παλαιάς Γαλλίας. Φίλος και Φίλων». (Μετάφρασις Π. Νβ.), τόμ. Β΄, 31 Ιουλ. – 15 Αυγ. 1901, σσ. 296 – 298, 328 – 331.

4. Γ. Ε. Μαυρογιάννης, «Αντώνιος ο Τσίγγανος», τόμ. Γ΄, έτος Β΄, 31 Οκτ. 1901, σσ. 44 – 49.

5. Iean Moreas, «Παραμύθια της παλλιάς Γαλλίας. Ο ιππότης Γραιλάν». (Μετάφρασις Μ. Μαλακάση), τόμ. Γ΄, έτος Β΄, 15 Ιαν. 1902, σσ. 211 – 215.

6. Ε., «Πινακίδες. Φραγκίσκα η εξ Αριμηνίου», τόμ. Γ΄, έτος Β΄, 15 Φεβ. 1902, σσ. 302 – 303.

7. Δάντης Αλιγιέρης, «Δάντε. Francesca da Rimini». (Μτφρ. Μ. Μαλακάσης), τόμ. Δ΄, έτος Β΄, 15 Απρ. 1902, σ. 14.

8. Κωνσταντίνος Μακρής, «Οι Αλμουγάβαροι», τόμ. Δ΄, έτος Β΄, 30 Ιουν. 1902, σσ. 177 – 181.

9. Δάντης Αλιγιέρης, «Η Κόλαση του Δάντη». (Μτφρ. Γεώργιος Καλοσγούρος), τόμ. Ε΄, έτος Γ΄, 15 Φεβ. 1903, σσ. 262 – 266.

10. Γ. Ε. Μαυρογιάννης, «Νικόλαος Μακιαβέλης και τα έργα αυτού», τόμ. ΣΤ΄, έτος Γ΄, 15 – 31 Μαΐ. 1903, σσ. 449 – 456, 493 – 497.

11. Α. De Chamisso, «Το παιχνίδι των γιγάντων. Γερμανική παράδοσις». (Μετάφρασις Χρ. Θεμ. Δαραλέξη), τόμ. ΣΤ΄, έτος Γ΄, 15 Ιουν. 1903, σ. 535.

12. Παύλος Νιρβάνας, «Φιλολογική ζωή. Οι Ερωτικοί Μυθογράφοι της Ιταλίας. (XIV, XV και XVI αίων)», τόμ. ΣΤ΄, έτος Γ΄, 15 Σεπτ. 1903, σσ. 727 – 730.

13. Κωνστ. Μακρής, «Οι αρχαϊκοί Γάλλοι ζωγράφοι», τόμ. Η΄, έτος Δ΄, 15 – 31 Ιουλ. 1904, σσ. 177 – 190.

14. Charles Diehl, «Ραβέννα» (Μετάφρασις Κ. Μ.), τόμ. Η΄, έτος Δ΄, 15 Σεπτ. 1904, σσ. 289 – 294 και «Η Ραβέννα του Μεσαίωνος και της σήμερα» (Μετάφρασις Κ. Μ.), 30 Σεπτ. 1904, σσ. 339 – 343.

15. Ανωνύμου, «Ποίος ήτο ο Οθέλλος» (Εκ του Γερμανικού), τόμ. Θ΄, έτος Ε΄, 15 Ιαν. 1905, σσ. 209 – 210.

16. Μαρίνος Σιγούρος, «Αι Απόκρεω εν Επτανήσω», τόμ. Θ΄, έτος Ε΄, 29 Φεβ. 1905, σσ. 293 – 295.

17. Α. Α., «Η περιλάλητος μονή Κρυπτοφέρρης...», τόμ. Θ΄ (1904 – 1905), σ. 381.

18. Ν. Επισκοπόπουλος, «Οι Ιταλοί προγραφαηλίται. Φρα Αγγέλικοσ και Μαζάτσιοσ», τόμ. Ι΄, έτος Ε΄, 15 – 30 Ιουν. 1905, σσ. 148 – 155.

19. Κ. Ζέγγελης, «Αρχαίοι και νέοι αλχημισταί», τόμ. Ι΄, έτος Ε΄, 15 – 30 Ιουλ. 1905, σσ. 177 – 183, 239 – 243.

20. Αδαμάντιος Ι. Αδαμαντίου, «Από τα “Χρονικά του Μορέως”. Α. Η Πελοπόννησος εν τη ιστορία Β. Το πριγκιπάτον της Αχαΐας Γ. Το βιβλίον της Κουγκέστας Δ. Το ελληνικόν Χρονικόν του Μορέως και ο Φάουστ του Γκαίτε», τόμ. ΙΑ΄, έτος ΣΤ΄, 15 Νοε. - 15 Δεκ. 1905, σσ. 72 – 74, 148 – 152.

21. Παύλος Φρέδερικ, «Επίδρασις του τρόπου, καθ' ον διεδόθη ο χριστιανισμός επί των γλωσσών των εκχριστιανισθέντων εθνών». (Μτφρ. Σ. Κ. Σ.), τόμ. ΙΑ΄, έτος ΣΤ΄, 31 Δεκ. 1905 – 15 Ιαν. 1906, σσ. 161 – 163, 203 – 206.
22. Ν. Επισκοπόπουλος, «Μαζάτσιο. Ιταλοί προρραφηλίται», τόμ. ΙΑ΄, έτος ΣΤ΄, 31 Δεκ. 1905, σσ. 166 – 169.
23. Δάντης Αλιγιέρης, «Από την Κόλασιν του Δάντε. Τραγούδι πέμπτον». (Μτφρ. Γεώργιος Σ. Ζουφρές), τόμ. ΙΑ΄, έτος ΣΤ΄, 31 Ιαν. 1906, σσ. 230 – 234.
24. Αδαμάντιος Ι. Αδαμαντίου, «Γουσταύος Σλουμπερζέ», τόμ. ΙΑ΄, έτος ΣΤ΄, 28 Φεβ. 1906, σσ. 301 – 305.
25. Joseph Bedier, «Η ιστορία του Τριστάνου και της Ιζόλδης». (Μτφρ. Α. Καμπάνη), τόμ. ΙΒ΄, έτος ΣΤ΄, 15 Απρ. έως 15 - 31 Ιουλ. 1906, σσ. 14 - 20, 43 – 50, 76 – 84, 154 – 165, 197 – 209.
26. Πέτρος Ζ., «Το κολλέγιον της Οξφόρδης», τόμ. ΙΒ΄, έτος ΣΤ΄, 15 Μαΐ. 1906, σσ. 68 – 71.
27. Καμπ., «Περί των Αλβανών εις την Ελλάδα του Μιχαήλ Λαμπρινίδη», τόμ. ΙΒ΄ (1906), σσ. 337 – 338.
28. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Ελληνικαί πόλεις – Ζάκυνθος», τόμ. ΙΓ΄, έτος Ζ΄, τεύχ. 149, 15 Δεκ. 1906, σσ. 133 – 138.
29. Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, «Αρχαιολογούντες και παραρχαιολογούντες Ενετοί εν Κρήτη», τόμ. 1907, έτος Ζ΄, τεύχ. 151, 15 Ιαν. 1907, σσ. 197 – 202.
30. Jaroslav Vrchlicky, «Το ρόδον». [Μετάφρασις Μαρίνου Σιγούρου], τόμ. ΙΔ΄, έτος Ζ΄, 31 Μαΐ. 1907, σσ. 118 – 122.
31. Luigi da Porto, «Ζουλιέττα και Ρωμαίος» (Διήγημα). (Μτφρ. Κ. Μ.), τόμ. ΙΕ΄, έτος Η΄, 31 Ιαν. – 15 Φεβ. 1908, σσ. 234 – 238, 268 – 274.
32. Ιω. Α. Γκίκας, «Τολστόϊ και Δάντης», τόμ. ΙΕ΄, 15 Μαρτ. 1908, σσ. 321 – 325.
33. Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, «Εκ της ενετοκρατουμένης Κρήτης. Οι άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι», τόμ. 16, έτος Η΄, 15 Μαΐ. 1908, σσ. 73 – 79.
34. Ανατόλ Φρανς, «Ο βίος της Ιωάννας Δ' Αρκ υπό Ανατόλ Φρανς». (Μτφρ. Χ. Θ. Δ.), (ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΦΑΓΚΕ Μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας), τόμ. 16, έτος Η΄, 15 Μαΐ. 1908, σσ. 79 – 82.
35. Θ., «Εις εν από τα τελευταία φύλλα...» (για τα ερείπια της μεσαιωνικής Γλαρέντζας), τόμ. 16 (1908), σ. 316.
36. Δημήτριος Κ. Μάργαρης, «Οι εχθροί των βιβλίων», τόμ. 17 - 18, έτος Θ΄, 21 Οκτ. – 15 Νοε. 1908, σσ. 33 – 36, 84 – 87. Τόμ. 19, 30 Νοε. 1909, σσ. 103 – 106.
37. Αδ. Αδαμαντίου, «Τας επιδράσεις ταύτας φραγκικής αρχιτεκτονικής εις τον Μυστράν...», τόμ. 17 - 18, 31 Μαρτ. 1909, σσ. 361 - 362.
38. Στέφ. Α. Ξανθουδίδης, «Εκ της εν Κρήτη ενετοκρατίας. Ο ποιητής Σαχλίκης και οι δικηγόροι Κρήτης προ πέντε αιώνων», τόμ. 18, έτος Θ΄, 15 – 31 Ιουλ. 1909, σσ. 177 – 180.
39. Ζαν Μωρεάς, «Παραμύθι της παλιάς Γαλλίας. Το πουλί και ο χωριάτης». (Μτφρ. Μ. Λά), τόμ. 19 - 20, 17 Μαρτ. 1910, σσ. 20 – 22.
40. Αύρα Σ. Θεοδοροπούλου, «Η μουσική δια των αιώνων», τόμ. 21 - 22, έτος ΙΑ΄, 31 Μαΐ. 1911, σσ. 99 – 110.
- Πανδώρα**, (1850 – 1872, Αθήνα).
1. Ν. Δ., «Περί πειρατείας», τόμ. Α΄ (Απρ. 1850 – Απρ. 1851), φυλ. 7, σσ. 162 – 166.

2. Α. Ρ. Ραγκαβής, «Ο αυθέντης του Μωρέως. Διήγημα», τόμ. Α΄ (Απρ. 1850 – Απρ. 1851), φυλ. 7 – 15, σσ. 145 – 154, 169 – 178, 193 – 198, 217 – 229, 241 – 252, 265 – 274, 293 – 300, 317 – 324, 341 – 346.
3. Ανωνύμου, «Η ρηγάττα», τόμ. Α΄ (Απρ. 1850 – Απρ. 1851), φυλ. 12, σσ. 274 – 279.
4. Ανωνύμου, «Φιλολογικά. Σιμωνίδου χειρόγραφα», τόμ. Β΄, φυλ. 25, 1 Απρ. 1851, σσ. 595 – 602.
5. Ν. Δ., «Το εν Ολλανδία σπήλαιον του Αγίου Πέτρου», τόμ. Β΄, φυλ. 26, 15 Απρ. 1851, σσ. 632 – 633.
6. Ν. Δ., «Ανδρέας Δορίας», τόμ. Β΄, φυλ. 31, 1 Ιουλ. 1851, σσ. 749 – 750.
7. Α. Ρ. Ραγκαβής, «Οι υφανταί της Άνσης. Διήγημα», τόμ. Β΄, φυλ. 41 – 42, 1 – 15 Δεκ. 1851, σσ. 971 – 981, 995 – 1005.
8. Ν. Δ., «Το χειροφίλημα», τόμ. Β΄, φυλ. 41, 1 Δεκ. 1851, σσ. 991 – 992.
9. Φρειδερίκος Σουλιέ, «Το φρούριον Βέρδυνον», τόμ. Γ΄, φυλ. 65, 1 Δεκ. 1852, σσ. 385 – 394.
10. Ανωνύμου, «Η κόμησσα της Σαλισβουρίας ήτοι η στεφθείσα αρετή» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Μαρία Ανδριέτου), τόμ. Γ΄, φυλ. 70, 15 Φεβ. 1853, σσ. 505 – 513.
11. Ν. Σ., «Περί δικαστικών αποδείξεων. Κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. Γ΄, φυλ. 70, 15 Φεβ. 1853, σσ. 521 – 525.
12. Κ. Σ. Κ., «Περί του εν Ρόδω όφεως», τόμ. Δ΄, φυλ. 83, 1 Σεπτ. 1853, σσ. 281 – 282.
13. Ανωνύμου, «Η λίμνη και ο πύργος της Γάρδης. Ιστορικόν διήγημα» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Δ. Σ. Β.), τόμ. Δ΄, φυλ. 86, 15 Οκτ. 1853, σσ. 341 – 346.
14. Κ. Π., «Αι σταυροφορίαί», τόμ. Δ΄, φυλ. 89 – 90, 1 – 15 Δεκ. 1853, σσ. 424 – 433, 488 – 500. Τόμ. Ε΄, φυλ. 99, 1 Μαΐ. 1854, σσ. 55 – 63, φυλ. 103, 1 Ιουλ. 1854, σσ. 152 – 159.
15. Ανωνύμου, «Βαννίνα Ορνάνου» (Διήγημα Ιταλικόν), τόμ. Ε΄, φυλ. 99, Μαΐ. 1854, σσ. 49 – 54.
16. Ανωνύμου, «Επιστολή του οικουμενικού Πατριάρχου Μαχίμου προς τον Δούκα Ενετίας Ιωάννην Μοσενίγον» (εκδότης: Γ. Μ. Θωμάς, Μόναχο, 1853), τόμ. Ε΄, φυλ. 106, 15 Αυγ. 1854, σσ. 221 – 226.
17. Ι. Δι - Κιγάλλας, «Σύντομος περίληψις της ετησίου γενικής συνεδριάσεως της εν Κοπενάγη Β. Εταιρείας των Αρχαιολόγων της Άρκτου. Περί των σχέσεων των Νορμαννών μετά της Ανατολής. Σύντομος διατριβή υπό του Καθηγητού Καρόλου Κ. Ράφνου, Συμβούλου της Επικρατείας και Γραμματέως της εν Κοπενάγη Β. Εταιρείας των Αρχαιολόγων της Άρκτου», τόμ. Ε΄, φυλ. 106, 15 Αυγ. 1854, σσ. 329 – 331.
18. Ανωνύμου, «Ο καδής της Εμέσης» (μεσαιωνική ιστορία), τόμ. Ε΄, φυλ. 116, 15 Ιαν. 1855, σσ. 466 – 469.
19. Κ. Σ. Κ., «Περί της τιμωρίας της Κέββας», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 122, 15 Απρ. 1855, σσ. 38 – 40.
20. Αλέξανδρος Δουμάς, «Ισπανικόν διήγημα επί Πέτρου του Σκληρού. Κατά το Γαλλικόν του Αλεξάνδρου Δυμά». (Μτφρ. Φωκίων), τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 124 – 128, 15 Μαΐ. – 15 Ιουλ. 1855, σσ. 73 – 77, 121 – 124, 145 – 149, 169 – 172.
21. Π. Λάμπρος, «Τα επί ενετοκρατίας νομίσματα Κερκύρας, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 124, 15 Μαΐ. 1855, σσ. 80 – 82.
22. Κάρολος Χοφφ, «Απόσπασμα της ιστορίας της Καρύστου κατά τα έτη 1205 – 1470» (Εκ του Γερμανικού του Καρόλου Οφφ. υπό Α. Ρ. Ρ.), τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 131 – 133, 1 Σεπτ. – 1 Οκτ. 1855, σσ. 261 – 264, 284 – 288, 342 – 348.

23. Ι. Δε – Κιγάλλας, «Άγρυπνος αστυνομία», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 134, 15 Οκτ. 1855, σ. 385.
24. Ν. Σ. Καλούτσης, «Ψηφοθετική. Τοιχογραφία και υδρογραφία. Μικρογραφία. Αρχιτεκτονική, χαλκοπλαστική, εμπαιστική, εγκαυστική κτλ.», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 135, 1 Νοε. 1855, σσ. 398 – 404.
25. Σ. Ν. Καλούτσης, «Μεδικο – λαυρεντιανή βιβλιοθήκη», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 137, 1 Δεκ. 1855, σσ. 448 – 454.
26. Ανωνύμου, «Φυλακτήριον Καρόλου του Μεγάλου», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 138, 15 Δεκ. 1855, σσ. 473 – 474.
27. Κ., «Ιστορικά περί Άνδρου», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 138, 15 Δεκ. 1855, σσ. 480 – 481.
28. Ν. Σ. Καλούτσης, «Μνημεία της φλωρεντινής συνόδου», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 139, 1 Ιαν. 1856, σσ. 498 – 501.
29. Ι. Δε – Κιγάλλας, «Περί οικοσήμεων», τόμ. ΣΤ΄, φυλ. 140, 15 Ιαν. 1856, σσ. 517 – 519, φυλ. 142, 15 Φεβ. 1856, σσ. 572 – 574. Τόμ. Ζ΄, φυλ. 147, 1 Μαΐ. 1856, σ. 70, φυλ. 149, 1 Ιουν. 1856, σσ. 114 – 115, φυλ. 151, 1 Ιουλ. 1856, σσ. 166 – 167. Τόμ. Η΄, φυλ. 179, 1 Σεπτ. 1857, σ. 253, φυλ. 188, 15 Ιαν. 1858, σσ. 470 – 471. Τόμ. Θ΄, φυλ. 200, 15 Ιουλ. 1858, σ. 196, φυλ. 202, 15 Αυγ. 1858, σ. 242, φυλ. 210, 15 Δεκ. 1858, σ. 436. Τόμ. Ι΄, φυλ. 232, 15 Νοε. 1859, σ. 380. Τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 258, 15 Δεκ. 1860, σσ. 429 – 431. Τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 286, 15 Φεβ. 1862, σ. 540. Τόμ. ΙΔ΄, φυλ. 330, 15 Δεκ. 1863, σσ. 475 – 476. Τόμ. Κ΄, φυλ. 460, 15 Μαΐ. 1869, σ. 80.
30. Σπ. Ζαμπέλιος, «Πρώτη τουρκοφραγκική συνθήκη», τόμ ΣΤ, φυλ. 142, 15 Φεβ. 1856, σσ. 563 – 565.
31. Ν. Σοφοκλής Καλούτσης, «Αποικία Ελλήνων και Αλβανών. Εν Ιταλία», τόμ. Ζ΄, φυλ. 148, 15 Μαΐ. 1856, σσ. 77 – 83.
32. Ανωνύμου, «Fehengerichte Ήτοι τα κατά τον μεσαιώνα ποινικά δικαστήρια της Γερμανίας», τόμ. Ζ΄, φυλ. 149, 1 Ιουν. 1856, σσ. 109 – 110.
33. Χ. Α. Παρμενίδης, «Βίος Λαυρεντίου του από Μεδίκων», τόμ. Ζ΄, φυλ. 149, 1 Ιουν. 1856, σσ. 117 – 118.
34. Σπ. Ζαμπέλιος, «Λόγιοι και γλώσσαι της ΙΔ΄ εκατονταετηρίδος», τόμ. Ζ΄, φυλ. 150 – 151, 15 Ιουν. – 1 Ιουλ. 1856, σσ. 126 – 135, 145 – 156.
35. Ανωνύμου, «Η ταπείνωσις Ερρίκου Δ΄ ενώπιον του Πάπα Γρηγορίου ζ΄», τόμ. Ζ΄, φυλ. 151, 1 Ιουλ. 1856, σσ. 157 – 161.
36. Ανωνύμου, «Ο δήμαρχος της πόλεως Γώλουαι», τόμ. Ζ΄, φυλ. 152, 15 Ιουλ. 1856, σσ. 190 – 192.
37. Ανωνύμου, «Εθνικά εμβλήματα – Ιστορικά αυτών παραδόσεις» (Εκ του Αγγλικού υπό Γ. Δ. Π. εκ Κερκύρας), τόμ. Ζ΄, φυλ. 153, 1 Αυγ. 1856, σσ. 193 – 197.
38. Δ. Θερειανός Ζακύνθιος, «Βιβλιογραφία. Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών υπό Ερμάνου Λούντζη», τόμ. Ζ΄, φυλ. 157, 1 Οκτ. 1856, σσ. 309 – 311.
39. Ανωνύμου, «Γάμος του δουκός της Ενετίας μετά της Αδριατικής», τόμ. Ζ΄, φυλ. 158, 15 Οκτ. 1856, σσ. 325 – 326.
40. Θ. Κλαδάς, «Πρεσβείαι Λιουτπράνδου υπό Σ. Ζαμπελίου», τόμ. Ζ΄, φυλ. 164, 15 Ιαν. 1857, σσ. 477 – 478.
41. Ανωνύμου, «Σπάνιον παράδειγμα φιλογενείας», τόμ. Ζ΄, φυλ. 168, 15 Μαρτ. 1857, σσ. 561 – 563.
42. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εορτή επέτειος του πανεπιστημίου κατά την 20 Μαΐου», τόμ. Η΄, φυλ. 173, 1 Ιουν. 1857, σσ. 110 – 120.

43. Ι. Δε – Κιγάλλας, «Τα κατά τον Μεσαιώνα ερωτικά δικαστήρια», τόμ. Η΄, φυλ. 176, 15 Ιουλ. 1857, σσ. 187 – 188.
44. Δ., «Διάφορα. Βατικανόν», τόμ. Η΄, φυλ. 180, 15 Σεπτ. 1857, σ. 284.
45. Α. Λαμαρτίνος, «Ελοΐζα και Αβελάρδος». (Μτφρ. Κ. Π.), τόμ. Η΄, φυλ. 183, 1 Νοε. 1857, σσ. 341 – 346, φυλ. 187, 1 Ιαν. 1858, σσ. 434 – 439.
46. Θ. Κ. Ορφανίδης, «Χίος Δούλη» (ποιητικός διαγωνισμός έτους 1858), τόμ. Θ΄, φυλ. 196, 15 Μαΐ. 1858, σσ. 80 – 82.
47. Δ. Μ., «Περί Πετράρχου και Βωκλούζης», τόμ. Θ΄, φυλ. 201, 1 Αυγ. 1858, σσ. 220 – 221.
48. Δ. Μ., «Αμάλφη. Νεάπολις, 7 Σεπτεμβρίου 1858», τόμ. Θ΄, φυλ. 205, 1 Οκτ. 1858, σσ. 307 – 310.
49. Ανωνύμου, «Αρχαιολογία του σάκχαρος» (Κατά το Γαλλικόν), τόμ. Θ΄, φυλ. 206, 1 Νοε. 1858, σσ. 359 – 362.
50. Π. Λάμπρος, «Ανέκδοτα νομίσματα των Μεγάλων Μαγίστρων του εν Ρόδω Τάγματος των Ιωαννιτών», τόμ. Θ΄, φυλ. 214 - 215, 15 Φεβ. - 1 Μαρτ. 1859, σσ. 497 – 503, 513 – 517. Τόμ. ΙΣΤ΄, φυλ. 377, 1 Δεκ. 1865, σσ. 401 – 407.
51. Π. Λάμπρος, «Ανέκδοτον νόμισμα Γουλιέλμου του Βίλλαρδουίνου, ως Τριάρχου Ευβοίας 1253 – 1262», τόμ. Ι΄, φυλ. 237, 1 Φεβ. 1860, σσ. 481 – 483.
52. Σπ. Ζαμπέλιος, «Ιστορικά σκηνογραφήματα», τόμ. Ι΄, φυλ. 238 – 240, 15 Φεβ. - 15 Μαρτ. 1860, σσ. 505 – 513, 538 – 550, 569 – 579. Τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 241, 1 Απρ. 1860, σσ. 1 – 12, φυλ. 243 - 244, 1 - 15 Μαΐ. 1860, σσ. 55 – 68, 73 – 84.
53. Νερούτσος, «Η νήσος Άνδρος Και οι εν αυτή Δυνάσται (1207 - 1566). Κατά το Γερμανικόν του Κ. Χορφ», τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 245 - 251, 1 Ιουν. - 1 Σεπτ. 1860, σσ. 103 – 113, 130 – 136, 153 – 162, 185 – 190, 201 – 209, 225 – 233, 270 – 271.
54. Δώρα Ιστριάς, «Αι γυναίκες εν τη Δύσει», τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 255, 1 Νοε. 1860, σσ. 345 – 349, φυλ. 261, 1 Φεβ. 1861, σσ. 509 – 514. Τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 263, 1 Μαρτ. 1861, σσ. 585 – 589, φυλ. 272, 15 Ιουλ. 1861, σσ. 169 – 173, φυλ. 278, 15 Οκτ. 1861, σσ. 313 – 317, φυλ. 284, 15 Ιαν. 1862, σσ. 481 – 484. Τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 291, 1 Μαΐ. 1862, σσ. 49 – 53.
55. Ανωνύμου, «Το παλάτιον των δογών εν Βενετία», τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 255, 1 Νοε. 1860, σσ. 356 – 357.
56. Ανωνύμου, «Οι ιππότες του Αγίου Ιωάννου εν Ρόδω», τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 260, 15 Ιαν. 1861, σσ. 492 – 495.
57. Παναγιώτης Χιώτης, «Χειρόγραφα ελληνικά. Περί του ποιητού Κορωναίου, τόμ. ΙΑ΄, φυλ. 264, 15 Μαρτ. 1861, σσ. 607 – 608.
58. Ι. Δε Κιγάλλας, «Διάφορα. Αλεξιδάιμονον», τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 266, 15 Απρ. 1861, σ. 47.
59. Ι. Δε Κιγάλλας, «Διάφορα. Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος», τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 266, 15 Απρ. 1861, σ. 47.
60. Π. Λάμπρος, «Ανέκδοτα νομίσματα των εκ της οικογενείας Γαβαλά Αυθεντών Ρόδου. Από του 1233 μέχρι του 1309 έτους», τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 269, 1 Ιουν. 1861, σσ. 97 – 102.
61. Ανωνύμου, «Κάρολος ο Η΄ εν Τοσκανέλλη» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Χ. Α. Π.), τόμ. ΙΒ΄, φυλ. 270, 15 Ιουν. 1861, σσ. 126 – 129.
62. Γ. Αριστείδης, «Περί της κατά τον Μεσαιώνα καταστάσεως της Λέσβου» (Σ. Π.), τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 299, 1 Σεπτ. 1862, σσ. 257 – 266.
63. Ανωνύμου, «Ανέκδοτα διπλώματα», τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 304, 15 Νοε. 1862, σσ. 393 – 397.

64. Ανωνύμου, «Έγγραφο της ΙΕ΄ εκατονταετηρίδος», τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 305, 1 Δεκ. 1862, σσ. 417 – 421.
65. Σπυρίδων Α. Σερεμέτης, «Ροσμόνδη», τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 305, 1 Δεκ. 1862, σσ. 429 – 430.
66. Ανωνύμου, «Το κέρασ του Λεχέλου» (Musee Universel), τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 307, 1 Ιαν. 1863, σσ. 481 – 482.
67. Victor Hugo, «Ποίησις. Ο πατροκτόνος». (Μτφρ. Χ. Α. Παρμενίδης), τόμ. ΙΓ΄, φυλ. 311, 1 Μαρτ. 1863, σσ. 590 – 591.
68. Π. Παππαζαφειρόπουλος, «Περί των εν τω δήμω Νυμφασίας αρχαίων και μεσαιωνικών μνημείων και ιδία περί της εκλιπούσης μεσαιωνικής πόλεως Κερνίτζης και της παρ΄ αυτή υφισταμένης ομωνύμου ιεράς μονής». (Από του ανεκδότου φυλλαδίου «η Μεθυδριάς» Π. Παππαζαφειροπούλου, ιερέως Σχολάρχου), τόμ. ΙΔ΄, φυλ. 335, 1 Μαρτ. 1864, σσ. 585 – 593.
69. Ανωνύμου, «Διάφορα. Περίεργον σφάλμα», τόμ. ΙΕ΄, φυλ. 341, 1 Ιουν. 1864, σ. 128.
70. Παναγ. Αραβαντινός, «Βιβλιογραφία. Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδωρικίου και των περιχώρων, μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων. Νυν πρώτον εκδότος Κωνσταντίνου Ν. Σάθα φοιτητού της Ιατρικής κ.τ.λ. Αθήνησιν. 1865», τόμ. ΙΕ΄, φυλ. 361, 1 Απρ. 1865, σσ. 11 – 13.
71. Κ. Π., «Βιβλιογραφία. Ιταλοελληνική, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότων ελληνικών περγαμηνών, υπό Σ. Ζαμπελίου. Εν Αθήναις, 1865. Μετά της εξής αφιερώσεως: Προς τον σεπτόν φίλον κ. Αλέξανδρον Ρ. Ραγκαβήν, τήν δέ τήν μελέτην ευλαβώς ο συγγραφεύς ανατίθησι», τόμ. ΙΣΤ΄, φυλ. 364, 15 Μαΐ. 1865, σσ. 98 – 100.
72. Ι. Π., «Η συνωμοσία των Κουρινών εν Βενετία. (Ιστορική μελέτη)», τόμ. ΙΣΤ΄, φυλ. 381, 1 Φεβ. 1866, σσ. 482 – 486.
73. Μ. Ι. Γκιόλμας, «Διάφορα. Ανέκδοτον» (για το βασιλιά Νεαπόλεως και Σικελίας Αλφόνσο Α΄), τόμ. ΙΣΤ΄, φυλ. 386, 15 Απρ. 1866, σ. 56.
74. Ν. Κατραμής αρχιμανδρίτης, «Η εκατονταετηρίς και τα οστά του Δάντου», τόμ. ΙΖ΄, φυλ. 397, 1 Οκτ. 1866, σσ. 331 – 332.
75. Ν. Γ. Πολίτης, «Διάφορα. Αλφόνσος ο Ε΄», τόμ. ΙΗ΄, φυλ. 410, 15 Απρ. 1867, σ. 40.
76. Φ. Α. Μ., «Διάφορα. Μουσική κλίμαξ», τόμ. ΙΗ΄, φυλ. 241, 1 Οκτ. 1867, σ. 263.
77. Δάντης Αλιγιέρης, «Ποίησις. Επεισόδιον του θανάτου του κόμη Ουγολίνου». (Μτφρ. Κ. Φ. Καρρέρ εκ της λγ΄ ωδής της Θείας Κωμωδίας του Δάντη), τόμ. ΙΗ΄, φυλ. 426, 15 Δεκ. 1867, σσ. 359 – 360.
78. Φ. Α. Μ., «Διάφορα. Ανατροφή παιδιών παρά Γότθοις», τόμ. ΙΗ΄, φυλ. 429, 1 Φεβ. 1868, σ. 424.
79. Γκαίτε, «Ποίησις: Δοκίμιον εμμέτρου μεταφράσεως του Φαύστου, δραματικού αριστουργήματος του ποιητού Γοιθίου (Goethe)» (Εκ της Γερμανικής εις την καθ΄ ημάς καθαρεύουσιν υπό Φημίου), τόμ. ΙΘ΄, φυλ. 436, 15 Μαΐ. 1868, σσ. 78 – 80.
80. Πετράρχης, «Ποίησις: Ο θάλαμος του Πετράρχα». (Μτφρ. εκ του Ιταλικού Φ. Γ. Λούζη), τόμ. ΙΘ΄, φυλ. 455, 1 Μαρτ. 1869, σσ. 463 – 464.
81. Δάντης Αλιγιέρης, «Ποίησις: Ο θάνατος του κόμητος Ουγολίνου. Αριστούργημα Δάντη. Τεμάχιον άσματος ΧΧΧΙΙΙ. Η Κόλασις». (Μετάφρασις εκ του ιταλικού Φιλίππου Λούζη Ανθυπασπιστού του ιππικού), τόμ. Κ΄, φυλ. 465, 1 Αυγ. 1869, σσ. 183 – 184.
82. Φριδ. Αλβανάς, «Ο Δάντης», τόμ. Κ΄, φυλ. 473, 1 Δεκ. 1869, σσ. 332 – 339.

83. Ανωνύμου, «Διάφορα. Αμάθεια κληρικών» (Εθν. Ημερολόγιον), τόμ. Κ', φυλ. 474, 15 Δεκ. 1869, σσ. 359 – 360.
84. Δ. Βικέλας, «Βιβλιογραφία. Medieval Greek texts, being a collection of the earliest compositions in vulgar Greek prior to the year 1500, edited with prolegomena and critical notes by Wilhel Wagner Ph. D. part. I. – Published for the philological society by Asher et Co», τόμ. ΚΑ', φυλ. 482, 15 Απρ. 1870, σσ. 34 – 37.
85. Κ. Π., «Βιβλιογραφία. Γρατιανός Ζώρζης, αυθέντης Λευκάδος. Ιστορική πραγματεία του καθηγητού Καρόλου Χοφφ, μεταφρασθείσα μεν εκ της Γερμανικής υπό Ιωάννου Α. Ρωμανού, προτάξαντος Ιστορικήν Μελέτην περί της εν Ελλάδι Φραγκοκρατίας και των Παλατινών Κομήτων Ουρσίνων, αυθεντών Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, εκδοθείσα δε αναλώμασι του φιλογενούς κυρίου Παύλου Λάμπρου. Εν Κερκύρα, τυπογραφείον η Ιονία, αδελφών Κάων. 1870», τόμ. ΚΑ', φυλ. 490, 15 Αυγ. 1870, σσ. 228 – 229.
86. Ανωνύμου, «Περί πολιορκιών», τόμ. ΚΑ', φυλ. 496, 15 Νοε. 1870, σσ. 360 - 363, φυλ. 499, 1 Ιαν. 1871, σσ. 450 – 451, φυλ. 503, 1 Μαρτ. 1871, σσ. 546 – 548. Τόμ. ΚΒ', φυλ. 506, 15 Απρ. 1871, σσ. 39 – 42.
87. Ανωνύμου, «Ναυτική εκστρατεία» (Εκ του Αγγλικού), τόμ. ΚΑ', φυλ. 442, 15 Νοε. 1870, σσ. 369 – 376.
88. Ανωνύμου, «Διάφορα. Ανατροφή», τόμ. ΚΑ', φυλ. 501, 1 Φεβ. 1871, σ. 500.
89. Ι. Περβάνογλου, «Η περί Φαύστου παράδοσις υπό φιλοσοφικήν και ιστορικήν έποψιν», τόμ. ΚΒ', φυλ. 523, 1 Ιαν. 1872, σσ. 437 – 443.
- Παρθενών** (1871 – 1873, Αθήνα).
1. Ν. Δαμασκηνός, «Αι κατά τον Μεσαιώνα Γαλλίδες ποιήτριαι», τόμ. Γ', έτος Γ', φυλ. 31, 1 Οκτ. 1873, σσ. 241 – 249.
 2. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Τελευταία μεγάλη απόπειρα προς ένωσιν των εκκλησιών. Η εν Φλωρεντία σύνοδος», τόμ. Γ', έτος Γ', φυλ. 33 – 34, 1 – 15 Νοε. 1873, σσ. 313 – 321, 353 – 359.
- Παρνασσός** (1877 – 1894, Αθήνα)
1. Ι. Περβάνογλου, «Περί κατά τον Μεσαιώνα γελωτοποιών», τόμ. Β', τεύχ. Β', Φεβ. 1878, σσ. 141 – 150.
 2. Ανωνύμου, «Ιστορική μελέτη. Περί του πάπα Ρώμης Λέοντος του Γ' (1475 – 1521) (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Σ. Α. Βλαστός), τόμ. Β', τεύχ. Γ', Μάρτ. 1878, σσ. 196 – 214.
 3. Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος, καθηγητής, «Περί των υπό των Φράγκων κοπέντων εν τη Ανατολή κατά τους Μέσους Αιώνας νομισμάτων», τόμ. Β', τεύχ. Δ', Απρ. 1878, σσ. 310 – 313.
 4. Δ. Βικέλας, «Περί της ελληνικής εν Ευρώπη μαθήσεως από του Δ' μ.Χ. αιώνας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων», τόμ. Β', τεύχ. Ε', Μάι. 1878, σσ. 362 – 367.
 5. Arvede Barine, «Ο μύθος του Φαύστου» (Εκ της Revue des deux Mondes 15 Οκτωβρίου 1879). (Μτφρ. Π. Ι. Φ.), τόμ. Γ', τεύχ. Γ', Οκτ. 1879, σσ. 863 – 878.
 6. Αιμίλιος Καστελάρ, «Το κοιμητήριον της Πίσας υπό Αιμυλίου Καστελάρ», τόμ. Ε', τεύχ. Β', 28 Φεβ. 1881, σσ. 153 – 169.
 7. Πομπήιος – Γεράρδος Μολμέντι, «Ο Μαρίνος Φαλιέρος εν τη ιστορία και τω μύθω. Υπό Π. Γ. Μολμέντη». (Εκ του αγγλικού υπό Α. Ρ. Ραγκαβή), τόμ. Ε', τεύχ. Ε', 31 Μαΐ. 1881, σσ. 426 – 433.

8. Ν. Δαμασκηνός, «Περί των αρχαίων ανωτάτων της Γαλλίας συνεδρίων», τόμ. ΣΤ΄, τεύχ. Α΄, 31 Ιαν. 1882, σσ. 53 – 63.
9. Αωνύμου, «Φραγκίσκα η εξ Αριμηνίου εν των μύθω και εν τη ιστορία» (Εκ του γαλλικού). (Μτφρ. Α. Ρ. Ραγκαβής), τόμ. ΣΤ΄, τεύχ. Ε΄, 31 Μαΐ. 1882, σσ. 404 – 413.
10. Αθαν. Πετρίδης, Ηπειρώτης (σχολάρχης), «Περί των εν τη Μεσσηνία μεσαιωνικών πόλεων Ανδρούσης και Νησίου», τόμ. Ι΄, τεύχ. Α΄, Σεπτ. 1886, σσ. 7 – 18.
11. Τάσσος Δ. Νερούτσος, «Ο εν Σικελία ελληνισμός κατά τον Μέσον Αιώνα», τόμ. Ι΄, τεύχ. Δ΄, Δεκ. 1886, σσ. 157 – 174.
12. Π. Λάμπρος, «Ανέκδοτα νομίσματα των δουκών της Νάξου», τόμ. Ι΄, τεύχ. ΣΤ΄, Φεβ. 1887, σσ. 277 – 279.
13. Δ. Ε. Ηλιόπουλος, «Ο βασιλεύς», τόμ. Ι΄, Φεβ. 1887, σσ. 253 – 269.
14. Αθαν. Πετρίδης, «Περί Ταινάρου (Gavo – Matara) Λακωνικής και του μεσαιωνικού φρουρίου “Μαΐνης”, τόμ. Ι΄, τεύχ. ΙΑ΄ - ΙΒ΄, Ιούλ. - Αύγ. 1887, σσ. 504 – 512.
15. Δ. Ε. Ηλιόπουλος, «Περί μονομαχίας», τόμ. ΙΑ΄, τεύχ. Δ΄, Δεκ. 1887, σσ. 169 – 187.
16. Ι. Σακκελίων, «Κυπριακή διαθήκη της ΙΕ΄ εκατονταετηρίδος», τόμ. ΙΑ΄, τεύχ. Ε΄, Ιαν. 1888, σσ. 259 – 262.
17. Ν. Γ. Μαντζαβίνος, «Μασσαλία και Μασσαλιώται», τόμ. ΙΒ΄, τεύχ. Δ΄, Δεκ. 1888, σσ. 168 – 182.
18. Σ. Κ. Μπαλάνος, «Δικαστικά παράδοξα του Μεσαιώνος. Δίκαι κατά των ζώων», τόμ. ΙΓ΄, Σεπτ. – Δεκ. 1890, σσ. 574 – 577.
19. Ν. Κουρής, «Περί οικοσήμων», τόμ. ΙΔ΄, φυλ. 2, Οκτ. 1891, σσ. 99 – 106.
20. Δάντης Αλιγιέρης, «Εκ της Κολάσεως του Δάντου. Επεισόδιον Ουγολίνου. Μετάφρασις μετά σημειώσεων Παναγιώτου Ματαράγκα», τόμ. ΙΕ΄, φυλ. 1, Σεπτ. 1892, σσ. 39 – 46.
21. Φώτιος Δημητριάδης, «Η ψηφιογραφία εν τη αρχαιότητι και κατά τον Μεσαιώνα», τόμ. ΙΣΤ΄, φυλ. 7 - 8, Μάρτ. - Απρ. 1894, σσ. 535 – 541, 588 – 596.
22. Σπυρίδων δε Βιάζης, «Ιστορικά σημειώσεις περί των δυτικών εν Πελοποννήσω επί ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας (1685 - 1800)», τόμ. ΙΖ΄, φυλ. 7, Μάρτ. 1895, σσ. 540 – 548.

Πλάτων, (1878 – 1891, Αθήνα).

1. Ε. Μ., «Περί του πώς δει σπουδάζειν φιλολογίαν», τόμ. 6 – 8, έτος Η΄, τεύχ. Α΄ / Β΄ - τεύχ. Ε΄ / ΣΤ΄, Σεπτ. / Οκτ. 1885 - Ιαν. / Φεβ. 1886, σσ. 30 – 37, 122 – 125, 179 – 183.
2. Π. Ιασεμίδης, «Φιλολογικά. Οι Έλληνες εν τη δυτική Ευρώπη κατά τους αιώνας ιε΄ και ις΄», τόμ. 6 – 8, έτος Η΄, τεύχ. Ε΄ / ΣΤ΄, Ιαν. / Φεβ. 1886, σσ. 183 – 187, 213 – 218, 284 – 289, 334 – 345.

Ποικίλη Στοά, (1880 – 1914, Αθήνα).

1. Θέτις, «Ο Δάντης συναντών την Ματθίλδην» (Αντίγραφον εκ της εικόνας του Μ. Maignan), τόμ. 2 (1882), σ. 168.
2. Χαλκιόπουλος Ι. Παναγιώτης, «Αγνή Βισκόντη», τόμ. 2 (1882), σσ. 227 – 234.
3. Δάντης Αλιγιέρης, «Κόλασις Δάντου». (Μτφρ. Α. Ρ. Ραγκαβής), τόμ. 5 (1885), σσ. 23 – 32.
4. Ν. Γ. Μαντζαβίνος, «Ιστορικά περίεργα», έτος 11 (1895), σσ. 23 – 25.
5. Φιλοποίμη Παρασκευαΐδης, «Γάμος εξ έρωτος», έτος 11 (1895), σσ. 183 – 208.
6. Alf. Merilly, «Ο τροβαδούρος της Αρνης». (Μτφρ. Γ. Τσοκοπούλου), περίοδος Β΄, έτος 15 (1912), σσ. 463 – 464.

Προμηθεύς (1889 – 1901, Βόλος).

1. Ανωνύμου, «Οι εν Βενετία Έλληνες», έτος Γ΄, αρ. ΛΓ΄, Δεκ. 1891, σσ. 289 – 292.
Σεράπιον (1909 – 1910, Αλεξάνδρεια).
1. Ανωνύμου, «Πνευματική κίνηση. The Quarterly Review. I. MCMX», τόμ. Β΄ (1910), σσ. 79 – 80.
Σωτήρ, (1877 – 1897, Αθήνα).
1. Ι. Κ., «Τα ιπποτικά τάγματα των παπών», έτος Α΄, Νοε. 1877, φυλ. 2, σ. 29.
2. Σ. Δ. Βάλβης, «Βίος Δημητρίου Χαλκοκονδύλου (Απόσπασμα μελέτης περί των κορυφαίων ανακαινιστών της Ελληνικής παιδείας εν Ιταλία)», έτος Α΄ - Β΄, φυλ. 3, Δεκ. 1877, σσ. 46 – 48.
3. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, «Περί Ουίκλεφ, Ούσου και Ιερωνύμου εκ Πράγης των προδρόμων της Μεταρρυθμίσεως», έτος Γ΄, Νοε. 1879, σσ. 45 – 60.
4. Κ. Νεστορίδης, καθηγητής, «Επιρροή του χριστιανισμού επί της εμπορίας, των τεχνών και των επιστημών», τόμ. Δ΄, έτος Δ΄, τεύχ. Γ΄, Φεβ. 1880, σσ. 80 – 83, τεύχ. Δ΄ - Ζ΄, Ιαν. - Απρ. 1881, σσ. 102 – 112, 136 – 146, 171 – 178, 201 – 204.
5. Κ. Νεστορίδης, «Ηθική του χριστιανισμού διδασκαλία», έτος ΣΤ΄, τεύχ. Η΄ - Θ΄, Αύγ. - Σεπτ. 1883, σσ. 225 – 246, 257 – 271, τεύχ. ΣΤ΄ - Ζ΄, Ιούν. - Ιούλ. 1883, σσ. 184 – 188, 214 – 220.
6. Θεόδωρος Ι. Φανουράκης, «Περί της εν Φλωρεντία συνόδου. Εναίσιμος διατριβή επί διδακτορική αναγορεύσει. Υπό Θεοδώρου Ι. Φανουράκη προλύτου της θεολογίας», έτος έβδομον, τεύχ. Β΄ - ΣΤ΄, Φεβ. - Ιούν. 1884, σσ. 49 – 55, 81 – 86, 119 – 128, 151 – 158, 182 – 192.
7. Χρυσανθος Αντωνιάδης, «Συντομωτάτη πραγματεία περί της επιρροής των Σταυροφοριών εν τη Ανατολή υπό Χρυσάνθου Αντωνιάδου. Διδάκτορος της φιλοσοφίας», έτος έβδομον, τεύχ. ΙΒ΄, Δεκ. 1884, σσ. 366 – 378.
8. Ν. Γ. Φιλιππίδης, «Βιβλιοκρισία. Ιστορία των Σταυροφοριών υπό Βερνάρδου Κουγλέρου Καθηγητού εν τω Πανεπιστημίω της Τυβίγγης. Μετά εικόνων και χαρτών», έτος δέκατον, τεύχ. Α΄, Ιαν. 1887, σσ. 20 – 32.
Το Περιοδικόν μας (1900 – 1901, Πειραιάς).
1. Γιάνης Α. Καμπύσης, «Η ζωγραφική στη Γερμανία», τόμ Α΄, τεύχ. 8, 15 Ιουν. 1900, σσ. 283 – 288.
2. Ανωνύμου, «Ο μύθος του βασιλιά Φρότε (Από τη νέα Έδδα). Το τραγούδι κοντά στο μύλο», τόμ. Β΄, τεύχ. 16, 15 Οκτ. 1900, σσ. 161 – 163.
Φιλίστωρ (1861 – 1863, Αθήνα).
1. Δ. Ι. Μαυροφρύδης, «Βιογραφίαι των λογίων Ελλήνων των εν Ιταλία την ελληνικήν παιδείαν αναζωπυρησάντων», τόμ. Β΄, τεύχ. 14, 31 Ιουλ. 1861, σσ. 49 – 65, τεύχ. 17 – 19 / 20, 15 Σεπτ. - 15 / 31 Οκτ. 1861, σσ. 208 – 217, 241 – 249, 289 – 296.
2. Π. Χιώτης, «Π. Χιώτου περί τινων επιστολών και άλλων πονημάτων των εις Ιταλίαν προσφύγων λογίων Ελλήνων πρώην και μετά την άλωσιν Κωνσταντινουπόλεως, ανεκδότων διασωζομένων εν ταις βιβλιοθήκαις της Ιταλίας, επιστολή προς τον Καθηγητήν Κωνσταντίνον Ασώπιον, πρύτανιν του Ελληνικού Πανεπιστημίου. – Εκ Ζακύνθου, 10 Ιουνίου 1862», τόμ. Δ΄, τεύχ. 1, Ιούλ. 1862, σσ. 44 – 58.
Χρόνος, Επετηρίς του Νεολόγου του έτους 1871 – 72 (Κωνσταντινούπολη).
1. Χ. Χασιώτης, «Περί των εν τη Απουλία ελληνικών αποικιών», έτος Α΄ (1871), σσ. 86 – 90.
2. Ανωνύμου, «Η υπό των σταυροφόρων άλωσις της Ιερουσαλήμ (Απόσπασμα ανεκδότων σημειώσεων)», έτος Α΄ (1871), σσ. 97 – 106.

3. Σ. Ι. Βουτυράς, «Αι ηθικαί κατακτήσεις της παρηκμακυίας Ελλάδος», έτος Β' (1872), σσ. 1 – 59.
4. Ι. Γ. Λ., «Ελληνικά ιστορήματα», έτος Β' (1872), σσ. 60 – 73.
Χρυσολλίς (1863 – 66, Αθήνα)
1. Επαμ. Σταματιάδης, «Περί Νισύρου», τόμ. Α', φυλ. 16, 15 Αυγ. 1863, σσ. 481 – 484.
2. Επαμ. Σταματιάδης, «Ιστορική μελέτη περί της υπό των Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως», τόμ. Α', φυλ. 19 – 20, 1 – 15 Οκτ. 1863, σσ. 586 – 591, 609 – 615.
3. Ανωνύμου, «Αι προς απελευθέρωσιν της Αγίας Γης γενόμεναι σταυροφορίαί», τόμ. Α', φυλ. 23 – 24, 30 Νοε. – 15 Δεκ. 1863, σσ. 717 – 723, 737 – 743. Τόμ. Β', φυλ. 25 – 26, 15 Ιαν. – 30 Ιαν. 1864, σσ. 10 – 15, 41 – 48, φυλ. 28, 29 Φεβ. 1864, σσ. 104 – 112.
4. Ανωνύμου, «Σόρβολος Κρης», τόμ. Β', φυλ. 26, 15 Φεβ. 1864, σσ. 83 – 84.
5. Α. Δουμάς, «Η γέφυρα του διαβόλου. Ελβετική παράδοσις. Υπό Α. Δυμά» (Εκ του Γαλλικού). (Μτφρ. Μ. Π. Λάμπρος), τόμ. Β', φυλ. 37, 15 Ιουλ. 1864, σσ. 401 – 404.
6. Ε. Σ., «Περί ανθέων ως εθνικών εμβλημάτων», τόμ. Β', φυλ. 40, 30 Αυγ. 1864, σσ. 484 – 488.
7. Ι. Α. Τυπάλδος, «Η κατά τας Ιονίους νήσους φεουδοκρατία», τόμ. Β', φυλ. 40 – 43, 30 Αυγ. – 15 Οκτ. 1864, σσ. 499 – 502, 513 – 518, 548 – 553, 588 – 593.
8. Κάρολος Χοπφ, «Ιστορική πραγματεία περί των εκ Γενούης Ιουστινιάνων υπό Καρόλου Χόπφιου», τόμ. Β', φυλ. 43 – 48, 15 Οκτ. – 30 Δεκ. 1864, σσ. 577 – 583, 609 – 614, 641 – 649, 673 – 678, 705 – 710, 737 – 741. Τόμ. Γ', φυλ. 49, 15 Ιαν. 1865, σ. 3 -5.
9. Γκαίτε, «Ο Φώστος του Γαίτου. Η σκηνή του κήπου» (Εκ του Γερμανικού). (Μτφρ. Δ. Β.), τόμ. Β', φυλ. 43, 15 Οκτ. 1864, σσ. 593 – 596.
10. Ανωνύμου, «Βιογραφία. Θεόδωρος ο Γαζής», τόμ. Β', φυλ. 48, 30 Δεκ. 1864, σσ. 744 – 745.
11. Κ. Σάθας, «Βιβλιογραφία. Monete inedite dei Gran Maestri dell' Ordine di S. Giovanni di Gerusalemme in Rodi, dichiarate da P. Lambros. Venezia, 1865», (Μετάφρασις εκ του Ελληνικού), τόμ. Γ', φυλ. 56, 30 Απρ. 1865, σσ. 237 – 240.
12. Ανωνύμου, «Ο περί του περιπλανωμένου Ιουδαίου». (Εκ του γαλλικού υπό Δ. Ι.), τόμ. Γ', φυλ. 55 – 57, 15 Απρ. – 15 Μαΐ. 1865, σσ. 209 – 212, 244 – 248, 265 – 270.
13. Ανωνύμου, «Βιογραφία. Λουδοβίκος Αριόστος», τόμ. Γ', φυλ. 66, 30 Σεπτ. 1865, σσ. 556 – 558.
14. Γ., «Βιβλιογραφία. Η Κόλασις του Δάντου, εξελληνισθείσα εμμέτρως, και με σημειώσεις εξηγηματικάς, ιστορικάς και φιλολογικάς αναπτυχθείσα κατά τα πέντε πρώτα άσματα, υπό Παναγιώτη Βεργωτή Κεφαλλήνος», τόμ. Γ', φυλ. 66, 30 Σεπτ. 1865, σ. 567.
15. Γ. Μ., «Βιβλιογραφία. Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη. Υπό Εμ. Ροΐδου. Εν Αθήναις 1866», τόμ. Δ', φυλ. 80, 30 Απρ. 1866, σσ. 187 – 189.
16. Αλθώτας, «Ποικίλα. Η θαυματουργός Παναγία της Γενατσάνης», τόμ. Δ', φυλ. 86, 30 Ιουλ. 1866, σσ. 335 – 336.
17. Ανωνύμου, «Ιππόλυτος και Διανώρα (Επεισόδιον της Φλωρεντινής ιστορίας)» (Εκ του Ιταλικού). (Μτφρ. Σπυρ. Π. Λάμπρος), τόμ. Δ', φυλ. 92, 30 Οκτ. 1866, σσ. 497 – 503.
18. Ανωνύμου, «Βιβλιογραφία. Ιστορία της αλώσεως του Βυζαντίου υπό των Φράγκων και της αυτόθι εξουσίας αυτών, 1294 - 1261 υπό Επαμ. Ι. Σταματιάδου, εκδιδόντος Κ. Τεφαρίκη. Αθήνησι, τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, 1866», τόμ. Δ', φυλ. 89, 15 Σεπτ. 1866, σσ. 424 – 425.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 – 1955*, Αθήνα 1990.
- Αλιβιζάτου Νίκου Κ., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τεύχος Α' (1821 – 1941), Αθήνα 1981.
- Αμπού Εντμόντ, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα», 1854*. Ελληνική μτφρ. Α. Σπήλιου, πρόλογος επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, χ. χρ.
- Ανδρουλάκη Νικολάου Κ., *Θεμελιώδεις έννοιαι της ποινικής δίκης*, τόμ. Α', Αθήνα 1972.
- Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Ελληνική μετφρ.: Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997.
- Αυδή – Καλκάνη Ίρις, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα*, Αθήνα 1978.
- Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1908*, Αθήνα 2004.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1994.
- *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.
- Βιλλαρδουίνου Γοδεφρείδου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*. Ελληνική μτφρ.: Κώστα Αντύπα, εισαγωγή: Γιώργου Σαραφιανού, Αθήνα 1985.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα 1978.
- Vitti Mario (επιμ.), *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνας υπαξιωματικού*, Αθήνα 2003.
- Βοκκάκιος (εισαγωγή: Χ. Βλαβιανός), *Η ζωή του Δάντη*. Μτφρ.: Σπύρος Τσούγκος, Αθήνα 2004.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Αθήνα 1974.
- Γαλλοπούλου Α., Δρακοπούλου Μ. Δ., Καζολέα Λ., Καμπάνη – Δετζώρτζη Δ., Κάσδαγλη Λ., Κεσίσογλου Ε., Σιδέρη Α., Χαλκιοπούλου Μ., *Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*, τόμ. Α', Αθήνα 1985.
- Γάφου Ηλία Γ., *Ποινική Δικονομία κατά τον νέον κώδικα*, τεύχ. Α', Αθήνα 1966.
- Γεωργαντά Αθηνά, *Αιών Βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Αθήνα 1992.
- *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα 1993.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν., “*Η ευγενής μας τύφλωσις...*”. *Εξωτερική πολιτική και “εθνικά θέματα” από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 2003.
- Γκότση Γ. – Προβατά Δ., *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας. Από τις αρχές του 18^{ου} έως τον 20^ο αιώνα*, τόμ. Β', ομάδα εκτέλεσης έργου ΕΑΠ/ 1997 – 2000.
- Γκράμισι Αντόνιο, *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*. Μετάφραση από τα ιταλικά Φ.Κ., Αθήνα χ. χρ.
- Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1995.

- Δανόπουλος Κωστής – Χατζοπούλου Λίτσα, *Η Ευτέρπη (1847 – 1855)*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985.
- *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985.
- *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, Αθήνα 1986.
- *Ο Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002.
- Δημόπουλου Π. Ν., *Η θέση της γυναίκας εν τη κοινωνία καθ' όλην την διαδρομήν των αιώνων και αι διακριθείσαι Ελληνίδες από της αρχαιότητος μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1949.
- Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, 2 τόμοι, Αθήνα 2005.
- Δημητρακόπουλος Σοφοκλής Γ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1978.
- Δρανδάκης Παύλος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα χ.χρ.
- Δροσίνης Γ., *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, 1940.
- Έλιοτ Τ. Σ., *Δάντης. Θεία Κωμωδία και Νέα Ζωή*. Μτφρ. – πρόλογος – σχόλια: Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα 2005.
- Θεοδωρακόπουλος Ιωάννης, *Ο Φάουστ του Γκαίτε. Μετάφραση με αισθητική και φιλοσοφική ερμηνεία*, Αθήνα 2003.
- Κακλαμανάκη Ρούλα, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία*, Αθήνα 1984.
- Καμπάνης Άριστος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1948.
- Καραόγλου Χ. Λ. (Ερευν. Ομάδα. Εποπτεία.), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901 – 1940)*, τόμ. πρώτος, Θεσσαλονίκη 1996.
- Καρελλά Γεωργίου, *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Ελληνικά πολιτεύματα γενόμενα από της εποχής του Ρήγα μέχρι σήμερα. 1798 – 1975*, Αθήνα 1975.
- Καρπόζηλου Μάρθα, *Ελληνικός Νεανικός τύπος (1832 – 1914). Καταγραφή*, Αθήνα 1987.
- *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, Ιωάννινα 1991.
- Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τόμ. Γ', Αθήνα 1942.
- Κιτσική Δημήτρη, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*. Μτφρ. από τα γαλλικά, Αθήνα 1978.
- Κλαρί Ροβέρτου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*. Μτφρ.: Μπάμπη Λυκούδη, επιμ.: Κώστα Αντύπα – Γιώργου Σαραφianού, εισαγωγή – σχόλια: Γιώργου Σαραφianού, Αθήνα 1990.
- Κοκκινάκης Ι., *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830 – 1910*, Αθήνα 1999.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.
- Κορδάτος Γιάννης, *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Αθήνα 1974.
- *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμος Α', Αθήνα 1983.
- *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973.
- *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972.
- Κουγέας Νικόλας Δ., *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843 – 1879)*, Αθήνα 1992.
- Κριαράς Εμμανουήλ, *Λόγιοι και δημοτικισμός*, Αθήνα 1987.
- *Ψυχάρης. Ιδέες. Αγώνες. Ο Άνθρωπος*, Αθήνα 1981.
- Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, χ. χρ.

- Λάσκαρις Μ. Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800 – 1923*, τόμ. Α' (1800 – 1878), Θεσσαλονίκη 2006.
- Λιάκος Αντώνης, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 - 1862*, Αθήνα 1985.
- Λοβέρδου Ανδρέα Ν., *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, Αθήνα – Κομοτηνή 2001.
- Λουκάτου Δημητρίου Σ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1978.
- Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α' 1790 – 1900, Αθήνα 1957.
- Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τόμ. β', Αθήνα χ.χρ.
- Μάλλωση Ιωάννου Ηρ., *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Π. Γούναρη*, τόμ. Α', 1902 – 1920, Αθήνα 1926 (έκδοσις της πολιτικής επιθεωρήσεως «Νέα Εποχή»).
- Μάλφν Τζων, *Η γυναικεία χειραφέτησις και η ιστορία της*, (επιτομή Αδ. Δ. Παπαδήμα), Αθήνα 1961.
- Μάργαρης Δημήτρης Κ., *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσάλλις, Εβδομάς, Εστία, τα Ζακυθινά, Ραμπαγάς)*, Αθήνα 1954.
- Μαστροδημήτρης Π. Δ., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1978.
- *Πρόλογοι ελληνικών μυθιστορημάτων (1830 – 1930)*, Θεσσαλονίκη 1974.
- Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002.
- Μέγας Γ. Α., *Ελληνικά εορταί*, 1956.
- Μελετόπουλος Μελέτης Η. (πρόλογος των καθηγητών Δ. Τσάτσου και Α. Λοβέρδου), *Η Βασιλεία στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία. Από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, Αθήνα 1994.
- Μερακλής Μιχάλης Γ., *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα 1984.
- Miller William, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204 – 1566*. Μτφρ. – εισαγ. – σημ.: Άγγελου Φουριώτη, Αθήνα 1960.
- Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821 – 1992*. Ελληνική μτφρ.: Ευαγγελία Ζούργου – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα 1996.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*. Μτφρ.: Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 2005.
- Νούτσος Παν., *Machiavelli. Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*, Αθήνα 2001.
- Ντελόπουλος Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Αθήνα 2005.
- Ντενίση Σοφία, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830 – 1880)*, Αθήνα 1994.
- Ντιλ Κάρολος, *Πριγκίπισσες της Δύσης και βυζαντινή πορφύρα*. Μτφρ.: Αλέξης Εμμανουήλ, Αθήνα 2003.
- Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830 - 1936*, Αθήνα 1988.
- *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, 9 τόμοι.
- Πανταζή – Τζίφα Κωνσταντίνα, *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984.
- Πανταζόπουλος Ν., *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα. Συμβολή εις την ιστορίας των πηγών του νεοελληνικού δικαίου*, Αθήνα 1947.
- Παπανικολάου – Κρίστενσεν Αριστεά (μτφρ. – επιμ. – σχόλ.), *Γεώργιος Α'. "Φίλτατε..." Επιστολές από την Ελλάδα 1897 - 1913*, Αθήνα 2006.
- Παρρέν Καλλιρρόη, *Η χειραφετημένη*, επίμετρο: Αγγέλικα Ψαρρά, Αθήνα 1999.

- Παυλάκου Δήμητρα, *Το είδωλο του καθρέφτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991.
- Περάνθης Μιχ., *Ο κοσμοκαλόγερος. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Αθήνα 1986.
- Πετράκης Π. Ε. με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840 – 1913)*, Αθήνα 1992.
- Πετρόπουλος Ι. Α. – Κουμαριανού Αικ., *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833 – 1843*, Αθήνα 1982.
- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830 – 1880*, Αθήνα 2003.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1993.
- Προγκίδης Λάκης, *Η κατάκτηση του Μυθιστορήματος. Από τον Παπαδιαμάντη στον Βοκκάιο*. Μετάφραση από τα γαλλικά: Γιάννης Κιουρτσάκης, Αθήνα 1998.
- Ροΐδης Εμμανουήλ, *Η Πάπισσα Ιωάννα*, Μεσαιωνική μελέτη, εν Αθήναις, 1866.
- *Η Πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα 1888.
- Σαχίνη Απόστολου, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1957.
- *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.
- *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1971.
- *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Αθήνα 1973.
- *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Αθήνα 1981.
- Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος Δ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830 - 1922*, Αθήνα 2006.
- Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Μτφρ.: Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1986.
- Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα*, τόμ. Β', Αθήνα 1970 και 1973.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα». Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Αθήνα 1988.
- Σκουτέρη – Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα (4 μελετήματα)*, Αθήνα 1984.
- Σολομωνίδης Χρήστος, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821 – 1922)*, Αθήνα 1959.
- Σουλογιάννη Ε. Θ., *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. 1809 – 1892. Η ζωή του και το έργο του*, Αθήνα 1995.
- Στασινόπουλος Γιώργος, *Νομισματική Θεωρία και Πολιτική στην Ελλάδα τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα 2000.
- Τάκαρη Ντίνα, *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, Αθήνα 1984.
- Τρωιάνος Σ. – Βελισσαρόπουλου – Καρακώστα Ι., *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 2002.
- Τρωιάνου Σπύρου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, (ανατύπωση 1985), Αθήνα – Κομοτηνή 1984.
- Τσιάκας Κωνσταντίνος Ευθυμίου, *Κανονικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον. Από φοιτητικές σημειώσεις των καθηγητών Αμίλκα Αλιβιζάτου – Κων/νου Μορατίδου*, Αθήνα 2005.
- Τσοτσορός Στάθης Ν., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898 – 1939)*, Αθήνα 2001.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, Αθήνα 1992.

- Φίλιας Βασίλης Ι., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 - 1864*, Αθήνα 1996.
- Φωτιάδη Δημήτρη, *Όθωνας. Μοναρχία*, Αθήνα 1988.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 – 1940*, Αθήνα 1993.
- Χριστοφιλοπούλου Αναστασίου Π., *Δίκαιον και Ιστορία. Μικρά μελετήματα*, Αθήνα 1973.

Ξενόγλωσση

- Baker Ernest A., *A Guide to the best Historical Novels and Tales*, 1911.
- *A Guide to Historical Fiction*, 1914.
- Butterfield Herbert, *The Historical Novel*, Cambridge 1924.
- Canat R., *L' hellenisme des romantiques*, t. I – III, Paris 1951 – 1955.
- Deschamps Gaston, *La Grece d' aujourd'hui*, Paris 1897.
- Ferris Ina, *The Achievement of Literary Authority. Gender, History, and the Waverley Novels*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1991.
- Haywood Ian, *The Making of History*, London and Toronto 1986.
- Lucacs Georg, *The Historical Novel*. Hannah and Stanley Mitchell trans., London 1962.
- Lyons Matryn, *Le Triomphe du Livre, Une Histoire Sociologique de la Lecture dans la France du XIXe Siecle*. Trad. De l' anglais, Paris Promodis, 1987.
- Maigrion Louis, *Le Roman Historique a l' Epoque Romantique*, Paris 1898.
- Nield Jonathan, *A Guide to the best Historical Novels and Tales*, 1911.
- Rangabe A. R. *Histoire Litteraire de la Grece Moderne*, Paris 1877.
- *Precis d' une histoire de la Litterature Neo – Hellenique*, 2, Berlin 1877.
- Schmitt John Ed., *The Chronicle of Morea*, London 1904.
- Shaw Harry, *The Forms of Historical Fiction, Sir Walter Scott and His Successors*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1983.
- Simmons James C., *The Novelist as Historian*, The Hague and Paris 1973.
- Vitti Mario, *Storia della letteratura neogreca*, Turin 1971.

Άρθρα

Ελληνόγλωσσα

- Αβδελά Έφη, «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 123 - 138.
- Ανωνύμου, «Αι γυναίκες και η παρούσα δημοτική εκλογή», *Εφημερίς των Κυριών*, Αθήνα 15 – 11 – 1887.
- Αποστολάτος Μάκης, «Η θέση της λογοτεχνίας στην ελληνική περιφέρεια ως την αυγή του ΧΧ αιώνα», *ομπρέλα*, τεύχ. 70 (2005), σσ. 76 – 79.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 56 – 87.
- Γαζή Έφη, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη: η περίπτωση του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου (1851 – 1919)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 195 - 213.
- Δερτιλής Γιώργος, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824 – 1878», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 1, τεύχ. 1 (Σεπτ. 1983), σσ. 145 – 174.
- Δημαράς Αλέξης, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τόμ. ΙΓ΄, σσ. 484 – 491.
- «Εκπαίδευση 1882 – 1913», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τόμ. ΙΔ΄, σσ. 409 – 413.
- Δημαράς Κ. Θ., «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σσ. 3 - 14.
- «Η “πράξη” του 1850», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τεύχ. 12 και 13 (Ιούν. και Δεκ. 1990), σσ. 202 – 206
- Δημαράς Κωνσταντίνος, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 398 – 409.
- «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σσ. 455 – 484.
- Δημητρακόπουλος Οδυσσεύς, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σσ. 171 – 199.
- Διαμαντούρος Νικηφόρος, «Περίοδος συνταγματικής μοναρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σσ. 105 – 132.
- Δρούλια Λουκία, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τεύχ. 23 (Δεκ. 1995), σσ. 335 - 350.
- «Συλλογικές συνειδήσεις και νοοτροπίες. Από την παρατήρηση στην ονοματοθεσία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 405 – 418.
- Δωροβίνης Βασίλης, «Θανατική ποινή: Η πρώτη εφαρμογή της και “υποδοχή” της στη νεότερη Ελλάδα», *Νομικό Βήμα* 29 (1981), σσ. 1459 – 1462.

- Ζέη Ελευθερία, «Προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 153 – 200.
- Zimbone Anna, «Ροϊδης και Ιταλία», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 116 – 125.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας Φ., «Οι Γαριβαλδικοί στην Κρητική επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 3, τεύχ. 5 (Ιούν. 1986), σσ. 121 – 138.
- Καμπάνης Άριστος, «Η Πάπισσα Ιωάννα», *Ελληνική Δημιουργία IB* (1952), σσ. 609 – 612.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Η ιστορία και το κοινό της στον 19^ο αιώνα, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 215 - 233.
- Καστρινάκη Αγγέλα: «Ο Ραγκαβής και ο “Αυθέντης”»: ένας επωφελής γάμος στην Ελλάδα του 1850», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 17, τεύχ. 33 (Δεκ. 2000), σσ. 271 – 288.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 37 – 52.
- Κουμπουρλής Γιάννης, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 15, τεύχ. 28 και 29 (Ιούν. και Δεκ. 1998), σσ. 31 – 58.
- «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 81 - 101.
- Κουρτίδης Αριστοτέλης, «Η εξέλιξις του διηγήματος και μυθιστορήματος μέχρι της επαναστάσεως και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος», *Παρνασσός*, περίοδος δευτέρα, τόμ. ΙΔ΄, αρ. 3 (Ιούν. – Σεπτ. 1972), σσ. 378 – 406.
- Κωφός Ευάγγελος, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σσ. 298 – 365.
- Λέκκας Παντελής, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τεύχ. 11 (Δεκ. 1989), σσ. 313 – 337.
- Μανέ Στέλλα, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της “κατασκευής” του ελληνικού κράτους (1821 – 1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 459 – 472.
- Ματάλας Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 481 - 493.
- Μαυρής Μιχάλης, «Το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, τεύχ. 26 (Ιούν. 1997), σσ. 53 – 76.
- Μελάς Σπύρος, «Το Ιστορικό Μυθιστόρημα», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 138 (1953), σσ. 515 – 516.

- Μερακλής Μ. Γ., «Οι Ρομαντικοί του 19^{ου} αιώνα», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 2 – 20.
- Μουλλάς Παναγιώτης, «Πανεπιστήμιο Αθηνών: ποιητικοί διαγωνισμοί και ιδεολογία (1851 – 1877)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τεύχ. 12 και 13 (Ιούν. και Δεκ. 1990), σσ. 206 – 212.
- «Η Λογοτεχνία από τον Αγώνα ως τη γενιά του 1880», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τόμ. ΙΓ', σσ. 492 - 514.
- «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τόμ. ΙΔ', σσ. 413 – 425.
- Μπελιά Ελένη Δ., «Σύλλογοι και εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, τόμ. Α΄, σσ. 521 - 534.
- Μπενβενίστε Ρίκα, «Προσεγγίσεις: Πανεπιστήμιο, Ιδεολογία και Παιδεία: ένα Συμπόσιο», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σσ. 227 - 229.
- Μπρέγιαννη Κατερίνα, «Οικονομική ιστορία του 19^{ου} αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 449 – 471.
- Μυλωνά Θεοδώρα – Πιερής Μιχάλης, «Αλ. Ρ. Ραγκαβής – Walter Scott: Επιδράσεις του “Ivanhoe” στον “Αυθέντη” του Μορέως», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 60 – 76.
- Νικοπούλου Βασιλική, «Η θέση της λογοτεχνίας στην ελληνική περιφέρεια σήμερα», *ομπρέλα*, τεύχ. 68 (2005), σσ. 84 - 86.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Για το εθνικό: κριτήρια και αποκλίσεις», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, τεύχ. 26 (Ιούν. 1997), σσ. 3 – 10.
- «Βιβλιοκρισίες. Το βιομηχανικό κεφάλαιο στην Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11, τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σσ. 459 – 462. Στο Στάθης Ν. Τσοτσρός, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου την Ελλάδα (1898 - 1939)*, τ. Α΄, *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, τ. Β΄, *Οι ανώνυμες εταιρείες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993 – 1994 (8^ο, 311 και 374 σ.).
- «Βιβλιοκρισίες. Το ιταλικό παράδειγμα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7 (Δεκ. 1987), σσ. 240 – 243. Στο Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985.
- Παναγιωτόπουλος Ι. Μ.: Εισαγωγή: «*Το Ιστορικό Μυθιστόρημα. Και, ειδικότερα το ιστορικό μυθιστόρημα*», *Βασική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 17, Αθήνα 1955, σσ. ζ΄ - λστ΄.
- Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 553 - 572.
- Περάνθης Μιχάλης, «Εισαγωγή: Ιστορικό Μυθιστόρημα, μια Θαυμάσια Αρχή που Έσπασε...», *Ελληνική Πεζογραφία*, 5 τόμοι, Αθήνα χ.χρ.
- Πετρόπουλος Ιωάννης – Κουμαριανού Αικατερίνη, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 – 1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τόμ. ΙΓ', σσ. 8 – 105.
- Πιζάνιας Π., «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19 αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 2, τεύχ. 3 (Μάι. 1985), σσ. 149 – 168.

- «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του εμπορικού κεφαλαίου στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τεύχ. 10 (Ιούν. 1889), σσ. 75 - 104.
- Πολίτης Αλέξης, «Αναζητώντας την πεζογραφία και τους πεζογράφους 1830 – 1880», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Β΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 85 – 96.
- Πρόντζας Ευάγγελος Δ., «Οικονομία, ιστορία και οικονομική ιστορία. Από τα προβλήματα στην ανάλυση», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 343 - 369.
- Ροζανής Στέφανος, «Θεώρηση περί της κοινής ουσίας των Ρομαντισμών», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 193 – 212.
- Rohde Michael, «Ο πολιτισμικός “προσανατολισμός” της νεοσύστατης Ελλάδας, η καταγωγή των Νεοελλήνων και ο Στέφανος Κουμανούδης», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 472 - 480.
- Rotolo Vincenzo, «Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα και στην Ιταλία: Ομοιότητες και διαφορές», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Β΄. Επιμέλεια: Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 583 - 587.
- Σιγάλας Νίκος, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 18, τεύχ. 34 (Ιούν. 2001), σσ. 3- 70.
- «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γνώσης: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 103 - 148.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828 – 1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 171 - 193.
- Σκοπετέα Έλλη, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 10, τεύχ. 18 και 19 (Ιούν. και Δεκ. 1993), σσ. 143 – 150.
- Σολωμός Διονύσιος, «Σονέττο εγκωμιαστικό στον Πετράρχη». Μτφρ.: Γιώργος Κεντρωτής και Ν. Παπαδόπουλος, *Θέματα Λογοτεχνίας*, τεύχ. 32 (Μάι. – Αύγ. 2006), σσ. 12 – 13.
- Συναρέλλη Μαρία, «Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 1, τεύχ. 2 (Δεκ. 1984), σσ. 349 – 370.
- Ταμπάκη Άννα, «Από τη “μετακένωση” στη διαπολιτισμικότητα», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 421 - 431.
- Τερζάκης Άγγελος, «Το Νεοελληνικό Ιστορικό Μυθιστόρημα»: Αφιέρωμα. *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 138 (1953), σσ. 514 – 559.
- Τζιόβας Δημήτρης, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσεως: Α. Ρ. Ραγκαβής και Γ. Βιζυηνός», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998: “Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981”*, τόμ. Α΄. Επιμέλεια:

Αστέριος Αργυρίου, Κων/νος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 105 - 116.

· Τουνταςάκη Ειρήνη, «Ο “παραδοσιακός πολιτισμός” στη Λαογραφία», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 441 – 459.

· Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 39 – 56.

· Φίλιας Βασίλειος, «Ελληνική κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σσ. 448 – 454.

· Φουριώτη Άγγελου Δ., «Ένας πρόδρομος της Νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 139 (1953), σσ. 622 – 623.

- «Το νεοελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχ. 138 (1953), σ. 547.

- «Ιστορική Αναδρομή», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σσ. 77 – 91.

· Χουρμούζη Ελένη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 160 – 179.

· Χρήστου Θανάσης, «Ο Κ. Δ. Σχινάς και η πρώτη πρυτανεία στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο (1837 – 1838)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 9, τεύχ. 17 (Δεκ. 1992), σσ. 371 – 384.

· Ψαρρά Αγγέλικα, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη, Ευρωπαϊκό συνέδριο, Αθήνα 9 – 10 Φεβρουαρίου 1996, Πρακτικά*, Αθήνα 1999, σσ. 90 – 107.

Ξενόγλωσσα

· Beaton Roderick, “Romanticism in Greece”, *Romanticism in National Context* (1998).

· Ferris Ina, “The Historical Novel and the Problem of Beginning: The Model of Scott”, *The Journal of Narrative Technique* 18.1. (1988), σσ. 73 – 82.

· Kelly Ioan, «The social relation of the sexes: Methodological implications of women’s history», *Signs* 4 (1976), σ. 81.

· Saintsbury George, “The Historical Novel” στα *Collected Essays and Parers*, Vol. III, (1924), σσ. 1- 61.

· Tonnet Henri, “L’ image romantique du passé de la nation grecque dans l’ œuvre d’ Alexandre Rangavis “Le Prince de Moree”, dans *L’ imaginaire de la nation (1792 – 1992)*” (1991), σσ. 323 – 330.

· Vitti Mario, “The Inadequate Tradition: Prose Narrative During the First Half of the Nineteenth Century”, *The Greek Novel, AD 1 – 1985* (1988).

· Waswo Ricgard, “Story as Historiography in the Waverley Novels”, *English Literary History* 47 (1980), σσ. 304 – 330.